هەرێمی کوردستانی عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سلێمانی
کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان - بەشی جیۆگرافیا

ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان

لێکۆڵینەوەیەك لە جیۆگرافیای سیاسی دا

نامەیەکە (ئەحمەد ڕەفیق کەریم)
پێشکەشی ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی کردووە
بەشێکە لە پێداویستییەکانی پلەی ماجستێر لە جیۆگرافیادا

بەسەرپەرشتی
پرۆفیسۆری یاریدەدەر
د.جەزا تۆفیق تالیب

٢٧٠٩ك. ٢٠٠٩ز.

ئەم نامەیە بە چاودێری من لە كۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەكان - زانكۆی سلێمانی ئامادە كراوە، بەشێكە لە پێداویستیەكانی پلەی(ماجستێر) لە جیۆگرافیادا.

سەرپەرشتیار: د. جەزا تۆفیق تالب
پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
بەروار:

بە پێی ئەم پێشنیازە ئەم نامەیە پێشكەش بە لیژنەی هەڵسەنگاندن ئەكەم

ناو:د. جەزا تۆفیق تالیـــب
سەرۆكی بەشی جیۆگرافیا
بەروار:

ئێمە ئەندامانی لیژنەی تاوتوێكردن و هەڵسەنگاندن، ئەم نامەیەمان خوێندەوەو لەگەڵ خوێندكارەكەدا گفتوگۆمان، دەربارەی ناوەڕۆك و لایەنەكانی تری كرد، بڕیارمان دا بە پلەی (   ) بڕوانامەی ماجستێری لە جیۆگرافیا پێ بدرێت.

واژۆ

ناو:

پلەی زانستی

سەۆکی لیژنە

بەروار:

واژۆ

ناو:

پلەی زانستی

ئەندام

بەروار:

واژۆ

ناو:

پلەی زانستی

ئەندام

بەروار:

واژۆ

ناو:

پلەی زانستی

ئەندام

بەروا:

لە لایەن ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانیەوە پەسەند کرا.

واژۆ

ناو: پ. دکتۆر دلێر ئەحمەد حـەمـەد

ڕاگری کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان

"خوا شایەتە من ڕکم لە شەڕ دەبێتەوە، شەڕ نالەبارترین شێوازی چارەسەری هەر کێشەیەکە. بەلاّم بەعس ڕێگەیەکی تری بۆ نەهێشتینەوە .پێشنیازەکەشیان، لەوە بەولاوە کە وازیان بۆ لە کەرکوك و ناوچەکانی تر بهێنین، هیچ واتایەکی تری نییە، ئەمەشیان مەحالّە. ئەگەر لە نێوچاوانمان نوسرابیّ هەموو لەناو بچین، با بەرەو پیری ئەم چارەنوسەوە بڕۆین.من ئەوەم لا ناخۆشە کورد بێن تف لە گۆڕەکەم بکەن و بلّێن: بۆچی کەرکوکت فرۆشت؟"*

(بارزانی نەمر)

* - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٤، ل٥.

- ➢ - **پێشکەشە:** بە یەکەم ئالاَی هەلَکراوی کوردستان کە لە١٧ی ئەیلولی١٩٢٢هەلَکرا.

- ➢ - **پێشکەشە:** بە گیانی شادی باوکی بەڕێز.دایکی میهرەبان، ئەندامانی خێزانم...

- ➢ - **پێشکەشە:** بە هەموو مامۆستا بەڕێزەکانی سەرجەم قۆناغەکانی خوێندنم...

- ➢ - **پێشکەشە:** بە هەموو ئەو کوردستانییانەی کە کوردستان دەکەنە پەرستگای نیشتمانی و نەتەوەیی... لە هەولَی بەردەوامدان بۆگەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر نیشتمانی دایك...

- ➢ - **پێشکەشە:** بە(هەمووگەلێکی بیَ کییانی ڕامیاری... هەموو ئەو مرۆڤانەی کە بە شوێن ناسنامە و ناسنامەی نیشتمان و سنووری جوگرافیای نیشتمان و ئازادیدا وێلَن... هەموو ئەو کەسانەی کە لە سەر خاك و لە ناو شاری خۆیان دا بە ئاوارەیی دەژین...شەهیدانی(٢٨ی تەموزی٢٠٠٨)و سەرجەم شەهیدانی دەستی ڕەشی دوژمنی گەلی کوردستان... ئەو(١٨)فریشتە ئەنفال کراوەی کە بە مەلهاکانی میسر فرۆشران، هەموو پێشمەرگەو گەریلایەك... هەموو ئەو مرۆڤە مەزنانەی کە داکۆکی لەگەلانی چەوساوە دەکەن وەك(دکتۆر ئیسماعیل بێشکچی، دکتۆرە میدیا و دانیال میتەران...)

سوپاس و پێزانین

زۆر سوپاسی هەموو ئەو کەس و دەزگایانە(میری، پارت، خۆیی)دەکەم، بەشێوازی جیاواز یارمەتی دەرم بوون، لە ئەنجام دانی ئەم توێژینەوەیەدا، ئەوانیش بریتین لە:

- - سەرجەم مامۆستا بەڕێزەکانی قۆناغەکانی خوێندنم، بەتایبەتی کاك دکتۆرجەزاتوفیق تالیب (سەرپەشتیارم)، مامۆستای هەڵسەنگێنەری زمانەوانی(دکتۆر فەریدون عەبدول بەرزنجی).
- - ئەو بەڕێزانەی بە سەرچاوە و زانیاری...هاریکارییان کردم، ئەوانیش:

١- دکتۆر فؤاد حەمەخورشید.

٢- دکتۆر سلێمان عبدالله.

٣- دکتۆر خلیل اسماعیل محمد.

٤- دکتۆر نوری تاڵەبانی.

٥- م. احمد صالح.

٦- دکتۆر محمد احسان(وەزیری ناوچە دابڕاوەکانی- کابینەی پێنجەم)و ستافی وەزارەت.

٧- دکتۆر کمال کەرکوکی(سەرۆکی پەرلەمانی هەرێمی کوردستان).

٨- ڕزگارعەلی(سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك).

٩- سیروان احمد(لێپرسراوی ئۆفیسی مادەی١٤٠ی مەڵبەندی دووی کەرکوکی ی.ن.ك) وهاوکارانی.

١٠- م.فودا خالید ،دیاری محمد ، سالارفەخری، کارزان جلال ، یوسف گۆران ، سەلام عەبدولاَ ،م.هۆشیار بەرزنجی ، ڕزگار حاجی محمد(بەرپرسی ڕێکخراوە دیموکراتیەکانی کەرکوك)...

١١- مامۆستایان(ڕەفیق و صدیق) لە بنکەی ژین.

١٢- ئان جاف ، ئومێدجاف.

١٣- ستافە بەڕێزەکانی کتێبخانەکانی(زانکۆ، سەنتەری ستراتیجی، مۆزەخانە، بیروهۆشیاری، گشتی...).

١٤- سوپاس بۆ هەموو ئەو بەڕێزانەی کە بە وشەیەکیش بێت یارمەتییان دام، سوپاس بۆ هەموو ئەو بەڕێزانەی کاتی خۆیان پێ بەخشیم تا دیداریان لەگەڵ بکەم... سوپاسی تایبەت بۆ بەڕێزان"عارف قوربانی ، م.سەلاح قەیتولی "...زۆر هاریکارم بوون.

پێرستی ناوەڕۆک

بەش	باس	بابەت	ژمارەی لاپەڕە
		پێشکەشە.	i
		سوپاس و پێزانین.	ii
		پێرستی ناوەڕۆک.	iv-iii
		پێرستی خشتە.	vi-iv
		پێرستی وێنە.	vi-vi
		پێرستی نەخشە.	vii-vi
		پێشەکی.	٩-١
یەکەم		دیاری کردنی سنوری هەرێمی کوردستان و جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان.	٨١-٩
	یەکەم	دیاری کردنی سنوری هەرێمی کوردستان:	٣٥-٩
	دووم	جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان.	٨١-٣٥
دووەم		گرنگی جیۆگرافی وئابوری ناوچە دابڕاوەکان.	١٢٠-٨١
	یەکەم	گرنگی جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان.	١٠٠-٨١
	دووەم	گرنگی ئابوری ناوچە دابڕاوەکان.	١٢٠-١٠٠
سێیەم		چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان .	١٩٤-١٢٠
	یەکەم	چارەسەرە رامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچەدابڕاوەکان پێش ساڵی.٢٠٠٣	١٦٦-١٢٠
	دووەم	چارەسەرە رامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان پاش ساڵی :٢٠٠٣	١٩٤-١٦٦
چوارەم		هۆکاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان.	٢٦٠-١٩٤
	یەکەم	هۆکاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارە سەرە ڕامیاری و دەستوریەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان پێش ساڵی.٢٠٠٣	٢١٩-١٩٤
	دووەم	هۆکاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەکان بۆ ناوچە دابڕواوەکان پاش ساڵی٢٠٠٣.	٢٦٠-٢١٩
		دەرئەنجام.	٢٧٣-٢٦٠
		پێشنیار.	٢٨٣-٢٧٣
		سەرچاوەکان:	٣٠٧-٢٨٣
		قورئانی پیرۆز.	٢٨٣
		سەرچاوەکان بە زمانی کوردی	٢٩٥-٢٨٣
		سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی.	٣٠٢-٢٩٥
		سەرچاوەکان بەزمانی ئینگلیزی.	٣٠٢-٣٠٢
		سەرچاوە بە زمانی فارسی.	٣٠٢-٣٠٢
		سەرچاوەی ئینتەرنێت(سایت).	٣٠٦-٣٠٢
		دیداو پەیوەندی تەلەفۆنی.	٣٠٦-٣٠٦
		نەخشە و ئەتڵەس.	٣٠٦-٣٠٦
		وێنە(فۆتۆ)	٣٠٦-٣٠٦
		پوختەی لێکۆڵینەوەکەبە زمانی عەرەبی.	٣٠٩-٣٠٧
		پوختەی لێکۆڵینەوەکە بەزمانی ئینگلیزی.	٣١٢-٣٠٩
ژ. پاشکۆ		پاشکۆ.	٣١٩-٣١٢
	(١)	ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان بە پێی یەکە کارگێڕیەکان لە ساڵی١٩٦٨دا،	٣١٢
	(٢)	نامەی نیگرۆپۆنتی بۆ مام جەلال لە١٥ی کانوونی دووەمی.٢٠٠٥	٣١٢
	(٣)	بڕیاریەکانی لیژنەی مادەی ١٤٠ی دەستوری هەمیشەی عێراق.	٣١٦-٣١٣

ژمارەی لاپەڕە	بابەت	باس	بەش
٣١٦	ئاگاداری بۆ دانیشوانی جەلاولا لە بەرگریکارە پاڵەوانە عێراقییەکان.	(٤)	
٣١٧	ناوی ئەو بەعسییانەی کە لە هەڵبژاردنەکانی پارێزگاکانی عێراق لە ٣١ی کانونی دووەمی٢٠٠٩ دەرچوون و لە لایەن لیژنەی ڕیشەکێش کردنی بەعسەوە داواکراون.	(٥)	
٣١٨	بەیاننامەی کۆشکی سپی لە٧ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٩، بە بۆنەی تێپەڕاندنی پرۆژە یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران.	(٦)	
٣١٩	ناوچە تەعریب کراو ڕاگوێزراوەکانی ناوچە دابڕاوەکان	(٧)	

پێرستی خشتە

لاپەڕە	ناونیشانی خشتە	خشتەی ژمارە
٣٠	سكان ولاية الموصل.	(١)
٤٥	تێکڕای بەرزو نزمی پلەی گەرماو مەودای گەرمی ڕۆژانە لە هەردوو مانگی کانونی دووەم و تەمووزدا(پلەی سەدی).	(٢)
٥٢	حەوزەکانی ئاوی ژێرزەوی ناوچە دابڕاوەکان و هەندێك لە جیاکەرەوەکانی.	(٣)
٦٥	ڕێژەی نەتەوە جیاوازەکانی لیوا یان پارێزگای کەرکوك بە پێی زمانی دایك.	(٤)
٦٦	ژمارەی دانیشتوانی قەزای مەرکەزی کەرکوك بە پێی سەرژمێری کۆمپانیای خۆراك تا مانگی ١١-٢٠٠٧.	(٥)
٦٨	ڕێژەی ئاینزاکانی ناوچە دابڕاوکان لە ئاماری ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)دا(٪).	(٦)
٧٠	ڕێژەی ئایینزاکان لە پارێزگای کەرکوك و ناوچەی ئۆتۆنۆمی و باقی پارێزگاکانی عێراق بەبێ پارێزگای کەرکوك لە ساڵی١٩٧٧ دا(٪).	(٧)
٧٥	ژمارەی دارەکان (هەمووجۆرێك) و ڕووبەری بێستان و ناوەندی ژمارەی دارەکان لە یەك دۆنم لە پارێزگای کەرکوك لە ١/کانوونی دووەم لە ساڵی ١٩٧٨ لە چاو سێ پارێزگاکەی تری هەرێم.	(٨)
٧٨	ژمارە و درێژی ڕێگا نێودەوڵەتییە سەرەکییەکان لەناوچە دابڕاوەکان ساڵی ١٩٥٧.	(٩)
٧٩	هێڵی بۆری گواستنەوەی نەوتی کەرکوك.	(١٠)
٨٨	گەشەی دانیشتوان و ڕێژەی سەدی زیاد بوون لە ناوچە دابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی(١٩٤٧-١٩٥٧و١٩٥٧-١٩٨٧).	(١١)
٨٩	ژمارە و ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی(١٩٤٧-٢٠٠٧)دا.	(١٢)
٩١	ڕێژەی گروپی تەمەنە جیاوازەکان لە ناوچە دابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی ١٩٤٧-١٩٥٧ لە (٪).	(١٣)
٩٢	ژمارەی و ڕێژەی گروپە جیاوازەکانی تەمەن لە پارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی (١٩٤٧-٢٠٠٥)دا .	(١٤)
٩٣	ڕێژەی ڕەگەزی نێر بەرامبەر بە ڕەگەزی مێ لە قەزاو ناحیە کانی ناوچە دابڕاوەکان بە پێی لیوا یان پارێزگا.	(١٥)
٩٣-٩٤	ژمارە و ڕێژە(٪)ی ڕەگەزە جیاوازەکانی تەمەن لەپارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی (١٩٤٧-٢٠٠٧)دا.	(١٦)
٩٥	دابەش بوونی ژینگەی ناوچە دابڕاوەکان لەنێوان ساڵانی ١٩٤٧-٢٠٠٧.	(١٧)
٩٥-٩٦	دابەش بوونی ژینگەی پارێزگای کەرکوك.	(١٨)
٩٨	ژمارە و ڕێژەی(٪)ی کارکەرانی کەرتی کشتوکاڵ لە پارێزگای کەرکوك بە بەراود بە پارێزگاکانی تری عێراق بەبێ سێ پارێزگاکەی هەرێمی کوردستان لەساڵی٢٠٠١دا.	(١٩)
٩٩	ڕێژەی کارکەرانی کەرتی پیشەسازی لە پارێزگای کەرکوك بەبەراورد لەگەڵ پارێزگاکانی تری عێراق بەبێ پارێزگاکانی تری هەرێم لەساڵانی ٢٠٠٤- ٢٠٠٥.	(٢٠)
٩٩	دابەش بوونی چالاکی ئابوریی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ٢٠٠٥.	(٢١)
١٠١-١٠٢	ڕووبەری چێندراو بەرهەم و بڕشتی بەرهەمی گەنم لە پ. کەرکوك وسێ پ.هەرێم و باقی پ.عێراق.	(٢٢)
١٠٣	ڕووبەری چێندراو بڕشت و بڕی بەرهەمی جۆ لە پ.کەرکوك و سێ پ. هەرێم وباقی پ.عێراق.	(٢٣)
١٠٦	ڕووبەری چێندراو بڕی بەرهەم و بڕشتی بەرهەمی گوڵەبەڕۆژە لە پ. کەرکوك وسێ پ. هەرێم و باقی	(٢٤)

لاپەڕە	ناونیشانی خشتە	خشتەی ژمارە
	پ. عێراق لە هەر دۆنمێکدا(کگم).	
١٠٧	ڕووبەری چێندراو و برشت و بەرهەمی ناوەندی هەندێك سەوزە لە پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ٢٠٠٥.	(٢٥)
١٠٧	ڕووبەرو بەرهەم هێنانی سەوزەی زستانە لە ناوچەی موسڵ لە ساڵی ١٩٧٧دا.	(٢٦)
١٠٩	ژمارەی هەندێك لە دارە میوەکانی پ.کەرکوك و سێ پ. هەرێم و باقی پ. عێراق	(٢٧)
١١٠	ژمارەی ئاژەڵەکان لە پ. کەرکوك وسێ پ. هەرێم و باقی پ.عێراق (سەر).	(٢٨)
١١١	ژمارەی کارگە و کرێکارو بەهای بەرهەم(هەزار دینار)بۆ پیشەسازی مام ناوەند لە پ.کەرکوك و سێ پ.هەرێم وباقی پ.عێراق لە نێوان ساڵەکانی (١٩٩١-٢٠٠٦).	(٢٩)
١١١-١١٢	ژمارەی کارگە و کرێکارو بەهای بەرهەم(هەزار دینار)بۆ پیشەسازی بچوك لە پ.کەرکوك وسێ پ.هەرێم وباقی پ.عێراق لە نێوان ساڵانی(١٩٧٨ - ٢٠٠٦).	(٣٠)
١١٣	بەرهەمە نەوتیەکانی هەندێك لە کێڵگەکانی ناوچەدابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی ١٩٤٠-١٩٩٤/هەزار بەرمیل	(٣١)
١١٥	ژمارەی ئوتێلەکانی پ.کەرکوك وسێ پ.هەرێم و باقی پ.عێراق بە پێی پۆڵێنی پلەکانیان لە نێوان ساڵانی(١٩٩١-٢٠٠٦).	(٣٢)
١١٥	ژمارە شوێنە گەشتیاریەکان و ژمارەی ژوورو ژمارە و خێزانە دابەزیوەکان لە پارێزگای کەرکوك و سێ پارێزگاکەی هەرێم و باقی پارێزگاکانی تری عێراق لە نێوان ساڵانی(١٩٧٨-٢٠٠٦).	(٣٣)
١١٦	دابەش بوونی میوانانی دابەزیو لە ئوتێلەکان بە پێ ناسنامە.	(٣٤)
١١٧-١١٨	تۆڕی ڕێگاو بانی ووشکانی ناوچە دابڕاوەکان.	(٣٥)
١٤٥	بەراوردی ڕووبەرو ڕێژەی ڕووبەری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و دابڕاوەکان لە ساڵانی(١٩٧٤) بە بەراود لەگەڵ ڕووبەری هەرێم.	(٣٦)
١٥٢	بەراوردی ڕووبەرو ڕێژەی ڕووبەری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و دابڕاوەکان لە ساڵانی(١٩٧٦،١٩٨٠)بە بەراود لەگەڵ ڕووبەری هەرێم.	(٣٧)
١٦٠	دێهاتە ڕاگوێزراوەکان لە پارێزگای کەرکوك لە(١٩٦٣-١٩٨٨).	(٣٨)
١٧٢	ڕووبەرو ڕێژەی ناوچە ئازاد کراوەکان ساڵی ١٩٩١ و٢٠٠٣ و ناوچە دابڕاوەکان بە پێی ئەو چارەسەرەی کە لە مادەی(٥٨) ی یاسای بەڕێوە بردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە.	(٣٩)
١٧٧	ئەنجامی ڕاپرسی لە سەر دەستوری هەمیشەیی عێراق.	(٤٠)
١٧٩	ژمارەو دابەش بونیی کورسی لیستە کوردییەکان.	(٤١)
١٨٤	باری ئابوری لیژنەی جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)دەستوری هەمیشەیی عێراق	(٤٢)
١٨٥	مامەڵەی هاتوو ڕۆیشتوەکان لە بەشی سکرتاریەت ی لیژنەی مادەی١٤٠ تا بەرواری(٤ کانونی یەکەمی ٢٠٠٧).	(٤٣)
١٨٦	مامەڵەی هاتوو ڕۆیشتووەکان تا(١ی نیسانی٢٠٠٨).	(٤٤)
١٨٨	ڕێژەی بەڕێوەبەرو فەرمانبەری پارێزگای کەرکوك بە پێی پێکهاتەی نەتەوەیی	(٤٥)
١٩٠	کورسیەکانی لیستی هاوپەیمانی لەنێوان هەردوو هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان.	(٤٦)
١٩١	مامەڵەی ئاوارە و هاوردە لە پارێزگای کەرکوك.	(٤٧)
٢٣٨	بودجەی ساڵانەی عێراقی فیدراڵ و حکومەتی هەرێم بە دینار.	(٤٨)
٢٤٤	خشتەی قوربانیانی پارێزگای کەرکوك.	(٤٩)
٢٤٥	ژمارەی شەهیدەکان بە پێی نەتەوەکانی پارێزگای کەرکوك.	(٥٠)
٢٥٠	خشتەی بۆردوومان(دەست درێژی)ەکانی حکومەتی تورکیا بۆ سەر هەرێم لە ساڵی ٢٠٠٧دا.	(٥١)

پێرستی وێنە

لاپەڕە	ناونیشانی وێنە	وێنەی ژمارە
۳۲۰	وێنەی توێژەر وخانمی یەکەمی عێراق و هەندێك لە کەسایەتی ئەکادیمی و یاسایی و ڕۆشنبیری و ڕامیاری کوردستان لەگەڵ نوێنەری نەتەوەیەکگرتوەکان(ستافان دیمەستورا) لەبەرواری۱۳ی تەمووزی۲۰۰۸، ماڵی سەرۆك کۆمار- شاری سلێمانی.	(۱)

پێرستی نەخشە

لاپەڕە	ناونیشانی نەخشە	نەخشەی ژمارە
۲۲	نەخشەی دابەش بوونی قەومی کورد بە کوێرەی خەریطە ی عەشایری کورد سیرمارك سایکس و خەریطەی ئەتنۆگرافی چوار عەصری دوایی عێراق مێجەرلۆنگەریك وخەریطەی لجنەی عصبە الامم وخریطەیەکی سری کە لە ساڵی ۱۹۱۲بۆ ظابطانی ایداری هندطبع کراوە و لەسەر معلوماتی انسیقلوبدیای اسلام...	(۱)
۲٤	نەخشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی۱۸۹۳.	(۲)
۲۷	نەخشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی ۱۷۹٤.	(۳)
۲۸	نەخشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی۱۸۹۵.	(٤)
۲۹	نەخشەی هەردوو ویلایەتی عەرەبی عێراق(بەغداد و بەسرە)و ویلایەتی موسڵ(کوردستانی باشور)لە ساڵی(۱۹۰۱)	(۵)
۳۳	نەخشەی هەرێمی کوردستان.	(٦)
۳٦	نەخشەی ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان.	(۷)
۳۷	ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان بە پێی سنوری کارگێڕی کۆماری عێراق لە ساڵی .۲۰۰٤	(۸)
۳۹	نەخشەی جیۆلۆجی ناوچە دابڕاوەکان.	(۹)
٤۱	نەخشەی بەرزو نزمی ناوچە دابڕاوەکان.	(۱۰)
٤۸	نەخشەی دابەش بوونی دابارین و پلەکانی گەرما لە ناوچە دابڕاوەکان لە ساڵی ۲۰۰٤.	(۱۱)
۵۱	نەخشەی دابەش بوونی ئاوی سەرزەوی و ئاوی ژێر زەوی لە ناوچە دابڕاوەکان.	(۱۲)
۵۷	نەخشەی دابەش بوونی کانزاکان(فلزی، نافلزی) لە ناوچە دابڕاوەکان.	(۱۳)
٦۰	نەخشەی دابەش بوونی کیلگە وپاڵاوگە نەوتییەکان و بەرهەم هێنەری گازو بۆری گوێزەرەوەی نەوت و گاز لە ناوچە دابڕاوەکان.	(۱٤)
۸۳	نەخشەی شوێنی ناوچە دابڕاوەکان بە پێی وڵاتانی دەوروبەر.	(۱۵)
۱۱۹	نەخشەی ڕێگای ئۆتۆمبێل و بۆری گوێزەرەوەی گاز و نەوت لە ناوچە دابڕاوەکان.	(۱٦)
۱۲۲	نەخشەی وویلایەتی موسڵ.	(۱۷)
۱۲٤	نەخشەی شەریف پاشا بۆ سەرۆکی کۆمسیۆنی باڵای کۆنگرەی ئاشتی لە(۱ ی ئاداری۱۹۲۰).	(۱۸)
۱۲۵	نەخشەی یاداشتی یەکەمی شەریف پاشا بۆ پەیمانی سیڤەر.	(۱۹)
۱۲٦	نەخشەی یاداشتی دووەمی شەریف پاشا بۆ پەیمانی سیڤەر.	(۲۰)
۱۲۷	نەخشەی سنوری بڕیار دراو بۆ دەسەڵا داریێتی شێخ مەحمودی حەفید.	(۲۱)
۱۳۱	نەخشەی دەوڵەتی کوردستان بە پێی بەندەکانی(٦۲ ، ٦۳، ٦٤)ی پەیمانی سیڤەر.	(۲۲)
۱٤٦	نەخشەی ناوچە ئازاد کراوەکانی شۆڕشی ئەیلول.	(۲۳)
۱٤۷	نەخشەی ئۆتۆنۆمی ساڵی.۱۹۷٤	(۲٤)
۱۵۳	نەخشەی ئۆتۆنۆمی ساڵی ۱۹۷٦.	(۲۵)
۱۵٤	نەخشەی ئۆتۆنۆمی ساڵی ۱۹۸۰.	(۲٦)
۱٦۲	نەخشەی ناوچە ئازاد کراوەکانی هەرێمی کوردستان لە ساڵی۱۹۹۱.	(۲۷)
۱۷۳	نەخشەی گۆڕانکاری سنوری پارێزگای کەرکوك لە نێوان(۱۹۳٦-۲۰۰۰).	(۲۸)

پێشەکی

پێشەکی

مەبەست لە ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان هەموو ئـەو ڕووبـەرە زەوی(یەکـە کارگێڕی)انەیـە کـە بەشێکی دانـەبڕاون لـە هـەرێمی کوردسـتان بـەڵام بـە فـەرمی لـە چوارچێوەی فـەرمان ڕەوایـی و دەسـەڵاتی دان پێدانراوی کوردی هەرێمی کوردستاندا نیە.

سـەرەتای داگیرکـاری کوردسـتان بـۆ دەیـان سـەدە لەمـەو بـەر دەگرێتـەوە، لـەو کاتـەوە تـا ئێسـتا لـە ژێـر چـەپۆکی داگیرکـەرانی دابـوە... داگیرکـەرانیش هـەموو تواناکـانی خۆیـان بـۆ بـەتاڵان بردنـی سـەروەت و سـامانە مرۆیی و سروشتییەکەی تەرخان کردووە، بەڵام هۆکارە سروشتی(بەرزو نزمی، ئاوهەوا...)و مرۆیی(کۆمەڵایەتی، ئابوری، ڕۆشنبیری، ئاینی...)ەکان، کارایەکی یاریدەدەر بوون بۆ مانەوەی گەلەکەی بـە ژێردەسـتەیی و خاکەکـەی بە داگیر کراوی.

ئەو کۆمەڵە مرۆڤەی کە لە بیابانەکانی نیوە دوورگەی عەرەبیـەو هـاتن و هـەڵگری جـوانترین بەرنامـەی خوداوەند بوون بۆ پاك کردنەوەی دڵ و دەروونەکان و ئازاد کردنی مرۆڤایەتی لە دیلی و نەزانین و ستەم کـاری و بڵاوکردنـەوەی خۆشەویسـتی و یەکسـانی لـە نێـوان تاکـەکان و باوەڕداران...نـەك نەبوونـە هـۆی پێکـانی ئـەو ئامانجانەی کە لە بەرنامەکەدا هاتبوو، بەڵکو جارێکی کە گەلی کورد توند تر دەچەوسێتەوە و خاکەکـەیان داگیـر دەکرێتەوە...چوونکە سەرەتای ئازاد کردنی ناوچـەکە لـە ساسـانییەکان، بـەمانای سـەرەتایەکی تونـدی بەعـەرەب کردنی کوردستان دێت. وەرگرتنی دینەکەو موسڵمان بوونی نەتەوەی کورد نـەك نـەبووە هـۆی ئـازادبوونی تـاکی کورد لـە چەوسـاندنەوەی داگیرکـەرانی پێشـوو، بـەڵکو جـارێکی دیکـە گـەلی کـورد دەکەوێتـە بـەر سـتەم کـاری و چەوساندنەوەو بەش کردنی خاکەکـەی لـە نێـوان ئـەو دەسـەڵاتە موسـڵمانانەی کـە فـەرمان ڕەوایـی ناوچـەکەیان دەکرد وەك ئیمپراتۆریەتەکانی سەفەوی و عوسمانی...

بـەهاتنی بەریتانییـەکان لـە دەیـەی دووەمـی سـەدەی ڕابـووردوودا جـارێکی کـە بەشـێکی بچـووك لـە کوردسـتانی ژێردەسـەڵاتی ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی لـە ویلایـەتی موسڵ(کوردسـتانی عێراقـی ئێسـتا) داگیردەکەنەوە، بەڵام بەرژەوەندی و تاکتیکی ڕامیاری بەریتانییـەکان لـەوە دا دەبێـت کـە دەسـەڵاتێکی ناوچـەیی کوردی دەستەمۆ کراو لە ژێر سەرپەرشتی خۆیان دروست بکەن، بەڵام ناوچەکانی تر دابـڕاو دەبـن لـە دەسـەڵاتی شێخ... بەریتانییەکان هەر زوو لە بەڵێنەکانیان پەشیمان دەبنەوە...بۆیە بەناچاری کورد خـەباتی چەکداری و ڕووبەڕوو بوونەوە هەڵدەبـژێرێت بـۆ بەدەسـت هێنـانی مافـە نیشـتمانی و نەتەوەییـەکانی... بـەڵام سـەرئەنجام خاکی کوردستان دابەش دەکرێت بۆ چوار پارچە... بەرژەوەندی بەریتانییـەکان وا دەخوازێت وویلایـەتی موسـڵ بلکێنێت بە هەردوو ولایەتی بەسرەو بەغدادەوە کە پێشتر دەوڵەتی عێراقی لـێ دروسـت کرابـوو، پاشـتریش بـە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان و نەتەوە یەکگرتووەکان... بەرگێکی فـەرمی و ڕامیـاری و نێودەوڵـەتی دەکـەن بـە بـەری ولایەتی موسڵ(خاك و گەل)و لە بۆتەی عێراقی عەرەبیدا دەیتوێننەوە.

پاشـتریش حکومەتـە عەرەبییـە بـەناو موسـڵمانە یـەك لـە دوا یەکـە عێراقییـەکان بـەبێ ڕەچـاو کردنـی هاوئاینی و هاوسێیی و نزیکی کلتورو بەها مرۆڤایەتییەکان... بـە دڕندانـە تـرین شـێوە و دوور لـە هـەموو ڕێسـا ئاینی و یاساییەکان کەوتنە چەوساندنەوەی و جینۆسـایدی گـەلی کـوردو سـوتماك کردنـی خاکەکـەی و بـە تـاڵان بردنی سامانەکەی... وەنەبێت گـەلی کـورد لـە هـیچ سـەردەمێکدا دەسـتبەرداری خـەبات و داواکردنـی مافـەکانی بووبێت... بەڵام بەهێزی داگیرکەران و بەرژوەندییە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان و بارودۆخی ڕامیاری جیهانی و

ناکۆکی ناوخۆی گەلی کورد، هۆکاری داگیرکراوی گەلی کورد بووە، ئەمانەش نەك نەبوونە هۆی وەستانی خەباتی ڕزگاری خوازی گەلی کورد، بەڵکو مکوڕتربوون لە خەبات و لە هەندێك کاتدا دەسەڵاتداریێتی عێراقیان ناچار کردووە بەفەرمی دان بە ڕووبەرێك لە کوردستانی بوونی کوردستانی داگیرکراو و دەسەڵاتی خۆجێیی کوردی دا بنێن... داگیر کردنی کوەیت و بارودۆخی هەرێمی و نێودەوڵەتی و هەلێکی زێرینی پێشکەش بە گەلی کورد کرد، یەکبوونی گەلی کورد و کۆبوونەوەی لە بەرەیەکی ڕامیاریدا قۆستنەوەی هەلەکەی کردە دیفاکتۆ، ڕووبەرێك لەکوردستان ئازاد کرا و دەسەڵاتێکی نوێی کوردی لە دایك بوو... بەڵام پاش ڕووخاندنی حکومەتی بەعس لە لایەن هاوپەیمانان بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا و بە بەشداری هێزە ڕامیارییە کوردییەکان، سەرجەم خاکی کوردستان ئازاد کرا...

پاش بەشداری کارای کورد لە دروست کردنی حکومەتی عێراقی فیدراڵ و نووسینەوەی دەستووری عێراقی فیدراڵ... جگە لەوەی کە بە فەرمی دانرا بە چوارچێوەی حکومەتی هەرێم لەو سنوورەی کە تا١٩ی ئازاری٢٠٠٣ ئازادی کردبوو، لە ژمارە(٥٨)ی یاسای بەڕێوەبردنی وڵات بۆ قۆناغی گوستنەوە، ناوچە تازە ئازاد کراوەکان ناونرا بە ناوچەی ململانێ(المناطق المتنازع علیها)، حکومەتی هەمیشەیی عێراق بەرپرس کرا لە ئەستۆگرتن وجێ بەجێ کردنی ئەو برگە دەستوورییە، پاشان لە دەستووری هەمیشەیی عێراق دا. ئەم پرسە لەژمارە(١٤٠)دا ئاماژەی پێکرایەوە، سێ قۆناغ دیاری کرا بۆ چارەسەر کردنی، لە قۆناغی یەکەم دا دەبوایە ئاسایی کردنەوە:بارو دۆخی کارگێڕی، دانیشتوان، موڵکیەت ئەنجام بدرایە، پاشان لە قۆناغی دووەم دەبوایە سەرژمێری ئەنجام بدرایەو لەقۆناغی سێیەم دەبوایە، بە ئەنجام دانی ڕیفراندۆم چارەنووسی کارگێڕیی ئەو ناوچانە لە لایەن دانیشتوانەکەیانەوە بڕیاری لە سەر بدرایە.

بەڵام جارێکی کە بەرژەوەندی وڵاتانی هاوپەیمانان بە تایبەتتر ئەمەریکا و وڵاتانی هەرێمی و هۆکاری مەزهەبی و شۆڤێنزمی عەرەبی... نەك لە ماوەی دیاری کراوی خۆیدا،بەڵکو پاش تێ پەڕ بوونی دوو ساڵ و دە مانگ بە سەر ماوەی دیاری کراودا، هێشتا قۆناغی یەکەمی مادەی(١٤٠)جێ بەجێ نەکراوە...

چوارچێوەی کاتی و شوێنی توێژینەوەکە

چوارچێوەی کاتی توێژینەوەکە

سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم و هاتنی بەریتانییەکان بۆ ناوچەکە دەبێت بە دەست پێك لە ئەنجام دانی توێژینەوەکە، تا دەگات بە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان. واتە لەم توێژینەوەیەدا ئاماژە بە ڕووبەری ئەو ناوچانە کراوە لە قۆناغ و دەسەڵات دارێتی جیاجیای حکومەتە عێراقییە جیاجیاکان.

چوارچێوەی شوێنی توێژینەوەکە

لە توێژینەوەکەدا ڕووبەری ناوچە ئازاد کراوەکان و ناوچە دابڕاوەکان دەست نیشان کراوە لە قۆناغ و حکومەتە جیاوازە فەرمان ڕەواکانی عێراق، واتە لە کاتی جیاواز دا شوێنی جیاواز(ناوچە دابڕاوەکان)دەست نیشان کراوە جگە لەوەی کە بە نەخشەش ڕاستییەکان و جیاوازییەکان خراو نەتە ڕوو، ئاماژە بە ئەو هۆکارانەش(ڕامیاری، سەربازی، ئابوری...)کراوە کە بەر پرس بوون لە فراوان بوون و چوونەوەیەکی ناوچە دابڕاوەکان لە قۆناغە جیاوازەکانی خەباتدا..

گرنگی توێژینەوەکە

گرنگی توێژینەوەکە لە گرنگی فرەلایەنی ناوچە دابڕاوەکان سەرچاوە دەگرێت، ڕووبەرێك لە کوردستان بە درێژایی سەدەیەك داگیرکراوە لە لایەن داگیرکەرە جیاجیاکانی کوردستانەوە، گەلی کوردیش ڕووبارێك لەخوێنی پێشکەش کردووە لە پێناو ڕزگار کردنی ئەم ناوچانە، هەرچەندە بەشێوەیەکی کاتی هەندێك ڕووبەری جیاجیای لەم ناوچانە ئازاد کردووە، بەڵام تا ڕووخانی ڕژێمی بەعس هەرگیز نەتوانراوە دەسەڵاتی کوردی بگاتە سەرجەمی ڕووبەری هەرێمی کوردستان... بەڵام ئەوەی کە توێژینەوەکەی گرنگ تر کردووە بریتییە لە :

١- سەلماندنی کوردستانی بوونی ناوچە دابڕاوەکان بە پشت بەستن بە بەهێزترین بەڵگەی مێژوویی و جوگرافیی و ئاماری...

٢- دیاری کردنی سنووری باکووری عێراقی عەرەبی کە هیچ کاتیك لە(هیت - تکریت)تێ پەڕی نەکردووە و سەلماندنی ئەو ڕاستیەی کە هەرگیز ولایەتی موسڵ(خاك و دانیشتوان)بەشێك نەبووە لە عێراق.

٣- دەست نیشان کردنی سەرجەم لایەنە جیۆگرافی و گرنگییە ئابوری و جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان. واتە توێژینەوەیەکی تێرو تەسەلە کە تا ئێستا نە بەم ناونیشانە نە بەم شێوە چڕوپڕە توێژینەوە لە سەر ناوچە دابڕاوەکان نەکراوە، بە تایبەتتر لەکاتی سەرهەڵدانی گرفتەکەوە تا ئێستا قۆناغ لە دوای قۆناغ ئاماژەی پێ کراوە و لێی کۆڵدراوەتەوە... جگە لە بەکارهێنانی دەیان خشتە و نەخشە بەمەبەستی ڕوون کردنەوەی زیاتر و پێدانی بەرچاو ڕوونی زیاتر بە خوێنەران.

٤- ئاماژە کردن بە خەبات و قوربانییەکانی گەلی کورد و هەڵوێستی ڕامیاری شۆڕش و سەرکردایەتی کوردی لە پێناو ناوچە دابڕاوەکان و هەڵوێستی وڵاتە داگیرکەرەکانی ناوچە دابڕاوەکان، لە قۆناغە جیاوازەکان دا.

٥- ئاماژە کردنی بە هەڵە(ڕامیاری و دەستووری، کارگێڕی...)ەکانی شۆڕشی کوردی و سەرکردایەتی کوردی لە چارەسەر کردنی کێشەکانی تایبەت بە ناوچە دابڕاوەکان.

٦- ئاشنا کردنی خوێنەران بە ناوچە دابڕاوەکان و بوونی باکگراوندێکی مێژوویی و جیۆگرافی... لە سەر ناوچە دابڕاوەکان و چۆنیەتی دروست بوونی کێشەکە. چۆنیەتی بە دەمەوە چوونی سەرکردایەتی کورد بە دەم هەموو داوا ئاشتییەکانی میری، تەنانەت لەو پەڕی لاوازیشیاندا(میری)... گەیشتنە ئەو ڕاستی یەی کە یەکگرتن و جەنگەکانی پێشمەرگە و یارمەتی گەل سنووری ناوچە دابڕاوەکانی دیاری کردووە...

٧- ئاماژە کردن بە تاوانەکانی(ڕامیاری، دەستووری، یاسایی، سەربازی، بەتاڵان بردنی سەروەت و سامانی سروشتی...)حکومەتە یەك لە دوا یەکە عێراقییەکان بەرامبەر بە خاك و گەلی ناوچە دابڕاوەکان.

٨- دەرخستنی نییەتی حکومەتە یەك لە دوا یەکەکانی عێراقی فیدراڵ(ئەنجومەنی سەرۆکایەتی و وەزیران و پەرلەمان)لە چارەسەر کردنی مادەی(٥٨)یاسای کاتی بەڕێوە بردنی عێراق لە قۆناغی گواستنەوە ، و مادەی(١٤٠)ی دەستووری هەمیشەیی.

٩- ئاماژە کردن بە ڕۆڵی گروپ و پارتە ڕامیاری و تیرۆرستییە عێراقییەکان و کاریگەرییان لە سەر جێ بە جێ بوونی بڕگەکانی مادەی١٤٠.

١٠- ئاماژە کردن بە ڕۆڵی نێگەتیڤی هەریەك لە وڵاتانی هەرێمی و بیانی و ڕێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەکادیمییە نێودەوڵەتییەکان لە دروست کردنی گرفت لە جێ بە جێ کردنی مادەی(١٤٠)دا.

هۆكاره پاڵنەرەكان بۆ ئەنجام دانی توێژینەوەكە:

١- ململانێیەكی توندی حكومەتی هەرێم و سەركردایەتی كوردی و نوێنەرەكانی گەلی كورد لەگەڵ هاوتاكانیان له حكومەتی عێراقی له سەر جێ بەجێ كردنی مادەی(١٤٠) و خۆدزینەوەی حكومەتی فیدراڵ لەم مادە دەستوریە,خۆهەڵقورتاندنی وولاّتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی، هۆكارێكی پاڵنەری زۆر بەهێز بوو له ئەنجام دانی توێژینەوەكە.

٢-سەلماندنی كوردستانی بوونی ناوچه دابڕاوەكان، به پشت بەستن بە كۆمەڵێك هۆكاری جۆراو جۆری مێژوویی و جیۆگرافی و ئاماری... ئاشنا كردنی زیاتری گەلی كورد و خوێنەران بە گرنگی ناوچە دابڕاوەكان (گرنگییە هەمەجۆرەكانی خاك و شوێن و ڕووبەر و دانیشتوان و ئابوری...).

٣- ئاماژه كردن به تاوانەكانی حكومەتە عێراقیەكان بەرامبەر به دانیشتوانی ئەو ناوچانە و هەوڵەكانی گەلی كورد و سەركردایەتی گەلی كورد بۆگەڕانەوەی ناوچه دابڕاوەكان بۆ سەر هەرێمی كوردستان بە درێژایی نزیكەی یەك سەدە، و جەنگاندنیان لەگەڵ داگیركەرانی كوردستان.

٤- پڕكردنەوەی كەلێنێكی گەورەی كتێبخانەی كوردی تایبەت بە ناوچە دابڕاوەكان. كردنەوەی ڕێچكەیەكی نوێ بۆ ئەنجام دانی توێژینەوەی زیاتر له سەر ناوچه دابڕاوەكان...چونكه ئەو لێكۆڵینەوانەی كە لەم بوارەدا كراون زۆر كەمن به پەنجەی دەست دەژمێردرێن یان لە چوارچێوەیەكی زۆر تەسك دا كراون یان ڕووبەرێكی بچووك له ناوچه دابڕاوەكان هەڵبژێردراوە... لەگەڵ بەهەند وەرگرتنی ماندووبوونی نوسەران و بەنرخی بابەتەكەیان، بەلاّم بوونی توێژینەوەیەك بەم هێزو فرەلایەنی له زانیاری و بێ لایەنی لە دەربڕین و دەست خستنه سەر خاڵەكان و بە قووڵی ڕۆچوونی لە كێشەكەدا و وەرگرتنی چوارچێوەیەكی زانستی، فرە گرنگ بوو.

میتۆدی توێژینەوەكە

سروشتی زانستیی توێژینەوەكە وایە كە چەند ڕێچكە و میتۆدێك له به ئەنجام گەیاندنی توێژینەوەكەدا وەك میتودی وەسفی و مێژوویی و شیتەڵ كاری و بەراودكاری بەكاربهێنرێت:

ڕێبازی وەسفی به كار هاتووه، له بەر ئەوەی لێكۆڵینەوەمان كردووه لە دۆخ و سەردەمە جیاوازەكان و له دۆكیۆمێنتەكان، گرنگیمان داوه به واقعی كێشەكانی بەردەم گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەكان بۆ سەر هەرێمی كوردستان، جگه له دەربڕینی بیروبۆچوونی خۆمان لەم بارەیەوە.

ڕێبازی مێژوویی بەكار هاتوه، له بەرئەوەی لێكۆڵینەوه و ورد بینیمان كردووه له دۆكیۆمێنتەكان و شی-كردنەوەمان بۆ كردووه و ڕەخنەمان لێ گرتووه...جگە لەوەی كە خوێنەر ڕادەكێشین بۆ ناو ئەو قۆناغە جیاوازانەی كه لێیان دواوین و كارەكتەرەكان ڕۆڵەكانی خۆیان پێ دەدەینەوە... به پشت بەستن بەزانیاریەكانی ڕابوودوو توانیومانه بارو دۆخی ئێستا ڕوون بكەینەو پێش بینی بۆ ئایندەی ناوچه دابڕاوەكان بكەین.

میتۆدی هەڵسەنگاندن بەكار هێنراوەو هەڵسەنگاندنمان بۆ بارو دۆخی سەردەمە جیاوازەكان و دەست كەوتە جیاوازەكان لە قۆناغە جیاوازەكان دا كردووه، هەروەها ڕەنگ دانەوەیمان لە سەر سنووری جیۆگرافی ناوچه دابڕاوەكان دەست نیشان كردووه.

میتۆدی بەراورد كاریمان له نێوان سەردەم و كارەكتەری ڕامیاری و شوێنه ڕزگار كراو ناوچه دابڕاوەكان و دەست كەوتە ڕامیاری و دەستووری... ەكان له كاتە جیاوازەكاندا بەكارهێناوە.

گرفتەکانی توێژینەوەکە

لە کاتی ئەنجام دانی توێژینەوەکەدا چەندین کۆسپ و تەگەرە بۆ توێژەر دروست بوون کە بریتی بوون لە:

١- نەبوونی زانیاریی پێویست و هەژاری کتێبخانەکانمان و نەبوونی ناوەندێکی ئەکادیمی بەتایبەت لە سەر ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان، چوونکە سەرجەمی ئەو بابەتانەی کە لە سەرئەم پرسە نوسراون بە پەنجەی دەست دەژمێردرێن... بۆیە ناچار بووم کە ناڕاستەوخۆ سوود لە هەندێك سەرچاوەی مێژوویی و جیۆگرافی و ئاماری و دەستووری و ڕامیاری... وەربگرم کە کەم تا زۆر لە سەر ئەو بابەتە دوابن و پەیوەندییان بە توێژینەکەوە هەبێت.

٢- نەبوون یان کەمی نەخشەی نوێ و جێی باوەڕ کە تویژەر پشتی پێ ببەستێت لە ڕوون کردنەوەی دیارە جۆراجۆرەکان و بیروبۆچوونی توێژەر. ئەمە گرفتیکی زۆر گەورەی توێژینەوەکە بوو.

٣- نەبوونی ئاماری(دانیشتوان، پیشەسازی، کشتوکاڵی...)نوێ ی ناوچە دابڕاوەکان. جگە لە ئەنجام دانی پرۆسەکانی ڕاگوستن و بەعەرەب کردن... لە ناوچە کەدا، جگە لە کۆچی بەردەوامی عەرەبەکانی شارە عەرەبیەکانی تری عێراق بۆ ناوچەکە و گۆڕینی دیمۆگرافیاکەی.

٤- گۆڕانی بەردەوامی سنووری یەکە کارگێرییەکان، ئەمەش لە چاو نەبوونی زانیارییە ئامارییەکان لە سەر سەرجەم یەکە کارگێرییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان توێژەری تووشی گرفت کرد، توێژەر ناچار بوو زانیارییەکانی ئەو یەکە کارگێڕییەکان وەربگرێت بە ڕووبەری جیۆگرافی و یەکە کارگێرییەکانی ئەو ساڵەی کە ئامارەکەی تیا ئەنجام درابوو، جگە لەوەی توێژەر ناچار بووە لە هەندێك کاتدا نەتوانێت زانیاری تەواو لە سەر سەرجەم یەکە کارگێرییەکانی ناوچە دابڕاوەکان بخاتە ڕوو، بۆیە بە ناچاری تەنها پارێزگای کەرکوك وەك سەمپڵ وەرگیراوە و زانیارییەکانی لە ساڵی جیاواز و ڕووبەری جیوگرافی و یەکەی کاگێریی جیاواز خراوەتە ڕوو.

٥- زانیاری نەدانی بەرپرسان(ئیداری یان ڕامیاری)... چ هۆکاری سەرقاڵی بێت بە ئیش و کار، چ هۆکاری هەژاری زانیاری بێت لە سەر ناوچە دابڕاوەکان، چ هۆکاری غروری پۆست بێت... نەئامادەبوون چەند ساتێکی خۆیان بە توێژەر ببەخشن و نە زانیاریشی بدەنێ؟!: لەوانە(سەرۆك کۆماری عێراق، دکتۆربەرهەم صالح، کۆسرەت ڕەسوڵ، د. کمال فؤاد، مەلا بەختیار، نەوشیروان مستەفا، عبدالرحمن مستەفا، جێگری سەرۆکی مادەی(١٤٠)(نەرمین عوسمان)،نوێنەری سەرۆکی هەرێم بۆ مادەی(١٤٠)(قادر عزیز)، فازیل میرانی... جگە لەوەی هەندێ سایتی فەرمی و پەیوەندی داریش وەڵامی ئیمەیلەکانی توێژەریان نەداوەتەوە وەك:(سایتی سەرۆکایەتی کۆمار، سایتی مادەی(١٤٠)، سایتی سەرۆکایەتی هەرێم و سایتی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانی هەرێم...

٦- لەبەر نوێی و زیندوویی توێژینەوەکە و نەبوونی زانیاری تەواو، گۆڕانی بەردەوام لە بڕیار و دەرهاویشتە ڕامیاری و ئابوری و بارودۆخی ئاسایش... توێژەر ناچار بووە پشت بە تازەترین هەواڵ ببەستێت کە لە میدیاکانەوە بلاۆکراونەتەوە... جگە لەوەی لە هەندێك سایتی کارگێری و فەرمی لە ئەنجام دانی توێژینەوەکە دا سوودی لێ وەرگیراوە وەك(سایتی سەرۆکایەتی عێراق، سایتی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانی عێراقی فیدراڵ و سایتی سەرۆکایەتی هەرێم و سایتی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران و سایتی پەرلەمانی هەرێم و سایتی نەتەوە یەکگرتوەکان وسایتی کۆشکی سپی...

گریمانەی توێژینەوەکە

لە باس کردنی ناوچە دابڕاوەکاندا لای خوێنەرچەند گریمانەیەك دەوروژێنرێت وەك: ناوچە دابڕاوەکان کوێیە؟ لە کەیەوە ئەم گرفتە سەرچاوەی گرتووە؟ لە قۆناغە جیاوازەکاندا ناوچە دابڕاوەکان کوێ بوون؟ گرنگی ناوچە دابڕاوەکان چی یە؟ هۆکاری چارەسەر نەکردنی ئەو گرفتە چی بووە؟چ جیاوازییەك هەیە لە نێوان دەسەلاّت دارەشیعییەکان و دەسەلاّت دارە سونییەکان بەرامبەر بە ناوچە دابڕاوەکان و دۆزی کورد؟ هەڵەی کورد چی بووە لە وەرنەگرتنەوەی خاکە داگیرکراوە دابڕاوەکەی؟، ئایا مادەی ١٤٠ جی بە جێ دەکرێت؟ ئەگەر جێ بە جێ بکرێت! کەی ؟ کوێ دەگەڕێتەوە سەر هەرێم؟ئەی کوێ لە دەست دەدەین؟ ئەگەر جێ بە جێ نەکرێت بۆ؟چ هۆکارێك ڕێگرە لە جێ بەجێ کردنی مادەی ١٤٠؟ ئایا هۆکارەکان ڕامیارییین؟ دەستورییین؟ یاساییین؟ تەکنیکین؟ ئاسایشن؟ ماددین؟ کارگێڕین؟ هەرێمین؟ نێودەوڵەتین؟ ئەی ئەگەر مادەی١٤٠ جێ بەجێ نەکرا هەڵوێستی حکومەتی هەرێم و پارتە کوردیەکان چی دەبێت؟.

پەیکەری توێژینەوەکە

بۆ ئەوەی توێژینەوەکە ستانداردێکی زانستی وەربگرێت و بۆ پابەند بوون بە پرنسیپەکانی ئەنجام دانی تویژینەوە، توێژینەوەکە دابەش کراوە بۆ پێشەکی و ناوەڕۆك و چوار بەش و دەرئەنجام و ڕاسپاردە.

بەشی یەکەم دابەش کراوە بۆ دوو باس: لە باسی یەکەم دا هەریەکە لە چەمکەکانی: سنوور و هەرێم و کوردستانمان پێناسە کردووە، پاشان جیاوازی دیاردە سروشتی و مرۆییەکانی کوردستانمان دەست نیشان کردووە و بەراوردمان کردووە بە ناوچەکانی دیکەی عێراقی عەرەبی...

پاشتر هۆکاری دروست نەبوونی کیانێکی کوردیمان دەست نیشان کردووە و پاشان بۆچوونی نووسەرە کوردەکان و عەرەبەکان و بیانییەکانمان خستۆتە ڕوو بۆ پێدانی دڵنیایی زیاتر لەسەر کوردستانی بوونی ناوچە دابڕاوەکان، بە کۆنترین و ڕاستگۆترین نەخشە، کوردستانی بوونی ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە، بەهێزترین بەڵگەی نێودەوڵەتیمان بە کار هێناوە لە دیاری کردنی سنووری عێراقی عەرەبی، سنووری باشووری هەرێمی کوردستانمان دەست نیشان کردووە، پاشان سنووری ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە.

لە باسی دووەم دا لە ڕووی زانستی جیۆگرافییەوە، لێکۆڵینەوەیەکی هەرێمی ناوچە دا بڕاوەکانمان کردووە و ڕووبەرەکەیمان دەست نیشان کردووە.

لە بەشی دووەم دا گرنگی جیۆگرافی و ئابوری ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە، لە باسی یەکەم دا لە گرنگی جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان دواوین و گرنگیە سروشتی و مرۆییەکەی ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە .

لە باسی دووەم دا لە گرنگی ئابوری ناوچە دابڕاوەکان دوواوین و ئابوری ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە بۆ ئەم مەبەستە پشتمان بە کۆمەڵە سەرژمێریەکانی ساڵانی شەستەکانی سەدەی ڕابووردوو بەستووە تا ساڵی٢٠٠٧.

بەشی سێیەم دابەش کراوە بۆ دوو باس: لە باسی یەکەم دا چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەکانی ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووە لە نیوان جەنگی جیهانی یەکەم تا سەرەتای جەنگی ڕزگار کردنی عێراق لە سێ کاتی(ماوە)جیاواز دا کە بریتین لە: (ماوەی نێوان جەنگی جیهانی یەکەم - جەنگی جیهانی دووەم، ماوەی

نێوان جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان(سستمی نوێی جیهانی)، هەروەها لە ماوەی سەرەتای سستمی نوێی جیهان - سەرەتای پرۆسەی ڕزگار کردنی عێراق)مان دەست نیشان کردووە.

بەڵام لە باسی دوودا، جارێکی تر لە چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەکانی ناوچە دابڕاوەکان دواوین لە سەرەتای پرۆسەی ڕزگار کردنی عێراقەوە تا ڕۆژکاری ئەمڕۆمان، بە پێی جیاوازی فەرمان ڕەواییەکان وەك (دەسەڵات و فەرمان ڕەوایی هاوپەیمانان و پاشتر حکومەتی عەللاوی و دواتر جەعفەری و پاشتر مالکی...)، دیاری کردنی ئەو ڕێگە چارانەی(ڕامیای و دەستووری و یاسایی)لە چارەسەر کردنی گرفتی ناوچە دابڕاوەکان... لەنێوان حکومەتی هەرێم و بەغدا.

بەشی چوارەم دابەش بووە بە سەر دوو باس دا لە باسی یەکەم دا هۆکارەکانی بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەری ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کردووەو بە پێی قۆناغە جیاوازەکان لێی دواوین، هۆکاری نەگەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکانمان لە سەر چوار ئاست زۆر بە وردی دەست نیشان کردووە و دابەش کردووە: کە بریتیین لە:(لە سەر ئاستی کوردستانی و لە سەرئاستی عێراق و لە سەر ئاستی هەرێمی و لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی)، لە ماوەی نێوان(سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم - سەرەتای ڕووخاندنی حکومەتی بەعس...).

بەڵام لە باسی دووەم دا لە هۆکاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارە سەرە ڕامیاری و دەستوورییەکانمان دەست نیشان کردووە چ لە ماوەی دەسەڵاتی هاوپەیمانەکان بێت یان لە ماوەی دەسەڵاتی عەللاوی یان جەعفەری یان مالکی. جگە لە دەست نیشان کردنی سەرجەم هەڵەو کەم و کورتییەکان چ لە سەر ئاستی کوردستان بێت(حکومەت، حزب، خەڵك... یان لە سەر ئاستی بەرپرسانی کارگێری و پارتی ناوچە دابڕاوەکان بێت)یان لە سەر ئاستی حکومەتی عێراقی بێت(پەرلەمان و نەرمی(مطاطي) دەستور و سەرۆکایەتی کۆماری و سەرۆکاییەتی ئەنجومەنی وەزیران و هەندێ لەوەزیر و وەزارەتەکان و لیژنەی مادەی١٤٠ و پارت و گروپە ڕامیاری و تیرۆرستییەکان...)چ لە سەر ئاستی هەرێمی بێت وەك وڵاتانی(ئێران و تورکیا و سوریا...)یان لەسەر ئاستی وڵاتانی تری جیهانی و نێودەوڵەتی بێت، وەك ئەمەریکا و نەتەوە یەکگرتووەکان یان لە سەر ئاستی ڕێکخراوە زانستییە ئەکادیمی یەکان بێت وەك گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی.

ئەنجام :

لەبەر ڕۆشنایی ناوەڕۆکی توێژینەوەکە، توێژەر گەیشتووە بە چەند ڕاستی یەك، لە کۆتایی دا خراونەتە ڕوو، کە تا ڕادەیەك دەتوانرێت بە ناوەڕۆکی هەموو توێژینەوەکە دابنرێت .

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا، چەندین پێشنیارمان خستۆتە ڕوو بۆ لایەنی بەرپرس کە بریتین لە (خەڵك و پارت و حکومەت...)، بە مەبەستی کاراکردنی گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان و کۆتایی هێنان بە ئازاری دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان و مەینەتییەکانی گەلی کورد، و پیشان دانی جوانترین ڕووی گەشی فەرمان ڕەوایی کوردی و بە دەست هێنانی پیشتگیری فەرمی و ڕامیاری و ئابوری... نێودەوڵەتی لە گەلی ستەم دیدەی کورد و دانانی سنوورێك بۆ کۆتایی هێنان بە ڕشتنی خوێنی ڕۆڵەکانی کورد لە سەر خاکە داگیرکراو و دابڕاوەکانی.

بێ گومان توێژینەوەکە وەك هەموو توێژینەوەیەکی دی بێ کەم و کورتی نییەو نابێت، جگە لەوەی کە ئاماژە بەهەندێك ڕووداوو هەڵوێست کراوە لە توێژینەوەکەدا کە نە بەلای من و نە بەلای خوێنەر خوازراو نییە، بەڵام ئەمە بۆتە بە بەشێك لە مێژوویی گەلەکەمان ئێمەش ئاماژەی پێنەکەین، کەسانی کە هەن ئاماژەیان پێ دەکەن، بەڵام باشترە کە ڕۆڵەکانی ئایندەیان لێ بەئاگابهێنینەوە تا هەموو وەك وانەیەك سوودی

لێ وەربگرین و ڕاست گۆیی و بێ لایەنی توێژینەوەکەش نەخەینە ژێر پرسیارەوە زۆر هەوڵمان داوە و تەنها مەبەستمان ئەوە بووە کە بابەتیانە لە بارودۆخە جیاوازەکان بدوێین و ڕاستییەکان دەست نیشان بکەین، سوپاسی هەموو ئەو کەسانەش دەکەین کە بە دیدێکی زانستی و ئەو پەڕی بێلایەنی و ڕەخنەی دروست کەرەوە توێژینەوەکە هەڵدەسەنگێنن.

بەشی یەکەم:

دیاری کردنی سنوری سنوری هەرێمی کوردستان و جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان

باسی یەکەم: دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستان

- - چەمکی سنوور.
- - چەمکی هەرێم.
- - چەمی کوردستان.
- - تایبەتمەندییەکانی هەرێمی کوردستان.
- - دژواری دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستان.
- - دیاری کردنی سنووری هەرێم.
- - دیاری کردنی ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان.

باسی دووەم: جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان

- - جیۆگرافیای سروشتی ناوچە دابڕاوەکان.
- - جیۆگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکان.
- - جیۆگرافیای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان.

بەشی یەکەم

دیاری کردنی سنوری هەرێمی کوردستان و جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان

بۆ ئەوەی بتوانین بە شێوازێکی ئەکادیمی و بابەتیانە سنوری ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان دیاری بکەین، دەبێت سنوری باشور(سنوری باشوری خۆرهەلاّت و باشور و باشوری خۆرئاوا)دەست نیشان بکەین، تا لە سەر ڕۆشنایی زانینی سنوری باشوری هەرێم ، ڕووبەری هەرێم دەست نیشان بکەین، بەم هۆیەشەوە بتوانین بە شێوازێکی ورد و زانستی لە قۆناغە جیاوازەکاندا ئاماژە بە ناوچە دابڕاوەکانی هەرێم بکەین. پاشان بتوانین لە ڕووی جیۆگرافییەوە ناوچە دابڕاوەکان بناسێنین و تیشك بخەینە سەر سەرجەم لایەنە سروشتی و مرۆییەکانی. بۆ ئەم مەبەستەش ئەم بەشەمان دابەش کردووە بە سەر دوو باس کە بریتین لە:

باسی یەکەم

دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستانی عێراق

لەم باسەدا هەولّ دەدەین بە شێوەیەکی زانستییانە پێناسەی هەریەکە لە چەمکەکانی سنور و هەرێم و کوردستان بکەین ، پاشان تایبەتمەندییەکانی هەرێمی کوردستان دەست نیشان دەکەین بەبەراورد لەگەلّ تایبەتمەندیەکانی عێراقی عەرەبی، پاشان بە پشت بەستن بە بەلگەنامە جۆراو جۆرەکانی وەك جیۆگرافی و مێژووی و ئاماری... سنوری هەرێمی کوردستان دەست نیشان دەکەین، پاشتر سنور و ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان دەست نیشان دەکەین.

بەر لە دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستانی عێراق بە پێویستی ئەزانم هەریەکە لە زاراوەکانی سەرەوە بناسێنم:-

سنوور:-

پێناسەی چەمکی سنوورجیاوازە بەپێی ی زانستە جیاوازەکان*، بەلاّم مەبەست لێی، بوونی دەسەلاّت یان مافە لە چوارچێوە یەکی دیاری کراو، بەلاّم بەگشتی سنوور بریتییە لە:- دابڕین یان بەند کردن یان ڕێگرتن لە تێکەلاّوبون[1]، بەلاّم لە جیۆگرافییای ڕامیاریدا** کە بابەتی توێژینەوەکەمانە بریتییە لە:- تایبەتمەندنی دەولّەتە،

---

* - سنوور لە ڕوانگەی زانستە جیاوازەکانەوە بریتییە لە:-

أ- سنوور لەزمانی یاسا:- بریتییە لە هێلّێکی بەربەستی پانی جیاکەرەوە کەدەبێتە هۆی دیاری کردنی ئەو ڕادەیەی(مدى) کە دەولّەت دەتوانێت سەروەری تێدا بلاّوبکاتەوە، و جیاکردنەوەی نێوان دوو ولاّت یان زیاترە لە یەکتری.

ب- سنوورلە چەمکی سەربازیدا:- مەبەست لە هێلّی لێکەوتە(تماس)یان ڕووبەڕوو بونەوەیە کەپێویستە پارێزگاری لیّ بکرێت و بریتییە لە خالّیك یان چەند خالّێك کە سەرەتای دەست پێکردنی هێرشە.

ت- سنوور لەچەمکی مێژوودا:- بریتییە لە ڕەنگ دانەوەی تەواوکەری دەولّەت و فراوان بوون وچوونەوە یەك و پارچە پارچە بون دەربڕینی فەلسەفە و پلەی هێزو لاوازی لە قۆناغە یەك لە دوای یەکەکاندا.

پ- سنوور لە زمانی جیۆگرافیادا:- بریتییە لە هەرێمی ڕامیاری دەولّەت، هەروەك چۆن سنوور بەشدارە لە دروست کردنی کەسایەتی جیۆگرافی شارستانی شان بە شانی توێژینەوەی لە سەر دەکرێت لە زانستی جیۆگرافییادا. بۆزانیاری زیاتر لە سەر سنوور بڕوانە: محمد ازهر السماك، الجغرافية السياسية الحديثة، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٩٣، ص٩٤.

[1] - محمد محمود ابراهيم الديب، الجغرافية السياسية أسس و تطبيقات، الطبعة السادس، مطبعة الانجلو المصرية، سنة١٩٩٠، ص٣٣٥.

** - سنوورە ڕامیاریەکان دیاردەکی نوێیە سەهەلّدانی دەگەڕێتەوە بۆ دوو سەدەی ڕابوردوو مێژووەکەی زۆر دوورنیە لە مێژوویی دەولّەت، بۆ زانیاری زیاتر لە سەرچۆنیەتی دروست بوونی فرمان و پێوەرە بەکار هێنراوەکان لەکێشانی سنووردا بڕوانە:- أ- ابراهيم احمد سعيد، مابين الجغرافيا السياسية و مخاطر الجيوبولتيك والعولمة، الطبعةالاولى، الاوائل للنشروالتوزيع، بدون مكان نشر، سنة٢٠٠٦، ص١٤٥-١٥٠. ب- محمد ازهر سعيد سماك، الجغرفية السياسية اسس و تطبيقات، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٨٨، ص٤٣٣-٤٣٧.

بۆ زانیاری زیاتر لە سەر بەشە سەرەکییەکانی سنوور لە جیۆگرافیای ڕامیاری و پولێنی(کیرزۆن)لە دابەشکردنی سنوورە دەست کردەکان بڕوانە:- أ- فتحي أبو عيانة، الجغرافيا السياسية، مطبعة العصرية- اسكندرية، بدون سنة الطبع، ص١٥٤. ب- دولت احمد صادق و أخرون، الجغرافية السياسية، الطبعة الثانية، دار=

کە چوارچێوە هەرێمی یەکەی دیاری دەکات، بەواتە ئەو زەویەی کەدەتوانرێت کەڵکی لێوەربگیرێت و وەبەربهێنرێت، ئەوەی کە ئەکەوێتە نێوان ئەم چوارچێوەیەوە، ڕووبەری وشکانی ئاوی و بوارە هەوایی یەکەی سەریانە...یان جیاکەرەوەی سنووری نێوان یەکە ڕامیاریەکان و نێوان ڕێکخستنە کۆمەڵایەتیەکانە، بەربەست وکۆتە لە بەردەم گواستنەوەی کەل و پەل و مرۆڤ، سنووری چالاکی سەربازی(پاراستن)و ئابوری و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری وياساييەکان دیاری دەکات[٢].

کەواتە سنوور بریتییە لە:- جیاکردنەوەو سنووردارکردنی بنەما مرۆیی و سروشتیەکانی ڕووبەرێك یان یەکەیەکی جیۆگرافی(وشکانی، ئاوی، هەوایی)لەوانەی دەوروبەری، لە سەر نەخشە بە هێڵێك و لە سەر زەوی بە سیم یان بە دیوار هتد... دەکێشرێت.

هەرێم:

(هەرێم)یش چەند پێناسیەکی جۆراوجۆری بۆ کراوە کە ئەمانەی خوارەوە چەند پێناسەیەکن لەوانە :- مەکنزی(R.D.Mckenzi)پێ ی وایە کە بریتییە لە: یەکەیەکی جوگرافی کە ئەو پەڕی(لوتکە)کۆمەڵایەتی و ئابوری و دانیشتوانی تێدا دەبینرێت(بەدی دێت)لە دەورو بەری مەڵبەندێکی ناوەند(بۆري)ئابوری و کارگێری[٣]. یان هەرێم بریتییە لە: ڕووبەرێکی فراوان، جۆرێك لە یەکچووی لۆکاڵی تێدا دەبینرێت، جیاوازە لە سەرجەم لایەنە گرنگەکانی دەوروبەری، دەشێت هەرێمەکە بکەوێتە ناو ناوچەیەك یان چەند ناوچەیەك یان چەند بەشێك لەناوچەکان[٤]. یان دەوترێت هەرێم(Region)یان لاند شاف(Land Schaft)بریتییە لە:- یەکەیەکی بێ هاوتای دیاری کراو کە شێوەو پێکهاتەی خۆی هەیە[٥]. لە پێناسەیەکی تردا بەم جۆرە پێناسەی هەرێم دەکرێت:- بریتییە لە لێك چوونی زەوی هەرێمێك، بەجۆرێك کە هەندێك لە تایبەتمەندییە جیۆگرافییەکان کە سایەتییەکی گشتی پێکدەهێت[٦].

لێرەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە هەرێم بریتییە لە:- یەکەیەکی جیۆگرافی ڕووبەر دیاری کراوە، خاوەنی کۆمەڵێك تایبەتمەندی سروشتی و مرۆییە، کەسایەتییەکی تایبەتی جیۆگرافیای پێ بەخشیوە، بە جیاوازی لە یەکە جیۆگرافییەکانی دەورو بەری دەناسرێتەوە .

کوردستان:

ئەگەرچی نووسەران و توێژەران پێناسەی جۆراوجۆریان بۆ کوردستان کردووە، بەڵام هەموويان لە ناوەڕۆك و ئامانجدا یەك مەبەستیان هەیە ئەویش پەیوەست کردنی نەتەوەیەکە بە یەکەیەکی جیۆگرافییاوە. بەڵام خاڵی ناکۆکی و جیاوازی لەدیاری کردنی سنووری ڕامیاری ئەو یەکە جیۆگرافییەیە!، ئەویش لە کۆمەڵێك هۆکاری ڕامیاری و نەشارەزایی و دەمارگیری نەتەوەیی و ئاینی و... سەری گرتووە .

بۆیە بەپێویستی ئەزانم چەند پێناسەیەکی چەمکی کوردستان بخەمە ڕوو، کەمەبەست لێی دەست نیشان کردنی بیروبۆچوونە جیاوەزەکان و ڕاستی مێژوویی و جیۆگرافیەکان و دابەش بوونی ئەوکۆمەڵە مرۆیی یە یە

الطباعة الحديثة، سنة ١٩٦١، ص ١٨. ت - عاطف علبي، الجغرافية الاقتصادية و السياسة والسكان والجيوبوليتيك، الطبعة الاولي، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر و التوزيع، سنة ١٩٨٩، ص٢٧٣.

[٢] - محمد محمود ابراهيم الديب، الجغرافية السياسية بمنظورالمعاصر، مطبعة محمد عبدالكريم- قاهرة، سنة٢٠٠٢، ص٦٢١.

[٣] - شاكرخصباك و علي محمد مياح، الفكر الجغرافي تطوره وطرق بحثه، مطبعة جامعة بغداد، سنة١٩٨٣، ص٢٢٥.

[٤] - جيزه. ويلر(الابن)و اخرون، جغرافية العالم الاقليمية اوروبا و الاتحاد السوفياتي، ت. محمد حامد الطائي و اخرون، الجزء الاول، منشورات دارالمكتبية الحياة، بيروت، سنة١٩٦٤، ص٢٤.

[٥] - هارتشون، الطبيعة الجغرافية مسح نقدي الآراء المعاصرة في ضوء الماضي، ت. د. شاكرخصباك، الجزء الثاني، مطبعة جامعة بغداد، سنة ١٩٨٥، ص٧٠.

[٦] - حسن سيد احمد ابو العينين، جغرافية العالم الاقليمية، الجزء الأول، الطبعة السادسة، دارالجامعية للطباعة والنشر- بيروت، سنة ١٩٨١، ص١٥.

که بەنەتەوەیی کورد ناسراون لە درێرزەمانــەوە لــە ســەرئەم خاکەنیشتەجێ بــوون. چــەمکی کوردســتان نــاوێکی لێکدراوە کە ئەوانیش:-

کورد[*] :-

بریتییــە: لــە گروپێکــی ئیتنیکــی دەگەڕێتــەوە بــۆ کۆمەڵــەی هێنــدۆ ئێرانییــەکان ســەر بــە خێزانــی هێنــدۆ ئەوروپییەکانن لە چاخەکانی پێش مێژووە وە هاتوونەتە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و تۆرۆس و دەوروبەری... بە یەکێك لە دانیشتوانی دێرینی ناوچەکە دادەنرێت.

ستان[**] :- بەمانای شوێن یان جێگەدێت.

کوردستان[***] :

نەوشیروان مستەفا دەڵێت کوردستان واتە:- "شوێنی ژیانی کورد"[٧]. هەروەها قاسم لوو دەڵێت:- "کوردستان واتە وڵاتی کوردان"[٨]. جەلال تاڵەبانی دەڵێت:- "کوردستان بریتییە لەو زەویــەی کــە کوردەکـانی تیایـا نیشـتەجێ

---

[*] - کۆنترین تۆماری مێژوویی سەرزەمینی سۆبارتۆی دۆڵی دووزێ دە گەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پێش زایین کە بە نوسینی بزماری تۆمارکراوە. لەو کاتەدا ئەم نیشتمانە لە ناوچەکانی جەزیرە و قامیشلی و عامودا و حەسەکە لە سەر ئاوزێڵی ڕووباری دیجلە و خابوربووە. نازناوی(کوردا Kurda) لە تابلۆ بزماریەکاندا ئاماژەیە بۆ بەرزونزمی جوگرافیا، و تێکستە ئەکەدیەکان زەویەکانیانی دیاری کردووە لە ناوچە نزیکەکانی kahat [mat] [ki](تەل باری نوێ)کەدەکەوێتە سەر ڕووباری خابور کە ڕۆژێك دوورە لە شاری حەسەکە کە دەکەوێتە ئاڕاستەی باکووری خۆرهەڵات لە سوریا.

هەروەها زانای بەناوبانگی شوێنەوارناسی فەڕەنسی ثیوردانجی(thureu dangin) نازناوی جوگرافی سێیەمی دۆزیەوە لە شێوەی(-ka.kar-da)کە تۆمارکراوە لە دوو تۆماری بزماری لەسەر دوو تابلۆی جیاواز تۆمارکراواوە کە مێژوە کەی دەگەڕێتەوە بۆ(٢٠٠٠)پ. ز کەتەنها لە خوێندنەوەی بڕگەی یەکەمی ئەم نازناوە لە شێوەی(-ka)دڵنیانیە کەگەڵ ئەوەشدا گۆکردنی لەوشەی(K)نزیکترە وەك لە(Q).

بەڵگە نوێ یە هاوچەرخەکان جەخت دەکەن کە ناوچەی سوباریەکان کەوتۆتە سەرئاوزێڵی فوڕات کە بە دوو ناوی نزیك یەکی لێنراوە(kurda)یان (qurda). کە بۆ یەکەمین جار نازناوی نەتەوەیی کورد دەردەکەوێت لەسەرەتای چاخی مێژوویی. هێما وێنەییەکانی سۆمەریەکان($\Delta^{\Delta}\Delta$)ئاماژەیە بۆ چیا لە هەزارە چوارەمی پ. ز.، پاشتر بەشێوەی کور(kur)گۆکراوە پاشتر بووە بە شێوەی پیێ(╚╝)و گۆکراوە بە(-tu)یان(tum)وە هەروەها(-du)یان(-dum) کەمەبەستی لێی چەمکی("stan"state)ئارام گرتن یان نیشتەجێ بون لە سەرئەم بنەمایە دوو وشەی لێکدراوی(kur-tu)یان(kuŕdu)لە سۆمەریدا بە چیایی یان چیاییەکان هاتبوو لەو کاتەدا وشەی کۆتایی(-a)یان لە نازناوی(kurd -a) وشەی ئامرازی پەیوەندی یان مەبەست بووە کە خۆریەکان بەکاریان هێناوە پاشتریش ئەورارتیەکان لەوکاتەوە نەرام سین هەستا بە هێرش بردن بۆ سەرنیشتمانی سوبارتو لە(٢٢٣٥-٢١٩١)پ.ز.

هەروەها لە نیوەی دووەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین لە تۆمارە ئاشوریەکاندا نازناوی دانیشتوان هاتوە کە بەکورتی یان کوردی(kûrti ‹ kurdi)، سبایرز(١٩٣٨)دەڵێت کوتی یان کورطي یان کورتی یان(qurṯi)نازناوێکی سەربەخۆیە لە سەرەتادا بەکارهاتوە بۆ ئەو مرۆڤانەی کە لەخێزانی گۆتی بون کەلە سەرخۆ لەناوچەکانی باکووری دۆڵی دوو ڕووبار بلاْوبونەتەوە.

کاتێك کەخۆرهەڵات ناسەکان لە بیرو بۆچوونی ڕاستگۆوە دەربارەی خوێندنەوەی نازناوی(qurṯi)پێشنیاریان کرد لە ئەنجامی پەیوەست کردنیان بە شێوەی یۆنانیەکان(kupotioi)وەك دەردەکەوێت لای بولیبیوس وتیتوس لیفوس وسترابو، داریڤەر پێی باش بو پەیوەستی بکات لێکچوو تاوەکو هەمووی ببن بە نازناوی کوردی نەتەوەییی. لە کۆتایی دا گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە کورتی(kuptioi)شێوەیەك لە شێوەی نازناوە کە لە دانیشتوانی کوردستانی کۆن نراوە.

داریڤەرلە شێوە تۆمارە بزماریەکان و سەرچاوە یۆنانی و ڕۆمانیەکان و سریانیە کان گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە زنجیرە ناوێکی هاو واتا کەپەیوەستن بەناوی(KαPδυχοι)(کەردوخوی)وەك گەسنەنۆن(xenophon)لە کتێبی(kar-da-ka)(ئەنا باسیس)بە نازناوی کوردی هاوچەرخ باسی کردووە.

ئارامیەکان بە(kard)یان ووتوە(بیت قردو)بە هەولێریشیان ووتوە(سەرزەمینی بەرزی قردو)، بە ئەرمەنی بەنیشتمانەکەیان ووتراوە کۆردۆخ(kordukh) کە لە دیاربەکری ئێستا گردبونەتەوە، هەروەها لە سەردەمی ئیسلامەکانیشدا بەم گەلە ووتراوە(الْکراد)لە بری(gord)یان (corduênê). بۆ زانیاری زیاتر لە سەر چەمکی کورد بڕوانە: جمال رشید احمد، ڤهور الکورد فی تأریخ، الجزو الْول، الگبعە الْولی، مگبعەوزارە التربیە- أربیل، سنە٢٠٠٣، ص٨-٢٦.

[**] - دکتۆر فاروق عومەر سدیق پسپۆر لە ئیتمۆلۆژیا دەڵێت: وشەی(ستان)لە زمانەوانی کوردیدا پێی دەوترێت(پاشگر)، ئەم(ستان)ە بە پێی زانستی ئیتمۆلۆژی(دراسەیەکی مێژوویی وشەکە)لە ڕووی پێکهێنانیەوە ئەبێت بە دوو بەشەوە بەشێکیان ڕەگە کە(ستا)یە، بەمانای چەسپاندن استقرار(تپبیت)بوونی شتێك لە شوێنێکدا دێت، لەگەڵ(ان)کە چۆتە سەری پاشگرێکە بەمانای شوێن ئەگەیەنێت وەك گەرمیان یان بیابان، کەواتە(ستا+ ان)مانای شوێن ئەگەیەنێت، دیدار لەگەڵ دکتۆر فاروق عومەر سدیق،زانکۆی سلێمانی، لەبەرواری٢٠ی ئایاری ٢٠٠٩.

[***] - کوردستان وەك ناوی هەرێمێك و زاراوەیەکی جیۆگرافی بۆ یەکەمین جار لە سەردەمی سەلجوقییەکان، لە ناوەڕاستی سەدەی دوازدەهەمەوە (١١٥٠ز) بەکارهاتووەو(سەنجار-Sanjar)ی دوا پاشای سەلجوقییەکانیش یەکەمین کەس بووە، کەیەکێك لە هەرێمەکانی وڵاتەکەی ناو ناوە کوردستان و" قەڵای بەهار"کە دەکەوێتە باکوری خۆرئاوای شاری هەمەدان پایتەختی ئەو هەرێمە بووە، ئەو هەرێمە ئەو کات لە چەندین ویلایەتی خۆرهەڵات و خۆرئاوای زنجیرە چیای زاگرۆس پێکهاتوە.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:ئازاد نەقشبەندی، دەربارەی دەستنیشان کردنی سنووری کوردستان، لە گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ٢، ساڵی سێ یەم، تەمووزی١٩٩٤،ل٦.

بـووه لەگـەڵ کەمایـەتی تـری نەتـەوەیی لـە مێـژەوە"[٩]. هـەروەها دکتـۆر شاکرخەسـباك دەڵێـت:"کوردسـتان بەمانایەکی نەژادی ئەو وڵاتەیە کە کورد تیایدا دانیشتوە، بـەڵام سـنووری جوگرافی ئـەم زاراوەیـە هـەموو جـارێ لەگەڵ سوچی نەژادییەکەیدا ڕێك نیە"[١٠]. هەروەها فـائق سـامەرائی دەڵێـت:-"کوردسـتان بـە بـەفراوانترین مانـای وەك کۆمەڵێکی یەکگرتوی چوونیەك شوێنێکە کورد تیایدا نیشتەجێ بووە"[١١].

هەروەها بەپێی بڕیاری کۆمەڵەی گەلان لەساڵی(١٩٢٥)دا دەبوایە هەرێمێکی خۆجێی بۆ کوردەکانی عێراق دیاری بکرایە بەڵام ئەم بڕیارە لە لایەن حکومەتی(عبدالمحسن)ەوە پشت گوێ خرا[١٢]...

لە دەستووری کاتی یەکـەم حکومـەتی کۆمـاری عێـراق بـە سـەرۆکایەتی عەبـدول کـەریم قاسـم لـە(٢٧ی تەموزی١٩٥٨)دا لە مادەی سێ دا دەڵێت..."عەرەب و کورد هاوبەشن لـەم نیشـتمانەدا"، کـە ئـەمـە دان پێـدانانێکی فەرمی حکومـەتێکی عێراقیە بە هاوبەشی کورد لـە خـاکی عێـراق دا بەمانایـەکی تـر کـورد بـە ڕووبـەرێك زەوی بەشدارە لە عێراق کە بە کوردستان ناسراوە..."[١٣]

هەروەها ئەدمۆنزئەڵێت:-"کوردستان بەمانەیـەکی فـراوان نیشـتمانی کـوردە... ئـەم نیشـتمانە بـەش بـەش کراوە لە نێوان تورکیا و عێراق و ئێراندا، سەرەڕای زمانەیەکی تر کە داخڵی یەکێتی سۆڤیەت بووە"[١٤]. هـەروەها لازاریف دەڵێت:-" کوردستان"نیشتمانی کورد"نیشتمانی مێژوویی گەلی کوردە سنووری جوگرافیای دیاری کراوی نیە...جەنگ و داگیرکاری و کۆچ پێکردن نەخشەی گۆڕیوە... ئەو زەویەیە کـە کـورد بەشـێکی گـرنگ و بنـەڕەتی دانیشتوانەکەی پێکدەهێنێت"[١٥]. هـەروەها لـە پـەرتووکی کـوردو کوردستانیشـدا دەڵێـت:- "کـورد لـە ناوچـەیەکی فراوانی باشووری ڕۆژئاوای ئاسیادایە کە بـە کوردسـتان واتـە وڵاتـی کـوردان دەناسـرێت. وشـەی کوردسـتان تـەنها واتەیەکی ئەتنۆ- جیۆگرافی دەگەیەنێ، چوونکە نـە لـە ڕابـوردو نـە لـە ئێستاشـدا دەوڵـەتێك بـەنێوی کوردسـتان نەبووەو نیە لەگەڵ ئەوەشدا کوردسـتان وەك وڵات بـە درێـژایی چـەندین سـەدە هـەر لـە ئـارادابووە"[١٦]. هـەروەها هی[١٧]و ڤیلیجفسکی[١٨]دەڵێن:- "کوردستان واتە وڵاتی کوردان"، هەروەها پرۆفیسۆرجۆیس بلـو دەڵێـت:-"کوردسـتان واتە نیشتمانی کوردەکان و لەناو دڵی ئاسیای ناوەڕاستدایە"[١٩]. هەروەها درك کینیان ئەڵێت:-"ووشـەی کوردسـتان بەمانای خاکێکە کوردان تیایدا زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێك دەهێنن و ژمارەیان لە ژمـارەی کەمینـەکانی ئـەوێ زیاترە"[٢٠]...

---

[٧] - نەوشیروان مستەفا ئەمین، کورد عەجەم مێژوویی سیاسی کوردەکانی ئێران، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، سلێمانی، ساڵی٢٠٠٥، ل٥.

[٨] - عبدالرحمن قاسملو، کورد و کوردستان،و. عبداللە حسن زادە، چاپخانەی ڕۆژهەلات، ساڵی٢٠٠٧، ل١٣.

[٩] - جلال طالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، دارطليعة للطباعة والنشر- بيروت، سنة١٩٧١، ص٣٨.

[١٠] - شاکرخصباك، کوردو کوردستان، و. ئەمین موتابچی، چاپخانەی کامەران، ساڵی١٩٦١، ل٢١.

[١١] - ئازاد نەقشبەندی، دەربارەی دەست نیشان کردنی سنووری کوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە(٢)، ساڵی سێیەم، تەموزی١٩٩٤، ل٧.

[١٢] - فريد اسسرد، المسألة الكردية بعد قانون ايدارة الدولة العراقية، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية - السليمانية، سنة ٢٠٠٤، ص٢١- ٢٢.

[١٣] - زانکۆ دی پۆلی، کۆلێژی ماف، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستورە عێراقییەکاندا، چاپی یەکەم، بە بێ ناوی چاپخانە، ساڵی ٢٠٠٥، ل١١٧-٢٦٠؛ ب- نبيل عبدالرحمن حياوي، دساتيرالجمهورية العراق، مكتبة القانونية- بغداد، بدون سنة طبع، ص٦٨-٧١.

[١٤] - سي. جي. ادموندز،كرد وترك و عرب، ت. جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، مطبعة وزارة التربية-اربيل، سنة١٩٩٩، ص٧.

[١٥] - م.س. لازاريف واخرون، تأريخ كردستان، ترجمة د. عبدي حاجي، الطبعة الأولى، مطبعةحجي هاشم- أربيل،سنة٢٠٠٦، ص٣٠.

[١٦] - م. س. لازاریف، کوردو کوردستان فاکتەری دروست بوونی کێشەکە، و. د. جەبار قادر، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری ستراتیژی- سلێمانی، ساڵی٢٠٠٠، ل١٧.

[١٧] - دبليو. أر. هي. سنتان في كردستان ١٩١٨-١٩٢٠، ت.د.فؤاد جميل، الجزء الأول، مطبعة الجاحظ- بغداد، سنة ١٩٧٣، ص٥٢.

[١٨] - ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لەکۆمەڵە ووتارێکی مێژووییدا، و. ئازاد عوبید ساڵح، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پـەروەردە- هـەولێر، ساڵی٢٠٠٥، ل١٥٢.

[١٩] - جویس بلو، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی، و. لەفارسیەوە، کارزان محمد، دەزگار چاپ وپەخشی سەردەم، ساڵی٢٠٠٤،ل١٣.

[٢٠] - درك کینیان، کوردو کوردستان کورتەیەك لە مێژوویی کورد١٩٦٤، و. ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون- سلێمانی، ساڵی ١٩٩٩،ل٥.

لێرەدا ئەگەینە ئەو بڕوایەی کە کوردستان بریتییە لە:- زاراوەیەکی جیۆگرافی و نەتەوەیی و ڕامیاری، کەوتۆتە ناوجەرگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، نەتەوەیی کوردی لەسەر ئەژی لەگەڵ چەند کەمایەتیەکی تردا، لەسەر نەخشەی ڕامیاری نێودەوڵەتی سنوورێکی ڕامیاری دان پێدانراوی نیە و بەسەر چوار دەوڵەتی ناوچەکەدا دابەش کراوە... ئەڵقەی بەیەك گەیاندنی خاك و گەلی فارس و تورك و ئەرمەن و عەرەبە.

تایبەت مەندیەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق:-

جیۆگرافییای هەرێم(سروشتی و مرۆیی)کەسایەتییەکی تایبەتی بەخشیوەتە هەرێمی کوردستان کە بە گشتی جیاوازە لە بەشە عەرەبییەکەی عێراق. لێرەدا هەوڵ دەدەین زۆر بەکورتی هەندێك لە جیاوازی هەرێم لە بەشەکەی تری عێراق دەست نیشان بکەین:

١- تایبەتمەندییە سروشتییەکان:-

أ - هەرێمی کوردستانی عێراق پارچەیەکی دانەبڕاوە(سروشتی و مرۆیی) لە نیشتمانێکی گەورەتر کە کوردستانە، پەیماننامە و بەرژەوەندییە نێو دەوڵەتییەکان... بەر پرس بون لە لکاندنی بە عێراقی عەرەبییەوە لە ساڵانی(١٩٢٥-١٩٢٦)ی سەدەی ڕابوردوودا.

ب- پێکهاتەی جیۆلۆجی خاکەکەی سروشتێکی تایبەتی بەخشیوەتە هەرێم، بەگشتی خاکەکەی لە چیا پێکهاتوە، چیاکانیش لە بەردی ئاگرین و نیشتەنی و گۆڕاوە... دروست بوونیشی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی چاخی جیۆلۆجی سێیەم و سەرەتای چاخی جیۆلۆجی چوارەم، واتە لە چاخی میوسینەوە تا چاخی پلاستۆسین، بە گشتی بۆتە هۆی چەمانەوە(قوپان و قۆقز)وشکان، کە دەرئەنجامی جیاوازی پلەی بەرزین لە چیاکاندا[٢١].

ت- بەرزونزمی: هۆکارو گۆڕانە جیۆلۆجییەکان لە چاخە مێژووییەکان... بەرپرسن لە بەرزو نزمی لەهەرێمدا. بۆیە دەبینین بەرزاییەکانی هەرێم درێژکراوەی سروشتی ناوچەکانی دەورو بەرە، وەك زنجیرە چیای زاگرۆس و گرێ ی ئەرمینای(Armeniankont)و زنجیرە چیای تۆرۆس[٢٢]. بەگشتی بەرزاییان لە کەمتر(١٠٠)م لە باشووری خۆرهەڵات دەست پێ دەکات تا بەرزایی(٣٦٠٧)م لە ئاستی ڕووی دەریاوە لە چیای حەسارۆست. بەهۆی ئەم هۆکارەو پێکهاتەی جیۆلۆجی چیاکان، دیاردەی ئەشکەوت بەدی دەکرێت.

پ- ئاوهەوا: شوێنی ئەسترۆنۆنۆمی و بەرزاییەکان و ڕووبەرە ئاوییەکانی دەوروبەر و نەوراییەکانی(کتل الهوائیة)دەریای ناوەڕاست... ئاوهەوایەکی تایبەتیان بەخشیوەتە هەرێم، کەبریتییە لە ئاوهەوایەکی شێدارو نیمچە شێدار [٢٣].

ج- خاك: لە سەر ڕۆشنایی پۆلێنی بیورینگ(Buringh)بۆ خاکی عێراق، خاکی هەرێم پێکهاتوە لە خاکی پێکهاتە سوور(البنیة الحمراء Reddish Brown Soil)و خاکی پێکاتەی ئەسمەرە(البنیة السمراء،

---

[٢١] - جزا توفیق طالب، اقلیم کوردستان العراق دراسة في الجغرافیة السیاسیة، اطروحة تقدم الی مجلس کلیة العلوم الانسانیة في جامعة السلیمانیة کجزء من متطلبات نیل درجة دکتوراه فلسفه في الجغرافي السیاسیة، منشورة، سنة٢٠٠٤، ص٣١.

[٢٢] - سوران حمه أمین احمد، التحلیل الجغرافي لخصائص الریاح في اقلیم کوردستان العراق و امکانات استثمارها، رسالة مقدمة الی مجلس کلیة العلوم الانسانیة في جامعة السلیمانیة کجزء من متطلبات درجة الماجستیر في الجغرافیة، غیر منشور، سنة٢٠٠٧، ص٨.

[٢٣] - طارق خضرحسین، التحلیل الجغرافي لخصائص درجات الأمطار في اقلیم کوردستان العراق رسالة کلیة الأداب في جامعة صلاح الدین- أربیل ، غیر منشور، سنة٢٠٠٦، ص٨.

وخاكى مارۆنى ڕەش باو(كستنائي)و خاكي چيايى[٢٤]... بە گشتى خاكى هەرێم كردارى بە خوێ بوونى تێدا ڕوونادات، تەنيا هەندێك جێگا نەبێت[٢٥].

ح- سەرچاوە ئاويەكان: بەرزايەكانى هەرێم و هۆكارەكانى ترى بەرپرس لە دابارين سروشتێكى تايبەتى داوەتە هەرێم كە دابارين لە هەرسێ جۆرەكەيە(باران، بەفر، تەرزە)لە وەرزەكانى پايزو زستان و بەهار دابارين دەبێت. سالأنە(٢٥-١٠٠سم) باران دەبارێت[٢٦]. ئەوە واى كردووە كە كۆگاى گەورەى ئاوى ژێر زەمين دروست بێت. و پاشتر لە شێوەى كانى سەرچاوە... دەردەكەون، سەرەڕاى ئەوەى كە بەفر لە هەندێك لە چيا و لوتكە چيا دەمێنێتەوە تا وەرزى هاوين، بە توانەوەيان ئەبێتە هۆى زياد بوونى ئاوى سەرزەوى... بێجگە لەوەى كە جۆرى ئاوەكەشى بەگشتى شيرينە. لە ئەنجامى زۆرى بەرزو نزمى ڕووى زەوى ئاوى سەر زەوى لە هەندێك جێگە دياردەيەك ڕوو دەدەت كە ناو دەبرێت بە تاڤگە.

خ - بەرگى ڕووەكى: هۆكارەكانى جيۆلۆجى و بەرزو نزمى و خاك و ئاوهەوا و سەرچاوە ئاوييەكان, تايبەت مەندييەكى بەرگى ڕووەكيان داوەتە هەرێم بۆ نموونە: ڕووەكى هەرێم بە گشتى لە ڕووەكى خۆرسك و گژوگياى ستيبس پێكهاتوە . دارستانەكان(٦٠٪)ى ڕووبەرى چياكان پێكدەهێنێت[٢٧].

٢- تايبەتمەندييە مرۆييەكان:-

أ- نەتەوەيى كورد ئارى نەژادن و لە كۆمەڵەى ئێرانيەكانە و سەر بە خێزانى هيندۆ ئەوروپيەكانە.

ب- پێكهاتەى نەتەوايەتى هەرێمى كوردستان بە گشتى لە نەتەوەيى كورد پێك دێت كە زۆرينەيە لەگەڵ نەتەوەو كەمايەتيەكانى ترى وەك عەرەب و توركمان و ئاشوورى...

ت- بيروباوەڕى زۆرينەى گەلى كورد بريتييە لە موسڵمان، جگە لە بوونى ئاينزاكانى ترى وەك ئێزيدى و كاكەيى و شەبەك...

پ- مۆرفۆلۆجى: مۆرفۆلۆجى دانيشتوانى هەرێم بە گشتى جياوازە بە بەراورد لەگەڵ عێراقى عەرەبى[٢٨]، جگە لەوەى كە بە درێژايى زياد لە چواردە سەدە كوردستانيان داگيركردووە، ئەمەش بۆتە هۆى ژن و ژن خوازى لە نێوان هەردوو نەتەوەكە و كاڵ بوونەوەى سيفاتە مۆرفۆلۆجيەكانى هەردوولا، بەلأم بەگشتى جياوازى لە سيماو ڕوخساردا... هەربەدى دەكرێت.

٣- ئابورى: بەگشتى كارى سەرەكى دانيشتوانى هەرێم بريتى بووە لە كشتوكاڵ و ئاژەڵ دارى، لەبەر تايبەتمەندى بارودۆخى سروشتى وەك بەرزونزمى و ئاوهەوا... دانيشتوانى كۆنى كوردستان پيشەى سەرەكيان چاندنى بەرووبوومى دانەوێڵەو پاقلەمەنييەكان بووە، چاندنى ئەمانەش لە دەشتەكان يان ئەو زەويانە بووە بە ئاژەڵ توانيويەتى بيكێڵێت و دابارينى مسۆگەر بووە، واتە كشتوكاڵيان دێمى بووە، جگە لەوەى كە ڕەز و باخيان لەقەد پاڵى چياكاندا كردووە... هەروەها كارى شوان كارەيان كردووە و بە دواى لەوەڕ و پاواندا، گەرميان و كوێستانيان كردووە.

---

[٢٤] - جزا توفيق طالب، أقليم كردستان العراق، دراسة في الجغرافيا السياسية، مصدرسابق، ص٦٤-٦٦.

[٢٥] - لەيلا محمد قارەمان،خاكى هەرێمى كوردستان، جيۆگرافياى هەرێمى كوردستانى عێراق، چاپى دووەم، چاپخانەى وەزارەتى پەروەردەى هەرێمى كوردستانى عێراق، ساڵ١٩٩٩،ل٨١.

[٢٦] - خەبات عەبدولاّ، بنەما تيۆريەكانى جوگرافياى عەسكەرى كوردستانى باشوور، چاپى يەكەم، چاپخانەى تيشك - سلێمانى ، ساڵى ٢٠٠١، ل١٣٩.

[٢٧] - محمد ازهر السماك و أخرون، العراق دراسة أقليمية،الجزء الأول،دارالكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، سنة ١٩٨٥. ص٤٥.

[٢٨] -أ- بدرخان السندي، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقين، الطبعة الأولى مطبعة وزارة التربية- أربيل، سنة ٢٠٠٢، ص ٢٣-٢٤. ب- هنري فيلد، جنوب كردستان- دراسة أنثروبولوجية، ت.جرجيس فتح الله، الطبعة الأولى ، مطبعة التربية - اربيل، سنة ٢٠٠١، ص٧٥-١٥٠.

هەرێمی کوردستانی عێراق:-

بریتییە لەو بەشەی کوردستانی گەورە کە لە ساڵی(١٩٢٥)لە لایەن ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلان بە فەرمی لکێنرا بە عێراقی عەرەبیەوە، پاشتریش لە ساڵی(١٩٢٦)دا بەپێ ی ڕێکەوتنێکی فەرمی حکومەتەکانی(عێراق و ئینگلیز - تورك) ئەو دابەش کردنە پەسەند کرا... پاشتریش لە لایەن سەرجەم وڵاتانی تری جیهان و ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان.

دژواری دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستان[*] :

زۆر دژوارە کە بە شێوەیەکی وورد و دروست لە ئێستادا بتوانرێت سنووری ڕاستەقینەی نێوان حکومەتی هەرێم وحکومەتی فیدراڵ دەست نیشان بکرێت، لەبەر کۆمەڵێك هۆکاری ڕامیاری و مێژوویی وئاینی... کەدەتوانین لە خاڵانەدا ڕوونیان بکەینەوە:-

١- هۆکاری جوگرافیا:-

أ- بەرزونزمی:وەك بەر بەستێك وابووە لە بەردەم یەکگرتنی گەلی کورد[**] لە بەر ئەوەی پەیوەندی کردن لە ڕێیەوە سەخت و ئاڵۆز بووە بەتایبەت بەهۆی سەختی چیاکان و دژواری ئاو هەواوە. کەئەمەش وای کردووە چەندین دیالێکت و گۆڤەری زمانی جیاواز دروست بێت. سەرەڕای ئەوەی هەریەکە لەو کۆمەڵە خێزان و هۆزانەی کە لەو ناوچە دابڕاوانە دا ژیاون دەسەلاتێکی خۆجێی بچووکیان پێکهێناوە کەئەمەش بەواتای:-

١- لاوازی بەرامبەر دوژمن و داگیرکەران.

٢- دروست بوونی ململانێ لە ئەنجامی زۆری کیانی بچووك لە سەر بەرژەوەندییە جیاوازەکان. ئەمە یەکێك بووە لەو هۆکارانەی کە کاریگەری هەبووە لە سەر دروست نەبوونی کیانێکی کوردی یەکگرتوو، لە چوارچێوەی کودستان دا.

ب- شوێنی جیۆگرافی:-

١- هەرێمی کوردستان بە ناوجەرگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دادەنرێت.

٢- سەرە ڕێگایەکی گرنگی کۆچ و بارو داگیرکردنەکان بووە.

نزیکی هەرێمی ئێستا لە هێزو ئیمپراتۆریەتە مەزنەکانی جیهان لەسەردەمە جیاوازەکاندا، هەمیشە جیگای چاو تێبڕین بووە، بۆیە دەبینین لە دوای دروست بوونی دەوڵەتی ماددەوە بە شێوە یەکی گشتی داگیر کراوبووە. ئەگەرچی مەبەستی داگیرکردنەکانیش ڕاستەوخۆ خاکی کوردان(کوردستان)نەبووبێت، بەلام لەبەر ئەوەی ڕێڕەوێکی گرنگ و پڕبایەخ بووە بۆ تێپەڕبوونی هێزە داگیر کەرە مەزنەکان، بۆیە دەبینین هەمیشە

---

[*] - ئەم دژواریە لە سەر ئاستی کوردستانیش بەدی دەکرێت، چوونکە هەمان ئەو هۆکارانەی کە بوونە هۆی دژواری دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستان، بۆ پارچەکانی تریش هەمان هۆکار هەیە بەلام بە فۆڕمێکی جیاوازتر. بۆ زانیاری زیاتری گرفت و دژواریەکان بڕوانە: ئیسماعیل بێشکچی، کوردستان کۆلۆنیەکی نێودەوڵەتی، و. ڕێبوار ڕەشید، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری- هەولێر، ساڵی١٩٩٣، ل٣٦.

[**] - مەندوبی سامی لە بروسکەی ژمارە(١٤٢١٦)ڕۆژی(٢٧ تشرینی دوەمی١٩١٩)دا لە وەلامی نوئێل دا کە داوای کردبوو دەوڵەتێکی یەکگرتو دروست بێت دەڵێت"بەلای منەوە مەحاڵە کوردستان بە کیانێکی(قەوارە)یەکی سیاسی بنێیم چوونکە کوردەکان لە زۆر شوێندا بەتەواوی بلاو بونەتەوە، بە پێی بوونی ئەو چیایانەی کە لەناوچەکەدا هەن، لە یەك دابڕاون، بۆیە بەلای منەوە کارێك مەحاڵە کە بڵێم، لە تواناداهەیە یەکبگرن لە ژێر ئیدرەیەکی بیانی بەهێزدا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: وەلید حەمید، کوردو کوردستان لە بەلگەنامەکانی بەریتانیادا، و.موحەمەد نوری تۆفیق، چاپخانەی ئۆفسێتی تیشك- سلێمانی، ساڵی١٩٩٩، ل٦٨.

داگیرکراو بووە، بۆ نموونە هێزی دە هەزار سوارەی گەزنەفۆن بۆ بەهاناوە چوونی کۆرشی بچووك بە خاکی کوردستان دا تێپەڕبووە.***

هەروەها ئەسکەندەری گەورە(سەدەی چوارەمی)پ. ز. بۆ گەیشتن بە هندستان بە خاکی کوردانـدا تێپەڕیوە... یان لە ڕزگارکردنەکانی ئیسلامیدا دەبینین کوردستان یەکێك لە ڕێڕەو پردە وشکانیەکان بووە بۆ ڕزگارکردن بە ئاڕاستەی باکووری خۆرهەڵات لە نیمچە دوورگەی عەرەبی لە بەر ئەوە دەبینین هێزی ئیسلامی ڕزگارکەر بە کەمتر لە دوو دەیەی کۆچی دەگەنە ناوچەکە، سەرەڕای لەباری هۆکارە سروشیەکانی تر... ئەمەش بووە هۆی مانەوەی هێزە داگیر کەرەکان و لەناو بردنی ئەو دەسەڵاتە خۆجێی و میرنشینانەی کە کوردەکان دروستیان کردبوون، ئەمەش هۆکارێکی تر بووە لە دروست نەبوونی کیانێکی کوردی.

٢- هۆکاری مێژوویی:-

کوردستان بە درێژایی مێژوو داگیرکراوبووە، ئەمەش ڕێگربووە لە بەردەم دروست بوونی کیانێك لە سنوورێکی دیاری کراودا، درێژەکێشانی داگیرکردنیان زەمینەی ڕەخساندوە بۆ داگیرکەران بۆ توانەوەی نەتەوەیی کورد لە نەتەوەیی خۆیاندا(داگیرکەراندا)، بۆنموونە کوردەکانی کوردستانی عێراق، زمان و کتلور... عەرەبی زاڵ بووە بە سەریاندا، هەروەها کوردەکانی ئێران فەرهەنگ و زمانی فارسی. بە تایبەت ناوچەکانی لێکەوت (تماس) بەردەوام لە کاڵ بوونەوەی مۆرکی نەتەوایەتی کورد بووەو بەردەوام مۆرکی بێگانە زاڵ بووە بە سەریدا، بە جۆرێك لە ئێستادا هەندێك ناوچەی کوردستان بەهیچ جۆرێك مۆرکی کوردستانی بوونی پێوە نەماوە.

٣ - ڕامیاری:-

فەرمان ڕەوا بێگانەکانی کوردستان زۆر بەتوندی کەوتوونەتە چەوساندەوەی گەلی کورد و کۆچ پێکردنی زۆرە ملێ و بە تاڵان بردنی هێزی مرۆیی بەناوی جیاجیا و ئابوریەکەیان بەناوی باج... بەتایبەت ئەم پرۆسەیە پاش دروست کردنی دەوڵەتی عێراق بە شێوەیەکی نەخشە بۆ کێشراو پەرەی سەند، لە سەردەمی ڕژێمی بەعسی رووخاو گەیشتە لوتکە... نەك بە ڕاگوێزانی دانیشتوانە ڕەسەنەکەی نەوەستا بەڵکو سنوورە کارگێڕییەکانیشی گۆڕی، ژمارەیەکی زۆر لە عەرەبی ناوەڕاست و باشووری عێراق و نەناتەت وڵاتە عەرەبییەکانی* تریشی نیشتەجێکرد، جگە لەوە دەرئەنجامی ئامارە فەرمیەکانیشی گۆڕی.

٤- ئاین:-

پاش ئەوەی گەلی کورد بەگشتی ئاینی پیرۆزی ئیسلامیان وەرگرت** پەیوەست بوون بە ئاینی ئیسلامەوە ***ڕێنمایەکانی ئاینی ئیسلامیان جێ بەجێ کرد ئەمەش بووە هۆی:-

---

***- بۆ زانیاری زیاتر لەسەر چۆنیەتی لە شکرکێشی لەشکرەکە و چۆنیەتی جەنگاندن لە گەڵ کوردەکان بڕوانە: جۆنانات- سی ڕاندڵ، کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەییەك، و. خەسرەوشاڵی، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بلاوکرانەوە، چاپخانەی بەرهەم - سلێمانی، ساڵی٢٠٠٣،ل٤١.

*- حکومەتی عێراقی نەك بە عەرەبی عێراقیەوە نەوەستاوە بۆ تەعریب کردنی کوردستان، بەڵکو بە عەرەبی وولاتانی تری عەرەبیش تەعریبی ئەنجام داوە، بۆ نموونە بە پێی یەکێك لە نوسراوە نهێنیەکان بە ژمارە٨٨٥/٢٠ لە١٨/حوزەیران/١٩٩٧دا بە فرمانی جێگری سەرۆك کۆمار، سەرۆکی لیژنەی باکور ڕاسپێدراوە بۆ گواستنەوە باری شارستانی هاوڵاتیانی میسری بۆ شاری کەرکوك... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:عارف قورباني،كركوك و التطهير العرقي من وثائق النظام البعثي، ت. رعد بابان،الجزء الثاني،مطبعة ابراهيم خليل،سنه٢٠٠٥، ص٢٧-٤٣.بۆ زانیاری زیاتر لەسەر پرۆسەی بەعەرەب کردن لە پارێزگای کەرکوك بڕوانە:أ-عارف قورباني، كركوك والتطهير العرقي من وثائق النظام البعثي،ت.رعد بابان،الجزء الاول، منشورات مكتب الفكر والتوعيةفي الاتحاد الوطني الكردستاني،سنة٢٠٠٥، ص٥-١١٥.ب- عارف قورباني،كركوك و التطهير العرقي من وثائق النظام البعثي، ت. رعد بابان،الجزء الثاني،مصدر سابق، ص٥-٩٤.

**- پاش ئەوەی کە لەشکری موسڵمانان بە سەرکردایەتی سعدی ابن وقاص، فارسەکانیان شکاند لە جەنگی قادسیە... لە(٦ی محرم ی ١٥)کۆچی (١٩شوباتی٦٣٦ز.)، هێزەکانی دابەش کرد لە ژێرفەرمانی فەرماندەیەکدا و هەریەکەیانی بۆ جێگەیەك نارد بەمەبەستی جەنگاندن لە پێناوی بلاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام... هاشمی بن عتبی کرد بە لێپرسراوی ئەو هێزەی کە ناردی بۆجەلەولا... پاش ئەوەی کە دەستی بە سەردا گرت بنکەیەکی سەربازی لێ دامەزراند... بە گشتی(١٨-١٩ ه) یان(٦٣٩-٦٤٠ز)لە سەردەمی خەلیفە عمر ابن خطاب و لە سەر دەستی سەرکردە عیاضی بن غەنەم جەزیرە و هەموو باکووری

١- دەست هەڵگرتن لەئاینی پێشتری خۆیان و توانـەوەیان لـە ئـاینی بـاوی ناوچـەکە. کـە ئـەمـەش زەبرێکـی کوشندەی بوو بۆ توانەوەی ناسنامەی نەتەوەیی کورد[*]، جگە لەوەی بە جێ هێنانی فرمانە ئایینیەکانیش دەبێت بە زمانی عەرەبی بێت.

٢- ئاسـایی بـو بـۆ فـەرمان ڕەوایـی کردنـی ئـەم خـاك و نەتەوەیـە لـە لایـەن هەرکۆمەڵـە گـرو پێکـەوە کـە موسڵمان بن چوونکە خوای گەورە لە قورئانـدا فەرمویـەتی (بسم الله الرحمن الرحيم. يا أيها الناس إنّا خلقناكم من ذكر وأنثى وجعلناكم شعوباً وقبائل لتعارفوا إن أكرمكم عند الله أتقاكم إن الله عليم خبير. صدق الله عظيم)[٢٩] ، **هەروەها لە فەرمایشتەکانی پێغەمبەر(د.خ) جەخت لە نەبوونی جیاوازی کراوەتەوە لە نێوان موسوڵمانەکاندا بو نموونە** (ليس لاحد فضل الا بدين وتقوى)[٣٠] ، **کە خوای مـەزن و پێغەمبـەری خۆشەویست جیـاوازی ناکـەن لـەنێوان نەتەوەجیاوازەکان[**]چ پێویست ئەکات گەلی کورد دەست بە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیەوە بگرێت مـادام هـەمویان موسڵمانن، بۆیە بەگشتی هەر زوو دەست بـەرداری ناسـنامەی نەتـەوەیی خۆیـان بـون. تەنانـەت ئەمـە لـە نـاوی کەسـەکان و شـوێنەکان و گفتوگۆوبیرکردنـەوەی ڕۆژانـە[***] و تەنانـەت لـە جـل و بـەرگی کوردەکانیشـدا ڕەنگـی دابووەوە[****]... بۆیە دەبینین سەرکردەی کوردی موسڵمان سەلاحەدینی ئەیوبی ئەوەندەی بیری لە ڕزگار کردنـی خـاکی داگیرکـراوی موسـڵمانان کردۆتەوە(جەنگانـدن لـە پێنـاوی ئـاین)، ئەوەنـدە بـیری لـە دۆزی نەتەوەکـەیی و دروست کردنی کیانێکی نەتەوایەتی نەکردۆتەوە... هەروەها خوا لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت)**بسم الله الرحمن الرحيم، إِنَّا أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ صدق الله عظيم)[٣١] **سـەرەڕای ئـەوەی گـەلی کوردیش بـە گشـتی ئاسـتی**

عێراق کۆنترۆڵ کرا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: أ- نزار عبدالطيف الحديثي، تحريرالعراق، العراق في التأريخ، دار الحرية للطباعة، بغداد، سنة١٩٨٣، ص٣١٧، ب - انستانس ماري الكرملي ،خلاصة تأريخ العراق منذ نشوء الى يومنا هذا، طبع بمطبعة الحكومة بالبصرة، سنة ١٩١٩، ص٧١.

[***] - ئەگەر لاپەرەکانی مێژوویی دەوڵەتی ئیسلامی هەڵبدەینەوە هەر لە ئەمەوی و عەباسی و قاجاری و سەفەوی و عوسمانی بۆمان دەردەکەوێت کە هەموویان کۆك بون لە سەر سەرکوت کردنی سەرجەم سەحوەی کوردی لە سەرخاکی کورد بە دەستی ئاسنین، لەو کاتەوەی کە فەرمان ڕەوایی ئیسلامی گەیشتۆتە کوردستان هەتا ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی کە سەنتەی کۆتایی فەرمان ڕەوای جێنشینی(الخلافة) ئیسلامی بووە ،دەبینین ئەو سستمانەی کە= فەرمان ڕەواییان کردووە بەناوی ئیسلامەوە بە پێشەوایەتی(أمير المؤمنين)و(خليفة رسول الله) بەرپرس بووە لە دروست نەبوونی کیانی کوردی. بۆ زانیاری زیاتربڕوانە: محسن محمد حسين، نشاهد صلاح الدين أم نحاسب انفسنا؟ استجواب قائد بعد ثمانمائة سنة، الطبعة الأولى، مطبعة وزارة التربية- أربيل ،سنة ٢٠٠٢، ص٥-٦.

[*] - ئاین دەتوا نێت ببێتە بەربەستێك و چوارچێوەیەك لە پاراستنی کیانێکی دیاری کراو، بۆ نموونە ئاینی ئێزیدی بۆتە بەربەستێکی بەهێز بۆ تێکەڵاو نەبوون لەگەڵ موسڵمانەکان بە کوردەکانیشتەوە(هاو نەتەوەی خۆیان)و مانەوەیان لە ڕووبەرێکی جیۆگرافی دیاری کراو دا، ئەمەش ڕێگربووە لە توانەوەیان لە دانیشتوان و ئاینی باوی ناوچەکە. جگە لەوەی دوژمنان هەمیشە توانیویانە بە هۆی ئاین و مەزهەبەکانیەوە خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی خۆیان بکەن، هەندێکیش لە گەلی کوردیش هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانییان بە ئاین یان مەزهەبێکی دیاری کراو گۆڕیوەتەوە، وەك هەندێك لە کوردە فەیلیەکان کە بە فەرمی چوونە پاڵ لیستی ئیتلافی شیعە...

[٢٩] - سورة الحجرات، اية(١٣). ئەوئایەتانەی کەباس لە یەکسانی نێوان موسڵمانەکان دەکات زۆرن بۆ نموونە (بسم الله الرحمن الرحيم ...ومن اياتة خلق السنوات والارضو اختلاف السنتكم والوانكم ان في ذلك لايات للعالمين)، سورة الروم ، اية(٢٢).

[٣٠] - ألايمام الحافظ أبي الفداء و اخرون، تفسيرالقرأن العظيم، المجلد الخامس، الطبعة الاولى، بيروت، سنة ٢٠٠١، ص٦٤.

[**] - ئیسلام وەك ئاینی ئاسمانی هیچ سنوورێك لەنێوان نەتەوە جیاوازەکاندا دیاری ناکات بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محسن محمد حسين، نشاهد صلاح الدين أم نحاسب أنفسنا؟ استجواب قائد بعد ثمانمائة سنة، مصدر سابق، ص٦.

[***] - بڕوانە هۆنراوە(شيعر)ی کلاسیکی کوردی کە وشەی بێگانە بە شێکی سەرەکی هۆنراوەکەی پێکهێناوە، کە دەتونین وەك پێوەرێك بەرکاری بهێنین بۆ زانینی بەکار هێنانی زمانی باوی ناوچەکە...

[****] - ئەگەر بڕوانین لە ڕۆژکاری ئەمڕۆشماندا تەنها کەسانێك کە جل و بەرگی عەرەبی(الدشداشه) لە بەر بکات هەندێك لە پیاوانی ئایینین(مەلا)، هەروەها ئەمە هەر بە جل و بەرگی عەربییەوە نەوەستا بەڵکو لە بەرئەوەی کە کوردەکان بە درێژایی مێژوو ژێر دەستەی بێگانە بوون بۆ دەبینین کە هەمان جل و بەرگی فەرمان ڕەواکانیا لە بەرکردووە، بۆ نموونە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان کوردستانیان هەن کە جل و بەرگی کەواو سەڵتە(زبون) لەبەر ئەکەن بە تایبەتی لە ناوچە دابڕاوەکانی کوردستان... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: بدرخان سندي، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقين، مصدر سابق، ص٣٨٩-٤١٠.

[٣١] - سورة يوسف، اية(٢).

خوێنـدەواری[٣٢] و ڕۆشنبیری(ڕۆشـنبیری گشـتی لـە ناویشـیدا ڕۆشـنبیری ئـاین یـان ڕۆشـنبیری نەتـەوەیی...)زۆر لاوازبووە هەمیشە تاکی عەرەب[*] و زمانی عەرەبی بە پیرۆزتـر زانیـوە لـە خـۆی و زمانەکـەی لـە بـەر ئـەوەی کـە قورئانی پیرۆزیش بە زمانی عەرەبی نوسراوە بۆیە هەمیشە هەوڵی داوە خزمەت بە زمانی عەرەبی بکات چ بـە بەکارهێنانی زمانی عەرەبی بێت لە کارو باری ڕۆژانە یان فێرکردن یان ئەدەب.

٥- کارگێری:

کارگێڕیش بە هۆکارێکی تری کوشندەی نەتەوەیی کورد دادەنرێت کە کاریگەری هەبووە لەکاڵ کردنەوەی ناسنامەی نەتەوەییی چوونکە لە وەتـەی کـە کـورد لـە ژێـر فـەرمان ڕەوایـی دەوڵـەتی ئیسلامیدا بـووە هەمیشـە زمانی فـەرمی کـارگێری زمـانی عـەرەبی بـووە.ئەگـەر لـە مێـژوویی سـەدەی ڕابـووردووش بـڕوانین دەبیـنین کـە خوێندن و سەربازی کردن و مامەڵە فەرمییەکان... هەمووی بـە زمـانی عـەرەبی بـوون ئەمـە دانشـتوانی ناوچـە کوردنشینەکانی ناچار کردووە بۆ خۆ گونجاندن لەگەڵ ئەوە بـارو دۆخـەو بـە ئاسـایی وەرگـرتنی ئـەو گۆڕانـە لـە زمان و کلتوردا.

ئەم هۆکارانەی سەرەوە بە ڕادەی جیاجیا کاریگەرییان هەبووە لە سـەر دروسـت نـەبوونی کیـانی کـوردی و توانەوەی نەتەوەیی کورد لە سەر خاکی خۆی لە بۆتەی نەتەوەیی داگیرکەردا.

دیاری کردنی سنووری هەرێم:-

لەبەرئەو هۆکارانەی کە پێشتر ئاماژەیان پێ کرا، دیاری کردنی سنووری هەرێمی کوردستان ئەستەمە بۆیە ناچارین پشت بە بەڵگە مێژوویی و جیۆگرافی و دیدەنی گەشتیارو گەریدەکان و بیرو باوەڕی کەسانی ئەکادیمی و ڕامیاری و توێژینەوە زانستییەکان و نەخشەو دۆکیۆمێنت و ئینسکلۆپیدیای وڵاتانی فەرمان ڕەوایانی کوردسـتان و ئینسکلۆپیدیای وولات و ڕێکخراوە نێو دەوڵەتییەکان ببەستین، لە پێشدا بیرو بۆ چوونی کەسایەتیە ئـەکادیمی و ڕامیاریە... کوردەکان دەخەینە ڕوو:

١- بیروبۆچوونی کەسایەتییە کوردەکان:

" سەرەتا دەگەڕێینەوە بۆ سەردەمانی خەلیفەکانی ڕاشیدین، بۆ نموونە لە ئـەوەڵی ئیسلامدا لـە زەمـانی خەلافەتی حەضرەتی عومەر(ر.ض)دا بەشێکی وەتەنی کورد لە ناو ولاتی(ئازەربایجان)دا وە بەشـی ناوەڕاستیشـی لە ولاتی(جەزیرە)نیشان دراوە.

---

[٣٢] - بە گشتی کۆمەڵگەی کوردی کومەلگا یەکی نەخوێندەواربووە، خودی خۆیان و بارودوخ... بـەر بـرس بـووە لـە نـەزانین و نەخوێنـدەواریان بـۆ نموونـە: لـە ساڵی(١٩٥٧)دا(٨٨٪)ی دانیشـتوانی سـەرو تەمـەنی پێـنج ساڵ لـە لیـوای سلێمانی کـە بـە پایتـەختی ڕۆشـنبیری ناسـراوە نەخوێنـدەواربوون. وە خوێنـدکارانی سەرەتایی و ناوەندی پشکی شێریان لە خوێندەوارەکان پێکهێناوە(واتە تەمەن منداڵەکان) کە ڕێژەکەیان دەکاتە(٧١.١٪). بۆ زانیاری زیـاتر بڕوانـە: الجمهوریـة= العراقیة، وزارة الداخلیة، مدیریة النفوس العامة، المجموعة الاحصائیة لتسجیل عام١٩٥٧ لوائي السلیمانیة و کرکوك، مطبعـة العـاني، بـدون سـنة الطبـع ، ص٦٢-٦٣.

[*] - تا ڕۆژکاری ئەمڕۆشمان کەسانێك هەن ئەچـن بـۆ سـەر هەنـدێك گۆڕ بەناوی(مەزارگـە) بـە سـەحابە یـان شـەخس... نـاوی ئەبـەن بەمەبەسـتی گەیانـدنی داخوازیەکانیان بە خوای گەورەی لە ڕێگەی ئەوانەوە بۆ هاتنە دی ئاواتەکانیان، بە جۆرێك لەلای کۆمەڵێك کەسان بە پیرۆز ڕاگیراوان، تەنانەت دیاری و شـتی تریش لەگەڵ خۆیان دەبەن بۆی، هەندێك لـە گۆڕی شەخسەکان مەترێك یان چەند مـەترێکی دی درێـژی دەکەنـەوە ئەمـەش بـۆ جیـا کردنەوەیانـە لـە گـۆڕی ئاسایی و پێدانی تایبەت مەندی و پیرۆزی و مەزنیی...

عامیلی(والی)یشی فاتیحی مەشهورحەضرتی(عەیاضی کوری غەنەم)،(ر.ض)بووە لە دەورانی خەلافەتی ئەمەوی و عەباسیشدا بە فەرقێکی کەم و زۆر، عەینی تەقسیماتی ئیداری قبولّ کرابووە، وولآتی کوردستان لە ولآتانی(جەزیرە، عێراق، جیبال، ئازەربایجان، مووکان و ئاران، ئەرمینە ورۆم)دا بووە"[٣٣].

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل بەم شێوەیە سنووری باشوورو باشووری خۆرئاوای هەرێم دەست نیشان دەکات دەڵێت"سنووری هەرێم لە ناوچەی ناو قەدی عێراقەوە لە باشووری ڕۆژهەڵآتی شارۆچکەی بەدرە لە پارێزگای واست دەست پێ دەکات بەرەو باکوور تا پردی نەوت لە ڕۆژئاوای شارۆچکەی مەندەلی هەڵدەکشێ، بەتەنیشت بەرزاییەکانی حەمرینەوە تا فەتحە دەڕوا و شان بە شانی ڕووباری دیجلە سەردەکەوێ و لە باکووری شاری موسڵ، بەرەو باشووری ڕۆژئاوا بەرەو شارۆچکەی حەزەر دا دەکشێت لەوێشەوە ڕوو دەکاتە ڕۆژئاوا بەرەو سنووری عێراق - سوریا لە باکووری شارۆچکەی بەعاج"[٣٤]. هەروەها دکتۆر ئازاد نەقشبەندی دەڵێت:-" لە سنووری نێودەوڵەتی عێراق - ئێران لە نزیك شاری بەدرە و مەندەلی شارەبان و لەگەڵ زنجیرە چیای حەمرین دەکشێت تا لە ڕووباری دیجلە دەپەڕێتەوە، لە ڕۆژئاوای دیجلە لەگەڵ چیای مەکحول و شەنگار درێژ دەبێتەوە تا سنووری دەولی نێوان عێراق و سوریا"[٣٥].

هەروەها جەزا تۆفیق تالیب لە تێزی ماستەرنامەکەیدا بەم جۆرە سنوورەکە دیاری دەکات:-"هێڵی سنوور لە نزیك سنووری عێراق - ئێران لە مەندەلی دەست پێ دەکات، ڕوو دەکاتە باکووری ڕۆژئاوا تا دەگاتە مەنسوریەی جەبەل و لە وێوە بە درێژایی لێواری ڕۆژئاوای دەریاچەی حەمرین، ئینجا شان بە شانی دامێنی باشووری زنجیرەی گردەکانی حەمرین دەڕوات تا دەگاتە لای فەتحە لەوێوە بەرەو باکوور هاو تەریب لەگەڵ ڕووباری دیجلە تا دەگاتە باکووری شاری موسڵ، پاشان هێڵی سنووری هەردوو قەزای تەلەعفەرو شەنگار دەگرێتەوە لە سەر سنووری عێراق - سوریا کۆتایی دێت"[٣٦]. هەروەها عەلائەدین سەجادی بەم شێوەیە ناوچە کورد نشینەکان دیار دەکات"شارەکانی کوردستان لە عێراق: سلێمانی، هەڵەبجە، کەرکوك، پێنجوێن، هەولێر، کۆیە، ڕەواندوز، ئامێدی، ئاکرێ، زاخۆ، دهۆك، شەنگار، خانەقین، کفری، مەندەلی، زەرباتیە، بەدرە" [٣٧]. هەروەها جەلال تاڵەبانی لە دەست نیشان کردنی سنووری کوردستاندا بەم شێوەیە سنووری باشووری هەرێمی کوردستانی عێراق دیاری دەکات و دەڵێت:- "لەمەندەلیەوە بەتەریبی چیای حەمرین دەڕوات، لەگەڵ دیجلە دا یەکدەبڕن، بە هێڵێکی ڕاست بە ئاڕاستەی لیوای ئەسکەندەروونە درێژ ئەبێتەوە"[٣٨].

هەروەها محەمەد مەردۆخی لە دیاری کردنی ناوچە کوردنشینەکاندا ئاماژە دەکات بە:-"ناوچەکانی هەردوو لیوای هەولێر و سلێمانی بەتەواوەتی و دەڤەرەکانی ئامێدی، ئاکرێ، شەنگار، شێخان، زاخۆ، دهۆك، باڵەییان، ئەدیابین، هیزل، لە لیوای موسڵ و ناوچەکانی ئەبو سەبرە، خانەقین، شارەبان، قەزانیان، قۆرەتو، مەندەلی، لەلیوای دیالە، ناوچەکانی داقوق، ئاڵتون کۆپری، کەرکوك، کفری، دوزخورماتو، قەرەحەسەن، لەلیوای

---

[٣٣] - محەمەد ئەمین زەکی بەگ،خولاصەیەکی تأریخی کورد وکوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئەمڕۆ، بەرگی دووەم ، بەبێ ناوی چاپخانە- سلێمانی، ساڵی٢٠٠٠، ص١٤.

[٣٤] - خەلیل اسماعیل محمد، لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی جوگرافیای سنووری هەرێمی کوردستانی عێراق، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٣، ساڵی٤، تشرینی یەکەمی١٩٩٥، ل١١.

[٣٥] - ئازاد نەقشبەندی، دەربارەی دەست نیشان کردنی سنووری کوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٢، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٢.

[٣٦] - جزا توفیق طالب، سكان اقلیم كردستان العراق، دراسة في الجغرافیا السیاسیة، تقدم بها الى مجلس كلیة الاداب، جامعة صلاح الدین، وهي من متطلبات درجة الماجستیر في الجغرافیة ، منشو باللغة الكردیة، سنة١٩٩٥، ص٢٢.

[٣٧] - عەلائەدین سەجادی، مێژوویی ڕاپەڕینی کورد، چاپخانەی نێرگز- شاری کورد، ساڵی١٩٩٦، ل١١.

[٣٨] - جلال طالباني، كردستان والحركة القومیة الكریة، مصدر سابق، ص٣٨.

کەرکوك"[39]. هەروەها ئەمین قادر مینە ڕوون تر سنوورەکەمان بۆ دەست نیشان دەکات و دەڵێت:-"بەشێوەیەکی گشتی کوردستانی عێراق لە کوردستانی باشوور دەکەوێتە ناوەڕاست و باکووری ڕۆژهەڵات و باکووری عێراق و هەموو ئەو خاکە دەگرێتەوە کە بە هێڵی ڕاست لە سنووری عێراق ئێرانەوە بە رەو ڕۆژ ئاوا دەکشێن تا دەگاتە خواروی جەسان، لەوێوە هاوڕێك لەگەڵ سنووری عێراق - ئێران بەرەو ڕۆژئاوای بەلەدڕوزو شارەبان (مقدادیة)دەڕوات و لەوێش ڕا بەرەو چیای حەمرین هەڵدەکشێت ئینجا بەرەو باکووری ڕۆژئاوا لەگەڵ زنجیرە چیای حەمریندا دەڕوات تا دەگاتە فەتحە، لە فەتحەدا لەگەڵ ڕووباری دیجلەدا بەرەو سەر هەڵدەکشێ، هەموو ئەو زەویانەی دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە بە کوردستان و هەموو ئەو زەویانەش کە لە ڕۆژئاوایەتی بە ناوچەی عەرەبی عێراق دەکەوێت، تا دەگاتە سەروی شاری موسڵ، لە سەروی موسڵیشەوە هێڵێکی ڕاست ڕوو لە باشووری ڕۆژ ئاوا دەکات و بە خوار تەلەعفەردا تێ دەپەڕێت تا دەگاتە ١٠ کیلۆمەتری باکووری شاری(بەعاج)ئینجا بەهێڵێکی ڕاست بەرەو ڕۆژئاوا دەڕوات و لەگەڵ سنووری عێراق - سوریا یەکدەگرێتەوە"[40].

هەروەها ئایەت محەمەد کەلهوری ناوچە کوردنشینەکان بەم شێوەیە دەست نیشان دەکات و دەڵێت:- "کوردستانی عێراق لە پێنج پارێزگای سلێمانی وکەرکوك و هەولێرو موسل و دهۆك پێکهاتوە جگە لە وپێنج پارێزگایە لە شارەکانی مەندەلی و خانەقین و کوت و عەمارەو زەرباتیە و عەلی شەرقی و عەلی غەربی و بەدرە لە پارێزگا عەرەبیەکاندا هەن، هەروەها ناوچەی کوردنشینی تریش هەن کە دابڕاون لە کوردستان وەك عەقرەو شێخان و زومار"[41]. هەروەها نوسەری کوردی ئێرانی ئەمیر مسپور لە بڕوایە دایە کە سنووری باشووری کوردستان لە باشووری خانەقینە دەست پێ دەکات و بەتەنیشت زنجیرەی گردەکانی حەمرینەوە دەڕۆن، ڕوو دەکاتە ناوچەکانی باشووری کەرکوك و پردێ(ئاڵتون کۆپری) پاشان دەگاتە ناوچەکانی شاری موسڵ و شاری شەنگار تا سەر سنووری سوریا[42]. لە نەخشەیەکی دابەش بوونی قەومی کوردی موحەمەد ئەمین زەکی کە لە کتێبی خولاصەیەکی تأریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئەمڕۆ بە گوێرەی خەریتەی عەشایری کورد(سیرمارك سایکس)و خەریتەی ئەتنۆگرافی چوار عەسری دووای عێراق مێجەر لۆنگریك تا خەریتەی لیجنەی عصبة الأمم وخەریتەیەکی نهێنی ساڵی١٩١٢، کەمێژووەکەی دەگەرێتەوە بۆ ساڵی١٩٣٢ دابەش بوونی قەوومی کوردی دەست نیشان کردووە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١).

٢ - سەرچاوە هەرێمیەکان:

مەبەست لەم کۆمەڵە، هەندێك لە نوسەرو کەسایەتیە ڕامیاری و ئەکادیمیەکان و نەخشەی کۆنی مێژوویی هەرێمین، بەلاَم هەندێکیان فەرمان ڕەوا ڕامیاریەکانیان ڕووبەرێك لە کوردستانیان داگیرکردووە، بەلاَم نووسەرەکان مەبەستیانە لە ڕاستی یە مێژوو ی و جیۆگرافی... کان بدوێین:

لە(کتاب تقویم البلدان)وولأتانی کورد، لەناو پێنج ئیقلیمدا نیشان ئەدات کەئەمانەش:- حەوتەمین ئیقلیم، جەزیرە: عیبادەت بووە لە دیاری مەحەضر(رقە)، دیاری رەبیعە(موسڵ)دیاربەکر(ئامەد)، حەوتەم

---

[39] - سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل، تایبەتمەندییەکانی باران لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی - سلێمانی، ساڵی٢٠٠٦، ل١٩. وەرگیراوە لە محمەد مەردۆخی کوردوکوردستان، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ساڵی١٩٩١، ل١٥-٣٠.

[40] - ئەمین قادرمینە، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان تەرحیل، تەعریب، تەبیعس، لە بلاَوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، چاپی دووەم، ساڵی ١٩٩٩، ل١٤٨-١٤٩.

[41] - أیت محمد(کلهر)، سیری درتأریخ سیاسی کردو کردهای قم،چاپ اول، انتشارات پرسمان،١٣٨٢، ص١٠١.

[42] - خەلیل اسماعیل محمد، لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی جوگرافیای سنووری هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

ئیقلیم، عێراق، حەلوان، حەڤدەهەیەمین ئیقلیم، بیلاد ئەلڕۆم، مەلاتیە، تو فادو سیواس، هەژدەمین ئیقلیم، ئەرمینیە و ئاران ئازەربایجان، مران و بەرزەعە، تەبریز، ئەردەبیل، شەهرەزوور... وە الخ تیابووە [43].

"ڕەنگە ئیبن حەوقل کە کۆچکردوی(٩٩٧)ی زاینی یە یەکەم کەس بوبێت کە کوردستانی لە سەر نەخشەی هەرێمی جیهان دیاریکردبێ وبەناوی(گەرمیان و کوێستان)ناوی بردبێ"[44]. ئیبن خەلدونیش دەڵێت"چیای باریا لە عێراق نشینگەی کوردەکانە کە زێی گەورە و زێی بچووك کە دەرژێنە سەر ڕووباری دیجلە دەکەونە پشتی یەوە(چیاکە)"[45]*. هەروەها لە دائیرەی مەعاریفی ئیسلامدا بەم جۆرە پێناسەی جیبال کراوە: کۆی چیایە ئەم ناوە عەرەب لە عێراقی عەجەمیان ناوە ئەویش میدیای کۆنە[46]... کەواتە تایبەت مەندی جوگرافیای سروشتی عێراقی عەجەمی لە چاو عێراقی عەرەبی بوونی چیایە، کەواتە سنووری باشووری هەرێم(عێراقی عەجەمیە) بەرزاییەکانی حەمرینە، هەروەها لە شوێنێکی تردا بەم جۆرە ناوچە کوردنشینەکان دەست نیشان دەکات: لە عێراق دا کوردەکان لە باکوورو باکووری خۆرهەڵات دان، ویلایەتە کوردنشینەکان بریتین لە دهۆك کە بەم دواییانە لەموسڵ جیا بۆتەوە و ناوچەکانی شەنگارو شێخان هەیە کە کوردی ئێزیدین، ناوچەکانی دیکەی کوردنشین بریتین لە کەرکوك و هەولێرو سلێمانی و ویلایەتی دیالەو ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی، لەو ناچانەدا کوردەکانی عێراق - ئێران هاو سنوورن هەروەها هەندێك کورد لە بەغداد نیشتەجێن کە یەکسانن بە دانیشتوانی موسڵ[47].

دکتور شاکرخەسباك وەك ئەکادیمی یەکی عێراق توێژینەوەی زۆری لە سەر کورد کردووە لە حەفتاکانی سەدەی ڕابووردوو بەم شێوەیە سنووری باشوورو باشووری خۆرئاوای هەرێم دیاری ئەکات:- لە مەندەلیەوە دەست پێ ئەکات و بەرەو خۆرئاوای خەنەقین تێ دەپەرێت هەتا دەگاتە تەپۆلکەکانی حەمرین لەوێشەوە بەرەو زنجیرەی یەکەم لە چیای شێخان پاشان وەردەچەرخێت بەرەو باکووری خۆر ئاوا بە درێژایی بەرزاییەکان (تەپۆلکەکان)هەتا دەگاتە فیشخاپوور لەسەر ڕووباری دیجلە، پاشان وەردەگەرێن بەرەو خۆرئاوا بەرەو چیاکان[48]. هەروەها لەکتێبی کوردو کوردستاندا هەرچوار لیوای(موسڵ و کەرکوك و هەولێر و سلێمانی)و(خانەقین و مەندەلیش)لە لیوای دیالە بەکوردستانی عێراق دەناسێنێت[49].

هەوەها دکتۆرعەبدول مونعەم خەتاب جاسم بەم شێوەیە سنوورەکانی هەرێم دەست نیشان دەکات: باشووری کوردستان چیای حەمرینەو خۆرهەڵاتی ئێرانەو باکووری تورکیایە و خۆرئاوای جەزیرەی عەرەبیە[50]. هەروەها ئیراهیم شەریف دەڵێت:" ئەو پشتێنە سەربازگانەی کە تورکەکان دروستیان کرد، چ سەلجوقییەکان بێت یان عوسمانییەکان بۆتە هۆی جیا کەرەوەی ناوچە کوردییەکان لەلایەك و عەرەبەکان لە لایەکی تر، کە لە

---

[43] - محەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاصەیەکی تأریخی کورد وکوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئەمڕۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤.

[44] - سلێمان عبدالله، تایبەت مەندیەکانی باران هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ساڵی٢٠٠٦ ، ل١٥.

[45] - ابن خلدون، مقدمة ابن خلدون، بدون معلومات اخرى، ص٧٤.

* - ئەوەی شایانی باسە ئیبن خەلدون لە ل٦٣، ناوی جبل الأكرادي هێناوە... هەروەها لە ل(٧٤) باسی جبل شارەزوور ئەکات لەچوارچێوەی چیای عەجەم، هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل٦٣و ٧٤. وەك دەزانین ویلایەتی شارەزوور لەسەدەی هەژدەیەم دا کەرکوك ناوەندی ویلایەتی شارەزووربووە و لە ساڵی(١٨٧٩)بەدواوە بو بە شارێکی گرنکی سەربازی و بازرگانی... ئەو ویلایەتە: عمر ابراهیم توفیق، كوردستانية منطقة كركوك، من منشورات مكتب فكر والتوعية، في اتحاد الوطني كردستاني، ط٢، سنة٢٠٠٦، ص٣٣.

[46] - أحمد الشنتشاوي و آخرون، دائرةالمعارف الاسلامية، المجلد السادس، دار المعرفة، بيروت، بدون سنة طبع، ص ٢٦٩.

[47] - گروهي ازمستشرقين برجسته، كرد در دايره المعارف اسلام، مترجم اسمعيل فتاح قاضى،چاپ أول، ناشر مركز و أدبيات كردى، ١٣٤٧، ص٤.

[48] - شاكرخصباك، الأكراد، دراسةجغرافية اثنوغرافية، مطبعة سفين، بدون مكان نشر، سنة١٩٧٢، ص٧.

[49] - شاكرخصباك، كوردوكوردستان، سەرچاوەی پێشوو،ل٤٧.

[50] - دیداری لەگەڵ عبدالمنعم خطاب جاسم، سلێمانی، لە بەرواری ٢١نیسانی ٢٠٠٨.

مەندەلییەوە دەست پێ دەکات بە خانەقین و قزلەبات و قەرەتەپەو کفری و دوزخورماتوو کەرکوك و ئالّتون کۆپری و هەولێرو موسڵ بەرەو تەلەعفەر تێ دەپەرێت[51]. هەروەها (عبدالرزاق الحسنی) ناوچە کوردییەکان بەم جۆرە دەست نیشان دەکات:- کوردەکانی عێراق لە شارو گوندەکانی سنووری ئێران عێراقەوە بە هێڵێکی ڕاست درێژ دەبێتەوە لە چیای حەمرین هەتا دەگات بە چیای شەنگار هەتا دەگات بە سنووری عێراق - تورکی - سوری.[52]

هەروەها فائق سامەڕائی دەڵێت: چیای حەمرین کە دەیان میل دەکەوێتە باشووری کەرکوك دەبێتە سنووری کوردستانی باشوور، زیاتر ڕوونی دەکاتەوەو دەڵێت سنوورەکە لە باشووری خۆرئاواوە بە قەراغەکانی

[51] - جزا توفيق طالب، سكان اقليم كوردستان العراق، دراسة في الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٨.

[52] - عبدالرزاق الحسنی، العراق قديما وحديثا، مطبعة العرفان - صيدا، سنة ١٩٥٨، ص٣٧.

(لێوارەکانی)بەرزاییەکان دەڕوات هەتا دەگات بەڕووباری دیجلە، پاشان بەرەوخۆرهەلاتی ڕووبارەکەو دواتر بەرەوخوار دەڕوات وپاشتر بەرەو باکوور وەردەگەڕێت لەگەڵ بەرزاییەکانی حەمرین بەردەوام دەبێت تا دەگاتە مەندەلی لە سەر سنووری عێراق - ئێران[53].

نەك نوسەرو ئەکادیمە عەرەبیەکان تەنانەت حکومەتەکانی عێراقیش نەیان توانیوە نکۆڵی لەو ڕاستی یە بکەن کە کوردستان بە خاك و گەل بەشدارە لە دروست کردنی عێراق دا ئەوەش زۆر بەڕوونی لە دەستووری کاتی ساڵی(١٩٥٨)و ڕێکەوتنی ئازاری ساڵی(١٩٧٠)دا دەردەکەوێت.

هەروەها لەنەخشەیەکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کەدەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(١٨٩٣)ی زاینی. تەواوی ولایەتی موسڵی بە کوردستان ناساندووە[54]. بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢).

٣- سەرچاوە بیانییەکان:-

خستنە ڕووی سنووری باشووری کوردستانی لە سەرچاوە بیانییەکاندا زۆر گرنگە چوونکە هەندێکیان داگیرکەری کوردستان بوون و هەندێکی تریان بەمەبەستی توێژینەوە هاتوونەتە ناوچەکە(فۆن هامەر)دەڵێت"لە عەسری چوارەمی هجری دا خەلکی موسڵ بە صورەتی عمومی کوردبووە"[55].

هەروەها لە ساڵی(١٨٧٠)(فریدیك میلینگ)ئەم ڕاستییە زۆربە ڕاشکاوی تۆمار دەکات و پێ لە سەر ئەوە دادەگرێت کە زنجیرە چیای حەمرین سنووری خۆرئاوای کوردستانی گەورە و سنووری خوارو و خوارووی ڕۆژئاوای کوردستانی باشوور پێکدەهێنێت[56]. لە شوێنێکی تردا لە ئاماژەکردن بە سنووری کوردستانی عێراقدا دەڵێت:- باشووری خۆرئاوای زنجیرە چیا حەمرین و ڕووباری دیجلەیە، درێژەی دەداتێ و دەڵێت لەم بەشەدا ڕەگەزی کوردو تورك وعەرەب تێکەڵە، لێرەدا هۆزی کوردی کۆچەری ئەبینرێت لە بەرامبەردا کەناری ڕووباری دیجلە لە سەرو چیای حەمرینەوە درێژەی دەدەتێ و دەڵێت: ڕەنگە هەندێك پێیان وابێت کەئەم دیاری کردنە شتێکی نامۆ بێت بەنسبەت جوگرافیەکانەوە، ڕەنگە شتێك بێت کە پاشا و وەزیرەکان ئارەزووی نەکەن جێی نارەزایی هەندێك بێت کەحەزناکەن کورد لەو سنوورەدا هەبێت، بەڵێ سنووری خۆرئاوای کوردستان بریتییە لەزنجیرە چیای حەمرین کە هاوسێی دەشتی بەغداد و دیجلەیە[57]. مێجەر نوئێلیش لە دیاری کردنی سنووری نەتەوەیی باشووری کوردستاندا دەڵێت"... لە(موسڵ)ەوە تا باشووری خانەقین نێزیك بە بناری چیاکان درێژ

---

53 - جزا توفيق طالب، سكان اقليم كردستان العراق دراسة في الجغرافية السياسية، مصدرسابق ، ص١٩.

54 - خارطة مستحدثة لولايات العثمانية في اسيا ١٨٩٣، طبع بمطبعة الأميركان - بيروت، سنة ١٨٩٣.

55 - محەمەد ئەمین زەکی بەگ،خولاصەیەکی تأریخی کوردو کوردستان لە زۆرقەدیمەوە تا ئەمڕۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.

56 - سەعدی عوسمان هەروتی، سنووری کوردستانی باشوور لە سەردەمی نۆزدەهەمدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی،بەبێ شوێنی چاپ، ساڵی٢٠٠٧، ل٣٥.

57 - جزا توفيق طالب، سكان اقليم كردستان عراق، دراسة في الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٧.

دەبێتــەوە لــە دەشــتاییەکاندا دەمێنێتــەوە"[٥٨]. هــەروەها لــە نەخشــەکەی برۆکــدا زۆر بــە ڕوونــی ناوچــە کوردنشینەکانمان بۆ دەردەکەوێت کە بریتین لە دەوروبەری مەنـدەلی وخانـەقین و تـەواوی ناوچـەکانی سـەروی زنجیرەی حەمرین و ناوچەکانی باکووری پارێزگای موسڵ لەوانە دەوروبەری چیای شەنگار[٥٩].

هەروەها هێنری فیلد لە ساڵی(١٩٥١)بەسەرۆکایەتی شاندێکی ئەنثرۆپۆلوجی گەیشتە کوردستانی عێراق لە سەر ئەرکی زانکۆی هارڤەرد بۆ توێژینەوەی ئەنثرۆپۆلۆجی، لە دیاری کردنی سنووری خۆرئاوای ناوچەکانی

[٥٨] - مێجەرنوئێل، سەرنجدانێکی بارودۆخی کورد، ئامادەکردنی عبدالرقیب یوسف، و. سدیق ساڵح، چاپخانە وئۆفسێتی سەرکەوتن، سلێمانی، ساڵی٢٠٠١، ل٥٧.

[٥٩] - سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل، تایبەتمەندیەکانی باران لە هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥.

قزلربات، كفری، كـەركوك، ئـاڵتون كـۆپری... بـە كوردسـتان دەسـت نیشـان دەكـات[٦٠]. هـەروەها واسـیلی نیكیـتین دەڵێـت: كـوردو كێـو شـتێك نـین لـە یـەكتری جیـا بكرێنـەوە... شارۆچـكەی مەنـدەلی و كێوەكـانی حـەمرین (Hamrien)و شەنگاری بە سنووری باشووری كوردستان دەست نیشان كردووە[٦١]. هـەروەها دبلیـو. ئـار. هـی. لـە دیاریكردنی سنووردا دەڵێت: سەرجەم ئـەو زەویانـەی دەگرێتـەوە كـە كەوتونەتـە خۆرهـەلاتی ڕووبـاری دیجلـە و باكووری ئەو هێڵە كە لە مەندەلیەوە درێژئەبێتەوە تا نزیك ئەبێتەوە لە زێی بچووك[٦٢]. هەروەها لویرا لوكیتز لە دەست نیشان كردنـی سـنووری كوردسـتاندا ئاماژە بـە ڕووبـاری دیجلـە و بەرزاییـەكانی حـەمرین دەكـات وەك سنووری كوردستانی باشوور[٦٣]. هەروەها لە كتێبی كوردو كوردستانی كۆمەڵێك لە نوسەران و پسپۆڕانی ئینگلیزدا هاتوە، بێجگە لە شارە سەرەكیەكانی كوردستان، شارەكانی كەركوك و موسڵ و ئاڵتون كۆپری...) بە شاری كـوردی نیشان دەكات كەزۆرینەی دانیشتوانەكەی كـوردن[٦٤]. هـەروەها لـە بەڵگـە نامـەكانی بـەریتانیادا[*]. كاتێـك سـنووری كوردستانی گەورە دەست نیشان دەكات، بەم شـێوەیە سـنووری كوردسـتانی عێـراق دەسـت نیشـان دەكـات"... ئـەو زەویانـەی كـە دەكەونـە ڕۆژهـەلاتی دیجلـە و چیاكانی حـەمرین، هـەموو ویلایـەتی موسـڵ دەگرێتـەوە جگـە لـە ناوەندی شاری موسڵ"[٦٥]. هەروەها مینۆرسكی دەڵێت: بە شێوەیەكی گشتی ئەتوانین بڵـێین كـە كـورد و چیا لێـك جیا نابنەوە، هەرلەگەڵ دەشت دەستی پێ كرد ئیتر كوردەكان بە جێی دێڵن بۆعەرەب.[٦٦]

هەوەها وەك لە ئەرشیفی سۆڤیەتدا هاتوە ولایەتی موسڵ بە یەكێك لە ویلایەتە كوردنشینەكانی دەوڵەتی عوسمانی هەژماركردووە[٦٧]. هـەروەها لـە بەڵگەنامەیـەكی بـەریتانی بـە ژمـارە(f٠٣٧١/٣٣٨٦)لـە(١٤كانونی یەكـەمی ١٩١٨)دا لە دیاری كردنی سنووری كوردستانی گەورە بەم جۆرە سنووری كوردستانی باشوور دیاری دەكات، هـەموو

---

[٦٠] - هینري فیلد، جنوب كردستان، دراسة انثروبولوجیة، مصدرسابق، ص٤١.

[٦١] - واسیلی نیكیتن، كوردوكوردستان، و. خالد حسامی،چاپی یەكەم، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەدین- هەولێر ،ساڵی١٩٩٧، ل١٥٠-١٥٢.

[٦٢] - دبلیو. ئار. هي. سنتان في كردستان ١٩١٨- ١٩٢٠، مصدر سابق ، ص٥٨.

[٦٣] - لیورا لوكیتز، العراق والبحث عن الهویة الوطنیة، ت. دلشاد میران، دارئاراس للطباعة والنشر- اربیل، سنة٢٠٠٤، ص٥٥.

[٦٤] - كۆمەڵێك لە پسپۆڕان و ئەفسەرانی سیاسی ئینگلیز، كوردوكوردستان، و. حسێن عوسمان نێرگسە جاری و حسێن ئەحمەد جاف،چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە - هەولێر، ساڵی٢٠٠٢،ل٢٢.

[*] - بەریتانیا فاكتەرێكی بەهێزی پارچە پارچە كردنی كوردستانە و ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشدارە لە جینۆسایدكردن و ئەو ئازار و مەینەتییانەی كە بە سەر گەلی كوردا هاتوە، بەلأم لێرەدا زۆر بەڕاشكاوانە سنووری كوردستانی عێراقی دیاری كردووە، ئەوهۆكارەی كەوا دەكات پشتی پێ ببەسترێت ئەمانەن: أ- دوژمنی سەرسەختی كوردو بزاڤەكەی بوون. ب- پاش ئەوەی كە عێراق و كوردستانیان داگیر كرد لە سەدەی ڕابوردوو، بۆ چەندین دەیە لە عێراق و كوردستان مانەوە شارەزایەكی هەمەلایەنی خاك و گەلی عێراقن.

[٦٥] - ولید حمید، كوردوكوردستان لەبەڵگەنامەكانی بەریتانیادا، و. موحەمەد نوری تۆفیق، چاپخانەی ئۆفسێتی تیشك- سلێمانی، ساڵی١٩٩٩،ل٢٩.

[٦٦] - مینۆرسكی، كورد تێبینی و وردبونەوە، و . بۆ عەرەبی مارف خەزنەدار و. لە عەبیەوە حەمە كەریم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی زانكۆی سەلاحەدین، ساڵی ١٩٨٤، ل٣٣.

[٦٧] - ئەفراسیاوهەورامی، كورد لە ئەرشیفی ڕووسیاوسۆڤیەتدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی٢٠٠٦، ل٧.

ئەو زەویانەی کە دەکەونە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە و چیای حەمرینەوە(کە سنووری وڵاتی فارس دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە)تا دەگاتە مەندەلی بە کوردستان دەست نیشان دەکات[٦٨]. هەروەها ئەگەرچاوێك بخشێنین بە ئینسکلۆپیدیای زۆرێك لە وڵاتانی جیهاندا دەبینین لە هەموویاندا کەرکوکیش[**] بەشارێکی کوردستانی دەناسێنن بۆ نموونە: لە ئینسکلۆپیدیای وڵاتی بەریتانیا هاتوەکە: شاری کەرکوك دەکەوێتە دامێنی لێواری چیای زاگرۆس لە هەرێمی کوردستانی عێراق[*].

لە ئینسکلۆپیدیای گەورەی وڵاتی دانیمارك پێناسەی شاری کەرکوك بەم جۆرە ئەکات:- کەرکوك شاری چاڵگەنەوتەکان، دەکەوێت باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق سەربە کوردستانە. هەروەها لە ئینسکلۆپیدیای وڵاتی نەرویج یشدا هاتووە:- کەرکوك شارێکی کوردستانی عێراقە. هەروەها لە ئیسکلۆپیدیای وڵاتی ئەڵمانیا دوای پێناسە کردنێکی ورد و قووڵی شاری کەرکوك دەڵێت:- بەپێی مێژوو شاری کەرکوك دەگەڕێتەوە بۆ سەر کوردستان، هەروەها لەو نەخشەیەی کە لە ئیسیکلۆپیدیای وڵاتی سوید کێشراوە کەرکوکی بە ڕەنگی جیاکەرەوە دیاری کردووەو لەناو چوارچێوەی نەخشەی کوردستاندا دانراوە[٦٩]، هەروەها لە یەکەم ئینسکلۆپیدیای تورکیدا شاری کەرکوکی بە شارێکی کوردستان ناوبردووە[**]. بە سەرنج دان لە ئنسکلۆپیدیای وڵاتانی ناوبراو دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە:- "کەرکوك شارێکی کوردستانیە". ئەگەر هەڵوێستەیەك بکەین لە سەر ئەو ڕاستییەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت باشووری شاری کەرکوك دەبێت بە باشووری هەرێمی کوردستان. واتە باشووری بەرزاییەکانی حەمرین .

هەروەها لەنەخشەیەکی سەدەی هەژدەیەم دا کە مێژووەکە دەگەڕیتەوە بۆ ساڵی(١٧٩٤) کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تیا دەست نیشان کراوە لە کیشوەری ئاسیادا، تەواوی ولایەتی مووسڵی بە یەکێك لە ویلایەتە کوردیەکان(کوردستان)دەست نیشان کردووە، بڕوانە نەخشەی ژمارە(٣)، هەروەها لە نەخشەکانی سەدەی نۆزدەیەم دا ئاماژە بە نەخشەیەکی ساڵی١٨٩٥ دەکەین کە دەوڵەتی تورکیا لە کیشوەری ئاسیا دا زۆربەڕوونی ولایەتی موسڵی بە ولایەتێکی کوردستانی گەورەی ناو دەوڵەتی تورکیا دەست نیشان کردووە، بڕوانە نەخشەی ژمارە(٤)، هەروەها لە نەخشەیەکی سەرەتای سەدەی بیستەم کە مێژووەکەی بۆ ساڵی(١٩٠١)دەگەڕێتەوە هەر وەك نەخشەکانی تر ولایەتی موسڵی بە ولایەتێکی کوردستانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ناوبردوە و لە دوو ویلایەتەکەی بەغدادو بەسرەی جیا کردۆتەوە کە بە عێراقی عەرەبی ناوی بردوون.بڕوانە نەخشەی ژمارە(٥)

پاش ئەوەی کە لیژنەی کۆمەڵەی گەلان هاتنە ناوچەی ململانێ(ولایەتی موسڵ)دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوەو توێژینەوە، بۆ گەیشتن بە ڕاستی، گەڕانەوە بۆ سەرچاوە عەرەبیە کۆنەکان لە سەرچاوەی مێژوویی و جیۆگرافی و ژمارەیەکی زۆر لە نەخشەی عەرەبی و سەدان نەخشەی ئەوروپی نێوان سەدەکانی شانزەیەم

---

[٦٨]- وەلید حەمید، کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨-٢٩.

[**]- لە ساڵی(١٢٨ی)پ. ز. شانشینێك لە هەرێمی ئەربخا دروست بوو لە لایەن بنەماڵەی ئەیزدینی سەکسی، ناوچە گەرمەکەی باشووری بە گەرمکان (Garmakan)واتە (گەرمیانی کوردی)ناو دەبرا بە عەرەبی پێیان دەووت جرمقان(جارامیقا یان جرمیق)بەڵام ناوچەی ناوەندی مام ناوەند کە کەرکوك مەڵبەندەکەی بوو لا سریانیەکان بە(Bêgermê)(شارەزوور) ناسرابوو... بڕوانە: جمال رشید، كركوك في العصور القديمة، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية- اربيل، سنة٢٠٠٢، ص٤٤.

[*]- المصدر نفسه،وەرگیراوە لە الموسوعة البريطانية، مادة كركوك(Encyclopaedia Britannica,kurkuk) تێکستەکە بەم شێوەیە هاتوە(kirkuk is located near foot of the zagros mountains in the Kurdistan region of iraq)

[٦٩]- ئەحمەد عەزیز، ڕاستی شاری کەرکوك لە نێوان ڕابوردوو باری ئەمڕۆدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی canmatabaacilik، ساڵی٢٠٠٧، ل ٩- ١١.

[**]- شەمسەدین سامی، کوردو کوردستان لەیەکەمین ئینسکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، ئامادە کردنی بۆ تورکی نوێ م. ئەمین بۆز ئەرسلان، و. بۆ کوردی ئەحمەد تاقانە، چاپی یەکەم- هەولێر، ساڵی٢٠٠٨، ل٢٥٨.

وبیستەم و ژمارەیەك لە پەرتوكی گەریدەكان لە كاتە جیاوازەكانـدا و ئـەو پەرتوكـە جیۆگرافیانـەی كـە ڕاسـتی بەلگەكان ئەسەلێنن و پەرتوكە جیۆگرافیەكانی پرۆگرامی خوێندنی خوێنـدنگای ناوەنـدی لـە میسـر، گەیشـتنە ئەو باوەڕەی كە"بەشێوەیەكی گشتی هەرگیز نە دانراوە و نە باس كراوە ناوچـەی مملانـێ[***] بەشـێك بێـت لـە عێـراق، نـاوی عێـراق لـە سـەردەمی ڕابـوردودا لـە لای دانیشـتوانەكەی ناسـراو نـەبووە وەك نـاوی نیشـتمانەكەی خۆیان. بە شێوەیەكی گشتی ناوی نێوان دوو ڕووبار لای عەرەبەكان ناسراو بووە، ناوی عێراق ناوێكی خۆرئاوایی بووە نەناسراو بووە لایان"هەروەها بە پێی ئەو سەرچاوانە خاكەكە بۆ سێ ناوچە دابەش بووە، بە پێ ئەو

[***] - مەبەست ولایەتی موسڵە

دابەش بونە ئەو پەری سنووری باکووری عێراقی عـەرەبی لـە هیـت - تکریـت یـان لـە چـیای حـەمرین تـێ پـەر نەبووە[٧٠]. هەروەها بـەپێی ئـەو ئامارانـەی کـە حکومەتـەکانی تورکیـا و بـەریتانیا و عێـراق پێشکەشـیان کـرد لـە دانوستانی یەك لایی کردنەوەی کێشەکە، ژمارەی نەتەوەیی کورد نـەك هــەر زۆرینــە بــەڵکو بــەشی ســــەرەکی دانیشتوانی ویلایەتەکەیان پێك هێناوە، بێجگە لـەوەی کـە ئامارەکـان ژمـارەی کوردەکـانی بەشـی باشـووری خـۆر هەڵاتی هـەرێمی کوردستان(ناوچـە کـورد نشـنیەکانی پارێزگاکـانی دیالـە و واسـت)ی ئێسـتای لـە خـۆ نـەگرتووە، سەرەڕای ئەوەی کە ئێزیدیەکانیشیان بە جیا هەژمار کراون، بڕوانە خشتەی ژمارە(١).

خشتەی ژمارە(١)

سکان ولاية الموصل*

الروزنامة الرسمية لولاية الموصل	احصا آت النفوس التركية المرفوعة في لوزان	التخمينات التي اجريت من قبل الحكام السياسين البريطانين في ١٩١٩	التخمينات التي اجريت من قبل الحكام السياسين البريطانين في ١٩٢١	الاحصاآت الاخيرة التي اجرته الحكومة العراقية في سنة ١٩٢٢-١٩٢٤
الاكراد	٢٦٣٨٣٠	اجريت هذة التخمينات وهي مستندة على الدين لا على الجنسية	٤٢٤٧٢٠	٤٩٤٠٠٧
العرب	٤٣٢١٠		١٨٥٧٦٣	١٦٦٩٤١
الترك	١٤٦٩٦٠		٦٥٨٩٥	٣٨٦٥٢
{المسيحيون	٣١٠٠٠		٦٢٢٢٥	٦١٣٣٦
اليهود }			١٦٨٦٥	١١٨٩٧
اليزيديون			٣٠٠٠٠	٢٦٢٥٧
مجموع عدد السكنة	٥٠٣٠٠٠		٠٠٠٠	٠٠٠٠
العشائر الرحل	١٧٠٠٠٠		٠٠٠٠	٠٠٠٠

بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(١)، دەبینین ڕێژەی نەتەوەی کورد بە پێی ئاماری سـەرژمێری تـورکی کـە بۆ کۆنگرەی لۆزانی بەرز کردۆتەوە(٥٤,٤٪)سەرجەمی دانیشتوانی نیشتەجێی وویلایەتی موسڵ پێکدەهێنێت.لە پێشبینی حکومـەتی بـەریتانیش دا ڕێژەکـە دەبێـت بـە(٥٩٪)، بـەڵام لـە سـەرژمێری حکومـەتی عێـراق کـە لـە

[٧٠]- لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية - التركية، مطبعة الحكومة- بغداد، سنة ١٩٢٤، ص ٢٩.

*- المصدر نفسه، ص٣٣.

سالآنی١٩٢٢-١٩٢٤ئەنجام دراوە، ڕێژەکە دەبێت بە(٦٥٪)ی سەرجەمی دانیشتوانی وویلایەتەکە. بەهەڵوێستەکردن لە سەر دەرئەنجامی لێکۆڵینەوەی لیژنەی کۆمەڵەی گەلان بۆ یەك لایی کردنەوەی کێشەی ولایەتی موسڵ دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ولایەتی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانی گەورەیە واتە کوردستانی بوونی دەردەخات، ئەمەش بەهێزترین بەلگەیە نەك لە سەرئاستی توێژەری ئەکادیمی یان ولآت یان... بەڵکو لە سەر ئاستی گەورەترین ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی جیهانی بێ لایەن لە و سەردەمەدا... بۆیە دەبێت ئەنجامەکەی بەهەند وەربگرین لە بەر ئەوەی:-

١- دەرئەنجامی توێژینەوەی پراکتیکی و سەدان دۆکیۆمێنتی مێژوویی و جیۆگرافی... یە کە ڕاستی مێژوویی و جیۆگرافی کوردستان بوونی ناوچەی ململانێ دەست نیشان دەکات.

٢- لەبەر ئەوەی لیژنەیەکی بێ لایەنی گەورەترین ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بووە لەو سەردەمەدا.

٣- هیچ بەرژەوەندییەکیان نەبووە لەگەڵ کورد و پرسەکەیدا تا دەرئەنجامی پرسەکە بەو ڕاستیە (ئەنجامە)بگەیەنن... بەڵکو بەهۆی بڕیار و ڕاسپاردەکانی ئەم لیژنەیەوە بوو کە دابڕینی کوردستانی عێراقی ئێستا بە فەرمی کرا لە لایەن ڕێکخراوێکی نێو دەوڵەتیەوە.

کەواتە لێرەدا بە پشت بەستن بە سەرچاوە مێژوویی و جوگرافیەکان و توێژینەوە جۆربەجۆرە ئەکادیمیەکان و ئینسکلۆپیدیای ولآتانی خۆر ئاواو دائیرەی مەعارفی ئیسلامی و دەرئەنجامی لیژنە کۆمەڵە گەلان... بەرزاییەکانی حەمرین بە باشووری کوردستان دەست نیشان دەکەن، واتە(بێجگە لە هەرچوار پارێزگاکەی کەرکوك، سلێمانی، هەولێر، دهۆك، پێداگری دەکەن کە زۆربەی قەزاو ناحیەکانی پارێزگای موسڵ و قەزاکانی خانەقین و مەندەلی لە پارێزگای دیالە و قەزای بەدرە لە پارێزگای واست کوردستانە)...لێرەدا هەوڵ دەدەین ورد تر و زانستییانە و بابەتییانە تر سنووری هەرێمی کوردستان دەست نیشان بکەین:- سنوورەکانی خۆرهەلآت و باکوورو باکووری خۆرئاوا سنووری ڕامیاری نێو دەوڵەتین و دەرئەنجامی ڕێکەوتنە ڕامیاریەکانی سەدەی ڕابوردون، لە ئێستادا هیچ گرفتێکی ڕامیاریان نیە!!! هەرچی سنووری باشوورو باشووری خۆرئاوایە(سنووری جیاکەرەوەی هەرێم لەگەڵ عێراق عەرەبی)دەتوانین بەم شێوەیە دەست نیشان بکەین:-

سنووری هەرێم لە باکووری خۆر ئاواوە بۆ باشووری خۆرهەلآت بەم شێوەیە دەکشێت:- لە سنووری نێو دەوڵەتی عێراق - سوریا لە خاڵی سنووری باشووری قەزای شەنگار بە ئاراستەی خۆرهەلآت دەکشێت و پاشان سەرجەمی قەزای تەلەعفەر لە خۆ دەگرێت، بە سنووری خۆرهەلآتی قەزای تەلەعفەردا هەڵدەکشێت تا دەگاتە ڕووباری دیجلە لە باکوری شاری موسڵ بە درێژی بە قولآیی(ناوەڕاستی ڕووباری دیجلە)بەرەو باشوور ئاراستە وەردەرگرێت تا دەگات بە خاڵی سنووری ناوەندی پارێزگای موسڵ پاشان بە درێژایی سنووری خۆرهەلآتی قەزای ناوەندی موسڵ(سنووری باکووری خۆرهەلآت و باشووری خۆرهەلآتی قەزای ناوەندی موسڵ)بەردەوام دەبێت تا جارێکی تر دەگاتەوە بە ڕووباری دیجلە دیسانەوە(قولآیی)ناوەڕاستی ڕووباری دیجلە دەبێت بە سنووری جیاکەرەوەی نێوان هەرێم و عێراق عەرەبی... تا دەگات بە دەربەندی فەتحە، لە وێشەوە بە دامێنی بەرزاییەکانی حەمریندا بەرەو باشووری خۆرهەلآت بەهێڵێکی ڕاست دەکشێت تا دەگات بە سنووری باشووری خۆرئاوای قەزای خانەقین لەوێشەوە بەردەوام دەبێت تا دەگات بە سنووری باکووری خۆرئاوای قەزای مەندەلی و بەدرێژایی سنووری قەزاکە بەردەوام دەبێت تا دەگات بە سنووری قەزای بەدرە، بە درێژایی سنووری قەزاکە درێژ دەبێتەوە بەرەو سنووری نێو دەوڵەتی تا بەخاڵێك بە سنووری نێو دەوڵەتی عێراق - ئێران دەگات.

کەواتە هەرێمی کوردستان لەم شارو شارۆچکانە... پێکدێت:-

١- پارێزگاكانی كەركوك وسلێمانی وهەولێر ودهۆك بەسەرجەم قەزاو ناحیەكانیەوە.

٢- پاریزگای موسڵ: سەرجەم قەزاكانی(حەمدانیە، تەلكێف، شەنگار، تەلەعفەر، شیخان، ئاكرێ) ناحیەی بەعشیقە لە قەزای موسڵ.

٣- پارێزگای دیالە سەرجەمی(قەزاكانی خانەقین و كفری)، قەزای مەندەلی(ناوەندی قەزای مەندەلی و ناحیەی قەزانییە).

٤- پارێزگای واست(سەرجەمی قەزای بەدرە).

٥- پارێزگای سەلاحەدین(سەرجەمی قەزای دوزخورماتوو).

سەرجەمی رووبەری هەرێمی كوردستان(٨٠٤١٥) كیلۆمەترچوارگۆشەیە، دەكەوێتە نێوان هێڵەكانی درێژی (٤١,٣٨- ٣٦ ,٤٦) °خۆرهەلأت و بازنەكانی پانی(٣٢,٦٦ - ٣٧,٣٦) °باكوور(١٨,٤٨٪)ی ڕووبەری عێراق پێكدەهێنێت. بڕوانە نەخشەی ژمارە(٦).

دیاركردنی ناوچە دابڕاوەكانی هەرێمی كوردستانی عێراق:

ناوچە دابڕاوەكان:- بریتییە لە و ڕووبەرە جوگرافییانە یان یەكە كارگێڕییانە(شار، شارۆجكە، ناحیە، گوند)لەخاكی كوردستان، كە بە شێوەیەكی یاسایی و دەستووری نە كەوتۆتە ناو سنووری دەسەلأتی دان پێدانراوی كوردی، بەڵكو كەوتوونەتە ژێر دەسەلأت دارێتی(فەرمان ڕەوایی) داگیركەرە جیا جیاكانی* كوردستان.

ڕووبەری ناوچە دابڕاوەكان لە كاتە جیاوازەكاندا فراوان بوون و چوونەوەیەكی بەردەوامی بە خۆیەوە بینیوە** ... داگیركەرانی كوردستان زۆر بە توندی پڕۆسەكانی جینۆسایدی دانیشتوان و بە تالأن بردنی سەروەت و سامان و ماڵ وێران كردن و سوتانی خاك و بەبەعسی كردن... تیا ئەنجام داوە، هەروەها پرۆسەكانی ڕاگواستن و دەركردن و دوورخستنەوەو بارپێكردن و بەعەرەب كردن و هێنانی عەرەبی هاوردە و گۆڕینی دیمۆگرافی و جەنگی*** ئامار و گۆڕینی سنووری كارگێری وتەنانەت گۆرینی ناوی جێگا وشوێن و شوێنە گشتی یەكانیشی تێدا ئەنجام داوە. بەمەبەستی سڕینەوەی مۆركی كوردستانی بوونیان.

سنووری ناوچە دابڕاوەكان بەدرێژایی سەدەی ڕابووردوو لە هەڵكشان و داكشانی بەردەوام دا بووە، دەتوانین لە چەند كاتێكی جیاواز دا دەست نیشانی بكەین.

١- پێش ساڵی٢٠٠٣. كە بریتین لە: -

أ- سەرەتای جەنگی جیهانی یەكەم - سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم.

ب- سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان(سستمی نوێی جیهانی).

پ- سەرەتای تاك جەمسەر بوون جیهان - سەرەتای پرۆسەی ڕزگار كردنی عێراق.

٢- پاش پرۆسەی ڕزگاركردنی عێراق و دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ، بە دەستووركردن و پشت بەستن پێی وەك كارنامەی حكومەت بۆچارە سەری ناوچە دابڕاوەكان:

---

* - مەبەست لەداگیركەرە جیاجیاكانی وەك(بەریتانیا و حكومەتە یەك لەدوایەكەكانی عێراق...)ە، كە بەشێك لە كوردستانیان لە ژێر دەسەلأتا بووە هەر لە دوای جەنگی جیهانی یەكەم تا نیسانی٢٠٠٣، گەلی كوردو هێزە چەكدارەكانی لە خەباتی بەردەوامدا بون بۆ گەڕانەوەیان بۆ ژێردەسەلأتی كوردی. هێزوو توانا سەربازیەكانی شۆرشگێرانی كورد و بارودۆخی ڕامیاری ناوخۆی و هەرێمی و نێودەوڵەتی سنوورو ڕووبەری ناوچە دابڕاوەكانی دیاری كردووە...

** - بەر فراوان بوون و چوونەوەیەكی ڕووبەری یەك لەدوای یەكی ناوچە دابڕاوەكان پەیوەست بووە بە تواناى(سەربازی، دیبلۆماسی، ڕمیاری...)لایەنی كوردی لە سەر ئەو ناوچانە.

*** - جەنگی ئاماری بەشێكە لە جەنگێكی فراوان كە بریتییە لە جەنگەكانی(سەربازی و ڕامیاری و ئابوری وكلتوری و مێژویی و كۆمەلأیەتی و بیر(فكر)ی...)كە بەرمبەر بە خاك و گەلی كورد ئەنجام دراوە .

ناوچە دابراوەکان کە بە پێی ماددەی(٥٨)ی یاسای بەڕێوەبردن دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە و ماددەی(١٤٠)ی دەستووری هەمیشەی عێراقی فیدراڵ بریتییە لە: -

سەرجەم ئەو(شارو شارۆچکەو ناحیەو گوند)انەی، کە بە پێی ماددەی(٥٨)ی یاسای کاتی بەڕێوەبردنی وڵات بۆ قۆناغی گواستنەوە و ماددەی(١٤٠)ی دەستووری هەمیشەیی ئاماژە بە پرۆسەی ئاسایی کردنەوە(سنووری کارگێری، گۆڕینی دانیشتوان، گرێبەستە کشتوکاڵییەکان)...کراوە، بەمەبەستی نەهێشتنی هەموو ئاسەوارەکانی جینۆساید و ئاوارەکردن و تەصحیح قەومیە و داگیرکردنی سەروەت و سامان و بەعەرەب کردن و هێنانی بێگانە بۆ ئەو ناوچانە و گۆڕینی سنووری کارگێڕی و کاڵ کردنەوەی هەموو سیماکانی کوردستانی بوونی ئەو ناوچانە

ئەنجام دراوە... ئەگەر چی زۆرێك لە ڕووبەری ناوچە دابڕاوەكان كوردەكان بەشداری كارایان هەیە لە بەڕێوە بردنی كارگێرییاندا بەڵام لە ڕووی كارگێریەوە سەربە دەسەڵاتی یەكگرتوو(فیدڕاڵ)ە.

ناوچە دابڕاوەكان بە پێی لیژنەی مادەی(١٤٠)[*]ی دەستووری هەمیشەیی عێراق بریتییە لە:- (چەمكی ناوچەكانی ململانێ، بریتییە لە پارێزگای كەركوك بە سەرجەم قەزاو ناحیەكانییەوە كە بریتین لە قەزای داقوق و دوزخورماتوو و چەمچەماڵ و كەلارو كفری و تازەخورماتوو هەروەها قەزای شەنگار و ناحیەكانی و قەزای شێخان و ناحیەكانی و قەزای حەمدانیەو ناحیەكانی و قەزای تەلكیف و ناحیەكانی و ناحیەی بەعشیقە و ناحیەی بەعاج و قەزای ئاكرێ و ناحیەكانی و قەزای مەخمورو ناحیەكانی و قەزای خانەقین و ناحیەكانی جەلەولا و سەعدیە و قەزای مقدادیە و ناحیەكانی و قەزای بەلەدروز بە ناحیەی مەندەلیشەوە و قەزای بەدرەو ناحیەی جەسان).

بە پشت بەستن بەدیاریكردنی سنووری جوگرافی باشوورو باشووری هەرێمی كوردستان ئەگەینە ئەو بڕوایەی كە ناوچە دابڕاوەكان[**]بریتییە لە: -

(پارێزگای كەركوك و بە سەرجەمی قەزاكانی ئێستای چەمچەماڵ و كەلارو كفری و دوزخورماتوو، قەزای خانەقین بەسەرجەم ناحیەكانیەوە، ناحیەی مەندەلی و ناحیەی قەزانیە سەر بەقەزای بەلەد ڕوزی پارێزگای دیالە، سەرجەمی قەزای بەدرە لە پارێزگای واست، سەرجەمی قەزای مەخمور لە پارێزگای هەولێر، سەرجەمی قەزاكانی شەنگارو تەلەعفەرو تەلكێف و شێخان و ئاكرێ و قەرەقوش). پاش ئاسایی كردنەوە كە قۆناغی یەكەمی جێ بەجێ كردنی ماددەی١٤٠ بریتیین لە:

١- لیوای[***]كەركوك(سەرجەمی ئێستای پارێزگاكە بە قەزای كفری(پارێزگای دیالا) و قەزاكانی كەلارو چەمچەماڵ(پارێزگای سلێمانی)وقەزای دوزخورماتو(پارێزگای سەلاحەدین))

---

[*] تێبینی: ئەم نوسراوە ژمارە(١٢٨)ە لە بەرواری(٢٠٠٧/٦/٢) واژۆی بەڕێز(محمد احسان)ی لە سەرە كە نێردراوە بو نوسینگەی بەڕێز وەزیری ناوخۆ.. ب- هەروەها بە ژمارە(١٠٣٣٢)ی بەرواری(٢٠٠٧/١٠/٣١) ی بەڕێوەبەرایەتی ڕەگەزنامەی گشتی بە نوسراوی ژمارە (٦٩٦٥لە٢٠٠٧/٦/٣٠)بەسەرهەموو بەڕێوەبەرایەتیەكانی ڕەگەزنامەی سەرجەم پارێزگاكاندا گشتێنراوە..

[**] - لە خاڵی دووەمی مادەی(١٤٠) داهاتوە كە دەسەڵاتی جێ بەجێ كردن هەڵدەستێت بە جێ بە جێ كردنی مادەی(٥٨)ی دەستووری كاتی كە یەكێك لە كارەكانی حكومەت ئاسایی كردنەوەیە... ئەوەی كە ئێمە لێرە مەبەستمانە ئاسایی كردنەوەی سنوورە كارگێرییەكانە كە دەبێت سنووری یەكە كارگێرییەكان ئاسایی بكرێنەوە بۆ پێش گۆڕانكاری ساڵی ١٩٦٨، تەنها لیوای موسڵ نەبێت كە دەبێت بە پێی كۆمەڵەی ئاماری ساڵانەی١٩٦٩ مامەڵەی لەگەڵدا بكەین. بۆیە ئاماژەمان كردووە بە لیوا مەبەستمان لە ناوچە دابڕاوەكانە پاش پڕۆسەی ئاسایی كردنەوە، چوونكە وەك دەزانین دوای ئەوەی كە ڕژێمی بەعس دەسەڵاتی گرتە دەست بە تایبەت تر لەدوای ساڵی١٩٦٩وە بە بەرنامەیەكی داڕێژراو هەستا بە گۆڕینی سنوورە كارگێرییەكان... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە پاشكۆی ژمارە(١).

[***] - پاش داگیركردنی هەرسێ ولایەتی بەسرەو بەغداد و موسڵ لەلایەن هێزەكانی بەریتانیاوە و دروست كردنی عێراقی ئێستا لەو سێ ویلایەتە ، عێراقی دابەش كرد بۆ(١٤)لیوا بە پێی سستمێكی هەرەمی بەڕێوەدەبرا لە ناوەندی لیوا پاشان قەزا پاشان ناحیە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محمد ازهر السماك و آخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدرسابق ص٩٦. بە پێی بڕیاری(م. ج. لە ١٧ی ئەیلولی١٩٦٩) لیوای دهۆك دروست كرا كە پێك هاتبوو لە قەزای دهۆك و

٢- ليواى هەولێر(قەزاى مەخمورى).

٣- ليواى دياله(قەزاكانى خانەقين، مەندەلى).

٤- ليواى واست(قەزاى بەدرە).

٥- پارێزگاى دهۆك[*](قەزاى ئاكرێ).

پارێزگاى موسڵ(سەرجەمى قەزاكانى" شەنگار، تەلەعفەر، شێخان ، تەلكێف"و ناحيەى"زاب لە قەزاى شەرقات و ناحيەى حەمدانيە لە قەزاى موسڵ"). بڕوانە نەخشەى ژمارە(٧)و نەخشەى ژمارە(٨).

ڕووبەر:-

ڕووبەرى ناوچە دابڕاوەكان(٥١٣٤١[71])كم٢ ، سەرجەمى(٦٣,٨٤٪)ى ڕووبەرى هەرێمى كوردستان و(١١.٨٪)ى ڕووبەرى خاكى عێراق پێكدەهێنێت، دەكەوێتە نێوان هێڵەكانى درێژى(١٨'' ,٢٣' ,٤١° - ٣٠'' ,١٨' ,٤٦°)خۆرهەڵات و بازنەكانى پانى(٣٦'' ,٣٩' ,٣٢° - ٠٢'' ,٠١' ,٣٧°)باكوور.

باسى دووەم: جيۆگرافياى ناوچە دابڕاوەكان:

پاش ئەوەى لە بەشى پێشوو سنورى ناوچە دابڕاوەكانمان دەست نيشان كرد، بە پێويستى دەزانم لەم باشەدا دياردە سروشتيەكان وەك(پێكهاتەى جيۆلۆجى و بەرزو نزمى و ئاو هەواو پێكهاتەى خاك و سەرچاوەى ئاوى و ڕووەكى سروشتى و خاوى كانزاكان...)و دياردە مرۆييەكانى وەك(دانيشتوان و ژمارەى دانيشتوان و پێكهاتەى نەتەوايەتى و گۆڕانكاريە ديمۆگرافييەكان و ئاينەكەيان...)و ئابورى ناوچە دابڕاوەكان وەك(كشتوكاڵ و پيشەسازى وخزمەت گوزارى...) دەست نيشان بكەم:

١- جيۆگرافياى سروشتى ناوچە دابڕاوەكان:

مەبەست لە جيۆگرافياى سروشتى ناوچە دابڕاوەكان هەموو ديارە سروشتيەكانى ناوچە دابڕاوەكان دەگرێتەوە كە هەوڵ دەدەين بە كورتى لە هەريەكێك لەو دياردانە بدوێين:

أ- جيۆلۆجى:

قەزاى زاخۆ و قەزاى ئامێدى و قەزاى ئاكرێ. بڕوانە. رئاسة مجلس الوزارء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق. توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، بدون معلومات اخرى، غير منشور،ص١. پاشان بە پێى مادەى(٢)ى ياساى ژمارە(١٥٩)ى ١٠ى كانونى دووەمى١٩٦٩) عێراق دابەشكرا بۆ پارێزگا و پارێزگاكان بۆ قەزاو قەزاكان بۆ ناحيە كە هەريەكەيان كەسايەتيەكى مەعنەوى يان هەيە لە چوارچێوەى ئەو ئەركەيان دا كە كارگێڕيە ناوخۆيەكان لە سەرى دەڕۆن، بۆ زانيارى زياتربڕوانە: العراق - اتحادى، ژمارە ١٥٩ قانون المحافظات لە١٠ى كانوونى دووەمى١٩٦٩، وەرگيراوە لە(الوقائع العراقية- رقم العدد ١٧٨٩/تاريخ ١٣/١٠/١٩٦٩/عدد الصفحات: ٥٦/ رقم الجزء : ٢ مجموعة القوانين والانظمة-/تاريخ ١٩٦٩/رقم الصفحة ١٠٦٣. بڕوانە ويب سايتى http://www.iraq-ild.org/LoadLawBook.aspx.هەروەها بە ياساى ژمارە(٤٢) لە بەروارى(٢٧ى كانونى دووەمى ١٩٧٦)پارێزگاى نەجەف دروست كرا وەك لە وەقائعى عێراقى ژمارە(٢٥١٣)لە(٩ى شوباتى١٩٧٦)دا هاتوە لە ل٢٦. لەسەر ڕۆشنايى مادەى چوارى ياساى پارێزگاكان بە ژمارە (١٥٩)ى ساڵى(١٩٦٩)، پارێزگاى سەلاحەدين بە بريارى ژمارە (٤١)لە(٢٩ى كانونى دووەمى١٩٧٦)دا دروست كرا كە پێكهاتبوو لە قەزاى تكريت(سەنتەر)و قەزاى سامەرا و قەزاى بەلەد و قەزاى طوز)... بڕوانە: رئاسة مجلس الوزارء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق، بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدر سابق، ص١٢٧.

[*] - ڕووبەرى قەزاى ئاكرێ لە پارێزگاى دهۆك وەرگيراوە لە: الحمهورية العراقية،وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية(١٩٦٩)، مطبعة الزهراء- بغداد، بدون سنة طبع، ص٢٦.

[71] - ڕووبەرى سەرجەم عێراق و هەرێم و ناوچە دابڕاوەكان لە كۆمەڵەى ئامارى سالانەى(١٩٦٨)وەرگيراوە جگە لە پارێزگاى دهۆك و موسڵ نەبێت كە بە پێى كۆمەڵەى ئامارى سالأنەى(١٩٦٩)وەرگيراوە بڕوانە: أ- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي لاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٦٨، مطبعة الزهراء- بغداد، ص٢٥-٤١. ب- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٦٩، مصدر سابق، ص٢٦-٤٢. چوونكە لەم كاتە(١٩٦٨)دا گۆڕانكارى لە سنوورى كارگێرى لە ناوچە دابڕاوەكانى ئێستادا نەكراوە، بۆيە كۆمەڵەى ئامارى ساڵانى١٩٦٩ مان وەرگرت چوونكە لەم ساڵە دا بو كە ليواى دهۆك لە ليواى موسڵ دروست كرا.

لە ئـەنجامی تێـك شـكانی پانجیـا(Pangaea)دوو كیشـوەری گـەورە دروسـت بـوو یـەكێكیان لـە بـاكووری دەریای تیشس بوو بەناوی لۆراسیا(Laurasia)ئەوی تریشیان لە باشـوور بـوو بـە نـاوی گوندوانالانـد[٧٢] ،لـە نێـو ئەو تاوێرەش دا هەندێ دەریای خۆجێیی هـەبوون، كـە گرنگترینیـان، دەریـای(تیش -Tetheys)بـوو، كـە نێـوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای گرتبووەوە، لە دوایدا لە ئەنجامی زنجیرەیەك ڕووداوی شكانی یەك بە دوا یەك، بەرە بـەرە هەریەك لە دوو كیشوەرەكەی گۆندونالاندو لۆراسیا لێك جیابووەنەوە و لێكترازان و جێ پێ لەق بوونـەوە، بـووە هۆی ئەوەی كە هەندێك تاوێری بچووك لە تاوێرە گەورەكان جیابنەوە و لەیەكدی دووربكەونەوە. ئەو دابەش

[٧٢]- صلاح حميد الجنابي و سعد علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، دار الكتب للطباعة والنشر- الموصل، سنة١٩٩٢، ص٣٢.

بوونەی تاوێرەكان لەو زەمانەدا بنچینەی دابەش بوونی تاوێری كیشوەرەكانی ئێستایە[٧٣]. ناوچە دابڕاوەكان لە قولاَیی دەریای تیشس دا بوو.

گۆی زەوی بە چەندین گۆڕانی جیۆلۆجی گەورەدا تێ پەڕیوە كە دەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی(بەر لە كامبری-ساینۆزۆیك)واتە(٢٠٠٠ملیۆن ساڵ - ئێستا)[٧٤]، سەر ئەنجام ئەم پێكهاتە جیۆلۆجیا و شێوەی ڕووی زەویەی كوردستان و ناوچە دابڕاوەكانی لێ پێك هاتوە.

لە كۆتایی چاخی ئۆلیگۆسین جولەیەكی تەكتۆنی گەورە ڕووی داوە بووە هۆی پێدانی شێوەی كۆتایی بە ناوچەكە، ئەم جولەیە پێی دەڵێن جولەی ئەلپی(Alpine Movement)، ئەم جولەیە پەستانی لەسەر چینە كەڵەكەبووەكانی لینی(الینیة) دەریای تیشس كرد، لە ئەنجامدا بووە بەرزبوونەوە و چەماوەی قۆقز دروست بوو، لە نێوانیشیان دۆڵەكان، ئەمە بووە هۆی دروست بوونی ناوچەی چەماوەی ئاڵۆز(Noppe or thrust zone) بەلاَم كاریگەری جوڵەكەی لە سەر لابەرزەكانی هاوسێی بووە هۆی دروست بوونی ناوچە چەماوەی سادە (Simple folded zone)[٧٥]، لە چاخی پلایۆسین(Pliocene)دا بە هۆی ئاوەڕۆی ڕووبارەكان چیاكان توشی داتاشینی زۆر بوون و بوونە هۆی پڕبوونەوەی دۆڵەكان بەنیشتەنی، بە پێكهاتەی بەختیاری بەرزو نزم ناو دەبرێن(Upper &Lower Bokhtiiari)، ئەم نیشتەنیانە كەڵەكەبوون لە دۆڵەكانی تەنیشت چیاكان و ئاوزێڵە قوڵە دروستبووەكانی بەردەم چەماوەكان، لە كۆتایی چاخی بلیۆسین پێكهاتەی بەختیاری توشی جوڵەی چەماوەی هێواش بوو، بووە هۆی دروست بوونی بەرزایی شەپۆل دار[٧٦]، لە ئەنجامی گۆڕان و چالاكیە جۆربەجۆرەكانی جیۆلۆجیای ناوچە دابڕاوەكان چەندین نیشتەنی جۆراوجۆر نیشتن و پێكهاتەی جیۆلۆجیای جیاوازیان دروست كردووە، بڕوانە نەخشەی ژمارە(٩).

ب - بەرزو نزمی:

پێكهاتەو بوونیاتی جیۆلۆجی عێراق، دەرئەنجامی چالاكییەكانی وەك چەمانەوە و شكاند و داچوون و بەرزبونەوە و نیشتنی زەوی یەوە بووە بە درێژایی مێژوویيەكی دوور، ئەو بەرزو نزمییەی كە ئێستا لە سەر

---

[٧٣]- علی محمود ئەسعەد سورداشی، جیۆلۆجیای هەرێمی كوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی كوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ١٩٩٩، ل٢٤.

[٧٤]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥-٢٨.

[٧٥] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، الطبعة الاول، مطبعة شفيق، بغداد، سنة١٩٧٣، ص١٣. نقلا عن: noble ,a.h.ground water of iraq, Baghdad ١٩٢١ p,٤.

[٧٦] - المصدر نفسه، ص١٤، نقلاً عن(. admirarality nara(staff, geology of Mesopotamia and its borderlands, london١٩١٨,p٣٠

زەوی دەبینرێت دەرئەنجامی ئەو چالاکییانەن[٧٧]، سەرەڕای ئەوەی کە شوێنی جیۆگرافی هۆکارێکی بەرپرسی تـرە لـە دیـاری کردنـی بـەرزو نزمـی ڕووی خـاکی هـەرێم[٧٨]، جوڵـەکانی ئالـب و فشـار کردنـی لـە دەریـای تیشـس و نیشـتەنیەکانی بـووە هـۆی دروسـت بـوونی چـیا پێچـاو پێچـەکان و دۆڵـەکان. دروسـت بـوونی دەشـتەکانیش دەگەڕێتەوە بۆنیشتنی نیشتەنی ڕووبارەکان لە پێچاو پێچە قوپاوە گەورەکان[٧٩].

[٧٧]- صلاح حميد الجنابي و سعد علي غلب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدرسابق، ص٥٧.

[٧٨] - عبدالله عامر عومەر، بەرزونزمی زەوی هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، ساڵی١٩٩٩، ل٤٩.

[٧٩]- محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدرسابق،ص٢٦.

١- ناوچە شاخاویەکان:

ئەم ناوچەیە بە شێوەیەکی بلاّوە، نزیکەی(٦٪)ی ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان پێك دەهێنیت، نزیکەی (٣٠٨٠,٥)کم[٢] دەبێت[*]، و دەکەوێتە باکووری خۆرهەلاّتی قەزای خانەقین وباکووری خۆرهەلاّتی قەزای کەلار باکووریی قەزای چمچەمالّ و باکووری قەزای ئامێدی و باکووری قەزای شێخان.

٢- ناوچەی نیمچە شاخاوی:

زۆرترین ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان پێکدەهێنێت، چیاکان لە بەشی باکووری خۆرهەلاّت و باکوور دەوری داوە، سنووری نێودەلّەتی عێراق - سوریا لە خۆرئاوا، هەرچی بەشی باشووری خۆر ئاواو باشوورە تا قەزای مەندەلی هەر درێژکراوەی نیمچە چیایە، بەلاّم لە هەردوو قەزای مەندەلی و بەدرە کە دەکەونە بەشی باشووری خۆرهەلاّتی ناوچە دابڕاوەکان بە دەشت دەورە دراوە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٠).

ڕووبەرەکەی(٤١٥٨٦,٢) کیلۆمەتر دووجایەو(٨١٪)ی ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان پێك دەهێنیت[**]. بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتری نیمچە چیاکانی ناوچە دابڕاوەکان دابەشی دەکەین بەسێ کۆمەلّە کە ئەوانیش بریتین لە:

کۆمەلّەی یەکەم:

پێکدێت لە چیاکانی باشووری ناوچەی نیمچەی شاخاوی کە بریتییە لە حەمرین و عەتشان و ئیبراهیم و تەلعفەرو ئەشکەفت و شەنگار.

چیای حەمرین لەسنووری ئێران - عێراق درێژ دەبێتەوە هەتا ڕووباری دیجلە کە(٢٥٠)کم دەبێت و درێژترین زنجیرەیە لە عێراقدا، پانیەکەی(٥-١٢)کم دەبێت، تێکرای بەرزییەکەی(٢٠٠)م، هەتا بەرەو خۆرهەلاّت بڕۆین بەرزیەکەی کەم دەکات، بەلاّم هەتا بەرەو خۆرئاوا بڕۆین بەرزاییەکەی زیاد دەکات و دەگاتە(٥٢٧)کە بە فەتحە کۆتایی دێت[٨٠]، هەردوو ڕووباری عوزێم و سیروان چیای حەمرین دەبڕن[٨١]، بەرزایی چیاکان بریتین لە:

---

[*] - توێژەر بە سوود وەرگرتن لە:جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، دار الهنا للطباعة، سنة ١٩٥٩، ص٦٥. بە بەکارهێنانی بەرنامەی(Arc view٣.٣)، ڕێژەکانی دەرکردووە.

[**] - بەهەمان ڕێگای پێشوو.

[٨٠] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، دار الهنا للطباعة، سنة ١٩٥٩، ص٦٥.

[٨١] - محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص٢٢.

عەتشان(٤٩٠)م، عدى(٤٧٧)م، ئیبراهیم(٥٣٣)م، تەلەعفەر(٥٩٨)م، زامۆ(٦٠٥)م، ئەشكەفت(٦٢٩)م، كۆتـایی بـە چـیای شەنگار دێت(١٤٦٣)م. [٨٢]

كۆمەڵەی دووەم:

دەشتی نیشتەنی و بان ئەم كۆمەڵەیە لە كۆمەڵەی یەكەم جیا دەكاتـەوە، ئـەم كۆمەڵەیـە پێـك هـاتوە لـە كۆمەڵێك چیای كورتی پەرش و بڵاو زۆربەی نەوتی باكووری عێراقی تێدا كۆبۆتەوە و دەتوانین دابەشی بكەین بۆ سێ بەش كە بریتین لە[٨٣]:

أ - بەشی باشووری خۆرهەڵات:

لە سنووری عێراق - ئێران دەست پێ دەكات، تا ڕادەیەك تەریبن بە یەك لە خۆرهەڵاتی شـاری كـەركوك كۆتایی دێت.

لەبەشی باشوور سێ چیا هەن كە بەرزییان لە نێوان(٢٠٠-٣٠٠)م كە بریتین لە چـیاكانی داره وشـكه بـەڵام چیاكانی بەشی باكوور لە زنجیرەكە بەرزییان لە نێوان(٢٠٠-٤٠٠)م كە بریتین لە چیاكانی گومارو كفری داغ و

[٨٢] - صلاح حميد الجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص٦٦.

[٨٣] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص ٦٧-٩٧.

نەنفت داغ و توز، بەلاّم بەشەکەی تری بریتیین لە چیاکانی شاکەل و تساق داغ و علی داغ، کەبەرزیان لەنێوان(٣٥٠- ٦٠٠)م.

ب - بەشی ناوەند:

لە کەرکوك تا زێی گەورە درێژ دەبنەوە ئەم زنجیرەیە(١٠٠)کم وەك چیاکانی کانی دوومەلاّن لە نێوان کەرکوك و زێی بچووك و چیای ئاوانە داغ و دەمیر داغ و قەرەچوغ.

ت- بەشی سێیەم: بریتین لە زنجیرەی کورت و نزم و پەرش و بلاّو، زیاتر لە بەرزایی دەچن وەك لەوەی کەلە چیا بچن وەك چیای مەقلوب و بەعشیقە و عەین سەفرای خۆرهەلاّتی شاری موسڵ و عەین زالە و تەل موس و تەل عوینات لە خۆر ئاوای شاری موسڵ، لەم بەشە دا بڕێکی زۆر لە ئاوی ژێر زەوی هەیە.

کۆمەڵەی سێیەم:

بریتین لە کۆمەڵێك لە چیای دابڕاو نزیك سنووری ناوچەی نیمچە چیا و ناوچەی چیاکانە بەرزیان لە (١٠٠٠)م کەمترە، بانی نزم دەوری داون، ڕووبارەکان ئەم چیایانە دەبڕن وەك چیاکانی باسکی زنور داغ و عەم ئەولیا و داولاّن و خاڵخالاّن و قەرەداغ[٨٤].

٣- دەشت:

بریتییە لە چەماوەیەکی ڕووچاڵ کە بەنیشتەنی بەرزاییەکانی دەرووبەری بەهۆی کردارەکانی دامالّین و رامالّین پڕبۆتەوە بە گشتی بەرزو نزمی کەمترە لە بانەکان و بایەخێکی ئابوری زۆری هەیە بۆ نموونە، دەشتەکان بەشێوەیەکی گشتی دەکەونە باشووری خۆرهەلاّتی ناوچە دابڕاوەکان کە ڕووبەرەکەی نزیکەی (٦٦٧٤,٣)کم^{2}و نزیکەی(١٣٪)ی ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان پێکدەهێنن بەرزییان لە نێوان(٥٠-٣٠٠)م لە ئاستی ڕووی دەریا، بە مەڵەبەندی کۆبونەوەی دانیشتوان دادەنرێت و چالاکی هەمەجۆری ئابوری تێدا ئەنجام دەدرێت...بەلاّم چەند دەشتێکی بچووکی ڕووبەر جیاجیای تر هەیە لە ناوچە دابڕاوەکان... لە خوارەوە بە کورتی لە هەندێك لە دەشتەکان دەدوێین:

---

[٨٤] - المصدر نفسه، ص٦٧-٩٧.

أ- دەشتی حەمرین:

بە درێژایی کەناری خۆر ئاوای چیای حەمرین دەکشێت، بریتییە لە چەماوەیەکی ڕووچاڵ هۆکارەکانی داماڵین بۆتە پڕبوونەوەی بە چینێکی لمین و طفلی، ڕووی دەشتەکە تەختە لەبەشی باکووری، بەلاّم بەشی باشووری شەپۆل دارە[٨٥]، پانیەکەی لە ناوەڕاستی دەشتەکە(٣٢)کم، بەلاّم بە ئاڕاستەی باکوورو باشوور درێژیەکەی لە نێوان(٦٤-٨٠)کم دەبێت[٨٦]، بەرزیەکەی لە نێوان(١٨٠-٢٥٠)م[٨٧]، ڕووباری تاوق بەناو ئەم دەشتە دا دەڕوات و زۆربەی ڕۆژەکانی ساڵ وشکە[٨٨].

ب - دەشتی دیبەگە:

دەکەوێتە نێوان چیای ئاوانە و قەرەچوغ، لە نیشتەنی لم و چەو پێکهاتوە[٨٩]، پانیەکەی لە(١٦)کم و درێژیەکەی(٨٠)کم و بەرزیەکەشی(٣٠٠)م[٩٠]، ئاو لەبەشی باکووری دەڕوات بەرەو زێی گەورە، ناو دەبرێت بەدەشتی شەمامك بەلاّم ئاو بە بەشی باشووری دەڕوات و ناو دەبرێت بە دەشتی کەندیناوە[٩١]، ئەم دەشتە بەزۆری کانی و سەرچاوە و لەوەڕگا ناسراوە[٩٢]، ڕووبەرەکەی نزیکەی(١٢٨٠)کم دووجا دەبێت.

ت - دەشتی شەنگار:-

بریتییە لە ئاوزێڵێك، بەرزو نزمی یەکی زۆر لە ڕووەکەیدا هەیە، بەشی باکووری خۆرئاوا لە جەزیرەی باکوور دەگرێتەوە و درێژ دەبێتەوە بەرەو باکووری چیای شەنگار بە درێژایی پشتێنەی خۆرئاوا، هەتا سنووری عێراق - سوریا[٩٣]، لە نیشتەنی لافاو کردی نوێ و بەردی ئایۆسین پێکهاتوە[٩٤].

پ - دەشتەکانی باشووری خۆرهەلاّت:

دەشتەکانی هەردوو قەزای مەندەلی و بەدرە دەگرێتەوە کە درێژکراوەی دەشتەکانی ناوەڕاستی عێراقن، لە ئەنجامی پڕبوونەوە بە نیشتەنی دروست بوون بە تایبەت ئەو نیشتەنییانەی کە لە بەرزاییەکانی خۆرهەلاّتەوە بەهۆی لافاوەوە هاتوون... ڕوبەری دەشتی قەزای بەدرە نزیکەی(٣٢٠٠)کم دووجا دەبێت و هەرچی ڕووبەری دەشتی قەزای مەندەلی هەیە زیاتر لە(٣٥٠٠)کم دووجا دەبێت، بەگشتی بەرزییان لە ڕووی دەریاوە لە(٥٠)م تێ پەڕناکات[٩٥]

٤- بانەکان[*] :

بانەکان لە دەشت بەرزترو شەپۆل داری(بەرزو نزمی)زیاترە، ڕووبارە هەمیشەییەکان کەندڕی گەورە و دۆڵی قوڵی تیایە دروست کردووە وەك بانی کەرکوك لە خۆرهەلاّت و بانی موسڵ لە خۆر ئاوا[٩٦].

---

[٨٥] - محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدرسابق، ص٢٣.

[٨٦] - شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص ٤١.

[٨٧] - صلاح حميدالجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الأقليمية، مصدر سابق، ص٦٩.

[٨٨] - شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٤٣.

[٨٩] - محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص٢٣.

[٩٠] - صلاح حميدالجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص٦٩.

[٩١] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٤٢.

[٩٢] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص ٧١.

[٩٣] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص ٤٣.

[٩٤] - صلاح حميدالجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص٧٠.

[٩٥] - محەمەد عەبدولا عومەر، گواستنەوەو هاتوچۆ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩،ل٢٦٥.

[*] - لەبەر ئەوەی کە لە بانەکان دا چیا و دەشت هەیە، بۆیە ڕووبەرەکەیمان لەگەڵ ڕووبەری ناوچەی نیمچەچیاکان هەژمار کردوە.

أ- بانی کەرکوك:

دەکەوێتە نێوان چیا بەرزەکان لە خۆرهەڵات و دەشتی زنجیرە چیاکان لەباشووری خۆر ئاوا، لە سنووری عێراق - ئێران درێژ دەبێتەوە تا دەشتی هەولێر، [٩٧]بەرزییەکەی لە نێوان(٦٠٠-١٠٠٠)م وە(٥٠٠)م لە زەویەکانی دەورووبەری بەرزترە لە بەشی خۆر ئاواو(٣٠٠)م لەزەویەکانی خۆرهەڵات بەرزترە[٩٨]، دروست بوونی ئەم بانە دەگەڕێتەوە بۆ بەرزبونەوەی تویکڵی زەوی و دروست بوونی پێچاو پێچی ڕووچاڵ و قۆقز لە کەنارەکانی خۆر ئاوای[٩٩]وەك چیای تساق(٦٨٨)م و چیای خاڵخاڵان(١١٨٥)م و شاکەل(٤٠٥)م و بازکی زەنور(١١٨٠)م، ڕووبارەکانی زێی بچووك وعوزێم ودیالە بانەکە دەبڕن بۆ تەپۆلکەو دۆڵ[١٠٠]، ئەمە یارمەتی دەربوو بۆ هەژاری ئەم بانە بە ڕووەکی سروشتی و زۆری لێژی و بوونی بەردی لینی، هەندێك دەشتی بچووکی تیا دەبینرێت وەك دەشتی ئاق-سو[١٠١].

ب - بانی موسڵ:

دەکەوێتە بەشی باکووری خۆر ئاوای ناوچەی نیمچە شاخاوی، زێی گەورە لە خۆرهەڵات و چیای شەنگار و ئیبراهیم و عەتشان لە خۆر ئاوا دەوری داوە، ڕووباری دیجلە بانەکە دەکات بە دوو بەشی تا ڕادەیەك یەکسان[١٠٢]. بەرزی بانی موسڵ کەمترە لە نێوان(٣٠٠-٤٥٠)م[١٠٣]، بەرزو نزمییەکی زۆری وەك دۆڵ و ئاوزێل... لە سەر ڕووەکەی هەیە[١٠٤]، ڕووباری دیجلە بانەکە دەکات بە دووبەشی تاڕادەیەك یەکسان، لەبەشی خۆرهەڵات باران بارین زۆرە و ئەمەش دەبێتە هۆی دەوڵەمەند بوونی بە کانی و سەرچاوە و دارو گژو گیا، هەرچی بەشی خۆرئاوایە لە زەوی شەپۆل داری ڕوو ناڕێك پێکهاتوە[١٠٥].

ت - ئاوهەوا :

ناوچە دابڕاوەکان بە گشتی ئاو هەوایەکی چوون یەکی نیە بەهۆی جیاوازی لە بازنەکانی پانی کە دەکەوێتە نێوان بازنەکانی(٣٢,٦٦ - ٣٧,٣٦)° باکوور، سەرەڕای دووری جیاواز لە سەرچاوە ئاویەکان کەئەمانەش لە جێهێشتنی کاریگەری لە سەر ئاوهەوای ناوچە دابڕاوەکان جیاوازن، بێجگە لەوەی کە جیاوازی لە ڕووی بەرز و نزمی ناوچە دابڕاوەکان هەیە لەنێوان(٥٠-١٤٦٣)م دەبێت کە... بەلام دەتوانین بڵێین ئاوهەواری دەریای ناوەڕاست(Modified Mediterranean Climate)و ئاوهەوای دەشتایی هەیە*. لە بەرئەوەی لەتایبەت مەندەیەکانی ئاوهەوای دەریای ناوەڕاست، دابارین لەوەرزی زستاندایەو لەوەرزی هاویندا پلەکانی گەرما بەرز دەبێتەوە و ئاسمان بێ هەور دەبێت، ئەگەر چی ئاوهەوای هەمووناوچە دابڕاوەکان هەمان تایبەتمەندی هەیە

---

[٩٦] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدر سابق، ص٧٢.

[٩٧] - محمد ازهرسعيد سماك واخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص٢٤.

[٩٨] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص٧٢.

[٩٩] - محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص٢٤.

[١٠٠] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص ٤٤.

[١٠١] - صلاح حميد الجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص٧٠.

[١٠٢] - محمد ازهر سعيد سماك و أخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص ٢٤.

[١٠٣] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص٧٣.

[١٠٤] - صلاح حميد الجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص٧٠.

[١٠٥]- شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص ٤٥.

* - ئاوهەوای دەشتایی ئاوهەوایەکی گواستراوەیە لە نێوان ئاوهەوای دەریای ناوەڕاست لە باکوورو باکووری خۆرهەڵات و ئاوهەوای بیابانی لە باشوورو باشووری خۆرئاوای، لە سیفەتەکانی ئەم ناوچەیە ئەوەیە دابارین لە نێوان(٢٠-٤٠)سم دەبێت، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:خطاب صگارالعاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مورادقتصادية، دارالحكمة للطباعة والنشر- الموصل، سنة١٩٩٠، ص٥٤-٥٥.

بەلاّم جیاوزی لە بڕی دابارین و پلەکانی گەرمادا هەیە لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی کە، بۆ نموونە بەشـەکانی باکووری خۆرهەلاّت و باکوورو باکووری خۆرئـاوا هـەمان تایبـەت مەنـدی بەشـەکانی ئاوهـەوای هـەرێمی دەریـای ناوەڕاست هەیە، کە ناسراوە بە سەرپەری لـە پلـەکانی سـەرماو زۆری لـە بـڕو جـۆری دابـارین لـە وەرزی زسـتان، سەرەرای ئەوەی کەهاوینی گەرمە. بـەلاّم هەرچی هـەرێمی دووەمـە کـە ئاوهـەوای دەشـتایی هەیـە سـەرجەم بـە شەکانی ناوچە دابڕاوەکان دەگرێتەوە. ئەگەر چی سنووری نێوان ئەم دوو هەرێمی ئاوهەواییە سنوورێکی دیـاری کراوی نیـە بـەلّکو وورده ورده لەسـنووری ئاوهـەوایی یەکەمـەوە دەچـێتە سـنووری ئـاو هـەوای دووەم. بـەلاّم لـە سالّێکەوە بۆ سـالّێکی کـە سـنووری هەرێمـە ئاوهەواییـەکان فـراوان یـان تەسـك دەبنـەوە ئـەویش بـەهۆی گۆڕانـە ئاوهەوایەکان و بڕو جۆر... دابارین لە سالّێکەوە بۆ سالّێکی کە.

بەگشتی وەرزی هاوین لەناوەڕاستی مایسەوە دەست پێ دەکات[١٠٦] پلەکانی گەرما بەرز دەبێتەوە لە ناوچـە دابڕاوەکان، بەلاّم هاوینی درێژە و پلەکانی گەرما بەگشتی بـەرز دەبێتـەوە، وەرزی بـەهار کورتـە لـەمانگی نیسـان ومایسدا دەبێت و لەهەندێك شوێن خێراتر وەرزی هـاوین دێـت وەرزی پـایزیش بەگشـتی کورتـە پلـەکانی گـەرما هـەر بـەرزە لـە چـاو بەشـەکەی تـری کوردسـتاندا. بڕوانـە نەخشـەی ژمـارە(١١). بـۆزانینی پلـە گـەرمای ناوچـە جیاوازەکان لە هەردوو وەرزی هاوین و زسـتان پلـەی گـەرمای سـێ ویسـتگەی کەشناسـی وەردەگـرین تـا جیـاوازی تێکڕای گەرمیمان بۆ دەرکەوێت.بڕوانە خشتەی ژمارە(٢).

خشتەی ژمارە(٢)

تێکڕای بەرزی ونزمی پلەی گەرماو مەودای گەرمی ڕۆژانە لە هەردوو مانگی کانونی دووەم و تەمووزدا (پلەی سەدی)[١٠٧]

وێستگە	کانونی دووەم			تەمووز		
	بەرزترین	نزمترین	مەودای گەرمی	بەرزترین	نزمترین	مەودای گەرمی
شەنگار	٩,٨	٢,٩	٦٩,	٣٨٦,	٢٧٣,	١١٣,
کەرکوك	١٣,٧	٤,٥	٩٢,	٤٢٨,	٢٦٧,	١٦١,
خانەقین	١٥,٣	٤,١	١١,٢	٤٣٣,	٢٤,٧	١٨,٦

بە ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(٢)دەبینین بەرزترین پلەی گەرما لە شەنگار لە مانگی کانوونی دووەم ٩.٨پلەیە، بەلاّم لە خانەقین١٥,٣پلەیە، واتە جیاوازی بەرزترین پلەی گەرما ٥,٥پلەی سەدییە، بەلاّم لە نزمترین پلەی گەرما لەهەمان مانگ لە شەنگار ٢.٩پلەی سەدییە، بەلاّم لە خانەقین ٤.١پلەیە، واتە بە جیاوازی١.٢ پلەی سەدی، بەلاّم تێکڕای پلەی گەرمی لە نێوان ئەو دوو وویستگەیە لە هەمان مانگ٤.٣ پلەی سەدییە.

بەلاّم بۆ مانگی تەمووز بۆ هەمان وویستگە ئەنجامەکان بەم شێوەیەن، لەوویستگەی شەنگاربەرزترین پلەی گەرما بریتییە لە٣٨,٦پلەی سەدی، بەلاّم لە خانەقین٤٣,٣پلەی سەدییە،واتە بە جیاوازی٤,٩پلەی سەدی، نزمترین پلەی سەدی لە شەنگار٣٧,٣پلەی سەدییە، بەلاّم لەخانەقین٢٤,٧پلەی سەدییە، واتە بە جیاوازی٢,٦پلەی سەدی، تێکڕای مەودای گەرمی بۆ هەمان مانگ لە نێوان ئەو دوو ویستگەیە٧,٣پلەی سەدییە.ئەمەش ئەوە دەگەیەنێن کەجیاوازییەکی زۆر لە پلەی گەرمای ناوچە دابڕاوەکان دا هەیە نەك لە وەرزێکەوە بۆ وەرزێکی تر

---

[١٠٦]- شاکر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٧٣.

[١٠٧]- ئازاد نەقشبەندی، کەش وهەوای هەرێمی کوردستانی عێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، سالّ١٩٩٩، ل٧٢. وەرگیراوە لە:
Ministry of transport and communications: Iraqi general metrological organization :climatatological section ,publicatition no_15,baghdad1979_1981.

بەڵكو لە هەمان مانگ لە جیاوازی نێوان بەرزترین و نزمترین پلەی گەرما دا و مەودای گەرمادا. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١١).

پـ- خاك:

خـاك بریتییـە: لـە دەفرێـك كـە ڕووەك و مـادە خۆراكییـە گرنگـەكانی تێدایـە. یـان بریتییـە لەچینێكی تەنكی فشەڵ كـە پێكهـاتوە لـە دەنكۆڵـەی گونجـاو لـە خـۆراكی ڕووەك كـە سـەرجەم یـان زۆربـەی ڕووی وشـكانی دادەپۆشێت بە چەند سانتیمەترێك یان بە چەند مەترێك[١٠٨].

تایبەت مەندی هەرخاكێك پەیوەستە بە جۆری بـەرد و تەمـەن و مـاوەی هەڵوەشـان یـان شـی بوونـەوە و بـەرزونزمی و ڕووەكـی سروشـتی و كاریگـەریی ئاوهـەوایی و مرۆیـی و ئـاژەڵی، بـۆ یـە دەتـوانین خـاكی ناوچـە دابڕاوەكان دابەش بكەین بۆ ئەم هەرێمانانەی خوارەوە:

١- خاكی لێوارەكانی خۆرهەلاَت و دەشتی پانكەیی:-

ئەم هەرێمە پشتێنەیەكی باریكە بەدرێژایی لێوارەكانی چیاكانی ئێراندا درێژدەبێتـەوە، كـە لـە ڕووبـاری دیالـەوە دەسـت پـێ دەكـات، بـەرەو باشـوور دەكشـێت... ئـەم دەشـتە لـە نیشـتەنی ڕووبـاری دیجلـەو نیشـتەنییە زبرەكانی ئاوی بەرزاییەكانی(گلالات)دروست بووە كەلـە بەرزاییـەكانی ئێرانـەوە دێنـەخوارەوە بـەرەو دەشـتەكە، بـەلاَم نـاتوانن بگـەن بـە ڕووبـاری دیجلـە، لـە ئەنجامـدا ئـاوی ئـەم ئاوەڕۆیانـە بلاَودەبنـەوە و دەلتـای پانكـەیی پێكدەهێنن، سەرەڕای ئەوەی بەرزی ئاوی ژێرزەوییەكە یارمەتی دەرە بـۆ هەڵكەنـدنی بـیری ئیرتیـوازی و دەسـت خستنی ئاوی پێویست بۆ دانیشتوانی ناوچەكە.[١٠٩] سەرەڕای ئـەوەی كـە ئـەم خاكـە گونجـاوە بـۆ كـاری كشـتوكاڵی و ڕووەكەی زۆرتەختە.[١١٠]

٢ - خاكی ناوچەی نیمچە شاخاوی:

پێكهاتەی كیمیایی و فیزیاوییەكانی ئـەم ناوچـەیەی لـەخاكی هـەرێمی پێشـوو جیـاوازە، ئـەویش بـەهۆی جیاوازی هۆكارە پێكهێنەرەكانی خاك، كە بریتین لە:-

أ-خاكی پێكهاتە قووڵ و مام ناوەند(التربة البنية العميقة والمتوسط):-

ئـەم خاكـە لـە باشـوورو باشـووری ناوچـەی نیمچـە شـاخاوی بـوونی هەیـە، ڕووی زۆربـەی خـاكی ئـەم ناوچەیەی داپۆشیوە بە قووڵایی جیاواز بە جۆرێك كە لەناوچە نزماییەكاندا قووڵ ترەو لەناوچە بەرزاییەكانـدا قووڵیەكەی كەمتر دەبێت، ئەم خاكە زۆر بەپیتە وەك خاكی كەستنائی وایە چوونكە ڕێـژەی پێكهاتـە كـانزایی و ئەندامییەكانی پێویست بە گەشەی ڕووەك تێدایـە، سـەرەڕای پێكهاتـە فیزیاوییەكـەی كەیارمـەتی كـێڵاَن دەدات، بەگشتی كشتوكاڵ لەم ناوچەیە پشت بەباران دەبەستێت، گەنم و جۆ لە گرنگترین بەرهەمەكانی ئـەم ناوچـەیەن كەلە دەشتەكانی كەركوك و هەولێرو موسڵ و دەشتەكانی جەزیرەی بەرز دەچێنرێن.[١١١]

ب- خاكی سوور:

---

[١٠٨]- صلاح حميد الجنابي وسعد علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١٠٨. نقلا عن ابراهيم شريف، التربة تكونها و توزيع انواعها و صيانتها، موسسة الثقافة الجامعية، الاسكندرية، سنة١٩٦٠، ص ١.

[١٠٩]- خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردااقتصادية، مصدر سابق، ص٦٥.

[١١٠] - صلاح حميد الجنابي وسعد علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١١٤.

[١١١] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردااقتصادية، مصدرسابق، ص٦٨-٦٩.

ئەم جۆرە خاكە دەكەوێتە پشتێنەی خواری خاكی پێكهاتە قووڵ و مام ناوەند، بەرەو باشووری خۆرئاوا درێژ دەبێتەوە، لە بانی جەزیرەی باشوورەوە بەرەو باشوور درێژدەبێتەوە تا لە سنووری دەشتی نیشتەنی كۆتایی دێت، ئەم خاكە زۆرجار لە چینێكی قووڵ و تەنك پێكدێت كە لە بەردی جیری و جبسی و خوێ پێكهاتون، هەندێك بە خاكی پۆلێنی سێیی ناو دەبەن(هەروەها لە خاكی نیشتەنی كۆن دەچێت لەناوچەی دەشتی نیشتەنی لە توانای بەرهەم هێناندا، لەبەرئەوەی تەنكە لە زۆربەی ناوچەكاندا).[112]

ت - خاكی ئەسمەر:

خاكی ئەسمەر لە سنووری گواستراوە لەنێوان هەرێمی چیاكان و هەرێمی نیمچە چیاكان دەبینرێت ڕەنگی خاكەكە ئەسمەرەو چنینی خاكەكەی زبرە و بەردی كلس ڕێژەی(٢٥- ٣٥٪)ی پێكدەهێنێت.[113]

پ - خاكی تیراڕۆزا یان خاكی دەریای ناوەڕاستی سور(Terra Rosa Soil)

ئەم جۆەرە خاكە لەناوچەی نیمچەشاخاویدایە بە تایبەتی لە سەرئەووبەردانەیە كە پێكهاتەكەی كلسی یە و داباڕینی لە نێوان(٢٠٠-٤٠٠)ملم دایە. [114]

ج - خاكی بەردینی تەنك:

لە هەرێمی بەرزایی و بان و دەشتە شەپۆل دارەكاندا(نیمچە شاخاوی)ەكاندا بەدی دەكرێت، بەگشتی تەنكن و چینە بەردەكانی كلسی و جبسی دادەپۆشێت،[115] بەگشتی خاكی ئەم ناوچانە گونجاون بۆ كشتوكاڵ و خۆش ئاوەڕۆن پێكهاتەكەی زبرن، پێكهاتەی ئەندامیان زۆرە.[116]

ج- دەرامەتە ئاوییەكان: -

مەبەستمان لە دەرامەتە ئاوییەكان هەموو جۆرەكانی ئاوە لە ناوچە دابڕاوەكان كە بریتین لە داباڕین و ئاوی سەر زەوی و ئاوی ژێر زەوەی.

أ- داباڕین:

مەبەست لە هەمووجۆرەكانی باران و بەفرو تەرزەیە، كە لەناوچە دابڕاوەكان دەبارێت، وەك دەزانین داباڕین لە نیوەی زستانەی ساڵدا دەبێت، بەلاّم بڕو جۆرو كاتی داباڕین بە هۆی جیاوازی هۆكارە كارتێكەرەكانەو لە ساڵێكەوە بۆ ساڵێكی كە جیاوازە... بەلاّم بەگشتی هەتا بەرەو باكوورو باكووری خۆرهەلاّت بڕۆین بڕ و جۆری داباڕین زیاد دەكات و دەگۆڕێت، بۆنموونە داباڕین لە هەردوو ویستگەی(حەویجە- ئاكرێ) لەنێوان(٢٥٨ - ٩٣٥)ملم[117]ساڵانە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١١).

ب- ئاوی سەرزەوی:

مەبەست لە هەموو ئاوی سەر زەوییە چ وەستاو بێت(دەریاچە. گۆم...) یان ڕێكردوو بێت وەك(ڕووبار یان لقە ڕووباروچەم...) چ هەمیشەیی بێت یان وەرزی، سەرچاوەی سەرەكی ژێدەرییان داباڕینە، پاشانیش ئاوی ژێرزەوی، لە گرنگترین ئاوی سەر ڕووی زەوی بریتین لە:

---

[112] - المصدر نفسه، ص٦٩.

[113] - صلاح حميدالجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١١١. نقلا عن p buringh "soil and soil condination in iraq"Baghdad 1961.p.78.

[114] - شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص١١٢.

[115] - صلاح حميدالجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدرسابق، ص١١٣.

[116] - المصدر نفسه، ص١١٤.

[117] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٦٤-٦٥.مأخوذ من سجلات الانواء الجوية ببغداد، وقد سجلت للفترة فيما بين١٩٤٠-١٩٧٠.

۱ - ڕووباری دیجله: له کاتی هاتنه ناوەوەی بۆ هەرێمی کوردستان دەبێت بە سنووری باکووری قەزای تەلەعفەر بە زیاتر لە(۲٥)کم، جارێکی کە لە بەنداوی موسڵەوە دێتە سنووری ناوچە دابڕاوەکانەوە لەنێوان هەردوو قەزای تەلێکف وتەلەعفەر ڕێدەکات بەرەو باشوور واتە زیاتر لە(۳۰)کم خاکی ناوچە دابڕاوەکان دەبڕێت، پاشان بە درێژایی نزیکەی۷۰کم دەبێت بە سنووری خۆر ئاوی قەزای تەلکیف و پاشان بەرەو باشووری خۆرهەڵات ڕێ دەکات و بەدرێژایی زیاتر لە(۳۱٥)[۱۱۸]کم، کە لە دامێنی بەرزاییەکانی حەمرین لە دەربەندی فەتحە ناوچە دابڕاوەکان بە جێ دەهێڵێت، داهاتی ئاوی دیجلە نزیکەی(۲۰,۷۲)[۱۱۹]ملیارم^{۳} ساڵانەیە. ئەم لقە ڕووبارانە دەڕژێنە ناو ڕووباری دیجلە کە بریتین لە:-

۲ - زێی گەورە: ئەم ڕووبارە بە درێژایی نزیکەی(۱۳۳)کم، سنووری خۆرهەڵاتی قەزای ئاکرێ و(۱٤)کم لە باکووری خۆرهەڵات قەزای قەرەقوش پێك دەهێنێت و پاشان درێژدەبێتەوە لە نێوان هەردوو قەزای مەخمورو

[۱۱۸] - محمەد عەبدوڵا عومەر، گوستنەوەو هاتوچۆ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل۲۷۳-۲۷٤.

[۱۱۹] - فەرەیدون کاکەیی، داهات و ئەمنی ئاو لە هەرێمی کوردستاندا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، ساڵی۲۰۰۱،ل۲۱.

قــەرەقوش بــە درێــژای نزیکــەی(٥٠)کــم لــە ناوچــە دابڕاوەکــان دەبڕێــت، ژێــدەری ســاڵانە(١٣,٢٩) ملیارم^{3}یە.(٣٢,٦٤٪) ئاوی ڕووباری دیجلە پێك دەهێنێت[١٢٠].

٣ - زێی بچووك[*] : ئەم ڕووبارە بە درێژی نزیکەی(١٢٥)کم سنووری خۆر ئاوای قەزاکانی چەمچەماڵ و کەرکوك و دووبز پێکدەهێنێت، بەلاّم تەنها نزیکەی(١٢٦)کم بە ناوچە دابڕاوەکاندا ڕێدەکات و ژێدەری ساڵانەی(٧,٣)ملیارم^3..[١٢١] بە ڕێژەی(١٦,٧١٪)ی ئاوی ڕووباری دیجلە پێکدەهێنێت[١٢٢].

٤- عوزێم: ئەم ڕووبارە لە سێ لقی وەرزی پێکدێت و تەنها ڕووبارە کە لەناوچە دابڕاوەکاندا دەردەکەوێت(هەڵدەقوڵێت)، درێژیەکەی(١٥٠)کم[١٢٣]. ژێدەری ساڵانەی(٠,٧١)ملیارم^3 یە، بە ڕێژەی(١,٦٤٪)بەشدارە لە پێکهێنانی ڕووباری دیجلە[١٢٤]. ڕووبەری ئاوزێڵەکە ١٠٩٨٨کم^{2}یە[١٢٥].

٥ - سیروان: ئەم لقە ڕووبارە بەنزیکەی(١٥٣)کم بەناو خاکی ناوچە دابڕاوەکاندا گوزەر دەکات بە درێژایی نزیکەی(١٠)کم دەبێت بە سنووری باکووری خۆر ئاوای قەزای خانەقین، بە بڕی(٥,٧)ملیارم^3...[١٢٦] و بە ڕێژەی

---

[١٢٠]- ئازاد جلال شەریف، سەرچاوە و دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩، ل١٣٠.

[*] - لە زێی بچووکەوە بە درێژایی(٧٠)کم لقێکی لێ ڕاکێشرا بەرەوە خۆرئاوای کەرکوك لەساڵی١٩٣٦دا، بۆ ئاودێری کردنی(٢٤٠٠٠٠٠)دۆنم، ئەم پرۆژەیەی ناونرا بە پرۆژەی حەویجە، کە ڕۆڵێکی کارای هەبوو لە پرۆسەی بە عەرەب کردنی خاك و دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان: أ-خطاب صگار العانی، الجغرافیا العراق، ارضا-وسکانا-و موارد اقتصادیة ، مصدر سابق، ص١٠٥.ب- خلیل اسماعیل، البعد القومي لاستیطان العربي في محافظة کرکوك، کرکوك - بحوث الندوة العلمیة حول کرکوك- ٣مایس٢٠٠١- اربیل، ص٣١.

[١٢١]- صلاح حمید الجنابي وسعدي علي غالب، جغرافیة العراق الاقلیمیة، مصدر سابق، ص١٧٩.

[١٢٢]- ئازاد جلال شەریف، سەرچاوەو دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

[١٢٣] - الجمهوریة العراقیة، وزارة التخطیط، الجهازالمرکزي للأحصاء، المجموعة الاحصائیة السنویة١٩٨٧، مطبعة الجهاز المرکزي للاحصاء- بغداد، بدون سنة طبع، ص١٣.

[١٢٤]- ئازاد جلال شەریف، سەرچاوەوە دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

[١٢٥]- جزا توفیق طالب، اقلیم کردستان العراق دراسة في الجغرافیا السیاسیة، مصدرسابق، ص١٠١. نقلان عن: الحزب الدیمقراطي کردستاني، میاه کردستان و افاق المستقبل، مکتب الدراسات والبحوث المرکزي، سنة١٩٩٦، ص٢٨.

(١٣,٥٧٪)بەشدارە لە پێکهێنانی ڕووباری دیجلە[١٢٧]، کەواتە ڕێژەی ئاوی سەر زەوی ناوچە دابڕاوەکان دەگاتە نزیکەی(٤٧,٧٢)ملیارم[٣]،واتە نزیکەی(٤٨,٤٪)ی کۆی بڕە ئاوی ڕووباری دیجلە لە ناوچە دابڕاوەکان تێکەڵ بە ڕوبارەکە دەبێت.

بەڵام لەناوچە دابڕاوەکاندا تەنها دووبەنداو هەن کە ئەوانیش:-

١- بەنداوی موسڵ[**] :

ئەم بەنداوە دەکەوێتە سەر ڕووباری دیجلە لە باکووری شاری موسڵ،(١١,٤٧)ملیارم[٣] ئاو دەگرێت درێژیەکەی(٣٥٠٠)م وبەرزیەکەی(١٢٦)م لەسەر ڕووبەری(٣٧١)کم[٢]دووجا دروست کراوە.[١٢٨]

٢- بەنداوی حەمرین: -

ئەم بەنداوە ئەکەوێتە سەر ڕووباری سیروان لەساڵی(١٩٨٠)دروست کراوە، ڕووبەرەکەی(٤٤٤)کیلۆمەتر دووجایە[١٢٩]، بڕی(٢,٤٥) ملیارم[٣] ئاو دەگرێت و درێژیەکەی(٣٣٦٠)م بەرزییەکەی(٤٠)م[١٣٠]. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٢).

ت- ئاوی ژێر زەوی:

مەبەست لەو ئاوانەیە کە لە ژێر زەویدان و لە شێوەی کانی یان سەرچاوە یان بەهۆی چالاکی مرۆڤەوە دەردەهێنرێن وەك بیر و کارێز، ژێدەری ئاوی سەرزەویشن...بەڵام ژێدەری سەرەکی ئاوی ژێر زەوەی دابارینە، بە هۆی گونجاوی پێکهاتەی جیۆلۆجی ناوچە دابڕاوەکان بۆگل دانەوەی ئاو، دەبینین کۆگایەکی گەورەی ئاوی ژێر زەوی لەناوچە دابراوەکاندا دروست بووە کە دانیشتوان بە شێوەیەکی سەرەکی پشتی پێ دەبەستن لە بەرکارهێنانی چالاکیە جۆر بەجۆرەکانی ڕۆژانەیاندا...بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٢)و خشتەی ژمارە(٣). ئاوی ژێر زەوی[١٣١] دابەش دەبێت بۆ:

١- بیر:

زۆرترین ئاوی ژێر زەوی باوە کە مرۆڤ هەڵی کەندوە و بە پێی پێداویستی خۆیی، لە زۆر کۆنەوە مرۆڤ بەکاری هێناوە، کشتوکاڵی هاوینەی ناوچەی نیمچە شاخاوی بەڕادەیەکی زۆر پشتی پێ دەبەستێت، جگە لەوەی کەخەڵکی گوندو جوتیارەکان هەڵدەستن بە لێدانی بیر لە دەشتەکان بەمەبەستی خواردنەوە و ئاژەڵداری و کشتوکاڵی بچووك لە سەوزەو میوە وبەرهەمی کاش(نقد)وەك توتن... بەرزکردنەوە ئاوەکەش بەهۆی ئامێری نوێ وە دەبێت... قوڵی بیرەکانی ناوچەی نیمچە چیاکان لە نێوان(٥-٣٠)م، لە دەشتی قەرەقوش لە نێوان(٣,٥-٢٤,٥)م وە لە ناوچەی تەلکێف نزیکەی(٧)م و لە دەشتی کەرکوك لەنێوان(٢٠-٣٠)م، لە دەشتی کفری لەنێوان(٥-

---

[١٢٦]- صلاح حميد الجنابي وسعدي علي غالب،جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١٧٩.

[١٢٧] - ئازاد جلال شەریف، سەرچاوەو دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

[**] - لەڕاستیدا ئەم بەنداوە سنووری هاوبەشە لە نێوان ناوچە دابڕاوەکان وناوچەکانی تری هەرێمی کوردستان.واتە دەکەوێتە نێوان هەردوو ناوچەکە (ناوچە ئازاد کراوەکان و ناوچە دابڕاوەکان).

[١٢٨] - صلاح حميد الجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١٨٨-١٨٩.

[١٢٩] - صلاح الدين انور ڤيتولي، التحليل الجغرافي لسياسة التعريب في قضاء خانقين، رسالة تقدم بها الي مجلس كلية العلوم الانسانية في جامعة السليمانية وهي جزء من متطلبات نيل شهادة ماجستير في الجغرافية،غير منشور، سنة ٢٠٠٧، ص٢٠.نقلا عن محمد دلف الدليمي، اعادة استيطان المائية لدول حوض نهري دجلة والفرات و انعكاساتها علي القضية الكوردية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين- اربيل، سنة٢٠٠٢، ص٢٣٥.

[١٣٠] - صلاح حميد الجنابي وسعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصدر سابق، ص١٨٧.

[١٣١] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص١٦٢-١٧٠.

١٨)م، بەلاَم لە بەرزاییەکانی موسلْ لـە خۆرئـاوای ڕووبـاری دیجلـە قـوڵی بیرەکـان زیـاد دەکـات لەبەشـی بـاکووری دەگاتە(٤٠٠)م، لە دامێنی چیاکانی شەنگار لەنێوان(٥٠٠-٩٠٠)م، لەبەرزاییەکانی ئەم بانە دەگاتە ٢٥٠م.

ئاوی ناوچەی چیاو نیمچەچیاکان و ناوچەی خانەقین و جەسان شیرینن، لەبەر ئەوەی ئاوی چیاکانی لـێ نزیکە و ژێداری دەکات بە ئاوی شیرین، لە ناوچەی دەشتی پانکەیی بڕی ئاوەکە لـە هـەر کـم[٢] نزیکـەی(٢٠٠٠٠)م[٢]، لە باکووری چیاکانی شەنگار(٣٤٠٠٠)م[٣]...

٢- کارێز[*]:

کـارێز زۆرکۆنـە لـە عێراقـدا، بۆخورادنـەوەو ئـاودێری و گێڕانـی ئـاش بـەکار هـاتووە، لەناوچـەی نیمچـە شاخاوی زۆر بلاَوە، بەلاَم بەهۆی وشك بوون و پڕبوونەوەی بەردەوام و کۆنیان ئێستا بیر لێ دەدرێت.

٣- کانی و سەرچاوە:

کـانی و سەرچـاوە لـە ناوچـەی چـیا و ناوچـەی نیمچـە چـیایی و دەشـتی پانکـەیی لـە ناوچـەی بـەدرەو مەندەلی دەبینرێت.

کانی و سەرچاوە بریتییە لەو ئاوەی کە لە قەدپاڵەکانی چیا و بەرزاییەکان هەڵدەقوڵێت، دابەش بـوون و بڕەکەی دەوسـتێتە سـەر بـڕی ئـاوی بـاران و لێـژی چـینەکانی بـەرد و پلـەی کونیلـەداری و هۆکارەکـانی ڕامـاڵین کاریگەری کەمی هەیە لە سەری، هەندێك ناوچە هەیە لە ڕماڵینی چینە بەردەکان بۆ ئاستی کۆگای ئاوی ژێر

---

[*] - کارێز: بریتییە لە کۆمەڵە بیرێك کەبەهۆی هەندێك جۆگەوە بەستراونەتەوە ئاستی هەریەکەیان لەوەی پێش خۆی نزمترە ماوەی کەمتر لە٢٠مەتریان لە نێواندایە، لەوانەیە درێژی کارێز بگاتەچەند کیلۆمەترێك: ئازاد جەلال شەریف، سەرچاوەو دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٧.

زەوی دەردەکەوێت لە شێوەی سەرچاوە(ینابیع)وەك ڕووباری نارین جای ڕووباری دیالە و ڕووباری کانجیر نزیك مەندەلی و ڕووباری کەلال کە بە بەدرە دا دەڕوات، هەروەها سەرچاوە لەو ناوچانەدا دەردەکەون کە جیاوازی لە ئاستی ڕووی زەویدا هەیە وەك لێوارەکانی دەشتی پانکەیی و دەشتی نیشتەنی بەتایبەت لە مەندەلی بەرەو باشوور.

بەگشتی ئاوی کانی و سەرچاوە بۆ خواردنەوە و ئاژەڵ داری و کشتوکاڵ کردن بەکار دەهێنرێت، هەندێکیان بۆ سەیرانگا بەکاردەهێنرێت وەك سەرچاوەی بەعشیقە، مەنسور ئاباد لە بەدرە و سەرچاوەی ستان و کومسنك لە مەندەلی... کۆمەڵە سەرچاوەکانی ناوچەی چیای شەنگار...[١٣٢]

خشتەی ژمارە(٣)

حەوزەکانی ئاوی ژێرزەوەی ناوچە دابڕاوەکان و هەندێك لە جیاکەرەوەکانی[١٣٣]

ژمارە	ناوە حەوز	ڕووبەر بە کم^2	قولایی ئاوی ژێرزەوەی بە(م)	بەرهەم گالۆن/دەقیقە	پلە سوێری ملگم/لیتر
١	حەوزی مەخمور	٢٧٠٨	٣٥-٣٠	-	-
٢	حەوزی ئاکرێ	-	٣٠-١٠	١٦٠٠-١٠٠	٣٠٠
٣	حەوزی پردێ	-	٥٠-١٠	٦٥٠-١٠٠	١٠٠٠-٢٠٠
٤	حەوزی مەندەلی	-	٤٠-١	٧٥٠-٢٥٠	٢٠٠٠-١٠٠٠

ح- ڕوەکی سروشتی:

[١٣٢]- جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص١٦٩-١٧٠.

[١٣٣]- ئازادجەلال شەریف، سەرچاوەو دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٦. وەرگیراوە لە وەزارەتی کشتوکاڵی ئاودێری هەرێمی کوردستان فەرمانگەی هەڵکەندنی بیری ئاو لە هەولێر.

ڕووەکی سروشتی ئەو ڕووەکەیە کە لە سروشتی یەوە دەڕوێت و گەشە دەکات دوور لە پەروەردەی مرۆڤ لە ناوچە دابڕاوەکاندا چەندین جۆر لە ڕووەکی سروشتی دەبینرێت ئەویش بەهۆی جیاوازی لە خاك و ئاوهەواو بەرزونزمی لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، بە گشتی سنوورێکی دیاری کراو نییە لە نێوان هەرێمە ڕووەکییەکان دا بەڵکو ناوچەی گواستراوە هەیە لە نێوان هەرێمەکاندا. بری دابارینی ساڵانە بەرپرسە لە چڕی و جۆری ڕووەکەکان و ڕووبەری هەرێمە ڕووەکییەکان.

جۆراو جۆری هەرێمە گژووگیاییەکان هاوهەرێمن لەگەڵ جۆراو جۆری هەرێمە ئاوهەواییەکان، بۆنموونە ڕووەکی ناوچە چیاییەکان بەزۆری دەکەوێتە هەرێمی ئاوو هەوای دەریای ناوەڕاست، هەرێمی ڕووەکی کورتە گیا(سهوب)بەزۆری دەکەوێتە هەرێمی ئاو هەوای سهوب...[١٣٤] دەتوانین هەرێمە ڕووەکییەکانی ناوچە دابڕاوەکان دابەش بکەین بۆ:-

١- هەرێمی ڕووەکی دارستان: دەکەوێتە ڕووبەرێکی کەمی باکوور لە سنووری توێژینەوەکە ڕووەکەکان دەکەونە هەرێمی ئاوو هەوای دەریای ناوەڕاست، دارستانەکان دەکەونە نێوان هێڵەکانی بارانی(٦٠٠-١٢٠٠)ملم[١٣٥]، ڕووەکەکان لە لاپاڵی خۆرئاواو باشووری خۆرئاوای چیاکان کە بە ئاراستەی بایە شێدارەکانن چڕترن،(٧٠٪)ی ڕووەکی ئەم ناوچەیە دارن و(٣٠٪)ی گژووگیان[١٣٦] دارەکان بەزۆری لە جۆری داری گەلاّ وەریون و لە جۆری بەڕوو و گوێز و ترش- ن، هەروەها سنەوبەریش هەیە لە م ناوچەیە، سەرەڕای بوونی داری تری وەك گۆیژ و قەزوان و عەرعەر[١٣٧]...

٢- ڕووەکی ستیبس :

ڕووەکی ستیبس لەو ناوچانەدا دەست پێ دەکات کە لەهێڵی بارانی(٢٠٠)ملم، جیلت(jillet) پێشنیاری کرد بۆ دابەش کردنی ڕووەکی ستیبس بۆ دووناوچەی سەرەکی[١٣٨]:-

أ- ڕووەکی سهوبی ووشك: دەکەوێتە نێوان هێڵی دابارینی(٢٠٠-٣٠٠)ملم، ڕووەکەکانی لە جۆری کەنگر و(صمعە)[١٣٩]ئەسرین و دەمەشێر-ن[١٤٠]. ئەم جۆرە ڕووەکانە لە ڕووەکی بیابانی دەچن لە ڕوی خۆگونجاندنیان لەگەڵ وەرزی وشکانی سەرەڕای ئەوەی هەندێك لە جۆرەکانی لە ڕووەکی بیابانییە[١٤١].

ب - ڕووەکی سهوبی شێدار: دەکەوێتە هێڵی بارینی(٣٠٠-٥٠٠)ملم ڕووەکەکان لە جۆری کەنگر (ئەینەموونی مشوج)،[١٤٢] لە ڕووەکی پێشتووتر بلاّوترن، لەم هەرێمەدا دار دەبینرێت کەهی دارستانەکانە. گرنگی گەورەی هەیە بۆ عێراق لە بەرئەوەی پاوانە و ڕێ لە ڕامالّین دەگرێت.[١٤٣]

---

[١٣٤] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردافتصادية، مصدر سابق ص٨٣.

[١٣٥] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٧٧.

[١٣٦] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردافتصادية، مصدر سابق، ص٨٣.

[١٣٧] - باسم عبدالعزيز الساعاتي و أخرون، العراق دراسة الاقليمية، الجزء الأول، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٨٥. ص٤٤

[١٣٨] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٨٤.

[١٣٩] -المصدر نفسه، ص ٨٥.

[١٤٠] - جەزا توفيق تالب، ڕوەکی خۆڕسك، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق ،ساڵ١٩٩٩،ل١١٧.

[١٤١] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردافتصادية، مصدرسابق، ص٨٧.

[١٤٢] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٨٥. نقلا عن محمد جاسم خلف، جغرافية العراق - معهد الدراسات العربية العالية، الطبعةالثالثة، القاهرة، سنة١٩٦٥، ص١٢٧.

[١٤٣] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردافتصادية، مصدر سابق، ص٨٧.

سنوورێکی دیاری کراونییە لە نێوان ڕووەکی بیابانی و ستیبس ئەویش بە هۆی گۆڕان لە بڕی باران بارین لە م ناوچانە، لەکاتی زیاد بوونی دابارین دەبێتە هۆی فراوان بوونی ناوچەی گژوگیای ستیبس لە سەر هەژماری ناوچەی بیابان وە بە پێچەوانەشەوە لەکاتی کەم بوونی داباریندا[١٤٤].

٣ - ڕووەکی بیابانی:

ئەم هەرێمی ڕووەکە دەکەوێتە باشووری خۆرهەلآتی ناوچە دابڕاوەکان، لەم هەرێمەدا جیاوازییەکی گەورە هەیە لە نێوان پلەی گەرما ی ڕۆژو شەو، لە ڕۆژدا پلەی گەرما بەرز دەبێتەوە بۆ(٥٠)°س. لەشەویشدا دادەبەزێت بۆ سفر یان کەمتر، هەروەها جیاوازیش لەپلەکانی گەرمای هاوین و زستانیشدا هەیە، دابارین لەم ناوچەیە لە نێوان(٥ - ١٥)سم سالآنە، بەلآم بەرزی پلەی گەرما دەبێتە هۆی کەم بوونی کاریگەی دابارین، ڕووەکی بیابانی خۆی گونجاندوە لەگەلّ وشکایی کەنزیکەی(٨)مانگ دەخایەنێت،[١٤٥]ئەویش بە کۆکردنەوەی ئاو لەبەشەکانی دا و درێژکردنەوەی ڕەگی بۆ قوولآیی خاك بۆ بەدەست هێنانی شێ و داپۆشینی بە چینی مۆمی بۆ کەم کردنەوەی کرداری بەهەلّمبوون و بوونی دڕك لە سەر گەلآکانی، هەندێك لەڕووەکەکان ڕەگی ئاسۆییان هەیە لە نزیك ڕووی زەوی بەمەستی گەیشتن بەشێ.

٤- ڕووەکی کەنار ڕووبارەکان:

لەهەموو هەرێمییە ڕووەکییەکاندا دەبینرێت، ڕووەکی ئەم هەرێمە بە درێژایی کەنار ڕووبارەکان بە چڕی کشاون بە هۆی زۆری ئاوی ڕووبار، لە ناوچەی باکوور(چیاکان) لە جۆری دارن و لە بەشەکانی تر لە شێوەی دەوەنن بەتایبەتی لە دەشتی نیشتەنی بریتین لە توو ژالّەو تورِك و سپی دار...

خ- کانزا سروشتییەکان: -

وەك دەزانین خاکی ناوچە دابڕاوەکان بۆماوەیەکی دوور و درێژ لە ژێر دەریای تیشس دا بووە، سەرەڕای هۆکارو گۆڕانە جیۆلۆجییەکانی تری ناوچەکە... لە ئەنجامی ئەمانەدا بەردی نیشتەنی خاکی ئەم ناوچەیەی داپۆشیوەو پێکهێناوە...

هۆکارە سروشتییەکان، تاکە هۆکاری بەرپرسیارن لە دابەش بوونی جوگرافی دەرامەتە کانزاییەکان، مرۆڤ توانای بە سەر ئەو دابەش بوونە دا ناشکێ، هۆکارە سروشتییەکانیش خۆیان لە باروو دۆخی جیۆلۆجی وەك جۆری کەڤەر و چاخی جیۆلۆجی و جۆلّەی توێکلّی زەوی و هۆکارەکانی ڕووتانەوە دەنوێنن[١٤٦]، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە پەیوەندییەکی توند و تۆلّ لە نێوان جۆر و بڕی دەرامەتە کانزاییەکان و پەرەسەندنی جیۆلۆجی هەر هەرێمێك دا هەیە[١٤٧].

پێکهاتنی بەردو جۆرەکانی کاریگەرییان هەیە لە سەر چەندایەتی و چۆنایەتی کانزاکان[١٤٨]جگە لە گۆڕانە جیۆلۆجییەکانی دەریای تیشس، لە ئەنجامی ئەمانەدا بەردی نیشتەنی ڕووپۆشی خاکی ئەم ناوچەیەی

---

[١٤٤] - باسم عبدالعزيز الساعاتي و اخرون، العراق دراسة الاقليمية، مصدر سابق، ص٤٣.

[١٤٥] - خطاب صكار العاني، الجغرافيا العراق، ارضا-وسكانا-و مواردااقتصادية، مصدر سابق، ص٨٤.

[١٤٦] - عماد دەدین عومەر مستەفا، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، سالّ١٩٩٩، ل١٥١، وەرگیراوە لە: محمد ازهرالسماك و هاوکارەکانی، جغرافية الموراد الطبيعية، زانکۆی موصلّ، سالّی١٩٨٢، ص٦٩.

[١٤٧] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥١.

[١٤٨] - صلاح حميد الجنابي و سعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، مصد سابق، ص٣٧١.

پێکهێناوه و داپۆشیوه، بۆیه دەبینین لەم ناوچەیەدا کانزای فلزی و بە تایبەتتر زۆرترین جۆرلە کانزای نـافلزی تێدا دەبینـرێت وەك(نەوت، خەڵووز، خوێ...)[١٤٩]

١- کانزا فلزییەکان:

بریتییە لەو کانزایانەی کە خاوەکانیان کانزای تری فلزیان لێ دروسـت دەکرێـت وەك: ئاسـن و قورقوشـم ...

لە ناوچە دابڕاوەکان چەندین جۆر لە کانزای فلزی دەبینـرێت بۆ نموونە وەك خاوەکـان ئاسـن لـە شـێخان[١٥٠]کانزای نیشتووی قوڕقوشم، کە لە ناوچەی دارەمان دەبینـرێت، پێکهاتەی کانزایی خاوەکان لە توێژینـەوەی ئەو پێکهاتەیەوە دەرکـەوتوە کـە کـانزا سـەرەکییەکانی خاوەکە بـریتین لـە گالینـا، سـفالیرایت، پایـەرایت، ئەرسـینۆ، پیرۆتایت، کانزای گۆگردیش بـە ڕێـژەی جیـاواز هەرلـە دارەمـان هەیـە، جگـە لـەوەی کـە لـە دارەمـان پایـەرایت، پیرۆتایت، سفالیرایت و گالینا کانزا سەرەکیەکانی خاوەکە پێکدەهێنن[١٥١].

٢ - کانزا نافلزییەکان:

بریتییە لەو کانزایانەی کە لە خاوەکانی خاوی تریان لـێ دروسـت ناکرێـت، وەك کـانزا سـووتەمەنییەکان (Fuels minral)و کانزاکـانی دی بێجگـە لـە کـانزا سـوتەمەنییەکان، هـەروەها ئـەم کۆمەڵەیـە هـەموو ئـەو کانزایانەش پێك دەهێنێت کە لە بیناسازی و ئاوەدان کردنەوەدا بەکاردەهێنرێن وەك قوم و بەرد (Crushed stone)، شایانی باسە زاراوەی خاو هەمان واتای کانزای هەیە[١٥٢]. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٣).

کانزا نافلزییەکان وەك:

أ- خەڵووزی بەرد: لە کفری لە ناوچەی ئینجانە دەبینـرێت[١٥٣].

ب- گۆگرد: بە شێوەی توخمی پوخت و بە شێوەی کانزاش لەم شوێنانەی خوارەوە دەرهاتووە:

گۆگردی سروشتی: لە نیشتوانە دەردەهێرێت کە لە چینە چبسییەکان دان، هـەروەها گـۆگردی هاوێنـەی پوخت لە چنیە جبس و قوڕینەکاندا هەیە وەك: کفـری. گـۆگرد لـەو گـازە سروشـتیەی لەگـەڵ نـەوت دا هەیـە دەردەهێنرێت(کارگەی دەرهێنانی گۆگرد لە دوبز)...[١٥٤]

ت- خوێ: خۆێی چێشت(nacl)لە ناوچەکانی: لە کوم لە چەمچەماڵ و دوز وحەمرین... هەیە[١٥٥].

پ- جبسۆم ئەنهایدرایت:

جبسـۆم: بـریتییـە لـەگۆگرداتی کالسـیۆمی ئـاوی، ئەنهایـدرایت: بـریتییـە لـە گـۆگرداتی کالسـیۆمی نـا ئاوی...جبسۆم و ئەنهایدرایت لەم ناوچانەدا هەیە: مەخمور و سلێمان بەگ-ی قەزای دوزخورماتوو..[١٥٦]

---

[١٤٩] - جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، مصدرسابق، ص٢٧٨.

[١٥٠] - سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل، باری پیشەسازی لە هەرێمی کوردستان عێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردسـتانی عێـراق، چـاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتـی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩، ل٢٠٣.

[١٥١]- عماد دەدین عومەر مستەفا، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٧.

[١٥٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٤- ١٥٥.

[١٥٣] - شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٤٣٠.

[١٥٤] - عماد دەدین عومەر مستەفا، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٢.

[١٥٥]- جزا توفيق طالب، اقليم كردستان العراق دراسة في الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص٢٠٠٤، ص ٧٥. وەرگیراوە لە: ناهدە عبدالكريم القرغولی، جیوکیمیا، الصخور والمعادن الصناعیه، کومپانیای تایمس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە- بغداد، سنة١٩٧٩،ل٤٢.

[١٥٦]- عماد دەدین عومەر مستەفا، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.وەرگیراوە لە: ناهدە عبدالکریم القرغولی، جیوکیمیا، الصخور والمعادن الصناعیه، کومپانیای تایمس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە- بغداد، ١٩٧٩، ل٤٩٧-١٠٦.

ج- مەرمەر: لە ناوچەی شەنگار بە دی دەکرێت.[157]

ح- بەردی کلس و دۆلۆمایت: بریتییە لە کەڤەری نیشتەنی کرد لە(٥٠٪)یان زیاتر لە کانزای کالسایت و دۆلۆمایتی تێدایە... هاڕاوەی بەردو کلس لە دروست کردنی کۆنکرێت و دروست کردنی شۆستەی ڕێگا وبان و هێلێی ئاسنین سوودیان لێ وەردەگیرێت، لەم ناوچانە دا بوونیان هەیە: تاجیل و دۆمێلان لە کەرکوك و ئاکرێ و شەنگار لە موسڵ.[158]

خ- الاطیان: ئەطیانی بێنتۆنایت لە پێکهاتەی(بەختیاری)دا هەیەو بەشێوەیەکی سەرەکی لە کانزاکانی مۆنتمۆرلۆنایت پێکهاتوە و لە دروست کردنی چیمەنتۆ و کاغەز... بەکاردێت و لەم شوێنانەدا هەیە: قەرەتەپە، کفری.[159]

د- قوم و چەگل: لە زۆرێك لە ئاوڕێژی ڕووبارەکاندا هەیە، وەك ڕووباری سیروان وخاسە.

ژ- نەوت*:

---

[157] - جزا توفیق طالب، اقلیم کردستان العراق دراسة في الجغرافیة السیاسیة، مصدر سابق، ص٧٥.

[158] - عماد دەدین عومەر مستەفا، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٦٤.

[159] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٢.

* - دۆزینەوەی نەوت دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فیرعەونەکان لە کردارەکانی مۆمیاکردن دا سوودیان لێ وەرگرتووەو، کۆنترین ناوچەی ڕۆژ هەلاتی ناوەڕاست کە نەوتی لێ دۆزرابێتەوە کوردستانی عێراقە، گڕی دانەمرکاوەی بابا گوڕگوڕ هەر لەکۆنەوە ناسراوەو نەوت چیەکان نەوتی پڕاویان کۆکردۆتەوەو وەك سەرچاوەیەکی سوتەمەنی و ڕووناك کردنەوە فرۆشتویانە، هەڵهێنجانی نەوت و پالاوتنی نەوت تا سەدەی نۆزدە لە ناوچەکانی مەندەلی و توز و باباگوڕگوڕ سەرەتایی بووە، لە ساڵی١٨٧١ دا دەستەیەکی ئەڵمانی هەستان بە توێژینەوەوی جیۆلۆجی عێراق، دەرکەوت بەرێژەیەکی زۆر بوونی هەیە لەم ناوچانە، کاتێك حکومەتی عوسمانی پشکی ڕاکێشانی دا بە کۆمپانیای ئەڵمانی ماڤ دەرهێنانی نەوت و کانزا کانی تریشی هەبوو لە وویلایەتەکانی موسڵ و بەغداد، ئینگلیزە-کانیش چاویان بڕیبووە نەوتی عێراق پاش بە دەستهێنانی نەوتی ئێران پاشان کۆمپانیای ولاّتانی تری وەك شل و وولایەتە یەکگرتووەکان و کەوتنە ململانێ لەسەر وەبەرهێنانی نەوت.

ولایەتە یەکگرتووەکان نوێنەریان نارد بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ حکومەتی تورکیا و بەریتانیا لە ساڵی١٩٠٨.. پاش دروست بوونی حکومەتی نوێی تورك لە ساڵی١٩٠٨ و توند بوونی ململانێکانیی نێوان کۆمپانیاکان بۆ وەبەرهێنانی نەوت، حکومەت لە ساڵی١٩١٠بانکی نیشتمانی تورکی دامەزراند بەهاوکاری حکومەتی بەریتانیا و بەسەرمایەی ئینگلیز... پاشان چەند جارێك کار کرا بو وەبەرهێنانی بەکۆمەڵ و دابەش کردنی سامانی نەوت لە نێوان کۆمپانیاکانی وەبەرهێنان وەك بانکی ئەڵمانی و ئینگلیزی و ئەنگلۆسەکسۆنی و تورکی... بەهۆی سەفیری بەریتانیا و ئەڵمانیا لە ئەستەمبوڵ، کۆمپانیای نەوتی تورکی توانی ماڤ وەبەرهێنان بە دەست بهێنێت و ڕەزامەندی سەرۆك وەزیرانی تورکیا بە دەست بهێنێت لە حوزەیرانی١٩١٥(١٩١٤ نەك ١٩١٥توێژەر)، پاش چەند هەفتەیەکی کەم جەنگی جیهانی یەکەم دەستی پێکرد، بەریتانیا عێراقی داگیرد، بۆ وەبەرهێنانی نەوت گرفتی نوێی بۆ دروست بوو لە بەر ئەوەی کە بە پێی ڕێکەوتنی سایکس - بیکۆ ولایەتی موسڵ بەر فەرەنسا کەوتبوو... بە پێی ڕێکەوتنی سان ڕیمۆ بەریتانیا(٢٥٪)ی پشکی نەوتی ولایەتی موسڵی بەرکەوت، پاشان وویلایەتە یەکگرتووەکانیش داوای پشکی دەکرد لە نەوتی عێراقدا بەرامبەر پشتگیریان لە سیاسەتی بابی کراوە کەلە جاڕنامەی کۆمەڵەی گەلان بو لە سەر ولاّتانی مل کەچی ئینتداب، پاش ململانێیەکی توند لە ژێر فشاری ئەمەریکا لە بەریتانیا لە ساڵی١٩٢٣ دا ڕێکەوتنێك کرا لەنێوان کۆمپانیای ئەنگلۆسەکسۆنی و نیوجرسی ئەمەریکی بە کردنەوەی گفتۆگۆ لە نێوان کۆمپانیای نەوتی تورکی و کۆمپانیا ئەمەریکیە ئارەزوومەندەکانی بەشداری کردن لە وەبەر هێنانی نەوت، لەساڵی١٩٢٨دا ڕێکەوتنێك کرا لە سەرچۆنیەتی دابەش کردنی نەوت لە نێوان کۆمپانیا ئەنگلۆسەکسۆنی و کۆمپانیای نەوتی تورکی و کۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ ئێرانی(دارسی)و کۆمپانیای ئاوەدان کردنەوەی خۆرهەلاّتی نزمی ئەمەریکا و کۆمپانیای بەشداری وەبەرهێنانی سنووردار(کلبنکیان). حکومەتی عێراقیش لە ١٤ی ئازاری ١٩٢٥ ماڤ وەبەرهێنانی دا بەهەمان کۆمپانیا بۆ ماوەی(٧٥)ساڵ، لە ساڵی١٩١٠، بە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان تورکیا سوود مەند بوو بە ڕێژەی(١٠٪)ی پشکی نەوتی ولایەتی موسڵ... لە ساڵی١٩٢٩ ناوی کۆمپانیاکە گۆڕا بۆ کۆمپانیای نەوتی عێراقی سنووردار، کۆمپانیای نەوتی عێراقی ماڤ دەرهێنانی نەوتی ناوچەکانی ڕۆژهەلاّتی ڕووباری دیجلەو باکووری هێڵی پانی٣٢ی پێ سپێردرا... پاشان کۆمپانیای نەوتی موسڵ کە لقێکی کۆمپانیای نەوتی عێراق بوو لە ساڵی١٩٣٢ ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلەو باکووری هێڵی پانی٣٢ پێبەخشرا.

هەرچی ناوچەی خانەقینە زەویەکەی بە گۆڕدراو ناسراوە، نەوتەکەشی کۆمپانیای نەوتی خانەقین کە کۆمپانیایەکی سەربە کۆمپانیای ئەنگلۆ - ئێرانی بوو لە ڕێگەی بە کارهێنانی کێڵگەی نەوتخانەی سەر سنووری ئێران - عێراق سوودی لێ دەرهێناوە، بەرهەمی کێڵگەی ناوبراو لە ساڵی١٩٢٧ەوە دەستی پێکردووە و پێداویستیە ناوخۆیەکانی دابین کراوە، لەساڵی١٩٣٤ بەرهەمهێنانی بازرگانی کێڵگەی بابە گوڕگوڕ لە کەرکوك دەستی پێکرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: أ- جاسم محمد خلف، محاضرات في جغرافیة العراق الطبیعیة و الاقتصادیة و البشریة، مصدر سابق، ص٢٨٣-٢٨٧. ب- عیماد دەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٨.ت- شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبیعیة والبشریة، مصدر سابق، ص٤٣١-٤٣٥.

نەوت وەك كانزايەكی نافلزی سووتەمەنی لە هەرێمی كوردستاندا بە ڕێژەیەكی زۆر بوونی هەیە، بە دەوڵەمەند ترین ژینگەی سامانی نەوت دادەنرێت ئەمەش بە هۆی بوون وبەرجەستە بوونی گشت بارودۆخە سەرەكییە جیۆلۆجیەكانی پێكهاتنی نەوت كە دەكرێت لەم خاڵانەدا كورتیان بكەینەوە:

١- لە چاخی پەرمی(permin period)خاكی كوردستان نقومی دەریای تیشس بوو بوو ئەم ئاوەش لە گشت چاخە جیۆلۆجیەكاندا بە شلەتێن و نەبەستو ناسراو بوو، چەندین بوونەوەر(گیان لە بەری و ڕووەكی) تێدا بوو كە مادەی سەرەكی پێكهاتنی نەوتن، دەریاچەكەیان كردبوو بە كیلگەیەكی جیۆلۆجی پێكهاتنی نەوت.

٢- بوونی جووڵەو پاڵەپەستۆی بەردەوام لە ئاكامدا پاڵەپەستۆی گەرمای پێویستیان لێكەوتۆتەوە بۆ ئەوەی مادە نیشتووەكان ببنە نەوت، جگە لە بوونی بەكتریاو چالاكییە بەسوودەكانی.

٣- بلاّو بوونەوەی بەربلاّوی چینە كەڤەرە نەوت هەلگرەكان كە زۆرجار كونیلەدار نین وەك بەردی قسڵ... و بوونی مەڵبەندی نەوت و زۆرجاریش لە شێوەی پێكهاتەی گونبەتی كوڕن (antelinesdones) ئەوانەش بۆ كۆكردنەوەی نەوت لە قولاّییە جیاجیا كان یارمەتی دەرن...[١٦١] بە تایبەتتر لە ناوچە دابڕاوەكان، ئەم زێڕی ڕەشە نەك بەشدار نەبووە لە خۆش گوزەران كردنی خاوەنەكەی بەڵكۆ مایەی ماڵ وێرانی و قڕكر- دنیشی بووە، لەبەرگرنگییە بێ سنوورەكەی لە ڕووی ئابوری...لێرەدا بە باشی دەزانم كەمێك زیاتر لێی بدوێین:

---

[١٦١]- پارتی دیموكراتی كوردستان، مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی كوردستانی عێراق، بەشی یەكەم ، چاپی یەكەم، بلاّوكراوەكانی مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، ساڵی١٩٩٧،ل٣٢. وەرگیراوە لە: أ- هاكوب توريانتز، نفط و دماء، ترجمة عبدالغني الخطيب- مطبعة البيان، بيروت ١٩٦٢، ل٤٢.ب- د. محمد ازهر السمك ،البترول العراقي - بين السيطرة والاجنبية والسيادة الوطنية- بغداد، سنة(١٩٨٠-١٩٨١)، ص٩-١٠.

ئەستێڵك و گۆمەكانی نەوتی كوردستان بە بلاٌوی و پێكهاتە گومەزیە ڕوون و ئاشكراكانی جیادەكرێتەوە كە بەڕاوگەیەكی نموونەی خڕبوونەوەی نەوت دادەنرێ و ئەوەی زاڵە بەسەر دابەش بوونەكەی بە یەك دەگەیەنێت.

تیشكۆی یەكەم خاڵی ڕاگیربوون دەنوێنێ و لە شێوەی سێگۆشەیەكی گۆشە وەستاو دایە كە چالگەی كەركوك بەرزاییەكانی داگیردەكات، كەچی هەردوو چالگەی بای حەسەن و چەمەبۆر بە دوای یەك دا بەسەر گۆشەی ڕۆژئاواو ڕۆژهەلاٌت دا زاڵن.

تیشكۆی دووەم چالگەگانی باكووری ڕۆژ ئاوای(كیلگەكانی عەین زالە و بەتمە لە ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە)دەنوێنێت.

هەرچی تیشكۆی سێیەمە دوورترین بەر لەبەری ڕۆژهەلاٌتی حەوزەكە دەنوێنێت لە كێڵگەی نەوت خانە لە كوردستانی عێراق، دابەش بوونی كێڵگە نەوتییەكان بە سەر سێ كۆمەڵە دابەش بوون:

١- كێڵگەكانی نەوتی باشوور: كێڵگەی نەوتخانە دەگرێتەوە لە خانقین و نەوتەكەی لەنێو پێكهاتەی لوتكەیی دایە لەسنووری پێكهاتەی كەلهوری كلسی و بۆچاخی مایۆسینی دەگرێتەوە[١٦٢]. چالگەی نەفت خانە لە ساڵی١٩٢٥دا دۆزاریەوە و لە ساڵی١٩٢٧دا دەست كرا بە بەرهەم هێنان تیایدا، درێژیەكەی(١٥)كم و پانیەكەی(٢)كم

[١٦٢] - عیماددەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە كانزاییەكان، جیۆگرافیای هەرێمی كوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩. وەرگیراوە لە: سهل السنوي و هاوكارانی، جیولوجیا العامة، زانكۆی بغداد، سنة ١٩٧٩، ص٥٧٧.

دەبێ، چەندین کیلگەی تری نەوت لە خانەقین هەیە کە بەرهەم نەهێنراون کە بریتین لە کالآیات، ئاو دومان و تەل غەزال و دارەخورما...[١٦٣]

٢-کیلگەکانی ناوەڕاست: قەبەترین کێلگەی نەوتی تێدایە لە چوارچێوەی هەرێم و عێراق و ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست[*] ئەو پێکهاتانەی نەوتیان تێدایە بۆچاخی کریتاسی و تەنانەت ئۆلیگۆسینیش دەگەڕێنەوە، ئەو کەڤەرانەی لە کێڵگەی کەرکوك نەوتیان لە خۆ گرتوە بۆ چاخی ئیۆسینی و تەنانەت ئۆلیگۆسینی دەگەڕێنەوە و تێکرای ئەستوریان دەگاتە(٣٠٠)م، ئەم کەڤەرانە لە پێکهاتەکانی کۆمەڵەی کەرکوك(کە پێکهاتەکانی پالآنی و شێخ ئەلاس و شورا و تارجیل و بابا و باجوان و ئیبراهیم و ئازقەند و عانە دەگرێتەوە)وە چینە سەرەکیەکانی لەبەردی کلس پێك هاتوون، لە سەروشیانەوە چینی خوێین هەنە کە بۆ پێکهاتەی فارسی ژێرەوە دەگەڕێنەوە، هەروەها نەوت لەو نوشتاوانەدا هەیە کەجوڵە ئەلبیەکان دروست یان کردوون.

کێڵگەکان ئەم کانگایانەی خوارەوە دەگرنەوە:

أ - کانگای کەرکوك - کلسی سەرەکی: ئەم کانگایە پێکهاتەیەکی لوتکە ئاسای درێژە(درێژیەکەی لە ١٠٠کیلۆمەتر زیاترە)لەباکووری ڕۆژئاواوە بۆ باشووری ڕۆژهەلاّت دەچێت، دابەش دەبێتە سەر سێ لوتکە، نەوت و گاز لەچینە ئیۆسیینیەکاندا هەن[١٦٤]. درێژی چالگەی باباگورگوڕ خۆی لە(٩٦)کم دەدات و پانیەکەشی دەگاتە(٢,٤-٤)کم.[١٦٥]

ب- کانگای کەرکوکی تەباشیری: ئەم کانگایە دەکەوێتە لووتکەی بابای باشوورەوە.

ت- کانگای سێیانەی بای حەسەن: ئەم کانگایە پەیوەندی بە کانگاکانی کەرکوکەوە هەیە، ستڕەکتۆرەکەی لە لوتکەی بابا دەچێت، بەلاّم لەو قوولّترە و چینەکەی بۆ چاخی تەباشیری دەگەڕێتەوە(پێکهاتەی شەرانش و پێکهاتەی قەمچوغەی بالاّ)[١٦٦]. درێژیەکەی(٢٨)کم و پانیەکەشی(٣)کم .لە سالّی ١٩٥٣ئەم چالگەیە دۆزرایەوە لە سالّی١٩٦٠ دا پێی لە قۆناغی بەرهەم هێنانی بازرگانی داوە[١٦٧].

پ - کانگای سێیانەی چەمەبۆر: دوو کانگان، چینێك لە بەردی کلسی پتەو بەردی ئەنهایدرایت لێکیان جیا دەکاتەوە (پێکهاتەی(جربی)و پێکهاتەی فوڕاتی کلسی)[١٦٨]. ئەم کانگەیەی لەسالّی١٩٥٤ دۆزراوەتەوە، لە سالّی ١٩٥٩ دا پێی ناوەتە فۆناغی بەرهەم هێنانی بازرگانی، درێژی ئەم کانگەیە(٤٠)کم و پانیەکەی(٤)کم[١٦٩].

ج- چالگەی خوبازە: درێژیەکەی(٤)کم و پانیەکەشی(٢)کم و بەم دواییە بە وێستگەی پالّنانی نەوتی تایبەت بە چالگەی بای حەسەن بەستراوە[١٧٠].

٣- کانگاکانی باکوور ئەمانە دەگرێتەوە:

---

[١٦٣] - پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠-٥١.

[*] - کیلگەی نەوتی کەرکوك بە پێنجەم کیلگە دێت لە مەزنیدا لە جیهاندا، کە بری١٥هەزار ملیۆن بەرمیلی تێدایە لە هەندێك لە چینەکانی، و لە سالّی١٩٢٧ وە بەبەردەوام تا ئێستا نەوتی لێ دەردەهێنرێت تا ئیَستا، بێ ئەوەی هیچ نیشانەیەکەی لاواز بوونی پێوە دیار بێت... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: طارق شکرمحمود، اقتصاد النفط العراقي، مطبعة دار المحلية- بغداد، سنة١٩٧٨، ص٢٣.

[١٦٤] - عیماددەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩.

[١٦٥] - پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٧.

[١٦٦] - عیماد دەدین عومەرحەسەن، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩.

[١٦٧] - پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٧.

[١٦٨] - عیماددەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩-١٧٠.

[١٦٩] - پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو،ل٤٨.

[١٧٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

أ- كانگای عەین زالە: دووكانگای لە چینی كلسین پێك هاتون كەبۆ چاخی تەباشیری دەگەڕێتەوە (چینەكانی شەرانش و قامچوغە)[١٧١] . لە ساڵی١٩٣٩ نەوتی تێدا دۆزرایەوە، لە ساڵی١٩٥٢ چوە بواری بازرگانییەوە، درێژییەكەی(١٦)كم و پانییەكەشی(٤,٥)كم.[١٧٢]

ب- كانگای بەتمە: كانگایەكی ناچوونیەكە و لە چینی شەرانش دایە[١٧٣] . لە ساڵی١٩٥٢دا نەوتی لێ دۆزرایەوە، ساڵی دواتر بەرهەمی چوە بواری بازرگانیەوە.

ت- چاڵگەی ئایسكا(عوێنە): ئەم چاڵگەیە لە نزیك سنووری عێراق - سوریایە و بەم نزیكانە پێی لە قۆناغی بەرهەم هێنان ناوە.[١٧٤]

پ- كێڵگەی شێخان، لەقەزای شێخان لە تشرینی یەكەمی ٢٠٠٩دا، كارەكانی هەڵكەندن كۆتایی هات و ڕۆژانە١٠ هەزار بەرمیل نەوت بەرهەم دەهێنێت، جگە لە چوار بیری نوێی تر، كاركردن تێیدا بەردەوامەو پێش بینی دەكرێت، ڕۆژانە١٠٠ هەزار بەرمیل بەرهەم بهێنێت.[١٧٥]

جگە لەو ناوچانەی لە سەرەوە باسكران نەوت لەناوچەی دیكەش هەیە، وەك چەمچەماڵ[١٧٦]، ساسانی نزیك تەلەعفەر...[١٧٧]جگە لەوەی كە گازی سروشتی بەشێوەی تێكەڵ لەگەڵ كانەكانی كەركوك و جەمبور و بای حەسەن و بەتمە و عەین زالە... هەیە و بە شێوەی سەربەخۆش لە ڕەتاوی چەمچەماڵ دۆزراوەتەوە[١٧٨] كە ئێستا گازی سروشتی لێ بەرهەم دەهێنرێت... بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٤).

---

[١٧١] - عیماد دەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە كانزاییەكان، جیۆگرافیای هەرێمی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠.

[١٧٢] - پارتی دیموكراتی كوردستان، مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

[١٧٣] - عیماددەدین عومەر حەسەن، دەرامەتە كانزاییەكان، جیۆگرافیای هەرێمی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠.

[١٧٤] - پارتی دیموكراتی كوردستان، مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

[١٧٥] - ئەسوات ئەلئێراق، یەكەمین بیری نەوت لە شێخان لێدەدرێت،ڕۆژنامەی خەبات،ژمارە٣٣١١،٢٨ی تشرینی یەكەمی ٢٠٠٩،ل١و١٣.

[١٧٦] - عیماددەدین عومەرحەسەن، دەرامەتە كانزاییەكان، جیۆگرافیای هەرێمی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٨-١٧٠.

[١٧٧] - پارتی دیموكراتی كوردستان، مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی كوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

[١٧٨] - عبدالمنعم عبدالوهاب و اخرون، جغرافیة النفط الطاقة، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٨١، ص٤٣١.

٢- جیۆگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکان:

بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتر و پێدانی بەرچاو ڕوونی بە خوێنەر لە جیۆگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکان لە هەردوو پێکهاتەی نەتەوەیی و پێکهاتەی ئاینی دەدوێن:

أ- پێکهاتەی نەتەوەییی:

کوردستان بە لانکەی ژیان و بڵاو بوونەوەی مرۆڤایەتی دادەنرێت لە جیهانـدا[*]، کوردستان وەك سەکۆی شانۆیەك، هەموو مرۆڤە جیاوازەکان(نەژادە جیاوازەکان)لە چاخە جیاوازەکانی مێژوودا تیێدا ژیاون و ڕۆڵیان بینیوە لە بنیات نان و بەرەو پێش بردنی شارستانیەتەکان تیایدا... بێگومان لە باری هۆکارە سروشتی یەکان،

---

[*] - خودا لەقورئانی پیرۆزدا لە سورەتی(المؤمنون)لە ئایەتی(٢٩)دا دەفەرموێت(بسم الله الرحمن الرحيم ...وَقُل رَّبِّ أَنزِلْنِي مُنزَلاً مُّبَارَكاً وَأَنتَ خَيْرُ الْمُنزِلِينَ...صدق الله العظيم). دیارە ئەم شوێنە پیرۆزە مەبەست لێی چیاکانی کوردستانی باکوورە... هەروەها شوێنی ژیانەوەی دووەمی مرۆڤایەتی دوای ژیانی یەکەمی حەزرەتی ئادەم(د.خ)لەم خاکەوە دێنێتەوە یاد... وە هەر لە کوردستانیشەوە حەزرەتی نوح(د.خ)بەرەو جیزەی میسر بە ڕێکەوت...بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ژیانی هەندێك لە پێغەمبەران و گرنگی کوردستان بڕوانە: سامی عەلی عەزیز، فریادڕەس لە نێوان مەهدی و عیسادا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، ساڵی٢٠٠٩، ل٧-٨. هەروەها لە سورەتی(هود) ئایەتی(٤٤)خودا ناوی شاخی جودی هێناوە و دەفەرموێت(بسم الله الرحمن الرحيم ... وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءكِ وَيَا سَمَاء أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاء وَقُضِيَ الأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْداً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ...صدق الله العظيم).

فاكتەری یەكەم بووە بۆ ئەوەی كە مرۆڤ بەردەوامی بە ژیان بدات، دۆزینەوەی مرۆڤی نیاندەرتاڵ لە هەرێمی كوردستان گەواهیی ئەم ڕاستیە دەدەن.

ناوچە دابڕاوەكانیش وەك كوردستانی دایك، پڕە لە نهێنی سەرەتاكانی ژیانی مرۆڤایەتی، دروست كردنی ئاواكاری و بنیات نانی ئیمپراتۆریەت و شارستانیەتی مەزن، گوندی چەرمۆی نزیك چەمچەماڵ بە یەكێك لە كۆنترین لە ئاواكاری مرۆڤایەتی دادەنرێت لە قۆناغی كۆمۆنی سەرەتاییەوە هەنگاوی ناوە بەرەو بنیاتنانی شارستانەت و چاندنی كشتوكاڵ. سەرەڕای ئەوەی كەچەندین شارستانیەت و ئمپراتۆریەتی مەزن لەم ناوچەیەدا بنیات نراوە یان بەشێك لەقەڵەم ڕەوی دەسەڵاتیان بوە وەك شارستانیەتی سۆمەری و گۆتی و ئاشوری میدیەكان فارسیەكان و یۆنانیەكان و عەرەبەكان و توركەكان.

كەواتە ناوچە دابڕاوەكان بو بە(مۆزەخانەی ئیسنولۆجی و ئیسنۆگرافی**) ڕەگەزی مرۆڤایەتی نەتەوەجیاوازەكانی جیهان***. لێرەدا هەوڵ دەدەین تیشك بخەینە سەر پێكهاتەی نەتەوایەتی ناوچە دابڕاوەكان: -

یەكەم : - كورد**: -**

هاونیشتمانی ڕەسەن و بەشێكی سەرەكی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەكانە.

دووەم :- عەرەب***:-**

** - مەبەست لە بەكار هێنانی ئەم وشەیەی لە لایەن دكتۆر شاكر خصباك ئاماژە كردنی بووە بە ئاڵۆزی پێكهاتەی ئیسنۆلۆجی و ئیسنۆگرافی پارێزگای نەینەوا... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص١٤١-١٤٣.

*** - زاناكان كۆمەڵگای مرۆڤایەتی دابەش دەكەن بۆ سێ گروپ كە بریتین لە گروپی تۆرانی و گروپی سامی و گروپی ئاری، ئاریەكان وەك هیندۆ ئەوروپی و ئەرمەن و... سامیەكان وەك.سریانیەكان و عبرانیەكان... تۆرانیەكان وەك تورك و مەغۆل: عباس العزاوي، تأريخ العراق بين الاحتلالين، الجزء الأول، مطبعة بغداد، السنة ١٩٣٥، ص٤٧.

**** - لە بەندی یەكەم دا لە سەر كورد دواوین.

***** - ناوی"عەرەبی"یان"عەرەب" لەسەرەتادا هیچ مانایەكی نەتەوەیی یان نەژادی یان زمانەوانی نەبوە بەڵكو لە بنەڕەتدا ئاوەڵناوێك بووە لە هەزارەی یەكەمدا بەو كۆمەڵە مرۆییە وتراوە جۆرە ژیانێكی تایبەتییان هەبوە كەلە نەتەوەو هۆزە كۆچەرییەكانی سامی بوون لە ژێر دەوار لەدەشت و مێرگەكانی نێوان دوو ڕووبارو سوریاو فەلەستین و بیابانی سیناء ژیاون.. اسعد مفرج ولجنة من الباحثين، الموسوعة عالم السياسية، الجزء العاشر، دار النشر والتوزيع (nobilis)- بيروت، سنة٢٠٠٦، ص١٣. چەمكی عەرەب لە ڕوانگەی پێكهاتەی(اشتقاق) بەمانای چۆڵەوانی(البادية) یان نیشتەجی بوانی بیابان دێت. ئەمەش بەمانای نەتەوەییی نایەت، واتە هیچ نەتەوەییەكی دیاری كراو خاوەنی نییە، لە زمانی عبریدا (اشيعا١٣:٢١، ١٣:٢٠، ارميا٣:٢)لە قورئانیشدا(الأعراب) بەمانای= بەدوو(كۆچەر)هاتوە، هەروەها كەشتی مەكابین دوو(سفرالمكابيين الثاني)(١٢:١٠) وشەی"عەرەب" بەمانای كۆچەر هاتووە و یەكەم دەقی ڕاشكاو بۆ مانای ئەم چەمكە لە تەوراتدا لە ئارمیا(٢٥:٢٤) پادشاكانی عەرەب ئاماژە دەكات بۆ شێخەكانی باكووری بیابانی شام:- فليب حقي و أخرون، تأريخ العرب، الجزء الرابعة، دار الكشاف للنشر الطباعة والتوزيع، سنة١٩٦٥، ص٥٣. بەڵام شیاوترین بۆ چوون لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لە لایەن ڕۆژهەڵات ناسان و زاناو توێژەرەوانی هاوچەرخ بریتییە لە(عەرەب دروست كراوی(عربا)یە،كە ئەمیش ونە لەعەرەبیدا، و بوونی هەیە لە عبری و ئارامی دا بەمانای(چۆڵەوانی) یان كۆچەر دێت. لە بنەڕەتدا لەو نەتەوانەن كەلە چۆڵەوانیدا دەژین و هاتوو چۆدەكەن. وشەی(عەرباء)لە زمانی ضادیدا(اللغة الضادية)بوونی هەیە وتویانە(العرب العرباء):- للأب انستانس ماري الكرملي، خلاصة تأريخ العراق منذ نشوء الي يومنا هذا ، مصدرسابق،ص١٤٩-١٥٠. بەڵام یەكەم ئاماژەكردن بە عەرەب دەگەڕێتەوە بۆ نوسینە نەخشكراو یان هەڵكۆڵدراوەكانی پادشای ئاشوری(شەلمانشەر)لە ساڵی(٨٥٤ پ. ز)كە هێرشی كردۆتە سەر پادشای دیمەشقی ئارامی و هاوپەیمانەكانی... لە نووسینە بزمارییەكاندا ناوچەكانی باكووری دورگەی عەرەب و نێوان سوریا و دوو ڕووبار بووە...و لە سەردەمی فارسە ئەخمینیەكاندا(٣٣٣-٦٤پ. ز) یۆنانیەكان ناو ی عەرەبیان هێناوە بۆ دانیشتوانی نیمچە دوورگەی عەرەب، بەڵام دانیشتوانەكەی لە سەدەی دووەمی زاینی دا ئەم ناوەیان وەك ناسنامەی خۆیان بەكارهێناوە. لە سەدەی چوارەم پێنجەمی زاینیدا پاش دابەزینی قورئان ناوی"عەرەبی"بو بە سەرجەمی ناوی زمان و دیالێكتە جیاوازەكان:- اسعد مفرج و لجنه من الباحثين، الموسوعة عالم السياسية، الجزء العاشر، مصدر سابق، ص١٤- ١٥. عەرەب دابەش دەبێت بۆ سێ بەشی سەرەكی: شارنشین: - ئەمانە لە شارەكاندا دەژین و شارستانین، بەڵام گروپی دووەم ناو دەبرێن بە(اهل المدر) ئەمانە لە دەورو بەری شارەكان دەژین و خانوەكانیان لە قوڕ دروست كراوە و كاری سەرەكیان كشتوكاڵ و بەخێوكردنی ئاژەڵ و بەرهەم هێنانی سپیاییە، هەرچی گروپی سێیەمە(اهل وبر)كۆچەرین، لە دەشت و بیابانەكاندا دەژین، پیشەی سەرەكییان دزی و تاڵانی وچەتەیی و ئاژەڵدارییە بە درێژایی ساڵ: للأب انستانس ماري الكرملي، خلاصة تأريخ العراق منذ نشوء الي يومنا هذا، مصدر سابق، ص١٥٤. سەرجەم عەرەبەكانی عێراق بنەڕەتیان دەگەڕێتەوە بۆ دوورگەی عەرەبی، هەندێكیان لە هۆزی(قەحتان)نن و هەندێكیان لە هۆزی(عەدنان)نن، هەندێك پێیان وایە ئەمانە لە سەرەتاكانی عەرەبن. عباس العزاوي، عشائرالعراق طبع في مطبعة بغداد، سنة١٩٣٧، ص٦٢.

دەرکەوتنی عەرەب لە عێراقدا دەگەڕێتەوە بۆ پێش زایین، لە باشووری خۆرئاوای عێراقدا نیشتەجێ بوون، ئەم ڕاستییە لە تابلۆ تۆمار کراوەکانی سەردەمی(نەبوهید)ی پادشای کلدانییەکان دا دەردەکەوێت، پاشتریش لەناوەڕاستی باشووری عێراقدا دەوڵەتی مەنازیرەیان دامەزراند[179]، بەڵام هاتنی عەرەب لە سایەی ڕزگارکردنەکانی ئیسلامیدا بۆ عێراق لە سەدەی حەوتەمی زایینیدا بە گەورەترین ڕووداو دادەنرێ کە کاریگەریی هەبووە لە سەرپێکهاتەی دانیشتوان[180]، کەوتنی قادسیە(٦٣٧)ز. و شکانی فارسەکان لەجەنگی قادسیە بە سەرەتای فەرمان ڕەوایی عەرەبی موسڵمانان دێت لە عێراقدا[181]، بەردەوامی شەپۆلی ڕزگارکردنەکانی ئیسلامی بەسەرکردایەتی عیازی کوری غەنەم لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوری خەتاب دا لە ساڵانی(٦٣٩-٦٤٠)بووە هۆی ڕزگارکردنی هەموو بەشەکانی جەزیرە(باکووری عێرق) لەسەر پەیمانی ڕەها[182]*، کەواتە یەکەم ناوچە لە عێراقدا کە شاڵاوی بەعەرەب کردنی هەرێمی کوردستانی عێراق تێدا دەستی پێکرد، ناوچەی جەزیرە بوو[183]، پاشتر لە ساڵانی دواتردا کۆچکردن بۆ هەرێمی کوردستان شەپۆلی فراوانی بە خۆیەوە بینی و ئەم هۆزوخێڵانەی عەرەب ڕوویان کردە هەرێمی کوردستان(تەی، دلێم، عوبێد، جبور، حەدیدی[184]، عەنزە، شەممەر[185]، زوبێر، جەواله، جەمیله، جەحیش، لوهەیب، ئەبوزەمرە، ئەلبوسەباح[186]...

سێیەم : تورکمان* : -

---

[179]- فاضل الانصاري، مشكلة السكان نموزج القطر العراقي، منشورات وزارة الثقافة و الارشاد القومي- دمشق، سنة١٩٨٠، ص١٧.

[180]- خليل اسماعيل محمد، كركوك دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثانية، مطبعة جامعة صلاح الدين- اربيل، سنة ٢٠٠٨، ص١٧. وەرگیراوە لە:- صالح العالي، معالم الطرق العمرانية، دار الشؤن الثقافة العامة بغداد، سنة١٩٨٩، ص٣١٠، و : عبد محمد سوادي، الاحوال الاجتماعية و الاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية، دار الشؤن الثقافة العامة- بغداد، سنة ١٩٨٩، ص٦٤.

[181]- فاضل الانصاري، مشكلة السكان نموذج القطر العراقي، مصدر سابق، ص١٧.

[182]- الأب انستاس ماري الكرملي، خلاصة تأريخ العراق منذ نشؤء الي يومنا هذا، مصدر سابق، ص٧١.

* - بۆ زانیاری زیاتر لە پەیمانەکە بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧.

[183]- خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دورایی و نەتەوەیییەکانی نیشتەجێ کردنی عەرەب لە ناحیەی زەماردا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوە ستراتیجی، ژمارە(٤)، ساڵی هەشتەم، تشرینی دووەمی٢٠٠٠،ل٥.

[184]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٥.

[185]- خەلیل ئیسماعیل محەمەد، ڕەهەندەکانی نیشتەجی بوونی عەرەب لە پارێزگای نەینەواو کاریگەری لەسەر پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوان، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوە ستراتیجی، ژمارە(١)، ساڵی١٣، شوباتی٢٠٠٥، ل٥.

[186]- أ- خليل اسماعيل محمد، كركوك دراسات في التكوين القومي للسكان، مصدرسابق، ص ٢١. ب-شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق،١٩٧٣، ص١٣٩-١٥٦.

* - توانج تین یەکەم کەس بووە کەباسی تورکمانی کردووە کە هیچ کەسێك وەك ئەو باسی نەکردووە، لە دائیرەی مەعاریفی ئەوکاتەی چینیدا بە تئوکومنك ناوی هێناوە، هەروەها دەڵێن تئوکومنك هەمان ناوی نیشتمانی(سك- تك)، یان نیشتمانی(لان)کە لە سەردەمی مەسیحیەکاندا لە خۆرهەڵاتەوە درێژ دەبووەوە تا کۆتایی ئاوەڕۆی ڕووباری سەیحون کەنیشتمانی سەرەکی ئۆغۆزبووە لە سەدەی دەیەمی زایینیدا:احمد الشنتاوي وأخرون، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الخامس، دار الفكر، بدون سنة طبع، ص٢١٢، وەرگیراوە لە s.b.bay,.akad., ج٢، سنە١٨٩٩، ص٢٦٣. یان وتراوە تورکمان بەشێکە لە تورك لەولاتی تورکستانەوە لە خۆراسانی کۆنی نیشتەجێ بوون پاشان بلاو بونەتەوە بەولاتدا، ئەمانە خاوەنی دەوارو ئاژەڵ بوون جارێك بەرەو کوێستان و جارێك بەرەو گەرمیان دەڕۆیشتن، لەگەڵ زۆرێك لە هۆزەکانی تری(غز)دا یەکیان گرت و ناویان نان بە(تورکمان)ئەمانە هۆزی جیاواز جیاوازیان هەیە کەلە ژمارە نایەن و بۆ هەریەکەیان ناوێکی تایبەتیان بە خۆیان وەرگرتووە: شاكر صابر الضابط، موجز تأريخ التركمان في العراق، الجزء الأول، مطبعةالمعارف- بغداد،سنة١٩٦٠، ص٣٠. وەرگیراوە لە تاريخ العراق بين الأحتلالين، ج٣، ص٢٢-٢٣.

گەلی تورکمان لە ئاسیای ناوەند نیشتەجێ بوون، بەکارهێنانی وشەی تورکمان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پێنجەمی کۆچی(یانزەیەمینی زایینی)شێوەی کۆی لە زمانی فارسیدا (ترکمانان)ە وەك لە کتێبی مێژوو نووسی فارسی گالگردیزی دا دەردەکەوێت...بۆزانیاری زیاتربڕوانە: احمد الشنتاوي و أخرون، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الخامس، مصدر سابق، ص٢١٢. یان بۆ چوونێکی تر دەڵێت کە ئەمانە لە پێشینەکانی عوسمانییەکانن وەکو گەلانی تورکیا لە ئاسیای بچووك کە بەشێك بون لە دەوڵەتی سەلجوقی لە- قونیە- لە سەدەی سیانزەیەم دا بەناوی تورکمان ناسراون، ئەمانە دابەش بوون بۆ کۆمەڵ کۆمەڵ و ناوی تازەیان لە خۆیان نا و درێژەیان دایە هەڵوێستی ڕامیاری و شوێنی جوگرافیان، ئەو هاولاتییانەی کە لە ئازربایجان نیشتەجێ بوون ئێستا ناو دەبرێن بە(ئازەربایجان) یان"ئازەرەی"، و ئەوانەی کە نیشتەجێ بوون لە ئاسیای بچووك لە ژێردەوڵەتی عوسمانیدا خۆیان بە عوسمانیەکان ناونا بەتایبەت شارستانییەکەیان،

سەرەتای دەرکەوتنیان لە عێراق و هەرێمی کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی نزیك، بۆنمونە لەساڵی ١٣٨ك. دا فەزلی کوری یەحیای بەرمەکی بیست هەزار جەنگاوەری نارد بۆ عێراق بە مەبەستی بەکارهێنانیان لە سوپای عەباسییەکاندا[١٨٧]، هەروەها دکتۆر شاکر خەسباك پێی وایە کە هاتنی تورکمانەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عەباسیەکان و سەردەمی ئیمارەتەکانی سەلجووقییەکان. دەتوانین بڵێین کۆتایی شەپۆلی هاتنی تورکمان بۆ عێراق دەگەڕێتەوە بۆ داگیرکردنی بەغداد لەلایەن عوسمانیەکانەوە.[١٨٨]عبدالرزاق الحسنی دەڵێت تورکەکان لە بارودۆخی جیاواز و کاتی جیاواز هاتنە عێراق... عەباسیەکان لە سوپاکانیان دا بەکاریان هێناون، لەبەر ئەوەی بەتوانا بون لە ڕم هاویشتن و ئازابون لە جەنگداو ئارام بون لە تەنگانەدا[١٨٩]، مێژوونوسی بەناو بانگ ابن خەلدون دەڵێت: عەبدولاَی کوڕی تاهیر والی خۆراسان بوو ساڵانە(٢٠٠٠)تورکی دەنارد بۆ عێراق لە شارە جیاوازەکانی تورکستان وەك جێ بە جێ کردنی فرمانەکانی خەلیفە[١٩٠].

بەلاَم ئەوەی تایبەتە بە تورکمانەکانی ناوچە دابڕاوەکان، عبدالرزاق الحسنی دەڵێت: لەم ڕۆدا وشەی تورك و تورکمان بەو کەسانە دەوترێت کە لەناو ئەو زەویانەدا نیشتەجێ بوون کە ناوچە کوردیەکان لە ناوچە عەرەبیەکان جیادەکاتەوە، بلاَوبونەتەوە بە هێڵێك، درێژبوونەتەوە لە باکووری خۆرئاوا بۆ باشووری خۆرهەلاَت واتە لە"تەلەعفەر"لە لیوای موسڵ بەرەو"ئالتو کۆپری و توز خورماتو"لە لیوای کەرکوك و قزلربات"مەندەلی لە لیوای دیالە، بۆچوون و باوەڕ وایە کە ئەم جەنگاوەرانە لە دەستەی هێزی سوپای سوڵتان مرادی چوارەمن کە عێراقی سەندەوە لە دەستی سەفەویەکان لە ساڵی ١٠٤٨ك(١٦٣٨ز.)لەو ناوچانەدا مانەوە بۆ پارێزگاری کردنی هێڵی پەیوەندی نێوان ویلایەتە تورکیەکانی باشوورو وویلایەتەکانی باکوور، ئەمەش هێڵێکی کورتە کە نیشتمانی ئەنادۆڵ دەبەستێتەوە بە نیشتمانی عێراق، تا ئێستاش ژمارەی ئەم خەڵکانە جێی ناکۆکیە لا توێژەران[١٩١]. تورکمانەکان لەهۆزی جیا جیا پێکدێن لە شوێنی جیا جیاوە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتوە بۆ ناوچەکانی ئێستایان لە سەردەمی جیاجیادا لە بەر ئەوە زمانەکانی خۆیان بیرچووەوە، ئێستا ئەو دیالێکتە جیاوازانە بە بێ ئاستەنگی زۆر لە یەکتری دەگەن[١٩٢]،گرنگترین دیالێکتەکانی تورکمانی لە عێراقدا دابەش دەبن

هەندێك لە هۆزە کۆچەر یان نیمچە کۆچەرەکانی ئاسیا ی بچووك تا ئێستاش بە ناوی تورکمان ناو دەبرێت. شاکر صابر الضابط، موجز تأريخ التركمان في العراق، مصدر سابق، ل٣٣. هەروەها حکومەتی بەریتانیا لە گفتوگۆکانی تایبەت بە چارەسەکردنی کێشەی موسڵ پێیان وابو کە ئەمانە ئەو تورکانەن کە لە ئێران هاتوون پێش دامەزراندنی حکومەتی عوسمانی بەماوەیەکی زۆر لە وانەیە لە سەربازە بەکرێگیراوەکانی خەلیفەی عەباسیەکان بن، سەبارەت بە چوونیەتی نیشتەجێ بوونی ئەم تورکانە پێیان وابوو ئەمانە نەوەی پاسەوانە کۆنە بەکرێ گیراوەکانن، لجنة عصبة الأمم، تقريرحول الحدود العراقية - التركية، مصدر سابق،ص٥٥. هەروەها لە دائرەی مەعاریفی ئیسلامیدا هاتووە کە تورکمانەکان لە گەلانی ئاسیای ناوەندی تورکین کە پارێزگاریان لە باوەڕە کۆنەکەی خۆیان کردووە هەتا پاش سەردەمی مەغۆل ناویان بەناوی هۆزە کۆنەکانەوە نەما تەنها ژمارەیەکی کەمیان نەبێت ، ناوی هۆزە گەورەکانی وەك(تك ، کولکن، یوموت، ارساری، سرق..) لەپێش سەردەمی مەغۆلدا نەهاتووە. احمد الشنتاوي و أخرون، ، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الخامس، مصدر سابق ، ل٢١٤. هەروەها لیژنەی کۆمەڵەی گەلان لە پێناسە کردنی تورکماندا دەڵێن:- زۆرینەیان بریتین لە نەوەی سەربازەکانی ئەرتغول و پاشماوەی نەوەی سەربازە بەکرێگیر اوەکانی دواتری عەباسییەکان و عەتا بەگ، هەروەها نەوەی سەربازەکانی ئال عوسمان و ئەفسەرەکان و خزمەت کارەکانن، ئەمانە بە تورك و تورکمان تێکەڵن، بنەڕەتیان دەگەڕێتەوە بۆ بەرەبابی تورك، بەڵێ ئەمانە زۆرنزیك نین لە تورکی ئەستەمبول و ئەنکەرە، بەلاَم هەموویان کەس و کاریان لە کۆماری تورکیا هەیە و دەتوانین بڵێین هەموویان یەك گەلن. لجنة عصبة الأمم، تقريرحول الحدود العراقية -التركية، مصدر سابق،ص٥٧.

[١٨٧] - شاکرصابر ضابط، موجزتأريخ التركمان في العراق، مصدر سابق، ل٣٨. وەرگیراوە لە تأريخ الأمم و الملوك- للطبري- ج٦، ص٤١٦.

[١٨٨] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٢١١.

[١٨٩] - عبدالرزاق الحسنی، العراق قديما و حديثا، مصدر سابق، ص٣٩.

[١٩٠] - شاكر صابرالضابط، موجزتأريخ التركمان في العراق، مصدر سابق، ل٣٨، وەرگیراوە لە(المسالك و الممالك لابن خرداذبة).

[١٩١] - عبدالرزاق الحسنی، العراق قديما و حديثا، مصدر سابق، ص٤١.

[١٩٢] - شاكرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٢١٣. نقله من عبداللطيف بندر اوغلو- التركمان في عيَراق الثورة، بغداد، سنة١٩٧٣، ص٣٢.

بۆ: دیالێکتی کەرکوك و داقوق و دەوروبەری، وە دیالێکتی تەلەعفەرو دەوروبەری و دیالێکتی هەولێرو ئاڵتون کۆپری دەوروبەری و دیالێکتی کفری و قەرەتەپە، دیالێکتی خانەقین و قزلربات و مەندەلی و قەرەغان، دیالێکتی دوزخورماتو دەوروبەری. دیالێکتی کرکوك پاك ترو نزیك ترە لە دیالێکتی ئازەربایجانی و تووركی نوێ[١٩٣] . هەروەها لیژنەی کۆمەڵەی گەلان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ دەڵێت: زۆربەیان بریتین لە نەوەی سەربازەکانی ئەرتغول بەگ و پاشماوەکانی نەوەی سەربازە بە کرێ گیراوەکانی دواتری عەباسیەکان و عەتابەگ، سەربازەکانی ئال عوسمان و ئەفسەرەکان و خزمەت کارەکانن، ئەمانە تێکەڵن لە تورك و تورکمان....[١٩٤]هەروەها دکتۆر(شاکرخصباك)باس لەهۆکارەکانی نیشتەجێ کردنی تورکمانەکان دەکات لەو ناوچەیەدا و دەڵێت...وەك پارێزگاری رێگا بازرگانی نێوان ئێران و بەغداد و موسڵ نیشتەجی کران، کەدەست پێ دەکات لە ڕاڕەوی دەشتی نیشتەنی لە خۆرهەلأت و نزیك گردەکانی حەمرین و کۆتایی دێت لە شاری موسڵ لە باکووری خۆرئاوا، ئۆردوگای سەربازی تورکیان تیا دروست کرد کە باوانی(نواة) دانیشتوانی ئێستان، باشترین شوێن بۆ نیشتەجێ بوونیان لە دەشتی حەمرین و کەرکوك و درێژبونەوەی دەشتی هەولێربووە، ئەم ناوچەیە زۆر لە دەشتە ستیبسەکانی تورکستان دەچێت، لەڕووی ئاو هەواو ڕووەك و بەرزو نزمی، دانیشتوانە تازەکە ژیانیان لە سەربازیەوە گۆڕا بۆ ژیانی شارستانی و دەستیان کرد بە کارکردن لەبوارەکانی کشتوکاڵ و دۆزینەوەی باشترین ناوچەی گونجاو بو نیشتەجێ بوونیان[١٩٥] .

کەواتە تورکمان: زاراوەیەکی ئەتنی یە بریتییە لەو کۆمەڵە مرۆڤانەی کە کوردستان ی باشووردا بە تایبەت تر لە زۆرێك لە قەزاو ناحیە و گوندەکانی ناوچەدابڕاوەکاندا دەژین، کە بەهێڵێکی ڕاست لە تەلەعفەرەوە دەست پێ دەکات بەرەو باشووری خۆرهەلأت دەکشێت هەتا دەگات بە مەندەلی، بنەرەتیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کۆمەڵ و هۆزو خێڵە تورکانەی(تۆرانی)ئاغۆزخان کەلە ئاسیای ناوەڕاست دا دەژیان، سەرەتای دەرکەوتنیان لەناوچەکەو هەرێم دا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عەباسیەکان و سالأنی دواتر، دەسەلأتداریێتی عوسمانیەکان لە بەر هۆکارەکانی ڕامیاری و ئاسایش و ئابوری و کارگێڕی... لەوناوچانەدا نیشتەجێی کردوون... وەك نەتەوەیی کورد تووشی زۆرێك لە نەهامەتی بوون بەتایبەتی لە لایەن ڕژێمی پێشوەوە.

چوارەم : ئاشوریەکان[*] :-

لە گروپی سامین سەرەتای هاتنیان دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین، لە باکووری عێراق نیشتەجێ بوون، ئیمپراتۆریەتییەکی مەزنیان لەنێوان سالأنی(٢٠٠٠-٦١٢پ.ز)[١٩٦]دامەزراند.

---

[١٩٣] - المصدر نفسه، ص٢١٣. وەرگیراوە لە: ابراهيم الداقوقي، فنون الأدب الشعب التركماني، بغداد،١٩٦٢، ص ١٦.

[١٩٤] - لجنة عصبة الامم، تقريرحول الحدود العراقية- التركية، مصدر، سابق، ص٥٧.

[١٩٥] - شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص٢١٢.

[*] - ناوەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ بۆ گەورەکەیان یان بۆ خواوەندەکەیان(ئاشور)ئەمە لە کاتێکدایە کە سەرچاوە بابلیەکان ناوی(سوبارتو)یان لە بری(ئاشور) بەکارهێناوە... ئاشوورییەکان کەوتوونەتە ژێرکاریگەریی شارستانییەتی سۆمەرو ئەکەد... مێژوونوسان مێژوی ئاشورییەکان بۆ سێ چاخ دابەش دەکەن کەبریتین لە: یەکەم:- دەرکەوتنی ئاشووری کۆن کە لەهەمان سەردەمی دەوڵەتی بابلی کۆندا بووە هەتا سەردەمی پاشا(حامورابی)، پاشان چاخی دەوڵەتی ئاشوری ناوەند و پاشان چاخی دەوڵەتی ئاشوری نوێ.. لە چاخی دەوڵەتی ئاشوری نوێ قەڵەم ڕەوی دەسەلأتیان زۆر فراوان بوە بە جۆرێك لەسەردەمی ئاشوور پانیپاڵ دا دەسەلأتیان گەیشتە باشووری میسر... تا لە سەردەمی پادشا(سین شراكون)لە ساڵی(٦١٢پ.ز.)بە هێرشی هاوبەشی میدیەکان وکلدانیەکان بۆ سەر ئمیپڕتۆریەتەکەیان کۆتای بە تەمەنی ئیمپڕتۆریەتەکەیان هات. عبدالله مرقس رابي، الكلدان المعاصرون والبحث عن هوية القومية، دراسة سوسيوانثروبولجية،الطبعة الاولى، دار الشرق - عمان، سنة٢٠٠١، ص١٦-١٧.

[١٩٦] - فاضل الانصاري، مشكلة السكان نموذج القطر العراقي، مصدر سابق، ص١٦.

پێنجەم: کلدانییەکان**:-

بریتین لەو کۆمەڵە مرۆڤەی کە لەناوچە دابڕاوەکان دا دەژین، بنەڕەتییان ئارامییە. لە مێژەوە لە کوردستان دا نیشتە جێن.

بۆ زانینی ڕێژەی نەتەوە جیاوازەکان لە پارێزگای کەرکوك بڕوانە خشتەی ژمارە(٤).

خشتەی ژمارە(٤)

ڕێژەی نەتەوە جیاوازەکانی لیوا یان پارێزگای کەرکوك بە پێی زمانی دایك(٪).

نەتەوە	ساڵ			جیاوازی لە نێوان ئاماری ساڵی(١٩٣٠-١٩٥٧)	جیاوازی لە نێوان ئاماری ساڵی(١٩٣٠-١٩٧٧)
	١٩٣٠	١٩٥٧[197]	١٩٧٧[198]		
کورد	٥١	٤٨,٢٤	٣٧,٦١***	٢,٧٦-	١٣,٣٩-
عەرەب	٢٠	٢٨,١٩	٤٤,٤	٨,١٩	٢٤,٤
تورکمان	٢١,٥	٢١,٤٤	١٦,٣١	٠.٠٦-	٥.١٩-
هی تر	٧,٥	٢,١٣	١,٦٨	٥,٣٧-	٥,٨٢-
سەرجەم	١٠٠	١٠٠	١٠٠		

بە سەرنج دان لە خشتەکەی سەرەوە دەبینین کە ڕێژەی نەتەوەیی کورد لە نێوان ئاماری ساڵی١٩٣٠-١٩٧٧دا بە ڕێژەی(-١٣,٣٩)کەمی کردووە، پاشانیش سەرجەم نەتەوە و کەمایەتییەکانی تریش هەمان چارەنووسیان هەبووە بەڵام بە ڕێژەیەکی کەمتر بۆنمونە تورکمانەکانیش بە ڕێژەی(-٥,١٩٪)کەمیان کردوە لە هەمان ماوەی ناوبراو دا، بەڵام لە بەرامبەردا ڕێژەی نەتەوەی عەرەب بە ڕێژەی(٢٤,٤٪)زیادی کردووە، دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵە بەردەوامەکانی حکومەتی عێراق لە دەربەدەرکردن و ڕاگواستن و بەعەرەب کردن...ی نەتەوەیی کورد و ئەوانی ترلە بەرامبەریشدا بەردەوام نەتەوەیی عەرەب لە سەرحسابی نەتەوەکانی تری کەرکوك زیاد دەکەن، دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بەردەوامی هەوڵەکانی هێنانی عەرەبی هاوردەو بۆ هەوڵەکانی تری بەعەرەب کردن.

هەروەها بڕوانە خشتەی ژمارە(٥)، ژمارەی دانیشتوانی قەزای مەرکەزی کەرکوکی بە پێی سەرژمێری کۆمپانیای خۆراك بۆ ساڵی٢٠٠٧ تێدا ڕوون کراوەتەوە.

خشتەی ژمارە(٥)

ژمارەی دانیشتوانی قەزای مەرکەزی کەرکوك بە پێی سەرژمێری کۆمپانیای خۆراك تا مانگی ١١-٢٠٠٧.[199]

ژمارەی خێزان	ژمارەی کەس	ژمارەی کەس	ژمارەی کەس لە نەتەوەکانی تر

** - ئەو دەوڵەتەبو کە لەباشووری دووزێ دامەزرێنرا لە سەردەستی هۆزێکی ئارامی، بەناوی(کلدو)لەساڵی(٦٢٦پ.ز.)پاشان دەسەلاٌتیان فراوان بوو بۆ باکووری نیشتمانی دووزێ لە پاش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشووری لە(ساڵی٦١٢ پ. ز.)،(نەبو بولاسەر)بە دامەزرێنەری ئەم دەوڵەتە دادەنرێت لەساڵی(٦٢٦پ. ز)، لە سەردەمی پادشا(نەبوخزنەسر)ی دووەم دەوڵەتی کلدانی گەیشتە لوتکەی گەشەکردنی سەربازی و ئابوری و زانستی و فراوان بون... لە ساڵی(٥٤٧پ.ز.) فارسەکان هێرشیان کرد بۆ سەر بابل و لەسەر دەستی زابتێکی کلدانی ئیمپراتۆریەتەکەیان کۆتایی پێهات لە٢٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی٥٣٩ پ. ز. و فارسەکان چوونە ناو بابل:أ- عبدالله مرقس رابي، الكلدان و المعاصرون، والبحث عن الهوية القومية،مصدر سابق، ص١٩. وەرگیراوە لە:

a.H.frankfort,the lost predynsitc period in babylonia-cag,١ prat٢-p.٨٧-٨٨.

ب- عبد اللطيف محمد، تأريخ العراق القديم، الاسكندرية، سنة١٩٧٧، ص٣٠-٣١.

[197] - الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية عام ١٩٥٧ لوائي السليمانية و كركوك، مصدرسابق، ص٢٤٣.

[198] - مكتب العلوم النفسية والاجتماعية، التعداد القومي للسكان، مطبعة مديرية الأمن العامة، بدون سنة طبع، ص١٨.

*** - بە هەژمار کردنی فەیلیەکانیشەوە نەتەوەیی کورد دەگاتە ئەم ڕێژەیە.

[199] - سەرچاوە: ڕێکخراوە مەدەنییەکانی پارێزگای کەرکوك، بێ ناونیشان، بە بێ شوێن و ساڵی چاپ، ڕاپۆرتی بلاٌونەکراوە، بەبێ ژ.ل.

ژ.خێزان	ژ.کەس	ژ.خێزان کورد	ژ.کەس کورد	ژ.خێزانی عەرەب	ژ. کەسی عەرەب	ژ.خێزانی تورکمان	ژ.کەسی تورکمان	ژ.خێزانی مەسیحی	ژ.کەسی مەسیحی
				کورد					
٢٣٣٧٥٦		١٢٢٥٩٤٢		٥٨١٤٨٢		٦٤٤٤٦٠			
١٥٨٧	٧٢٢٤٨٥	٨٥٨٧٢	٣٨٨٩٣٣	٣٨٣٣٨	١٩١٦١٥	٣٢٤٨٩	١٣٧٤٨٥	١١٠١	٤٤٥٢

بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٥)لە ساڵی٢٠٠٧دا کە دەبوایە مادەی(١٤٠)تێدا جێ بەجێ بکرایە ڕێژەی نەتەوەکانی قەزای مەرکەزی کەرکوك بەم شێوەیە بووە یەك لە دوای یەك: ڕێژەی نەتەوەکانی کورد،عەرەب،تورکمان، مەسیحیەکان، بریتی بوون لە(٥٣.٩٪)،(٢٦.٥٪)،(١٩٪)،(٠.٦٪).

زانیاری تەواو و دروست لە بە دەست دا نییە بۆ زانینی ڕێژەی نەتەوەکان لە سەرجەمی ناوچە دابڕاوەکان بەڵام بە پێی لێدوانی خسرۆ گۆران دانیشتوانی ئێستای ناوچە دابڕاوەکانی پارێزگای نەینەوا بریتییە لە:(کورد٦٠٪، عەرەب ٢٥٪، تورکمان٥٪، مسیحی و کلدانی و ئاشوری١٠٪).بەڵام ڕێژەی کوردە ئاوارە گەڕاوەکان بۆ ناوچە دابڕوەکان بە هۆی جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ دەکاتە نزیکەی(٦٠-٦٥٪)ی سەرجەم کوردە ئاوارەکان[٢٠٠].

ب - پێکهاتەی ئاینی:

ئاین: بریتییە لە ڕێچکەو ڕێبازێکی دیاری کراو(دەشێت ئاسمانی بێت و دەشێت بیری مرۆیی بێت و لەئەنجامی کۆمەڵێك هۆکارەوە سەرچاوەی گرتبێت)، بەهۆی نێردراوێکەوە(لەلایەند خواوەند)یان کەسێکەوە بانگەشە بۆ بلاوکردنەوەی ناوەڕۆکەکە و جێ بەجێ کردنی دەکرێت لە باوەڕداران پێی، بە ئامانجی پاککردنەوەی گیانەکان لەهەموو بیرو هەڵەو زۆرداری، ئەویش بە هاندان یان بۆ جێ بەجێ کردنی ئەرك و فرمان و ئامۆژگاریەکان، بەمەبەستی دروست کردنی پەیوەندییەکی گیانی لە نێوان پەیڕەو کەرانی ئاینەکەو خواوەند، لەبەرامبەر ڕازیکردنی خواوەندو پاداشت کردنی لە ڕۆژی دوایی و دابین کردنی ژیانێکی نەبڕاوە لە ڕۆژی دوایی، دەکرێت وەك چەکێکی کاریگەر بەکار بهێنرێت لە خزمەت کردنی مەبەستی جیاواز جیاوازدا.

ئاین و ئاین زاکانی کوردستان: -

ڕەوشی ئیتنۆ ئاینی ئێستا لەکوردستاندا زادەو بەرهەمی پرۆسەیەکی دووروردرێژی مێژوویی ئیتنۆکلتوریە، سەرەتای ئەم پرۆسەیەش بەماوەیەکی زۆر پێش دروست بوونی میللەتی کورد سەری هەڵداوە، ئەوکاتەی هێشتا لەسەر چیاکانی زاگرۆس و میسۆپۆتامیای سەرودا باپیرەگەورەی کوردەکانی ئێستا دەژیان، نیشمەنی ئەمانە. واتە هی باپیرە گەورەی کوردەکان. زەمینەیەکی لەباری کۆنتاکی کلتوری بۆ ڕەخساندبون لەگەڵ دانیشتوانی سێ ناوچەی مێژوویی و کلتوریدا لە نێوان دووزێ و ئێران و ئاسیای بچووك، ئەو ساکە لەنێو خێڵ و میللەتانی ئەم ناوچەیەدا پەرستنی هێزەکانی سروشت باوبوون. لەمیسۆپۆتامیادا- خواوەندی ئاسمان(ئان). خواوەندی زەمین(ئینلیل)[٢٠١]*...باوبووە، هەروەها لە چاخی بەردینی کۆندا ئەشکەوتەکانی عێراق

[٢٠٠]- پەیوەندی تەلەفۆنی لەگەڵ خەسرۆ گۆران، جێگری پارێزگاری پێشووی موسڵ و سەرۆکی لیستی برایەتی لە پارێزگای نەینەوا، لە بەرواری٢٣ی حوزەیرانی ٢٠٠٩.

[٢٠١]- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لەکوردستاندا، بەبێ شوێنی چاپ، ستوکهۆلم، ساڵی١٩٩٣،ل٢١٩-٢٢٣.

*- بۆ زانیاری زیاترلەسەر خواوەندە پەرستراوەکانی سەردەمەکۆنەکان و ئیمپراتۆریەتە جیاوازەکان و گۆڕان لە پەرستن و شوێنی پەرستن بڕوانە: تقی دباغ، بیری ئاینی کۆن لە میزۆپۆتامیا، و. یاسین عومەر، بلاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ساڵی٢٠٠١. ل٢٤- ٢٥.

بۆ پەرستن و جێ بەجێ کردنی سرووتە ئاینییەکان و کەشە ئەفسوناوییەکان بەمەبەستی زیادکردنی هەلی کارکردن و ئاژەڵان و کۆکردنەوەی ڕووەك بەکارهاتوون[٢٠٢] ، لە چاخی بەردینی نوێشدا مرۆڤ فێری ماڵی کردنی ئاژەڵ و بەکارهێنان و پشت پێ بەستنیان لەبەرهەم هێنانی پێداویستییەخۆراکییەکانی ژیانیدا بوو کاتی تۆوی کردو خەڵەی دوورییەوە بەپێتی زەوی و گەشەی ڕووەکەکانی بەستەوە بە خواوەندەکەوە کە دایەدەنا بەسەرچاوەی پیت، لەبەر ئەوە باوەڕی پێهێنا و سەنەمێکی لەشێوەی ئاژەڵێکدا بۆ تاشی کەنوێنەرایەتی خواوەندی دایکی دەکرد کە پەرستنی لە چاخە کۆنەکانەوە گوێزراوەتەوە. چەندان پەیکەری ئەم خواوەندە لەباری جیاواز جیاوازدا کەزۆرتر وەکو ژنێکی ڕووت دەردەکەوێت لە گوندی چەرمۆ دۆزراونەتەوە[٢٠٣]، دواتریش ئاینی زەردەشتی لەقوناغێکی دواتردا لە ئێران سەری هەڵدا کە ئاینێکی مۆنۆتیزمی(توحید)بوو لە هەموو ناوچە کەدا بلاوبووەوەو دەورێکی گەورەشی بینی لەپرۆسەی بەرەوپێش چوونی ڕوحی کلتوری دانیشتوانەکەی دا[٢٠٤]. پاشان ئاینی جولەکەو پاشتر مەسیحیەت و پاشتریش ئاینی ئیسلام گەیشتە ناوچەکە، بەکورتی ئاینەکانی ناوچە دابڕاوەکان ئەمانەن:-

١- ئاینی ئیسلام**: -

ئاینی ئیسلام بلاوترین ئاینی ناوچەکەیە و زۆرترین لەپەیڕەوکەرانی هەیە ڕێژەکەی زیاد لە(٨٥٪)ی ئاینی باوی ناوچەکەیە. سەرەتای هاتن و بلاوبونەوەی ئاینی ئیسلام دەگەڕێتەوە بۆ شالاوەکانی ڕزگارکردنی ئیسلامی بۆسەر دەوڵەتی ساسانی*** و پاککردنەوەی ناوچەکە لێیان و بانگ کردنی خەڵك بۆ بە ئیسلام بوون و دەست هەڵگرتن لە ئاینی باوی پێشووی ناوچەکە. هۆکارە دینی و کلتوری و ڕۆشنبیری و جوگرافییەکان ئاینەکەی بە سەرەکی ترینی ئاینی ناوچەکە هێشتۆتەوە. بڕوانە خشتەی ژمارە(٦).

خشتەی ژمارە(٦)

ڕێژەی ئاینزاکانی ناوچە دابڕاوکان لە ئاماری ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)* دا (٪)

ساڵ	موسڵمان	مەسیحی	جوولەکە	سابیئە	ئێزیدی	هی تر	نەزانراو	سەرجەم
١٩٤٧	٧٧,٤	٩,٦	٣	٠,٠١	١٠	٠.٠٠٧	-	١٠٠
١٩٥٧	٨٧,٨٤	٤,٥	٠,٠٠٠٥	٠,٢٣	٧,٣	٠,٠٣	٠,٠٩	١٠٠

[٢٠٢]- هەمان سەچاوەی پێشوو، ل١٨-١٩.

[٢٠٣]- هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل٥. وەرگیراوە لە:

Kurdistan.١٩٦١,p.١٦,nos.٧.١٠. Braidwood,r.and howe b.pre historic investionsiniraq

[٢٠٤]- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٣.

**- ئاینی ئیسلام دابەش دەبێت بۆ هەردوو ڕێچکەی سنی و لقەکانی(حەنەفی، مالکی، شافعی، حەنبەلی)و ڕێچکەی شیعە لقەکانی(ئوسولی،ئەخباری)بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:کرێکار عبداللە، کورد و ئاشوری، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیری گەلاوێژ، ساڵی١٩٩٨، ل٨١.

***- لەسەرچاوە مێژووییەکاندا ئاماژە بەناوی گابانی کوردی وکورەکەی مەیمون(ئیبن بەسیر)دەکەن کە گوایە سەحابەی پێغەمبەربون: محەمەد ئەمین زەکی، خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، سەرچاوە ی پێشوو، ل٩١.

* أ- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة١٩٤٧، الجزء الثاني،(لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواءاربيل)، بدون اسم مطبعة، بغداد، سنة١٩٥٤، ص١١٨و١٢٦و١٣٦و١٤٨. ب- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة١٩٤٧، الجزءالأول(لواء بغداد-لواء حلة- لواء الدليم- لواء كربلاء- لواء الكوت- لواء ديالي)، بدون اسم مطبعة، بغداد، سنة١٩٥٤، ص٢٣٥و٢٧٤و٢٩٦. ت- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي الموصل و اربيل، مطبعة الارشاد- بغداد، ص ١٧و٦٥-٨٩و٢١٣.پ- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائية لتسجيل عام١٩٥٧، مصدرسابق، ص١٤٨. ج- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائيةلتسجيل عام١٩٥٧، لوائي ديالى وكوت، مطبعة الازهر- بغداد، ص١٣و١٤٩.

به سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٦)، دەبینین لە نێوان دوو سەرژمێری ساڵی١٩٤٧-١٩٥٧ی ناوچە دابڕاوەکان دا پەیڕەوکەرانی ئاینی مەسیحی کەم دەکات بە ڕێژەی(-٥,١٪)، دیارە ئەمەش بەهۆی داخراوی ئاینەکە و کەمی خستنەوەی ژمارەی منداڵە لە نێوان مەسیحییەکان جگە لە کۆچی بەردەوامیان بۆ دەرەوەی وڵات. هەروەها ڕێژەی ئاینزای جولەکەش هەر کەمی کردووە، ئەمەش بە هۆی کۆچ کردنی جولەکەکان بووە بۆ ئیسرائیل لەپاش دروست کردنی دەوڵەتی ئیسرائیل لە ساڵی١٩٤٨دا... لە بەرامبەردا ژمارەی پەیڕەوکەرانی ئاینی موسڵمان لە زیاد بوون دا بووە، ئەمەش بەهۆی زۆری خستنەوەی منداڵ بووە کە ڕێژەی موسڵمانەکانی زیاد کردووە لە هەمان ماوەی ئاماژە پێکراو لە(٧٧,٤٪)بووە بە(٨٧,٨٤٪)جگە بەردەوامی پرۆسەی هێنانی عەرەبی هاوردە کە سەرجەمیان لە پەیڕەو کەرانی ئاینی موسڵمانن. جگە لە کەم بوونەوەی ئاینزاکانی تر، ئەمەش کاریگەری هەبووە لە سەر بەرز کردنەوەی ڕێژەی پەیڕەو کەرانی ئاینی ئیسلام.

٢- گروپی سریانی[**] : -

سەرجەم نەتەوە مەسیحیەکانی نیشتەجێ لەعێراقدا ناو دەبرێن بە"سریانی"کە واتە وشەی"سریانی" هاوتای"مەسیحی"ە[٢٠٥]، بۆچوونەکان جیاوازن سەبارەت بە هاتنی مەسیحیەکان بۆ کوردستان، لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیدا هاتوە کە"مارماری" لە سەدەی سێیەم لەناو خەڵکی شاری(شەهرکەرد)کە بت پەرست و دارپەرست بوون پڕوپاگەندەی بۆ مەسیحیەت کردووە ئەم شارەش دەکەوێتە نێوان هەولێرو تاوق[٢٠٦] هەندێکی تر پێیان وایە کە مەسیحیەکان هاتنە عێراق لە سەدەی یەکەمی زاینی لە باکووروخۆرئاوا لە سەردەمی فەرمان ڕەوایی فارس لەسەرانسەری وڵاتەکەدا بڵاو بووەوە هەتا دەرکەوتنی ئاینی ئیسلامی[٢٠٧]بۆ چوونێك کەزیاتر پش ئەستورە بە بەڵگەی مێژووی سەرەتای هاتنی مەسیحی بۆ کوردستان، بۆ سەرەتای پەیدابوونی ئاینی مەسیحی دەگەڕێنێتەوە، ئەویش(جاتلیقی)ی شاری(مەدائن)ە، کەناوی(هیماوسی یەکەم)ە و لە ساڵی(٨٢٢)زاینی دا کۆچی دوایی کردووە و دەڵێت:"ئاینی مەسیحی لە ناوئێمەدا لەدوای بەرزبونەوەی حەزرەتی مەسیح بۆ ئاسمان بە٢٠ ساڵ بڵاوکرایەوە، بەتایبەتی لە ڕێگەی مارماری مارادی، کەیەکێك بوون لە(٧٢)قوتابیەکانی مەسیح، کە ڕوویان کردۆتە شارەکانی نوسەیبین، جەزیرە، موسڵ، کوردستان لە سەدەی یەکەمی زاینیدا"[٢٠٨]، مەسیحیەت هەر لە

[**]- ئەمانە بریتین لە سریانی کلدانی و سریانی ئاسوری، سەرجەمیان بە یەکێك لە زمانی سریانی ئەدوێن کە لە بنەڕەتدا لە زمانی ئارامی کۆنەوە وەرگیراوە، دابەش دەبن بۆ دووبەش: یەکەمیان سەرجەم ئەو نیشتەجێ بوانە دەگرێتەوە کە لە سەردەمانێکی کۆنەوە لەم ناوچەیەدا جێگیر بون کە پێك دێن لە کلدانی و نەستوری یەکگرتوو یەعقوبی(السریان).هەرچی گروپی دووەمە سەرجەم ئەو کۆمەڵانە دەگرێتەوە کە لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمەو هاتون کە بریتین لە ئاسوری(نەستوری)، ئەرمەن.. ئەمانە دووبەشن: -

یەکەم: نیشتەجێ بووەکان: ئەو کۆمەڵەخەڵکانەن کە لە سەردەمانێکی زووەوە لە عێراقدا نیشتەجێ بوون کە بریتین لە(کلدا و سریانی و پێشیان دەوترێت(یەعقوبی) شوێنی نیشتەجێبوونیان پارێزگای نەینەوایە(شاری موسڵ و گوندو شارۆچکەکانی نزیك موسڵ، بەگشتی کلدانیەکان لە نزیك گوندەکانی نزیك کەناری دیجلە نیشتە جێ بوون کەبریتین لە(قوش و تل اسقف، تلکیف، عقرة...).

دووەم :هاتوەکان:- ئاشوریەکان بەشێکی سەرەکی ئەو ئاوارانە پێکدەهێنن کە هاتون بۆ عێراق لە پاش جەنگی جیهانی و پاش ئەوانیش ئەرمەنیەکان کەئەمانە سریانی نین...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية ،مصدرسابق، ص٢١٩-٢٢٤. بۆزانیاری زیاتر لە سەر کلدانی و ئاشوری و مەزهەبە جیاوازەکان بڕوانە: أ- کرێکار عبدالله، کوردو ئاشوری، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣-٨٩. ب- شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدرسابق، ص٢١٩-٢٢٩. ت- عبدالرزاق الحسنی، العراق قديمان وحديثأ، مصدر سابق، ص٤٥-٤٦.

[٢٠٥]- شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدرسابق، ص٢٣٣.

[٢٠٦]- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩. وەرگیراوە لە:

The encyclopedia of islam vol:II.london .١٩٢٧.volIv.london .١٩٣٤.vol.I.london١٩٦٠.p١١٥١.

[217]- خلیل اسماعیل، اقلیم کردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، مطبعة اوفسيت كريستال، أربيل، سنة١٩٩٨، ص٩١.

[218]- کرێکار عبدالله، کوردو ئاشوری، سەرچاوەی پێشوو، وەرگیراوە لە: رفائيل بابواسحاق، تأريخ نصاري العراق، بغداد، سنة١٩٤٨، ص٢.

سەرەتاوە لەناو کورداندا بلاّوبووەوە ولاّتەکەیان بوو بە حەشارگەیەکی پەیڕەوکەرانی ئەم ئایینـە بەشێکیشیان تەنانەت ئیمڕۆکەش هەر لە سەر ئەو ئاینە ماونەتەوە[٢٠٩]...

مەسیحیەکان:-

بریتین لە هەموو ئەو کەسانە کە پەیڕەوانی ئاینی مەسیحی دەکەن کە بریتین لە:

١- هاونیشتمانانی کوردستان کەبریتین لە ئارامی و ئاشوری و کلدان...

٢- هاتووەکان: ئەمانە ئەو کۆمەڵە مرۆییانە دەگرێتەوە کە لە ئێران و تورکیاوە لە پاش جـەنگی جیهـانی یەکەمەوە هاتوون، وەك ئاسوری[*] و ئەرمەن...

٣- ئاینی جوولەکە[**]:-

هاتنی جوولەکە بۆ کوردستان وپەیدا بوونی ئاینەکەیان لـە وێـدا، لەهـەمان کـاتی پەیـدابوونیان بـووە لـە میسۆپۆتامیا و ئێران و ئاسیای بچووکدا ئەویش بەهۆی شالاّوی دووشەپۆلی جوولەکەکانەوە بوو بۆ ئەم ناوە کە لـە ئەنجامـدا کۆمەڵـە و گروپـە ئـاینی دووره پـەرێزەکانی خۆیـان لـە سەرانسـەری ئـەم هەرێمـە بەرفراوانـەدا دامەزرانـد، یەکـەمین شـەپۆلی ئەمانـە دوای هێرشـەکەی شـای بابل(نەبوخزنەسـر)بو، لەسـاڵی٥٨٧پ.ز. بـۆ سـەر هەردوو مەملەکەتی جوەکان - ئیسرائیل، یەهوداو بەدیل گرتنی بەشێکی زۆری دانیشتوانەکانیان و هێنانیان بـە کۆیلەیەتی بۆ بابل[٢١٠]. دووەمین شەپۆلی جولەکەکان لەئەنجامی بلاّوبوونەوەو دەربەدەرییانەوە بـوو ئـەویش لـە ئەنجامی لەشکرکێشی"تیتۆ"ی ڕۆمانی بوو کە لەساڵی٧٠ی زاینی دا فەلەستینی دا داگیر کرد.[٢١١]

بڕوانـە خشـتەی ژمـارە(٧)، کـە ئاینزاکـانی پارێزگـای کـەرکوکی تیـا ڕوون کراوەتـەوە بـە بـەراورد بـە پارێزگاکانی تری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و پارێزگاکانی تری عێراق.

خشتەی ژمارە(٧)

ئاین	پارێزگای کەرکوك	ناوچەی ئۆتۆنۆمی هەرێم	سەرجەمی عێراق بە بێ پارێزگای کەرکوك
موسڵمان	٩٧,٤١٦	٩٧,٢٩٨	٩٦,٦
مەسیحی	٢,٣٤	١,٩٢٩	٢,١٦١
جولەکە	٠,٠٠١٢	٠,٠٠١٢	٠,٠٠٣٥

[219] - ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی ونەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٤-٢٣٥.

[*] - ئاسوریەکان دەگەڕێنەوە سەر ئاشوریەکان(Asyrian)ئەم ناوە لەلایەن هەنـدێك گەشـتیارو نوسـەری ئینگلیزیـەوە لەناوەڕاسـتی سـەدەی ڕابـووردوو لێیـان نراوە. ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ وشەی(سریانی)"Syrian"بەو پاساوەی کەبەزمانی سریانی ئەدوێن. بۆزانیاری زیاتربڕوانە: شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبیعیة والبشریة، مصدر سابق، ص٢٢٤.

[**] - ئاینی جوولەکە دابەش دەبێت بۆ دوو ڕێچکە، بریتین لە سەدوقی و فەریسی:کرێکارعبدالله، کوردو ئاشوری ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨١.

[211] - أ- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦.

ب- عبدالرزاق الحسنی، العراق قدیماً وحدیثاً، مصدر سابق، ص٤٣.

[211] - ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦.

سابیئە	٠,٠٦٣٩	٠,٠٠٤٤	٠,١٥٧
ئێزیدی	٠,١٢٢	٠,٧	٠,٩٢٣
هی تر	٠,٠٠١٢	٠,٠٠٨	٠,٠٠٢٩
نەزانراو	٠,٠٤٧٥	٠,٠٦	٠,١٥
سەرجەم	١٠٠	١٠٠	١٠٠

ڕێژەی ئایینزاکان لە پارێزگای کەرکوك و ناوچەی ئۆتۆنۆمی و باقی پارێزگاکانی عێراق بەبێ پارێزگای کەرکوك لە ساڵی١٩٧٧دا*(٪).

بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٧)دەبینین پارێزگای کەرکوك فرە ئاینە و ئاینزای هەمەجۆری تێدایە، هەرچی موسڵمان و مەسیحییەکانە(٩٩,٧٥٦٪)ی سەرجەمی ئاینزاکانی پارێزگاکە پێکدەهێنن، بەلاّم ئاینزای موسڵمان بەرزترین ڕێژەی ئاینزای پارێزگاکەی پێکهێناوە و ڕێژەکەی(٩٧,٤١٦٪)ە، بەلاّم ئەم ڕێژەیە لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی(٩٧,٢٩٨٪)ەولە سەرجەمی پارێزگاکانی عێراقیش(٩٦,٦٪)ە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە پەیڕەکەرانی ئاینی موسڵمان لە پارێزگاکەدا لە چاو ناوچەی ئۆتۆنۆمی و سەرجەمی تری پارێزگاکانی تری عێراق زیاترە. بەلاّم هەرچی ئاینزای مەسیحیشە جارێکی دیکە ڕێژەکەی لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی و پارێزگاکانی تری عێراق زیاترە، بۆ نمونە لە پارێزگای کەرکوك ڕێژەی مەسیحییەکان(٢,٣٤٪)ە، بەلاّم لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ڕێژەکە(١,٩٢٩٪)و لە سەرجەم پارێزگاکانی تری عێراق ڕێژەکە(٢,١٦١٪)ە، هەرچەندە بەشێکی زۆری ڕێژەی ئاینزاکانی تری عێراق هەردەکەونە ناوچە دابڕاوەکانەوە بە تایبەت قەزاو ناحیەکانی پارێزگای نەینەوا.

٤- ئێزیدی :-**

نوسەر و توێژەرەوان لە سەر ناسنامەی ئێزیدیان و ئاینەکەیان کۆك نین هەندێکیان بە کوردیان هەژمار دەکەن و بە پێچەوانەوە هەندێکی تریان ئەیانخەنە پاڵ نەتەوەکانی تر، هەندێکیان ئاینەکەیان بە ئانی کۆنی کورد دادەنێن و هەندێکی کە بە تێکەڵەیەك لە ئاینیەکانی جو و مەسیحی و موسڵمان... بۆ زانیاری زیاتر بە

---

* - تێبینی: أ- سنووره کارگێرییەکان بە پێی سنووری کارگێری ساڵی(١٩٧٧)ە. ب- ڕێژەکان لەلایەن توێژەرەوە دەرهاتوە: مكتب العلوم الاعلامية، التوزيع الديني للسكان العراقيين، طبعة مديرية الامن العامة، بدون سنة طبع، ص١٠-١١.

** - هەندێك پێیان وایە کە وشەی ئێزیدی لە وشەی یەزدان وەرگیراوە، ئەمەش ناوێکی فارسیە بۆ خوای مەزن، ئەویش بە لە بەرچاوگرتنی ئەوەی کە خوای گەورە لە ئاینەکەیاندا گەورەییەکی ڕەمزی هەیە: شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق ص١٨١. وەرگیراوە لە:
Luke,k.c.,mousl and its minorities,.london ١٩٢٥,p١٢٥.

لێکۆڵەری سۆڤیەتی ئا.ئا. سمیۆنۆف. شایانی سەرنجێکی تایبەتیە. دوای ئەوەی دەقی کتێبە پیرۆزەکانی ئێزیانی لە ئینگلیزیەوە کردۆتە ڕووسی، بۆچوونەکانی وەرگێراوە لە ئینگلیزیj.joseph شیدەکاتەوە و دەڵێت: ئێمە لای ئێزدیان باوەڕێکی موسڵمانانە نادۆزینەوە دەربارەی خواوەند، نە وەکو مەسیحیاش خواکە- یان شێوەی عیسای هەیە. تاقە شتێك کە ئێزیدی لە موسڵمانان و مەسیحی و جولەکەکان نزیك بکاتەوە باوەر بە خودی خوایە، ئێزیدیزم ڕون و ئاشکرا نیشانی داوە کە خوای ئەمان تەنها دونیای خەلق کردووە بەس پاراستن و بەڕێوە بردنەکەشی بەحەوت خواوەندەکان سپاردوە.: ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشو،ل٩١. وەرگیراوە لە :
Cemehob a.a"ПокπohehΛe catahe y Пepeπhea3ΛatckΛx kypπob-e٣Λπob".eaππetehb cpeπhe-a٢ΛatckoΓo ΓocyπapctbehhoΓo yhΛbepcΛteta.١٩٢٧.n.١٦.

نزیك ترین بۆچوون لە ڕاستی ئەوەیە کە شوێنکەوتەی ئاینی زەردەشتین لەگەڵ پاراستن و دەست پێوەگرتن بە هەندێك بیرو باوڕی زەردەشتی کۆن.: شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص١٨٣. زۆربەی لێکۆڵەرەوان دان بە ڕاستی کتێبەکەی صدیق دەمەلۆجی دا دەنێن کە بەرهەمی ژیانیەتی لەگەڵ ئێزیدیەکان بۆ ماوەی٤٠ ساڵ، بەڕای ئەم نوسەرە ئاینی ئێزیدی لەئاینی مانیی وە سەری هەڵداوە و بۆییەکی ئیسلامی وەرگرتووە و لە ئەنجامدا بەو شێوەیەی ئیمڕۆ دەرکەوتوە... ڕەشاد میران، ڕەشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو. ل٨٩. وەرگیراوە لە: صديق الدملوجي، اليزيدية، الموصل، سنة ١٩٤٩،ل١٧٠. ڕەشید یاسمی دەڵێت سەرجەمی توێژینەوەکانی تایبەت بە ئێزیدی ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە بیرو= باوەڕەکەیان نموونەیەکی بەجێ ماوی ئاینی کۆنی بەستەڵەکی زاگرۆسن. أحمد شوكت، الشبك الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، بدون سنة طبع، ص٢١٧. وەرگیراوە لە: رشيد ياسمي، کورد وپیوستیکی نژادیو تاریخی، ٨٤٢، ثین کردەایست، ١٤٣٨م ،

کورتی تیشك دەخەینە سەر هەندێك لەو بۆ چوونانە.

شەمسەدین سامی دەڵێت"ئێزیدیـەکان کـوردن"[٢١٢]، هـەروەها وەك لـە ڕاپـۆرتی لیژنـەی چارەسـەر کردنـی کێشەی موسڵدا هاتوە:"حکومەتی تورکی دڵنیایی دا کە ئێزیدیەکان ڕەگەزێکی کوردی تایبەتن، کلتوریان هـەمان کلتوری کوردەکانی تـرە. بـەڵام لـە دینـدا جیـاوازن، حکومـەتی تـورکی پێـی وابـو کـە جیـاوازی لـە نێـوان ئـاینی ئێزیدی و ئیسلام هەمان جیاوازیە کە لەنێوان کاسۆلیکي و پرۆتستاندا هەیـە..."[٢١٣]هـەروەها مـس بیـل دەڵێت: ئێزیدییەکان بـە کـوردی دەدوێـن و ڕەنگـە بنەڕەتیشیان هـەر کـورد بێـت[٢١٤]، هـەروەها لیژنـەی چارەسـەرکردنی کێشەی موسڵ سەبارەت بە ئێزیدیـەکان دەڵێن:"ئێزیدیـەکان بـەزمانی کـوردی قسـە دەکـەن، بـەزمانی کـوردیش نوێـژ دەکـەن و ژمارەیـەکی کـەم لـە کتێبـە پیرۆزەکانیـان بـەزمانی عـەرەبی نوسـراوە، شـێخیش بـە کـوردی مەراسمیەکان جێبەجێ دەکات و بە کوردیش بانگ دەدەن و پێیـان وایـە خـواش بـە کـوردی قسـە دەکـات"[٢١٥]. لـە ئاماری ساڵی١٩٧٧دا زۆرینەیان بەعەرەب تۆمار کراوان.

٥- شەبەك * :

شەبەك وەك ئاینی ئێزیدی بۆ چوونی جیاجیای لە سەری هەیە، بۆیە هەوڵ دەدەین کە هەنـدێك ڕاسـتی بخەینە ڕوو:

ڕەشید بەندەر دەڵێت: شەبەك لە کورد زیاتر هیچی کـەنین ڕەنگـە هەنـدێك لـە ڕێچکە(مـذهب)و ئـاینی دەورو بەری کاریگەرییان لە سەری هەبووبێت، هەندێکیان لە ڕێـی تەکیـەو ڕێگای سۆفیەتیەوە چـووبێتنە نـاو ئاینەکەوە، وەك شیعەکان لە عاشورا دا جل و بەرگی ڕەش لە بەر دەکەن و سەردانی شوێنە پیرۆزەکان دەکەن لە نەجەف و کەربەلا و سامراء، خۆیان بەساقەی ئیمامی عەلی و پێشـەواکانی تر(ایمان)دەکـەن و لێیـا ئەپاڕێنـەوە. ئەمەش ئەوەیەکە لە جیهانی ئیسلامیدا پەیڕەودەکرێت، بەڵام تێکەڵاو کردنیـك لـە نێـوان ئـەمان و قزڵباشـی و بەکتاشـی و سـارلی و ئـەهلی هـەق هەیـە لەلایـەن توێـژەرەوان... شـەبەکییەکان شـانازی بـەکوردێتی** خۆیانـەو دەکەن و لەلایەن ڕژێمی پێشووەوە تووشی گۆڕینی ناسـنامەیان بـون بـۆ عـەرەبی و بەشـێك لەخێزانـەکانیان لـە ساڵی ١٩٥٧ڕاگوێزراون. لە ساڵانی نێوان ١٩٨٨-١٩٨٩ بەتەواوی ڕاگوێزراون بۆ ئۆردوگای زۆرە ملێ، لـە ئامـاری سـاڵی ١٩٧٧دا بەعـەرەب تۆمـار کـراون. شـەبەك بـە کـوردی دەدوێـن و زۆرێـك لـە وشـەی کـوردی کۆنیـان پاراسـتوە لـە زمانەکەیاندا[٢١٦]. هەروەها مەتین لـە کتێبەکەیـدا بـە پشـت بەسـتن بـە بەڵگـەی زانسـتی و مێـژوویی دەڵێـت: بـە دیالێکتی باجلانی دەدوێن ئەمیش ئەگەڕێتەوە بۆ دیـالێکتی گـۆرانی کەیەکێکـە لـە چـوار دیالێکتـە کوردییەکـە،

---

[٢١٢] - شەمسەدین سامی، کوردو کوردستان لەیەکەم ئینسکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٣.

[٢١٣] - لجنة عصبة الأمم، تقريرحول الحدود العراقية- التركية، مصدرسابق، ص٥٧.

[٢١٤] - المس بيل، تأريخ العراق القريب، ت. جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب- بيروت، سنة١٩٧١، ص١٥٧.

[٢١٥] - لجنة عصبة الامم، تقريرحول الحدود العراقية - التركية، مصدر سابق، ص٥٨.

* - پێ دەچێت ناوی شەبەك لە وشەی(شوانکارە)وەرگیرابێت، شوانکارە هۆزێکی کوردیە:متين، الشبك - الشاه بگ، مطبعة روناكبري، سنة ٢٠٠١، ص٦. وەرگیروە لە: دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الثالث عشر، ص١٥٥.

** - لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا هاتووە کە شاباك مەزهەبی قیسمی لە کوردانی موسڵە بە گوێرەی هەندێك لە تەخمیناتی مەئمورینی ئینگلیزنفوسیان لە ١٠٠٠٠کەسێکە... ئەمانە لە قەزای سنجاردا لە دێهاتی(عەلی ڕەش، یەکیجە، خەزنە، تاللار...)ساکنن: محەمەد ئەمین زەکی، خولاصەیەکی تأریخی کوردو کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧.

[٢١٦] - زهيركـاظم عبـود، الشـبك في العـراق، الطبعـةالأولى، سلسـلة كتـب سـردم العربـي- السـليمانية، سـنة ٢٠٠٦، ص٣٧ نقلـه مـن رشـيدالبندر، الثقافـة الجديـدة، العدد١٢/١٩٩٣، بتأريخ ٢/٢/٣٠/١٩٩٣، ص١٤٢-١٤٢.

ئەوەی گومانی تیا نییە ئەوەیە شەبەکییەکان کوردن و دیالێکتەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ زمانی کوردی(دایك).[٢١٧] هەروەها مامۆستاو توێژەر(أوستن هنری لایارد)کە ناسراوە بە توێژینەوەو گەڕان لەناوچەی موسڵ، دەڵێت: شەبەك دەگەڕێتەوە بۆ پێشینانی کورد کە لە ئێران ژیاون.

٦- ئەهلی هەق:-

ئەهلی هەقیش کۆمەڵێکی تری(ئیتنۆ- ئاینی)ن هەر لە نێو قەوارەی ئیتنۆسی(نەتەوە)ی کوردیدا و لە نشیمەکانی خۆیاندا دوورە پەرێز دەژین، خاوەنی باوەڕێکی ئاینی و گەلێ مۆرك و نەریتی تایبەتی خۆیانن، ناوی ڕاستەقینەیان ئەهلی هەقە، و ئەم ناوەیان لا پیرۆزە بەلاّم بە شێکیشیان لە کوردستانی عێراقدا. (کاکەیی)[*] یان پێ دەڵین، لە لایەن پسپۆڕان و لێکۆڵەرەوانیشەوە زێتر بەناوی"عەلی ئیلاهی"ناسراون[٢١٨].

ئەهلی هەق مەزهەبێکی کوردی ڕەسەنە لە کوردستاندا سەری هەڵداوە و شوێنە پیرۆزیەکانیشیان هەر دەکەوێتە کوردستانەوە[**] و زۆربەی تێکستە دینیەکانیشیان هەر بەزمانی کوردییە بە(گۆرانی)، پەیڕەو کەرانی ئەم مەزهەبە کەکورد نین ژمارەیان زۆر کەمە[٢١٩].

هەندێك کەس پێی وایە کە سارلیەکانیش هەر کاکەین و شوێن کەوتەی ئاینی کۆنی(دیویسیا)ن، سارلیەکان ناوێکی نوێیە و موسلاّویەکان لێیان ناون، ئەویش لە وشەی بەهەشت بۆ من(صارت لي الجنة) وەرگیراوە و چوونە سەرئاینی کاکەیی و بە تێپەربوونی کات گۆڕا بە(صارلي)[٢٢٠]. تێکەڵ کردنی شەبەك و سارلییەکان لە ڕوانگەی بیرو باوەڕی ئاینی هەڵەیەکی گەورەیە لە لایەن نوسەران و توێژەوان ئەمیش لە بەرئەوەی:

١- هەردووکیان لە یەك ناوچە دەژین.

٢- لێکچوونی نزیکی کرمانجەکەیان کەئەویش دیالێکتی گۆرانییە، سەرەڕای ئەو پەیوەندییە باشەی کە هەیە لە نێوانیاندا و نزیکیان لەو شوێنانەی کە لێی ئەژین، تەنها لە گوندی کبرلی بەیەکەو دەژین، ئەگین گوندەکانی تریان بریتین لە(زەنگل وەردەك، تل لبن، مجیدیە و کزکان، بساتیلە)[٢٢١]، دەسەلاّت دارێتی عوسمانی ئەم ئاینزا جیاوازانەی دابەش کرد بە دەوری شاری موسڵدا، بەم جۆرە: شەبەك لە ڕووباری خەوسەر بۆ ڕوباری خازر، گواسترانەوە لە ڕووباری خازەر لە ڕووی چیای مەقلوب بەرەو زێی گەورە و سارلییەکان لە خۆرهەلاّتی

---

[٢١٧] - متین، الشبك- شاە بەگ، مصدر سابق، ص٣٧.

[*] - وشەی کاکەیی لە وشەی(کاك)ی کوردیەوە وەرگیراوە، بەواتای برا دێت، کاکەییەکان هەندێك شتیان لە ئاینی ئیسلام وەرگرتووە جەژنەکانیان بریتین لە جەژنی ڕەمەزان و جەژنی قوربان و جەژنی نەورۆز، ڕۆژی هەینی و دوشەممە لایان پیرۆزە، سمێڵیان کورت ناکەنەوە... چینایەتی لە ئاینیاندا هەیە و(پیر) سەرۆکی دینی بەرزە و ئەوانەی کە لە سێ چین پێکهاتوون کە بریتین لە ڕێنموونی کار ئاینی ومام(بابا)و ئومی... بۆ زانیاری زیاتر لە سەرناسنامە و ئاین و پەیوەندییان لەگەڵ ئاینەکانی ترو چینایەتی لە ئاینەکەیاندا بڕوانە: أ- شاکرخصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق، ص١٨٧-١٨٩.ب- باسيلي نيكيتين، الأكراد، دراسة سوسيولوجيةو تأريخية،م. نوري طالباني، الطبعة الثانية، دار الساقي، سنة٢٠٠١، ص٣٢٤.نقله عن محمد مكري (باللغة الفرنسية ساهمة علمية في الدراسات الايرانية،باريس،سنة١٩٧٠، ص٣٧٢-٣٧٥.

[٢١٨] - أ- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٧.ب- سي.جي. ادموندز، كرد وترك وعرب، ت. جرجيس فتح الله، مصدر سابق، ص١٦٨.

[**] - ناوچەکانی ئەهلی هەق لە ناوچە ململانێدا بریتین: لە دەوروبەری کەرکوکدا ئەمانەن(مەتیق، تۆبزاوە ، عەلی سەرا،جنگلاوە، لهێب، زەنقر، گوندەکانی لا موسڵیش مەتراد، سفەید، توێلە بەن، هۆردەك، کوڵە بۆر، گەزەکان وکەلەك، گوندەکانی خانەقین بریتین لە مێخاس، شێخ ڕەحیم، پویکە، چەمچەقەل... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٧. وەرگیراوە لە هاشم کاکەیی، کاکەیی گۆرانی فۆلکلۆر، کاروان، ١٩٨٥/٢٨, هەولێر.

[٢١٩] - (المترجم)، باسيلي نيكيتين، الاكراد، دراسة سوسيولوجيةو تأريخية، م. نوري طالباني، مصدر سابق، ص ٣٢١,

[٢٢٠] - متين، شبك- شاە بەگ، مصدرسابق، ص٩.

[٢٢١] - المصدر نفسه، ص٨.

شەبەك بۆ باشووری گواسترانەوە، بەمەبەستی دروست کردنی بەربەستێکی مرۆیی لە بەردەم هێرشی دەوڵەتی فارسی.[٢٢٢]

٣ - جوگرافیای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان:

هۆکارە سروشتی و مرۆییەکان بەرپرسن لە هێزی ئابوری هەریەکەیەکی جیۆگرافی، هەر هێزی ئابوریشە کە بڕیار لە درێژەدانی ئەو یەکەی ڕامیارییە دەدات بە مانەوە یان لە ناوچوون، بۆیە دەبینین ئەو هێزە ئابووریە شارەوە مەزنەی کە سروشت داویەتی بە ناوچە دابڕاوەکان، بووە بە سەرچاوەی ئازار و مەینەتییەکانی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان، کە هاو کات نەتوانراوە پەرە بە توانا مرۆییەکانیش بدرێت تا هاوتا بتوانن وەك پێویست ئابوری ناوچەکە بەهێز تر بکرێت و لە خۆش گوزەران کردنی دانیشتوانی ناوچە کە دا وەگەڕبخرێت...

جوگرافیای ئابووری هەریەکە لە چالاکییە جۆربەجۆرەکانی کشتوکاڵ و پیشەسازی و گواستنەوە و بازرگانی و ڕاو و گەشت و گوزار... دەگرێتەوە، هەوڵ دەدەین کە بە کورتی لە هەریەکەیان بدوێین:

١- کشتوکاڵ و ئاژەڵ داری:

کشتوکاڵ ناسنامەی ئابوری هەرێمی کوردستانە بێگومان ناوچە دابڕاوەکان نەك لەم چالاکییە بە دەرنەبووە بەڵکو بەسەرەتاکانی چاندنی کشتوکاڵ دادەنرێت لە ناوچەکەش دا ، هۆکارەکانی جیۆگرافیای سروشتی وەك زۆری سەرچاوەی ئاو و خاکی بەپیت و ئاو و هەوای گونجاو و ئاوەدانی بە دانیشتوان. هۆکاری ئەنجام دانی چالاکی کشتوکاڵی بووە، سوودی ئەم کەرتە دابین کردنی خۆراکە بۆ دانیشتوان، ئێستاش بە کورتی لەم چالاکییە دەدوێین:

أ- کشتوکاڵ:

تەمەنی زانینی کشتوکاڵ لەلایەن مرۆڤەوە لە کوردستان بە(٩-١١)هەزارساڵ خەمڵێندراوە[٢٢٣]، بۆ نموونە چەرمۆ بە کۆنترین گوندی کشتوکاڵی خۆرهەلاتی ناوەڕاست دادەنرێت، کە مرۆڤ بۆ یەکەم جار گەنم و جۆی تیاچاندووە[٢٢٤]، بەروبومە کشتوکاڵیەکانیش دابەش دەبن بۆ:

١ - بەرو بوومی دانەوێڵە:

أ - گەنم: چاندنی گەنم زستانەیە واتە لە مانگی تشرینی یەکەمەوە دەست دەکرێت بەچاندنی و لە مانگی ئایاردا دەدوورێتەوە، بە گشتی پشت بە دابارین دەبەستێت، چەندین جۆری جیاواز لە گەنم لەناوچە دابڕاوەکاندا دەچێنرێت بەڵام بەزۆری قەندەهاری(سابیربەگ) لەناوچەی کەرکوك دەچێنرێت[٢٢٥]، ناوچە دابڕاوەکان گەنم بە ڕادەیەکی زۆری دەچێنرێت وەك دەشتەکانی کەرکوك و موسڵ و جەزیرە... بۆنموونە لە ساڵی١٩٧٤دا تەنها لە پارێزگای کەرکوك(١٣٨٨٠١٤)دۆنم بە گەنم چێنراوە کە(٤٤,٥٣٪)ڕووبەری هەرسێ پارێزگاکەی تری هەرێم بووە، و بەرهەمی هەمان ساڵ(٢٣٢٨٠٤)تەن بووە کە(٤٢,٢٥٪)ی بەرهەمی هەر سێ پارێزگاکەی

[٢٢٢] - المصدر نفسه، ص٥.

[٢٢٣] - محەمەد عەبدولاّ، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵی لە هەرێمی کوردستاندا، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩، ل٢٣٢، وەگیراوە لە جمال رشید، تأریخ الکورد القدیم- هەولێر، سنە١٩٨٠، ل٢٠.

[٢٢٤] - جان برتولینو، الکرد موطنهم، تأریخهم و قائدهم الموعود الذي تمناه الشاعراحمد خاني، و.جمیل محمد مصطفی، الطبعةالاولی، مطبعةخاني- دهوك، سنة٢٠٠٧، ص٢٢، نقلا عن نود ڤالستروم السوید،لیس لنا اصدقاء غیر الجبال، ترجمة وتقدیم عبد السلام نعمان، سنة ١٩٨٨، بدون رقم صفحة.

[٢٢٥] - محەمەد عەبدولاّ، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵی لە هەرێمی کوردستاندا، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٤.

بەرهەم هاتوە[٢٢٦]. ڕوبەری چێنراو بەگەنم لە ساڵی١٩٨٧ لە پارێزگای کەرکوك(٦٤٦٦٠٠)دۆنم بووە کە٤٤٣٠٠ تەن بەرهەمی بووە کە برشتی لە هەر دۆنمێك(٦٨,٤)کیلۆ گرام بووە[٢٢٧]، بەڵام لە ساڵی٢٠٠٣ دا لە پارێزگای کەرکوك٧٦٥١٢٤دۆنم بە گەنم چێنراوە کە بڕی(٤٤٥٤١٦)تەن بەرهەمی هەبووە وبڕی بەرهەم بۆ هەردۆنمێك بڕی(٥٨٢)کگم بووە [٢٢٨]

ب- جۆ: بەروبوومێکی دیکەی زستانەیە، چاندن و بەرهەم هێنانی بەهەمان ڕێگای بەرهەمی هێنانی گەنمە، بەڵام جۆ بەرگەی پلەی گەرمی بەرزتر و خاکی شۆرەکات تر و کەم ئاوی زیاتر دەگرێت... لە چەندین بورای جۆراوجۆردا بە کار دەهێرێت. دووجۆری هەیە، جۆ ڕەشە و جۆی سپی، بەڵام جۆی ڕەش بلاوتر دەچێنرێت[٢٢٩].بە گشتی لە هەموو ناوچە دابراوەکان دەچێنرێت. ڕووبەری جۆی چێنراو لە پارێزگای کەرکوك لەساڵی١٩٨٧ دا(٥٧٤٩٠٠)دۆنم بووە ، کە(٢٧٩٠٠)تەن بەرهەمی هەبووە، هەردۆنمێك بڕی(٤٨،٦)کیلۆگرامی بەرهەم بەردەکەوێت[٢٣٠].بەڵام لە٢٠٠٣دا بڕی دۆنمی چێنراو(٨٧٤٢٥)دۆنم بووە کە(٢٨٠٥٢)تەنی لێ بەرهەم هێنراوە، کە هەردۆنمێك(٣٢١)کیلۆی بەردەکەوێت[٢٣١].

ت- برنج: بەرهەمێکی هاوینەیە، بە خۆراکێکی سەرەکی دانیشتوانی هەرێم دادەنرێت، لە کەرکوك دەچێنرێت بەڵام بە گشتی لە قەزای ئاکرێ و شێخان لەپارێزگای موسڵ دەچێنرێت.[٢٣٢]

٢- بەرو بومی نەختینە(بەروبومی پیشەسازی).

پەموو، بەرووبومێکی هاوینەیە، گرنگی یەکی زۆری هەیە لە ڕووی ئابوریەوە زیاتر لەپارێزگای کەرکوك ڕووبەرێکی فراون بۆ چاندنی ئەم بەرووبوومە تەرخان کراوە لە چاو پارێزگاکانی تری هەرێم، بۆ نموونە ڕووبەری چێنراوی پارێزگاکە لە ساڵی١٩٨٧ دا(٢٠٢٧٠) دۆنم بووە و بڕی(٥٣٤٠)تەن بەرهەم هاتووە کە بەرهەم لە هەر دۆنمێکدا(٢٦٣,١)کگم بووە[٢٣٣]، لەساڵی١٩٧٥ دا لە ناوچە کوردییەکانی پارێزگای دیالە نزیکەی(١٢٦٣٣)دۆنم چێنراوە..[٢٣٤]

٣- بەروبوومی ڕۆندارەکان:

أ- گوڵە بەڕۆژە: بەرو بوومێکی هاوینەیە لە پارێزگای کەرکوك بە شێوەیەکی فراوان دەچێنرێت، پاشان پارێزگای موسڵ، لە ساڵی١٩٨٩ دا ڕووبەری(١٥١٢٨)دۆنم لە پارێزگاکە بە گوڵە بەڕۆژە چێندراوە... لە پیشە سازی

---

[٢٢٦] - سناء العمري، انتاج و استهلاك الحنطة في العراق، دار الحرية للطباعة- بغداد، سنة١٩٨٠، ص٢٩٩.

[٢٢٧] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٥٦.

[٢٢٨] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، بدون مكان طبع، بدون سنة طبع، ص٥٥.

[٢٢٩] - محمد عەبدوڵا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٦.

[٢٣٠] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٥٦.

[٢٣١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤،مصدر سابق، ص٥٥.

[٢٣٢] - محمد عەبدوڵا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٨.

[٢٣٣] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٥٧.

[٢٣٤] - محمد عەبدوڵا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ،جیۆگرافیا هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٠-٢٤١.

بەرهەم هێنانی ڕۆندا سوودی لێ وەردەگیرێت...[٢٣٥] . بەڵام لە ساڵی(٢٠٠٣)دا ڕووبەری چێنراو(٢٥٣١)دۆنم بووە کە(١٠٩٦)تەنی بەرهەم هەبووە(٤٣٣,٢)کگم لە هەر دۆنمێکدا بەرهەم هاتووە[٢٣٦] .

ب- کونجی: بەرهەمێکی هاوینەیە، بۆ گەشە و بەرهەم هێنانی پێوستی بە ئاو هەوای گەرم هەیە، ناوچە کوردییەکانی پارێزگای دیالە لە بەرهەم هێنانی پشکی سەرەکی وەرگرتووە ، لە ساڵی١٩٨٩ دا نزیکەی ١٣٥٥٣٢دۆنم بەم بەرهەمە چێندراوە[٢٣٧] .

٤ - سەوزە:

سەوزە دەکرێت بە دوو جۆرەوە کە بریتین لە سەوزەی زستانە وەك(خاس و کەلەرم و سپێناخ و پیاز و شێلم و چەوەندەر...)، بەڵام هەرچی سەوزەی هاوینەیە بریتییە لە(تەماتە وباینجان وبامیە و شوتی و کاڵەك ...) ئەمانە لە دەوروبەری سەنتەری شارەکان و قەزاکان دەچێنرێن.

٥ - ڕەز و باخچەکان:

بەرلە وەی کە سروشتی کشتوکاڵ وەربگرێت، بە شێوەی سروشتی بوونی هەبووە، داری میوەی ناوچە دابڕاوەکان هەمە جۆرن، بەڵام سیاسەتەکانی ڕژێمی پێشوو بۆتە هۆی کەم بوونەوەی ڕووبەری ڕەز و باخەکان ئەمەش بۆتە هۆی کەم بوونی بڕی بەرهەم، بەڵام ئەو جۆرە میوانەی کە لە ناوچە دابڕاوەکان هەیە بریتین لە خورما و مزرەمەنی و هەنار و هەنجیرو مێو...بڕوانە خشتەی ژمارە(٨).

خشتەی ژمارە(٨)

ژمارەی دارەکان (هەمووجۆرێك) و ڕووبەری بێستان و ناوەندی ژمارەی دارەکان لە یەك دۆنم لە پارێزگای کەرکوك لە ١٩٧٨/١/١دا لە چاو سێ پارێزگاکەی تری هەرێم[٢٣٨]

پارێزگا	ژمارەی دار		ڕووبەری بێستان		ناوەندی ژمارەی دار لە هەر دۆنمێکدا
	ژ.(١٠٠٠)دار	٪	ڕووبەر بە(١٠٠٠)دۆنم	٪	
کەرکوك	٢٩١٠	٥,٥	٩	٨,٧	٣٢٣
سێ پارێزگاکەی تری هەرێم	٤٩٨٦٦	٩٤,٥	٩٤	٩١,٣	١٥٨٤
سەرجەم	٥٢٧٧٦	١٠٠	١٠٣	١٠٠	٥١٢,٣

بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٨)دەبینین ڕووبەرو ژمارەی دارو بێستانەکانی کەرکوك زۆر کەمترە لە ڕووبەر و ژمارەی دارو بێستانەکانی سێ پارێزگاکەی تری هەرێم، بەجۆرێك سەرجەمی ڕێژەی دارەکانی پارێزگاکە تەنها(٥,٥٪)دارەکانی سێ پارێزگاکەی هەرێم پێکدەهێنێت، و ڕووبەری بێستان لە پارێزگاکەدا تەنها(٨,٧٪)ی سەرجەمی سێ پارێزگاکەی هەرێم پێکدەهێنێت. دیارە هۆکاری ئەم جیاوازیە گەورەیە جگە لە هۆکاری ڕامیاری، هۆکاری جیۆگرافیشی لە پشتە کە ڕۆڵی هەبووە لەو دابەش بوونەدا.

ب - سامانی ئاژەڵ:

لە باری جوگرافیای سروشتی ناوچە دابڕاوەکان(ئاو هەوا، گژوگیا...) بۆتە هۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر لە ئاژەڵانی کێوی وەك بزنە کێوی ئاسکە کێوی، جگە لە پەلەوەری کێوی هەمەجۆر، بەدەر لەمانە بەهۆی بوونی

[٢٣٥] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٣-٢٤٤.

[٢٣٦] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤،مصدر سابق، ص٥٨.

[٢٣٧] - محمد عەبدوڵا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٤.

[٢٣٨] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٦٧.

لەوەرگا و پاوانی زۆر ناوچەکە لەبارە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵان بۆیە دەبینین چ بە جۆر و چ بە ژمارە ئاژەڵکی زۆر لەناوچەکەدا بوونی هەیە، جگە لە پەلەوەر و هەنگ، جگە لە بەرهەمی گۆشت، بەهەرمەکانی سپیایی وهێلکە وموو پێست و هەنگوین، سوودێکی زۆر بە ئابوری ناوچەکە دەگەیەنن، لە گرنگترین ئەو ئاژەڵانەی کە لە ناوچەکەدا بوونیان هەیە بریتین لە:

١- ئاژەڵ:

أ- مەڕ:

دوو جۆر مەڕ هەیە، بریتین لە مەڕی کورد و مەری عەواسی، کێش و درێژی تاڵە خۆریەکەی لە هی مەڕی کوردی کەم ترە، لە بەخێوکردنی مەڕدا پارێزگای کەرکوك پشکی سەرەکی بەردەکەوێت، بۆنموونە لە ساڵی١٩٨٦ دا بڕی(٤٨١٥٢٠)سەر بووە...[239]

ب- بزن:

بزنیش وەك مەر لە ناوچە دابڕاوەکاندا بوونی هەیە، بەلاّم بە ڕێژەیەکی زۆر کەمتر، چوونکە سروشی ناوچەکە بۆ پەروەردە کردنی مەڕگونجاو ترە تا بزن ئەویش بە هۆی گونجاوی پلەکانی گەرما و لەوەڕگای ناوچەکە، بۆیە دەبینین ژمارەیەکی کەم لە بزن لە ناوچەکەدا دەبینرێت. بۆ نموونە ژمارەی بزن لە پارێزگای کەرکوك لە ساڵی١٩٨٦دا تەنها(٧١٧٣)سەر بووە.[240] **.**

ت- مانگاو گامێش:

دوو جۆرمانگا هەیە، مانگای کوردی و مانگای شەرابی، لە ناوچە دابڕاوەکان بەزۆری جۆری دووەم بە خێو دەکرێت لە ساڵی ١٩٨٦دا ژمارەی مانگا لە پارێزگای کەرکوك، گەیشتۆتە(٥٩٣٢٨)سەر. بەلاّم بە دەوڵەمەند ترین ناوچە دادەنرێت لە زۆری ژمارەی گامێشدا، بە جۆرێك تەنها لە پارێزگای کەرکوك(١٦٢٧)سەر بووە لە ساڵی ١٩٨٦ دا کە ئەمەش بە قەدەر ژماری گامیشی هەرسێ پارێزگاکەی تری هەرێم بووە[241]**.**

٢ - پەلەوەر:

پەلەوەر لە هەموو شوێنێکی ناوچە دابڕاوەکان پەروەردە دەکرێت، ئێستا شێوەی بازرگانی وەرگرتووە لە پەلەوەڕگەکاندا بەخێو دەکرێت.

٢- چالاکی پیشەسازی:

دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان وەك بەشەکانی دیکەی هەرێم، خاوەنی پیشەسازی دەستی بچووك بوون، بەڵگەش بۆ ئەم ڕاستییە دۆزینەوەی پاشماوە دێرینەکانی وەك خشڵ و زێڕو دەفرو هۆکارەکانی جەنگە، بەلاّم ئەم پیشەسازییانە لە سەدەکانی ڕابردوو دا گەشەی بەخۆیەوە بینی.

بە تێ پەڕبوونی کات پیشەسازی مام ناوەند و پاشترپیشەسازی گەورە لە ناوچەکەدا سەری هەڵدا، بەتایبەت لە پاش دروست بوونی دەوڵەتی عێراق.

تا ساڵی١٩٣٧جگە لە پالأوگەی ئەلۆەن ی نزیك خانەقین نەبێت کە پالأوگەیەکی گەورەو مۆدێرن بوو هیچ جۆرە پیشەسازییەکی تری گەورە بوونی نەبوو لە ناوچەکەدا بەلاّم لە ساڵی١٩٥٠دا ئەنجومەنی

---

[239] - محەمەد عەبدولاّ، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵی لە هەرێمی کوردستاندا، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٥٠.وەرگیراوە لە: وەزارەتی نەخشە دانان، دەزگای ناوەندی ئامار، مديرية الأحصاء الزراعي، نتائج مسح الثروة الحيوانية في القطر، ساڵی ١٩٨٦،ل٥٢و ٦٥-٦٧.

[240] - هەمان سەچاوەی پێشوو، ل٢٥١.وەرگیراوە لە ئەنجامی پشکنینی سامانی ئاژەڵی، ساڵی ١٩٨٦، ل٧٠و٨٠-٨٢.

[241] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٢-٢٥٣.

ئاوەدانکردنەوەی عێراق دامەزرا کە بەرپرسیاریەتی نەخشەدانان و ئاراستەکردنی پرۆژەکانی ئاوەدانکاری و بەرەو پێش بردنی پرۆسە پێگەیاندنی ئابووریی پیشەسازی خستە ئەستۆی خۆی و جەختی لە سەر دامەزراندنی پرۆژەی پێویست و بنیادنانی پەیکەرە ڕاگیراوەکان(الهیاکل الارتکازیة) دەکردەوە[٢٤٢]. میری ئەو بڕەپارەیەی کە تەرخانی کرد بۆ ئەم کەرتە ١٤١,٨ملیۆن دینار بوو، بەلاّم ناوچەدابڕاوەکان تەنها بە ئەنجام دانی ویستگەیەکی کارەبا لە دووبز سوود مەند بوو[٢٤٣]. بەلاّم لە سالآنی دواتر دا ئەم کەرتە پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینی، بۆ نموونە ژمارەی دامەزراوە بچووکەکان هەرێم١٤٪ی کۆی دامەزراوە بچووکەکانی عێراق بووە، ١٣,٤٪ی کارگەی ئەوپیشەسازیانەیان پێکهێناوە، بەلاّم پارێزگای کەرکوك بەتەنها٤٠٪ی کۆی دامەزراوە پیشەسازیە بچووکەکانی هەرێمی داگیر کردووە، ژمارەی دامەزراوە بچووکەکانی کەرکوك لەساڵی١٩٧٠ گەیشتە١٥٧٦ دامەزراوە و ژمارەی ئیشکەرەکانی گەیشتە ٣٤٦٥ ، بەلاّم ژمارەی دامەزراوە گەورەکانی٣٤ دامەزراوە بوو ،١٩١٢ کرێکاریش کاریان تیا دەکرد[٢٤٤]، بەلاّم لە ساڵی٢٠٠١ دا ژمارەی کارگەکانی پارێزگای کەرکوك١٢٨٧کە تەنها٢١٥٠ کەس کاریان تیا ئەکرد، و ژمارەی کارگە مام ناوەندەکان٨ کارگە بووە لەساڵی ٢٠٠٢ دا کە٨٩ کەس کاریان تێدا کردووە.[٢٤٥] ، بێگومان ئەمەش دەرئەنجامەکانی ڕامیاری بەعس بوو وەك بە سەربازی کردن و هەڵمەتەکانی ڕاگواستن...

ئەو فاکتەرانەی کە کاردەکەنە سەر دامەزراندنی پیشەسازی بریتین لە:

کەرەستەی خاو و وزەو دەستی کارو بازاڕ و گواستنەوە و سەرمایە. ئەم مەرجانە هەموویان لە ناوچە دابڕاوەکاندا بوونی هەیە، بەلاّم میری جگە لە بەتالاّن بردنی سامانی ئەم ناوچەیە بیری لە بەرەو پێش بردنی ئەم کەرتە نەکردۆتەوە، بۆیە حکومەتی هەرێم دەتوانێت بە پێشخستنی ئەم کەرتە لەم ناوچەیە ئابوورییەکی بەهێزو تۆکمە بنیات بنێت، چەندین پیشەسازی وەك پیشەسازی خۆراك و خواردنەوە و پیشەسازی کەرەستەی بیناسازی و پیشەسازی کیماگەری و پترۆکیماویەکان.

٣ - گەشت و گوزار:

گەشت و گوزار بەیەکێك لە بنەما ئابوریەکانی تری ناوچە دابڕاوەکان هەژمار دەکرێت، چوونکە بەشداری دەکات لە داهاتی نیشتمانی بە هۆی گونجاوی بنەما سروشیتەکانی وەك: بەرزی و نزمی و سەرچاوەی ئاوی (کانیاوی تەندرستی و گەرماو کانزایی)ئاژەڵ و باڵندەی کێوی... جگە لە بنەما مرۆییەکانی وەك: شوێنەورای مێژوویی و ئاینی(مەزاری ئاینی، مەزارگەکان)وجگە لە دەوڵەمەندی ناوچەکە بە فۆلکلۆر و پیشەسازی دەستی نەتەوە جیاجیاکانی ناوچە دابڕاوەکان... و زۆربوونی شوێنە گەشت و گوزریەکان(ئوتێل و چێشتخانە و گازینۆ..)، سەرەڕای پێش کەوتنی هۆیەکانی گواستنەوە گەیاندن، ئەمانە هەمووی لە هۆکارە بنەڕەتیەکانی چالاك بوونی گەشت و گوزارن لە ناوچەکەدا. بەلاّم سیاسەتەکانی ڕژێمە عێراقییەکان ئەم کەرتەی توشی ئیفلیج بوون کردووە، بۆ نموونە ژمارەی ئوتێلەکان لە شاری کەرکوك لە ساڵی١٩٨٦ دا ٤١ ئوتێل بووە کە١٤١٠٦٣[٢٤٦] گەشتیاری تێدا دابەزیوە بەلاّم لە ساڵی٢٠٠٣ ژمارەی ئوتێلەکان دابەزیوە بۆ٤٠ ئوتێل و ژمارە

---

[٢٤٢] - سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل، باری پیشەسازی لە هەرێمی کوردستان عێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو،ل١٩٦.

[٢٤٣] - هەمان سەرچاوە پێشوو، ل١٩٧.

[٢٤٤] - هەمان سەرچاوە پێشوو، ل١٩٩-٢٠٠.

[٢٤٥] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٩٧و ١٠٢.

[٢٤٦] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق،ص١٤٨-١٤٩.

گەشتیارە دابەزیوەکان بووە بە ٩٢٥٦٩ گەشتیار[٢٤٧]بەگەڕاندنەوەی ئەم ناوچانە و بەرقەرارکردنی ئاسایش و پێش خستنی گەشت وگوزارلەم ناوچەیە، دەکرێت داهاتێکی ئابوری زۆر لەم کەرتە بە دەست بخرێت.

٤ - ڕێگای هاتووچۆ:

وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد پێگەی جیۆگرافی و دیاردە جوگرافییە سروشتییەکان دی، کوردستانی کردۆتە ڕێگوزەرێك بۆ تێ پەڕبوونی نەژادە جیاوازەکانی مرۆڤایەتی لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژوودا، بەلاَم هۆکارە سروشتییەکانی وەك بەرزو نزمی و ڕووبەری ئاوی ڕادە و جۆری پەیوەندییەکانی لە نێوان ناوچە جیاوازەکانی کوردستاندا دیاری کردووە.

بەلاَم پێگەو جیاوازی کەمی بەرزو نزمی ناوچە دابڕاوەکان یارمەتی دەربووە لە چالاك کردنی هاتوو چۆ(چ ڕێگاکانی هاتووچۆ بێت یان هۆکارەکانی گواستنەوە)لەنێوان خودی ناوچەکەو لە نێوان بەشەکانی تری کوردستان و بەشەکانی تری عێراقی عەرەبی، جگە لە ولاَتانی تری هەرێمی، بێگومان ئەمانەش هەمووی کاریگەریی دەبێت لە پەرە پێدانی سەرجەم بوارەکانی ئابوری و کۆمەلاَیەتی و ڕامیاری و سەربازی.

لە ناوچە دابڕاوەکاندا هەموو جۆرەکانی ڕێگای گواستنەوە بوونی هەیە، دەتوانین زۆربە کورتی ئاماژەیان پێ بکەین، بریتین لە:

ڕێگای ووشکانی:

پێگەو هۆکارە سروشتیەکان. ناوچە دابڕاوەکانی کردۆتە ڕێگایەکی سەرەکی لە گواستنەوەی هەمەجۆر، بەلاَم چ ڕێگاکانی گواستنەوە، چ هۆیەکانی گواستنەوەش زۆر سەرەتایی بوون، بەلاَم لە سەدەی ڕابوردوودا بەتایبەتی پاش داگیرکاری بەریتانییەکان و دروست بوونی دەوڵەتی عێراق، ڕێگای وشکانی هەمەجۆر(شەقام، هێڵی ئاسن) فراوانی بەخۆیەوەی بینی، بێگومان ئەمەش زیاتر هۆکارە ڕامیاری و سەربازییەکان لە پشت ئەم ئامانجەوە بوون، نەك هۆکاری ئابوری. لە ئێستادا ڕێگا وشکانییەکان بریتین لە ڕێگای قیرتاو کراوی نێودەوڵەتی و سەرەکی و لاوەکی. بڕوانە خشتەی ژمارە (٩)[٢٤٨]. جگە لەوەی کە هۆیەکای هاتوچۆی وشکانی(ئۆتۆمبیل) چ بە ژمارە چ بەجۆر لە فراوان بوون دابوون، بۆنموونە لە ساڵی٢٠٠٣ دا ژمارەی ئۆتۆمیلی هەمەجۆر لە پارێزگای کەرکوك گەیشتوتە (٥٢٣٦٣) ئۆتۆمبیل [٢٤٩]،

خشتەی ژمارە(٩)

ژمارە و درێژی ڕێگا نێودەوڵەتییە سەرەکییەکان لەناوچە دابڕاوەکان لە ساڵی١٩٥٧دا[٢٥٠].

نمرەی ڕێگا	درێژی / کم	تێبینی
١	٥٢١	بەشێکی لە شاری موسڵەوە بەرەو تەل کوچەك لە سوریا درێژ دەبێتەوە درێژیەکەی ١٢٠ کم-ە
٢	٥٥٤	لە بەغداد دەست پێ دەکات تا — کەرکوك - هەولێر - موسڵ.
٣	٣٠٢	سەعدیە لە پارێزگای دیالەوە قەرە بە قەرەی زێی دیالە تا - سلێمانی- کەرکوك.
٤	١٧٨	بەغداد قەرەبەقەرەی دیالە - خانەقین - مونزریە - ئێران.

[٢٤٧]- جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤،مصدر سابق، ص١٥٠-١٥١.

[٢٤٨]- محمد ازهرسعيد سماك و اخرون، العراق دراسة اقليمية، مصدر سابق، ص٤٧٨.

[٢٤٩] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٧٨.

[٢٥٠]- محمد ازهرسعيد سماك و اخرون، العراق دراسة اقليمية،مصدر سابق، ص٤٧٨. بە دەست کاریەوە.

بەلاّم لە هەرێم دا تەنها ناوچە دابڕاوەكان خاوەنی هێڵی ئاسن بووە، لە ساڵی١٩٤٩ دا هێڵێك لە جۆری مەتری ڕاكێشراو شاری كەركوك و هەولێری بەیەكەوە دەبەستەوە و درێژیەكەی٤٣٣كم بوو[٢٥١]، هەر ئەو هێڵە چەند خەت و لقێكی لێ دەبووەوە بەرەو جەلەولا و خانەقین كە درێژییەكەی٢٩ كم بوو، لقێكی دیكەش بەرەو كۆمپانیای نەوتی عێراق دەچوو كە درێژیەكەی ١٦كم بوو.[٢٥٢]

لە دواییدا هێڵێكی دیكەش ڕاكێشرا بۆ بەیەك بەستنەوەی كەركوك و بێجی و حەدیسە كە٢٥٢ كم بوو بڕیاریش وابوو هەتا سلێمانی بچێت[٢٥٣]. لە ساڵی٢٠٠٢دا هێڵی(بەغداد- بێجی- كركوك)٥٧ هەزار گەشتیار سوود مەند بووە لەم خزمەت گوزارییە جگە لە گواستنەوەی١٤٩ هەزار تەن لە كەل و پەل، بەلاّم لەساڵی٢٠٠٣ دا دابەزیوە بۆ ١٣هەزار گەشتیار و١٧هەزار تەن كەل و پەل[٢٥٤]. بەلاّم هەرسێ شارەكەی تری هەرێم لە خزمەت گوزاری شەمەندەفەر بێ بەشە، هەروەها ڕێگەیەكی تری گواستنەوەی تریش لە ناوچە دابڕاوەكان بوونی هەیە ، ئەوەیش بریتییە لە بۆری نەوت كە لە ڕووی ئابورییەوە كەمترین بڕلە پارەی تێدەچێت لە گواستنەوەی نەوت و گازا دا.. بۆ نموونە گواستنەوەی نەوت بە بۆری١/١٠ی تیچوونی گواستنەوەی شەمەندەفەری تێدەچێت[٢٥٥]. بڕوانە خشتەی ژمارە(١٠).

بڕوانە خشتەی ژمارە(١٠).

هێڵی بۆری گواستنەوەی نەوتی كەركوك[٢٥٦]

جۆر	بەرواری دروست كردن	لە	بۆ	درێژی بە میل	تیرە بە ئینج
نەوت	١٩٥٢	كەركوك	بانیاس	٥٥٤	٣٢/٣٠
نەوت	١٩٦١	كەركوك	تەرابلوس	٥٣٢	٣٢/٣٠
نەوت	١٩٤٩	كەركوك	حديثة كي تري	١٥٠	١٦
نەوت	١٩٣٥	كەركوك	تەرابلوس	٥٣٢	١٢/١٠
نەوت	١٩٥٢	كەركوك	حديثة كي تري	١٥٠	١٢/١٠
گاز	١٩٥٢	كەركوك	تی -١	٤٢١	١٦
نەوت	١٩٥٢	عەین زالە	بیجی كی تری	١٣٤	١٢,٧٥

بوونی فرۆكە خانە لە پارێزگای كەركوك، زیاتر بۆمەبەستی سەربازی بەكارهاتووە هەروەها لە قەزای تەلەعفەریش فرۆكەخانەیەكی تری سەربازی هەیە، و لەم ساڵانەی دوایشدا بەتایبەت پاش پرۆسە، فراوان بوونیكی زۆر لە پەیوەندییە تەلی و بێ تەل یەكانـدا ڕوویـان داوە وەك هێڵی تەلەفۆن و خزمەت گوزاری ئینتەرنێت. بەلاّم هەرچی ڕێگای ئاوی ناوچە دابڕاوەكانە بەهۆی سروشتی تۆبۆگرافی ناوچەكە سوودێكی زۆر كەمی لێ دەبینرێت لە بواری گواستنەوەدا، بۆ نموونە ڕووباری دیجلە پاش ئەوەی لە شاری موسڵەوە دەكشێت بەرەو فەتحە٣١٥ كم دەبڕێت، لە شاری موسڵ لێژیەكەی دەگاتە ١ :١٨٠٠، خەڵكەكە ڕووبارەكە بۆ مەبەستی

[٢٥١]- محمەد عەبدولاّ عومەر، گوستنەوەو هاتوچۆ، سەچاوەی پێشوو،ل٢٧٢. وەرگیراوە لە: احمد حسون السامرائي و عبدخليل فضيل،جغرافية النقل والتجارة الدولية، مطبعة دارالحكمة للطباعة و النشرن الموصل، سنة١٩٩٠، ص١١٥.

[٢٥٢]- هەمان سەچاوەی پێشوو،ل٢٧٢.

[٢٥٣]- هەمان سەچاوەی پێشوو،ل٢٧٢. وەگیراوە لە:وزارة النقل و الموصلات، المنشأ العامة للسكان الحديد العراقية، هيئة تنفيذ مشروع خط كركوك، بيجي- حديثة.

[٢٥٤] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٨٦.

[٢٥٥] - عبدالمنعم عبدالوهاب و أخرون، جغرافية النفط والطاقة، مصدر سابق، ص١١٨.

[٢٥٦] - طارق شكر محمود،اقتصادالنفط العراقي، مصدر سابق، ص٤٣.

گواستنەوە بەکار دەهێنن بەتایبەتی بۆ ئەو ئامێرانەی کە پانییان ١,٢٥-١,٧٥م و بارەکەیان٣٥٠-٥٥٠ تەنە*، بەڵام لە بەشی کۆتایی زێی گەورە سوودی لێ دەبینرێت بۆ گواستنەوە، هەرچی ڕووباری زێی بچووك و سیروانە زۆربەکەمی سوودی لێ دەبینرێت بۆ گواستنەوە[٢٥٧].

* - پێدەچێت کیلۆگرام بێت نەك تەن(توێژەر).

[٢٥٧] - محمەد عەبدوڵا عومەر، گوستنەوەو هاتوچۆ، سەچاوەی پێشوو، ل٢٧٣-٢٧٤.

بەشی دووەم

گرنگی جیۆگرافی و ئابوری ناوچە دابڕاوەکان

باسی یەکەم: گرنگی جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان:

- - گرنگی جیۆگرافیای سروشتی ناوچە دابڕاوەکان.
- - گرنگی جیۆگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکان.
- - گرنگی جیۆگرافیای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان.

باسی دووەم: گرنگی جیۆگرافیای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان:

- - کشتوکاڵ.
- - پیشەسازی.
- - گەشت وگوزار.
- - ڕێگا وبان.

بەشی دووەم

گرنگی جیۆگرافی و ئابوری ناوچە دابڕاوەکان

لە بەشی پێشوودا جیۆگرافی و ئابوری ناوچە دابڕاوەکانمان دەست نیشان کرد، لێرەدا هەوڵ دەدەین لە گرنگی جیۆگرافی و ئابورییەکەی بدوێین. ناوچە دابڕاوەکان بە پڕ داهاترین و گرنگترین ناوچە لە هەرێمی کوردستان دەژمێردرێت چ لە بواری جیۆگرافی دا بێت یان لەبواری ئابوری، نەك لە سەر ئاستی هەرێمی کوردستان بەڵکو لە سەر ئاستی عێراقیش...

لە باری جیۆگرافی(شوێن، ڕووبەر، کەرەستەی خاو، دانیشتوان...)، ئابورییەکەی(پیشەسازی و کشتوکاڵ...)بەگشتی سەنگێکی ڕامیاری بەهێزی پێ بەخشیوە، بۆیە ئەم هەرێمە بە درێژایی مێژوو داگیرکراو بووە، بوونی نەتەوە و کەمایەتییە جیاوازەکان سەلمێنەری ئەم ڕاستییەیە، بەلاَم دۆزینەوەی نەوت پێگەی ڕامیاری و ئابورییەکەی بەهێزتر کرد، بۆیە دەبینین لە سەرەتای سەدەی ڕابووردوو لە لایەن ئیستعماری بەریتانییەوە داگیردەکرێت و پاشتر لە بەر هەمان هۆکار دەی لکێنن بە عێراقی عەرەبییەوە، پاشتر ئەمەریکا هەژموونی خۆی بە سەر ئەم ناوچەیەدا دەسەپێنێت. بۆ ڕوون کردنەوە زیاتر گرنگی ئەم ناوچەیە بە باشی دەزانم کە ورد تر لێی بدوێین...

باسی یەکەم: گرنگی جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان:

جیۆگرافیای ناوچە دابڕاوەکان تایبەت مەندی یەکی زۆری بەخشیوەتە ئەم هەرێمە, ئەمەش گرنگییەکەی زیاتر کردووە، چ لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی بێت یان لە لەسە ئاستی هەرێمی یان لەسەر ئاستی عێراقی، بۆیە ولاَتانی زل هێز لە هاوکێشە ڕامیاری و داگیرکارییەکانیان دا گرنگی یەکی زۆریان بەم هەرێمە داوە، بۆیە لێرە هەوڵ دەدەین بە کورتی لە هەریەکێك لە دیاردەجیۆگرافیەکان بدوێن و گرنگییەکەشی ڕوون بکەینەوە:

یەکەم - دیاردەی جیۆگرافیای سروشتی:

هەر هەرێم و یەکەیەکی ڕامیاری لەم جیهانەدا دیاردە سروشتییەکانی لە هەرێمەکانی دی کە جیاوازە، ئەمەش کاریگەری دەبێت لە سەر هێزو تونای ڕامیاری و ئابورییەکەی،ناوچە دابڕاوەکانیش وەك هەر هەرێمێکی تر کۆمەڵێك خەسڵەت و سیفاتی هەیە کە هێزێکی تایبەتی پێ بەخشیوە(چ بە بەهێز بوون بێت یان لاواز بوون)لە خوارەوە زیاتر لە سەری دەدوێین:

١- شوێن Location:

گرنگی شوێن لە گونجاوی ئەو شوێنە دێت لە کارگێڕی و بەرگری و فەرمان ڕەوایی کردن[٢٥٨]، هەروەها گرنگییەکی گەورەی ستراتیجی و ئابوری نێودەوڵەتی هەیە[٢٥٩]، لەو هۆکارە گرنگ و کاریگەرەکانەشە کە کاریگەری دەبێت لە سەرئاراستەی دانیشتوان و هەڵسوکەوتی ڕامیاری[٢٦٠]، هەروەها کاریگەری هەیە لە سەرهێز و ڕامیاری ناوەوە و دەرەوە[٢٦١]ی یەکەیەکی ڕامیاری.

---

[٢٥٨] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، الطبعة الثانية، دراالفكر العرابي- قاهرة، سنة٢٠٠١، ص١٠٤.

[٢٥٩] - طه عبد العليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مكتبة الانجلو المصرية- القاهرة، سنة١٩٨٩، ص١٩٢.

[٢٦٠] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص٨٩.

[٢٦١] - صباح محمود محمد و أخرون، الجغرافيا السياسية، بدون معلومات اخرى، ص٢٩.

کوردستان له ناویشیدا ناوچه دابڕاوەکان له ڕووی جیۆگرافییەوە له نیوەگۆی باکووری زەوییە و کەوتۆتە باشووری خۆرئاوای کیشوەری ئاسیا، دڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێکدەهێنێ چوونکە لە ڕووی جیۆپۆلەتیکییەوە، نێوان هەرێمەکانی فارس و عێراق و ئەنادۆڵ جیادەکاتەوە، واتا له نێوان فورس و عەرەب و تورکدایە، له هەمان کاتدا، پردێکی ستراتیژی لە نێوان ئەوروپا و زەریای هندی دروست دەکات، چوونکە تەواوکەری هەرێمی جیۆپۆلەتیکی ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاستە، لەهەمان کاتدا خاوەن جیۆستراتیژیەکی گرنگە لە نێوان یەکێتی سۆڤیەتی جاران، کەنداوی عەرەبی و پەیمانی ناتو[262]، جگە لەوەی کە کەوتۆتە نێوان وڵاتە پیشەسازییەکانی کیشوەری ئاسیا و ئەوروپاو ئەمەریکا، بۆیە شوێنی هەرێم بە شوێنێکی فرە ستراتیجی دادەنرێت لە جیهان و لە هاوکێشە ڕامیارییە جیهانییەکاندا، بەتایبەتی لە ئێستادا هەندێك وڵات لە کەرتی پیشەسازی مەدەنی و سەربازی هەنگاوی گەورەیان ناوە وخاوەنی ئابوریەکی بەهێزو ژمارەی دانیشتوانی زۆرو سەنگی ڕامیاری و سەربازی بەهێزن وەك وڵاتی ڕووسیا وچین و یابان و ئەمەریکا و هەندێك لە وڵاتانی ئەوروپا، ئەوەی کە گرنگیەکەی زیاتر کردووە جگە لە دەوڵەمەندی هەرێمەکە و بوونی کۆگای سەرچاوەکانی وزە، نزیکییەتی لە ئاوە گەرمەکان و بەندەرو بازارە جیهانیەکان.بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٥). شوێنی ناوچە دابڕاوەکان دابەش دەکەین بۆ سێ بەش کە ئەوانیش بریتین لە :

أ - شوێنی ئەسترنۆمی Astronomical Location :

شوێن بە گوێرەی ئەسترونۆمی هۆکارێکی نەگۆڕە لە سەر ڕووی زەوی مەگەر بە گۆڕینی سنووری ڕامیاری چ بە کشان بێت یان چوونەوە یەك[263]، دیاری کردنی هێڵەکانی پانی گرنگترە لە دیاری کردنی هێڵەکانی درێژی لەبەر ئەوەی هێڵەکانی پانی کاریگەریان لە سەر ئاو هەوا دەبێت، کاریگەریان لە سەرجیاوازی چالاکی مرۆیی لەسەر ڕووی زەوی و چالاکی ڕامیاری دەبێت[264]، وەك دەزانین ناوچە دابڕاوەکان کەوتۆتە نێوان هێڵەکانی درێژی(١٨",٢٣',٤١ ° - ٣٠",١٨',٤٦ °)خۆرهەڵات و بازنەکانی پانی(٣٦",٣٩',٣٢ ° - ٠٢",٠١',٣٧ °)باکوور، ئەمەش گرنگی ڕامیاری ناوچە دابڕاوەکانی زۆر ڕوو لە هەڵکشان کردووە لە بەر ئەوەی کەوتۆتە نیوەگۆی باکوور، ئەمەش بەواتای ئەوە دێت کەوتۆتە بازارەکانی جیهانی و ناوەندی بازرگانی جیهانی و سەرچاوەی شارستانیەت[265]، جگە لەوەی کە کاریگەری هەبووە لە سەر سەرجەم دیاردەکانی جیۆگرافیای سروشتی وەك(جیۆلۆجی و بەرزو نزمی و دەرامەتی ئاو و ئاو هەواو جۆری خاك و دەرامەتی سروشتی)و تەنانە لە هاتنی کۆمەڵە مرۆییە جیاوازکانیش، کەواتە ئەم هۆکارە کاریگەری هەبووە لەسەردەوڵەمەند بوونی هەرێمەکە لە بنیات نانی ئاواکاری و بەهێزبوونی ئابوری و بنیات نانی شارستانیەت، بەڵام لایەنە نەرێنیەکەی ئەوەبووە کە هەمیشە جێ ی چاو تێ بڕینی داگیرکەران بووە و هەمیشە خاك و گەلەکەی لە لایەن باڵا دەست و کۆلۆنیالی جیهانیەوە داگیر کراو بووە.

پ- شوێنی ستراتیژی ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان:

---

[262] - فؤاد حەمە خورشید، جیۆپۆلتیك... دابەشکردنی کوردستان، گۆڤاری گەرمیان، ژمارە ٢٨، ساڵی٢٠٠٩، ل٦.

[263] - طه عبد العليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص١٩٢.

[264] - علي احمد هارون، اسس الجغرافيا السياسية، مصدر سابق، ص٨٩.

[265] - صبري فارس الهيتي، الجغرافيا السياسية مع تطبيقات جيؤبولتيكية، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر و التوزيع- عمان، سنة ٢٠٠١، ص٣٤.

بە هۆی شوێن و گرنگی ناوچە دابڕاوەکان وەك بەشێکیش لە هەرێمی کوردستان، دەبینین دەکەوێتە چوارچێوەی زۆرێك لە تیۆرەجیۆپۆلەتیکییەکان* و ناڕاستە خۆ ئاماژەی پێ کراوە، وەك تیۆریی هێزی ووشکانی و تیۆری سپایکمان یان تیۆری کەنارRimland theory by spykman **و تیۆری هێزی ئاسمانی و تیۆری**

---

* - ناوچە دابڕاوەکان وەك بەشێك لە کوردستان دەکەونە ناو چوار چێوەی ئەو تیۆرو بیرو بۆچونانەی کەلە سەرەوە ئاماژەیان پێ کراوە بۆ زانیار زیاتر بڕوانە: أ- صبري فارس الهيتي، الجغرافيا السياسية مع تطبيقات جيؤبولتيكية، مصدر سابق، ص ١٨٨. ب- طه عبدالعليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص١٦٠-١٦١.

کەسایەتی ناوداری ڕامیاری سامولێل کۆهین(Cohen)وبیرو باوەڕی زیبغنیو برجنسکی ڕاوێژکاری سەرۆکی ئەمەریکای پێشوو(کارتەر)بۆ کاروباری ئاسایشی نەتەوەیی.

٢- سنوور Boundary:

سنووری ناوچە دابڕاوەکان لە باکوور لەگەڵ بەشەکەی تری باشووری کوردستانە بە درێژایی(١٠٣٨)کم درێژ دەبێتەوە، هەرچی سنووری خۆرخۆرهەڵات و باشوورو خۆرئاوایە لەگەڵ هەرسێ وڵاتی(ئێرانی- عێراقی- سوری)درێژ دەبێتەوە، بەدرێژی(٤٩٩ - ١٢٥٤- ١٩٦)کم، ئەمەش سوود و زیانی ڕامیاری و ئابوری وئاسایش هەیە. بە پێی جۆری پەیوەندییان لەگەڵ هەرێم و بەرژەوەندی ڕامیاری و ئابوریان. لە کاتی ئاشتیدا سوودی ڕامیاری هەیە بەوەی کە دەتوانرێت لەچەند لایەکەوە درێژە بە چالاکیە ئابوری و زانستی و ڕۆشنبیرییەکان بدرێت کەئەمەش کاریگەری دەبێت لە سەر پەیوەندییە ڕامیارییەکانی هەرێم، ئەگەر لەگەڵ یەکێك لەو وڵاتانە پەیوەندییەکانی هەرێم دژواربێت ئەوا دەتوانرێت لەگەڵ یەکێك لە وڵاتەکانی تر درێژە بەچالاکییە ئابوری و ڕامیاری... کان بدرێت، بەڵام لەکاتی دژواری پەیوەندی دا لایەنە نەرێنییەکەی ئەوەیە بە گران کۆنتڕۆڵی ئەو سنوورانە دەکرێت و پێوستی بە هێزی مرۆیی و مادی و تەکنەلۆجی زیاتر دەبێت، وەك ئێستا دەی بینین وڵاتانی دەوروبەر توانیویانە تیرۆرست و تەقەمەنی لەو سنوورانەوە ئاودیو بکەن بۆ ئەنجام دانی کاری تێکدەرانەوە و دروست کردنی ئاژاوە لەنێوان پێکهاتەکانی ئەم هەرێمەدا.

٣- شێوە:

شێوە کاریگەری هەیەی لە سەر پەیوەندی دەرەوەی ڕامیاری و ئابوری و پەرەسەندنی ناوخۆیی هەریەکەیەکی ڕامیاری و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی[٢٦٦]، ئەگەر سەیری نەخشەی ناوچە دابڕاوەکان بکەین دەبینین شێوەی ناوچە دابڕاوەکان شێوەیەکی نا ئەندازەیی هەیە، لە هەندێك شوێن زمانەی خاکی عێراقی عەرەبی دێتە ناو ناوچە دابڕاوەکان، بەڵام لە هەندێك شوێنی تر زمانە درێژ دەبێتەوە بۆ ناو خاکی عێراقی عەرەبی، ئەمەش لایەنی نەرێنی ئەوەیە ناتوانرێت قوڵایی ستراتیجی هەبێت، لەکاتی جەنگدا دوژمن بە ئاسانی دەتوانێت زمانەکانی ناوچە دابڕاوەکان لە یەکدی دابڕێت و داگیری بکات.

٤- ڕووبەرArea:

ڕووبەر گرنگی یەکی گەورەی ئابوری و ستراتیجی هەیە و ڕەهەندی زۆری تایبەتی هەیە ئەگەر شوێن و بارودۆخی سروشتیەکەی لەبار بێت ئەمانە دەبنە هۆی بەرزکردنەوەی بەهاکەی[٢٦٧]، ڕووبەری هەر یەکەیەکی ڕامیاری کاریگەریی گەورەی هەیەی لەسەرلایەنەکانی ئاو و هەواو دەرامەتی ئاو و بڕوجۆری کانزا سروشتیەکان

---

[٢٦٦] - صباح محمودمحمد و أخرون، الجغرافيا السياسية، مصدر سابق، ص٤٣.

[٢٦٧] - طه عبدالعليم رضوان، الجغرافيا السياسية العاصرة، مصدر سابق، ص٢١٢.

و بڕو جۆری بەربوومی کشتوکاڵی هەمەجۆرو بەرزونزمی و گرتنەخۆی ڕێژەیەکی دیاری کراو لە دانیشتوان و ئەنجام دانی چالاکی هەمە جۆر، ڕووبەر کاریگەریی هەیە لە سەربوونی دەرامەتێکی هەمەجۆر و ئۆقرەگرتنی ژمارەیەکی زیاتر لە دانیشتوان و ئامادەکردنی توانـاو هـەلی وەبـەرهێنانی هەمـەجۆر کەئەمـەش دەبێتـە گەشـە کردنی زیاتری گەشەی ئابوری و ڕامیاری[٢٦٨] ... دیارە ڕووبەری هەر یەکەیەکی ڕامیاری لە مێژوودا کەوتۆتە سەر باردۆخی ڕامیاری وتوانای پارێزگاری کردن لە خۆی و پاراستنی سنوورەکانی و ئەو شالاوە دوژمـن کاریانـەی کـە کراوەتە سەری و توانـای بـۆ فـراوان بـوون.[٢٦٩] بـە گەڕانـەوەی ناوچـە دابڕاوەکـان بـۆ سـەر هـەرێم گرنگـی یـەکی یەکجار زۆر دەبەخشێت بە هەرێم بەوەی کە ڕووبەری هەرێم لە(٤٢٠٠٠)کم^{٢} دەبێت بە(٨٠٤١٥)کم^{٢}، واتـە (٤٧,٧٧٪)[*]ی خاکە داگیرکراوەکەی بۆ دەگەڕێتەوە کە ئەمەش دەبێتە هۆی:

أ- دروست بوونی قوڵایی ستراتیجی بۆ بەشەکانی هـەرێم و پێـدانی هـەلی زیـاتر بـۆ پارێزگـاری کـردن لـە بەشەکانی تری کوردستان لە کاتی جەنگدا...

ب - دەبێتە هۆی بەخشینی بڕو جۆری دەرامەتی کشـتوکاڵی و کـانزایی هەمـە چەشـنە و دروسـت کردنـی کارگەی هەمەجۆرکە ئەمەش کاریگەری دەبێت لە بەهێز بـوونی ئـابوری هـەرێم و دروسـت کردنـی بناغەیـەکی بەهێز و پتەو بۆ گەشە کردنی ئابوری هـەرێم و بـەخێو کردنـی ژمارەیـەکی زۆرترلـە دانیشـتوان کـە ئەمانـەش کاریگەرییان دەبێت لە سەر سەنگ و بەهێز بوونی تەرازوی ڕامیاری هەرێم.

ت - فراوان بوونی ڕووبەری هەرێم بە واتای هەمەچەشنەیی بەرزو نزمی زیاتر دێت، کاریگـەریی دەبێـت لـە سـەر جیـاوازی ئـاو و هـەوای هـەرێم و دابـارینی هەمـەجۆری و زۆربـوونی سەرچاوەکانی ئـاو کـە ئەمانـەش دەبێتە هۆی بەهێزکردنی ئابوری هەرێم.

پ- فراوانی ڕووبەری هەرێم بەمانای دابەش بوونی ئاسۆیی نیشـتەجێ بـوونی دانیشـتوانی هـەرێم دێـت، بەواتا دابەش بوونی دانیشتوانی هەرێم بە سەر ڕووبەرێکی فراوانتر دا کە ئەمەش لە ڕووی ڕامیاریەوە بە هێـز دادەنرێت.

ج- زیادبوونی دانیشتوانی هەرێم، دەبێتە هۆی زیاد بوونی دەسـتی کـار و بـیری زانسـتی و هێـزی بەرهـەم هێنەرکە دەبنە هۆی بەهێزکردنی چالاکی ئابوری هـەرێم و بـەهێز کردنـی ئـابوری هـەرێم و زیـاد بـوونی ئـەو کەسانەی کەتوانای چەك هەڵگرتنیان هەیە و پاراستنی هـەرێم لـە هێرشـی داگیرکـەران، کـە ئـەمانش سـەنگێکی ڕامیاری زیاتر دەدەن بە هەرێم.

٥- پێکهاتەی جیۆلۆجی:

پێکهاتـەی جیۆلـۆجی ناوچـە دابڕاوەکـان دەرئـەنجامی بـەردی دایـك و جوڵـە جیۆلۆجیەکانـە لـە قۆناغـە جیاوازەکانـدا... ئەمـەش کاریگـەری هـەبووە لەسـەرجۆری خـاك و دابـەش بـوونی کانزاکان(بەتایبـەتی کـانزا نافلزیەکان بە ڕێژەیەکی زۆر بوونی هەیە لە ناوچەکەدا)و بەرزونزمی و هەموو ئەو دیاردە جیۆگرافییانەی تـر کە بەرزو نزمی لێیان بەرپرسە... ئەمەش کاریگەریی هەیە لەسەر دروست کردنی نشینگەکان و ئـابوری ناوچـە

[٢٦٨] - صبري فارس الهيتي، الجغرافيا السياسية مع تطبيقات جيؤبولتيكة، مصدر سابق، ص٤٧.

[٢٦٩] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٠٢.

[*] - لە باسی یەکەم دا گەیشتینە ئـەو ڕاستیەی کـە ڕووبـەری ناوچـە دابڕاوەکان(٦٣,٨٤٪)ڕووبـەری هـەرێم پێکدەهێنێت، لـە پـاش ئاسایی کردنـەوەی سـنورە کارگێڕیەکان بۆ ساڵی ١٩٦٨،بەلأم لە ڕاستیدا هەندێك لەو ڕووبەرە لە دەستوری عێراقدا بە بەشێك لەهەرێمی کوردستان ناسـێنراوە وەك ئـاکرێ و چەمچەماڵ و کەلار و بەشێك لە کفری... بۆیە لیرەدا ڕووبەرەکەمان بە(٤٧,٧٧٪) داناوە.

دابڕاوەکان و چالاکییە سەربازییە جۆربەجۆرەکانی دی، جگە لەوە کە دەتوانرێت دامەزراوەی هەمەجۆر و بەنداوی قەبارە جیاواز و جۆگەی ئاودێری و فرۆکەخانە دروست بکرێت.

٦- بەرزوونزمیTopography:

بەرزونزمی بە بلاّوترین دیاردەی سروشتی دادەنرێت[٢٧٠]، کاریگەریی هەیە لە سەر لایەنەکانی بەرهەم هێنان و سەربازی و ڕامیاری، بۆ نموونە دەشتەکان بە هەبوونی سەرچاوەی ئاوی کاریگەرییان دەبێت لە سەر بەرهەمی کشتوکاڵی جگە لەوەی کاریگەریی هەیە لە سەر هەمەجۆری بەرهەم و کەوتنی تیشکی خۆرو ئاراستەی باو بڕی داباڕین،[٢٧١] جیاوازی بەرزو نزمی ناوچە دابڕاوەکان زیاتر لە(١٤٠٠)مەترە، بەگشتی بەرزونزمی کاریگەریی هەیە لە سەر فرەیی ئاووهەوا و سەرچاوەی ئاو دابەش بوونی دانیشتوان و فرەیی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵی و ڕووەکی سروشتی... کە ئەمانەش کاریگەریان دەبێت لە دروست کردنی هاوینە هەوار لە ناوچەکە و ڕاکێشانی دراوی بیانی بۆ هەرێمەکە، بە پێچەوانەشەوە لە زستاندا دەتوانرێت لە هەمان بواردا سوودی لێ ببینرێت.

جگە لەوەی بوونی دەشت لە ناوچە دابڕاوەکان بۆتە هۆی زۆر بوونی بەروبوومی کشتوکاڵی و دابین کردن خۆراك بۆ دانیشتوان و دابین کردنی بەرهەمەکانی دی بۆ پیشەسازی، جگە لەوەی کە هەموو جۆرە چالاکییەکی کەی دانیشتوان لە دەشتەکاندا ئاسانترە، سەرەڕای ئەوەی کە هەندێك لە بانەکان و هەندێك ناوچەی تر بووە بە لەوەرگایەکی زۆر گونجاو بۆ بەخێو کردنی ئاژەڵی هەمەجۆر وەك بزن ومەڕ و مانگا.

٧- خاك :

بە گشتی خاکی ناوچە دابڕاوەکان پێکهاتوە لە خاکی پێکهاتە قووڵ و مام ناوەند و خاکی سور و خاکی ئەسمەر وخاکی بەردینی تەنك، فرە جۆری خاکی ناوچە دابڕاوەکان بە واتای بەرهەم هێنانی هەمە جۆری بەروبوومی کشتوکاڵی وبوونی فرە بەرهەمی کانزایی دێت، کە ئەمەش دەبێتە هۆی دابین کردن و بەهێز کردنی ئاسایشی خۆراك و پێگەی ئابوری هەرێم.

٨- ئاو و هەوا(Climate):

ئاوو هەوا ڕاستەوخۆ یان ناڕاستە خۆی کاریگەری هەیە لە سەر دیاری کردنی بە های هەر یە کەیەکی ڕامیاری[٢٧٢]، ئاو هەوا کاریگەریی هەیە لە سەر پێشکەوتنی هەر کۆمەڵگەیەك، چوونکە کاریگەریی هەیە لەسەر چالاکی مرۆڤ[٢٧٣]، سەرەڕای پێشکەوتنێکی زۆری مرۆڤ لەم سەردەمەدا بەلاّم نەیتوانیوە بەشێوەیەکی تەواو کۆنترۆڵی ئاو وهەوا بکات، لە توانای مرۆڤ دا نییە بڕی باران زیادی بکات یان کەمی بکات یان کۆنترۆڵی گەردەلول بکات.[٢٧٤] ئاو و هەوای ناوچە دابڕاوەکان پەیوەستە بە بەرزونزمی و شوێن و ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان ، بۆیە دەبینین جیاوازی بەرزو نزمی بۆتە هۆی پێدانی ئاوو هەوای جیاواز کە ئەمەش کاریگەریی دەبێت لە سەربنیات نانی ئاواکاری و دروست کردنی شارستانییە جۆربەجۆرەکان لە قۆناغەکانی مێژوودا، هەروەها دەبێتە جۆراوجۆری چالاکی دانیشتوان وەك جۆراو جۆری پیشەسازی و کشتوکاڵی، جگە لەوەی کە دەبێتە هۆی دروست بوونی لەوەڕگای سروشتی و بەروبوومی ڕووەکی سروشتیی هەمەجۆرو ئاژەڵ و باڵندەی

---

[٢٧٠] - عبدالمنعم عبدالوهاب وصبري فارس الهيتي، محاضرات في الجغرافية السياسية، بدون معلومات أخرى، ص٥٤.

[٢٧١] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص٩٩-١٠٠.

[٢٧٢] - صبري فارس الهيتي، الجغرافيا السياسية مع تطبيقات جيوبولتيكة، مصدر سابق، ص٦٤.

[٢٧٣] - صباح محمود محمد و أخرون، الجغرافيا السياسية، مصدر سابق، ص٥١.

[٢٧٤] - علي احمد هارون، أسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص٩٧.

کێوی. ئاو و هەوای هەرێم ئاو هەوایەکی مام ناوەندە ئەمەش هانی هەموو جۆرە چالاکیەکی ئابوری و سەربازی دەدات کە ئەمانەش چ بە دابین کردنی خۆراك بێت بۆ دانیشتوان یان فەراهەم کردنی بنەماکانی تری گەشت و گوزار بێت سوودێکی زۆر بە ئابوری هەرێم دەگەیەنێت، کە واتە هێزێکی زۆری فرەلایەنەی بەخشیوەتە هەرێم.

٩- سەرچاوەی ئاو Water Resources:

سەرچاوەی ئاو پەیوستە بە بڕی دابارین و پێکهاتەی جیۆلۆجی و بەرزونزمی ناوچە دابڕاوەکان، وەك بۆمان دەرکەوت بە ناوچە دابڕاوەکاندا ساڵانە نزیکەی(٢٠،٧٢)ملیارم[٣] تەنها ئاوی سەر زەوی گوزەر دەکات، کەدەتوانرێت لە بواری کشتوکاڵ و پیشەسازی بەکار بهێنرێت، جگە لە شیرینی و سازگاریەکەی کە بۆتە سەرچاوەی ئاوی خواردنەوەی دانیشتوان، گرنگی ڕووبار دەوەستێتە سەر سروشتی ڕووبارەکە لە درێژی و پلەی لیژی(انحدار)و توانای ڕووبارەکە لە هەڵگرتنی کێشی دیاری کراو و کۆتایی هاتنی ڕووبارەکە[٢٧٥]. جگە لەوەی کە ئەم ناوچەیەی زۆر دەوڵەمەندە بە ئاوی ژێرزەوی، ئەمە جگە لە هەمەجۆری ئاوی ژێرزەوی وەك ئاوی کانزایی و ئاوی گەڕاو، کە سوودێکی زۆری دەبێت لە پێشخستنی کەرتی گەشت و گوزار،جگە لەوەی کە دەتوانرێت لە کاتی تێك چوونی پەیوەندی لەگەڵ عێراقی عەرەبیدا وەك کارتێکی فشاریش بەکار بهێنرێت، لە بەرامبەر هەندێك دەست کەوت چ ڕامیاری بێت یان ئابوری... لە کاتێکدا کە ناوەڕاست و باشووری عێراق پێداویستان بە ئاو زیاتر دەبێت و زیاتر گرفتاری ئاو دەبن. ئەگەر حکومەتی هەرێم ڕامیاریەکەی ژیرانە و زانستیانەی هەبێت بۆ سەرچاوە ئاوییەکان دەتوانێت ئاسایشی ئاوی هەرێم بەهێز ترو پارێزراو تر بکات.

١٠- دەرامەتی کانزایی Minerals Resources:

کانزاکان دەرئەنجامی هۆکارو گۆڕانە جیۆلۆجیەکان و جۆری پێکهاتەی بەردەکانن، وەك لە بەشی پێشوودا ڕوونمان کردووە ناوچەکە بەزۆری بە کانزا فلزی و نافلزییەکان بەناو بانگە، بەتایبەتتر کانزا نافلزییەکان و بەتایبەتریش نەوت و گاز... بوونی ئەم کانزا بەنرخانە و زۆری بڕەکەی و چاکی جۆرەکەی و کەمی تێچوونی لە بەرهەمی هێنان، سەنگی ڕامیاری و ئابوری ئەم هەرێمەی سەنگین تر کردووە لە ڕامیاری دەرەوەی وڵاتاندا بەتایبەت تر وڵاتانی پیشەسازی حساباتی تایبەتی بۆ دەکرێت، هەربۆیە دەبینین هەرێمەکەمان بە ئێستاشەوە هەمیشە داگیرکراو بووە و هەمیشە بە گڕی ئەم سەرچاوەی وزەیە خەون و ئاواتی گەلی کوردی پێ لەبار براوە و خاکەکەشی بە سوتماك کراوە و گەلەکەشی پێ لە ناوبراوە... جگە لەوەی کە بە بنەمایەکی بەهێزی ئابوری هەرێمیش دەژمێردرێت لەکاتی گەڕانەوەی ئەم ناوچانە بۆ سەر هەرێم، چوونکە لە ئێستادا تەنها نەوتی کەرکوك زیاد لە(١٨٪)ی سەرجەمی داهاتی عێراق پێکدەهێنێت[٢٧٦]، دەتوانێت خەونی سەربەخۆیی کورد بکاتە ڕاستی، ئەویش بە بەکارهێنانی لە خزمەتی دۆزی نەتەوایەتی و نیشتمانی جگە لەوەی کە دەتوانرێت وەك سەرچاوەی سووتەمەنی چ بۆ بنیات نانی کارگە یان بۆ هۆیەکانی هاتووچۆ یان کشتوکاڵ یان گەرم کەرەوە سوودی لێ ببینرێت...

١١- ڕووەکی سروشتی Natural Vegtation :-

[٢٧٥] - المصدر نفسه، ص١١٠.

[٢٧٦] - توانا، بەغداد کەرکوك پەراوێز دەخات، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٩، ٣ی ئابی٢٠٠٩،ل٣.

ڕووەکی سروشتی ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە ژیانی دەوڵەت و ئابوری و پیشەی دانیشتوانەکەی.[٢٧٧] ڕووەکی سروشتی ناوچە دابڕاوەکان دەرئەنجامی بەرزو نزمی و ئاو وهەواو جۆری خاك و سەرچاوەی ئاوە، گونجاوی ئەو هۆکارانەی سەرەوە کە ئاماژەمان پێ کرد بۆتە هۆی بوونی ڕووەکی هەمەجۆر لەم ناوچەیە، چ دارستان بێت یان دارو دەوەن یان ڕووەکی ستیبس... بەروبوومی هەندێك لەم ڕووەکانە بۆتە هۆی دابین کردنی سەرچاوەی خۆراك بۆ دانیشتوان، جگە لەوەی کە دەبێتە هۆی دابین کردنی کەرەستەی خاوی پیشەسازی، سەرەڕای ئەوەی کە هەندێکیان وەك چارە سەری پزیشکی بەکار دەهێنرێت، جگە لەوەی بۆتە پاوانێکی باش و گونجاو بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵان، هەروەها دەبێتە هۆ بە خشینی دیمەنێکی سەوزی جوان کە سروشتێکی جوان بە ناوچە دابڕاوەکان دەبەخشێت کەرتی گەشت و گوزار دەبوژێنێتەوە...

دووەم - گرنگیی جوگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکان :

هۆکارە مرۆییەکان گرنگترین هۆکارن کە کاریگەرییان هەیە لە سەر دەوڵەت، زۆربەی گرفتە ڕامیارییەکان کە جیهانی گرفتار کردووە لەبنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ لایەنی مرۆیی، بەبێ هۆکاری مرۆیی کارایی هۆکارەکانی دی نایەتە بوون[٢٧٨]، جوگرافیای مرۆیی ناوچە دابڕاوەکانیش گرنگییەکی زۆری هەیە چ بۆ ناوچە دابڕاوەکان بێت یان بۆ هەرێم، بۆ نموونە کاتێك کە باسی گروپەکانی تەمەن دەکەین ڕێژەی تەمەن جیاوازەکانی ناوچە دابڕاوەکان دیاری دەکەین، بە هۆی ئەمەشەوە ڕێژەی دەستی کارکەرو ڕێژەی ئەو کەسانەی کەتوانای چەك هەڵگرتینان هەیە، ڕێژەی منداڵان، دەزانین، بە هۆی ئەمەشەوە دەگەینە ئەنجام ئایا دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان گۆمەڵگایەکی پیرە یان لاوە... یان کاتێك ڕێژەی زیاد بوون دیاری دەکەین ئاستی گەشەمان بۆ دەردەکەوێت لێرەدا هەوڵ دەدەین کە وردتر لێی بدوێین:

١ - دانیشتوان :

دانیشتوان گرنگترین پێکهێنەری دەوڵەت و بەنرخترین دەرامەتە[٢٧٩]، دانیشتوان پێکهێنەری بنەڕەتی دەوڵەتە، جگە لەوەی کە هێزی دەوڵەت تا ڕادەیەك پشت بەدانیشتوان دەبەستێت، ئەو وڵاتانەی کە فراوان بوون و پێش کەوتوون و بەهێزبوون تا ڕادەیەکی زۆرپشتیان بە دانیشتوانەکەیان بەستووە. بەڵام زۆری دانیشتوان هەمیشە سەرچاوەی هێز نابێت ئەگەر لایەنەکانی تری وەك ئاستەکانی زانستی و پێشکەوتنی تەکنەلۆجی و گیانی مەعنەوی بەرزو تەماسوکی ڕامیاری و زۆری توانای کاری وەبەرهێن... فەراهەم نەبووبێت[٢٨٠].بە گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان زیاد لە دوو ملیۆن کەس لە دانیشتوان دەگەڕێتەوە سەر هەرێم، ئەمەش کاریگەری دەبێت لە سەر بەهێز بوونی سەنگی ڕامیاری دانیشتوانی هەرێم. بۆ زانینی گەشەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان لەماوەی نێوان ساڵانی(١٩٤٧-١٩٨٧)، بڕوانەخشتەی ژمارە(١١).

خشتەی ژمارە(١١)

گەشەی دانیشتوان و ڕێژەی سەدی زیاد بوون لە ناوچە دابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی

(١٩٤٧-١٩٥٧و١٩٥٧-١٩٨٧)

---

[٢٧٧] - طه عبدالعليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص٢٢٤.

[٢٧٨] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٦٣.

[٢٧٩] - طه عبدالعليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص٢٢٥.

[٢٨٠] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٦٣.

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان	گەشەی دانیشتوان نێوان دوو ئامار	ڕێژەی زیاد بوون (٪)
١٩٤٧[٢٨١]-١٩٥٧[٢٨٢]	٦٤٣٨٠٦ -٨٦٣٢٧٠	٢١٩٤٦٤	٣٤
١٩٥٧-١٩٨٧[٢٨٣]	٨٦٣٢٧٠-١٧٢٧٠٤٩	٨٦٣٧٧٩	١٠٠

هەروەها لە خشتەی ژمارە(١٢)ژمارە و ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی(١٩٤٧-٢٠٠٧)دا ڕوون کراوەتەوە.

خشتەی ژمارە(١٢)

ژمارە و ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتوانی پارێزگای*کەرکوك لە نێوان ساڵانی(١٩٤٧-٢٠٠٧)دا.

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان	بڕی زۆربوون لە نێوان دوو بەروار	ڕێژەی زۆربوون(٪)
١٩٤٧[٢٨٤]	٢٨٦٠٠٥		
١٩٥٧[٢٨٥]	٣٨٨٨٣٩	١٠٢٨٣٤	٣٦
١٩٧٧[٢٨٦]	٤٩٥٤٢٥	١٠٦٥٨٦	٢٧,٤
١٩٨٧[٢٨٧]	٦٠١٢١٩	١٠٥٧٩٤	٢١,٣٥
١٩٩٢[٢٨٨]	٦١٣١٠٠	١١٨٨١	٢
١٩٩٧[٢٨٩]	٧٥٣١٧١	١٤٠٠٧١	٢٢,٨
٢٠٠٤[٢٩٠]**	٨٥٤٤٧٠	١٠١٢٩٩	١٣,٤

[٢٨١]أ- المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدرسابق، ص٦-٩و ٢٦-٢٨و٤٨-٤٩و٨٠-٨١و٩٠-٩١و١٠٣-١٠٧و١٢٢و١٤٠و٣٢٥-٣٢٦.ب- المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، لواء بغداد- لواء حلة - لواء الدليم - لواء كربلاء - لواء الكوت -لواء ديالى، مصدر سابق، ص٢٣١و٢٦٣-٢٦٦و٢٨٨-٢٩٠.

[٢٨٢]- أ- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي السليمانية وكركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٤٧. ب- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة،المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي ديالي و الكوت، مصدر سابق، ص ٥-٦و١٤٣. ت- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل و اربيل، مصدر سابق، ص٣- ١١و٣١و٢٠٥.

[٢٨٣]- أ- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التأميم، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٨٨، ص٧٤. ب- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة صلاح الدين، بدون اسم مطبعة، سنة ١٩٨٨، ص٨١. ت- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة السليمانية، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٨٨، ص٨٢. پ- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة ديالى، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٨٨، ص٨٢. ج- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة اربيل، بدون اسم مطبعة، سنة ١٩٨٨، ص٨١. ح- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة نينوى، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٨٨، ص٨١-٨٢.

* - لە بەرنەبوونی زانیاری پێویست لەسەر قەزاو ناحیەکانی ناوچە دابڕاوەکان، توێژە ناچار بووە لێرە بەدواوە زانیاریەکانی پارێزگای کەرکوك وەك سەمپڵێك بەکاربهێنێت بە هەمان ڕووبەری پارێزگاکە لەو ساڵەی کە ئاماژە بە ئامارەکەی کراوە.

[٢٨٤]- المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة١٩٤٧ لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص١٠٣-١٠٧و١٢٢-١٢٥و١٣٠-١٣٦و١٤٠-١٤٢.

[٢٨٥]- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧لوائي السليمانية و كركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٤٧.

[٢٨٦]- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مطبعة وزارة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، بدون سنة طبع، ص٢٦.

[٢٨٧]- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التأميم، مصدر سابق، ص٧٤.

[٢٨٨]- الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢، مطبعة الجهاز المركزي الاحصاء، سنة١٩٩٣،ص٣٦.

[٢٨٩]- جمهورية العراق، وزارة التخطيط و التعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، بدون اسم مطبعة و سنة طبع، ص٥٢.

[٢٩٠]- جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤،مصدر سابق، ص٤٥

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان	بڕی زۆربوون لە نێوان دوو بەروار	ڕێژەی زۆربوون(٪)
٢٠٠٥[٢٩١]	٨٧٠٠٩٨	١٥٦٢٨	٢
٢٠٠٦[٢٩٢]	٨٨٥٩٥٠	٣١٤٨٠	٣,٦
٢٠٠٧[٢٩٣]	٩٠٢٠١٩	١٦٠٦٩	١,٨٢

ئەگەر بڕوانین لە خشتەی ژمارە(١١)دەبینین لە ماوەی نێوان ساڵی(١٩٤٧-١٩٥٧) بە ڕێژەی(٣٤٪)زیادی کردووە، بەڵام لەماوەی سێ دەیەدا ڕێژەی زیاد بوون دەبێت بە(١٠٠٪)جگە لەوەی لەم ماوەیەدا سەدان هەزار کەس لە ڕەگەزی کورد و تورکمان لە ناوچەیە دەرکران دەبوایە ڕێژەکە زۆر کەمی بکردایە، بەڵام لە ئەنجامی ئەو پرۆسە بەرفراوانەی هێنانی هاوردە بووە هۆی پڕکردنەوەی ڕێژەی دانیشتوانە دەرکراوەکە و زیاد بوونی ڕێژەی دانیشتوانیش ئەگەر بڕوانین لە ڕێژەی زیاد بوونی ساڵانی(١٩٤٧-١٩٥٧)و(١٩٥٧-١٩٧٧)و(١٩٧٧-١٩٨٧)ی خشتەی ژمارە(١٢)دەبینین ڕێژەکان بەردەوام دادەبەزێت، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ:

١- پاڵپشتی کردنی شۆڕشی چەکداری کوردی لەلایەن دانیشتوانی کەرکوکەوە و هەڵگرتنی چەك.

٢- دەرکردنی هەزاران ڕۆڵەی ئەو شارە لە کورد و تورکمان و بەکار هێنانی سیاسەتی پاکتاوی ڕەگەزی...

٣- دابڕینی قەزاکانی چەمچەماڵ و کەلارو کفری و دوزخورماتوو لە پارێزگاکە بە دانیشتوانەکا-نیشیانەوە...

٤- بەردەوامی جەنگی عێراق - ئێران کە ڕۆڵەکانی گەلی عێراق سوتەمەنی جەنگەکە بوون و بێ شك ڕۆڵەکانی پارێزگای کەرکوکیش لەم قوربانی دانە بە دەر نەبوون .

بەڵام دابەزینی ڕێژەی زیاد بوون لە نێوان ساڵانی ١٩٨٧-١٩٩٢دا دەگەڕێتەوە بۆ:

١- کەمی ماوەی نێوان ئەو دوو بەروارە بە(٥)ساڵ لە چاو بەروارەکانی ترکە(١٠)ساڵە.

٢- بوونە قوربانی هەزارەها کەس لە ڕۆڵەکانی پارێزگای کەرکوك لە ئەنجامی شکستی هێزەکانی حکومەتی عێراق لە کوەیت و دەرپەڕاندنیان لە لایەن هاوپەیمانەکانەوە...

٣- ڕاپەرینی کەرکوك لە٢١ی ئازاری١٩٩١ و بێ سەرو شوێن کردنی هەزارەها کورد لە لایەن حکومەتی عێراق و ئاوارە کردنی دەیان هەزار کەس لە نەتەوەیی کورد بۆ شارە ئازاد کراوەکانی دیکەی هەرێم.

بەڵام زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لەماوەی(١٩٩٢-١٩٩٧)کە دەکاتە تەنها(٥)ساڵ دەگەڕێتەوە بۆ فراوان کردنی پرۆسەی هێنانی عەرەب لە ناوەڕاست و باشووری عێراق... بەڵام ئامارەکانی لە دوای ٢٠٠٣وە واتە ڕووخاندنی حکومەتی بەعس، دەکرێت نادیدە بگیرێت لە بەر ئەوەی ئاماری گشتی لە عێراق نەکراوە و وەزارتی پلان دانانی عێراقیش لە بەرهۆکاری ڕامیاری داتاکانی لە سەر ڕۆشنایی سەرژمێری ساڵی ١٩٩٧ دەرهێناوە...

** - شۆڤێنیزمی عەرەبی لە کارەکانی وەزارەتی پلان دانانی حکومەتی عێراقی فیدڕاڵیش دا ڕەنگی داوەتەوە، بەجۆرێك لە داتاکانی تایبەت بە ئامارەکانی ناوچە دابڕاوەکان، هەر لە سەر پێشبینی سەرژمێری ساڵی ١٩٩٧ئەنجام دراوە و هیچ بەهاو ئاماژەیەکیان بۆ گەڕانەوەی کوردە ئاوارەکانی سەردەمی ڕژێمی پێشوو نەکردووە، و ڕاستکردنەوە دیمۆگرافیەکانی تایبەت بە مادەی ١٤٠ی دەستووریان بەهەند وەرنەگرتووە...

[٢٩١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦،مصدر سابق، ص٥٦.

[٢٩٢] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية لاسنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٥.

[٢٩٣] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجمعوعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، بدون مكان طبع، بدون سنة طبع، ص٥٢.

به گەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەرهەرێم، بەواتای زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان دێت، ئەمەش دەبێتە هۆی:

١- لە سەر ئاستی هەرێم:

ا- زیاد کردنی ژمارەی دانیشتوانی هەرێم، سەنگی ڕامیاری هەرێم لە ڕووی ڕامیاری و ئابوورییەوە سەنگین تردەکات:

ب - زیاد بوونی ژمارەی منداڵان بەمانای زیاد بوونی هێزی کاری دواڕۆژو هێزی کاری بنیات نەرو ئاواکاری وڵات و سەرچاوەی هێزی ئایندەی هەرێم دێت. کە ئەمانەش ڕۆڵیان دەبێت لە:

١- لە بواری کشتوکاڵ: دەتوانن ژمارەیەکی زیاتری لە هێزی کاری هەرێم لەم کەرتە دا کار بکەن و بڕو جۆری بەرهەم زیاد بکەن.

٢- لەبواری پیشەسازی: بنیات نان و بەگەرخستنی کارگەی هەمەجۆرو زیاد کردنی جۆر و بڕی بەرهەم.

٣- لەبواری گەشت و گوزار دا دەبنە هۆی پێش خستنی ئەم کەرتەو دابین کردنی کارمەندی شارەزا لەم بوارەدا کەسوودی دەبێت لە بەهێزکردنی ئابوری و ڕامیاری حکومەتی هەرێم.

٤- لە بەر ئەوەی کە توانای منداڵ خستنەوەیان هەیە، دەبنە هۆی خستنەوەی منداڵی زیاترو زیاد کردنی دانیشتوانی هەرێم.

٥ - لەکاتی جەنگیشدا داکۆکی کارو بەرگری کاری مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد و حکومەتی هەرێم دەبن.

٢ - لە سەر ئاستی عێراق:

أ- کاریگەری دەبێت لە سەر زیاد کردنی ژمارەی کورسیەکانی پەرلەمانی عێراق. کە ئەمیش ڕەنگدانەوەی ئیجابی دەبێت لە سەر دۆزی نەتەوەی کورد.

ب- دەبێتە هۆی زیاد کردنی بڕە بوودجەی ساڵانەی هەرێم، ئەمیش کاریگەری دەبێت لە سەر کەم کردنەوە و نەهێشتنی ئاسەواری کاول کاری هەرێم و هاندانی وەبەرهێنانی بیانی لە هەرێم و بوژانەوەی کەرتی گەشت و گوزار...

١- پێکهاتەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان:

وەك لە بەشی پێشوو بۆمان ڕوون بووەوە لە ناوچە دابڕاوەکاندا نەتەوە و کەمایەتی کورد و عەرەب و تورکمان و ئاسوری دەژین، بەڵام بە ڕێژەی جیاواز کە دەتوانین لەم لایەنانەوە لێیان بدوێین:

أ- پێکهاتەی تەمەن:

مەبەست لێی دابەش کردنی دانیشتوانی یەکەیەکی دیاری کراوە بەسەر گروپە تەمەنەن جیاوازەکاندا، مەبەست لێی دیاری کردنی تەمەنی دانیشتوانی ئەو یەکە ڕامیارییەیە، ئەمەش دەبێتە هۆی زانینی ڕێژەی زیاد بوونی ئایندە و ڕێژەی کەسانی بەرهەم هێنەر و هێزی وڵات پارێز لە مەترسی ناوخۆ و دەرەوە و ڕێژەی ئەو کەسانەی کە پێویستان بە خزمەت کردنی کۆمەڵگا دەبێت: بڕوانە خشتەی ژمارە(١٣).

خشتەی ژمارە (١٣)

ڕێژەی گروپی تەمەنە جیاوازەکان لە ناوچە دابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی١٩٤٧-١٩٥٧ لە(٪)

ساڵ	گروپی تەمەن لە نێوان (٠-١٩) ساڵ	گروپی تەمەن لە نێوان (٢٠-٥٩)ساڵ	گروپی تەمەن لە نێوان (٦٠ساڵ بەرەو ژوور)	سەرجەم
١٩٤٧[٢٩٤]	٥١.٦	٣٩.١	٩.٣	١٠٠
١٩٥٧[٢٩٥]	٥٣,٦	٣٩	٧,٤	١٠٠

به ڕەچاوکردنی خشتەی ژمارە(١٣)دەبینین لەساڵی١٩٤٧دا زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان منداڵن، لەدوا ئەمانیش هێزی کار دێت کە نزیکەی(٤٠٪)کۆمەڵگا پێك دەهێنن.ئەمەش بەواتای ئەوە دێت کە دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان کۆمەڵگایەکی لاو بووە، وە لەهەمان کاتیش دا کۆمەڵگایەك بووە دەستی هێزی کاری زۆر بووە. جگە لەوەی کە لە وەرگرتنی ڕێژەکانیش دا لەو ئامارە دا ڕێژەیەکی کەمتر لە ڕێژەی ڕاستەقینەی دانیشتوان وەرگیراوە و هەژمارکراوە، بۆ نموونە لەکاتی وەرگرتنی ڕێژەی گەنج دا دەبوایە گروپی تەمەنی نێوان(١٨-٦٤)ساڵ وەربگیرایە، بەلاَم لە بەر نەبوونی ئاماژەی وورد بە گروپی تەمەن لە ناوچە دابڕاوەکان نەتوانراوە لەو گروپە تەمەنە دیاری کراوانەدا ڕێژەکان وەربگیرێت..بەلاَم لەساڵی١٩٥٧دا ڕێژەی گروپی تەمەن منداڵان بە ڕێژەی(٢٪)زیاد دەکات، بەلاَم تا ڕادەیەك ڕێژەی هێزی کار نەگۆڕ بووە، بەلاَم هەرچی گروپی تەمەن بە ساڵاَ چوانن بە بڕی(١,٩٪)ڕێژەکەیان کەمی کردوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە زیاد بوونی ژمارەی گروپی تەمەن منداڵان و باش بوونی باری تەندروستی و بەرز بوونەوەی ئاستی تەندروستی و خزمەت گوزاری ڕۆژ لە دوای ڕۆژ...

بەگشتی گروپی تەمەن منالاَن و هێزی کار لە ساڵی ١٩٥٧دا نزیکەی(٩٢,٦٪) سەرجەمی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان پێك هێناوە، بەلاَم ئەوەی کە دەمێنێتەوە بریتیەی لە گروپی تەمەن بەساڵاَچوان.

بۆ زانینی ڕێژەی گروپە جیاوازەکانی تەمەن لە پارێزگای کەرکوك بڕوانە خشتەی ژمارە(١٤).

خشتەی ژمارە(١٤)

ژمارەی و ڕێژەی گروپە جیاوازەکانی تەمەن لە پارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی(١٩٤٧-٢٠٠٥).

ساڵ	گروپی تەمەن (ساڵ)			ڕێژە (٪)			
	(کەمترلە ٥-١٩)	(٢٠-٥٩)	(٦٠و بەرەوژوور)	(کەمتر لە ٥-١٩)	(٢٠-٥٩)	(٦٠و بەرەوژوور)	سەرجەم
١٩٤٧[٢٩٦]	١٤٨٩٨٩	١١٣٧٢٥	٢٣٢٩١	٥٢,١	٣٩.٨	٨.١	١٠٠
١٩٥٧[٢٩٧]	٢٠٨٦٢٢	١٥٣٥٤٥	٢٦٦٧٢	٥٣,٦	٣٩.٥	٦,٩	١٠٠
١٩٨٧[٢٩٨]	٣٤١٠٤٤	٢٢٦٣٦٧	٣٣٨٠٨	٥٦,٧٢	٣٦,٦٦	٥,٦٢	١٠٠
٢٠٠٥[٢٩٩]*	١٤٣٧٧٤٢	١٠٨٦٩٩٦	١١٢٥٨٩	٥٤,٥	٤١,٢	٤,٣	١٠٠

[٢٩٤] - أ- لمملكةالعراقية، مديرية النفوس العامة، أحصاء السكان لسنة١٩٤٧لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص٦-٩و٢٦-٢٨و٤٨-٤٩و٨٠-٨١و٩٠-٩١ و ١٠٣-١٠٧و١٢٢و١٤٠و٣٢٥-٣٢٦. ب- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة ١٩٤٧،لواء بغداد - لواء حلة - لواء الدليم - لواء كربلاء - لواء الكوت - لواء ديالى، مصدر سابق، ص ٢٣١و٢٦٣-٢٦٦و٢٨٨-٢٩٠.

[٢٩٥] - أ- المملكة العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي السليمانية وكركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٤٧. ب- المملكة العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي الموصل و اربيل، مصدر سابق، ص٣- ١١و٣١و٢٠٥.

[٢٩٦] - المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، وزارة الشؤون الاجتماعية، احصاء السكان لسنة١٩٤٧ لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص ١٠٣-١٠٧و١٢٢-١٢٥و١٣٠-١٣٦و١٤٠-١٤٢.

[٢٩٧] - المملكة العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي السليمانية و كركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٤٧.

[٢٩٨] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة التأميم، مصدر سابق، ص٧٤.

[٢٩٩] - الجمهورية العراقية، وزارةالتخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنولوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥، بدون اسم مبطعة، سنة طبع٢٠٠٦، ص٢٠.

بە ڕەچاوە کردنی خشتەی ژمارە(١٤)،دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە منداڵانی خوار تەمەنی٢٠ ساڵ زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك پێك دەهێنن و ڕێژەکەیان لە نێوان(٥٢,١-٥٦,٧٪)، هەروەها گروپی تەمەنی هێزی کار لە نێوان(٣٦,٧-٤١,٢٪)ە، بەلاّم ئەگەر سەرنجی ڕێژەی گروپی هێزی کار بدەین لە ساڵی١٩٨٧دا ڕێژەکە دادەبەزێت بۆ(٣٦,٧٪)دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هەلگیرساندن و بەردەوامی جەنگ لەگەڵ کورد وئێران... سروشتی هەموو جەنگێکیش وایە بەگشتی گروپی تەمەن لاو دەبنە سوتەمەنی ئەو جەنگە، بەلاّم ڕێژەی گروپی تەمەن بەساڵاچوان دادەبەزێت و ڕێژەکە لە(٨,١٪)لە ساڵی١٩٤٧دەبێت بە(٤,٣٪)لەساڵی٢٠٠٥دا، دیارە زۆر بوونی ڕێژەی گروپەکانی منداڵ و لاو بۆ زۆری ژمارەی لە دایك بوون و باش بوونی بواری تەندروستی و ئابوری دانیشتوانی ناوچەکە دەگەڕێتەوە. لێرەدا ئەگەینە ئەو ئەنجامەی، دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان بەگشتی دانیشتوانێکی زیندوون و لە گەشەی خێرادان.

ب- پێکهاتەی جۆری:

مەبەست لە پێکهاتەی جۆری دیاری کردنی ڕێژەی ڕەگەزی نێرە بۆ ڕەگەزی مێ، ئەمەش بە دابەش کردنی سەرجەمی نێرەکان بەسەر مێیەکاندا ڕێژەکە دەردەهێنرێت بڕوانە خشتەی ژمارە(١٥). کە دابەش بوونی پێکهاتەی جۆری ناوچە دبڕاوەکان دەست نیشان کراوە:

خشتەی ژمارە(١٥)

ڕێژەی ڕەگەزی نێر بەرامبەر بە ڕەگەزی مێ لە قەزاو ناحیەکانی ناوچە دابڕاوەکان بە پێی لیوا یان پارێزگا

ساڵ	پ. کەرکوك	پ. نەینەوا	پ. هەولێر	پ. دیالە	پ. واست	تێکڕا
١٩٤٧[٣٠٠]	٨٢,٦	٨٦	٨٨.٩□	١١٤,٣	١٠١٥,□	٨٦□
١٩٥٧[٣٠١]	١٠٣,٩□	١٠٢	٩٦,٨	١٠٣,٨	١٠٦□	١٠٢,٨
١٩٨٧[٣٠٢]	١٠٢٢,□	١٠٢٢,□	٩٥٧,□	١٠٠	١٠٣	١٠٢□

بە ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(١٥) دەبینین لە ساڵی١٩٤٧ تێکڕای ڕەگەزی نێر بەرامبەر بە ڕەگەزی مێ لە ناوچە دابڕاوەکان(٨٦٪)بووە، ناتوانین زۆر پشت بە دروستی ئەم ئامارە ببەستین، لە بەر کۆمەڵێك هۆکار وەك: یەکەم سەرژمێری فەرمی بووە کە لە عێراقدا کراوە، جگە لەوەی کە کوڕەکان لە ترسی بە سەرباز

---

[*] - لەو داتایانەی کە لەوەزارەتی پلان دانانی عێراقیەوە بلاّودەکرێنەوە جیاوازی لە ژمارەی داتاکان هەیە بۆ هەمان ساڵ لە دوو بلاّو کراوەی جیاواز دا بۆ نموونە، لە(المجموعە الاحصائیە السنویە ٢٠٠٥-٢٠٠٦)، بۆ ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك بە(٨٨٥٩٥٠)دانراوە بڕوانە ل(١٠)، بەلاّم لە (المجموعە الاحصائیە السنویە ٢٠٠٥)ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك بە(٢٦٣٧٧٢٣)کەس دانراوە، جیاوازی نێوان ئەو دوو داتایە دەکاتە(١٧٥١٧٧٣)کەس، واتە جیاوازی ڕێژەی دانیشتوان لەو دوو ئامارەدا بۆ هەمان ساڵ لە پارێزگای کەرکوك(١٩٧,٧٪)کەسە. جگە لەوەی کە هەردوو داتاکە لە گەڵ ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك بە پێی کۆبوونی خۆراك جیاوازە کە پێشتر ئاماژەمان پێ کرد.

[٣٠٠] -أ- المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص٢٠و٣٣و٥٣و٨٥و٩٥و ١١٨و ١٢٥و ١٣١و١٤٨و٢٣١. ب - المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، لواء بغداد - لواء حلة - لواء الدليم - لواء كربلاء - لواء الكوت - لواء ديالى ، مصدر سابق، ص٢٣٤و٢٧٤و٢٩٦.

[٣٠١] - أ- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي السليمانية وكركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٥٧. ب- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي ديالي و الكوت، مصدر سابق، ص٥-٩و١٤٣-١٤٦.پ - الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية ميدرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي الموصل و اربيل، مصدر سابق، ص٣- ١٤.

[٣٠٢] -أ- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط،الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التأميم، مصدر سابق، ص٧٤. ب-الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة صلاح الدين، مصدر سابق، ص٨١. ت- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء ، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة السليمانية، مصدر سابق، ص٨٢، پ- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة ديالى، مصدرسابق، ص٨٢. ج-الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة اربيل، مصدر سابق، ص٨١. ح- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة نينوى، مصدرسابق، ص٨١-٨٢.

کردنیان به کچ تۆمارکراون.. بەڵام لەساڵی١٩٥٧دا ڕێژەکە بەرز دەبێتەوە بۆ(١٠٢,٨) وە لەساڵی١٩٨٧جارێکی تر ڕێژەکە دادەبەزێت بۆ(١٠٢) دیارە ئەمەش بە هۆی بارودۆخی جەنگەوە بووە, بەڵام هەرچۆنێك بێت زۆر لە ڕاستیەوە نزیکن. بۆ زانینی ژمارە و ڕێژەی ڕەگەزی نێر ومێ لە پارێزگای کەرکوك بڕوانە خشتەی ژمارە(١٦).

خشتەی ژمارە(١٦)

ژمارە و ڕێژە(٪)ی ڕەگەزە جیاوازەکانی تەمەن لەپارێزگای کەرکوك لە نێوان ساڵانی١٩٤٧-٢٠٠٧.

ساڵ	ڕەگەزی نێر	ڕەگەزی مێ	ڕێژەی ڕەگەزی نێر(٪)	ڕێژەی ڕەگەزی (٪)مێ	ڕێژەی ڕەگەزی نێربۆ مێ
١٩٤٧[٣٠٣]	١٢٩٣٦٥	١٥٦٦٤٠	٤٥,٢	٥٤,٨	٨٢,٦
١٩٥٧[٣٠٤]	١٩٨١١٢	١٩٠٧٢٧	٥١	٤٩	١٠٣٩,□
١٩٧٧[٣٠٥]	٢٧٣٥٩١	٢٢١٨٣٤	٥٥٢,□	٤٤٨,□	١٢٣□
١٩٨٧[٣٠٦]	٣٠٤٩٨١	٢٩٦٢٣٨	٥٠٧,□	٤٩,٣□	١٠٣□
١٩٩٢[٣٠٧]	٢٩٥٣٠٠	٣١٧٨٠٠	٤٨,٢□	٥١٨,□	٩٣□
١٩٩٧[٣٠٨]	٣٧٢٤١٦	٣٨٠٧٥٥	٤٩,٤	٥٠,٦	٩٧,٨□
٢٠٠٤[٣٠٩]	٤٢٩٢٠٧	٤٢٥٢٦٣	٥٠,٢	٤٩,٨□	١٠١□
٢٠٠٥[٣١٠]	٤٣٧٤٣٧	٤٣٢٦٦١	٥٠,٣□	٤٩,٧□	١٠١□
٢٠٠٦[٣١١]	٤٤٥٧٧٣	٤٤٠١٧٧	٥٠,٣□	٤٩,٧	١٠١□
٢٠٠٧[٣١٢]	٤٥٤٢١٤	٤٤٧٨٠٥	٥٠,٣	٤٩٧,□	١٠١,٤□

بە ڕەچاوکردنی خشتەی ژمارە(١٦)دەبینین لە سەرژمێری ساڵی١٩٤٧دا ڕێژەی ڕەگەزی نێر بەرامبەر هەر١٠٠ کەسێك لە ڕەگەزی مێ دەکاتە(٨٢,٦)دیارە هۆکارەکە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەو سەردەمانەدا ئاستی هۆشیاریی دانیشتوان بە گشتی نزم بووە، لە ترسی هۆکاری سەربازی کوڕەکانیان بە کچ تۆمار کردووە. بەڵام لە ماوەی نێوان هەردوو سەرژمێری ساڵی١٩٥٧-١٩٧٧ڕێژەی ڕەگەزی نێر بۆ هەر(١٠٠)مێ یەك بەرز دەبێتەوە لە(١٠٣-١٢٣)، وەك دەزانین لە ساڵی١٩٦١وە شۆڕشی ئەیلول دەست پێ دەکات، شۆڕش هەندێك کات دامەزراوە نەوتییەکانی شاری کەرکوکی کردۆتە ئامانج، لە بەر ئەوەی داهاتی گەلی کورد سەرچاوەی مەینەتییەکانی بووە و جگە لەوەی پشکی شێری داهاتی عێراق پێکدەهێنین...بۆ پاراستنی دامەزراوەکان و پاراستنی لە هەر ڕاپەڕینێکی نەتەوەیی کورد،

---

[٣٠٣] - المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة١٩٤٧، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل المصدر نفسه، ص ١٠٣-١٠٧و١٢٢-١٢٥و١٣٠-١٣٦و١٤٠-١٤٢.

[٣٠٤] - الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي السليمانية و كركوك، مصدر سابق، ص١٤٦-١٤٧.

[٣٠٥] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٧٨، مصدر سابق ، ص٢٦.

[٣٠٦] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة التأميم ، مصدر سابق، ص٧٤.

[٣٠٧] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢، مصدر سابق ، ص٣٦.

[٣٠٨] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٢.

[٣٠٩] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٤٥.

[٣١٠] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٦.

[٣١١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٥.

[٣١٢] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للأحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٥٢.

میری گەورەترین سەربازگەو زۆرترین سەربازو ئاسایشی لەم پارێزگایە داناوە، وەك دەزانین سەربازی میری لە ڕەگەزی نێر بوون، ئەمە بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی زۆر بوونی ڕەگەزی نێر بە ڕێژەی(١١١.٤٪)لەچاو ساڵی ١٩٤٧دا.

بەلاَم هۆکاری نزم بونەوەی بەردەوامی ئەم ڕێژەیە لەنێوان ساڵانی(١٩٧٧-١٩٩٢)دەگەڕێتەوە بۆ لە ناو چوونی ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆڵەکانی ئەم پارێزگایە لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە چ بە ئەنفال کردن بێت یان بە ڕاگواستن یان بە ڕێگەی جۆراوجۆری دیکە بێت وەك دانە پاڵ شۆڕش یان تیا چوون لە جەنگەکانی نێوان(بزوتنەوە ڕزگاری خوازی گەلی کورد- حکومەتی بەعس)و جەنگی هەشت ساڵەی(عێراق- ئێران)و جەنگی گەردەلولی بیابان(عێراق - هاوپەیمانان)و پاشان ڕاپەڕینی ئازاری١٩٩١، بەلاَم دەبینین لە ئەنجامی کەمێك جێگیر بوونی بارودۆخی ڕامیاری ڕێژەی ڕەگەزی نێر لە ساڵی١٩٩٧دا بەرز دەبێتەوە، هەرچی داتاکانی ساڵی٢٠٠٤و دواترە، لە ڕاستی پێکهاتەی ڕەگەزی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوکەوە دوورە، چونکە لە دوای ساڵی ١٩٩٧سەرژمێری لە پارێزگاکەدا نەکراوە، سەرجەم داتاکانی دانیشتوان لە لایەن وەزارەتی پلان دانان بلاَو کراونەتەوە، ئاماری ساڵی ١٩٩٧ کراوە بە بنەما بۆ پێش بینی کردنی ژمارەی دانیشتوانی ئێستا، جگە لەوەی کە سەرجەم گۆڕانە دیمۆگرافیەکانی پارێزگاکەی بە هۆی ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس و مادەی ١٤٠دەستور نادیدە گرتووە.

ت- پێکهاتەی ژینگەی دانیشتوان:

مەبەست لێی زانینی ڕێژەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکانە بە سەر ناوەندە شارستانیەکان و گوندەکان دا، ئاشکرایە کە تەنها پارێزگای کەرکوکە بە سەرجەمی پارێزگاکە دەکەوێتە سنووری ناوچە دابڕاوەکانەوە، بەلاَم یەکە کارگێرییەکانی کە لە سەر ئاستی قەزا یان ناحیە بەشداری دەکەن لە ناوچە دابڕاوەکاندا، لە خشتەی ژمارە(١٧)، ئەم ڕاستیەمان بۆ دەرکەوێت:

خشتەی ژمارە(١٧).

دابەش بوونی ژینگەی ناوچە دابڕاوەکان لەنێوان ساڵانی١٩٤٧-١٩٨٧.

ساڵ	ڕێژەی شارستانی نشین	ڕێژەی گوند نشین	سەجەم
١٩٤٧[٣١٣]	٢٧,٢٣	٧٢.٧٧	١٠٠
١٩٥٧[٣١٤]	٣٠,٣	٦٩,٧	١٠٠
١٩٨٧[٣١٥]	٥٨,٤	٤١,٦	١٠٠

بەڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(١٧)، دەبینین لە ساڵی١٩٤٧دا دانیشتوانی گوندنشین ڕێژەی(٧٢.٧٧٪) دانیشتوانی پێك هێناوە بەلاَم لە ساڵی١٩٨٧دا ڕێژەکە دادەبەزێت بۆ(٤١.٦٪)، واتە لەماوەی ئەو دوو بەرواره دا بە ڕێژەی(٣١٪)دابەزیوە، ئەمەش بۆ سیاسەتەکانی ڕاگواستن و گوند وێران کردن و ئاوارەبوون دەگەڕێتەوە، بەلاَم

[٣١٣] - أ- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص ٦-٩٥ و ٢٢٥-٢٣١. ب - المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧،لواء بغداد - لواء حلة - لواء الدليم - لواء كربلاء-لواء الكوت- لواء ديالى، مصدر سابق، ص١٠٦-١٤و٢٣١-٢٣٤و ٢٦٣-٢٩٦.

[٣١٤] - أ- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي السليمانية وكركوك، مصدرسابق، ص١٤٥. ب- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧، لوائي ديالي و الكوت، مصدر سابق، ص٩و١٤٦. ت - الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي الموصل و اربيل، مصدر سابق، ص ١٤و٣١و ٢١٠.

[٣١٥] -أ- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التأميم، مصدر سابق، ص٧٤. ب-الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة صلاح الدين، مصدر سابق، ص٨١. ت- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة السليمانية، مصدر سابق، ص٨٢. پ-الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة ديالى، مصدر سابق، ص٨٢. ج- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة اربيل، مصدر سابق، ص٨١.ح- الجمهورية العراقية، الجهازالمركزي لاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة نينوى، مصدرسابق، ص٨١-٨٢.

لەسالآنی دواتر ئەم ڕێژەیە زیاتریش دادەبەزێت ئەویش بەهۆی ئەنجام دانی شالأوەکانی ئەنفال، بۆزانینی دابەش بوونی ژینگەی پارێزگای کەرکوك بڕوانە خشتەی ژمارە(١٨).

خشتەی ژمارە (١٨)

دابەش بوونی ژینگەی پارێزگای کەرکوك

ساڵ	ژمارەی شارنشین	ژمارەی گوند نشین	ڕێژەی شارنشین(٪)	ڕێژەی گوند نشین (٪)	سەرجەم
١٩٤٧[٣١٦]	٩٣٨٧٨	١٩٢١٣٧	٣٢,٩	٦٧,١	١٠٠
١٩٥٧[٣١٧]	١٥٢٧٨٧	٢٣٦٠٥٢	٣٩,٣	٦٠,٧	١٠٠
١٩٧٧[٣١٨]	٣٤٧٤٣٧	١٤٧٩٨٨	٧٠,١	٢٩,٩	١٠٠
١٩٨٧[٣١٩]	٤٥٣٢٨٥	١٤٧٩٣٤	٧٥,٤	٢٤,٦	١٠٠
١٩٩٧[٣٢٠]	٥٣٠٩٢٦	٢٢٢٢٤٥	٧٠,٥	٢٩,٥	١٠٠
٢٠٠٤[٣٢١]	٥٩٤٣٢٩	٢٦٠١٤١	٦٩,٦	٣٠,٤	١٠٠
٢٠٠٥[٣٢٢]	٦٠٣٩٧١	٢٦٦١٢٧	٦٩,٤	٣٠,٦	١٠٠
٢٠٠٦[٣٢٣]	٦١٣٧١٣	٢٧٢٢٣٧	٦٩,٣	٣٠,٧	١٠٠
٢٠٠٧[٣٢٤]	٦٢٣٥٤٨	٢٧٨٤٧١	٦٩,١	٣٠,٩	١٠٠

به ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(١٨)دەبینین ڕێژەی شارنشین بەردەوام لە بەرز بوونەوەدایە، بە تایبەت ئەگەر سەیری خشتەی ژمارە(١٨)بکەین دەبینین لە ساڵی١٩٤٧-١٩٨٧ڕێژەکە لە(٣٢,٩- ٧٥,٤٪)زیاد بووە، زیاد بوونی ئەم ڕێژەیەش دەکاتە زیاد لە(١٢٩٪)، ئەمەش بە هۆی ڕامیاری حکومەتی عێراقیەوە بوو، هەرچی دانیشتوانی گوندەکانی کوردو تورکمان هەبوو هەمووی ڕاگواست بۆ پارێزگاکانی تری عێراق یان بۆ ناو شاری کەرکوك، جگە لە بیانوی پشتێنەی ستراتیجی کە ئەمەش بووە هۆی کەم بوونەوەی ژمارەیەکی بەرچاو لە ڕێژەی گوندنشین، سەرەڕای ئەوەی کە ڕژێمی بەعس لەبەر ئەوەی داهاتێکی زۆری لە ڕێی نەوتەوە دەست دەکەوت مەبەستی بوو سەرچاوەی دارایی ئەو گوندنشینانە وشك بکات و هەموویان بۆ دابین کردنی بژێوی چاویان لە دەستی میری بێت و لە بوارەکانی حرس جەمهوری و جاش و ئاسایش کار بکەن.

بەلأم لە دوای داگیر کردنی کوێت و سەپاندنی گەمارۆی ئابوری بە سەر عێراق دا میری ناچار بوو کە عێراقییەکان هان بدات بۆ ئەوەی کە ڕووبکەنەوە گوندەکان و کاری کشتوکاڵ بکەن، بەمەبەستی دەستەبەرکردنی بەروو بوومی خۆراك، بەلأم لە دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس و نەمانی ئۆردوگا سەربازیەکانی لە

[٣١٦] المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة١٩٤٧، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء اربيل، مصدر سابق، ص١٠٣-١٠٧و١٢٢-١٢٥و١٣٠-١٣٦و١٤٠-١٤٢.

[٣١٧] - الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة لتسجيل عام١٩٥٧ لوائي السليمانية و كركوك، مصدر سابق، ص١٤٥.

[٣١٨] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص٢٦.

[٣١٩] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التأميم، مصدر سابق، ص٧٤.

[٣٢٠] - جمهورية العراقية، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٢.

[٣٢١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٤،مصدر سابق، ص٤٥.

[٣٢٢] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٦.

[٣٢٣] - المصدر نفسه، ص٥٥.

[٣٢٤] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجمعوعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٥٢.

گوند و زەوییە كشتوكاڵییەكان جارێكی تر زۆرێك لە گوند نشینەكانی پارێزگاكە چوونەوە سەر پیشەكەی خۆیان ئەمەش بووە هۆی بەرز بوونەوەی ڕێژەی گوند نشینەكان.

پ- پێكهاتەی ئاینی:

ئاین ئاوی ژیانی دڵی زیندو ویژدانی حەقە لە نەفسی مرۆڤایەتیدا[٣٢٥]، پێویستە ئاین ڕێنوێنی كەر(هدی) بێت بۆ خەڵكی و ببێتە هۆی بەرز كردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیری وشارستانی و مرۆڤایەتی، زۆرێك لە شەڕەكان كە دروست بوو، كێشە ئاینیەكان هۆكاری دروست بوونیان بووە[٣٢٦]، هەروەها دەشێت كێشەكان لە ناو خودی وڵاتێكیش دا هەر بەهۆی دینەوە بێت[٣٢٧]. ئەگەر سەیری ئامارەكانی ساڵی ١٩٤٧و١٩٥٠بكەین دەبینین بە ڕێژەی جیاواز ئاینزا لە ناوچە دابڕاوەكادا هەیە، بەڵام پەیڕەكەرانی ئاینی ئیسلام بەشێكی سەرەكی ئاینزاكانی ناوچە دابڕاوەكان پێكدەهێنن كە ڕێژەكەی تێكرا لەو دوو ئامارەدا دەكاتە(٨٢٪)ی ئاینزاكانی تر، بە گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەكان ئاینزا جیاوازەكان دەتوانن بە ئاشتی و خۆشەویستی بژین وەك چۆن ئاینزا جیاوازەكان لە بەشەكەی تری هەرێمی كوردستان بە سەربەستی دەژین و سروت و فرمانە ئاینییەكانی خۆیان بە جێ دەهێنن، بەڵام مانەوەی بارودۆخەكە بەم شێوەیە دڵ خۆش كەر نییە چوونكە وەك بینیمان گروپە تیرۆرستییەكان لە هەوڵی بەردەوام دان لە دروست كردنی جەنگێكی ئاینی بۆ ئەوەی بە هیچ شێوەیەك ناوچەكە ئاسایش و ئۆقرەیی بەخۆیەوە نەبینێت. باشترین نموونەش دەركردنی دەیان هەزارمەسیحی و شەبەك بوو لەپارێزگای موسڵ*.

ج - پێكهاتەی نەتەوەیی:

زمان بە گرنگترین هۆكاری لێكگەیشتن وتێكەڵاوبون و ئینتیما دادەنرێت لە نێوان تاك یان كۆمەڵ[٣٢٨]، زمان بە هۆكاری پەیوەست كردن دادەنرێت كە دەبێتە هۆی یەك بوونی گەلەكان و دەبێتە هۆی دروست بوونی نەتەوە، هەروەها هۆكاری دەربڕین و گواستنەوەی بیرو شارستانیەتیشە[٣٢٩]، كەواتە زمان بەهێزترین هۆكاری بەستنەوەی مەعنەوییە لە نێوان تاكەكان كە بەیەك زمان گفتوگۆ دەكەن و بیروبۆچوونیان نزیكە[٣٣٠]، بەڵام وەك پێشتر ئاماژەمان پێكرد نەتەوەیی كورد زۆرینەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەكان پێكدەهێنێت، بە گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەكان هەمە ڕەنگی نەتەوایەتی و ئیتنی لە هەرێمی كوردستان زیاتر دەبێت كە ئەمەش دەتوانرێت بە ئاڕاستەی بەهێز كردنی كلتورو بڵاوكردنەوەی خۆشەویستی لە نێوان تاكەكان سوودی لێ ببینرێت**، بەڵام

---

[٣٢٥] - طه عبدالعليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص٢٦٢.

[٣٢٦] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٦٥.

[٣٢٧] - المصدر نفسه، ص١٦٥.

* - لە هەموو ئەو شوێنانەی كە لە ژێركارگێری حكومەتی فیدراڵ دان ڕۆژانە هێرش و دەست درێژی دەكرێتە سەر ئاینزا جیاوازەكان بە تایبەتی مەسیحیەكان بۆ نموونە جگە لە هەوڵە بەردەوامەكان بۆ تیرۆركردنی كەسایەتیە ئاینیەكان شوێنی پەرستنەكانیشیان دەتەقێننەوە، بۆ نموونە لە تەمووزی ٢٠٠٩تەقینەوە لە كەنیسەی ماریوسف لە كەرادەو لە مەنسور ئەنجام دارلە شاری بەغداد، چەندین قوربانی بریندرای لێكەوتەوە.بۆ زانیاری زیاتر:
http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=11111111&rnr=239&anr=31537
بۆیە باشترین ناوچە كە مەسیحیەكان و ئاینزاكانی تری هەرێم كە بتوانن بە سەربەستی و بە بێ ترس بژین و مەراسیمە ئاینیەكانی خۆیان جێ بەجێ بكەن هەرێمی كوردستانە، جگە لە دەست درێژی بەردەوام لە لایەن گروپە تیرۆرستییەكان بۆ سەریان و لەو ژمارە زۆرەی پەیڕەوكەرانی ئاینی ئیسلامدا دەتوێنەوە ئەگەر لە حكومەتی فیدراڵدا بن، بۆیە باشترە كە زۆر بە جدی داوای جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠ای دەستووری عێراق و گەڕانەوە بۆ سەر هەرێمی كوردستان بكەن.

[٣٢٨] - طه عبدالعليم رضوان، الجغرافية السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص٢٧٢.

[٣٢٩] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٦٧.

[٣٣٠] - محمد عبد الغني سعودي، الجغرافيا السياسية المعاصرة، مكتبة الانجلو المصرية- القاهرة، سنة١٩٩٧، ص٦٨.

** - وەك دەزانین نەتەوەی توركمان بەزۆری لە ناوچە دابڕاوەكاندا كۆبوونەتەوە، بە گەڕانەوەیان بۆ سەر هەرێم ڕەنگە لە دوای نەتەوەیی كورد ببن بە نەتەوەیی دووم لە هەرێم!، جگەلەوەی كە لە دەستوردا مافە ڕامیاری و نەتەوایەتی و كلتوری... یەكانیا چەسپیوە، سەرەڕای ئەوەی كە كلتور و داب و

بە پێچەوانەوە ئەگەر نەتوانرێت بەم ئاراستەیە ببرێت ئەوا دەبێتە سەرەتای کێشەیەکی درێژخایەن کە سەرئەنجام زیانی ڕامیاری و ئابوری و کۆمەلأیەتی وجیۆگرافی بەدواوە دەبێت.

سێیەم - گرنگی جیۆگرافیای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان:

مەبەست لێی ئەو چالاکیەیە کە ڕۆژانە تاکەکان پێوەی خەریك دەبن بەمەبەستی دابین کردنی داهات، و دەستەبەر کردنی ژیانیان(چالاکی کشتوکاڵ، پیشەسازی،خزمەت گوزاری)جۆروجۆری چالاکی دانیشتوان پەیوەستە بە ئاستی زانستی و مێژوویی وئاینی و کۆمەلأیەتی و جیۆگرافی، بێگومان دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان بە کارو چالاکی جۆراوجۆرەوە خەریکن، بەلأم لەبەر ئەوەی ڕژێمە داگیرکەرەکانی ناوچە دابڕاوەکان هەموو هەوڵەکانی خۆیان بۆ لە ناوبردن و دەرکردن و دەستەمۆکردنی خەڵکەکەی بووە، هیچ کاتێك ئامارێکی وردو زانستی ئەو ناوچانە لە هیچ ڕوویەکەوە نەکراوە، زانیاری تەواو لەبەر دەست دا نییە بۆ دیاری کردنی پیشە و چالاکییان، چالاکی ئابوری پارێزگای کەرکوك بە نموونە وەردەگرین:

١- چالاکی کشتوکاڵ:

هەندێك لە گوندنشینانی پارێزگای کەرکوك وەك زۆرێك لە ناوچەکانی تری کوردستان و عێراق بە پیشەی کشتوکاڵەوە خەریکن، بۆ زانینی ژمارە و ڕێژەی کارکەرانی ئەم کەرتە لە پارێزگاکە، بڕوانە خشتەی ژمارە(١٩).

خشتەی ژمارە(١٩)

ژمارە و ڕێژەی(٪)ی کارکەرانی کەرتی کشتوکاڵ لە پارێزگای کەرکوك بە بەراود بە پارێزگاکانی تری عێراق بەبێ سێ پارێزگاکەی هەرێمی کوردستان لەساڵی٢٠٠١دا[٣٣١].

پارێزگا	نێر	مێ	سەرجەم	ساڵ							
				(کەمتر لە١٦)		(١٦-٦٤)		(٦٤زیاتر)		دیاری نەکراو	
				ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)
کەرکوك	٢٠٠٩٢	٢٢٣٩	٢٢٣٣١	٧٥	٦,٨	١٨٠٠٢	٥,٥	٣٤٣٤	٤,١	٨٢٠	٧,٣
پ. تری عێراق	٣٨٠٨٦٩	١٨٥٦٤	٣٩٩٤٣٣	١٠٢٨	٩٣,٢	٣٠٦٦٧٧	٩٤,٥	٨١٣٤٥	٩٥,٩	١٠٣٨٣	٩٢,٧
سەرجەم	٤٠٠٩٦١	٢٠٨٠٣	٤٢١٧٦٤	١١٠٣	١٠٠	٣٢٤٦٧٩	١٠٠	٨٤٧٧٩	١٠٠	١١٢٠٣	١٠٠

وەك لە خشتەی ژمارە(١٩)دەبینین ڕێژەی کارکەرانی کەرتی کشتوکاڵ لە پارێزگاکە لە چاو پارێزگاکانی تری عێراق دا زۆر کەمە، ڕێژەی نێری کارکەر لەم کەرتە تەنها(٥٪)و ڕێژەی مێی کارکەر(١٠,٨٪)ی سەرجەمی پارێزگاکانی تری عێراق پێکدەهێنێت، ئەمەش ئەوە ئەسەلمێنێت کە ژمارەیەکی زۆر لە ڕەگەزی نێر بە کاری ترەوە خەریك بوون.

٢- چالاکی پیشەسازی:

نەریت... یان لەگەڵ نەتەوەیی کورد نزیك ترە وەك لە نەتەوەیی عەرەب سەرەڕای ئەوەی کە زۆرترین پەیوەندی خوێنیان لەگەڵ نەتەوەیی کورد هەیە هەردوولاش قوربانی سیاسە تەکانی حکومەتە عێراقیە عەرەبیەکانن، بۆیە بە گەڕانەوەیان بۆ سەرهەێم سوودمەندی زیاتری نەتەوایەتی و فەرهەنگی... دەبن.

[٣٣١]- جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الأنمائي، الجهاز المركزي للأحصاء و تكنولوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية لغاية٢٠٠٥-٢٠٠٦،مصدر سابق، ص١٠٥.

پیشەسازی بە واتای هێز دێت چ ئابوری بێت یان ڕامیاری یان سەربازی یان کۆمەڵایەتی یان زانستی، توانای پیشەسازی هەر ولاتێك هۆکارێکی دیاری کراوە لە توانا ڕامیارییەکە. ناتوانرێت توانایەکی سەربازی پێکبهێنرێت ئەگەر پیشەسازیەکی بەرهەم هێن، کەل و پەلی جەنگی و پێداویستییەکانی جەنگی بۆ دابین نەکات[٣٣٢]، هەربۆیە دەبینین ولاتە بەهێزە گەورەکانی ئەمڕۆ، ولاتانی پیشەسازین، چوونکە هیچ ڕامیاریەك چ بەرگری بێت یان هێرش کردن هیچ کاریگەرییەکی نابێت ئەگەر لەلایەن پیشەسازی کەل و پەلەکانی جەنگەوە پشتیوانی نەکرێت[٣٣٣].

لە ناوچە دابڕاوەکان پیشەسازی بوونی هەیە، بەلاْم نەك لەگەشە کردن بەڵکو لە پاشەکشەی بەردەوام دایە، پارێزگای کەرکوکیش لەم بەرەو پاش چوونی کەرتی پیشە سازییە بەدەر نییە، بێگومان فاکتەری ڕامیاری فاکتەرێکی زۆر بەهێزە بووە لە چالاك نەکردنی ئەم کەرتە چ لە سەردەمی حکومەتی بەعسی هەڵوەشاو بێت یان لەسەر دەمی حکومەتەکانی عێراقی فیدراڵدا. بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٠).

خشتەی ژمارە(٢٠)

ڕێژەی کارکەرانی کەرتی پیشەسازی لە پارێزگای کەرکوك بە بەراورد لەگەڵ پارێزگاکانی تری عێراق بەبێ پارێزگاکانی تری هەرێم لەساڵانی٢٠٠٤و ٢٠٠٥[٣٣٤].

ساڵ	کەرکوك	پ.تری عێراق	ڕێژەی(٪)ی پارێزگای کەرکوك لە چاو پارێزگاکانی تری عێراق
٢٠٠٤	٣٦٥٤	٦٢٣٥٢	٥,٥
٢٠٠٥	٢٢٧٧	٣٥٤٩٩	٦

بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٢٠) دەبینین کارکەرانی کەرتی پیشەسازی لە ساڵی٢٠٠٥بە بەراورد لە چاو ساڵی٢٠٠٤بەڕێژەی(٣٧,٧٪)دابەزیوە، جگە لەوەی لە پارێزگاکانی تری عێراقیشدا بەڕێژە(٤٣٪)دابەزیوە، بێگومان ئەمەش پەیوەستە بە بارودۆخی ئاسایش و ڕامیاری و ئابووریەوە لە عێراق دا.

بە هۆی ڕامیاریی حکومەتە یەك لە دوایەکە عێراقییەکان، ناوچە دابڕاوەکانی لەم کەرتە هەژارە، بەلاْم لە بەر بوونی کانزای هەمەجۆرو سەرچاوەی کانزایی هەمەجۆرو بوونی دەستی کارو سەرچاوەی وزە، دەتوانرێت ئەم پیشەسازییە لە سەرجەم کوردستان پەرەی پێ بدرێت چ لەبواری سەربازی بێت یان لە بواری سیڤیلی، ئەمەش دەبێتە بەهێزبوونی ئابوری هەرێم و جگە لەوەی کە پارەی هەرێم ناچێتە دەرەوە و دەتوانرێت ئەم کەرتە زۆر پێش بخرێت تا پارەی گران بەهاش ڕاکێشێتە ناو هەرێم، لە کاتی ئاشتی دا دەتوانرێت لە بەهێزکردنی ئابوری و خۆش گوزەرانی خەڵکی دا بەکاربهێنرێت، بەلاْم لە کاتی جەنگیشدا دەتوانرێت کەل و پەلی جەنگی و بەرگریکردن بەرهەم بهێنێت.

٣- کەرتی خزمەت گوزاری لە پارێزگای کەرکوك:

ئەم کەرتە لە پارێزگای کەرکوك و سەرجەم پارێزگاکانی تری عێراق زۆر بلاْوە. بڕوانە خشتەی ژمارە (٢١).

---

[٣٣٢] - علي احمد هارون، اسس الجغرافية السياسية، مصدر سابق، ص١٨٥.

[٣٣٣] - محمد عبد الغني سعودي، الجغرافيا السياسية المعاصرة، مصدر سابق، ص١١٥.

[٣٣٤] - المصدر نفسه، ص١٣٨-١٤٨.

خشتەی ژمارە(٢١)

دابەش بوونی چالاکی ئابوریی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ٢٠٠٥[٣٣٥]

پارێزگا	چالاکی کشتوکاڵ		چالاکی پیشەسازی		چالاکی خزمەت گوزاری*	
	ژ.کارکەر	ڕێژە(٪)	ژ. کارکەر	ڕێژە(٪)	ژ. کارکەر	ڕێژە(٪)
کەرکوك	٢٢٣٣١	٢،٦	٢٢٧٧	٠،٣	٨٤٥٤٩٠	٩٧،١

به ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(٢١)، دەبینین زۆرترین چالاکی ئەنجام دراو لە پارێزگاکە، بریتییە لە چالاکی خزمەت گوزاری کە ڕێژەکەی(٩٧،١٪)ە، هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ڕژێمی بەعس خەڵکانێکی زۆری نامۆی بەم پارێزگایە لە ناوەڕاست و باشووری عێراقەوە هێناوە، زۆرینەی ئەم خەڵکانە مووچەخۆری بەعس بوون تەنها کارێك بیان کردایە کارکردن بوو بۆ بەرژەوەندییەکانی بەعس، جگە لەوەی ژمارەیەکی زۆری لە کورد و تورکمانی لەم پارێزگایە ڕاگواست، بێگومان ئەمانە زۆرینەیان خاوەن پیشەی جیاجیا بوون بە تایبەت پیشەی کشتوکاڵ...

حکومەتی عێراقی فیدراڵیش هیچ هەنگاوێکی نەناوە بۆ کەم کردنەوەی ئازارو مەینەتییەکانی ئەم پارێزگایە، بۆ نموونە تا ئێستا مادەی١٤٠ی چارە سەر نەکردووە، تا ئێستا کێشەی موڵکیەتی چارەسەر نەکردووە.. هیچ پڕۆژەیەکی نوێی پیشەسازیشی ئەنجام نەداوە، جگە لەوەی بەردەوام خەڵکانێکی زۆر دەکات بە چەکدارلە پارێزگاکە، وەك سەرباز، ئیسناد، سەحوە، بارودۆخی ڕامیاری عێراق...هتد، ئەمانە هەموویان کاریگەرییان هەیە لەسەر کەم بوونەوەی هەردوو کەرتی کشتوکاڵ و پیشەسازی و زیاد بوونی کارکەرانی کەرتی خزمەت گوزاری و زیاد بوونی بێکاری لە پارێزگاکەدا.

بۆنموونە لە ساڵی ٢٠٠٥دا ڕێژەی بێکاری لە سەرو تەمەنی ١٥ ساڵ(١٧،٩١٪)بووە، ئەگەر چی ئەم ڕێژەیە نزمترە لە چاو بێکاری بۆ هەمان تەمەن لە پارێزگاکانی تری عێراق کە(١٩،١٪)بووە[٣٣٦].

باسی دووەم :

گرنگی ئابوری ناوچە دابڕاوەکان

جگە لە گرنگی جیۆگرافی ناوچە دابڕاوەکان، ئابوریەکەش سەنگی ڕامیاری پڕبایەخ تر کردووە، ئەوانیش خۆیان لە کەرتەکانی کشتوکاڵ و پیشەسازی و گەشت و گوزار و ڕێگەی هاتوو چۆ دەبینێتەوە، بەهاو گرنگی ئابوری ناوچە دابڕاوەکان لە سەدەی ڕابووردوو دا بە شێوەیەکی نیمچە ستونی ڕووی لە هەڵکشان کرد، بەڵام گرنگییەکەی لەم سەدەیەدا بەشێوەیەکی ستوونی تەواو دەبێت و لە سەدەی ڕابووردوو بە بەهاتر دەبێت، لەبەر ئەوەی لە جیهاندا داواکاری لە سەر خۆراك و سەرچاوەی وزە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە زیاد بوون دایە، جگە لەوەی دانیشتوانی هەرێم و عێراقیش بە شێوەیەکی بەردەوام لە زیاد بوون دایە، و پێداوییستییە بژێوی و ڕۆژانە و چالاکییەکانیان بەردەوام لە زیاد بوون دا دەبێت، پێشخستن و گرنگی دانی زیاتر بەم کەرتە دەبێتە هۆی:

---

[٣٣٥] - المصدر نفسه، ص١٣٨،١٠٥،٥٦،١٤٨-٥٦.

* - لەبەرئەوەی ئاماری کشتوکاڵی٢٠٠١ هەبوو، ئاماری پیشەسازی٢٠٠٥ هەبوو، ژمارەی دانیشتوانی ٢٠٠٥لەبەردەست بوو لە پارێزگای کەرکوك و هیچ زانیاریەکی کەش نەبوو سەبارەت بەناوچە دابڕاوەکانی تر بۆیە ناچار بووین ئەنجامی ئاماری کتشوکاڵی٢٠٠١وەك خۆی لە ساڵی ٢٠٠٥ بەکار بهێنین، بەڵام بێگومان ئەم ڕێژەیە کەم تر دەکات.. چوونکە بە گشتی ئێستا چ بەهۆی باروودخۆی ئاو هەوا یان ئاسایش یان ئابوری یان ڕامیاری کەرتی کشتوکاڵ لە عێراق دا زۆر لە دوایە...

[٣٣٦] - المصدر نفسه، ص٦٢.

١- گەڕانەوەی ئەو دراوە گران بەهایەی کە لە کرینی بەروبوومی خۆراکی و پیشەسازی دا خەرج دەکرێت.

٢- دابین کردنی خۆراکی دانیشتوان، واتە دابین کردنی ئاسایشی خۆراك، جگە لەوەی کە دەتوانرێت بەرهەمی زیادە بنێردرێتە دەرەوە، ئەمەش بەمانای بەهێز بوونی ئابوری هەرێم دێت، و ئەمەش دەبێتە هۆی بەهێز بوونی پێگەی ڕامیاری هەرێم لە سەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوە...

٣- لە کاتی جەنگیشدا هەرێم ناکەوێتە ژێر فشاری ئابوری و ڕامیاری هیچ وڵاتێك، جگە لەوەی کە دەتوانرێت کەل و پەل و پێداویستییەکانی جەنگی و گواستنەوە... بەرهەم بهێنرێت بۆ پاراستنی کییانی هەرێم.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئابوری ناوچە دابڕاوەکان و ئاشنابوونمان بە گرنگیەکەی بە کورتی لە هەر یەکێك لەم لایەنانەی خوارەوە دەدوێین:

یەکەم : کشتوکاڵ:-

گرنگی کشتوکاڵ لە دابین کردنی سەرچاوەی خۆراك و دابین کردنی کەرەستەی خاوی پیشەسازی و دابین کردنی بەروبومی پزیشکی و جوان کاری دێت، بۆ زیاتر ڕوون کرنەوەو گرنگی ئەم بەرو بوومانە لە خوارەوە لە هەریەکەیان دەدوێن:

١- بەروبومی ڕووەکی:

بەروبوومی ڕووەکی بەگشتی بەروبوومەکانی(دانەوێڵە، پیشەسازی، پاقلەمەنی، ڕۆن دار، سەوزە، ڕەز و باخ)ەکان دەگرێتەوە کە بە برِبڕەی پشتی ئابوری هەر یەکەیەکی ڕامیاری دادەنرێت، ناوچە دابڕاوەکان بە ڕێژەی جۆراو جۆر بەشداری لە بەرهەم هێنانی ئەم بە بەروبوومانە دەکات، جگە لەوەی کە بڕشتی بەروبوومەکان لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی کە جیاوازە، بە جیاوازی هۆکارە ڕامیاری و مرۆیی و سروشتییەکان، هەندێك لەو بەرو بوومانە لە دانیشتوانی ناوچەکە زیاد دەبێت و دەتوانرێت پێداویستی دانیشتوانی هەرێمیشی پێ پڕبکرێتەوە ... بەڵام هەندێك بەرو بوومی تر لە پێداویستی دانیشتوانی ناوچەکە کەمترە، لە خوارەوە بە کورتی لە هەر یەکەیان دەدوێین:

أ- بەروبوومی دانەوێڵە:

برِو جۆری و ڕووبەری چێنردراو بە دانەوێڵە و برِیشتی دانەوێڵە و ناوەندی بەرهەمی دانەوێڵە لە یەك دۆنم دا لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی کە جیاوازە، دیارە ئەمەش کۆمەڵێك هۆکاری سروشتی وەك ئاو و هەواو سەرچاوەی ئاوو هۆکاری مرۆیی وەك و بارودۆخی ڕامیاری و باری ئابوری و بازار و ئاستی شارەزایی جوتیار... لێی بەرپرسە، بۆ ڕوون کردنەوەی زیاترو پیشان دانی گرنگی و بارودۆخی بەرهەم هێنان لە خوارەوە بە کورتی لە هەریەکەیان دەدوێین:

١- گەنم :

بۆ زانینی بارو دۆخی بەرهەم هێنانی گەنم لە پارێزگای کەرکوك[٣٣٧] لە چاو سێ پارێزگاکە هەرێم و باقی پارێزگاکانی عێراق برِوانە خشتەی ژمارە(٢٢).

خشتەی ژمارە(٢٢)

ڕووبەری چێندراو بەرهەم و برِشتی بەرهەمی گەنم لە پ. کەرکوك و سێ پ. هەرێم و باقی پ. عێراق

---

[٣٣٧] - لە بەر نەبوونی زانیاری و داتای تەواو لە سەر سەرجەم ناوچە دابڕاوەکان ناچارین پارێزگای کەرکوك بە هەمان ڕووبەر و یەکەی کارگێرییەکانی لە هەمان ساڵی ئاماژە پێکراو دا وەربگرین.

ساڵ	ڕووبەری چێندراو (دۆنم)			بەرهەم (تەن)			بڕشت (کگم/دۆنم)		
	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق
١٩٦٧[٣٣٨]	٧٠٤٠٠٠	٩٦٧٠٠٠*	٥٦٩٦٠٠٠	٥٠٠٠٠	١٢٠٠٠٠	٦٩٠٠٠٠	٧١	١٢٤	١٢١
١٩٧٨[٣٣٩]	٦٣٦٣٠٠	١١٤٥٨٠٠	٤٢٠٠٥٠٠	٥٥٩٠٠	٢٠٦٢٠٠	٦٤٧٧٠٠	٨٨	١٨٠	١٥٤
١٩٨٧[٣٤٠]	٦٤٦٦٠٠	١١٣٢١٠٠	٣١٠٢١٠٠	٤٤٣٠٠	٢٩٣٦٠٠	٣٨٤٣٠٠	٦٨,٤	٢٥٩.٣	١٢٤
١٩٩١[٣٤١]	١٠٥٥٨٥٧	٣٠٧٨٢٣٠	٥٩٣٤٤٢١	١٤٥١٩٠,٧	٥١٢١٣٥.٧	٨١٩٠٧٤	١٣٧,٥	١٦٦.٤	١٣٨
٢٠٠٣[٣٤٢]	٧٦٥١٢٤	-	٦٠٨٩٨٠١	٤٤٥٤١٦	-	١٨٨٣٧٨٢	٢١٤	-	٣٢٢,٧
٢٠٠٤[٣٤٣]	٦٤٠٣٦٠	-	٥٥١٨٨٦٣	٢٣٦٦٧٣	-	١٥٩٥٤٦٥	٣٦٩,٦	-	٢٩٢.٤
٢٠٠٥[٣٤٤]	٧٧٩٦٠٤	-	٥٦٣١٠٥٩	٣٤٢٧٠٣	-	١٨٨٥٦٥٩	٤٣٩.٦	-	٣٤١
٢٠٠٦[٣٤٥]	٥٦٤٩٠٢	-	٥٤٨٩٢٠١	٢٤٠٧١٨	-	٢٠٤٥٥٩٣	٤٢٦,١	-	٣٧٤
٢٠٠٧[٣٤٦]	٨٢١٣٤٥	-	٥٤٥٨١٦٩	٢٨٩٠٨٤	-	١٩١٣٦٩٣	٣٥٢	-	٣٥٠.٧

به سەرنج دان لەخشتەی ژمارە(٢٢)دەبینین، ڕووبەری چێنراو بە گەنم لە ساڵی ١٩٦٧دا(٧٠٤٠٠٠)دۆنمە ئەمەش دەکاتە(٧٢.٨٪)ی ڕووبەری چێندراوی هەرێم و(١٢,٣٪)ڕووبەری چێندراوی باقی پارێزگاکانی تری عێراقە، بەڵام بەرهەمی پارێزگاکە ڕێژەی،(٤١.٦٪)ی بەرهەمی هەرێم و(٧.٢٪)بەرهەمی عێراقی پێکهێناوە، تێکڕای بەرهەم کەمترە لە چاو ڕووبەری چێنراو بە بەراورد لەگەڵ هەرێم و عێراق* ئەمەش بە هۆی کەمی بڕشت لە یەك دۆنمدا، بەڵام لە ساڵی١٩٧٨دا ڕووبەری چێندراو لە پارێزگاکە دادەبەزێت بۆ(٩,٦٪)سەرجەمی ڕووبەری چێنراو لە چاو پارێزگاکانی تری عێراق، ئەمەش بەهۆی دابڕاندنی سێ قەزایە لە پارێزگاکە، بەڵام بڕی بەرهەم لەچاو بەرهەمی پارێزگاکانی تری عێراق زیاد دەکات و ڕێژەکە دەبێت بە(٨.٦٥٪)بەرهەمی گەنمی عێراق، بڕی بەرهەم لە چاو ڕووبەری چێندارو بە هەرێم(٥,٥٥٪)بە(٢٧٪)ە. جارێکی کە بەرهەم ڕووی لە کەم بوون کردووە ئەمەش بەهۆی کەمی بڕی دابارین لە پارێزگاکە کە بڕی دابارین لە هەمان ساڵ دا ٢٠٠-٤٠٠[٣٤٧]ملم بووە.

لە ساڵی١٩٨٧دا ڕووبەری چێندراو لە پارێزگاکە بە بەراورد بە هەرێم وعێراق(٥٧,١٪)(٢٠.٨٪)بووە، بڕشتی بەرهەمیش لە چاو هەرێم و عێراق(١٥٪)(١١.٥٪)بووە. دابەزینی بەرهەم بەهۆی دابەزینی ڕێژەی دابارین بووە

[٣٣٨] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة١٩٦٧، مطبعة الحكومة- بغداد، سنة طبع١٩٦٨، ص١٣٥.

* - تەنها هەردوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی، لە بەر ئەوەی لەم ساڵەدا دهۆك قەزایەك بوو لە پارێزگای نەینەوا و نەبوو بوو بە پارێزگا.

[٣٣٩] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدرسابق، ص٦٥.

[٣٤٠] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٥٦.

[٣٤١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢، مصدر سابق، ص١١٢.

[٣٤٢] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٥٥.

[٣٤٣] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٧٠.

[٣٤٤] - المصدر نفسه، ص٦٩.

[٣٤٥] - المصدر نفسه، ص٦٨.

[٣٤٦] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٦٦.

* - نەتوانرا ڕێژەی دابارین لە پارێزگاکەدا فەراهەم بکرێت، بۆیە نازانرێت دابەزینی ناوەندی بەرهەمی پارێزگای کەرکوك لە دۆنمێکدا لە چاو هەرێم و عێراق چەندە.

[٣٤٧] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص٢١.

لە پارێزگاکەدا، چوونکە تەنها(١٠٠[٣٤٨])ملم بووە لە هەمان ساڵەدا. بەلاّم لە ساڵی١٩٩١دا ڕێژەی ڕووبەری چێندراوبە ڕووبەری چێندراوی هەرێم و عێراق(٣٤.٣٪)(١٧.٧٪)بووە، وەك دەبینین ڕووبەری چێنراو لە پارێزگاکە لە چاو ساڵی١٩٨٧دا بە ڕێژەی(١٦٢.٣٪)زیاد دەکات ئەمەش بە هۆی ئەوەی سەپاندنی ئابلّوقەی ئابوری بووە لە سەر عێراق، ڕێژەی بڕی بەرهەم لە چاو هەرێم و عێراق(٢٨.٤٪)(١٧.٧٪)بووە.

لە ساڵی٢٠٠٣و ٢٠٠٤ و٢٠٠٥و٢٠٠٦و ٢٠٠٧ ڕێژەی ڕووبەری چێندارو لە پارێزگاکە لە چاو ڕووبەری چێندراوی پارێزگاکانی عێراق بریتییە لە(١٢.٦٪)(١١.٦٪)(١٣.٨٪)(١٠.٣٪)(١٥٪).بەلاّم بڕی بەرهەم بریتییە لە (٢٣.٦٪)(١٤.٨٪)(١٨.٢٪)(١١.٨١٪)(١٥.١٪)بەرهەمی پارێزگاکانی تری عێراق، ڕووبەری چێندراو ساڵ لە دوای ساڵ داویەتییە کەمی بە هۆی خراپی بارو دۆخی ئاسایش و باش بوونی ئابوری جوتیاران.. بەلاّم لە چاوبەشەکانی تری عێراق ڕێژەی بەرهەم زیادی کردووە، ئەویش بە هۆی زیاد بوونی بڕشتی بەرهەم لە یەك دۆنم دا.

٢- جۆ:

بۆ زانینی بارودۆخی بەرهەم هێنانی جۆ لە پارێزگای کەرکوك و سێ پارێزگاکەی هەرێم و باقی پ.عێراق، بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٣).

خشتەی ژمارە (٢٣)

ڕووبەری چێندراو بڕشت و بڕی بەرهەمی جۆ لە پ.کەرکوك و سێ پ. هەرێم وباقی پ.عێراق

ساڵ	ڕووبەری چێندراو (دۆنم)			بەرهەم (تەن)			بڕشت (کگم/ دۆنم)		
	پ. کەرکوك	هەرێم	عێراق	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٦٧[٣٤٩]	٢٠٥٠٠٠	٤٦٧٠٠٠*	٣٦٧٠٠٠٠	٢٤٠٠٠	٦٧٠٠٠	٧٦٤٠٠٠	١١٧	١٤٣.٥	٢٠٨
١٩٧٨[٣٥٠]	٢٦٨٠٠٠	٤٦٧٥٠٠	٢١٢١٨٠٠	٢٩٧٠٠	٨٨٣٠٠	٤٩٩٢٠٠	١١١	١٨٩	٢٣٥.٣
١٩٨٧[٣٥١]	٥٧٤٩٠٠	٤٦٤٥٠٠	٤٨٢٧٥٠٠	٢٧٩٠٠	٧٤٥٠٠	٦٤٠٥٠٠	٤٨,٦	١٦٠.٤	١٣٢.٧
١٩٩١[٣٥٢]	٧٩٩٦١٠	٦٧١٥٨٩	٨١٧٧١٣٧	٢٥٠٣٦,٨	١٠٤٤٠٧.٢	٦٣٩٠٠٧.	٣١,٣	١٥٥.٥	٧٨
٢٠٠٣[٣٥٣]	٨٧٤٢٥	-	٤١٦٥٥٢٠	٢٨٠٥٢	-	٨٣٢٣٦٤	٣٢١	-	١٩٣.٥
٢٠٠٤[٣٥٤]	٦٤٠٣٦٠	-	٣٧٨٧٤٤٨	٢٣٦٦٧٣	-	٧٩٦٤١٢	٣٦٩,٦	-	٢٠٩,٩
٢٠٠٥[٣٥٥]	٩٢٣٠١	-	٤١٦٠٩٨٣	٢٣٥٧٣	-	٧٣٠٨٦٤	٢٥٥,٤	-	١٧٤
٢٠٠٦[٣٥٦]	١١٥٥٣٢	-	٣٩٨٨٤٣٤	٣٢٣٣٢	-	٨٨٦٩٧٥	٢٧٩,٩	-	٢٢٠
٢٠٠٧[٣٥٧]	١٥٢٧٢٨	-	٤٢٢٢١٥٥	٣٥٤٥٥	-	٧١٢٨٣٦	٢٣٢,١	-	١٦٦.٦

[٣٤٨] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٨٧، مصدر سابق، ص٣٥.

[٣٤٩] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ١٩٦٧، مصدر سابق، ص١٣٥.

* - تەنها هەردوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی، لە بەر ئەوەی لەم ساڵەدا دهۆك قەزایەك بوو لە پارێزگای نەینەوا و نەبوو بوو بە پارێزگا.

[٣٥٠] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٧٨، مصدر سابق، ص٦٥.

[٣٥١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص٥٦.

[٣٥٢] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢،المصدر نفسه، ص١١٢.

[٣٥٣] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٥٥.

[٣٥٤] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٧٠.

[٣٥٥] - المصدر نفسه، ص٦٩.

[٣٥٦] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٦٨.

بـه سـەرنـج دان لـە خشـتەی ژمـارە(٢٣)دەبیــنین ڕێـژەی ڕووبـەری چـێندراوی پارێزگـای کـەرکوك لـە ساڵی١٩٦٧(٤٣.٩٪)ڕووبـەری هـەرێم و(٥،٥٨٪)ڕووبـەری عێراقـە، بـەڵام ڕێـژەی بەرهـەم(٣٥.٨٪)بەرهـەمی هـەرێم و(٣.١٪)بەرهــەمی عێراقــە، لەســاڵی١٩٧٨دا ڕووبــەری چــێندراو بــە جــۆ لــە پارێزگاکــە زیــاد دەکــات بــە ڕێژەی(٣٠.٧٪)ساڵی١٩٦٧،بەڵام ڕێژەی ڕووبەری چێندراو لە چاو ڕووبـەری چـێندراوی هـەرێم وعێـراق بریتییـە لە(٥٧.٣٪)(١٢.٦٪).بەڵام لـە سـاڵی١٩٨٧دا جارێکی کـە بـە ڕێـژەی(١١٤.٥٪)ڕووبـەری چـێندارو زیـاد دەکات لـە چـاو ساڵی١٩٧٨، بەڵام ڕووبەرەکەی لەچاو هەرێم و عێـراق بریتییـە لـە(١٢٣.٧٪)(١٢٪) و ڕێـژەی بەرهـەمیش بریتییـە لە(٣٧،٤٪)(٤،٣٪)بە هۆی کەمی بڕشت لە هەر دۆنمێکدا.

لەساڵی١٩٩١دا ڕووبەری چێندراو لە پارێزگاکە بە ڕێـژەی(٣٩٪)سـاڵی١٩٧٨ زیـاد دەکـات، بـەڵام لـە هـەرێم و عێراقیش ڕووبەری چێندراو جارێکی کە زیاد دەکات و ڕێژەکەی لە چاو هەرێم و عێراق بریتییـە(١١٩٪)(٩٩.٨٪)، ڕێژەی بەرهـەمیش(٢٤٪)(٣،٩٪)یـە، دابـەزینی ڕێـژەی بەرهـەم لەچـاو ڕووبـەر بـە بـەراورد بـە هـەرێم و عێـراق دەگەڕێتەوە بۆ دابەزینی بڕی بەرهەم لە یەك دۆنمدا.

بـەڵام لـە دوای پـرۆسـەی ئـازادکردنی عێـراق ڕێـژەی ڕووبـەری چـێندراوی پارێزگاکـە لـە چـاو ڕووبـەری چـێندراوی بـاقی پارێزگاکـانی تـری عێـراق بـەجۆ لەسـاڵەکانی٢٠٠٣ و ٢٠٠٤ و ٢٠٠٥و ٢٠٠٦و ٢٠٠٧بریتییـە لـە (٢٪)(١٧٪)(٢.٢٪)(٣٪)(٣.٦٪)و ڕێژەی بەرهەمیش(٣.٣٪)(٣٠٪)(٣.٢٪)(٣.٦٪)(٥٪)بەرهەمی باقی پارێزگاکـانی تـری عێراقی پێکهێناوە، زیاد بوونی ڕێژەی بەرهەم لە چاو ڕێژەی ڕووبـەر زیـاد بـووە، ئەمـەش بـە هـۆی زۆری بـڕی بڕشتە لە یەك دۆنم دا، جگـە لـەوەی کـە بـارودۆخی بەرهـەم هێنـانی جـۆ لـە پارێزگاکـە پەیوەسـتە بـە هـەمان بارودۆخی پێشوو کە ئاماژەمان پێ کرد بۆ بەرهەمی گەنم. لەبەر ئەوەی چاندنی دانەوێڵە لە ناوچە دابڕاوەکان پشت بـە دابـارین دەبەسـتێت و ئـەو ناوچـانەش دەکەونـە ناوچـەی بـارانی نامسـۆگەر، بۆیـە دەبینـین بـەردەوام بڕشتی بەرهەم لە یەك دۆنمدا گۆڕانی بـە سـەردا دێت...جگـە لـەوەی کـە وەزارەتـی کشـتوکاڵیش هـیچ پلانێکـی نییە لە چاندنی جۆر و بڕی بەربومی کشتوکاڵی، هەرجوتیارێك لە ویستی خۆی ئەو بەرووبومـە دەچـێنێت کـە لە بازاردا نرخی بەرزبووە... بۆیە دەبینین بەردەوام ڕووبەری چێندارو لەپارێزگای کەرکوك گـۆڕانی بـە سـەردا دێت.

٣-گەنمەشامی:

بە پێی ئاماری ساڵی١٩٧٨، ڕووبەری چێندراو لـە پارێزگـای کـەرکوك(٣٠٥٠)دۆنم بـووە، بـەڵام لەهـەرێم و عێراق(٤٢)(١٢٧٧٦٠)دۆنم بووە بەبەراورد ڕێژەی ڕووبەری چێندراو لە پارێزگاکە(٧٢٦٢٪)هەرێم و(٢،٤٪)ڕووبەری چێندراوی باقی پارێزگاکانی تری عێـراق بـووە، بـڕی بەرهـەم لـە پارێزگاکـە(١٦٦١)تـەن بـووە، بـڕی بەرهـەم لـە هەرێم و عێراق(٢٦)(٩٤٠٧٨)تەن بووە واتە بڕی بەرهـەمی کـەرکوك(٦٣٨٨٪)بەرهـەمی هـەرێم و(٢.٦٪)بەرهـەمی عێراق بووە، یەکەی بڕشت لەپارێزگاکە(٥٤٤،٦)کگم/دۆنم-ە، بەڵام لە هەرێم و عێـراق(٦١١)(٥٠١،٥)کگـم/دۆنم-ە[٣٥٨]، بەڵام ڕووبەری چێندراو بـە گەنمـە شـامی پـایزە لـە سـاڵی ٢٠٠٥دا(٥٨٢٥٥) دۆنم بـووە، بـڕی(٣٠٧٢٩)تـەن بەرهـەم هاتووە ناوەندی بڕشت بۆ هەر دۆنمێك(٥٢٧،٥)کگم بووە[٣٥٩].

---

[٣٥٧] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٦٦.

[٣٥٨] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء ، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص٧١.

[٣٥٩] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الأنمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥، مصدر سابق، ص٢٨.

٤- چەڵتوك(برنـج):

بە گشتی ڕووبەری چێنراو بە چەڵتوك لە ناوچە دابراوەکان کەمە لە بەر ئەوە بـڕی بەرهـەمیش کـەم دەبێت، بۆ نموونە لـە سـاڵی١٩٦٧دا ڕووبـەری چێنـدراو بـە چـەڵتوك لـە پارێزگـای کـەرکوك(٧٤٩٠)دۆنم بـووە، لـە هەرێم و عێراقیش(١٣٠١٥)(٥٤٢٧٣٥)دۆنم بووە واتە بەڕێژەی ڕوبەری(٥٧.٥٪)ی هەرێم و(١.٤٪)عێراق بە چەڵتوك لـە پارێزگـای کـەرکوك چـێندراوە، بـڕی بەرهـەم(٣٢٨٠)تـەن بـووە ،بـەلاَم لـە هـەرێم(٥٩٢١)تـەن و لـە عێـراقیش (٢٩٩٢٥٧)تەن بووەو بڕشتی ساڵانە لـە پارێزگـاری کـەرکوك(٦٨٤,٧)کگـم/دۆنم بـووە بـەلاَم بڕشـتی یـەك دۆنم لـە هـەرێم(٧٩٠.٥)کگـم لـە عێـراق(٥٥١.٤)کگـم بـووە[٣٦٠]، لـە سـاڵی ١٩٧٧دا لـە هـەموو پارێزگـای موسـڵ بـڕی بەرهـەم هێنراوی چەڵتوك(٣٣٨٥)تەن بووە ئەویش لـە هـەردوو قـەزای ئـاکرێ و شـێخان بـووە.[٣٦١] لـە سـاڵی١٩٧٨ ڕووبـەری چێندراو لـە پارێزگـای کـەرکوك(٣٠٠)دۆنم بـووە ،(١٤٠)تـەن لەچـەڵتوك بەرهـەم هـاتووە و بـڕی برشـت بـۆ هـەر دۆنمێك (٤٦٦.٧)کگم بووە، بەلاَم ڕووبەری چێندراو لە هەرێم(٦٠٠٠)دۆنم و لە عێراق(٢١٢٥٧٠)دۆنم بـووە و بـڕی بڕشـت لـە هـەرێم(٣٠٢٠)تـەن و لـە عێـراق(١٦٨٧٩٠)تـەن بـووەو لـە هـەرێم دا(٥٠٣.٤)کگـم/دۆنم و لـە عێـراق (٧٩٤)کگم/دۆنم بەرهەم هاتووە.[٣٦٢]

ب- بەروبوومی پیشەسازی:

ڕووبەری بەرهەمی هێنراوی پەموو لـە قـەزا کوردییـەکانی پارێزگـای دیالـە لـە سـاڵی ١٩٧٥دا(١٢٦٣٣)دۆنم بووە ،بەلاَم لە ساڵی١٩٨٩ دا لە پارێزگای کەرکوك ڕووبەری چێندراو ١٨١٧٩ دۆنم بـووە، بـڕی بەرهـەم(١٠٧٣٧)تـەن بووە[٣٦٣]،بەلاَم لە ساڵی ١٩٧٨دا ڕووبەری چێندراو بە لۆکە لـە پارێزگاکـەدا(١٤٣٤٦)دۆنم بـووە و(٣٢٠٣)تـەن بەرهـەم هاتووە، و بڕشتیش(٢٢٣)کگـم/دۆنم بـووە[٣٦٤]، هـەروەها ڕووبـەری چـێندراو بـە لۆکـە لـە سـاڵی٢٠٠٥ لـە پارێزگـای کـەرکوك(٦٠٢٦٩)دۆنم بـووە کـە و بـڕی(٢٦٧٤٧)تـەن بەرهـەم هـاتوە کـە بڕشـتی یـەك دۆنم(٤٤٣,٨)کگـم بـووە[٣٦٥]. دەبینین بە بەردەوامی ڕووبەری چێندراو بە پەموو لە پارێزگای کەرکوك زیاد دەکات، دیارە ئـەمـە دەگەڕێتـەوە بۆ داواکاری زۆر لە سەر بەرووبوومی پەموو، زیاد بوونی بڕی بڕشتیش لە دۆنمێکدا دەگەڕێتەو بۆ زیـاد بـوونی شارەزایی جوتیار لەبەرهەم هێنانی پەموو و پێشکەوتنی هۆکاری بەرهەم هێنان.

ت - بەروبوومی پاقلەییەکان[٣٦٦]:

بەپێی ئاماری ساڵی١٩٧٨لە پارێزگای کەرکوك(١١١)دۆنم بە نۆك چێندراوە بەلاَم لەهەرێم(٢٤٦١٢)دۆنم و لە عێـراق(٣٢٧٧٠)دۆنم بـووە و و بـری بەرهـەم لـە پارێزگـای کـەرکوك و هـەرێم و عێـراق بـریتی بـووە لـە (٦)(٢٧١٦)(٣١٠٥)تەن، ناوەندی بڕشتیش بۆ هەر دۆنمێك تـەنها(٥٤,٦)(١١٠.٣)(٩٤.٨)کگم بـووە ڕووبـەری چێندراوی لە هەمان ساڵی ئاماژە بۆ کراوی پارێزگای کەرکوك(٠.٥٪)هەرێم و(٠.٣٪)عێـراق بـووە، بەرهـەمیش(٠.٢٪)هـەرێم و(٠.٢٪)عێراق بووە.

---

[٣٦٠] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة١٩٦٧، مصدر سابق، ص١٣٧.

[٣٦١] - محمەد عەبدوڵلا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ لە هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٨.

[٣٦٢] - الجمهوريةالعراق، وزارةالتخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء ١٩٧٨، مصدر سابق، ص٦٨.

[٣٦٣] - محمەد عەبدوڵلا، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ لە هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٩-٢٤٠.

[٣٦٤] - الجمهوريةالعراق، وزارةالتخطيط ،الجهاز المركزي للاحصاء ١٩٧٨، مصدر سابق، ص٧٠.

[٣٦٥] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥، مصدر سابق، ص٢٨.

[٣٦٦] - الجمهوريةالعراق، وزارةالتخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء ١٩٧٨، مصدر سابق، ص٦٦و٦٩.

هەروەها ڕووبەری چێندراو بە نیسك لەهەمان ساڵدا لە کەرکوك و هەرێم و عێراق(٣٣٦)(٢٢٧٠٧)(١٥٦٨٧) دۆنم بووە و بڕی بەرهەم(٢٠)(٤٧٠٩)(٣٧٦٦)تەن بەرهەم هێنراوە، ناوەندی بڕشت بۆ هەر دۆنمێك(٥٩,٥) (٢٠٧.٢) (٢٤٠)کگم بووە، بەڵام ڕووبەری چێندراو بە ماش لە هەمان ساڵدا(٥)(٨٢٩)(٣٦٢٢٠)دۆنم بووە،بڕی بەرهەم(٢) (١٠٧)(٥٠٥٧) تەن بووە و ناوەندی بڕشتیش بۆ هەر دۆنمێك(٤٠٠)(١٢٩)(١٣٩.٦)کگم بووە.

پ- بەروبوومی ڕۆندارەکان:

ڕووبەر چێندراو بە کونجی لە پارێزگای موسڵ لە ساڵی١٩٧٧دا نزیکەی(٦٩٢)دۆنم بووە، لە کاتێکدا بەرهەم (٩٨)تەن بووە[٣٦٧]، بڕشتی هەر دۆنمێکیش(١٥٥,٨)کگم بووە، بەڵام ڕووبەری چێندرا بە کونجی لە پارێزگای کەرکوك و هەرێم و عێراق(١١٩)(٨١٨)(٧١٣٥٤) دۆنم بووە، و بڕی بەرهەم(٩)(١٢٤)(٨٥٠١)تەن بووە و بڕشتی هەردۆنمێك(٧٥)(١٥١.٦)(١١٩)کگم بووە.[٣٦٨]

گوڵەبەڕۆژەش یەکێکی ترە لەو بەرو بوومانەی کە لە ناوچە دابڕاوەکان بەرێژەیەکی زۆر دەچێندرێت، بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتری بارودۆخی بەرهەم هێنانی گوڵەبەڕۆژە لە پارێزگای کەرکوك بەبەراود لەگەڵ سێ پارێزگاکەی هەرێم و باقی پارێزگاکانی تری عێراق. بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٤).

خشتەی ژمارە (٢٤).

ڕووبەری چێندراو بڕی بەرهەم و بڕشتی بەرهەمی گوڵەبەڕۆژە لە پ. کەرکوك وسێ پ. هەرێم و باقی پ. عێراق لە هەر دۆنمێکدا(کگم)

ساڵ	ڕووبەری چێندراو (دۆنم)			بەرهەم (تەن)			بڕشت (کگم/دۆنم)		
	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٧٨[٣٦٩]	١٥	٩٣١٠	٨٦٦٦*	٢	٣٢٨٠	١٤٣٦	١٣٣.٣	٣٥٢.٣	١٦٥.٧
١٩٩١[٣٧٠]	٣٦٨٧	٣١١٥١	٤٤٧٧٧	١٦١٣	٧٣٢٣	١٢٢٦٥	٤٣٧,٦	٢٣٥	٢٧٤
٢٠٠٣[٣٧١]	٢٥٣١	-	٧٨٨٩	١٠٩٦	-	٢٧٢٩	٤٣٣,٢	-	٣٥٠,٧
٢٠٠٤[٣٧٢]	٤١٠٠	-	٣٢٦٨٢	١٧٩٤	-	١٢٠٨٥	٤٣٧,٦	-	٣٧٣
٢٠٠٥[٣٧٣]	٢١٢٨٥	-	٤١٢٢٦	٩١٣٨	-	١٤٠٠٣	٤٢٩.٣	-	٣٦٦
٢٠٠٧[٣٧٤]	١٣٥٧١	-	٣٤١٥٧	٥٩٥٠	-	١٢٦١٥	٤٣٨,٤	-	٣٨٥.٥

[٣٦٧]- محمەد عەبدوڵلاً، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ لە هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٤.

[٣٦٨] - الجمهوریةالعراق، وزارةالتخطیط ،الجهاز المرکزي للاحصاء ١٩٧٨، مصدر سابق، ص٦٩.

[٣٦٩]- جمهوریة العراق، وزارة التخطیط، الجهاز المرکزي للاحصاء، المجموعة الاحصائیة السنویة١٩٧٨، مصدر سابق، ص٧٢.

* - بەرهەمی گوڵە بەڕۆژەی عێراق کۆی هەردوو بەرهەمی بەهارەو پایزەیە.

[٣٧٠] - جمهوریة العراق، وزارة التخطیط، الجهاز المرکزي للاحصاء، المجموعة الاحصائیة السنویة١٩٩٢، مصدر سابق، ص١١٥.

[٣٧١] - الجمهوریة العراق، وزارة التخطیط والتعاون الأنمائي، الجهاز المرکزي للاحصاء و تکنلوجیا المعلومات، المجموعة الاحصائیة السنویة٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٥٨.

[٣٧٢] - الجمهوریة العراق، وزارة التخطیط والتعاون الانمائي، الجهاز المرکزي للاحصاء و تکنلوجیا المعلومات، المجموعة الاحصائیة السنویة٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٧٤.

[٣٧٣] - المصدر نفسه، ص٧٣.

[٣٧٤] - الجمهوریة العراق، وزارة التخطیط والتعاون الانمائي، الجهاز المرکزي للاحصاء و تکنلوجیا المعلومات، المجموعة الاحصائیة السنویة٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٦٧.

به سەرنج دان لە خشتەی ژمارە(٢٤)دەبینین، ڕووبەری چێندراو بە گوڵە بەڕۆژە لەساڵی١٩٧٨دا کەمترین ڕووبەر بووە، بە جۆرێك تەنها ڕێژەکە (٠,١٦٪) ی هەرێم و(٠.١٧٪) عێراق بووە، بۆیە بەرهەمیش هەر زۆر کەم بووە، بەلاّم لە ساڵی١٩٩١دا ڕووبەری چێنراو زیاد دەکات بۆ(٣٦٨٧)دۆنم ئەمەش(١١,٨٣٪)(٨.٢٪) هەرێم وعێراق پێکدەهێنێت، بەلاّم ڕێژەی بەرهەم (٢٢٪)و(١٣,١٥) تەن بەرهەمی هەرێم و عێراق پێکدەهێنێت. لە ساڵی٢٠٠٣و٢٠٠٤و٢٠٠٥و٢٠٠٧دا ڕووبەری چێندراولە پارێزگاکەدا (٣٢٪)(١٢.٥٪)(٥١.٦٪) (٣٩.٧٣)ی سەرجەمی ڕووبەری چێندراوی عێراقی پێك هێناوە، بەلاّم بڕی بەرهەم لە پارێزگاکەدا (٤٠٪)(١٤.٨٪)(٦٥.٢٥٪)(٤٧,١٪)بەرهەمی عێراقی پێك هێناوە.

ج - سەوزە:

ڕووبەری چێندراو بە سەوزە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی کە جیاوازە، بە هۆی جیاوازی داواکاری لە سەری و ڕووبەری تەرخان کراو بەلاّم بەگشتی هەموو جۆرەکانی سەوزە چ زستانە بێت یان هاوینە لە قەراغی ناوەندە شارستانییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان دەچێندرێت... لە پارێزگای کەرکوکیش سەوزە دەچێندرێت، وەك (باینجان و تەماتەو خەیارو بیبەر و فاصولیا و سلّق و قەرنابیت و کەلەرم و سپی ناخ و پیاز...). بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٥).

لە خشتەی ژمارە(٢٥)دا دەبینین کە(١١٥٠٥٣)دۆنم لەپارێزگای کەرکوك کراوە بە سەوزە و بڕی(١٨٧٧٦٨) تەن لە سەوزەی هەمە جۆر بەرهەم هاتوە، ناوەندی بڕشتی هەر دۆنمێك(١٦٣٢)کگم بووە .

لە ناوچەکانی موسڵ ئەو ڕووبەرانەی کە بۆ سەوزە تەرخان کرابوون، لە دەوروبەری٢٥٠٥٠دۆنم بووە و بەرهەمی گشتیشی لە سەوزەی هەمە جۆر نزیکەی(٦١١٢٣٨)تەن بووە لە ساڵی١٩٧٧ دا، لە ناوچەکانی دیالەش

خشتەی ژمارە(٢٥)

ڕووبەری چێندراو و بڕشت و بەرهەمی ناوەندی هەندێك سەوزە لە پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ٢٠٠٥[٣٧٥]*

ناوی بەرهەم	ڕووبەری چێندراو دۆنم	٪	بەرهەم(تەن)	٪	ناوەندی بڕشت دۆنم /کگم
لوبیا	٣٥٧٠	٦٦,	١٥٨٢	٢,١	٤٤٣
پاقلەی سەوز	١٥٠٨٨	١١٢,	٣٠٤٥٧	١٥,٦	٢٠١٨٦,
شووتی تجمیعی**	١٧٩٩٠	٩٤,	٣٠٤٧٥	٥	١٦٩٤
خەیارتجمیعی	١٢٤٥٥	٥.٦	٢٥٤٦٨	٤,٨	٢٠٤٤,٨
تەماتە تجمیعی	١٩٣٩٥	٧,٢	٣٩٨٩٢	٤٢,	٢٠٥٦٨,
بیبەری تجمیعی	٣٢٣٥	١٠,٦	٥٤٣٢	٧,١	١٦٧٩,١
پیازی سەوز	٤٧٠٠	٣,٣	٤٩٤٦	١,١	١٠٥٢,٣
سلّقی تەجمیعی	٥٧٥	٣,٤	١٤١٩	٤,٤	٢٤٥٧,٨
هی تر	٣٨٠٤٥	-	٤٨٠٩٧	-	-

[٣٧٥] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥، مصدر سابق، ص٢٩.

* - ڕێژەکان هەڵەن ڕاستیەکەی بەم جۆرەیە، بۆ ڕووبەر چێندراو(٢,١و١٣,١و١٥,٦و١٠,٨ و١٦,٩و٢,٨١و٤,١و٠,٥و٢٢,١)، بەلاّم ڕێژەی بەرهەم بەم جۆرەیە(٠,٨٤و١٦,٢٢و١٦,٢٣و١٣,٦و٢١,٢٤و٢.٩و٢,٦و٠,٧٦و٢٥,٦١). ناوەندی بڕشتیش بەم جۆرەیە(٤٤٣,١٣و٢٠١٨,٦٢و١٦٩٤و٢٠٤٤,٨و٢٠٥٦,٨١و١٦٧٩,١٣و١٠٥٢,٣٤و٢٤٦٧,٨٢و١٢٦٤,٢١).

** - مەبەست لێی بەروو بومی زستانە و هاوینەیە .

ناوی بەرهەم	ڕووبەری چێندراو دۆنم	٪	بەرهەم(تەن)	٪	ناوەندی بڕشت دۆنم /کگم
سەرجەم	١١٥٠٥٣	-	١٨٧٧٦٨	-	١٦٣٢

ڕووبەری تەرخان کراو بۆ جۆرەکانی سەوزە لە کەژی ١٩٧٥دا (١٠٣٩٧)دۆنم بووە[٣٧٦]. بەلاّم بۆ سەوزەی زستانە بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٦)کە ڕووبەری چێندرا و بەرهەم لە ناوچە موسڵ ڕوون کراوە تەوە.

خشتەی ژمارە(٢٦)

ڕووبەرو بەرهەم هێنانی سەوزەی زستانە لە ناوچە*ی موسڵ لە ساڵی ١٩٧٧دا.[٣٧٧]**

قەزا	پانتایی	٪	بەرهەم/تەن	٪
ئاکرێ	٤٠	٤١,	٩٢	٣.١٥
شێخان	-	-	-	-
تەلکێف	٤٨٦	٤٩,٨	٢٢٤٤	٧٦٨٧,
حەمدانیە	٢٦٠	٢٦,٦	١٩٥	٦,٧
تەلەعفەر	١١٢	١١,٥	٢٥٢	٨,٦٦
شەنگار	٧٨	٨	١٣٥	٤,٦
سەرجەم	٩٧٦	١٠٠	٢٩١٩	١٠٠

ز- ڕەز و باخ :

وەك لە بەشی پێشوو دا ئاماژەمان پێ کرد، گشت ناوچە دابڕاوەکان هەموو جۆرە میوەیەکی لێ بەرهەم دێت، بەلاّم ڕووبەری چێندراو بڕی بەرهەمی داری میوەکان بە پێ ناوچەکان دەگۆڕێت.

بۆ نموونە ژمارەی دارەکانی هەنجیر لە پارێزگای نەینەوا بە نزیکەی(٢٧١)هەزار دار دەخەملێنرێت، گرنگترین شوێنی چاندنی قەزای شەنگارە، دارکانی بە شێوەی دارستانێکی چڕ دەڕوێن و پشت بە باران بارین دەبەستێت.[٣٧٨]بەلاّم لە قەزای مەندەلی(١٣٤١٢٠) دارخورما و(٩٥٠٨٢) دار پرتەقاڵ و(١٧٥٣٦)دار لالەنگی هەیە[٣٧٩] بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتر،بڕوانەخشتە ژمارە(٢٧).

بە ڕەچاو کردنی خشتەکە دەبینین ژمارەی داری میوەکانی نێوان ساڵانی(١٩٧٨-١٩٨٧)وەکو یەکە، گۆڕانی تێدا ڕوو نەداوە لە ماوەی١٠ ساڵدا، ئەمەش بۆ ڕامیاری حکومەتی بەعس دەگەڕێتەوە، کە دەیویست هەموو گوندەکان چوڵ بکات و دانیشتوانەکەی دوور بخاتەوە لە زێدی خۆیان، نەك خزمەتیان بکات و هاریکارییان بکات لە بەرهەم هێنانی بەرو بوومی کشتوکاڵی، بەلاّم لە ساڵی ١٩٨٩دا میری بە ئاواتەکەی دەگات و زۆربەی گوندەکانی پارێزگای کەرکوك چۆڵ دەکات و لە ژێرناوی جیاواز دا دانیشتوانەکەی ڕادەگوێزێت بەرەو هەرێم و شارەکانی باشووری عێراق و هاتوچۆی گوندەکانیشیان قەدەغە دەکات، بۆیە دەبینین لەماوەی تەنها(٢)ساڵ دا (٢٩٠٠١٨١)دار لە ناو دەچن و دەفەوتێن، کە دەکاتە(٩٩,٦٥٪)سەرجەمی ژمارەی داری ڕەز و باخەکانی پارێزگاکە لە ساڵی١٩٨٧دا، بەلاّم زیاد بوونی ژمارەی داری ڕەز ومیوەکان لە دوای ساڵی١٩٨٩وە بۆ هێنانی زیاتری هاوردە

---

[٣٧٦]- محمەد عەبدوڵلاّ، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵ لە هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٦.

*** - مەبەست لێ ناوچە کوردستانیەکانی پارێزگای نەینەوایە، کە ئێستا بەشێکن لە ناوچە دابڕاوەکان.

[٣٧٧] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٦. وەرگیراوە لە سەرۆکایەتی ناوچەی کشتوکاڵی پارێزگای نەینەوا، تۆماری ڕێکخراوەکانی ئامار لە ماوەی ١٩٥٨-١٩٧٧دا، بە بێ زانیاری تر.

[٣٧٨] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٨. وەرگیراوە لە خطاب العاني، (جغرافيةالعراق الزراعية)قاهيرة، ١٩٧٢، ص٢٦٧.

[٣٧٩]- هەمان، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٩. وەرگیراوە لە خالص الاشعب، گرفتی ئاوی مەندەلی، گۆڤاری کۆمەڵەی جیۆگرافی عێراق، بەرگی (٥)،چاپخانەی ئەسعەد - بەغداد، ساڵی١٩٦٩، ل٢٦.

عەرەبەکان و داگیر کردنی ماڵ و موڵکی کوردو تورکمانە ڕاگوێزراوەکان دەگەڕێتەوە، بەشێکی کەم لە ڕەزو باخەکانیان بوژانەوە، بەلاّم لەماوەی شەش ساڵی ڕابوردوو دا حکومەتی فیدراڵ هەمان هەڵوێستی نێوان ساڵانی ١٩٧٨-١٩٨٧ی بەعسی هەبووە بەرامبەر پارێزگای کەرکوك و کاری بۆ بووژاندنەوەی کەرتی کشتوکاڵی ئەم پارێزگایە نەکردووە؟!

٢- سامانی ئاژەڵ :

ئاژەڵ:

سامانی ئاژەڵی بە تەواوکەری سامانی کشتوکاڵی ناوچە دابڕاوەکان دادەنرێت، بەهای ئابوری ناوچە دابڕاوەکان زیاتر دەکات لە خوارەوە زیاتر لەم سامانە دەدوێین:

وەك لە بەشی پێشوو ئاماژەمان پێکرد شوێن و ئاو هەواو جۆری خاك بەگشتی ناوچەکەی کردۆتە پاوانێکی گەورە بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵان، بەلاّم مەڕ پشکی سەرەکی ئاژەڵەکانی ناوچە دابڕاەکان پێك دەهێنێت، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ژمارەی ئاژەڵەکانی پارێزگای کەرکوك لە چاو پارێزگاکانی هەرێم و پارێزگاکانی تری عێراق، بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٨).

وەك لە خشتەی ژمارە(٢٨)دەبینین مەڕ بەرزترین ڕێژەی لە چاو ئاژەڵەکانی تر پێکهێناوە، هۆکاری زۆری ژمارەی مەڕ لە پارێزگای کەرکوك دەگەڕێتەوە بۆ گونجاوی ئاوهەوای پارێزگاکە بۆ بەخێوکردنی مەڕ، جگە لە کشان(زحف)ی بەردەوامی عەرەبی هاوردە بۆ ناوچەکە، وەك دەزانین بەشێکی زۆری ئەو عەرەبانە بەکاری ئاژەڵ داریەوە خەریك بوون و پیشەی سەرەکیشیان لەوەڕاندی مەڕبووە، پاشان بزن بە پلەی دووەم دێت..

ژمارەی مەڕ لەساڵی١٩٦٧دا لەپارێزگای کەرکوك،(١١٦,٩٪)مەڕەکانی هەرێم(٧٠.١٪)مەڕەکانی عێراق پێکدەهێنێت. بەلاّم لە ساڵانی دواتر دا پاش گرتنە دەستی دەسەلاّت لەلایەن بەعیسەکان و گۆڕانکاری سنووری

خشتەی ژمارە(٢٧)

ژمارەی هەندێك لە دارە میوەکانی پ.کەرکوك و سێ پ. هەرێم و باقی پ. عێراق

سال	مزرەمەنی						سێو						ناوك ڕەق								
	ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی		
	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێ
١٩٧٨[280]	-	-	-	١٢٠٠	-	١٠٢٣١٨٠٠	-	-	-	-	-	-	-	-	-	١٠٩٨٠٠	٣٦١٨٢٠٠	٧٧٤٠٨٠٠	-	-	[illegible]
١٩٨٧[281]	-	-	-	١٢٠٠	-	١٠٢٣١٨٠٠	-	-	-	-	-	-	-	[illegible]	[illegible]	١٠٩٨٠٠	٣٦١٨٢٠٠	٧٧٤٠٨٠٠	-	-	[illegible]
١٩٨٩[282]	-	-	-	٣٩	-	١٥٩١٠٤	-	-	-	-	-	-	-	-	-	١١٦٤	-	١٠٢١٥	-	-	[illegible]
٢٠٠١[283]	٣٩	-	٢٥٩٢٥	٢٢٥٦	-	١٠٢٥٢٢٤٠	١١٠	-	١٧٢٩٨	٢٨٦١٠	-	٢١٤٧٧٢	٨٧	-	١١٩٥٣	٥٧٢٠	-	١٤٢٨٠٢٠	٩٦	-	[illegible]
٢٠٠٧[284]	٣٩	-	٢٥٩٢٥	٢٢٥٦	-	١٠٢٥٢٢٤٠٠٠٠	١١٠	-	١٧٢٩٨	٢٨٦١٠	-	٢١٤٧٧٢٩	٨٧	-	١١٩٥٣	٥٧٢٠	-	١٤٢٨٠٢٠	٩٦	-	[illegible]

سال	جواله (اللوزيات والمكسرات)						میوەی تر						بەرهەمی ڕۆن						خورما					
	ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی			ز.دارەکان			ز.خاوەنداریتی			ژدارەکان		
	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٧٨	-	-	-	-	-	-	-	-	-	٤٢٦٦٠٠	٢٢٧٨٠٤٠٠	٢٢٠٩٥١٠٠	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
١٩٨٧	-	-		-	-		-	-		٤٢	٢٢٧٨٠٤٠٠	٢٢٠٩٥١٠٠	-	-		-	-	-	-	-		-	-	-
١٩٨٩	-	-	-	-	-	-	-	-	-	٧١	-	١٤٠٥٧٩	-	-	-	-	-	-	-	-	-	٤	-	-
٢٠٠١	٣	-	٦١٦	٤٨	-	٨٦٩٠٨	١٠	-	٢٩٢٦٦	١٢	-	٦٢٥٠٢٢٥	٦٦	-	٥٧٢٢	٥٧	-	٢٨٥٤٧٩	٧٠	-	١٤٦٥٤	١١	-	٩٤٦٢١٩٢
٢٠٠٧	٣	-	٦١٦	٤٨	-	٨٦٩٠٨	١٠	-	٢٩٢٦٦	١٢	-	٦٢٥٠٢٢٥	٦٦	-	٥٧٢٢	٥٧	-	٢٨٥٤٧٩	٧٠	-	١٤٦٥٤	١١	-	٩٤٦٢١٩٢

سال	دار بۆ بەرهەمی تەختە		دارو دەوەنی جوانی		سەرجەم		
	ز.خاوەنداریتی	ز.دارەکان	ز.خاوەنداریتی	ز. دارەکان	پ. کەرکو	سێ پ. هەرێم	باقی پ. عێراق

---

[280] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص٧٥.

[281] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٨٧، مصدر سابق ، ص٦٨.

[282] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٦٤.

[283] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٨٤-٨٥.

[284] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٧٧-٧٨.

	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	ك		
١٩٧٨	-	-	-	٢٢٦١٦٠٠	٢٣٤٦٧٨٠٠	٩٢٠١٢٠٠	-	-	-	-	-	-	٢٩١٠٢٠٠	٤٩٨٦٦٥٠٠	٧١٨٧٢٥٠٠
١٩٨٧	-	-	-	٢٢٦١٦٠٠	-	-	-	-	-	-	-	-	٢٩١٠٢٠٠	٤٩٨٦٦٥٠٠	٧١٨٧٢٥٠٠
١٩٨٩	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	١٠٠١٩	-	٧٢٠٧٢٩
٢٠٠١	-	-	١٥٥٢	-	-	٦٤٠٠٢٤	١	-	٥٢٦	١٠	-	١٢٠٩٨	٨٥٢٢٠	-	٤١٨٦٢٥٢٨
٢٠٠٧	-	-	١٥٥٢	-	-	٦٤٠٠٢٤	١	-	٥٢٦	١٠	-	١٢٠٩٨	٨٥٢٢٠	٠,٢٪ ی عراق	٤١٨٦٢٥٢٨

خشتەی ژمارە(٢٨)

ژمارەی ئاژەڵەکان لە پ. کەرکوك وسێ پ. هەرێم و باقی پ.عێراق (سەر)[٣٨٥]

ساڵ	مەڕ			بزن		
	کەرکوك	هەرێم	عێراق	پ.کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٦٧[٣٨٦]	٧٠٠٠٠٠	٥٩٨٧٣٤[٣٨٧]	٩٧٤١٤٧١	٣٠٠٠٠٠	٥٩٠٥١٣	٩٥٤٩٧٦
١٩٧١	٤٧٢٢٠٤	-	-	١٩٦٩٠٤	-	-
١٩٧٨[٣٨٨]	٤٧٣٥١٣	٧٥٠٤٢٧	٨٤٩٩٣٦٩	١١٤٥٦١	٥٣١٤٣٧	١٤١٢٣٣٠٧
١٩٨٦	٤٨١٥٢٠	-	-	٧١١٧٣	-	-
٢٠٠١	٥٥٣٤٣٣	-	-	٥٤١٤١	-	-
ساڵ	مانگا		گامێش		حوشتر	

[٣٨٥] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتنكلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية لمحافظة كركوك٢٠٠٥، مصدر سابق، ص٣٠.

[٣٨٦] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة١٩٦٧، مصدر سابق، ص١٨٠.

[٣٨٧] - تەنها هەردوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی، لە بەر ئەوەی لەم ساڵەدا دهۆك قەزایەك بوو لە پارێزگای نەینەوا و نەبوو بوو بە پارێزگا.

[٣٨٨] - جمهورية العراق، وزارة تخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء١٩٧٨، مصدر سابق، ص٨٧.

	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٦٧	٩٠٠٠٠	٢٠٥٩٨٨	١١٥٨٩٣٥	٢٢٠٥	٣٤٧٥	٢١٨٩٤٢	٤٠٠٠	٤٧	١٩٧٧٩٢
١٩٧١	٥٨٦٦٠	-	-	١١٠٢	-	-	٢٠٠	-	-
١٩٧٨	٤٨٤٦٤	١٣١٩٩٩	١٥١٧١٥٤	١٨٥٠	١٩٨٤	١٦٦٥١٨	-	-	-
١٩٨٦	٥٩٣٢٨	-	-	١٨٢٧	-	-	-	-	-
٢٠٠١	٧٢٠٦٢	-	-	١٣٢٦	-	-	٧٣٤	-	-

کارگێڕی و تاوانەکانی ڕاگواستن ... ژمارەی مەڕەکانی پارێزگاکە کەم بووە بە جۆرێك لە نێوان ساڵانی(١٩٦٧-١٩٨٦)نزیکەی(٣١٪)ی سەرجەمی مەڕەکانی پارێزگاکە کەمی کرد.

بزن- یش لە ساڵی١٩٦٧دا ڕێژەی(٥٠.٨٪)(٣١.٤٪)بزنی هەرێم وعێراقی پێك هێناوە، بەلأم لە ساڵی١٩٧٨دا ڕێژەکە دەبێت بە(٢١.٥٪)(٠.٨٪)ی بزنی هەرێم و عێراق ،جگە لەوەی کە لە نێوان ساڵی١٩٦٧-١٩٨٦دا بە ڕێژەی(٧٦.٢٪)دادەبەزێت. ئەمەش لەبەر هەمان هۆکارەکانی پێشوو.

بە ڕەچاو کردنی خشتەکە دەبینین ئاژەڵەکانی دیکەش ژمارەکەیان کەم بۆتەوە ئەمەش لە بەر هەمان هۆکارەکانی پێشوو.

دووەم: پیشەسازی:

پێشتر ئاماژە بە بوونی کەرتی پیشەسازی کرا لە ناوچەکەدا، تا سەرەتای سەدەی ڕابوردوو پیشەسازی سووك لە ناوچەکەدا بوونی هەبووە، بەلأم پاش هاتنی بەریتانییەکان و دواتر، دروست کردنی دەوڵەتی عێراق و دەرهێنانی نەوت چەندین پیشەسازی لە ناوچەکەدا بنیات نرا، لێرەدا هەوڵ دەدەین کەمێك لەم کەرتە بدوێین:

ژمارەی کارگە کەورەکان لە ساڵی١٩٦٦دا لە پارێزگای کەرکوك ٤١کارگە بوو، کە(١٧٧٣)کرێکارکاریان تیادا کردووە، بڕی بەهای بەرهەم(١٧٢١٣٧١)دینار چاپی سویسری بووە[٣٨٩]، بەلأم ژمارەی سەرجەمی کارگەکان لە پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ٢٠٠٤دا(٨٠٧)کارگەیە و(٣٤٢٤)کەس کاری تێدا دەکەن و بڕی بەهای بەرهەمیان دەگاتە (٥٣٦٨٧٣٩٥)هەزار دینار، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر جۆری کارگەکان و ژمارەی کرێکارەکان و بڕی بەهای بەرهەمیان لە خوارەوە زانیاری زیاتر دەدەین بڕوانە خشتەی ژمارە(٢٩).

خشتەی ژمارە(٢٩)

ژمارەی کارگە و کرێکارو بەهای بەرهەم(هەزار دینار)بۆ پیشەسازی مام ناوەند لە پ.کەرکوك و سێ پ.هەرێم وباقی پ.عێراق لە نێوان ساڵەکانی(١٩٩١-٢٠٠٦)

ساڵ	ژمارەی دامەزراوە			ژمارەی کرێکار			بەهای بەرهەم		
	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق	کەرکوك	هەرێم	عێراق
١٩٩١[٣٩٠]	١	-	٢٢٠	١٧	-	٣٢٤٦	٣٩٩	-	١٠٩٩٨٧
٢٠٠٢[٣٩١]	٨	-	٧٢	٨٧	-	١١٥٠	٢٨١٢٥٠	-	٩٩٩٠٨٩١
٢٠٠٣[٣٩٢]	١١	-	٦٨	١٣٣	-	١٢٧٤	٨٨٠٠٨٧	-	١٠٩٢١١٨١

[٣٨٩] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ١٩٦٧، مصدر سابق، ص١١٢٨.

[٣٩٠] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢،مصدر سابق، ص١٦٤.

[٣٩١] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص٩٧.

[٣٩٢] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص١٤٠.

ساڵ	ژمارەی دامەزراوە			ژمارەی کرێکار			بەهای بەرهەم		
	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق
٢٠٠٤[٣٩٣]	١٧	-	٧٥	٢٣٠	-	١٤٣٨	٢٩٦٣٧٢٨	-	٢٠٧٠٧٠٤٦
٢٠٠٥[٣٩٤]	١٣	-	٦٣	١٧٧	-	١٢٢٠	٣٥٠٧٠	-	٢٤٣١٣٥٧٦
٢٠٠٦[٣٩٥]	١٣	-	٣٩	١٨٥	-	٧٧٥	٣١٦٧٤١٥	-	١٦٣٤٨٣٢٠

بە ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(٢٩)دەبینین ڕێژەی کارگە مام ناوەندەکان لە پارێزگای کەرکوک زیادی کردووە، بۆنموونە لە ساڵی ١٩٩١دا، تەنها(١)کارگەی مام ناوەند لەپارێزگاکەدا بوونی هەبووە،ئەمەش دەکاتە(٠.٤٥٪)سەرجەمی کارگەکانی عێراق،بەلاَم لە ساڵی٢٠٠٦دا ژمارەی کارگەکان دەبێت بە(١٣)کارگە و ڕێژەکە زیاد دەبێت بۆ(٣٣.٣٪)ی سەرجەمی کارگەکانی عێراق. و داهاتیش بە بەردەوامی ڕوو لە زیاد بوون دەکات...

بۆ زانینی ڕێژەی ژمارەی کارگە بچووکەکان لە پارێزگای کەرکوک بە بەراورد بە هەرسێ پارێزگاکەی تری هەرێم و باقی پارێزگاکانی تری عێراق بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٠).

خشتەی ژمارە(٣٠)

ژمارەی کارگە و کرێکارو بەهای بەرهەم(هەزار دینار)بۆ پیشەسازی بچووک لە پ.کەرکوک وسێ پ.هەرێم وباقی پ.عێراق لە نێوان ساڵانی(١٩٧٨ - ٢٠٠٦)

ساڵ	ژمارەی کارگە			ژمارەی کرێکار			بەهای بەرهەم		
	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق
١٩٦٦[٣٩٦]	١٦٦٢	١٧٤٢*	١٩١٦٥	٣٠٩٠	٣٣٢٣	٣٩٧١١	٥٧٣٢٦٧٦٠٠	٥٠٨٤٦٧٦٦٠٠	٧٨٦٥٠٠٢٨٠٠
١٩٧٨[٣٩٧]	٧٢٨	٣٨٦٣	٣٥٩٨٨	١٤٣٩	٨١٧٦	٨٣٢٥١	١٤٧١٥٠٠٠٠	٢٣٥٠٥٠٠٠٠	٣٧١٦٥٥٠٠٠٠
١٩٩١[٣٩٨]	١٩٧٦	-	٣٨٤٢٢	٤٠٧٤	-	٨٠٥٩٣	٤٢٣٠٥	-	١٧٥٩٩٢٨
٢٠٠١[٣٩٩]	١٢٨٧	-	٦٧٨٠٣	٢١٥٠	-	١٤٠٥٧٤	٥٣٧٠١٣٥	-	٤٦٤٢٣٧٨٣٤
٢٠٠٣[٤٠٠]	٥٣٤	-	١٧٣٩٥	١٥٢٦	-	٤٨٦٨١	١٢٨١٥٠٨٤	-	٤٠٠٩١٤٧٩٣
٢٠٠٤[٤٠١]	٨٠٧	-	١٦٧٩٢	٣٤٢٤	-	٦٠٩١٤	٥٣٦٨٧٣٩٥	-	٧٦٢٢٩٠٤٥٠
٢٠٠٥[٤٠٢]	٥٠٤	-	٩٥٨٤	٢١٠٠	-	٣٤٢٧٩	٤٦٣٧٨٦٢٤	-	٦١٢٢٧٦٧٣٧

---

[٣٩٣] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي ، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص١٣٩.

[٣٩٤] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص١٣٨.

[٣٩٥] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص١١٦.

[٣٩٦] - الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء الدعاية والنشر، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ١٩٦٧، مصدر سابق، ص١٢٨.

* - تەنها هەردوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی، لەبەر ئەوەی لەم ساڵەدا دهۆك قەزایەك بوو لە پارێزگای نەینەوا و نەبوو بوو بە پارێزگا.

[٣٩٧] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص١٢٢.

[٣٩٨] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢، مصدر سابق، ص١٦٩.

[٣٩٩] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٠٢.

[٤٠٠] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص١٤٩.

[٤٠١] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدرسابق، ص١٤٨.

[٤٠٢] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص١٤٧.

ساڵ	ژمارەی کارگە			ژمارەی کرێکار			بەهای بەرهەم		
	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق	کەرکوک	هەرێم	عێراق
٢٠٠٦[٤٠٣]	٦٤٨	-	١٠٩٧٢	٢٧١٢	-	٤٣٧٨٢	١٢٧٢٠٣٤٧٧	-	١٠٥٣٢٠١٧٤٣

به ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(٣٠)دەبینین کە ژمارەی کارگە بچووکەکان بەردەوام لە کەم بوونەوەدایە، بۆ نموونە لە ساڵی١٩٦٦دا کارگە بچووکەکانی پارێزگای کەرکوک(١٦٦٢)کارگە بووە، واتە(٩٥.٤٪)(٨.٧٪)کارگەکانی هەرێم و عێراقی پێك هێناوە بەلاَم لە ساڵی١٩٨٧دا ژمارەی کارگەکان بە ڕێژەی(٥٦٪)کەم دەکات و دەبێت بە(٧٢٨)کارگە، ڕێژەکەی لەچاو هەرێم و عێراق دەبێت بە(١٨,٨٪)(٢٪)بێگومان ئەمەش هۆکاری ڕامیاری لە پشت بووە، لە دوای پرۆسەی ئازادیەوە جۆرێك لە گەشە کردنی بە خۆیەوە دەبینێت، لە ساڵی ٢٠٠٦دا ژمارەی کارگەکان دەبێت بە(٦٤٨)کارگە، و(٦٪)ی کارگەکانی عێراق پێکدەهێنێت.بەلاَم بە گشتی ژمارەی کارگەکان ڕوو لە کەم بوونە، ئەگەر بەراوردی ژمارەی کارگەکانی ساڵانی(١٩٦٦-٢٠٠٦)بدەین دەبینین کارگەکان بە ڕێژەی(٦١٪)کەم دەکات. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخەی کە لە سایەی ڕژێمی بەعسەوە بەسەر کەرکوک هات وەك ڕاگواستن و بەسەربازی کردن و بە بەعسی کردن.... کۆکردنەوەیان لە کەرتی خزمەت گوزاری بەمەبەستی خزمەت کردن بە بەرژەوەندییەکانی ڕژێم...

ژمارەی کارگەکانی هەرێم لەساڵی ٢٠٠٥دا(٢١٠٦)کارگە بووە و بڕی داهات(١٧٢,٦٦٥,٣١٠)ملیۆن دینار بووە، بەلاَم لە ساڵی٢٠٠٦ ژمارەی کارگەکان دەبێت بە(٢٨٢٦)کارگە و داهات لە هەمان ساڵ دا(٣٣٩,٦٣٥,٨٧٦)ملیۆن دیناربووە[٤٠٤]، ژمارەی کارگەکانی کەرتی تایبەتی هەرێم لە ساڵی٢٠٠٧دا ٣٣٦٣کارگە بووە(٢٤٢٢٩)کرێکار کاریان تێدا کردووە بڕی دەست مایەیان(١٢٤,٠١٧,٦٥٦,٨٧٣)هەزار دینار بووە[٤٠٥]. لە ساڵی٢٠٠٨دا، ژمارەی کارگە گەورەکان لە هەرێم دا(٨٥)کارگە بووە واتە ڕێژەی(٤.٦٪)ی، کارگەی مام ناوەندەکان(٢١٦)کارگە بووە واتە(١١.٦٪)کارگەکان، و کارگە بچووکەکان(١٥٦٢)کارگەبووە واتە بەڕێژەی(٨٣.٨٪)ی کارگەکان[٤٠٦]... پێشکەوتنی کەرتی پیشەسازی لەهەرێم دەگەڕێتەوە بۆ هاریکاری حکومەت و سەقامگیری ئاسایش و دەرکردنی یاسای وەبەرهێنان... گرنگترین پیشەسازی لە ناوچە دابڕاوکان بریتییە لە پیشەسازی پەترۆکیماوی:

پیشەسازی پەترۆکیماوی

پیشەسازی پترۆکیماوییەکان بە گرنگترین پیشەسازی ناوچە دابڕاوەکان دادەنرێت، و بە یەکێك لە گەورەترین شا دەمارەکانی ئابوری نەك هەرێم بەڵکو عێراقیش هەژمار دەکرێت، پیشەسازی نەوت یەکێکە لەو پیشەسازییانەیە کە بە گەڕان و پشکنین دەست پێدەکات تا بەبازاڕ گەیاندنی بەرهەمەکان کۆتایی دێت، کە ئەوانیش خۆیان لەپاڵاوگە نەوتیەکانی دەبینێتەوە کە بریتین لە پاڵاوگەی نەوتی ئەلۆەند کەلە ساڵی١٩٢٧ لێدراوە و ڕۆژانە(٤٢٥٠)بۆشك(بەرمیل-تویژەر)بەرهەم هێنراوە پاشان لە دواییدا بۆتە(٦٠٠)تەن لە ساڵێکدا[٤٠٧]، هەروەها پاڵاوگەی کەرکوك لە ساڵی١٩٢٩ دروست کرا لەلایەن کۆمپانیای نەوتی عێراقەوە بوونیات نرا بە وزەی بەرهەم هێانی ساڵانە(١٥٠)هەزار تەن نەوتی خاو بۆ بەرهەمی هێنانی نەوتی سپی و زەیتی سوتەمەنی و زەیتی

[٤٠٣] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٧، مصدر سابق، ص١٢١.

414_ http://www.mop_krg.org/detail.aspx?page=statisticsbysubjects&c=sbsIndustry&id=414

415_ http://www.mop_krg.org/detail.aspx?page=statisticsbysubjects&c=sbsIndustry&id=471

416_ http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14751 &LinkID=69

[٤٠٧] - محمد ازهر سماك و اخرون، العراق دراسه اقليميه، مصدر سابق، ص٢١٣.

گاز[٤٠٨]، پاشان لە ساڵی١٩٧٧دا فراوان کرا، ئێستا(٤٢)ملیۆن گالۆن نەوتی سپی و(٣٠)ملیۆن گالۆن زەیتی گاز و(١٠٧)ملیۆن گالۆن نەوتی ڕەش بەرهەم دەهێنێ[٤٠٩]. جگە لە کارگەکانی تری پترۆکیمیاوییەکان[*] کە چ پێکهێنەرەکانی نەوت و گازی سروشتییان تیا بەکار دێت وەك کەرەستەیەکی خاو وەك پرۆژەی پۆختەکردنی گۆگرد لە گازی سروشتی کێڵگەکانی کەرکوك و دەرهێنانی پرۆبان و پرۆبینی پاشماوەی گازەکە و ناردنی بۆ کارگەی تاجی(١٢٠)هەزار تەن لە گۆگرد و(٢٨٥)هەزار تەن لە ئەلبوتو گاز بە هەرم دەهێنێت و ڕۆژانە(٨٢)ملیۆن پێ چوارگۆشە گازی تیا بەکار دەبرێت.[٤١٠]لە ٢٠٠٩دا بڕیار لەسەر دروست کردنی پاڵاوگەیەکی نەوت لە خۆرئاوای کەرکوك درا، بە توانای بەرهەم هێنانی ١٥٠هەزاربەرمیل لە ڕۆژێکدا.[٤١١]

بۆ زانیاری زیاتر لەسەر نەوتی بەرهەم هێنراوی هەندێ لە کێڵگە نەوتییەکانی ناوچە دابڕاوەکان بڕوانە خشتەی ژمارە(٣١).

خشتەی ژمارە(٣١)

بەرهەمە نەوتییەکانی هەندێك لە کێڵگەکانی ناوچەدابڕاوەکان لە نێوان ساڵانی ١٩٤٠-١٩٩٤/هەزار بەرمیل[٤١٢]

کێڵگە	لە نێوان ساڵانی	هەزار بەرمیل	
		ڕۆژانە	بەرهەم
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی عەین زالە	١٩٥٢-١٩٧٥	٦٠-٢٧٠	١٩٦٧٢١٩١
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی کەرکوك[*]	١٩٤٦-١٩٩٧٥[**]	٢٠٠-١٧٣٤٥	٧٩٠٢٥٠٧٧٧
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی بای حەسەن	١٩٦٠-١٩٧٥	٨٣-٦٠٠	١٩٨٢٨٦٢٩
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی خۆرهەڵاتی نەفت خانە	١٩٤٠-١٩٩٤[***]	١٥-١٨٢	١٣٠٠٣٤٢
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی خۆر ئاوای نەفت خانە	١٩٤٠-١٩٥٧[****]	٤-١٢٢	٢١١١٥٩٥

[٤٠٨] - سلێمان عەبدوڵا ئیسماعیل، باری پیشەسازی لە هەرێمی کوردستان عێراقدا، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٢١. وەرگیراوە لە:عبدخلیل فضیل واحمد حبیب رسول، جغرافیە العراق الصناعیە، چاپخانەی زانکۆی موسڵ، ساڵی١٩٨٤، ص٢٠٩.

[٤٠٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢١.

[*] - نەوت و گازی سروشتی گرنگی یەکی لە ڕادەبەردەیان هەیە چوونکە سەدان جۆر لە بەرهەمی تریان لێ ئامادە دەکرێت بۆ نموونە: ٣٥٠ مادەی کیمیاوی سەرەکی تەواو یان پێکهاتەی نەوت بەکاردەهێنرێت لە ئامادە کردنی بەرهەمی هەمەجۆرکە بە ١٥٠٠بەش پۆلێن دەکرێن. حکمت سامی سلیمان، نفط العراق، مطبعة دار الرشید للنشر، سنة١٩٧٩، ص٢٦٨.

[٤١٠] - عبدالمنعم عبدالوهاب و اخرون، جغرافیة النفط و الطاقة، مصدر سابق، ص٤٣٢.

[٤١١] - عیمران قانوونی، ڕۆژانە١٥٠ هەزار بەرمیل دەپاڵێوی.. پرۆژەی دروستکردنی پاڵاوگەیەکی نەوت لە کەرکوك دەستی پێکرد، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٣٢٣٢)،٢٣ی تەمووزی٢٠٠٩،ل٤.

[٤١٢] - عەبدوڵا غەفور، جوگرافیا ئابوری نەفت لە کوردستاندا،چاپی دووەم، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بلاوکردنەوە- سلێمانی،ساڵی٢٠٠٢، ل٣٤٢-٢٥٤. بەدەست کاریەوە، وەرگیراوە لە(.١٩٨٦-١٩٧٧.١٩٧٥-١٩٧٥.١٩٦٠-١٩٧٥.١٩٥٢-١٩٧٧.١٩٤١-١٩٧٥.١٩٤٦-١٩٧٥.١٩٤٠-١٩٩٤.١٩٤٠-oil&gas journal,dec,١٩٤٠).

[*] - قەبارەی نەوتی یەدەگی کەرکوك لە کێڵگە بەرهەم هێنراوەکان(١٥٤٧٢,٤٥٦)ملیۆن بەرمیل، و لە کێڵگە دۆزراوەکان(٣١٣٠)میلیۆن بەرمیلە، واتە ئەم پارێزگایە زۆر دەوڵەمەندە بەنەوت،ئەگەر کێڵگەی نەوتی نوێ لەم پارێزگایەدا نەدۆزرێتەوە، ئەوا ئەو نەوتەی لە پارێزگاکەدا هەیە ڕۆژانە یەك ملیۆن بەرمیلی لێ دەربهێنرێت ئەوا بەشی(٥٠)ساڵی تر دەکات...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: سلوی توفیق محمد، صناعة استخراج وتکریر النفط في محافظةکرکوك للمدة(١٩٧٣-٢٠٠٣)دراسة في جغرافیة الصناعة، رسالة مقدمة الي مجلس کلیة الاداب في جامعة صلاح الدین/اربیل کجزء من متطلبات درجة الماجستیر في الجغرافیة، غیر منشور،سنة٢٠٠٧،ص١١٣.

[**] - داتای ساڵانی١٩٤٠-١٩٤٦ لە بەردەست دا نەبووە.

[***] - داتای ساڵانی١٩٤٠-١٩٤٦و١٩٥٦-١٩٥٧و١٩٩٤ داتا لە بەردەست دا نەبووە.

[****] - داتای ساڵانی١٩٤٠-١٩٤٦و١٩٥٠-١٩٥١ لەبەردەست دا نەبووە.

کێڵگە	لە نێوان سالآنی	هەزار بەرمیل	
		ڕۆژانە	بەرهەم
بەرهەمی نەوتی خاوی کێڵگەی نەوتخانە	١٩٤٠-١٩٨٦*****	١٤٠٩-١٩	٣٦٩٥٤٨٩٢

سێیەم : گەشت و گوزار:

بۆ زانینی بارودۆخی گەشت وگوزار لە چەند ساڵێکی جیاواز لە پارێزگای کەرکوك بە بەراورد بە سێ پارێزگاکەی تری هەرێم و باقی پارێزگاکانی تری عێراق بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٢).

بە ڕەچاو کردنی خشتەی ژمارە(٣٢)دەبینین ئەم کەرتە لە پارێزگای کەرکوك ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە دواوەوەیە، بارودۆخی ئێستای نا جێگیری ئاسایش و ڕامیاری کەرکوك یارمەتی دەر نییە بۆ بە گەڕخستنی پیشەسازی گەشت و گوزار ڕاکێشانی گەشتیاران بۆی، بۆ زانینی ڕێژەی گەشتیاران لە پارێزگای کەرکوك لە نێوان سالآنی(١٩٧٨ -٢٠٠٦)بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٣).

ئەگەر بڕوانین لە خشتەی ژمارە(٣٣)، بۆمان دەردەکەوێت ژمارەی گەشتیارەکان لە ساڵی١٩٧٨دا بەرزترین ڕێژەی پێکهێناوە. بەلآم لەسالآنی دوا تردا ڕێژەکە دادەبەزێت ئەویش بە هۆی ئەوەی عێراق لە جەنگدا بووە، بەلآم بە ڕووخانی حکومەتی بەعس و دابین کردنی جۆرێك لە ئازادی، ژمارەی دابەزیوەکان لە ئوتێل وشوێنە گەشت و گوزارییەکان ساڵ لە دوای ساڵ لە بەرزبوونەوەدایە، بەتایبەت لە هەرێمی کوردستان دا ئەم کەرتە لەچاو شوێنەکانی تری عێراق دا گەشەیەکی یەکجار گەورەی بە خۆیەوە بینیوە و سەدان هەزار کەس گەشتی بۆ کردوون، بۆ نموونە تەنها ئوتێل ومۆتێلەکانی هەرێم زیاد لە١٥٣[٤١٣] ئوتێلەلە ساڵی ٢٠٠٩دا،بەلآم تەنها لە شاری سلێمانی دا(٢٩٥)شوێنی گەشت[٤١٤]و گوزاری جۆراوجۆر هەیە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بەرقەراربوونی ئاسایش وپەرەدانی حکومەتی هەرێم بەم بوارە، بەلآم بە گشتی گەشتیارە دابەزیوەکان عێراقین. بۆ زانینی بارودۆخی گەشت گوزار لەپارێزگای کەرکوك لە نێوان سالآنی(١٩٧٨-٢٠٠٦)بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٤).

خشتەی ژمارە(٣٢)

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

***** - داتا سالآنی١٩٤٠-١٩٤٦لەبەردەست دا نەبووە.

[٤١٣] - أ- زانیاریەکانی سلێمانی لە بەڕێوەبەرایەتی دەزگای گەشت و گوزار لەسلێمانی وەرگیراوە لەبەرواری٩ی ئەیلولی٢٠٠٩.

b_ http://www.hawlergov.org/articles.aspx?page=articles&c=Hotels&id=215

c_ http://www.hawlergov.org/articles.aspx?page=articles&c=Hotels&id=215 هەمان سەرچاوەی پێشوو

d_ http://www.duhokgov.org/kurdi/index.php?action=hotels

[٤١٤] - زانیاریەکانی سلێمانی لە بەڕێوەبەرایەتی دەزگای گەشت و گوزار لەسلێمانی وەرگیراوە لەبەرواری ٩ی ئەیلولی ٢٠٠٩. سەرچاوەی پێشوو.

[٤١٥] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط ، الجهاز المركزي للاحصاء ، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٩٢،مصدر سابق، ص٢٢٠.

[٤١٦] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٥١.

[٤١٧] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٤٥.

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

خشتەی ژمارە(٣٣)

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

خشتەی ژمارە(٣٤)

دابەش بوونی میوانانی دابەزیو لە ئوتێلەکان بە پێ ناسنامە

ساڵ	عێراقی			عەرەب			بیانی			سەرجەم		
	ک.	ه.	ع.	ک.	ه.	ع.	ک.	ه.	ع.	ک.	ه.	ع.
١٩٧٨[٤٢٦]	١٣٨٤١٤	٣٨٩١٨٧	٢١٧٤١١٢	٣٣٤٦	١١٠٠٦	٥٨٢٨٨٦	١٦٥٠	٣٨٠٦	٧٦٩٩٨٥	١٤٣٤١٠	٨٥٥٨٣٢	٢٤٨٧٦
١٩٨٦[٤٢٧]	١٠٧٠٨٢	٢٢٥٩٢٧	١٨٦١٨٣٧	٣٠٩٩٨	٢٤٧٢٥	١٠٨٤٤١٣	٢٩٨٣	١٧٦٥	٢٦٦٧١٥	١٤١٠٦٣	٢٥٢٤١٧	٣٢١٢٩٦
١٩٩١[٤٢٨]	٨٥٦٤٧	_	٢٣٣٧٦٥٤	١٨٢٧	_	٣٧٠٥٤٨	٢٧١	_	٤١٠٢٧	٨٧٧٤٥	_	٢٧٤٩٢

[٤١٨] - المصدر نفسه، ص٥٤٤.

[٤١٩] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٤٤٧.

[٤٢٠] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص١٥٩.

[٤٢١] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مصدر سابق، ص١٤٨.

[٤٢٢] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٥٠.

[٤٢٣] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٤٣.

[٤٢٤] - المصدر نفسه، ص٥٤٢.

[٤٢٥] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٤٤٦.

[٤٢٦] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مصدر سابق، ص١٦٠.

[٤٢٧] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٨٧، مصدر سابق، ص١٤٩.

[٤٢٨] - جمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢،مصدر سابق، ص٢٢٥.

ساڵ	عێراقی			عەرەب			بیانی			سەرجەم		
	ك.	ه.	ع.	ك.	ه.	ع.	ك.	ه.	ع.	ك.	ه.	ع.
٢٠٠٣[429]	٩١٠٦٦	_	١١٦٩٠٩٤	٢٢٧	_	٣٣٥١٧١	١٢٧٦	_	١٠٥٨٧٢٩	٩٢٥٦٩	_	٢٥٦٢٩
٢٠٠٤[430]	١١٩٦٨٣	_	١٣٧٦٧٢٨	٧٥٢	_	٦٦٧٦	٢١٢	_	٣٧٤١٩٦	١٢٠٦٤٧	_	١٧٥٧٥٩
٢٠٠٥[431]	١٠١٨٧٦	_	١٧٩٧٨٧٨	١	_	٢٥٠٣	١٠٧	_	١٠٠٢٤٢	١٠١٩٨٤	_	١٩٠٠٦٢
٢٠٠٦[432]	١٣١١٧٠	_	٧٨٥٠٨٣	٢	_	٣١٤٩	-	_	٥١٤٦٧٦	١٣١١٧٢	_	١٣٠٢٩٠

به سەرنج دانی خشتەی ژمارە(٣٤) دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە گەشتیارە عێراقییەکان پشکی شێر لەو گەشتیارانە پێك دەهێنین کە سەردانی پارێزگای کەرکوکیان کردووە، بە جۆرێك ڕێژەکەیان لە نێوان(٧٦٪ - ١٠٠٪) پێکدەهێنێت، بەڵام پاش ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس جۆرێك لە ئازادی باڵی بەسەر عێراقدا کێشا، ئەمە بووە هۆی ڕاکێشانی هەندێك گەشتیار، بەڵام لە ئەنجامی سەرهەڵدانی کارە توندو تیژی و تیرۆرستییەکان لە پارێزگاکەدا بووە هۆی وەستانی گەشت کردنی بیانیەکان بۆ پارێزگاکە، ئەوانەشی کەدەهاتن زیاتر ڕۆژنامە نوسان بوون بۆ ڕوومالّ کردنی بارودۆخی ئاسایش و ڕامیاری پارێزگای کەرکوك دەهاتن یان ئاوارەی عێراقی گەڕاوەبوون. جگە لەوەی کە زیاد بوونی گەشتیارە عێراقییەکان لەپارێزگاکانی تری عێراق، لەو گەشتیارانەن کە گەشتی ئاینییان ئەنجام داوە، و پارێزگاکانی نەجەف و کەربەلا و بەغدا پشکی شێریان لەم گەشتیارانە بەردەکەوێت.. کەواتە دەتوانین بڵێین کە عێراق وڵاتێکی گەشتیاری نییە و هەرگیز ئەم کەرتە لە بارودۆخێکی وەهادا پێش ناکەوێت.

سێیەم: گواستنەوەو گەیاندن: -

مەبەست لە گواستنەوە هۆکارەکانی وشکانی وئاوی و ئاسمانی و ڕێگەو بانەکان دەگرێتەوە، بەڵام گەیاندن مەبەست لە تەلەفۆن و ئینتەرنێت و پۆست... دەگرێتەوە، کە کاریگەریی ڕاستەخۆی هەیە لە سەر جووڵانەوەی ئابوری هەر یەکەیەکی ڕامیاری(چ بۆ گواستنەوەی بەرهەم بێت یان بۆ ڕایی کردنی مامەڵە بازرگانییەکان...)

بەڵام ڕێگای وشکانی ڤیرتاو کراو پشکی شێرو سەرەکی لە ڕێگاکانی هاتووچۆی ناوچەکە دابڕاوەکان پێك دەهێنێت چ لە ناو خۆی ناوچە دابڕاوەکان بێت یان بەستنەوەی بە بەشەکانی تری هەرێم یان بە بەشەکانی تری عێراقی عەرەبیەوە بێت یان بە وڵاتانی هەرێمی. بۆ زانیاریی ڕێگاو بانی ناوخۆیی ناوچە دابڕاوەکان بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٥) و نەخشەی ژمارە(١٦).

خشتەی ژمارە (٣٥)

تۆڕی ڕێگاو بانی وشکانی ناوچە دابڕاوەکان [433]

بەشەکانی ڕێگاو بانەکان لە یەکە کارگێرییەکان دا	ڤیرتاو(کم)	چەو ڕێژ(کم،)	خاك و خۆڵ	پردەکانی سەر ڕێگاکە
پارێزگای سلێمانی				

[429] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٤، مصدر سابق، ص١٥٤.

[430] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية ٢٠٠٥-٢٠٠٦، مصدر سابق، ص٥٥١.

[431] - المصدر نفسه، ص٥٥٠.

[432] - الجمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧، مصدر سابق، ص٤٥٠.

[433] - خەبات عەبدوڵلا، بنەما تیۆریەکانی جوگرافیا عەسکەری کوردستانی باشوور، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٧-٢٤٧. بەدەست کاریەوە.

بەشەکانی ڕێگاو بانەکان لە یەکە کارگێرییەکان دا		قیرتاو(کم)	چەو ڕێژ(کم،)	خاک و خۆڵ	پردەکانی سەر ڕێگاکە
١	چەمچەماڵ – سلێمانی	٦٥			شیوەسور/تەیناڵ / کەندەکەوە / قلیاسان
٢	چەمچەماڵ –دەربەندیخان – عەربەت – سلێمانی	١٤٠			کەلار٢ / کەلار/ برلوت – عیسایی /دەربەندیخان /ئاوەخوێڕی /کۆمۆك /تۆپ / خانە / تازەدێ/ بۆنگڵە / باوەنوور/ قەترە / دارەدۆین / دیوانە / قەرەگۆل .
٣	سەنگاو – قەراغ	٣٠			
٤	چەمچەماڵ – سەنگاو	٥١			
٥	ئاغجەلەر- دووڕێیانی تەکییە	٥٣			
٦	کەلار – تیلەکۆ			٤٠	
	پارێزگای هەولێر				
١	مەخمور- هەولێر	٦٢			قەتەوی.
٢	قەرج – مەخمور	١٥			
	پارێزگای دهۆك				
١	ئاکرێ - پردی حسێنیە	٣٣			حسێنیە
٢	ئاکرێ – پردێ قەندیل	٣٨			قەندیل
٣	ئاکرێ – دینارتە	٣٥			
٤	ئاکرێ – کویلان	١٢			
٥	ئاکرێ – شەرمن	١٥			
	پارێزگای کەرکوك				
١	کەرکوك – حەویجە	٥٨			
٢	حەویجە – ریاز			١٥	
٣	کەرکوك – قادر کەرەم	٦٥			
٤	کەرکوك – داقوق	٢٧			
٥	کەرکوك – دورێیانی کۆیە	١٢			
٦	کەرکوك – پردێ	٣٩			
٧	کەرکوك – قەرەهەنجیر	٢٠			
٨	دورێیانی کۆیە – پردێ	٢١			
٩	کەرکوك – شوان				
١٠	کەرکوك – دوبز	٣٨			
	ناوچە کوردستانییەکانی سەر بە پارێزگای موسڵ				
١	موسڵ – شەنگار	١٢٠			
٢	موسڵ – تەلەعفەر	٦٩			
٣	موسڵ – ئەلکیش	٤٧			
٤	موسڵ – شێخان	٤٣			
٥	موسڵ – ئاکرێ	٨٩			
٦	موسڵ – تەلکوچك	٦٥			
٧	ئاسکی کەلەك – دورێیانی	٢٠			

بەشەکانی ڕێگاو بانەکان لە یەکە کارگێرییەکان دا		ڤیرتاو(کم)	چەو ڕێژ(کم،)	خاك و خۆڵ	پردەکانی سەر ڕێگاکە
٨	دورێیانی ئاکرێ – موسڵ	١٨			
٩	موسڵ – ئالوکە	٦١			
١٠	تەلەعفەر – شەنگار	٥٦			
١١	شێخان – ئەترۆش	٢٤			
١٢	دورێیانی ئاکرێ – ئاکرێ	٧٣			
١٣	ئاکرێ – زفنا	١٠			
١٤	دوورێیانی مربیە – مربیە	٣٨			
١٥	مربیە – ئاکرێ	٥٠			
ناوچە کوردستانییەکانی پارێزگای دیالە					
١	قزلربات – جەلەولا	١١			
٢	خانەقین - قزلربات	٢٩			
٣	خانەقین – سنووری ئێران				
٤	خانەقین – شارەبان	٤٠			
٥	خانەقین – مەندەلی	٧٨			
٦	شارەبان – بەلدروز			٤٣	
٧	جەلەلا – کفری			٥٥	
تۆڕی ڕێگاو بانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بە پارێزگای سەلاحەدین					
١	دوزخورماتو – ئامرلی	٤٠			
٢	دوزخورماتوو – سلێمان بەگ	٢٠			
٣	دوزخورماتوو – قادر کەرەم				
تۆڕی ڕێگاو بانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بە پارێزگای واست					
١	بەدرە – زرباتیە			١١	

بەشی سێیەم:

چارەسەرە ڕامیار و دەستوریەکانی بۆ ناوچە دابڕاوەکان

باسی یەکەم: چارەسەرە ڕامیاری و دەستورەیەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان پێش ساڵی ٢٠٠٣(جەنگی جیهانی یەکەم- سەرەتای پرۆسەی ڕزگار کردنی عێراق).

- - یەکەم: سەرەتای دەست پێکردنی جەنگی جیهانی یەکەم - سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم.
- - دووەم: سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان (سستمی نوێی جیهانی).
- - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان- سەرەتای پرۆسەی ڕزگارکردنی عێراق(٢٠ی ئازاری٢٠٠٣).

باسی دووەم: چارەسەرە ڕامیاری و دەستورەیەکانی بۆ ناوچە دابڕاوەکان پاش ساڵی٢٠٠٣(پرۆسەی ڕزگار کردنی عێراق- ڕۆژگاری ئەمڕۆمان).

- - سەرەتای پرۆسەی ڕزگاری عێراق (ماوەی دەسەڵاتی هاوپەیمانان)- پێکهێنانی حکومەتی دکتۆرئەیاد عەلاوی.
- - ماوەی حکومەتی دکتۆر ئەیاد عەلاوی - پێکهێنانی حکومەتی دکتۆر ئیبراهیم جەعفەری.
- - ماوەی حکومەتی دکتۆر ئیبراهیم جەعفەری- پێکهێنانی حکومەتی دکتۆر نوری مالکی.
- - ماوەی حکومەتی نوری مالکی - ڕۆژگاری ئەمڕۆمان.

بەشی سێیەم

چارەسەرە ڕامیاری و دەستورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان

لەم بەشەدا لە هەموو ئەو هەنگاوانە دەدوێین کە ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق بەرامبەر بە دۆزی کورد ناویەتی، چ لە چارەسەرکردنی گرفتی نەتەوایەتی و نیشتمانی و هاولاّتی بوون بێت یان لە بوارەکانی دەستوری و یاسایی بێت، یان لە بوارەکانی ئاوادانی و دارایی بێت... لەم بەشە دا تیشك دەخەینە سەر هەندێك لەو چارەسەرانە. وە نەبێت میری دەست پێشخەر بووبێت لە چارەسەرکردن و جێ بەجێ کردنی داواکانی گەلی کورد. بەڵکو زەوت کردنی مافە بەردەوامەکانی گەلی کورد لە لایەن دوژمنانەوە، گەلی کوردی ناچار بە خەباتی چەکداری و ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازی کردووە، مکوڕی گەلی کورد لە سەر بە دەست هێنانی مافە نیشتمانی نەتەوەییەکانی، و درێژە دان بە خەبات، توانراوە لەقۆناغە جیاوازەکاندا هەندێك ڕووبەری جیاواز لە خاکی کوردستان ئازاد بکات، فشارێکی ڕامیاری و سەربازی زۆر لە سەر فەرمان ڕەوا عێراقیەکان دروست بکات، ڕژێم-یش چ بە هۆی تەکتیکی سیاسی بێت یان بە هۆی شکستی سەربازی بێت لە بەرەکانی جەنگدا، ناچار بووە گفتوگۆ لەگەڵ سەرکردایەتی گەلی کوردا بکات و وەك لایەنێکی گفتوگۆکار دانی پێدا بنێت، هەندێك لە مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی گەلی کورد بە فەرمی بناسێت، پەنا بۆ چارەسەری ڕامیاری و دەستوری گەلی کورددا ببات ، لێرە دا هەوڵ دەدەین لە دوو باس دا وودتر لە چارە سەرە یاسایی و دەستورییەکان بدوێین:

باسی یەکەم: چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان* پێش ساڵی٢٠٠٣

وەك لە بەشەکانی پێشوودا بۆمان ڕوون بووەوە، هەندێك لە ویلایەتەکانی قەڵەم ڕەوی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە پاش جەنگی جیهانی یەکەم وەك داهاتی جەنگ بەسەر لایەنە براوەکانی جەنگدا بەش کرا و باشوری کوردستان(ولایەتی موسڵ)یش بەر بەریتانیا کەوت و لکێنرابە دەوڵەتی عێراقی تازە دروست بووەوە، بە دەر لە خواست و ویستی دانیشتوانەکەی[٤٣٤]، نەك ئەوەش بەڵکو دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان لە سادەترین مافەکانی بەمرۆڤ بوونیان بێ بەش بوون، بە جۆرێك بە توندترین شێوازچەوسێنرانەوە و دەربەدەر کران و مافەکانیان خورا، گۆڕینی ڕژێمەکان و فەرمان ڕەواکان نەك نەبووە هۆی وەستانی ڕامیارییە دژبە مرۆڤایەتییەکانیان بەرامبەر بە گەلی کورد، بەڵکو توندتر دەکەوتنە وێزەی دانیشتوانەکەی، خاك و سامانیان داگیر دەکردن و سامانەکەشیان بەتالاّن دەبردن و گەلەکەشیان لەناودەبردن، ئەم تاوانانە لە سەردەمی فەرمان ڕەوایەتی ڕژێمی بەعسدا گەیشتە لووتکە، ئەویش بە سوود وەرگرتن لە سەرچاوە سروشتیەکان و مرۆییەکان و بەکار هێنانی لە خزمەت کردنی(پلان)ی سیاسەتێکی ورد و تۆکمەو ژیرانە بۆ لەناو بردنی خاك و گەل و سڕینەوەی مۆرکی کوردستانی بوونیان.

---

* - مەبەست لە چارە سەرە یاسایی و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕوەکان، چارە سەری یاسایی و دەستووری و ڕامیاری ...ە بۆ ئەو ناوچانە بە خاك و گەلیەوە(مافی نەتەوەیی، کلتوری، ڕۆشنبیری، دەستووری، ئابوری...)

[٤٣٤] - وڵسن لە کتێبەکەیدا نوسیوویەتی بە پێچەوانەی ویست و ئارەزووی گەلی کوردەوە(پرنس فەیسەڵم کرد بە شای عێراق). هەموو ناوچە کوردنشینەکان دژی هەڵبژاردنی فەیسەڵ بوون. کوردیش سەری بۆ عێراق دانەدەنەواند و دژی ئەو بڕیارە بوون. هەروەها دەڵێت((بەرگری کورد بە شێوەیەکی خوێناوی سەرکوت کرا تا ناوەڕاستی مانگی ئەیلول ئەوەندەی ئینگلیز کوژرا زۆر لەوە زیاتربووکە لە ساڵی(١٩١٩-١٩٢٠) دا لێی کوژرا. کاتێك سوپای دیسپلیندار بەریتانیا هێرشی بردە سەر خێڵە کوردییەکانی باکوور))...بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: عەزیزی شەمزینی، جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان،و. فەرید ئەسەسەرد، چاپی سێیەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ساڵی١٩٨٨،ل١٦١.

سەرکردایەتی(پێشڕەوان)ی کوردیش هەمیشە خەباتی گفتوگۆکردن یەکەم دەستپێکی خەباتیان بووە لە پێناوی گەڕاندنەوەی مافە زەوت کراوەکانی چ(خاك بێت یان مافی نەتەوەیی و هاوڵاتی بوون...)بەڵام زۆری هێزی دەسەڵات(ئابوری، ڕامیاری، سەربازی...)ی ڕژێمەکان ئەم هەوڵانەیان بە هەند وەرنەگرتووە، بەناچاری کورد ڕێگەی دووەم و چەك و ڕوو بەڕووبونەوەی هەڵبژرادووە..

لێرەدا هەوڵ دەدەین وردتر لە چارە سەرە یاسایی و دەستوورییەکان لە پێش ساڵی٢٠٠٣دا بدوێین:

یەکەم : قۆناغی سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم - سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم:

بۆ ڕوونکرنەوەی زیاتری ناوچە دابڕاوەکان و چارەسەرەکان باشترە لە چەند کاتێکی جیاوازدا لێ بدوێین - :

١- سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم - کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم:

لەم ماوەیەدا لەبەر ئەوەی کە سەرجەمی ڕووبەری کوردستان لە ژێردەسەڵاتی عوسمانیەکاندا بووە، کەواتە سەرجەمی کوردستان(وویلایەتی موسڵ)دابڕاو بووە لە دەسەڵاتی کوردی، دەتوانین بە ناوچە دابڕاوەکان ناوی بەرین. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٧)

سەرەتای هەوڵی کورد بۆ گەڕانەوەی ناوچە داگیراکراوەکانی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم کە داوا کراوە بە دروست کردنی کیانێکی ڕامیاری بۆ گەلی کورد کە سەرجەمی ولایەتی موسڵ[*] بگرێتە خۆی، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵەکانی شەریف پاشا.

سەرەتای هەوڵەکانی شەریف پاشا دەگەڕێتەوە بۆ سالآنی سەرەتای جەنگ. شەریف پاشا دوای ئەوەی لە ساڵی(١٩١٤) پەیوەندییەکی ناکام لەگەڵ ئینگلیزەکان دا دەکات، لەکۆتایی جەنگ سەر لە نوێ پەیوەندییان لەگەڵ دەکاتەوە لە(٣حوزەیرانی١٩١٨)لە مارسلیا سێربرسی کۆکس ی کۆمیسەری ولآتی بەریتانیا و بەرپرسی کارو باری دۆڵی دوو ڕووبار دەبینێ و لەم دیدارە دا بە سیر برسی کوکس دەڵێ"بەریتانیا هەر لە ئێستاوە ئۆتۆنۆمی بە کورد بدات و بێ چ دوو دڵی و ڕاڕایەك موسڵ بکات بە مەڵبەندی ئیدارەی کوردستان"، هەڵبەتە موسڵ کەوتبووە شوێنێکەوە پێدەچوو بەر فەرەنسا بکەوێت... پاشان بۆ هەمان مەبەست پەیوەندیی لەگەڵ فەڕەنسییەکان دەبەستێت[٤٣٥]. ویڵسن لە کتێبەکەیدا لە سەری دەڕواو دەڵێت پێشنیازەکانی شەریف پاشا بەو جۆرە بوو کە بەڵێن و یارمەتی بدرێت کەئۆتۆنۆمی بدرێت بە کوردستان لە ژێر چاودێری بەریتانیادا... شەریف پاشا زۆر پەلەمان لێدەکات کە دەست و برد و خێرا ئەو داخوازییانەی بە جێبهێنرێت و چاوەڕوانی کۆنگرەی ئاشتی[**] نەکەن و داوای ئەوە دەکات خواروی کوردستان نە بەسترێت بە میسۆپۆتامیاوە، بەڵکو ئەیەوێ

---

[*] - عێراق تاساڵی(١٨٦٩)لە یەك یەکەی کارگێری پێکهاتبو ئەویش پاشایەك لە بەغداد بو، بەڵام لە ساڵی (١٨٧٩)ولایەتی موسڵی لێ دروست بوو وە لەساڵی(١٨٨٤)ولایەتی بەسرەش دروست بوو... بۆ زانیاری زیاتربڕوانە: م.أ.منتشاشفیلیی، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، مصدر سابق، ص٢١. پاش ئەوی کە مدحت پاشا لە ساڵی(١٨٦٩-١٨٧٢)دا دەسەڵاتی گرتە دەست، دەستی کرد بە چاکسازی... لە ناویشدا یاسای ویلایەتەکان وەك ویلایەتی بەغدادو موسڵ، ویلایەتی موسڵ سنوورەکەی بریتیی بوو دیار بەکر و وان لە باکوور دەوڵەتی فارس لە خۆرهەلآت و سەنجەقی دیرزوور لە خۆر ئاوا و ویلایەتی بەغداد لەباشوور، دەکەوتە نێوان هێڵەکانی(٣٤,٢-٣٧,٢)ی باکووری زەوی، ڕووبەرەکەی(٩١٠٠٧)کم^2 بوو، پێکهاتەی ولایەتی موسڵ پاش ساڵی١٨٧٩ بەم شێوەیە بوو: ١- لیوای موسڵ: لەم قەزایانە(عەمادیە، دهۆك، سنجار، ئاکرێ، زاخۆ)پێکهاتبوو. ٢- لیوای کەرکوك: لەم قەزایانە پێکهاتبوو(ئەربیل، ڕەواندوز، کفری، کویسنجاق، ڕانیە). ٣- لیوای سلێمانی پێکهاتبوو لە قەزاکانی(بازیان، شارباژێر، جاف، مەرگە، گوڵ عەنبەر): نجم عمر السورجي، مصيرولاية الموصل(كردستان الجنوبية)مابعد عام٢٠٠٠، الطبعة الثانية، بدون اسم المطبعة - السليمانية، سنة١٩٩٩، ص٢٩،٣٩.

[٤٣٥] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نوزدە و بیست دا، و.حەمەکەریم عارف، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان، ساڵی ٢٠٠٤،ل٢٦.

[**] - شەریف پاشا بەردەوام لەگەڵ بەرپرسان و باڵوێزان و سەرۆکی ئەنجومەنی کۆنفرانسی ئاشتی هەوڵەکانی ئاشبتونەوە لەگەڵ بۆگۆس نۆبار پاشا و سەرۆکی هەندێك لەولآتانی ئەوروپا... کرد،بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: بە بێ ناوی دانەر، نامە دیپلۆماتیەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فرانسا، وەرگێرانی لە فرنسیەوە:نەجاتی عەبدولاّ، لە بلآو کراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی، ساڵی ٢٠٠٨، ل٣٧-٢١٨.

ئۆتۆنومی بدرێ بە کورد و ئێمە کۆنترۆڵی بکەین و لە ژێر چاودێری ئێمەدا بن[٤٣٦]. بۆ بینینی ئەو نەخشانەی کە شەریف پاشا پێشکەشی کۆنگرەی ئاشتی و پەیمانی سیڤەری کرد بڕوانە نەخشەکانی ژمارە(١٨،١٩،٢٠).

چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەکان لەم ماوەیەدا دەتوانین لەم خاڵانەدا دەست نیشان بکەین:

لەم ماوەیەدا چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەکان بریتی بوون لە ڕاگەیاندن و لێدوان و گەلاڵە نامە... چ لە سەر ئاستی تاکە کەس یان دەوڵەت یان هاوپەیمانی ڕاگەیەندراوە، کە بریتین لە: -

أ- پاش ئەوەی لە(١١ی ئازاری ١٩١٧)شاری بەغداد داگیرکرا[٤٣٧].جەنەراڵ مۆد پەیامێکی خوێندەوەو ڕایگەیاند"... کە ئێمە ڕزگارکەرین نەك داگیرکەر"[٤٣٨]. بەپێی ئەم پەیامە بوایە دەبوایە گەلی کورد و هەموو گەلانی ژێر دەستی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئازاد بکرانایە.

ب- لەکانوونی دووەمی ساڵی(١٩١٨)دا وودرو وڵسن[*]ی سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەوکاتە گەلاڵەنامەیەکی ڕاگەیاند لە چواردەخاڵ پێکهاتبوو، کەبەندی دوانزەهەمینی تایبەت بوو بە وڵاتانی ڕزگارکراوی ژێر دەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی داوای ژیانی ئاسایی بێ مەرج و سەربەستی ڕەهای دەکرد بۆیان[٤٣٩][**]

بەلام بەرژەوەندییە ئابوری و ڕمیاری و سەربازی و جیۆگرافییە کان هۆکار بوون لە بەردەم جێ بە جێ نەکردنی ئەو بەڵێنانە.

٢ - کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم - سەرەتا جەنگی جیهانی دووەم:

پاش ئاگر بڕی موندرۆس ی(٣٠ تشرینی یەکەمی١٩١٨)علی ئیحسان پاشا لە موسڵەوە بروسکەیەکی کرد بۆ شێخ مەحمود داوای لێکرد کە بە ناوی دەوڵەتی عوسمانیەوە فەرمان ڕەوای ناوچەی سلێمانی بکات[٤٤٠]، کەواتە پێدانی ناوچەی سلێمانی بەشێخ بەشێوەیەکی فەرمی نەبوە، ناوچە دابڕاوەکان هەموو ولایەتی موسڵ بووە.بڕوانە

سەرەڕای ئەوەی کە شێخ چەند جارێك حوکمڕانی کردووە و دەوڵەتی کوردی ڕاگەیاندوە، بەلام ئەو ڕووبەرەی کە بەفەرمی دانی پێدا نرا لە نێوان ڕووباری سیروان - زێی گەورە دا بوو(٤٨٩٦١)کم^2 بوو،واتە (٥٣,٨٪)[***]ی سەرجەمی ڕووبەری ولایەتی موسڵ، واتە سەرجەم ئەو ڕووبەرەی کەدەکەوتە دەرەوەی ئەو سنوورە

---

[٤٣٦] - م. ر.هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی دووەم، جاف پرێس،بلاك ڕۆژ، لەندەن، ساڵی١٩٩١،ل٧.

[٤٣٧] - علي ناصرحسين، مقاومة العراقية للاحتلال البريطاني(١٩١٤-١٩١٧)، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة - بغداد، سنة٢٠٠٢، ص١٢٨.

[٤٣٨] - مصطفى عبدالقادر النجار، عهد الانتداب، العراق في تأريخ، دارالحرية للطباعة- بغداد، سنة١٩٨٣، ص٦٦٤.

[*] - وڵسون، توماس ودرو(Wilson,Thomas Woodrow)(١٨٥٦-١٩٢٤)بیست و هەشتەمین سەرۆکی وولایەتە یەکگرتووەکان بووە لە نێوان ساڵانی(١٩١٣-١٩٢١)لە سەر لیستی دیموکراتەکان... ڕۆڵێکی مەزنی هەبوو لە دامەزراندنی ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلان... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ژیان و هەرچواردە بڕگەکە لە بیرو باوەرکەی بڕوانە: عبد الوهاب الكيالي، الموسوعة السياسية، الجزء السابع، الطبعة الاولى، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، سنة ١٩٩٤،ص٢٤٦-٢٤٧.

[٤٣٩] - حامد محمود عيسى، القضية الكردية في العراق عن الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي(١٩١٤-٢٠٠٤)، الطبعة الاولى،مكتبة مدبولي- قاهرة، سنة٢٠٠٥، ص١٠٤.

[**] - بۆزانیاری زیاترلە سەر بەندەکانی گەلاڵەنامەکەی ودروڵسن بڕوانە: أ- كمال مظهر احمد، كردستان في سنوا ت الحرب العالمية الاولى، ت. محمد الملا عبدالكريم، مطبعة المجمع العلمي الكردي- بغداد ،سنة١٩٧٧، ص٣١٩-٣٢٠ . ب- احمد محمد امين قادر، موقف مجلس النواب العراقي من القضية الكردية في العراق١٩٢٥/١٩٤٥، مطبعة مؤسسة سردم - السليمانية، سنة٢٠٠٧،ص١٦.

[٤٤٠] - عبدالرزاق الحسنى، تأريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، طبعة الثانية، مطبعة العرافان- صيدا، سنة ١٩٥٧،ص١٩٧، ص٢٠و٢٠٠.

[***] - ڕێژەکەی توێژەر بە پشت بەستن بە: نجم عمر السورچي،مصير وولاية الموصل(كردستان الجنوبية) مابعد عام(٢٠٠٠)، مصدر سابق،ص٣٩.وە بە پشت بەستن بە نەخشەی ولایەتی موسڵ توێژەی پێی گەیشتوە بە بەکارهێنانی بەرنامەی(Arc view٣.٣).

به ناوچەی دابڕاو دادەنرا، کە دەیکردە(٤٢٠٤٦)کم^{٢}،جگە لەوەی کە هەرگیز دەسەلآتی نەگەیشتۆتە ئەو سنوورە و جگە لەوەی کە بەڵێنەکەشیان لە تەکتیکێکی ڕامیاری زیاتر نەبوو، بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢١).بەلآم پاشتر و

پاش داگیر کردنی ولایەتی موسڵ، لە لایەن ئینگلیزەکانەوە دەسەڵاتداری شێخ دیاری کرا، لەخۆرهەڵات تا سنووری ئێران و لە باکوور تا زێی گەورە و لە باشوور ڕووباری سیروان و لە خۆرئاوا ڕووباری دیجلە(هەرێمەکە ڕاست لیواکانی سلێمانی و کەرکوك و هەولێری دەگرتەوە، واتە قەزاکانی پشدەرو شارباژێڕو هەڵەبجە و ناوەندی سلێمانی و چەمچەماڵ و کفری و تووزخورماتوو ناوەندی کەرکوك[*]، مەخموور و کۆیەو ڕانیە و شەقلاوەو ڕەواندوز و زێبارو ناوەندی هەولێرو ناحیەی نێروەڕێکانی قەزای ئامێدی و لیوای موسڵ. ئەوە سنوورەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای بوون. لای باکووری، بێگوومان هەر بە سەروی هەمان ئەو ناوچانەی پێشووی ویلایەتی موسڵ کۆتایی پێ هاتووە، سنووری لای باشووریشی، کەم زۆر لە کفری تێ نە پەڕاندوە، بەو پێیە قەزاکانی خانەقین و مەندەلی و بەدرە دەرهاوێژرابوون، قەزای زێبار و ناحیە نێروە رێکان و هەردوو ناحیەی برادۆست و مێرگەسووری سەر بە قەزای ڕەواندوز نەبن کە ئەو بڕیارە گرتوونیەوە بەشێکی ناوچەی بادینان پێك دەهێنن و خەڵکەکەیان بە کرمانجیی باکوور دەدوێن، ئەوانی تر تێکڕای بریتین لە ناوچەی سۆرانی کوردستانی جنوبی)[441]، جگە لە چەند ناوچەیەکی تری ڕووبەر نەزانراو دوورە دەست کە دەسەڵاتی هەندێك لە سەرۆك هۆزەکانی تێدا بوو هێشتشا دەسەڵاتی حکومەت(چ بەریتانیا بێت یان عێراق)ی پێنەگەیشتبوو، وەك هۆزەکانی بارزانی و زێباری.

بەڵام ئەم ڕووبەرە بەردەوام فراوان بوون و چوونەوەیەکی بە خۆیەوە بینیوە بۆ نموونە لە شوباتی ساڵی(١٩١٩)دا شێخ توانی دەسەڵاتی بگەیەنێتە کەرکوك و کفری و ڕەواندوزیش، بەڵام لە مارسی(١٩١٩)دا سنووری دەسەڵاتی شێخ کەم کرایەوە بە جۆرێك تەنها(٦٥٠٠- ٧٠٠٠)کم^{2}ی بە دەستەوە ما.

ماوەی دەسەڵاتداریێتی دووەم دەسەڵاتی فەرمان ڕەوایی شێخ لەوە فراوان تر نەبوو، بەڵکو لە(شوباتی ١٩٢٣)دا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتداریێتی شێخ دراو لە(ئایاری ساڵی١٩٢٣)دا کۆتایی بە دەسەڵاتی شێخ هێنرا.

پاش ئەوەی شێخ حکومەتی سێیەمی پێك هێنا، مەندوبی سامی هەڵوێستی حکومەتی بەریتانیا و عێراقی بەنامەیك بەشێخ گەیاند، شێخ دەتوانێت لە شاری سلێمانی بمێنێتەوە و هیچ پەیوەندییەك نامێنی لە نێوان حکومەتی عێراق و ئەوان پێ ی ڕاگەیاند کە هەموو ڕێوشوێنێك گیراوەتە بەر بۆ جیاکردنەوەی قەزاکانی(ڕانیە، قەڵادزێ، چەمچەماڵ، هەڵەبجە، قەرەداغ، سەنگاو، ناحیەی ماوەت لە سلێمانی)، هەروەها ناشبێت دەست وەربداتە کاروباری دێهاتەکانی ساداتی سەرگەڵو وەڵامی شێخ بۆ نامەکەی مەندوبی سامی بەردەوامی بو لە چەسپاندی دەسەڵاتی لەو ناوچانە و دەسەڵاتێکی زۆری لەو ناوچانە بۆ پەیدابووەوە[442]. لە ساڵانی دوایی دا و پاش بە هێز بوونی حکومەتی عێراقی، دەسەڵاتی بەسەر زۆرێك لە ڕووبەری کوردستاندا کشا.

---

[*] - بە سەنجەقی کەرکوك ووتراوە شارە زوور،(شارەزووریش هەرێمێکی کوردستانە)، پاش چاکسازیە کارگێڕییەکان لە ساڵی(١٨٦٧)و دروست کردنی ولایەتی موسڵ، سەنجەقی شارەزوریش بریتی بووە لە(کەرکوك ، ئەربیل، ڕانیە، ڕەواندوز، کۆیە، صلاحیە)پاش ئەوەی کە کاروبار ئاڵۆزتربوو(فراوان تربوو) شارەزوورخرایە سەر سەنجەقی سلێمانی، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر شارەزوور و مێژوویی شارەزوور بڕوانە: احمد الشنتاوي و آخرون، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الثامن عشر، دار المعرفة بيروت، بدون سنةطبع، ص٤١٨-٤٢١.

[441] - سدیق ساڵح، حکومەتی کوردستان١٩١٨-١٩٢٤ چاپی دووەم، بنکەی ژین- سلێمانی، ساڵی٢٠٠٦، ل١١.

[442] - وەلید حەمید، کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، و.محەمەد نوری تۆفیق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٧-١٤٩.

کەواتە پاش ئەوی کە ولایەتی موسڵ لە ساڵی١٩٢٦ دا بەفەرمی لکێنرا بە دەوڵەتی عراقی تازە دروست بووەوە، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دەسەلاّتی فراوان دەبوو لە هەرێم دا بە جۆرێك لە هەندێك لە چیاكان و لە ناوچەكانی شۆڕش نەبێت میری دەسەلاّتی بەسەر هەمووی كوردستاندا دەكشا[*]بێگومان ئینگلیزەكانیش یارمەتی دەرێكی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و هەواڵگری... گەورەی دەوڵەتی عێراق بون.

چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەكان دەتوانین لە چەند خاڵێكدا كۆبكەینەوە كە بریتین لە: -

أ- لە(٧ی تشرینی دووەمی١٩١٨)دا هێزی هاوپەیمانان لێدوانێكیان دا كە ناسرا بە لێدوانی(ئینگلیزی - فەرەنسی) تیایدا ڕایانگەیاند كە ئامانجی هێزەكانی هاوپەیمانان ڕزگاركردنی گەلانی ژێر دەسەلاّتی توركەكانە دروست كردنی دەوڵەتی سەربەخۆ یە بۆیان[٤٤٣]...

ب- مێجەر نوئێل پاش ئەوەی مژدەی ڕزگاربوونی لەیەخسیری و سەربەستی دا بە هەزاران لە دانیشتوان عەشیرەتەكان ناوچەی قەڵەم ڕەویی دەسەلاّتی شێخیشی دیاری كرد كە لە نێوان زێی گەورەوە ڕووباری سیروان لە باكوورو باشوور، سنووری ئێران و ڕووباری دیجلە لە خۆرهەلاّت و خۆرئاوا، نامەیەكی مەندوبی سامی كە بە زمانی فارسی نوسرابو گەیاندە دەستی شێخ كە تیایدا هاتبوو"لەحكومەتی صاحب جەلالەوە فەرمانم پێ درا پێتان ڕابگەیەنم، لەم ڕۆژانەدا لێدوانی - سەربەستی - استقلال - ی كوردستان تەواو ئەبێت. كورد سەربەخۆ و ئێوەش بە حكمدار ناسراون[٤٤٤].

ت- لە ساڵی(١٩١٩)بەریتانیا كۆمەڵێ بریاری دەركرد كە لەبەرژەوەند گەلی كورد بوو، وەك[٤٤٥] : لە٧مایس ١٩١٩وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەلاّتی دا بە نوێنەرەكانی خۆی لە عێراقدا بەوەی كەزەمانەت بدەن بەكورد، كە بەریتانیا كەم تەرخەمی ناكات بەرامبەر بە سیاسەتی خۆی بەرامبەر بە كوردەكان و ناشبێتە دوژمنیان، هەروەها لە هەمان ڕۆژ لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەلاّت درا بە(مەندوبی بالاّ - مەندوبی سامی)لە بەغدا(عەقید وڵسن)كە معامەلەی ویلایەتی موسڵ وەك هەرێمێك لە هەرێمەكانی عێراق بكات و بە تەنیشتیەوەی دەوڵەتێكی كوردی دابمەزرێنێت.

پ- ڕاگەیاندی پەیمانی سیڤەر[**]لە نێوان توركیا و ولاّتانی هاوپەیمانان... بە پێی بڕگەكانی(٦٢،٦٣، ٦٤)كورد مافی پێكهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی هەبوو، ئەمەی خوارەوە دەقی بڕگەكانە ئەوەی كە تایبەت بووبە كوردستان[٤٤٦]:

---

[*] - ئەگەر دەوڵەتی عێراقی هەژمونی ڕامیارو سەربازی... لە هەندێك شوێن دا نەبوبێت ئەوا لەڕووی كارگێری و جیۆگرافیەوە بە فەرمی سەر بە دەوڵەتی عێراق بووە. نەك دەسەلاّت و شۆڕشی كوردی.

[٤٤٣] - بۆزانیار زیاترلە سەر لێدوانە هاوبەشەكەی(ئینگلیزی- فەرەسی)بڕوانە: أ - احمد محمد قادر، موقف مجلس النواب العراقي من القضية الكردية في العراق١٩٢٥/١٩٤٥,مصدر سابق، ص١٦. ب - أ. م. منتشاشفیلي، العراق في السنوات البريطاني، مصدر سابق، ص٣٩١.

[٤٤٤] - ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەكەم، بەشی یەكەم، چاپخانەی شفیق- بەغداد، ساڵی١٩٦٨، ل٢٠-٢١.

[٤٤٥] - وەلید حەمید، كوردو كوردستان لە بەڵگەنامەكانی بەریتانیا دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٦١-٦٢.

[**] - پەیمانی سیڤەر: بریتییە لەو پەیمانەی كە(١٠ی ئابی١٩٢٠)لەنێوان توركەكان و بەریتانییەكان و ولاّتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا(وەك چاودێر)و فەرەنسا و ئیتالیاو ژاپۆن و ئەرمینیا وبەلجیكا و یۆنان وحیجازو پۆلۆنیا وپورتوگال و ڕۆمانیا و دەوڵەتی سرب - كروات- سلۆڤینی(پاشان یۆگسلافیای لێ پێكهات) چیكۆسلۆفاكیا و نوێنەری كوردیش بە شێوەی چاودێر بۆ ڕاوێژو ڕونكردنەوەی هەندێك گیروگرفتی نێوانیان لەگەڵ ئەرمینیا بەشداربوون. پەیمانەكە لە شارۆچكەی سیڤەر لە فەرەنسا مۆركرا كەلە(١٣بەش و ٤٣٣)خاڵ پێكهاتبوو بەپێی بڕگەكانی(٦٢، ٦٣، ٦٤)لە بەشی سێیەم كە بە شێكی تایبەت بو بەناوی (كوردستان)وە تۆمار كراوە، بریاری دروست كردنی دەوڵەتێكی سەربە خۆی كوردی درا، بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: أ- حامد محمود عیسی، القضية الكردية في العراق عن الاحتلال البريطاني الى الغزوالامريكي، مصدر سابق، ص١٢٠. ب - نجم عمر السورچی، مصير وولاية الموصل (كردستان الجنوبية)مابعد عام ٢٠٠٠، مصدر سابق، ص٥٩. ت - كمال مظهر احمد، في سنوات الحرب العالمية الاولى، مصدرسابق، ص٣٤٤. پ - منذر الموصلي، عرب واكراد رؤية عربية للقضية الكردية،

بڕگەی (٦٢):

کۆمسـیۆنێك پێکـدێت لـە نوێنـەری سـێ دەوڵـەتی بـەریتانیاو فەرەنسـاو ئیتالیـا، و لـە ئیسـتەنبوڵ نووسینگەیان بۆ دەکرێتەوە، لە ڕۆژی مۆرکردنی پەیماننامەکەوە تـاوەکو شـەش مـانگ لەسـەر ڕۆشـنایی بڕگـەی ٢٧خاڵەکانی٢ و ٣ی بەشـی دووهـەم، بکەونـە نەخشەکێشـان بـۆ دیـاریکردنی هـەرێمێکی ئۆتۆنـۆمی پێکبێـت لـە ناوچـە بـەزۆری کوردنشـینەکانی نێـوان کـەناری ڕۆژهـەڵاتی ڕوبـاری فـوڕات و خـوارووی مـەرزەکانی باشـووری ئەرمینیا(پاش دیـاری کردنـی)و بـاکووری مـەرزی تورکیـا لەگـەڵ سـوریاو میسـۆپۆتامیا، گـەر هـاتو جیـاوازی بـۆ چوونیان لە سـەرخاڵێك کەوتـە نێـوان ئـەوا هەرلایـەك کێشـەکە ڕووبـەڕووی دەربـاری دەوڵـەتی خـۆی بکاتـەوە، پێویستە لە پلانەکەدا گەرەنتی پاراستنی مافی ئاسوری و کەمـە نەتـەوەییی و ئایینـەکانی تـری دانیشـتووی ئـەو هەرێمـە بەرچـاو بگـرن، بۆیـە پێویسـتە کۆمسیۆنێك لـە نوێنەرایـەتی بـەریتانیا و فەرەنسا، ئیتالیـا ، ئێـران و کوردەکان پێکبهێنن بۆ لێکۆڵینەوە و بڕیاردان"ئەگەر پێویستی کـرد" بچنە شـوێنەکانی مەبەسـت و دەسـتکاری سنووری نێوان تورکیا و ئێران بکەن بەو شێوەیەی لەگەڵ بڕیارەکانی ئەم پەیمانەدا دەگونجێت.

بڕگەی(٦٣):

دەوڵەتی عوسمانی لە ئێستاوە بەڵێن دەدات کە بڕیاری دوو کۆمسیۆنی یەکـەم و دووهـەمی دیـاریکراو لـە بڕگەی٦٢ی ئەم بڕیارنامەیە، تا ماوەی شەش مانگ لە ڕۆژی ڕاگەیاندنیەوە پەسەند و جێبە جێ بکات .

بڕگەی(٦٤):

ئەگـەر کوردەکـان ئـەو هەرێمـەی بڕگـەی(٦٢)ی ئـەم پەیمانـە دەیگرێتـەوە لـەماوەی یـەك ساڵدا لـە ڕۆژی دەرچوونی ئەم بڕیارنامەیەوە بتوانن بەڵگە نیشانی فیدراسۆنی نەتەوەکان بـدەن کـە ڕێـژەی زۆری دانیشـتوانی هەرێم حەز بەسـەربەخۆیی دوور لەدەوڵـەتی تورکیـا دەکـەن، و ئەگـەر کۆمسـیۆنی ڕاوێـژکارانیش ئـەو سـەربە-خۆییە بەشایستە بزانن و بڕیاری پێبەخشینی بۆ دەرکەن، ئەوا تورکیا هەر لە ئێستاوە بەڵێن دەدات بڕیارەکانی کۆمیسـیۆن جێبـەجێ بکـات و دەسـتبەرداری گشـت مـافێکی خۆیبێـت لـەو هەرێمـە، چـەند و چـۆنی ئـەو دەستبەرداریەش پەیماننامەیەکی نێوان تورکیا و هێزە هاو پەیمانە سەرەکیەکان دیاری دەکات.

ئەگەر هاتوو و ئەو ڕێکەوتنە بوو، ئەوا هێزە هاوپەیمانە سەرەکییەکان هەرگیز قایـل نـابن بـەو دەوڵەتـە کوردییە سەربەخۆییەی دەدرێت بە کوردی ئەوهەرێمەی کوردستان کە ئێستا بەشە لە ولایەتی موسڵ.

ئەگەر ورد بینەوە لە بڕگەی(٦٢)بـە دروسـت کردنـی هـەرێمیکی ئۆتۆنـۆمی لـە ناوچـە کـورد نشـینەکانی کەناری خۆرهەڵاتی فورات... ولایەتی موسڵیشی بەردەکەوت چوونکە نەتەوەیی کورد لە وویلایتی موسڵ زۆرینە بون. بڕوانەخشەی ژمارە(٢٢).

ج- لە(٢٥ی تشرینی یەکـەمی١٩٢٠)دا بـەریتانیا فـەرمان ڕەوایـەتی یـەکی کـاتی، بـە سـەرۆکایەتی عەبـدول ڕەحمان گەیلانی دروستکرد[٤٤٧]. لە ویلایەتەکانی بە سرەو بەغداد... مەندوبی سامی سیڤیلی بـەریتانی لەبەغـدا

الطبعة الاولى، مطبعة دارالغضوون- بيرو ت، سنة١٩٨٦. ص٩٠. ج- زياگوێگئالب، سالانی پێش جەنگی جیهانی یەکەم، گەلێکی پـەژموردەو نیشـتمانێکی پـەرت، و. لە فارسیەوە م. گۆمەیی، سوید، ساڵی١٩٩٨، ل١٠٦.

[٤٤٦]- زیا کوێگتالب، سالانی پێش جەنگی جیهانی یەکەم، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٦-١٠٧.

[٤٤٧]- ياسين طه طاهر العسكري، مؤتمر القاهرة والمسألة الكردية في العراق، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة- بغداد، سنة٢٠٠٢، ص٨١٥.

لەوکاتـەدا لـە ڕاگەیاندنێکـدا دانـی نـا بـەمافی ڕەوای ویسـتی کـورددا لـە ڕەتکردنـەوەی لکانـدنی زۆرە ملێـی بەدەسەڵاتداریێتیی بەغدادەوە و دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆ[٤٤٨].

ح- لە ڕاسپاردەی ژمارە/بی/٧٧٠١ ی ڕاسپاردەکانی وەزارەتی هیندا لە بەرواری٢٠ کانونی دووەمـی١٩٢٠، لـە خاڵی(٥)دا داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەکات بۆ باشووری کوردستان.[٤٤٩]

[٤٤٨] - لیورا لوکیتز، العراق والبحث عن الهویة الوطنیة، مصدر سابق، ص٥٧.

[٤٤٩]- وەلید حەمید، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل٧١-٧٢.

خ- له كۆتايی نۆفەمبەری ساڵی[*] ١٩٢٢ دا ڕاگەیاندنی ئینگلیزی- عێراقی هاوبەش بڵاو كرایەوە، مافی بە كوردەكانی سنووری عێراق دەدا دەوڵەتێكی كوردی دروست بكەن[**].

د- لە ڕۆژی١١تەموزی ساڵی١٩٢٣ دا ئەنجومەنی وەزیران ئاماژە بە بەخشینی پۆستە كارگێرییەكانی زمانەوانی و ئاینییەكانی دانیشتوانی ناوچەكە كرابوو.[٤٥٠]

شێخ-یش بەمەبەستی دروست كردنی كییانێكی كوردی لە هەوڵی بەردەوامدا بوو، بۆ ئەم مەبەستە پەیوەندی بە ڕووسەكان و توركەكانەوە كرد، دیارە ڕووسەكان. وەڵامیان نەرێنی بوو بۆ شێخ و دەسەڵات داریەكەی، بەڵام توركەكان بەمەستی بەدەست هێنانی پشتگیری ڕامیاری و دروست كردنی پشێوی لە ولایەتی موسڵ و هاندانی كوردان لە ئینگلیز، بە هۆی ئوزدەمیرەوە چەند بەڵێنك بە شێخ مەحمود درا، لەوانە دروست كردنی دەوڵەتی كوردی كە سنووری باشووری بەرزاییەكانی حەمرین بێت[***].

هەروەها لە ساڵی١٩٢٣ دا ئۆزدەمیر و شێخ لە سەر(دە)خاڵ ڕێكەوتن كە لە خاڵی یەكەم دا دەوڵەتی توركیا بەڵێنی سەربەخۆیی باشووری كوردستان دەدات بە شێخ و لە خاڵی سێیەم دا سنووری ئەو ڕووبەرە دیاری كرابوو كە لە باكوور لەگەڵ قەزای شەمدینان و لەباشوور جەبەل حەمرین و لە ڕۆژهەلأت تا سنووری ئێران و لە ڕۆژئاواش تا ڕووباری دیجلە بوو...

ژ- لیژنەی كۆمەڵەی گەلان پاش سەردانی كردنی ناوچەی ململانێ(ولایەتی موسڵ)لە نێوان توركیا لە لایەك و بەریتانیا و عێراق لە لایەكی تر، لە دەرئەنجامی كۆتایی دا دوو پێشنیاریان كرد لە پێشنیاری دووەم دا داواكرابوو كە(پێویستە ڕەچاوی ویستی كورد بكرێت بە تایبەت لە دانانی فەرمان بەری كورد لە بەڕێوە بردنی

---

[*] - لە(٢ی تشرینی دووەمی١٩٢٢)دا وەفدێكیان(شاندێكی كوردی)لەگەڵ كۆمیسەری باڵادا لە بەغداد كۆبۆوە، ئەم وەفدە لەو دانیشتنەدا داوای كرد: سەربەخۆیی كوردستان بە ڕەسمی بناسرێ، هەموو ئەو ناوچانەی زۆربەی دانیشتوانیان كوردە دەبێ بەشێك بن لە كوردستانی خواروو و لیژنەیەك بۆ دیاری كردنی سنووری نێوان كوردستان و عێراق پێك بێ، شێخ مەحمودیش بە پلەی(حكمدار)ی كوردستان بناسرێ و سەرئەنجام ئەو كەسانەی لە خولی دووەمی هەڵبژاردنی ئێستا، هەڵدەبژێردرێن، ناوكی ئەنجومەنی نەتەوەیی كوردستان پێك بهێنن: دیڤید ماكداویڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، و. ئەبوبەكر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون- سلێمانی، ساڵی٢٠٠٢،ل٣٥٣.

[**] - وەك لە بروسكەی ژمارە(٨٠٤)ی ڕۆژی(١٦ تشرینی دووەم)مەندوبی سامی كە بۆ وەزیری موستعمەرەكانی ناردوە دەردەكەوێت كە مەبەست لەم بەیانە تەنها هە وڵێكی تەكتیكی یە و بۆ ڕاكێشانی كوردەكانە بەلای بەریتانیا و چەكێكی كوشندەیەی بەرامبەر بە جموجولێ توركەكان و بەربەستێكی لە باریشە بۆ هەموو خەتەرێكی چاوەڕوان كراو... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: ولیدحەمدی، كوردو كوردستان لەبەڵگەنامەكانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٢.

[٤٥٠] - أ- بێ ناوی دانەر، كوردستان لە بەڵگەنامەكانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، و. سەلمان عەلی، چاپخانەی شڤان، ساڵی ٢٠٠٥، ل١٣. ب- وەلید حەمید، كوردو كوردستانە لەبەڵگەنامەكانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥.

[***] - پاش ئەوەی كە بێ متمانەی لە لای شێخ دروست بوو بوو بەرامبەر بە بەڵێن و پەیمانەكانی ئینگلیز شێخ لە هەوڵی بەردەوام دا بوو لە پەیوەندی بەردەوامدابوو لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەی كە شێخ لێی ڕادەبینین كە دەتوانن یارمەتی گەلی كورد بدەن بۆ دروست كردنی دەوڵەتێكی كوردی، ئەمە ئامانجی هەموو كوردێك بوو، بەریتانیا دوای دورخستنەوەی شێخ مەحمود داوای لە سەید تەها كرد كەیارمەتیان بدات لە دورخستنەوەی توركەكان لە ڕەواندوز و ناوچەكە. سەید تەها هەندێك داوای هەبوو ئەمەی لەبەغداد بەڕەسمی پێشكەشی كاربەدەستانی ئینگلیز كرد، كەبریتی بون لە پێنج خاڵ، لە خاڵی یەكەمدا داوای دامەزارندی دەوڵەتێكی كوردی یەك پارچەی كردبوو، وە خاڵی سێیەم دا سووربوونی خۆی لە سەر دروست كردنی دەوڵەتێكی كوردی كردبووەوە لەسەر بنەمای كۆماری: ڕەفیق حلمی، یاداشت، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی، ساڵی٢٠٠٣،ل٦٣.

کارو باری ڕۆژانە و موڵك و ماڵ و ڕێکخستنی کارو باری داد و فێرکردن لە خوێندنگاکان، هەروەها زمانی کوردی زمانی فەرمی بێت لە ڕایی کردنی ئەو کارو بارانە.[٤٥١]

ر- لە گوتەی(٢ی کانونی دووەمی١٩٢٦)سەر وەزیردا هاتوە کە((...دەبێ مافی کوردەکان بدەین، کارمەندەکانیان لە خۆیان بن، زمانیان زمانی ڕەسمییان بێ، منداڵانیان لە قوتابخانەکاندا فێری زمانی خۆیان ببن. ئەرکی سەرشانمە مافەکانیان بدەینێ))[٤٥٢].

ز- لە ساڵی١٩٢٦یشدا بۆ درێژەدان بە سیاسەتی تەفرەدان هەردوو دەوڵەتی بەریتانی عێراق سەربارەت بەمەسەلی کورد ڕاگەیاندنێکی تایبەتیان دەرکرد.ئینگلیز و عێراقییەکان لە و ڕاگەیاندنەدا وتبویان کە ((دەوڵەتی پایە بەرزی شای بەریتانیای مەزن و دەوڵەتی عێراق دان بەوە دا دەنێن کە کوردی عێراق مافی پێکەوەنانی حکومەتێکی کوردی لە چوارچێوەیی ئەو دەستورەدا هەیە))هەر لە هەمان ڕاگەیاندندا بلاّو کرابۆوە کە(لەنزیکترین دەرفەتدا کورد دەتوانێ دەسەلاّت و حکومەتەکەی دیاری کاو سنووری دەست نیشان کا، ئەم هەڵوێستە سەبارەت بەمەسەلەکانی تریش هەمان هەڵوێستە))[٤٥٣].

س- لە١٨ شوباتی١٩٢٦ دا دەوڵەتی عێراق جارێکی تر بە ئاشکرا مافە نەتەوەییەکانی کوردی سەلماند، بەلاّم پاشان بۆ گەلی کورد دەرکەوت کە هەموو ئەو بەڵێن و وتارانە هەربۆ لە خشتە بردنی گەلە[٤٥٤].

ش- کوردەکان بەردەوام داوای مافە نەتەوەیی و نیشتمانیەکانیان دەکرد*. نوری سەعید بۆ ئەوەی پشتگیری کوردەکان بە دەست بهێنێت لە سەر بەستنی پەیمانێك لەگەڵ بەریتانیا(پەیمانی١٩٣٠)بڕیاری بەخشینی هەندێك مافی نەتەوەیی و فێرکردن و کارگێری بەخشی بەکورد و تورکمان[٤٥٥] بەلاّم لە پەیمانەکەدا بە هیچ جۆرێك باسی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردی تێدا نەکرابوو[٤٥٦].

ص- حکومەتی عێراق لە ژێر فشاری داواکارییەکانی گەلی کوردو زەمینە خۆشکردن بۆ بە ئەندام بوونی وڵاتەکە لە ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلاندا(یاسای زمانە خۆجییەکانی)ژمارە(٧٤)ی ساڵی١٩٣١ی لە(١٩٣١/٥/٢٣)دا دەرکرد[٤٥٧].

دووەم: سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەربوونی جیهان(سستمی نوێی جیهانی).

تایبەت مەندی ئەم ماوەیە بە ڕێکخراو بوونی شۆڕشەکانی گەلی کورد بوو لە داوا کردنی ماف و سەربەستییەکانیان، نەمان یان کاڵ بوونەوەی هۆکارەکانی جیۆگرافیای سروشتی وەك دووری یان بەرزو نزمی...

---

[٤٥١] - لجنة عصبة الامم، تقريرحول الحدود العراقية- التركية، مصدر سابق، ص١١١.

[٤٥٢] - بێ ناوی دانەر، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤.

[٤٥٣] - عەزیز شەمزینی، جولاّنەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٦.

[٤٥٤] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٦.

* - لەمانگی شوباتی ساڵی١٩٢٩ دا هەندێك لە پەرلەمان تارانی کورد وەك جمال بابان و حازم شەمدین ئاغا و حەمە بەگی جاف و اسماعیل ڕەواندوزی و سیف الله خەندان و حەمەساڵح بەگی حمە عەلی بەگ داوایەکیان دایە سەرۆك وەزیران لە بارەی مافەکانی گەلی کوردەوە کە ئەم خالاّنەی لە خۆ گرتبوو: ١- یەکێتیەکی ئیدارەی کوردستان دروست بکرێت کە وڵاتەکانی کەرکوك و هەولێرو سولەیمانی بگرێتەوە و ئەمانە هەموو پێکەوە بن، لیوایەك لە قەزا کوردەواریەکانی(موسڵ)دروست بکرێت و چاودێری کردنی کارو باری ئەم یەکێتییە ئیداریە لە ژێر فەرمانی موفەتیشێکی کوردی گشتیدا بێت... بەلاّم هیچ وەلاّمێکیان نەدرایەوە...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و کۆماری مهاباد، ئەتلّەس چاپ- تاران، ساڵی٢٠٠٥،ل١١٥.

[٤٥٥] - نەوشیروان مستەفا ئەمین، کوردستانی عێراق سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم- سلێمانی، ساڵی١٩٩٩، ل٥٠-٥٣.

[٤٥٦] - عەزیز شەمزینی، جولاّنەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٦.

[٤٥٧] - شورش حسن عمر،حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية دراسة تحليلية مقارنة، رسالة مقدمة الي مجلس كلية القانون بجامعة السليمانية و هي جزء من متطلبات نيل درجة الماجستير في القانون العام، غيرمنشورة، السنة٢٠٠٤، ص ٥٥. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر چۆنیەتی بەکار هێنانی زمانی کوردی و عەرەبی لەناوچە کوردیەکان و دەقی یاساکە بڕوانە: المصدر نفسه، ل٥٥.

و نەمانی جیاوازی لە نێوان گۆڤەرو کرمانجەکاندا، چەندین ڕێکخراوی ڕامیاری هەمەجۆر پەیدا بوون کە داکۆکیان لە مافەکانی گەلی کورد دەکرد، ئەم ڕێکخراوانە جەماوەرێکی زۆریان لە دەور کۆبووەوە و زۆر بەتوندی دژی داگیر کەرانی کوردستان وەستانەوە، بە جۆرێك لە زۆر کاتدا حکومەتی عێراقی بە گفتوگۆی مەرج داریش ڕازی بووە و لە دانوستانەکاندا هەندێك لە داواو مافە نەتەوەییەکانی کورد چەسپیوە. ئێستاش وورد تر و لە چەند ماوەیەکی جیاوازدا لە ناوچە دابڕاوەکان و چارەسەرەکانی دەدوێین:

١- سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای بە کۆمار بوونی عێراق(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨):-

ئەگەرچی لەکاتی جیاواز ڕووبەری جیاواز لەخاکی هەرێم ئازاد کراوە، بەلام سەرجەمی ڕووبەری هەرێمی کوردستان لەم ماوەیەدا بە ناوچەی دابڕاو دادەنرێت... لەبەر نەبوونی ڕووبەرێکی فەرمی دان پێدانراوی عێراقی یان نێودەوڵەتی...

ناوچە ئازادکراوەکان لەم ماوەیەدا بە شێوەیەکی نافەرمی بەردەوام سنووره جوگرافییەکەی گۆڕانی بە سەردا هاتووە لە هەندێك دا کات لە چەند لوتکە چیایەك تێ پەڕ نەبوە لە هەندێك کاتدا فراوان تر بوە بۆ هەندێك شارو شارۆچکە.

چارەسەرە ڕمیاری و دەستوورییەکان بۆ چارەسەر کردنی ناوچە دابڕاوەکان:

پاش ئەوەی ڕژێمی پاشایی بەردەوام دەبێت لە زەوت کردنی مافە نەتەوەیی و نیشتمانیەکانی گەلی کورد، جارێکی تر شۆڕش دەست پێ دەکاتەوە*، لێرە بە دواوە مەلا مستەفا سەرکردایەتی شۆڕش دەکات و درێژە بە شۆڕش دەدات[٤٥٨]، یەکەم چارەسەر دەگەڕێتەوە بۆ پاش دەست پێ کردنەوەی جەنگی ساڵی١٩٤٣ پاش ئەوەی ڕژێم لە جەنگەکان دەشکێت داوای گفتوگۆ دەکات، لە پایزدا گفتوگۆ دەست پێ دەکات ولە سەر ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕێك دەکەون[٤٥٩]:-

١- دروست کردنی ویلایەتێکی کوردی لە وویلایەتەکانی(کەرکوك و سلێمانی و ئەربیل و قەزا کوردییە-کانی لیوای موسڵ وەك دهۆك، ئاکرێ، شێخان، شەنگار، زاخۆ، ئامێدی، قەزاکانی خانەقین و مەندەلی لە لیوای دیالە).

٢- بە فەرمی کردنی زمانی کوردی لە ناوچەکەدا.

٣- دانانی جێگری وەزیر لە نەتەوەیی کورد لە هەموو وەزارەتەکان.

---

* - چەندین پارتی ڕامیاری دروست بون لەم سەردەمەدا بە پرۆگرام و بۆچوونی جیاجیا لەپێناوی ئازادی کوردستاندا کاریان دەکرد وەك شۆڕش و ڕزگاری و پارتی دیموکرات... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر پارتە کوردیەکانی پێش جەنگی دووەمی جیهان و دوای جەنگ بڕوانە: ناهض حسن جابر الراوي، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مطبعة الشهيد ازاد هورامي، سنة٢٠٠٦، ص٨٧-٨٩.

[٤٥٨] - مەلا مستەفا پاش ئەوەی بە دەست بەسەرکراوی لە باشووری عێراقەوە دەهێنرێتەوە بۆ سلێمانی و لەوێ لە ژێر چاودێری دا دەبێت، لە(١٢تەموزی ١٩٤٣)دا هەڵدێت و خۆی دەگەیەنێتەوە بارزان وجارێکی کە درێژە بە شۆڕش دەدات...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مسعودالبارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية، بدون اسم مطبعة، كردستان، سنة١٩٨٦، ص٥٥. لە ٢٨ی تشرینی یەکەم١٩٤٣ دەوڵەتی عێراق دەستی کرد بە هێرش کردن بۆ ناوچەی شۆڕش، بارزانی بو بە دیارترین کەسایەتی کوردی، لە ساڵی١٩٤٥بە هێرش بردنی بارزانیەکان بۆ سەر بنکەی کانی ڕەش جارێکی تر شۆڕش دەستی پێ کردەوە و لە٢٤ی ئابی ساڵی١٩٤٥ ڕژێم هێرشی زەمینی و هەوایی... دەست پێکرد.. جەنگ مانگ و نیوێکی خایاند...جارێکی تر پاش گەڕاندنەوەی بارزانیەکان لە ئێران لە ساڵی١٩٤٧ شەڕ لە نێوان جاشەکان و سوپای عێراق بەسەرۆکایەتی لیوا مستەفا راغب و بارزانییەکان ڕوویدا لە چیای پۆتین..لە(١حوزەیرانی ١٩٤٧)دەوڵەتی عێراق لە لێدوانێکدا کۆتایی هێنانی جەنگ و هەلاتنی یاخی بووەکانی بۆ ئێران ڕاگەیاند... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حسن مصطفى، البارزاني و الحركات البارزان١٩٣٢-١٩٤٧، الطبعةالثانية، دار أفاق العربية للصحافة والنشر، السنة ١٩٨٣، ص٥٥-١٧٣.

[٤٥٩] - مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية انتفاضة برزان الأولى١٩٣١-١٩٣٢، مصدر سابق، ص٥٧.

نـوری سـەعید لـە(٣ی حـوزەیرانی١٩٤٤)دەسـتی لـە کـار کێشایەوە، پاچەچـی وەزارەتێکـی نـوێ پێکهێنـا و ڕایگەیاند کە پابەند نیە بە بەڵێنەکانی ڕێکەوتننامەکە بە بیانووی ئەوەی کـە ئـەم ڕێکەوتنـە لەگـەڵ کابینـەی وەزارەتەکەی پێشووی کراوە، دیارە ئەمەش سیناریۆی بەریتانییەکان بوو کە ڕێکیان خستبوو، ئەمەش بووە هۆی هەڵگیرساندی شۆڕشی ساڵی١٩٤٥[٤٦٠].

٢ - سەرەتای بەکۆماری بوونی عێراق - گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن بەعسیەکان(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨-٨ی شوباتی١٩٦٣).

ناوچە دابڕاوەکـانی لـەم قۆناغـەدا بـریتی بـوون لـە سـەرجەم ڕووبـەری هـەرێمی کوردسـتان، بـەو ناوچـە فراوانەشـەوە کـە شۆڕشـی ئـەیلول ئـازادی کـرد. لەبـەر ئـەوەی ئـەو ناوچـە دابـڕاوە چوارچـێوەیەکی یاسـایی و دەستووری نەبوو بەڵکو بە هێزی چەك و خوێنی پێشمەرگەکان و گەلی کورد ئازادکرابوو.

پاش ڕوودانی کودەتا* بە سەرکردایەتی عەبدول کەریم قاسـم و ڕووخانـدنی دەوڵـەتی پاشـایی عێـراق لـە ڕۆژی(١٤ی تـەموزی١٩٥٨)و بـەکۆماری بـوونی عێـراق**، ڕژێمـی نـوێ چـەندین هـەنگاوی نـا بـە ئاراسـتەی مافـە نەتـەوەیی و نیشـتمانییەکانی گـەلی کـورد، لـە٢٠ی تـەموزدا بەنـدکراوەکانی ئـازاد کـرد وەك(شـێخ ئەحمـەدی بارزانی و شێخ لەتیفی حەفید و گۆرانی شـاعیر.[٤٦١]سـەرەڕای مافـە هاونیشـتمانییەکان بـە پێـی دەسـتووری کـاتی هەموو هاووڵاتیان یەکسانن لە ماف و ئەرکدا... یەکەم چارەسەری یاسایی و دەسـتووری دەگەڕێتـەوە بـۆ هـەمان ساڵی بە کۆماری بوونی عێراق لـە سـاڵی١٩٥٨دا، لـە(٢٧ی تەموزی)هـەمان سـاڵدا دەسـتووری کـاتی نوسـرایەوە، لـە بەندی سێی دا هاتوە(قەوارەی عێراق لە سەر بنەمای هاوکاری ڕاوەستاوە لـە نێـوان هـەموو هاووڵاتیانـدا بـەڕێز گرتنی مافەکانیان و پارێزگاری لە ئازادییـەکان، عـەرەب و کـوردیش لـەم نیشـتمانە دا شـەریکن و دەسـتور مافـە نەتەوەییەکانیان لە چوارچێوەی یەکپارچەیی عێراق دا بۆ مسۆگەر دەکـات)[٤٦٢].پێـداگری عەبدولکـەریم قاسـم-یش بوو بەندی سێیەمی دەستووری کاتی دانـرا کە لە(٢٧ی تەمووز)ی ئەو ساڵە دا دەرچـوو و بـۆ یەکـەمین جـار لە مێژوویی عێراقدا بگرە لە مێژوویی کوردستاندا دان بـە هاوبەشـی عـارەب و کـورد لـە یـەك نیشـتماندا نـا[٤٦٣]. بەغدا ڕێگـەی بـە گەڕانـەوەی بـارزانی دا، لـە(٦تشـرینی یەکـەمی١٩٥٨)بـە فڕۆکـە بـۆ بەغـداد دەگەڕێتـەوە وەکو سەرۆکی دەوڵەتێك لەلایەن جەماوەری پڕ جۆش وخرۆشەوە پێشوازی دەکـرێ[٤٦٤]،هـەروەها ئـازادی ڕۆژنامـەوانی

[٤٦٠] - أ- ناهض حسن جابر الراوي، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مصدر سابق ، ص ٣٨٥-٣٨٦. نقلأعن: صلاح سعدالله، المسألة الكردية في العراق، دار المثني للطباعة والنشر، بغداد، سنة٢٠٠٣، ص٨٩. ب- مسعود بارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية، انتفضة برزان الاول١٩٣١-١٩٣٢، مصدر سابق، ص٥٧.

* - لە ڕاستیدا تەنها کودەتا نەبوو بەڵکو شۆڕشیش بوو... عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، و. م. گۆمەیی، چاپی دووەم، بەبێ ناوی چاپخانە- سوید، ساڵی٢٠٠٢، ل٢٧٢.

** - بۆزانیار زیاترلە سەر چۆنیەتی ڕودانی کودەتاو چوونیەتی پێکهێنانی حکومەتی نوێ... بڕوانە: تشارلزتریب، صفحات من تأريخ العراق، ت. زينة جابر ادريس، الطبعة الاولى، دار العربية للعلوم، سنة٢٠٠٦، ص٢٠٧-٢٢٥.

[٤٦١] - أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١-١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، ساڵی٢٠٠٤، ل٢٩. ب- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٧.

[٤٦٢] -أ- زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لە گەڵ مادەکانی دەستورە عێراقییەکاندا.سەرچاوەی پێشوو، ل١١٧-٢٦٠: ب- نبيل عبدالرحمن حياوي، دساتير الجمهورية العراق، مصدرسابق، ص٧.

[٤٦٣] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩-٣٠.

[٤٦٤] -أ- کـریس کۆچـێرا، کـورد لـە سـەدەی نـۆزدەو بیسـت دا، سەرچـاوەی پێشـوو، ل٥٦١، ب - مسـعود بـارزانی، بزوتنـەوەی ڕزگـاریخوازی گـەلی کورد(شۆڕشـی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩.

هەبوو. لە نیسانی١٩٥٩*** دا ڕۆژنامەی خەبات دەرچوو پاشان یاسای ڕیفۆرمی کشتوکاڵی لە٣٠ئەیلولی١٩٥٨ دەرچوو، لە ٦کانوونی دووەمی١٩٦٠ قاسم مۆڵەتی حزبی بە پارتی دیموکراتی کوردستان دا .[٤٦٥]

لە هەیڤی(١ ساڵی١٩٦٠)دا قاسم لە دیدارێکی دۆستانەندا داوادەکات(بەپەلە)ئەو مادەیەی کەدەڵێت یەکێك لە ئامانجەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان"بەدەست هێنانی ئۆتۆنۆمیە لە چوارچێوەی عێراقدا"لاببرێ [٤٦٦]

بەڵام تێکچوونی پەیوەندی پارتی و قاسم دەگەڕێتەوە بۆ پاش هاتنەوەی بارزانی لە سۆڤیەت لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی١٩٦١ دا [٤٦٧]. لە شوباتی هەمان ساڵدا بارزانی ویستی عەبدولکەریم قاسم دڵنیابکاتەوە و گومانەکانی نەهێڵێت، کە بارزانی و پارتی هیچ نیازێکی خراپیان بەرامبەر ئەو نیە، بەڵام هیچ دادی نەداو ئەنجامێکی نەبوو[٤٦٨]، پاش ئەوەی قاسم دەست لە تەختی دەسەڵات گیر بوو، بوو بە دیکتاتۆرێکی سیا دۆست و لە گشت بەڵێنەکانی پێشووی پاش گەز بووەوە[٤٦٩]، پاشان ڕژێمی قاسم عومەر دەبابەی ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی دەگیرێت و بۆ باشوور دووری دەخاتەوە و پاشان بڵاوکراوە کوردییەکان یەك لە دوای یەك دادەخات و ڕژێم کەوتە ڕاوە دوونانی پارتی و بڕیارێك کەلە لایەن فەرماندەی سەربازی دەرچوو بۆ هەڵوەشاندنەوە مۆڵەتی خەبات و دەست گرتن بە سەر هەموو بارەگاکانی پارتی و فەرمانی گرتن و بەندکردن بۆ ئەندامانی پارتی دەرچوو[٤٧٠]، لە هەیڤی(٣ ساڵی١٩٦١)دا پەیوەندی نێوان قاسم و بارزانی بە کردەوە تێك دەچێت و دەگەڕێتەوە بۆ بارزان[٤٧١]، لە ئاخری حوزەیرانی ساڵی١٩٦١ دا کۆمیتەی ناوەندی پارتی دیموکراتی کوردستان پاش هەڵسەنگاندنی بارودۆخەکە بڕیار دەدات کە یاداشتێك بدرێت بە عەبدولکەریم قاسم و سەرۆك وەزیران و فەرماندە سەربازییەکان [٤٧٢].

لە یاداشتەکەدا سکاڵا کرابوو لە سیاسەتی قاسم لە(١٩)خاڵدا ئاماژەی پێ کرا بوو خۆی لە لایەنەکانی ڕامیاری و نەتەوەیی و نیشتمانی و کارگێرو ئابوری و ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی و دەستووری دا وەك لە پشت کردنە بەڵێنەکانی١٤ تەمووزو ڕێگرتن لە جێ بە جێ کردنی مادەی سێ و قەدەغەکردنی زمانی کوردی لە خوێندنگاکان و سوکایەتی کردن بە شۆڕشی کورد و ناو بردنیان بە بەکرێ گیراو. لە یاداشتەکەدا هاتووە بۆ ڕزگارکردنی ولاّت لە مەترسیەکی گەورە لە ناخەوە هەڕەشە لە یەکێتی نیشتمانی دەکات و داوا لە حکومەت کرابوو کە داواکاریەکانیان جێ بە جێ بکات کە لە(١٣)خاڵدا خۆی دەبینییەوە کە بریتی بوون لە پیادە کردنی تەواوەتی مادەی سێی دەستووری عێراق و وەدی هێنانی یەکسانی تەواو لەنێوان هەردوو نەتەوەیی عەرەب و کورد لە هەموو ڕوویەکەوە وەك دوو نەتەوەیی برا لە سایەی دەوڵەتی عێراقدا و بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لە هەموو فەرمانگە ڕەسمییەکان لە کوردستان و لابردنی سیاسەتی پاکتاوی ڕەگەزایەتی کە دەرهەق بە

*** - لەم ساڵەدا شۆڕشگێرە کوردەکان و شیوعییەکان وەك هاوکاریەك بۆ قاسم دەستیان بە سەر موسڵ دا گرت و یاخی بوونی عەرەبە ناسیۆنالیستەکانیان دامرکاندەوە... دیڤید ماکداویڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٩-٣٣٠.

[٤٦٥] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نوزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٨-٢٦٨.

[٤٦٦] - دیڤید ماکداویڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣٣. ب- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٩.

[٤٦٧] أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١-١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠. ب- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٠.

[٤٦٨] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠.

[٤٦٩] - عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٢-٢٧٣.

[٤٧٠] أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧١. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١. ت- دیڤید ماکداویڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤١.

[٤٧١] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧١.

[٤٧٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧١-٢٧٢.

كورد پەیڕەو دەكرێن و بە دیموكراسی كردنی وڵات و چەندین داوای تری لە بوارەكانی ئابوری و كشتوكاڵ و یاسای و نەتەوەیی و رۆشنبیری و دەستووری و كارگێری و سەربازی...[٤٧٣] ، كۆمیتەی ناوەندی بڕیاری دا ئەگەر قاسم رازی نەبوو بە داواكان ئەوا گەلی كورد ڕوو بەڕوو بوونەوە هەڵبژێرێ. لە١٢ی تەمووزی١٩٦١داجەلال تاڵەبانی گەیشتە بارزان بۆ گفتوگۆی ئەوبڕیارە، بارزانی داوای چاوەڕوانی كرد[٤٧٤]، شەڕ لە بارو دۆخێكی ئاڵۆزدا لە نێوان بارزانییەكان و زێبارییەكان دەست پێ دەكات لە١٥ی تەمووزی١٩٦١دا بارزانی ژمارەیەك چەكدار بۆ تەمێ كردنی زێباریەكان دەنێرێ و شەڕو پێكدادان تا١٩ی تەمووزی١٩٦١ بەردەوام دەبێت و زێبارییەكان پەنا دەبەنە بەر توركیا[٤٧٥]، قاسم بە دەسەڵاتی بێ ڕكەبەری مەلا مستەفا لە كوردستاندا خۆش حاڵ نەبوو، كەم كەم كەوتە دروست كردنی پەیوەندی لەگەڵ دوژمنەكانی ئەو بۆ نموونە سورچی و هەركییەكان [٤٧٦]جەنەڕاڵ قاسم ژێراو ژێر چەك و پارەی بە زێباریەكان دەدا[٤٧٧].

لە ٦ئەیلول دا شۆڕش بڕیاری دا بە مانگرتنی گشتی بە بۆنەی یادی خۆپیشاندەنەكەی٦ئەیلولی١٩٣٠ ی سلێمانی، گەلی كوردیش مانگرتنێكی گەورەی كرد كە مەبەست لێی بە ئاگا هێنانەوەی قاسم بوو لەوەی كە هێزەكانی بنێرێتە كوردستان[٤٧٨]، سەرۆك خێڵەكان هەڵوێستێكی یەكگرتو لە نێوانیاندا نەبوو، نە بەرژەوەندی نەتەوەییش هانی دان، سەرەڕای ناكۆكی لە نێوان ئەم خێڵ و ئەو خێڵ بەهۆی خراپی جێ بەجێ كردنی یاسای چاكسازی كشتوكاڵ پاشتر هەندێك لەم سەرۆك خێڵانە هاتنە پاڵ شۆڕش و هەندێكی كەیان پاڵیان دایە پاڵ حكومەت. سەرۆك خێڵەكان دەربەندی بازیان و دۆڵی خەلەكانیان گرت لە(١١ئەیلول١٩٦١)، ڕژێم فڕۆكەی هەستاند و بۆردومانیانی كردن و بە هێزی پیادە بە ئاسانی ڕێگاكەی كردەوە، نەك هەر لە نێو تێكڕای خێڵەكاندا، تەنانەت لە ناو هیچ تاكە خێڵێكیشدا یەك هەڵوێست نەبوو، لە قۆناغەكانی سەرەتای شۆڕشدا بیروڕای جیاجیا و بەش بەش هەبوو، بەرژەوەندی تایبەتی خێڵەكی ڕۆڵێكی دیارتر و بەهێز تری هەبوو و بە سەر هەستی نەتەوەییدا زاڵ و لە پێش داخوازیە نیشتمانیەكانەوە بوو، سەرباری ئەمەش دوژمنایەتی كۆن و ناكۆكی بەرپای نێوان ئەم خێڵ ئەو خێڵ دەبوو بە هۆی ئەوەی كە هەندێ لەخێڵەكان كە خێڵە ناحەز و نەیارەكانی خۆیان دەدی لایەنی شۆڕش دەگرن، ئەوان دەچوونە پاڵ دەسەلأت. وەكو ڕووداوەكان دواتر دەریان خست خێڵەكانی سەر بەحكومەت، بوون بە سەرە ڕمی ڕووكراوە لە پێشمەرگەكانی شۆڕش، لە مەوە بوو دەكەوتنە پێش سوپای حكومەتی عێراقەوە و لەكاتی پەلاماردانی پێشمەرگەدا ڕێگەیان پیشانی سوپا دەدا لەمەشەوە بو ناوی جاش لەم چلكاو خۆرانە نرا[٤٧٩]

لە ناوچەی هەولێریش جەنگاوەرە پارتیەكان(پێشمەرگە)كە هەواڵی ئەوەیان گەیشتێ لە ناوچەی سلێمانی ڕووی دابوو وایان بە باش زانی بگوێزنەوە بۆ چیای سەفین ئەمانە هەمووی بە سەركردایەتی مەحمود كاوانی و حەمید كاوانی. بوو لە دهۆكیش هێزە حزبی و گەلێرییەكان هێرشیان كردە سەر زاخۆ و ئازادیان كرد

---

[٤٧٣]- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١-١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧١-٢٧٧.

[٤٧٤]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢.

[٤٧٥]- كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.

[٤٧٦]- دیڤید ماكداویڵ، مێژووی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣٥.

[٤٧٧]- كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.

[٤٧٨]- أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣-٣٤. ب- كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.

[٤٧٩]- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣.

بەڵام بەدەست شۆڕش گێرەکانەوە نەمایەوەو لێی کشانەوە[٤٨٠]، قاسم لە لایەن یارمەتی دەرەکەیەوە(عەبدولسەلام عارف)و ناسیۆنالیستەکانی دیکەی عەرەب کە دەیان ویست بچێتە ناو کۆماری یەکگرتوی عەرەب لە ژێر گوشاردا بوو، ناسیۆنالیستەکانی عەرەب دژی ئەو مامەڵە بە ڕووکەش باشەی قاسم بوون لەگەڵ کوردەکان، بەتایبەت پێشوازی کردن لە مەلا مستەفا بۆ وڵات، قاسم حەزی لێ نەبوو لە بەرامبەر گۆشاری ناسیۆنالیزمی عەرەب دا سەر دابنەوێنێ و بە دڵنیاییەوە نەیدەویست لە کۆمارە ڕوو لە گەشەکەی یەکگرتووی عەرەبیدا لە بەرامبەر ناسردا ڕۆڵی دووەم بگێرێ، لەگەڵ هەندێکیش نەیدەویست بەم زوانە مەیدان بۆ کوردەکان چۆڵ بکات.[٤٨١]

ڕێبەرانی حیزب بەتایبەت ابراهیم ئەحمەد لە بەغداد دەمێنێتەوە و درێژە بە گفتوگۆیان لەگەڵ قاسم دەدەن[٤٨٢] هەموو بیروڕاکان لەوە دا هاودەنگن کە لە١١ئەیلول١٩٦١سەرەتای شۆڕشی مەزن بوو[٤٨٣]، لە١٦ ئەیلول سوپای عێراق هێرشی کرد بۆ سەر بارزان[٤٨٤]، لە بەغداش عەبدولکەریم کۆنگرە بەناوبانگەکەی خۆی لە٢٤ی ئەیلولی١٩٦١دا گرت و تیایدا جاری دا کە یاخی بوونەکە بڕاوەتەوە، جاڕی نابوت بوونی کورد و هەڵوەشاندنەوەی پارتی دیموکراتی کوردستانی دا[٤٨٥]، پاش ئەوەی سوپا لە هەردوو بەرەی مێرگەسور و پێرێس دا شکا بەڵام جەنگاوەران لە بارودۆخێکی سەختدابوون ڕۆژ بەڕۆژیش سەختر دەبوو، شێخ ئەحمەدی بارزانی پاش ڕاوێژ و گفتوگۆ لەگەڵ بارزانی وای بەباش زانی بەمەبەستی ڕێخۆش کردن بۆ گفتوگۆ لەگەڵ قاسم جاڕی وەستانی شەڕ لە بەرەی بارزان دا بدات... قاسم ئەم هەنگاوەی ناو نا(دەخالەت)... پاشان قاسم داوای لە شێخ ئەحمەد کرد کە بچێت بۆ بارزان و سوپا چووە گوندی بارزان و مێرگەسور، بڕیار درا بارزان بکرێتە ناوچەی ئارام، قاسم ئەم کارەی بە سەرکەوتنێکی ستراتیجی گەورە دانا کەوا بارزان کرا بە ناوچەی بێ لایەنی ئارام[٤٨٦]لە ڕاستیدا پارتی دیموکراتی کوردستان تامانگی ئازاری١٩٦٢بە شێوەیەکی جدی بەشدرای شەڕەکان ناکات[٤٨٧].

لە سەرەتای دەست پێکردنی شۆڕشە چەکداریەکە تا ١١ی تشرینی دووەمی١٩٦٢ زۆرناوچە ئازاد کران، جگە لە ناوەندی شار[*] و قەزا و هەندێك لە ناحیەکان نەبێت، ئەم ناوچانە ئازاد کران(کانی ماسی، گلی، سندی، دۆسکی، ناحیەی سەرسەنگ، دۆڵی زاوێتە، ئەتروش، سەری باعەدرێ، بەرواری ژێری، مزوری ژێرێ، نەهلە، سەری ئاکرێ، گەلی بێخمە، و سەرانسەری بادینان، سەری لوتکەی بەردی، گوندی بێشی، گەلی دۆڵی لیزیش، ناوچەی نێوان دوو سنووری باشووری بەرزێوە، باکووری کێلەکان، گەلی ڕەژوو کەریا، ناحیەی گەلاڵە، ڕایات و حاجی ئۆمەران، ڕێگەی ڕەواندوز- هاملتۆن، ناوچەی چیغەدەری، دۆڵی مەیدان، باڵەکیان، ناحیەی هیران، چیای سەفین، سەرانسەری ناوچەی خۆشناوەتی و شارۆچکەکانی پێنجوێن، ناحیەی تەق تەق، ناحیەی چوارتا، بەمۆ، سەرتەك، ناوچەی خانەقین، تاوەگۆزی، شەمێران، نەورۆڵی، هەورامان، بناری سورێن، ناوچەی شارباژێر و عەین زالە... بە کۆتایی هاتنی ساڵی١٩٦٢ شوێنە ستراتیجییەکان لە هەرێمی کوردستان کەوتبوونە دەست لە شکری

[٤٨٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧.

[٤٨١] - دیڤید ماکداویڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٢٧.

[٤٨٢] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.

[٤٨٣] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٥.

[٤٨٤] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٨-٣٩.

[٤٨٥] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.ب- دیڤید ماکداویڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤١.

[٤٨٦] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠-٤١.

[٤٨٧] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٦.

[*] - مەبەست لێی خۆ دور گرتن بوو لە ناوەندی گەورەو فرە دانیشتوانەکان.

شۆڕشگێڕی کوردستان و سنووری ئێران و عێراق لە خانەقینەوە تا حاجی ئۆمەران و سنووری عێراق و تورکیا لە دالأنپەڕەوە تا زاخۆ هەمووی لە ژێر دەستی هێزەکانی شۆڕشدا بون[٤٨٨] شارەکانی کەرکوك و هەولێرو سلێمانی و کۆیە بە شەوانە لە ژێر دەسەلأت و حوکمی پێشمەرگە دا بوون[٤٨٩]، ڕژێم نزیکەی(٤٠٪)ی بوجەی عێراقی بۆ سوپا تەرخان کرد[٤٩٠]، شۆڕشی کورد شۆڕشێکی سەرتاسەری بوو لە هەرێمی کودستان بە بێ جیاوازی کردن لە نێوان نەتەوە یان ئاینە جیاوازەکانا. شایانی باسە مەسیحییەکان و ئاشورییەکان یارمەتی شۆڕشیان دا بە مادەو بە گیان[٤٩١].

ڕژێم پاش شەڕی زاوێتە ڕاچەنی، کاتێ مەودا سیاسییە ڕاسیتنەکانی ئەو شتەی بۆ دەرکەوت کە لە کوردستاندا ڕووی دا، قاسم توشی جۆرە سەر لە بەردانێك بوو کە نە چاوەڕوانی بوو نە لە لێکدانەوەکانی خۆیدا دایانابوو، بڕیاری دا چارەسەرێکی جیا لە ڕوو بەڕوو بوو نەوەی جەنگی بدۆزێتەوە، نامەیەکی بۆ شێخ ئەحمەدی بارزانی نارد کە ئامادەیە لە بارزانی خۆش بێ و ئارامی بۆ ناوچەکە بگەڕێتەوە و بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی پارتی دیموکراتی کوردستان هەڵبووەشێنێتەوە... سەرئەنجام عەمید حەسەن عەبود فەرماندەی لیوای پێنج لە(١٧ ی کانونی یەکەمی ١٩٦١)دا شوێنێکی لە نزیك سەرسەنگی دیاری کرد بەلأم بارزانی لە نزیك گوندی بامەڕنی مایەوە. بارزانی نەچووە ئەو شوێنە هەر زوو عەبودیش شوێنەکەی بە جێ هێشت و ٤ باڵە فرە هاتن شوێنەکەیان زۆر بە توندی بۆردومان کرد[٤٩٢]، پاشان شەڕ دەستی پێ کردەوە.

لە ٤ی شوبات دا ساڵح یوسفی نێردرا بۆ ئەوەی لەگەڵ علی ساڵح سەعدی ڕازگری گشتی سەرکردایەتی قوتری بەعس کۆبێتەوە لەو کۆبوونەوەیەدا سەعدی بۆ نوێنەری شۆڕشیان دووپات کردەوە کە هەر لەگەڵ سەرکەوتنی کودەتا جاری ئۆتۆنۆمی* بۆ گەلی کورد دەدەن[٤٩٣] پاشان قاسم هەوڵی گفتوگۆی لەگەڵ بارزانی دووبارە کردووە کۆمەڵێك سەرۆك خێڵی کوردی نارد لە١٥ی ئازاری١٩٦٢ لە گوندی شاهیا چاوی بە شاندەکە کەوت جارێکی دیکە بارزانی لەو گفتوگۆیانەدا داوای مافی کوردی کردەوە[٤٩٤].

لە نێوان بەعسییەکاندا ڕێکخراوێك بەنێوی"ئەفسەرانی ئازاد"دروست دەبێت کە پەیوەندی لەگەڵ ڕێبەرانی شۆڕشی کورد دەکەن لە(٢٨ی نیسانی١٩٦٢)ئیبراهیم ئەحمەد سیاسەتی هاوکاری هێزی نەیاری قاسم قبووڵ دەکات بەلأم لە نامەیەکی دوور و درێژدا مەرجەکانی کورد لەم هاوکارییە دووپات دەکاتەوەو داوا دەکات

---

[٤٨٨] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧-٩٤.

[٤٨٩] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٠. هەروەها دانا ئادەم شمیدت ئەڵێت: هێزە کانی پارتی دیموکراتی کوردستان تا(٨ی شوباتی ١٩٦٣)توانیان دەسەلأتی خۆیان بە سەر هەموو زەویەکانی دەوروپشتی خانەقین و سلێمانی کەرکوك و هەولێردا بگرن...بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:- دانا ئادەم شمیدت، سەفەرێك بۆ ناو پیاوە ئازاکان، و.بۆ عەرەبی: جەرجیس فەتحوڵلا، و. بۆ کوردی: ئەبووبەکر ساڵح اسماعیل،چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بلأوکرانەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی- دهۆك، ساڵی٢٠٠٨ل ١٥٧.

[٤٩٠] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٠

[٤٩١] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو،ل٥٣-٥٥.

[٤٩٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦١-٦٢.

* - ئۆتۆنۆمی:لە (Enciclopedia Ttreccani)ی ئیتاڵیدا بنەڕەتی چەمکی ئۆتۆنۆمی وشەیەکی یۆنانی کۆنە لە هەردو وشەی(Auto)بەمانای خود و(Nomia)بەمانای یاسای دێت، لە مانایا بەواتای دانانی یاسا بۆ خود دێت، یان خۆ فرمان ڕەواکردنی خۆدێت، بۆزانیاری زیاتر لەسەر چەمکی ئۆتۆنۆمی بڕوانە: محمد الطاهر محمد، القضية الكردية و حق تقرير المصير، الطبعة الأولى، مكتبة مدبولى، سنة٢٠٠٨، ص١٥٣-١٥٥. کەواتە خۆڕێبەری بریتییە لە سیستمی بەڕێوە بردن، چەمکێکی دەستور، کارگێری و ڕامیاریە، جۆرێکە لە سەربەستی ڕامیاری و کارگێری.. لە بەڕێوە بردنی ناوچەیەکی دیاری کراو، دەسەلأتەکانی ڕەهایە و لەو چوارچێوە تایبەتمەندیەی کە بۆی دیار کراوە پەیوەندیشی لەگەڵ ناوەندا بە چەند یاسایەکەوە ڕێکخراوە... ئەم سستمی بەڕێوە بردنە تایبەتە بە وڵاتە فرە نەتەوەکان، یان گەلانی ژێر دەستەی داگیرکەر...

[٤٩٣] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)،بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣

[٤٩٤] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦٢.

بەر لە هەموو شتێك ئۆتۆنۆمی بۆ كوردستان قبوڵ بكەن[٤٩٥]، كوردەكان بە نوسین ئەو بەڵێنەیان پێ نادرێت بەڵام ئەفسەرانی ئازاد لە هەیڤی ئابی١٩٦٢ لە ڕێگەی فواد عارفە وە ئەم بەڵێنەیان پێ دەدرێ.[٤٩٦]

لە تەمووزی١٩٦٢ ڕژێم داوای گفتوگۆی كرد، دەست پێشخەری ئەم جارە لە لایەن عەمید مەحمود عەبدول ڕەزاق فەرماندەی فیرقەی دوو بوو. نامەیەكی بۆ بارزانی نووسی بو كە سەرۆك كۆمار ئامادەیە بۆ گفتوگۆ، بارزانیش ئامادەیی خۆی پیشان دا بۆ گفتوگۆ.[٤٩٧]

كۆمەڵێك ئەفسەر پەیوەندییان بە بەرپرسێكی پارتیەوە كردبوو كە پارتی هاریكارییان بكات بۆ كودەتا لە ١٥تشرینی دووەمی١٩٦٢لە مەكتەبی سیاسی و ئاراستەی بارزانی كرا، ڕێكخراوەكە خۆیان ناونابوو(انقاذ العراق)و بەڵێنیان دا بو كەعێراق بكەن بە چوار كەرتی لا مەركەزی، هەرچوار لیواكەی باكووری عێراق بكەن بە یەكێك لەو كەرتانە و زمانی خوێندن زمانی كوردی بێت بەڵام دانی نەنابوو بە ئۆتۆنۆمی دا بۆ كوردستان[٤٩٨]، سەرئەنجام لە٨ی شوباتی ساڵی١٩٦٣ دا كودەتا بە سەرحكومەتەكەی قاسم دا كرا...

٣- سەرەتای دەسەڵاتی بەعسییەكان - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن عەبدول سەلام عارفەوە(٨ی شوباتی١٩٦٣- ١٨ی تشرینی دووەمی١٩٦٣)*

پاش ڕوودانی كودەتا لە(٨ی شوبات)، بارزانی یەكلایەنە ئاگر بڕی ڕاگەیاند، پاش خوێندنەوەی بەیانی**ژمارە(١)ی ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش***لە ڕۆژی یەكەمی كودەتا هیچ باسێكی مافەكانی گەلی كورد نەلە نزیك نەلە دوور تێدا نەبوو[٤٩٩]، عەبدول سەلام عارف ئەنجومەنی نیشتمانی سەركردایەتی شۆڕش بێ ناوهێنانی ئەندامەكانی تری ئەنجومەنی نێوبراو و بێ ئاماژە كردن بە كوردستان ڕادەگەیەنێ، بۆیە هەندێك لایەنگری بارزانی دەیانەوێت دەم و دەست، دەست بەسەر شارەكانی سلێمانی و كەركوك... بگرن لە ڕژێمی تازەی بكەنە واقیع بەڵام بارزانی دەیەوێت هەموو ڕێگاكانی گفتوگۆ تاقی بكاتەوە[٥٠٠]. لە(١٨ی شوبات)دا جەلال تاڵەبانی بە سەرۆكایەتی شاندێك بەمەبەستی گفتوگۆ بەرەو بەغداد بەڕێكەوت[٥٠١]، جەنەڕاڵ تاهیر یەحیا كە لە

---

[٤٩٥]- أ - دڤید ماكداویڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤٦. ب - كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٠. وەرگیراوە لە ئەریك رولو، لوموند١٢/٣/١٩٦٣.

[٤٩٦] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩١.

[٤٩٧] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨.

[٤٩٨] - بۆزانیاری زیاتر لەسە بیرۆكە و بەڵێنی گروپەكە بڕوانە: مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٣-٢٩٦.

* - كودەتای(٨)ی شوبات بەرهەمی ڕێكەوتنێك بوو لە نێوان حزبی بەعس و ئەفسەرانی نەتەوەیی و ناسریەكان، ئەمانە لەكاتی ئامادەكردنی كودێتاكەدا پەیوەندییان بە پارتی دیموكراتی كوردستانیشەوە كرد و گفتیان دا سەرجەم دەخوازیەكانی شۆڕش كورد لە بارەی مافە سیاسیەكانی گەلی كوردەوە جێ بەجێ بكەن... بەمەرجێ شۆڕشی كوردیش یارمەتیان بدات و شەر بووەستێ و پەلاماری سوپا نەدەن و هەرچی تر كە بارو دۆخەكە پێویست بكات، یارمەتی و پشتگیری لەسنووری توانا و دەسەڵاتدا، داواشیان كرد بە سەركەوتنی كودەتا بروسكەی پشتگیریان بۆ لێ بدەن، مەسعود بارزانی دەڵێت زۆر دوور بو كە ئەو كودێتایە سەر بەكەوێ ئەگەر پارتی دیموكراتی كوردستان و بارزانی سەرۆكی پارتی لەگەڵ عەبدولكەریم دا مابونایە بۆ زانیاری زیاتربڕوانە: - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠-١٢و١٠١.

** - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٣-٣٠٤.

*** - ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش پێكهات لە ١٢ ئەفسەری بەعسی و ٤ ئەفسەری نەتەوەیی عەرەب...تشارلز تریب، صفحات من تأریخ العراق، مصدر سابق، ص٢٣٤.

[٤٩٩] - أ- كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٣. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣

[٥٠٠] - كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥، وەرگیراوە لە كەمال جابر، حیزبی سوسیالیستی بەعسی عەرەبی، ساڵی١٩٦٦، بەبێ هیچ زانیاریەكی تر. ئەریك رولو، لوموند١٢/٣/١٩٦٣

[٥٠١] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣-١٠٤.

ساڵی(١٩٦٢) بەخۆ لە نێو(ئەفسەرانی ئازاد)و کوردەکاندا بوو عوزرخوایی دێنێتەوە بۆ ئەو بەڵێنانەی بە کورد دراو جێ بە جێ نەبوون، بەبیانوی ئەوەی کە" لەو کاتە بەولاوە ژمارەیەك لەناسیۆنالیستییەکان هاتونەتە ناو ئەو ئەنجومەنەوە زۆریان کەیفیان بە ئۆتۆنۆمی نایەت"[٥٠٢].

پاش ئەوەی کە تاهیر یەحیا لە(٤ی ئازار)گەیشتە لای بارزانی و بارزانی پرۆژەی ئۆتۆنۆمی داواکراوی دایە دەست شاندەکەو کۆتایی مانگی ئازاری دانا وەك دوا وادە بۆ ئاگر بەست و پاشتر شاندێکی میللی هات بۆ لای بارزانی، لە سەرچەندخاڵێك رێکەوتن، داخوازی کورد لە(٨)خاڵ پێکهاتبوو[٥٠٣]، لە خاڵی یەکەمدا داوای (دەست بەجێ ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان کرابوو لەگەڵ دانی وێنەیەکی دان پیانانەکە و دەستووری کۆماری عێراق بە کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتووەکان و بلاَوکردنەوەی لە ئیستگەی بەغداو رۆژنامە فەرمییەکان، هەروەها لە خاڵی دووەمدا داوای دیاری کردنی بەرزاییەکانی حەمرین وەك باشووری کوردستان کرابوو...

بارزانی ماوەی سێ رۆژ بۆ وەلاَم دانەوە دادەنێت، بەلاَم دەوڵەتی بەغدا دەڵێت ئەم داخوازیانە قابیلی قبوڵ نیە[٥٠٤]، بەلاَم بە گەڕانەوەی شاندەکە لە(١١ی ئازار)وبلاَوکردنەوەی ڕاگەیاندێك کەتیایدا هاتبوو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە سەر بنەمای ناناوەندێتی دان بەمافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردا دەنێت...[٥٠٥]پاشان ئەوەی کە بەیاننامەکە هیچ شتێکی ئەوتۆی تیانەبوو گفتوگۆکان هیچ شتێکیان لێ نەکەوتەوە... پاش پرس و ڕاوێژ لەگەڵ مەکتەبی سیاسی و ناوەندی و سەرکردایەتی شۆڕش و ڕۆشنبیران و سەرۆك خێڵەکان و نوێنەری نەتەوەو ئاین زاکانی کوردستان، کە(٢٠٠٠)کەس دەبوون کۆنگرەی کۆیەی بەسترا کە لە(١٨-٢٢ ئازاری)ی خایاند و چەند بڕیارێك درا* کەسەرجەم مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی گەلی کوردی لە خۆ گرتبوو، لە خاڵی شەشەمدا ناوچەکانی کوردستان دەست نیشان کرابوون کە بریتی بوون لە لیواکانی سلێمانی و هەولێرو کەرکوك و ئەو قەزاو ناحیانەی کە زۆرینەی کوردن و لە لیوای موسڵ و دیالە تیایدا نیشتەجێ بوون...

یاداشتەکە لە(٣٠ی ئازار)دا بە جەلال تاڵەبانی دا نێردرا بۆ بەغدا، لەپاشان دەرکەوت کە ڕژێم خۆی لە گفتوگۆ دەدزێتەوە کاتێك کەباس بهاتایەتە سەرئۆتۆنۆمی و پاشە ڕۆژی سیاسی کوردستان... یەکسەر ڕژێم داوای ڕادەست کردنی چەکی لە پێشمەرگە دەکرد. پاشان جارێکی کە وەفدێکی میللی هاتن بۆ لای بارزانی کە جارێکی کەش پێداگری لە سەر کورستان بوونی کەرکوك کرایەوە، بەلاَم پاش چەند ڕۆژێك لە گفتوگۆ دەرکەوت ڕژێمی نوێ نایەوێ چارەیەکی دادپەروەرانە بۆ پرسی کورد دابنێ، چوونکە لەوە دڵنیا ببوون کە هیچ شتێك نەماوە ترسی بۆ ڕژێمی نوێ هەبێت بەتایبەت پاش کودەتا سەرکەوتووەکەی بەعسییەکان لە سوریا هەمیشە خۆیان لەگفتوگۆ دەدزیەوە بەبیانوی سەرقاڵی عێراق بەگفتوگۆی عێراق- سوریا- میسر. پاش

---

[٥٠٢] - کریس کوچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٦ وەرگیراوە لە: ئەریك رولو، لوموند،١٩٦٣/١١/٢٠

[٥٠٣] - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر داخوازیەکانی کورد بڕوانە: أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٥-١٠٦.ب- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤٨.

[٥٠٤] أ- کریس کوچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە وبیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٩. ب دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤٨-٦٤٩.

[٥٠٥] أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠١. ب- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٠.

* - بۆزانیاری زیاتر لە سەر بڕیارەکانی کۆنگرەی کۆیە بڕوانە : مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٥-٣١١.

ماوەیەك** خۆیان ئامادە كرد بۆ هێرش كردنە سەر كوردستان و پەیوەندییان بە ژمارەیەك لە سەرۆك خێڵە كوردو عەرەبەكانەوە كرد و چەكداریان كردن و هەموو جۆرە یارمەتیەكیان دەدرا جاشە كوردەكانیان ناونا (سوارەی سەلاحەدین وجاشە عەرەبەكانیشیان ناونا سوارەی خالیدی كوڕی وەلید)و پاشان گەمارۆی ئابوورییان خستە سەر كوردستان و لە بەیاننامەی(١٠حوزەیران١٩٦٣)دا بڕیاری ئەنجام دانی پرۆسە سەربازیەكان هاتبوو، سەرەڕای ئاماژەكردن بە(٢٣)ڕووداوی دەست درێژی كە ئەوان خۆیان ئەنجامیان دابوو و دەیان خستە پاڵ پێشمەرگە. شەڕ دەستی پێ كردەوە، بەڵام ڕژێم لە شەوی(٩/١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣)تاوانی گەورەی خۆی ئەنجام دا كە(٥٠٠٠)كەسی لە خەڵكی شاری سلێمانی گرت و(٨٦) كەسی لێ هەڵبژاردن و زیندە بە چاڵی كردن... بەم جۆرە شەڕتا(١٨ تشرینی دووەم) بەردەوام بوو[٥٠٦].

٤- سەرەتای گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن عەبدول سەلام عارفەوە - گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن عەبدول ڕەحمان عارفەوە (١٨تشرینی دووەمی١٩٦٣ - ١٣نیسانی١٩٦٦).

لەم ماوەیەدا ڕووبەری ناوچەی ئازاد كراوەكان لەسەردەستی شۆڕشی كوردی گەیشتە دەیان هەزاركیلۆمەتر دووجا، عیسمەت شەریف وانلی دەڵێت"لە نێوان ساڵانی(١٩٦٤-١٩٧٥)نزیكەی(٣٥٠٠٠-٤٠٠٠٠) كیلۆمەتردووجا[٥٠٧] "ئازاد كراو لە ژێردەسەڵاتی شۆڕش دابوو. بەڵام لە بەر ئەوەی كە بڕیارێكی دان پێدانراوی فەرمی نەبوو بەو ڕووبەرە ئازاد كراوەدا كەواتە لەم سەردەمەدا سەرجەم ڕووبەری هەرێم بە ناوچە دابڕاوەكان دادەنرێت.

عارف پێش كودەتا پەیوەندی بە بارزانییەوە كردبوو كە خۆی ڕابگرێ* بەرامبەر بە سوپای بەعسیەكان تا كودەتا ئەنجام دەدات** ...[٥٠٨] پاش ئەوەی عارف بەیارمەتی سوپاو سەركردەی فیرقەكان، كودەتای بەسەر بەعسیەكاندا كرد و لە دەسەڵات دوری خستنەوە وەك پیشەی هەمیشەیی ڕژێمە ساواكانی عێراق پەنای بۆ گفتۆگۆ برد. لە(٩ كانونی یەكەمی ١٩٦٣)سەلام هەوڵێكی گفتۆگۆی دا و بارزانیش قبوڵی كرد پاش هاتوچۆی بەردەوام و دانیشتنی بەردەوام لەنێوا هەردوولادا، لە(١٠ شوبات)گەیشتنە ڕێكەوتنێك، پەیماننامەكە لە نۆخاڵ پێكهاتبوو، لەخاڵی یەكەمدا حكومەت دانی بەمافە نەتەوەییەكانی برا كوردەكاندا لە چوارچێوەی گەلی عێراق دا دەنێت وچەسپاندنی لەدەستووری كاتیدا... چەند خاڵكی تر كە تایبەت بوو بە بواری كاگێری و دارایی و ئاسایش و ئاوەدان كردنەوە...[٥٠٩] پاشان چەند گفتوگۆیەكی تر ئەنجام درا، ڕێبەرانی پارتی دیموكراتی كوردستان

** - پاش قۆناغێكی كورت لە ئاگر بەست، دەست بەجێ پاش وەرگرتنی ئەو چەكەی بە پەلە لە لەندەنی خواست، پارتی بەعس بوژایەوەو، عەبدول سەلام شالیار بوو لەم حكومەتەدا و لە(١٠جونی١٩٦٣)شەڕی كوردستانیان دەست پێ كردەوە... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، كوردستانی عێراق، گەلێكی پەژمورده و نیشتمانێكی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٤-٢٧٥.

[٥٠٦] أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٨-١٥٣. ب- دیڤید ماكداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥٠.

[٥٠٧] أ- عیسمەت شەریف وانلی، كوردستانی عێراق، گەلێكی پەژمورده و نیشتمانێكی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٤. ب - دیڤید ماكداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥١.

* - بۆ پێشكەوتنەكانی شۆڕش لەم سەردەمەدا لە لایەنە جۆربەجۆرەكانی ڕامیار سەربازی... بڕوانە :عیسمەت شەریف وانلی، كوردستانی عێراق، گەلێكی پەژمورده و نیشتمانێكی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٤.

** - بۆ زانینی چۆنیەتی كودەتاكە و هۆكارەكانی كودەتا و ململانێكانی نێوان بەعسیەكان و عەبدول سەلام... بڕوانە: تشارلز تریب، صفحات من تأریخ العراق، مصدر سابق، ص٢٢٨-٢٢٩.

[٥٠٨] - دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥١، دیدو بۆ چوونی عەلی ساڵح سەعدی، ئەمینداری گشتی بە عس، جواد، عێراق مەسەلەی كورد، ل١٥٥.

[٥٠٩] أ- كریس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٨. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)،بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٠.

پێیـان وابـوو حکومـەتی نـوێ پـاش کودەتـا لـە ڕووی ڕامیـاریی سـوپاییەوە لاوازە و خوازیـاری ئـەوە بـوون کـە شەڕتوند بکرێ تا لە ڕووی هێزەوە دانوسـتان لەگـەڵ دەوڵـەت بکـرێ، ئەنـدامانی مەکتـەبی سیاسـی و کۆمیتـەی ناوەندی لە قەڵادزێ لەگەڵ جەنەراڵ بارزانی کۆبونەوە لـە سـەر هـەمان پـرس بـەلاّم هـیچ ئـەنجامێکی نابێـت و کەلێنی نێوان ڕابەر و مەکتەبی سیاسی و کۆمیتەی ناوەندی پتر فراوان دەبێت[510] بارزانی دەڵێت ڕێکەوتنەکە لـە شەڕ ڕاوەستانێك زیاترنیە، بڕیار دەدات ئەوانەی کە وا لایەنگیری مەکتەبی سیاسی دەکەن لە سەر کار لابرێن[511]، مەکتـەبی سیاسـی کـۆن لـە(٤-٩ی نیسـانی ١٩٦٤)کـۆنگرەی مـاوەت دەبەسـتن و بەیاننامەیـەك لـە(١٩نیسـان)بلاّو دەکەنەوە بە ناونیشانی(ئایا ڕێکەوتنی عارف- بارزانی پەیمانی ئاشتیە یان تەسلیم بون؟)، بەیاننامەکـە لـە١٣ لاپەرە پێك هاتبوو، بارزانی بەوە تاوان باردەکەن کە بێ ئەوەی دەوڵەت مافی گەلی کورد بسەلمێنێت ئاگر بەسـتی کردووە هەروەها بە کارئاسانی کردن بۆ گەڕانەوەی سوپا و کۆتایی هێنان بە شۆڕشی کورد تاوان باریان کردبوو، هەروەها بارزانیان بە گەورەترین خەتەربۆ شۆڕشی کورد نـاوبردبوو...[512] لـە کۆنفرانسـدا بڕیـاری لـە کارخسـتنی بارزانی درا...[513] لە دەستووری(٢٩نیسانی ساڵی ١٩٦٤)ی حکومەتەکەی عەبدول سەلامدا هـاتوە"... دەسـتور دان بـە مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردا دەنێت لە چوار چێوەی گـەلی عێراقـی یـەکگرتوی نەتـەوەییی پراکتیکیـدا"[514] پاشان لە مانگی تەموزجەنەڕاڵ بارزانی شەشەمین کۆنگرەی بەست لە ڕانیە بە ئامـادەبوونی٩٠٠ کـەس... چـەند بڕیارێك درا[515] پاشان کارگەیشتە هەڵگیرسـاندنی جـەنگی براکوژی. لـە ناوەڕاسـتی تـەمووزدا بـارزانی بـە هێزێـك چوو بۆ سەر ئەوناوچانەی کە تا ئەوکاتە لە ژێردەسەلاّتی حزب دا بوو، لە(١٧تەموز)لە ئەنجامی شـەڕو ململانـێ کوژاروێك و برینداریێکی لێ کەوتەوە[516] پاشان لە(١٨تەموز)دا خۆیان کرد بە ئێراندا...[517] دواتـر بڕیـاردرا کەناوچـە ئازاد کراوەکان ڕێکبخرێن و پاشان بە ئامادەبوونی سەرکردە و مەکتەبی سیاسی و ناوەندی و ڕۆشـنیبران لـە(٤ی تشـرینی یەکـەم)بڕیاری دروسـت کردنـی ئەنجومـەنی سـەرکردایەتی شـۆڕش درا و یەکـەم هـەنگاوی ئەنجومـەنی شۆڕش پێدانی یاداشتێك بوو بە حکومەت، لە(١١ تشرینی یەکەم١٩٦٤)دا یاداشتەکە پێشکەش کرا، لە یاداشـتەکەدا بارزانی گلەیی لە ڕژێم کردبوو بەوەی لەپاش ٩مانگ لە ئاگر بەست پاپەنـد نـەبووە بـەو بەڵێنانـەی کەلـە ئـاگر بەست دا هاتبوو... سەرەڕای ئەوەی لە١٧خاڵیشدا سەرجەم داخوازییەکانی کورد داوا کرابوو: لەخاڵ دووەم لـق(أ) داوا لـە حکومـەت کرابو"یەکـە کارگێرییـەکانی کوردسـتانیان بـەم شـێوەیەی دیـاری کردبـوو، لیواکـانی هـەولێر وکەرکوك و شێخان و قەزای زاخۆو دهۆك و ئاکرێ و ئامێدی وشەنگارو تەلەعفەرو خانەقین وهەموو ئەو قـەزا و ناحییانـەی کـە زۆربـەی کوردیـان تیـادا دادەنیشـێت لـە لیواکـانی موسـڵ و دیالـە دەگرێتـەوەو ئـەو یەکـە کارگێڕیانـەش بەویلایەتـەکانی کوردسـتان نـاودەبرێن...[518] پاشـتر چـەند نامەیـەك و سـەردانێکی کـەی شـاندی هەردوولا درێژەی هـەبوو، لـە(١٢ی ئـازاری ١٩٦٥)دا بـارزانی نامەیـەکی(١٣)خـاڵی نـارد بـۆ سـەرۆك وەزیران(تـاهیر

---

[510] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٠.

[511] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩.

[512] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢١.

[513] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠-١٧١.

[514] - زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستووری عێراقییەکاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٥.

[515] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٤.

[516] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٤- ٣٢٤. بەگوتەی ژ. پ. وینو، ڕۆژهەلاّت، ل١٠٦.

[517] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨١-١٨٢.

[518] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٦٥٤-٦٥٥. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گـەلی کورد(شۆڕشـی ئـەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)،بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٥٣-٣٦٢.

یـەحیا)، لـە خـاڵی(١٣)دا داوای دیـارکردنی ناوچـە کوردیـەکان کرابـوو لەسـەر بنچـینەی سـنووری جـوگرافی کوردستانی عێراق هەروەها لەخاڵەکانی تردا داوای هەموارکردنی دەستورو گەڕانەوی عەرەبی هاوردە و دروست کردنی لیوای دهۆك سەرجەم مافەکانی تری گەلی کوردی کرابـوو[٥١٩] لـە لایـەن عێراقـەوە دەست پێشخەری کـراو شـەڕ دەسـتی پێکـردەوە، بـەکردەوە سـوپای عێـراق(٤٠-٥٠)هـەزار سـەرباز بـە پشـتیوانی فڕۆکـەی میـك... لـە کوردستاندا لەشەڕدابوون[٥٢٠] پاشان سەرکردایەتی بەشـەڕهاتووی کـورد پێکهاتنـەوە و هاتنـەوە کوردسـتان و بـەڵام پاشتر هەندێکیان بە(٢٠٠٠)کەسەوە چوونە ناو حکومەتی عێراقەوە، بۆیە وەزیـری بـەرگری لیـوا ڕوکـن عبـدول عەزیز عوقەیلی نەخشەیەکی سەربازی پتەوی بەناوی(توکلت علی الله) دارشت و بڕیاری دا لە(١٥ نیسان) دەست بەجێ بەجێ کردنی بکات[٥٢١].

٥ - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن عەبدول ڕەحمان عارفەوە - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن بەعسیەکانەوە(١٣ی نیسان١٩٦٦- ١٧ی تەموزی١٩٦٨).*

لەم ماوەیەدا دەتوانین بڵێین کە ڕووبەری ناوچە ئازاد کراوەکان و هـەر هـەمان ڕووبـەری ڕژێمـی پێشـوو بـوو، ڕووبـەری ناوچـە دابڕاوەکـانیش هەرهـەمان ڕووبـەری پێشـووی بـوو، ئـەویش بـەهۆی نـەبوونی بریـارێکی فەرمی ڕامیاری چ لە لایەن حکومەتی عێراقەوە بێت یان لە لایـەن وڵاتـانی نێودەوڵەتیـەوە بـەو ڕووبـەرەی کـە ئازاد کرابوو لە دەستی شۆڕشدا بوو.

بە گرتنە دەستی کورسی دەسەڵات لە لایەن عەبـدول ڕەحمـان عارفـەوە، بـارزانی تـاك لایەنـە ئاگربەسـتی ڕاگەیاند(بۆ ئەوەی ڕژێمی نوێ بتـوانێ بیرلـە داخوازیـەکانی کـورد بکاتـەوە)[٥٢٢]، عـارف پیـاوێکی بـێ دەسـەڵات و ئاشتی خواز بوو لە(٢٨نیسانی١٩٦٨)لە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانیـدا داوای ئاشـتی کـرد و لـە(٢٨ی نیسـان)دا احمـد موسای نارد بۆ لای بارزانی بۆ گەلاڵە و داوای لێ کرد بکەونە گفتوگۆ و بارزانیش ڕازی بوو، ئەفسەرەکانی سوپا نیگەران بوون لەم دەست پێشخەریەی عارفەوەو داوای جێ بەجێ کردنی پلانی(توکلت علی الله)یان لێ کـرد کـە کاتی خۆی پاشیان خستبوو بە تایبەت پاش ئەو دووبەرەکییەی کە لـەناو پارتیـدا ڕووی دا وعـارفیش ڕازی بـوو بۆ جێ بەجێ کردنی پلانی شەڕ، شایانی باسە هەندێك سەرکردەی عەرەب و حزبی شیوعی یارمـەتی پارتییـان دەدا لە جەنگەکەدا(حەوت لیوا و١٥٠٠٠جاش*)هێرشیان دەست پێ کرد[٥٢٣] پاش شـکاندنی سـەختی سـوپا لـە چیای هەنـدرێن چەندین هەفتە لە جەنگی ڕوو بەڕوو بونەوەی ڕاستەوخۆ[٥٢٤]، حکومەت هیچ هیوایـەکی دەستخسـتنی هیـچ سەرکەوتنێکی سوپایی نەما و دوا فڕوفێڵی خۆی بەکارهێنا، نە سوپا سوودێکی بەخشی نـە ئـەو کوردانـەی پاڵیـان دابووبـە ڕژێمـەوە بـە فریـا گەیشـتن ناچـار گەڕانـەوە بـۆ شـێوە کۆنـە خـوو پێـوە گرتووەکـەی خۆیـان،

---

[٥١٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٥١-٣٥٢.

[٥٢٠] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٣١. ب- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥٥. بەڵام ماکداوێل ژمارەی سەبازەکان بە(١٠٠٠٠٠)هەزار سەرباز و هێزی پێشمەرگە بە(١٥٠٠٠)دەخەملێنێت.

[٥٢١] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٤-٢١٣.

* - بۆزانیار زیاتر لە سەر چۆنیەتی پێکهێنانی حکومەت و گۆڕانگاریە وەزاریەکان لە سەردەمی عارف و گفتوگۆکان لەگەڵ کوردەکان و کودەتا بەسەر عارف بڕوانە: تشارلز تریب، صفحات من تأ ریخ العراق، مصدر سابق،ص ٢٥١-٢٥٧.

[٥٢٢] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥٦.

* - بۆ زانینی جۆر و ئەو تاوانانەی کە جاشەکان ئەنجامیان دەدا بڕوانە: مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٥-٢٢٦.

[٥٢٣] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥٦. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١-١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٤-٢٢٦.

[٥٢٤] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣٦.

نەخشەی(توكلت علی الله)فەشەلی هێنا[٥٢٥]، ڕژێم وەفدێكی لە بەغداوە نارد بۆ گەلاڵە پاشتر شاندێكی گەلی نارد لە كوردو عەرەب و توركمان پێكهاتبون ماڤ گفتوگۆیان لەسەرۆك كۆمارەوە پێ درابو و پێشنیاریان كرد كە وەفدێك بچێت بۆ بەغداد[٥٢٦]، لە(٢٦ی تەموزی١٩٦٦)دا دوای چەند جارێك لە هاتوو چۆ لەنێوان بارەگای بارزانی و بەغدا سەرۆك وەزیرانی عێراق لە تەلەفزیۆنی عێراق ئاشتی و ڕێكەوتن ڕادەگەیەنێ"ماڤی نەتەوەیی كورد"لە چوارچێوەی" لا مەركەزی"بە ڕەسمی ڕادەگەیەنی[٥٢٧].

بەیاننامەكە لە(١٣)خاڵ پێكهاتبوو حكومەت دانی بەبوونی نەتەوەیی كوردا نابوو، سەرەڕای پیشان دانی ئامادەیی حكومەت بۆ دانان بەیاسای پارێزگاكان لەسەر بنچینەی(لامەركەزی)و بەفەرمی كردنی زمانی كوردی شان بەشانی زمانی عەرەبی لەو ناوچانەی كە زۆرینەی كوردی تیایە و بەشداری كردنی كورد بەڕێژەی خۆی لە ئەنجومەنی نوێنەران و هاوبەشی پێكردنی كورد لە پلە و پایە گشتییەكان بە پێی ژمارەی دانیشتوان و مافەكانی خوێندن و ڕۆژنامەوانی و دارایی و بەردانی زیندانیان و گەڕاندنەوەی فەرمان بەران و كارمەندە هەڵهاتووەكان لە وەزارەتی ناوخۆ و بەرگری[**] هەروەها یاداشتێك[***] درا بە حكومەت لە(١٢)خاڵ دا سەرجەم تاوانكاریەكانی ڕژێم ئاماژەی پێ كرابوو. لە(٧ی تشرینی یەكەم)دا وەفدێك كە پێك هاتبوو لەعەقید عبدول هادی ڕاوی و فەتاح سەعید شاڵی... چوون بۆ لای بارزانی بۆ ئەوەی ڕوونی بكەنەوە كە حكومەت نیازی نیە چەك لەجاشەكان دابماڵێت، تاهیر یەحیا بە نهێنی نامەیەكی بۆ بارزانی نارد ڕایگەیاندبوو كە ئەفسەرەكانی سوپا بەتوندی دژی داماڵینی جاشەكانن و سەرۆك كۆماریش لە ژێر كاریگەری ئەواندایە و بیانوی هێنابووەوە بۆ ئەوەی نەیتوانیوە ئەو گفتە جێ بەجێ بكات كە دابوی پێی، چوونكە پرسەكە بە تەواوەتی لە دەست ئەو دەرچووە[٥٢٨].

هۆكاری هەڵگیر ساندنی جەنگی نوێی ڕژێمی نوێ بوونی جاشەكان بوو كە ڕژێم وای دەزانی تەرازووی شۆڕش لاسەنگ بووە، بە جۆرێك چالاكی جاشەكان بۆ ڕژێم وای لە ڕژێم كرد پشت بكاتە جێ بە جێكردنی بەیانی(٢٩ی حوزەیران)[٥٢٩].

٦- أ - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەلأت لەلایەن بەعسیەكانەوە- نسكۆی شۆڕشی ئەیلول(١٧ی تەمووزی١٩٦٨ - ئازاری١٩٧٥)لە سەردەمی بەعس دا:

پێش ئۆتۆنۆمی ڕاگەیەندراوی ڕژێم و دەست پێ كردنەوەی جەنگ بەگشتی هەمان ناوچە ئازاد كراوەكانی دەیەی ڕابوردوی بوو كە دەیكردە نزیكەی(٣٥٠٠٠)كیلۆمەترچوارگۆشە،[٥٣٠]دەیكردە(٤٣.٥٪)سەرجەمی خاكی

---

[٥٢٥] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ٢٢٧.

[٥٢٦] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٧.

[٥٢٧] - أ- كریس كۆچێرا، كورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣٧. ب- دیڤید ماكداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥٧.

[**] - بۆ زانیاری زیاترلە سەر بڕگە و بەندەكانی بەیاننامەكە بڕوانە: مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٩-٢٩٠.

[***] - لە كۆنگرەی حەوتەم دا كە لە(١٥-٢٠تشرینی دووەمی ١٩٦٦)لە گەلاڵە بەسترا بە ئامادەبوونی(٢٤٥)نوێنەر، كۆمەڵێك بڕیار درا وەك: بۆ ڕێكخستنی بەڕێوەبردنی ناوچە ئازاد كراوەكان و بڕیار درا یاداشتێك بنوسرێت بۆ سەرۆكی كۆمارو سەرۆكایەتی ئەنجومەنی وەزیران داوای جێ بەجێ كردنی بەیانی٢٩ حوزەیران بكرێت، سەرەڕای ئەوەی كە دەستوورێكیش بۆ شۆڕش دانرا... بۆ زانیاری زیاتر لە سەر كۆنگرەی حەوتەم و ڕاسپاردەكان بڕوانە : هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤٤-٣٥٠.

[٥٢٨] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٣.

[٥٢٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٣.

[٥٣٠] - أ- عیسمەت شەریف وانلی، كوردستانی عێراق، گەلێكی پەژموردە و نیشتمانێكی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٤. ب - دیڤید ماكداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥١.

هەرێم، واتە ئەو ناوچانەی کە لە دەرەوەی دەسەلاَتی شۆڕشی کورد بوون بریتی بوون لە(٤٥٤١٥)کیلۆمەتر دووجا، بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢٣).

لە پاش ڕاگەیاندنی تاك لایەنەی ئۆتۆنۆمی کە ڕژێم بە فەرمی دانی بە کوردستانی بوونیدا نا، ڕووبەرەکەی(٣٢٦٦٠)کیلۆمەتر دووجا بوو دەیکردە(٤٠,٦٪)ی سەرجەمی خاکی کوردستان و تەنیا بریتی بوو لە سێ پارێزگای هەرێم کە ئەوانیش(سلێمانی، هەولێر، دهۆك)بوون ، واتە ناوچە دابڕاوەکان بریتی بوون لە سەرجەمی پارێزگای کەرکوك و قەزاو ناحیە کوردییەکان پارێزگاکانی(موسڵ، دیالە، واسط)ڕووبەرەکەی (٤٧٧٥٥)واتە(٥٩,٣٨٪)ی سەرجەمی هەرێمی کوردستان بوو بەلاَم لە ساڵانی دواتردا ڕووبەرەکەی گۆڕانی بەسەرداهات. بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٦)و نەخشەی ژمارە (٢٤).

خشتەی ژمارە(٣٦)

بەراوردی ڕووبەرو ڕێژەی ڕووبەری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و ناوچە دابڕاوەکان لە ساڵانی(١٩٧٤) بە بەراود لەگەڵ ڕووبەری هەرێم

ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە ساڵی	ڕووبەرەکەی	ڕووبەرەکەی لە چاو ڕووبەری هەرێم (٪)	ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان	ڕووبەری لە چاوە ڕووبەری هەرێم (٪)
١٩٧٤	٣٢٦٦٠[٥٣١]	٤٠,٦	٤٧٧٥٥	٥٩,٤

[٥٣١]- الجمهوريه العراق، وزارةالتخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائيةالسنوية١٩٧٦، مطبعةالجهازالمركزي للاحصاء-بغداد، بدون سنة طبع، ص٣٤-٣٦.

پاش ئەوەی کودەتا کرا بە سەرعەبدول ڕەحمان عارف دا و ناردیان بۆدەرەوە، لە(٢٠تەمووز)دا سەرۆك وەزیرانی نوێ(عەبدول ڕەزاق نایف)نامەیەکی بە ساڵح یوسفی دا نارد بۆ بارزانی داوای لێکرد دوو کورد دەست نیشان بکات بۆ کابینەی نوێ[٥٣٢].

لە ٣٠ی تەمووزدا بەعسیەکان کودەتایەکی تریان کرد بە سەر عەبدولڕەزاق نایف و ڕەوانەی دەرەوە کراو ئیبراهیم داودیش کەوەزیری بەرگری بوو نێردرا بۆ دەرەوە.[٥٣٣]

تا کۆتایی ساڵ(١٩٦٨) شەڕ ڕووی نەدا، بەڵام شەڕ لەگەڵ جاشەکان بەردەوام بوو[٥٣٤]، پاش ناردنی نامەی سوپاس گوزاری بە ساڵح یوسفی دا بۆ سەرۆك کۆمارو حەردان تکریتی لە ئەنجامی ئەو هاریکاریەی کە پێشکەش بە شێخ ئەحمەدی بارزانی کرا لە کاتی نەخۆشییەکەی بە گواستنەوەی بۆ نەخۆشخانە، ساڵح یوسفیان گرت، بەم جۆرە دەرگای لێگەیشتن و گفتۆگۆ لە یەکتر داخرا.[٥٣٥]

لە(٢/١ ئازاری ١٩٦٩)شۆڕش لە دامەزراوە نەوتییەکانی باکووریدا...[٥٣٦]شەڕ هەموو بەرەکانی گرتەوە مەکتەبی سیاسی کۆن(ئەوانەی پاڵیان دابوو بەمیریەوە)لە سەرەتای شوبات تا کۆتایی ساڵی١٩٦٩ لە هەموو شەڕەکان لەپێش سووپاوە بوون جاشەکان ناوی(موالی) یان لێ نرا واتە(دۆست)لە ساڵی١٩٦٩جاشەکان بە گوێرەی لیستی مووچە ژمارەیان گەیشتە(٩٠٠٠)کەس[٥٣٧]، لە مەو بەدوا جەماعەتی(الثورة) دەبنە مایەی فیتنەو هۆی

---

[٥٣٢] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥١

[٥٣٣] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤٤. ب- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول(١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٢.

[٥٣٤] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٣.

[٥٣٥] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٧-٢٥٨.

[٥٣٦] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٠.

[٥٣٧] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، چا پی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٤، ل٧-١٢.

شەڕو ئاژاوە بەشی زۆریان لەو بەکرێ گیراوانەبوون کە لەبەرخاتری(١٤)دینارەکە لەدەوریان خڕبووبونەوە (١٥٠)کەسیان کوردی ئێرانی بوون[٥٣٨].

لە ئەیلولی١٩٦٩ دا ڕژێم وەفدێکی یەکێتی قوتابیانی نارد بۆ لای بارزانی بەمەبەستی دەست پێ کردنەوەی گفتوگۆ و چارەسەرکردنی پرسی کورد... حکومەت خۆی پاپەند کردبووەوە بە ڕێکەوتنی(٢٩ی حوزەیران)، لە(٢٤ی تشرینی یەکەم و١٤و ١٨ی تشرینی دووەم)ئەحمەد حەسەن بەکر، عەزیز شەریفی نارد بۆ گفتوگۆ بارزانی و مەکتەبی سیاسی و کۆمیتەی ناوەندی ڕازی بوون، لە(٢٠تشرینی دووەم)دا وەفدی کوردی چوون بۆ بەغداد و لە هاتوچۆو گفتوگۆ بەردەوام بوو، لە(٣١کانونی یەکەم)کاتێك کە شاندی گفتوگۆی ڕژێم هات بڕیاری ئاگر بڕ درا بەلاّم ئەم ئاگر بڕە(باڵی مەکتەبی سیاسی کۆن)ی نە دەگرتەوە، بۆیە لە(١ی کانونی دووەمی ساڵی١٩٧٠)لە (باڵی مەکتەبی سیاسی کۆن)درا...[٥٣٩]

لە ١٢ی مانگ دا سەدام بە سەرۆکایەتی شاندێك چوو بۆ ڕەواندوزو لە لایەن بارزانییەوە پێشوازی کرا، سەدام داوای کردبوو کەپارتی یارمەتی بدات تا پێکەوە خۆی لە سەرکردایەتی قایم بکات لە بەرامبەردا پرسی کورد لەسەربنەمای ئۆتۆنۆمی چارە سەر بکات و(باڵی مەکتەبی سیاسی کۆن)چەك بکات، داواکرا پێشمەرگە بەناوی پاسەوانی سنوور بمێنێتەوە و چەکە قورسەکانی تەسلیم بکرێتەوە.[٥٤٠]

لە(٢٣- ٢٥ کانونی دووەمی١٩٧٠)ناوچەکانی دۆڵی خەلەکان و شوان و شێخ بزێنی و گەرمیان و قەراغ لە باڵی مەکتەبی سیاسی کۆن پاك کرایەوە(١٤٠٠) کەسیان لێ بەدیل گیرا و ژمارەیەکی زۆریش کوژرا، بەم بۆنەیەوە سەدام نامەیەکی هەڕەشە ئامێزی نارد بۆ ئیدریس بارزانی[٥٤١].

ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە(١١ی ئازاری ١٩٧٠)بەیانێکی بلاّوکردەوە لە(١٥)خاڵ پێکهاتبوو بەپێی بڕیارەکانی کۆنگرەی حەوتەمی قوتری حزبی بەعسی سۆشیالیستی عەرەب لە ڕێگەی هەموو ئەو بەیانانەی کە لە ڕۆژنامەوانیەوە لەلایەن دەسەلاّت داری شۆڕشگێڕیەوە دەرچوون، دان بەبوونی شەرعی نەتەوەیی کوردا نراوە ئەم ڕاستییەش بەشێوەیەکی یەکجاری لە دەستووری هەمیشەیی دا دادەنرێت، هەروەها کۆمەڵێك بڕیاری تر دران وەك دامەزارندی زانکۆی سلێمانی و کۆڕی زانیاری کورد و دانان بە هەموو مافێکی ڕۆشنبیری و زمانی نەتەوەیی کوردو بەشداری کردن لە فەرمان ڕەوایی و گەڕاندەوەی دانیشتوانی گوندە عەرەب و کوردییەکان بۆ شوێنەکانی پێشووی خۆیان و هەموارکردنی دەستوورو دانانی کوردێك لە پۆستی جێگری سەرۆك کۆمارو دەرچوونی یاسای پارێزگاکان و بەشداری کردنی کورد لە دەسەلاّتی یاسادانان بە ڕێژەی دانیشتوانی کورد لە چاو ڕێژەی دانیشتوانی عێراق بەشێوەیەك هەموار دەکرێت کە لەگەڵ ئەم بەیان نامەیەیدا بگونجێت. هەروەها لە پاشکۆی نهێنی بەیانامەکەدا کە لە(١٢)خاڵ پێکهاتووە و واژۆی بارزانی پێوەیە دان بەزۆرێك لەمافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردا نراوە وەك دانان بەبوونی نەتەوەیی کورد لە عێراق دا و دابین کردنی هەموو مافە نەتەوەییەکان و بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لەناوچە کوردیەکان دا و پێدانی ئۆتۆنۆمی و گەڕاندنەوەی فەرمانبەرو سەربازو دامەزراندنی پێشمەرگە و کردنیان بە پاسەوانی سنوورو دانانی کوردێك بە جێگری سەرۆك کۆمارو ئەنجام دانی سەرژمێری لەدوای ساڵێك لە ئیمزاکردنی بەیاننامەکە و دروست کردنی

---

[٥٣٨] - کریس کوچێرا، کورد لە سەردەی نۆزدەوبیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤٥.

[٥٣٩] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢-٣١.

[٥٤٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤.

[٥٤١] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨.

لیژنەیەکی باڵا بۆ ئەم برِگانە.*لە پرۆژە یاسای ئۆتۆنۆمیدا دان بە زۆربەی مافەنەتەوەیی و نیشتمانیەکانی گەلی کوردا نرا بۆ نموونە:

لە خاڵی(أ)ی مادەی یەکەمدا هاتووە"ناوچەی کوردستان ئۆتۆنۆمی دەبێت..."

هەروەها لە خاڵی(ب)ی هەمان مادەدا هاتوە"ناوچەکە بەوە دیاری دەکرێت زۆربەی زۆری دانیشتوانی کوردن و ئەمین داری گشتی سنووری ناوچەکە، بە گوێرەی ئەوەی لە بەیاننامەی١١ی ئازاردا هاتوە، دەچەسپێنێ، تۆمارەکانی ئاماری گشتی دانیشتوان لەساڵی١٩٥٧ دا بە بنچینەی دیاری کردنی سنووری نەتەوەیی زۆرینەی رەهای دانیشتوان دادەنرێت لەو شوێنانەی کە ئاماری گشتیان تیا ئەنجام دەدرێت... ** **پاشان وەزارەتەکانی(دەوڵەت و کاروباری باکوور، کار، کشتوکاڵ، شارەوانی)درا بە کورد[٥٤٢]. پاشتریش باڵی مەکتەبی سیاسی کۆن داوایان کرد کە بارزانی لێیان خۆش بێت لە مانگی تەمووز - ١تشرینی یەکەمی١٩٧٠ هەموویان گەرانەوە ناو پارتی.[٥٤٣]**

لە دەستووری هەمان ساڵدا دان بە هەندێك لەمافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردا نرا وەك لە خاڵی(ب) مادەی حەوتەم دا هاتووە کە"لە ناوچە کوردنشینەکاندا زمانی کوردی لەپاڵ زمانی عەرەبیدا زمانێکی فەرمییە، و لە برِگەی(ج)ی مادەی هەشتەمدا هاتووە کە" ئەو ناوچەیەی کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن بە پێی ئەوەی یاسا تەبایی دەکات بە پێ یاسا خاوەنی ئۆتۆنۆمی دەبن"[٥٤٤]بەڵام ئەوەی کە تەگەرەی بنەرەتی دەخستە بەردەم جێ بەجێ کردنی رێکەوتننامەکە دیاری کردنی سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی بوو لە هەیڤی تشرینی یەکەمی١٩٧٠ کاربەدەستان لێ دەبرِێن لە جێ بەجێ کردنی ئەو سەرژمێرییەی کە قەراربوو ناکۆکی و جیاوازییەکان، بەتایبەتیش چارەنوسی کەرکوك، یەکلایی بکاتەوە دوای بخەن بۆ بەهاری ساڵی١٩٧١. [٥٤٥]

چەند ساڵێك تێ پەری بەڵام رژێم خۆی لە بەڵێنەکانی دزییەوە و سەرژمێری هەر ئەنجام نەدرا بارو دۆخ لەنێون هەردوولا دا ئاڵۆز بوو متمانە لە نێوان هەردوولادا نەما. کۆچێرا دەڵێت"سەرانی کورد بە بێ دەنگی بێ ئەوەی کە بیکەن بە هەلا حکومەتێکیان لە(٩) وەزارەتخانە دروست کرد و کاروباری خۆیان پێوە بەرێوە دەبرد*".

---

* - بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەندەکانی رێکەوتنامەی ١١ی ئازار... برِوانە: أ- محمد الطاهر محمد، القضية الكردية و حق تقرير المصير، مصدر سابق، ص ٢٨٧-٢٩٣. ب- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی رزگاری خوازی گەلی کورد(شۆرشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣٤-٣٤٤.ت- قسم الدراسات لمجلة الفكر المعاصر، حول الحكم الذاتي لأكراد العراق، العدد الأول، بدون اسم مطبعة، السنة١٩٧٤، ص١٥٧-١٦٣.

** - پرۆژە یاسای ئۆتۆنۆمی لە(٣)بەش پێك هاتبوو، بەشی یەکەم بنچینەکانی ئۆتۆنۆمی بوو(بنچینەی گشتی و بنچینیەی داراییەکان)و لە بەشی دووەم دا دەستەی ئۆتۆنۆمی بوو(ئەنجومەنی یاسادان وئەنجومەنی راپەراندن)، بەشی سێیەم(پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی ناوەند و کارگێری ئۆتۆنۆمی)بوو، پرۆژە یاساکە لە٢٠ خاڵ و ٦٩ لقی جیاواز پێکهاتبوو... بۆ زانیاری زیاتر لە سەر برِگەکانی دەستور برِوانە: أ- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی رزگاری خوازی گەلی کورد(شۆرشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤٥-٣٥٣. ، ب- محمد الطاهر محمد، القضية الكردية و حق تقرير المصير، مصدر سابق، ص٢٩٤-٣٠٢.

[٥٤٢] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی رزگاری خوازی گەلی کورد(شۆرشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٥١.

[٥٤٣] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨-٥٩.

[٥٤٤] - زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستوورە عێراقییەکاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٧و٢٨٠.

[٥٤٥] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٢. ب - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨٢-٦٨٣.

* - بۆزانیاری زیاتر لەسەر وەزارەتە کوردیەکان و چۆنیەتی بەرێوەبردنی کارەکان و وەزیرە کوردەکان... برِوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٩.

هەروەها دەڵێت"پایزی ساڵی١٩٧٤ دەکاتە لووتکەی دەسەلاٚتی جەنەراڵ بارزانی بەسەر پانتایی(٣٥٠٠٠) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە و یەك ملیۆن دانیشتوان جگە لە پەنابەران".[٥٤٦]

پاش گفتوگۆ دانیشتن و نامە گۆڕینەوەی بەردەوام لە نێوان شۆڕش و ڕژێم لە سەر شێوەی وویستراوی ئۆتۆنۆمی لە(١٥و١٦ی شوباتی ١٩٧٤)دا، سەرکردایەتی پارتی لەقەسرێ کۆبوونەوە و بڕیاردرا بەهیچ جۆرێك دەست لە کەرکوك و ناوچەکانی تر هەڵنەگیرێت و مامەڵە لە سەر دەرکردنی ئەم ناوچانە لەسنووری ئۆتۆنۆمی نەکرێت[٥٤٧].

بارزانی باوەڕی بەشا نەبوو بەلاٚم پێی وابوو هاتنە پێشەوەی ئەمەریکا ڕێگری لەوە دەکرد، شا دەستی لێ بەربدات[٥٤٨]

پاش ئەوەی لە(٧ی ئازار)شاندێکی کوردی دەچن بۆ گفتوگۆ لە بارەی ڕاگەیاندنی ئۆتۆنۆمی لەگەڵ سەدام کەوتنە گفتوگۆ پاش ئەوەی کە هاتنە سەر باسی گیروگرفتی کەرکوك ئیدریس دەڵێت" دەست هەڵگرتن لە کەرکوك و خانەقین و شەنگار کارێکی نەکردەنییە و ناتوانین قبوڵی بکەین، لەگەڵ خستنەڕووی چەند پێشنیارێکی کوردی بۆ چارە سەرکردنی پرسەکە، بەلاٚم سەدام دەڵێت"ئەم پێشنیارانە پەسەند نین و دەدرێنە دواوە، تەنیا دەروویەك ماوەتەوە ئەوەیە ڕازی بن بە ئۆتۆنۆمی بەو داڕشتنەی کە ئێمە دامان ناوە و مۆڵەتی (١٥)ڕۆژتان هەیە لەم ماوەیەدا هیچ بزوتنەوەو کارێکمان نابێ، پاش ئەوە، ئەوەی پێ ی ڕازی نەبێت ئێمە بە دوژمنی خۆمانی لە قەڵەم دەدەین"*. شەوی(١١/١٢ی ئازاری ١٩٧٤)بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش جێ بەجێ بوو یاسای ئۆتۆنۆمی لە ڕادیۆی بەغداوە خوێندرایەوە، سەرکردایەتی شۆڕش وتەیەکی بەدوا دا بلاٚو کردەوەو ئەوەی تێدا بوو کە بەو داڕشتنە ڕەسمییە ڕازی نییە و وتی"ئەو یاسایە یاسایەکی کلك و گوێ کراوە ئۆتۆنۆمییەکی سەر کاغەزەو ناکردەیە، جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کەلە دروشمی(دیموکراتی بۆ عێراق و ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینە بۆ کوردستان دەست بەردار نابێ، ئەمە دروشمێکی نوێ بوو جێگەی دروشمی کۆنی(دیموکراتی بۆ عێراق و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان)ی گرتەوە"، لە١٠ی مانگ دا ئیحسان شێرزاد و دارا تۆفیق** وەلاٚمی سەرکردایەتی پارتیان بردەوە بۆ بەغداد ئیتر پەیوەندی لە نێوان هەردوو لا پچڕاو دۆخەکە بە هەنگاوی پەلە بەرەو ڕوو بە ڕوو بوونەوە دەڕۆی،[٥٤٩] لە بەیاننامەی مەکتەبی سیاسی(١٣ی ئازاری ١٩٧٤)دا ڕێکەوتنەکەی بە تاکتیك لە قەڵەم دا بەو پێیەی مەبەست لێ ی ئەوەیە ڕژێم ئامانجە ستراتیجیەکان خۆی پێ بهێنێتە دی[٥٥٠]،(١٥ی نیسانی١٩٧٤)هێرشی زرێ پۆشەکانی عێراقی بۆ سەر زاخۆ دەستی پێ کرد لە(٢٤ی نیسان)دا،

---

[٥٤٦] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٩.

[٥٤٧] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٠.

[٥٤٨] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٨. ب- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٧.

* - بۆ زانینی خاڵە ناکۆکەکانی گفتۆگۆی سەرکردایەتی شۆڕش و ڕژێمی عێراق بڕوانە: أ- دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٩٢-٦٩٣. ب- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٩٠-٢٩٢.

** - کریس کۆچێرا دەڵێت وەفدی کوردی کەرکوك دەربارەی کەرکوك(٣) پێشنیاریان کرد ئەوانیش یان ئەوەتا سەر بەناوچەی ئۆتۆنۆمی بێت و لەلایەن لیژنەیەکی هاوبەشەوە بەڕێوە ببرێت، یان پارێزگای کەرکوك بکرێت بە دوو بەشەوە حەویجە و قەرەتەپە بدرێت بە دەوڵەت. یان پارێزگای کەرکوك بەشێوەی سەرەوە دابەش بکرێت و بەلاٚم بۆ شاری کەرکوك وەزع و حاڵەتێکی تایبەت لە بەرچاو بگیرێ لەم حاڵەتەدا دەبێ ئەم گۆڕانکاریانە لە پرۆژە یاسای ئۆتۆنۆمیدا بگونجێنرێ کە لە لایەن پارتییەوە پێشنیارکراوە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨٤-٣٨٥.

[٥٤٩] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم ، سەرچاوەی پێشوو،ل١١٣.

[٥٥٠] - بۆزانیاری زیاتر لە سەر دەقی بەیاننامەکە بڕوانە: مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥-١٣٧.

ڕژێـم قـەڵادزێ بۆردومـان دەکـات و(١٣٠)کـەس دەکوژێـت لـە(٢٦)ی هـەمان مـانگ بۆردومـانی هەڵەبجـەدەکات و(٤٣)کەس دەکوژێت..[551] لـە(٢٤ ئـەیلول ١٩٧٤)دەزگای ناوچـەی ئۆتۆنـۆمی دامەزرانـد و هاشـم عـەقراوی کـرا بـە سەرۆکی ئەنجومەنی جێ بەجێ کردنـی ناوچـەی ئۆتۆنـۆمی و لـە(٥ تشرینی یەکـەم) دەوڵـەت لـە مەراسـیمێکی ڕەسمی دا یەکەمین کۆبوونەوەی ئەنجومەنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی سازدا[552]، لە(٢٧ی ئازار)دا لێپرسراوەکانی پارت و سەرکردەکانی لەشکر لەو دیو سنوور پەڕینەوە.***پاشان لەساڵی ١٩٧٥دا کۆتایی بە شۆڕشی ئەیلول هێنرا****.

٦- ب- نسـکۆی شـۆڕش - سـەرەتای تـاك جەمسـەر بـوونی جیهان(ڕووخـانی بلـۆکی یـەکێتی سـۆڤیەت) یان(سەرەتای سستمی نوێی جیهانی):

ناوچە دابڕاوەکان بریتی بوو لەو ڕووبەرەی کە بەفەرمی لە دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی بوو ئەگەر چی ناوچەی ئۆتۆنۆمیش لەلایەن پیاوانی ڕژێمەوە بەڕێوە دەبران. وەك دەزانین ڕژێم لەبەر هۆکارەکانی ڕامیاری و ئاسایش وئابوری... بەردەوام گۆڕانکاری لە سنووری یەکە کارگێڕییەکاندا ئەنجام داوە بۆیە دەبێت لەم ماوەیـەدا لـەدوو کـاتی جیـاواز دا ناوچـە دابڕاوەکـان دەسـت نیشـان بکـەین، بڕوانـە خشـتەی ژمـارە(٣٧). نەخشـەکانی ژمارە(٢٦,٢٥).

خشتەی ژمارە(٣٧)

بەراوردی ڕووبەرو ڕێژەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی و دابڕاوەکان لە ساڵانی(١٩٨٠،١٩٧٦)بە بەراود لەگەڵ ڕووبەری هەرێم.

ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە ساڵی	ڕووبەرەکەی	ڕووبەرەکەی لە چاو ڕووبەری هەرێم(٪)	ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان	ڕووبەری لە چاوە ڕووبەری هەرێم(٪)
١٩٧٦	٣٧٢٨٤[553]	٤٦,٣٦	٤٣١٣١	٥٣,٦٤
١٩٨٠	٣٦٨٩٦[554]	٤٥,٨٨	٤٣٥١٩	٥٤,١٢

پاش نسکۆی شۆڕشی ئـەیلول ڕژێـم دەسـتی گرتـەوە بەسـەر هـەموو کوردسـتاندا، پاشـان لـە سـاڵانی(١٩٧٥-١٩٧٦)چەنـدین پارتی تری کوردی دروست بـوون کـە هانـدان و یارمـەتی دەرەکـیش ڕۆڵیـان لـەم دروسـت بوونـەدا هەبوو، ئەم پارتانە دەستیان کرد بـە چالاکی لـە دژی حکومـەتی عێـراق، لەناوخۆشـیاندا نـاکۆك بـوون و نـەیار بوون*، بەجۆرێك بەو هاوپەیمانییـەی کـە دروسـتیان دەکـرد و بـەو دەوڵەتانـەی کـە یارمـەتییانی دەدان لەگـەڵ

[551] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٢-٣٩٣.

[552] - أ- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پـەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٣. ب - کـریس کۆچێرا، کورد لەسـەردەی نۆزدەوبیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٨.

*** - ژمارەی کوردی عێراقـی ئـاوارە لـەئێران گەیشتە(٣٠٠٠٠٠)کـەس(٢٥٠٠٠-٤٠٠٠٠)پێشـمەرگە بـوون، عیسـمەت شـەریف وانلـی، کوردسـتانی عێـراق، گـەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٣.

**** - زیانـە گیـانی و ماڵیـەکانی جـەنگ بـەم شـێوەیە بـوو لـە هێـزی پێشـمەرگە(١٥٣٥)شـەهید و(٢٣٦٠)برینـدار، هـەروەها(١٤٩٣)کـەس لـە خـەڵکی سـیڤیل شەهیدو(١٩٥٢)، بریندارجگە لەوەی کە(٤٣٩٩)هێرشـی ئاسمـانی کراوەتـە سـەر کوردسـتان، جگـە لـە دەسـت دانـی٩ دۆشـکە و دوو تـۆپی٣٠ملمـی دژە باڵـە فـرە... هەروەها زیانەکانی سوپای عێراق بریتی بوو لە(١١٦٨٠) کوژراو و(١٨٢٧٠)برینـدار و ٢٣٠دیـل وتێـك شـکاندنی٢٩٦ تانـك گـوێزەرەوە و خسـتنە خـوارەوەی٣٩ باڵـە فرەو تێکشکاندنی٩٦ تۆپ و٥٧٧ سەیارەی جۆراوجۆر... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گـەلی کورد(شۆڕشـی ئـەیلول ١٩٦١-١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ٤٢٧-٤٢٨.

[553] - الجمهورية العراق، وزارةالتخطيط، الجهازالمركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائيةالسنوية١٩٧٦، مصدر سابق، ص١٧.

[554] - المصدر نفسه، ص٣٤-٣٦.

* - بـۆ زانیـاری زیـاتر لەسـەر دروسـت بـون و ناکۆکیـەکانی پارتـە کوردییـەکان بڕوانـە، عیسـمەت شـەریف وانلـی، کوردسـتانی عێـراق، گـەلێکی پـەژموردە ونیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٥-٣٢٦.

پـارت و هاوپەیمانـە کوردییـەکانی تـردا دەجـەنگان، بـۆ نموونـە پـارتی یارمـەتی ئێرانـی وەردەگـرت[555]، لـە دژی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران دەجەنگا، سەرەڕای ئەوەی کە یەکێتیش ئـەو یارمەتییانەی کە لە سوریا و لیبیا وەری دەگرت لە ساڵی١٩٨٠[**] لـە شـەڕی دژی پـارتی بـەکاری هێنـا، لـەم شـەڕو مملانێیانە کاریگەری پارتیزانی لە دژی ڕژێم تا پلەی سفر کەم بووەوە.[556]

لە شوباتی١٩٨٣ سوریاو لیبیا١٩ گروپ و حزبیان ڕازی کرد بۆ ئەوەی کـە لـە دژی عێـراق یـەکبگرن، بـەڵام ئەنجامێکی نـەبوو[557]،لـە تـەموزی سـاڵی١٩٨٣دا هێزەکـانی ئێـران بەیارمـەتی هێزەکـانی پـارتی دیمـوکرات توانیـان دەست بەسەرحاجی ئۆمەران و پێنجوێن دا بگرن...[558]مەبەستی ئێرانییەکان لەم عەمەلیاتە لێدانی بەغداد لە

---

[555] - أ- دیڤیـد ماکـداوێڵ، مێـژوویی هاوچـەرخی کـورد، سەرچـاوەی پێشـوو، ل٧١٥.ب - هـادي علـي، الشعب الكـردي و السياسـات الدوليـة في القـرن العشـرين، دار روشنبير لنشروالتوزيع، سنة٢٠٠٨، ص١٤٠.

[**] - پاش ئەوەی ڕژێم لە ساڵی١٩٨٠ لـە ڕێکەوتننامـەی جـەزائیر پاشەکشـەی کـرد و لـە هـەمان ساڵدا شـەڕ لـە نێـوان هـەردوو لا دەسـتی پێکـرد تـا١٩٨٨جـەنگ بەردەوام بوو تا لە ساڵی١٩٨٨ دا ئـاگر بەسـتیان کـرد، سـەرەڕای بـە دیـل گیرانـی(٦٠٠٠٠)سـەربازی عێراقـی و کـوژرانی(٢٠٠٠٠٠)کـەس وجگـە لەبرینـدار بـوون و شێوانی دوو ملیۆن کەسی تر... سەرەڕای داتەپینی ئابوری عێراق.. بوو بە ژێر باری قەرزێکی(١٠٠) بلیۆن دۆلارەوە کە(٤٠)بلیـۆن دۆلاری بۆجبـەو چـەکوجۆڵی سـەربازی بـوو، وێـرای داڕووخـانی ژێرخـانی ئـابوری عێـراق کـە بـە(٢٠٠)بلیـۆن دۆلار مەزەنـدە دەکـرا، سـەرەڕای هەوڵـەکانی بـۆ ڕازیـی کردنـی ئۆپیـك بـۆ بەرزکرنەوەی نرخی نەوت... عێراق بە بەهێزترین سوپای پڕچەکی ناوچەکە لە شەڕەکە هاتە دەرەوە، خاوەنی یەك ملیۆن سەرباز بـوو، نزیکـەی بـە هـەمان ژمارەش سوپای میللی پاڵپشتی ئەکرد، خاوەنی(٤٥٠٠)تانك و(٤٠٠) فڕۆکەی جەنگی... بوو بۆ دەست گرتن بەو سوپایەوە پێویستی بـە حـەوت لـە سـەر هەشـتی هەموو هەناردەی نەوتی عێراق بوو ئەمەش قورساییەکی زۆر بوو بە سەر ئابوری عێراق، کە پێشتر بە دەست قەرزەوە دەیناڵاند... بۆ زانیاری زیارتر بڕوانە: أ-تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣٢٥. ب- لیام ئەندرسن و گاریپ ستانسفیلد، ئایندەی عێراق دیکتاتۆری، دیموکراسی، دابەش بـوون؟، و. کامیار سابیر، چاپخانەی ڕەنج، ساڵی٢٠٠٨، ل١٠٨.ت- پیتـەر گالبرێس، کۆتایی عێـراق، و. لـە عەرەبیـەوە: سـۆران عـەلی، وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، چاپی یەکـەم ، ساڵی ٢٠٠٨،ل٢٦.

[556] - دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٠٩-٧١٧.

[557] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧١٨.

[558] - أ- تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣١٩. ب - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٥.

لایەك و لێدانی حزبی دیموكراتی ئێران و یەكێتی نیشتمانی كە پشتگیری دەكرد لەلایەكی ترەوە بوو، چوارتا و پێنجوێنیش داگیركران، سەرەڕای هەڵكەندنی بارەگاكانی یەكێتیش لەسەر سنوور[٥٥٩].

لە ساڵی١٩٨٢دا عێراق زەبری كوشندەی لێكەوت[٥٦٠]، سەدام چەند كەسێكی نارد بۆ پەیوەندی كردن بەبرایانی بارزانی و ڕێبەری حزبەكانی دیكەوە، دانوستان لەگەڵ بارزانیەكان ئەنجامێكی نەبوو، چوونكە حەزی نەدەكرد ئەو هەنگاوانە هەڵهێنێ كە پارتی دیموكراتی كوردستان بۆ نیاز پاكی داوای دەكرد[٥٦١].

لە تۆڵەی یارمەتی پارتی بۆ ئێرانییەكان ڕژێم(٨٠٠٠)بارزانی لە ڕەگەزی نێر لە تەمەنی ١٣ بەرەو سەر گرت لە كۆمەڵگەكانی دیانا و قوشتەپەو حەریر..[٥٦٢] كە عوبەیدولڵای كوردی مەلا مستەفاشیان تیابوو كەببووە جاش، لە وتاردانێكی ساڵی١٩٨٣ سەرۆك سەددام حوسێن گومانێكی ئەوتۆی نەهێشتەوە لەوەی كە بەسەر

[٥٥٩]- ديڤيد ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧١٩.

[٥٦٠]- لەم ساڵەدا ئێران زەویە داگیر كراوەكانی ساڵی١٩٨٠ی ڕزگار كردەوە،(٤٠٠٠٠) سەربازی عێراقی دیل كرد. داهاتی نەوتی عێراق لە٢٦ ملیۆن دۆلارلەساڵی١٩٨٠ دابەزی بۆ ٩ ملیۆن دۆلار لە ساڵی١٩٨٢ دا و ڕێژەی قەرزەكانی سەریشی گەیشتە٢٥ ملیۆن دۆلاربۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدرسابق، ص٣٠٩.

[٥٦١]- ديڤيد ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢١.

[٥٦٢]- أ- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدرسابق، ص١٤٥. ب- تشارلزتريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣١٩.

بارزانییەکان هاتوە"ئەوان خیانەتیان لەولاَت و خیانەتیشیان لە پەیمان کرد، بۆیە ئێمەش بە سزای توند و سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن"[٥٦٣]

دکتۆر عەبدولرەحمان قاسم لوو[*] ڕێبەری پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران کە هاوپەیمانی عێراق بوو تاڵەبانی هاندا بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ ڕژێم چوونکە بە هۆی جیاوازی بیروباوەڕی ڕامیارییەوە یەکێتی لەگەڵ ئێران ناکۆك بوو، تاڵەبانی بەو ئیجابیاتانە ڕازی کرد کە دانوستان لەگەڵ عێراقدا بکات...[٥٦٤] داخوازیەکانی یەکێتی نیشتنمانی بە شێوەیەکی سەرەکی بریتی بوو لە:

١- سنووری جوگرافی کوردستان و .فراوان کردنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی بە شێوەیەك کەرکوك و خانەقین و شەنگارو مەندەلی بگرێتەوە...

٢- ئاسایی کردنەوەی هەلومەجی کوردستان، بەتایبەتی ناوچە تەعریب کراوەکانی وەك کەرکوك وخانەقین و سەنجارو... دێهاتە ڕاگوێزراوەکان...

٣- لابردنی پشتێنەی ئاسایشی سنووری تەرخان کردنی(٣٠٪)ی داهاتی نەوت بۆ ئاوەدان کردنەوەی کوردستان...

سەدام لە سەرهەندێ مەسەلە بە هیچ شێوەیەك ئامادەی سازش نەبوو، یەکێك لەوانە چارەنوسی ئەو ناوچانە بوو کەناکۆکیان لە سەر بوو وەك کەرکوك.[٥٦٥]

بەپێی ڕاپۆرتەکان سەدام بە تاڵەبانی گوت"تۆ پێ لەسەر کورد بوونی کەرکوك دامەگرە، ئێمەش پێ لەسەر کورد نەبوونی داناگرین"[٥٦٦]هەروەها ئامادە نەبوو جەبەل شەنگارو خانەقین و مەندەلی بخاتە ناو چوارچێوەی ئۆتۆنۆمی چوونکە بە شێوەیەکی زۆر ترسناك لە سنوورەکانی سوریا نزیك بوو، لەم داخوازیانەی تاڵەبانی، سەدام تەنها بە پەیوەست کردنی ئاکرێ و کفری بەناوچەی ئۆتۆنۆمیەوە ڕازی بوو، سەرەڕای ئەوەی ئامادەی چەك کردنی جاشەکانیش نەبوو...[٥٦٧]خاڵی ناکۆکی یەکێتی و ڕژێم ناکۆکی سیاسی(بەشداری کورد لەدەسەلاَتی ناوەند و دەسەلاَتی حوکمی زاتی...)و خاك(دیاری کردنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی...)بوو، هەموو ئەو ناوچانەی نەوتیان تێ دایە ئەبێ لە قەڵەمڕەوی حوکمی زاتی دابڕێن و لە کورد چۆڵ بکرێن. بیانووەکەی ئەوەیە: سامانی سروشتی موڵکی هاوبەشی هەموو گەلی عێراقە ئەبێ بە دەست دەسەلاَتی ناوەندیەوە بێت، هەموو ئەو ناوچانەی بۆ پاراستنی سنووری عێراق و بەغدادی پایتەخت لە هێرشی دەوڵەتانی دراوسێ و جولاَنەوەی کورد پێویستن ئەبێ لە قەڵەم ڕەوی حوکمی زاتی دابڕێن و لە کورد چۆڵ بکرێن و بیانوەکەی ئەوەیە: پاراستنی عێراق ئەرکی دەسەلاَتی ناوەندییە، لە بەر ئەوە ئەبێت ئەو ناوچانە بەدەست حکومەتی ناوەندییەوە بێ، هەموو ئەو ناوچانەی کە بەکەڵکی کشتوکاڵ دێن لە نێوان کوردو عەرەب دا، ئەبێ لە قەڵەم

---

[٥٦٣] - میدڵ ئیَست ووچ، جینۆساید لە عێراق داو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد،و. سیامەند موفتی زادە، چاپی یەکەم ،چاپخانەی خاك، ساڵی١٩٩٩، ل١٠٧-١٠٨ وەرگیراوە لە: ڕۆژنامەی(العراق)، ١٣ی ئەیلولی١٩٨٣.

[*] - عەبدول ڕەحمان قاسم لوو، لەگەڵ ئەبو سەحانی گەورە کاربەدەستی هەوالگری ڕژێم بە دوو هەلیکۆپتەرهاتن بۆ زیخان..و دەستەی ڕاوێژکاری یەکێتیان لەگەڵ خۆیان برد بۆ گفتۆگۆ...نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، چاپی دووەم، ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاك، ساڵی١٩٩٩، ل١٠.

[٥٦٤] - دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٢. هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٠-١٤١.

[٥٦٥] - أ- نەوشیروان مستەفائەمین، خولانەوە لەناوبازنەدا، سەچاوەی پێشوو،ل١١. ب - دیڤید ماکداویڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٣-٧٢٤.

[٥٦٦] - أ- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناوبازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل١١. ب- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٤. وەرگیراوە لە: لۆمۆند ١٤- ١٥ی تیشرینی یەکەم ١٩٨٤.

[٥٦٧] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٤.

ڕەوی حوکمی زاتی دابڕێت و لە کورد چۆڵ بکرێن، بیانوەکەی ئەوەیە بۆ دابین کردنی گوزەران بۆ ئەو جوتیارانەی لە خواروی عێراق، زەویەکانیان ئەبێتە شۆرەزارکە ئەمەش ئەرکی حکومەتی ناوەندیە. پاش چەند کۆبونەوە و خولی گفتوگۆ، ئەگەر چی شەڕی پێشمەرگە و جاشەکان بەردەوام بوو بەلاّم جۆرێك لە ساردی کەوتبووە گفتوگۆکانەوە... بەلاّم ڕژێم تەگەرەی دروستکرد لە ئیمزاکردنی ئەو خالاْنەی کەلە سەری ڕێکەوتبون بە بیانوی"هێشتا مەوزوعی جەبهەو میثاق تەواو نەبووە، ئەبێ ئەویش ببڕێنینەوە"... سەرئەنجام یەکێتی لە ١٥ی کانوونی دووەمی١٩٨٥دا کۆتایی گفتوگۆی ڕاگەیاند..[٥٦٨]

لە سێدارە دانی بیست سەربازی هەڵهاتوو کەنیوەیان ئەندامی یەکێتی نیشتمانی کوردستان بوون و تەقە کردن لە خوێندکارانی خۆپیشان دەرو کوشتنی مامەڕیشەی فەرماندەی هێزەکانی یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە پایزگای کەرکوك و یەکێکی ترلە فەرماندە سەرەکییەکانی کوردستان لە لایەن جاشەکانەوە لە ١٦ی شوباتی١٩٨٥دا[٥٦٩]. ئەمانە هۆکاری تری پێك نەهاتن و گەڕانەوە بوو بۆ شەڕو ململانێ.

ئەگەرچی یەکێتی نیشتمانی ڕووبەرووی بارودۆخێکی زۆر دژوار بووەوە، بەهۆی دانوستانی لەگەڵ ڕژێم دا پشتگیری سوریاو لیبیا ی لە دەست دابوو، یەکێتی بە تەواوی تیامابوو، دەیویست لە پارتی دیموکراتی کوردستان نزیك بێتەوە،[٥٧٠]ئێرانیش لە دژی ڕاوەستا، تورکیاش لە دژی هەموو دەستکەوتێك بوو کە کورد بەدەستی بهێنێ[٥٧١].

لەوماوەیەدا کۆمەڵێك لە ڕۆشنبیران و هونەرمەندان سەردانی تاڵەبانییان کردو پێشنیاریان کردبوو کە یەکێتی لەگەڵ لایەنەکانی دی بۆ ئاشت بوونەوە دەست پێشخەری بکات[٥٧٢]. دانوستان لەم هەوڵ و کۆششانەدا ئەنجامێکی لێکەوتەوە لە ساڵی١٩٨٦بەیاننامەیەك*لە لایەن پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستانەوە دەرچوو کە لە سەر چەند خاڵێکی ڕامیاری و سەربازی و ڕاگەیاندن ڕێکەوتن.[٥٧٣]

تاڵەبانی لەگەڵ عەلی ئەکبەر ڕەفسنجانی** سەرۆکی ئەنجومەنی ئێران کۆبووەوە گفتی دا کە یارمەتی خۆی لە حزبی دیموکراتی کوردستان ببڕێت لە ساڵی١٩٨٦[٥٧٤].

ئێرانییەکان سوور بوون لە باکووری خۆرئاوای(کوردستانی عێراق)بەرەیەکی تری جەنگ بکەنەوە بەمەبەستی بلاّوەپێکردنی هێزەکانی عێراق[٥٧٥]، بۆ دەرپەڕاندی هێزەکانی عێراق لەبەرەی خواروو، پارتی دارایی و چەکی لە ئێران وەردەگرت، بەومەبەستەی هێزەکانی عێراق لەبەرەی خواروو دوربخاتەوە و سەرنجی عێراق

---

[٥٦٨] - نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢-٨٤.

[٥٦٩] - أ- دیفید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٥٦. ب- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٩-٨٠و ٨٥-٨٧.

[٥٧٠] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٦.

[٥٧١] - نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

[٥٧٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل.١٦.

* - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر پرۆژەی هاوکار نێوان ی. ن .ك. و پ. د. ك. و خاڵەکانی ڕێکەوتنەکە بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠١-٢٠٢

[٥٧٣] -أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٦. ب- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠١-٢٠٣.

** - ناوی تەواوی(عەلی ئەکبەر هاشمی بهرەمانی)ە، لەساڵی١٩٣٤ لە گوندی بهرەمانی شاریکرمان لەدایك بووە، یەکێك بووە لە دامەزرێنەرانی کۆماری ئیسلامی ئێران لەساڵی١٩٧٩ ، چەندین پۆستی وەرگرتووە... پاشتر بووە بە سەرۆکی ئێران و پاشتر بووە بە بەرپرسی"ئەنجومەنی تەشخیسی مەسڵەحەتی نیزام"... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی - بەعس(١٩٩١) ئەڵقەی٧، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە١٥٦، لە ١١ی شوباتی ٢٠٠٨، ل٥.

[٥٧٤] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٦.

[٥٧٥] - هادي علي،الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٣.

بەرەو كوردستان ڕابكێشێت تا ئێران بتوانێ خەتی بەرگری بەرەی بەسرە تێك بشكێنی و شەڕ بەسەركەوتن بگەیەنێ[٥٧٦].بەگشتی زۆربەی زۆری چەكدارە ئۆپۆزسیۆنەكانی كورد سەر بە سەربازگەی ئێران بوو[٥٧٧].

بەكردەوە پارتی دیموكراتی كوردستانی بارزانی تەواوی ناوچە سنووریەكانی لە خاپوورەوە بەرەو ڕۆژهەلات لە هەندێ شوێن تا قولایی(٧٥)كیلۆمەتر بەرەو خوار لەبەردەست دابوو... یەكێتیش لە ناوچە شاخاویەكانی نزیك ڕەواندوز بەرەو خوار تا سنووری پێنجوێنی لە ژێر دەست دابوو، لەدەوروبەری سلێمانیش خەریكی شەڕی گەورە بوو، دەرەوەی شارەكان تەنیا بە ڕۆژ لە ژێر كۆنترۆڵی هێزەكانی حكومەتدابوو، چالاكی پێشمەرگە گەیشتە ئاڵتون كۆپری و كەركوك ودوزخورماتوو كفری[٥٧٨]... یەكێتی ویستی زەرەرێكی زۆر بە دامەزراوە نەوتیەكانی عێراق بگەیەنێت، بەو تۆپانەی كە ئێران پێ یّ دابوو لە تشرینی یەكەم پالأوگەی نەوتی كەركوكی بۆردومان كرد چوونكە سەرچاوەی سەرەكی داهاتی ئابوری عێراق بوو[٥٧٩].

لە٧ تشرینی دووەمی١٩٨٦دا ئیدریس بارزانی و تالەبانی و بە ئامادەبوونی نوێنەری ئێرانی بەمەبەستی دروست كردنی هاوپەیمانییەك لەتاران كۆبونەوە دوای مانگێك پارتی دیموكراتی كوردستان و یەكێتی نیشتمانی كوردستان بۆ بەشداری كردن لە كۆنفرانسی حزب و كۆمەڵی ئۆپۆزسیۆنی عێراقی لە تاران چەند نوێنەرێكیان نارد لە مانگی شوباتی١٩٨٧دا پارتی دیموكرات و یەكێتی نیشتمانی بەیانامەیەكی هاوبەشیان بلأو كردەوە كە مەبەستی ئەوانی لە دروست كردنی(بەرەی نیشتمانی كوردستان)و(بەرەی نیشتمانی ئۆپۆزسیۆن)ڕادەگەیاند، لەمەیدانی سەربازیدا پەیمانیان دا هێزی پێشمەرگە یەك خەن، لەمانگی ئایاری١٩٨٧بەرەی كوردستانی كە (پارتی دیموكراتی كوردستان و یەكێتی نیشتمانی كوردستان و حزبی سۆسیالیستی كوردستان و پارتی دیموكراتی گەلی كوردستان و پاسۆك و حزبی شیوعی و حزبی زەحمەت كێشان و بزوتنەوەی دیموكراسی ئاشوری)بوون بووە واقیع. و فەرماندەی هاوبەش بۆچالاكی سیاسی و عەسكەری دامەزرا...[٥٨٠]ڕژێم چەندین تاوانی دڕندانەی بەرامبەر بە خەڵكی سڤیل و منداڵ ئەنجام دا. [٥٨١]

لەمانگی ئایاردا ڕەواندوز و شەقلأوە دەگرن و لە مانگی حوزەیراندا ئەتروش و عەین سوفنێ ئازادكران. لە٢٩ئازاری١٩٨٧سەدام(عەلی حەسەن مەجید)[*]ی ئامۆزای كرد بە فەرماندەی باكوور لەگەڵ پێدانی دەسەلأتێكی

---

[٥٧٦] - دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٦.

[٥٧٧] - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٤.

[٥٧٨] - دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٦-٧٢٧.

[٥٧٩] -أ- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٦، ب- دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٧.

[٥٨٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٧-٧٢٨.

[٥٨١] - أ- هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل٧٢٨-٧٢٩. ب- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٥٠. نقلا عن أبو حكمت(مذكرات يوسف حنا يوسف، القيادي في الحزب الشيوعي العراقي سابقا)ص١٠١.

[*] - ناوی عەلی حەسەن ئەلمەجیدە، لە ساڵی١٩٤١ لە دایك بووە،لە ساڵی١٩٦٨ پەیوەندی كردەوە بە پارتی بەعسەوە ، لە ساڵی١٩٨٧ دا هەستا بە ئەنجام دانی پرۆسەی ئەنفال و بەكارهێنانی گازی كیمیاوی لە شار و شارۆچكەكانی كوردستان، زیاتر لە(١٨٢٠٠٠) كوردی ئەنفال كردووەو(٤٥٠٠) گوندی كوردستانی خاپور كردووە... لە(٢١ی ئابی٢٠٠٣)دەست گیركرا، بەچەندین تاوانی دژە مرۆڤایەتی لەلایەن دادگای باڵای تاوانەكانی عێراقەوە لە حوزەیرانی٢٠٠٧ سزای مەرگی بە سەردا سەپێندراوەو لە١٦ی حوزەیرانی٢٠٠٩ دانی بە تاوانەكەیدا نا بەلأم تا ئێستا ئەو بڕیارە لە بەر هۆكاری ڕامیاری جێ بەجێ نەكراوە بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ژیانی مەجید بڕوانە: أمحمد حسين، على المعاضيدي، تاوانی سەردەم، و. تەییب عارف ئەبوبەكر، بەرگی یەكەم، چاپی یەكەم، بەبێ ناوی چاپخانە، ساڵی٢٠٠٧، ل١٨٠-١٨٢. ب- نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی - بەعس(١٩٩١)بەشی یەكەم، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە(١٥٠)، بەرواری٣ی شوباتی٢٠٠٨، ل ٥. ت- تەها عەبدوڵڵا، عەلی كیمیایی دانی نا بە كیمیابارانكردنی هەڵەبجە لە لایەن حكومەتی عێراقەوە، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٩٩)، ١٧ی حوزەیرانی٢٠٠٩،ل١.

ڕەها بەسەر هەموو دامەزراوە جیاجیاکانی دەوڵەت دا.[٥٨٢] لەمانگی نیسان چەکی کیمیاوی لە دۆڵی دوکان دژی هێزەکانی یەکێتی نیشتمانی کوردستان بەرکارهێنا[٥٨٣] و بۆتێك شکانی هێزی پێشمەرگە سیاسەتی(زەوی سوتان) و هاوکات ڕاگواستن و لە سێدارەدانی بەکۆمەڵی گرتە بەر[٥٨٤]، لەو فرمانانەی کە دەری کرد بڕیاری ژمارە (٣٦٥٠/٢٨)لە(٣حوزەیرانی١٩٨٧)دا و بڕیاری(٤٠٠٨)ی(٢٠ حوزەیران)دا بڕیاری ناوچەیەکی فراوانی کوردستانی بە ناوچەی قەدەغەکراو ڕاگەیاند، و فرمانی دا کە شەو ڕۆژ بۆردومانی کوێرانەی ئەو ناوچانە بکرێن.[٥٨٥]

ڕژێم لە هاوینی١٩٨٦ دا بەجدی کەوتە دروست کردنی هێزی(جاش)یان(فورسان)کە ژمارەیان گەیشتە (١٥٠٠٠٠)و ڕەنگە نزیکەی(٢٥٠٠٠٠)[٥٨٦].

لە کانونی دووەمی١٩٨٨دا هێزەکانی ئێران بەرزاییە ستراتیجییەکانی زاڵی سەر(بەماوەت)یان گرت لە ڕووباری قەلاچوالان تێپەڕین و بەغدا کەوتە بەر هەڕەشەیەکی جدی تر، نفوزی قووڵی هێزە کوردییەکان و ئێران لە کوردستاندا لە بەهاردا و پێشڕەوییان بەرەو دەشتی میسۆپۆتامیا و بەرەو ڕووباری دیالە، بووە مەترسەیەکی جدی سەدام پەیامێکی نهێنی نارد بۆ یەکێتی نیشتمانی کوردستان و داوای دەست پێ کردنەوەی گفتوگۆی کرد، بەلاّم تاڵەبانی ئەم مەسەلەیی پەیوەست کرد بە لە سەرکار لاچوونی سەدام[٥٨٧].

پاش ڕاپۆرتە هەواڵگرییەکانی عێراق کە ئێران تواناى سەربازی لاواز بووە تا هێرش بکاتە سەر عێراق، هەندێك لە هێزەکەی کێشایەوە پاش ئەوەی هەموو توانا سەربازی و داراییەکان خرانە بەردەستی عەلی حەسەن مەجید دەستی کرد بە پرۆسەی ئەنفال* لە سەرەتای شوبات تا کۆتای ئەیلولی١٩٨٨(٨) پرۆسەی ئەنفالی لە سەرجەم کوردستان دا دەست پێ کرد. [٥٨٨]

ئەنفال: بریتی بو لە پرۆسەیەکی وێران کردن و لەناوبردنی ژیان و بوون(مرۆڤ، ئاژەڵ، دارودرەخت...) لە زۆربەی زۆری گوندەکان و هەندێك شارۆچکەی کوردستان، بە پشتیوانی هێزی زەمینی و ئاسمانی و بە بەکارهێنای چەکی کیمیاوی. لەم شالاّوە بە سەرپەرشتی عەلی حەسەن مەجیدی لە ٨ قوناغ لە(شوبات تا ئەیلولی١٩٨٨)دا بەڕێوە چوو ، بە دەیان هەزار هاوولاّتی کورد لە ڕەگەز و تەمەنی جیاجیا ڕەوانەی بیابانەکانی مەرگ کران، جگە لە وەی وەك لە ڕاپۆرتی هەواڵگری پارێزگای کەرکوك دا دەردەکەوێت(١٨)کیژۆڵەی کورد**

---

[٥٨٢] أ- تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدرسابق، ص٣١٨. ب- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٥-٢٠٦ .ت- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٦.

[٥٨٣] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٧٣٠.

[٥٨٤]- أ- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣١. ب- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٧. نقلا عن مەريوان فاروق سلوغلت و بيتر سلوغلت،من ثورة الي دكتاتورية العراق منذ ١٩٥٨، ت. مالك النبراس، منشورات الجمل، سنة ٢٠٠٣، ص٣٥٢.

[٥٨٥]- جۆناتان- سی ڕاندڵ، کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەیەك، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٩.

[٥٨٦]- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣٢.

[٥٨٧]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣٨.

* - پرۆسەی ئەنفال کوردە فەیلیەکانیشی گرتەوە لە هەشتاکانی سەدەی ڕابوردوو(١٥٠٠٠) گەنجی فەیلی بێ سەر و شوێن کران بە پێی هەندێك دۆکیۆمێنت لە تاقیگەگانی چەکی کیمیاوی دا تاقیکردنەوەی چەکی کیمیاویان لە سەر کراوە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە، سۆران کەریم، گەنجە فەیلیەکان لە تاقیگەی چەکی کیمیاییدا شەهیدکراون، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٠٠)، ٢٥ی کانوونی دووەمی٢٠٠٩.ل٥.

[٥٨٨] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٧٣٨-٧٤٣ . ب- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٥٦-١٦٠.

** - لە بڕیاری ژمارەی(٢٦) ی ساڵی٢٠٠٨ ی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق هاتوە"اعتبار ما تعرض لة الشعب الكردي في الكردستان العراق من مذابح و قتل جماعي هو ابادة جماعية بكل المقياس"بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language =arabic&id=٦١٦٣&type=documents //

ڕەوانـەی مـەلهاکانی میسـرکراون[***]، کـە کاریگەرییـەکی یـەکجار زۆری لـە سـەر دەروونـی و سیاسـی تـاکی کـورد هەبوو.

لە کۆتایی شوبات دا جەلال تاڵەبانی بـە فـەرمی ڕژێمـی بـە ئـەنجام دانـی جینۆسـاید تـاوان بـار کردبـوو، ڕژێـم(١،٥)ملیـۆن کەسـی گواسـتبووەوە و(١٢)شاروشارۆچکەو زیـاتر لـە(٣٠٠٠)گونـدی وێـران کـرد[٥٨٩]. پارێزگـای کەرکوکیش بەدەر نەبوو لەم هەڵمەتە دژە مرۆڤانەیە، بڕوانە خشتەی ژمارە(٣٨)

لـە(١٥ی ئـازار١٩٨٨)هێـزە ئێرانیـەکان بـە هاوکـاری هەنـدێك لایـەنی کوردی(یـەکێتی و پـارتی وحسـك و بزوتنەوەی ئیسلامی)و نەیاری عێراقی شاری هەڵەبجەو دەوروبەریان گرت کەشوێنێکی ستراتیجی بوو، کەوتۆتە سەر بەنداوی دەربەندیخان و زیانێکی زۆریان بە هێزەکانی عێراق گەیاند، هێزەکانی عێراق لە تۆڵەی ئەم کارە دا لە(١٦ی ئازار)شاری هەڵەبجە یان بە چەکی کیمیاوی[****] بۆردومان کرد، لـە(٢٦ی ئـازار)دا عێـراق بـە ڕاشـکاوی دانی بە بەرکارهێنانی چەکی کیماویدا نا[٥٩٠].

خشتەی ژمارە(٣٨)

دێهاتە ڕاگوێزراوەکان لە پارێزگای کەرکوك لە(١٩٦٣-١٩٨٨)[٥٩١]

قەزا	ناحیە	ژمارەی گوند	ژمارەی خێزان	ژمارەی دانیشتوانی ڕاگوێزراو
کەرکوك	قەرەحەسەن	٤٥	٢٤٢٩	
	قەرە هەنجیر	٤١	٢٣١٠	
	ئاڵتوکۆپری	٣١	٢١٨٢	
	شوان	٧٠	٢٦٥٠	
	سەرجەم	١٨٧	٩٥٧١	٦١٣٩٤
چەمچەماڵ	ناوەند	١٩	٥١٦	
	سەنگاو	٧٠	٢٦١٩	
	ئاغجەلەر	٧٥	٦٧٣١	
	سەرجەم	١٦٤	٩٨٦٦	٥١٧٩٧
دوزخورماتوو	ناوەند	٩	١٠٥٨	

[***] - لە ڕاپۆرتی ژمارە(١٦٠١)ی(١٠کانوونی یەکەمی١٩٨٩)ی بەڕێوەبەرایەتی هەوالگری پارێزگای کەرکوك کەبۆ بەڕێوەبەرایەتی موخابەراتی گشتی کراوە، ئاماژە بە ناو و تەمەنی(١٨)کیژۆڵەی ئەنفال کراوی کورد کراوە کە ڕەوانەی مەلهاکانی میسرکراون کەتەمـەنیان لـە نێـوان (١٤-٢٩) ساڵدایە..بۆزانیاری زیـاتر بڕوانـە: محمد ڕەئوف عبدالعزیز، ئەنفال و ڕەهەندە سۆسیۆلۆجی یەکانی، بەبێ ناو شوێنی چاپخانە، ساڵی٢٠٠٥، ل٧٥-٧٧.

[٥٨٩] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٧٣٩. وەرگێراوە لە دەیلی تەلەگراف(٤ ئازای ١٩٨٨) .

[****] - لیوا ڕوکن وەفیق سامەڕائی لە کتێبەکەیدا(حطام البوابة الشرقية)لە لاپەرە(١٠٤)دادەڵێت"ڕۆژی ١٦ی مارت(٥٠) فڕۆکەی هێرشی زەمینی کە هەریەکەیان (٤)بۆمبای(٥٠٠) کیلۆگرامی کیمیاویان هەلگرتبوو، هەڵەبجەیان بۆمباران کرد. بەو پێیە(٢٠٠)تۆن گازی ژەهراویـان بەسـەر هەڵەبجـەدا بارانـد"بۆزانیاری زیـاتر بڕوانە: نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناوبازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٦.(دەکاتە١٠٠ تۆن نەك ٢٠٠تۆن، توێژەر)لەو بۆردوومانەدا ئاماژە بـە شـەهید بوونی٥٠٠٠ هاوڵاتی و بریندار بوونی هەزارانی تر دەکرێت، (٧٠،٧٩٪)ی قوربانیانی هەڵەبجە منداڵ و قوتابی و ئافرەت بوون... بۆ زانیاری زیاتر لەسـەر ڕێـژەی توێژەر جیاوازە شەهیدەکانی شاری هەڵەبجە بڕوانە: سالم حەمەخان و زانا ئەحمەد، (٥١٪)ی کیمیابارانی هەڵەبجە منداڵ بوون، ڕۆژنامـەی ئاسـۆ، ژمـارە(٩٣٣)، ١٦ی ئازاری٢٠٠٩،ل١.

[٥٩٠] -أ- دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣٩-٧٤٧. ب- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٤٨-١٥٣. ت- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٦.

[٥٩١] - حكومة اقليم كوردستان، وزارة شؤون مناطق خارج الاقليم، تقريرحول التغيرات الايدارية للمناطق المتنازع عليها بضمنها كركوك، بدون معلومات اخرى، غير منشور، ص٣٩.

	تاووغ	٦	٨٦٠	
	قادرکەرەم	٨١	٤٠٥٥	
	نەوجوول	٣٩	١٩٦٩	
	سەرجەم	١٣٥	٧٩٤٢	٤١٦٩٦
کفری	سەرقەڵا	٢٥	٩٨٢	
	کۆکز	٢٦	١٧٢٧	
	جەبارە	٣٠	١٦٣٧	
	سەرجەم	٨١	٤٣٤٦	٢٢٨١٧
کەلار	ناوەند	١٦	١١٧٤	
	پێباز	٥٢	١٠٤٥	
	تیلەکۆ	١٣١	١٦٥٩	
	سەرجەم	١٩٩	٣٨٧٨	٢٠٣٦٠
سەرجەمی گشتی		٧٦٦	٣٥٦٠٣	١٩٨٠٦٤

لە(٢٢ی تەمووز)ئێران ڕایگەیاند کە بڕیاری(٥٩٨)ی ئەنجومەنی ئاسایش و ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان قبوڵ دەکات، لە مانگی ئاب دا بڕیاری شەڕ ڕاوەستانی جێ بەجێ کرد.

ڕژێم تا کۆتایی شەڕ نزیکەی(٤٠٠٠)گوندی وێران کرد و بەلای کەمەوە(١.٥)ملیۆن کەسی بەزۆرە ملێ لە شوێنەکانی دیکە نیشتەجی کرد بوو* تا تەواو بوونی مانگی ئابی ١٩٨٨(٦٠٠٠٠)کورد بەرەو تورکیا چوون، ژمارەی پەنابەران لە ئێران گەیشتە(٢٥٠٠٠٠)کەس، بێ موبالەغە سەدام گەلی کوردی ڕەشە کوژی کرد[٥٩٢]. جگە لەوەی٤٥٠٠٠ کیلۆمەتر چوارگۆشەی کوردستانی لە ژیانی مرۆیی قەدەغەکردبوو.[٥٩٣]

تا مانگی ئابی١٩٨٨سەرکردایەتی هەردوو پارتی کوردی داگیرکرا و لە کوردستان بە تەواوەتی کەوتە دەست ڕژێمی بەعس...[٥٩٤]

لە کانوونی یەکەمی١٩٨٩دا لە کۆنگرەی دەیەمی پارتی دا بڕیاری درێژەدان بە خەبات لە دژی ڕژێم درا، یەکێتیش بە پەراوێزێکی بچووکی سنوورەوە نوسابوو، لەوێوە درێژەی بە هێرشەکانی خۆی دەدا. بەم شێوەیە کۆمەڵێك چالاکی کرد و تا دەشتی هەولێر و ناو شاری کەرکوکیش درێژ بووەوە.[٥٩٥]

سێیەم: سەرەتای تاك جەمسەربوونی جیهان - سەرەتای پرۆسەی ڕزگارکردنی عێراق(٢٠ی ئازاری٢٠٠٣).

لەم ماوەیەدا بۆ یەکەمین جار لەمێژوویی گەلی کوردا لە ڕاپەڕینێکی سەرتاسەریدا، پانتایی یەکی زۆری لە خاکە داگیرکراوەکەی ئازاد کرد بە هەندێك لەو ناوچانەشەوە کە بە درێژایی دروست بوونی دەوڵەتی عێراق داگیرکراو بووە. لەم ڕاپەڕینەدا نزیکەی(٤٢٠٠٠)کیلۆمەتر دووجا بەیەکجاری لە خاکەکەی ئازاد کرد و کەوتە دەست شۆڕش گێڕەکان واتە ناوچە داگیرکراوەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕژێم تەنها(٣٨٤١٥)کیلۆمەتر دووجا بوو، بەلام ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان ڕووبەرێکی فراوانتر بوو، لەبەر ئەوەی کە تەنها ڕووبەری ئۆتۆنۆمی ساڵی١٩٨٠

* - بەپێ ڕاپۆرتەکانی یەکێتی نیشتمانی کوردستان ئاماری وێران کاریەکان بەم شێوەیە بوو: وێران کراو(٣٨٣٩) گوند،(١٧٥٧)خوێندگا(٢٤٥٧) مزگەوت(٢٧١) بنکەی تەندروستی، خێزانی ڕگوێزراو(٢١٩٨٢٨) واتە نزیکەی(١،٥)ملیۆن کەس، دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٤٤.

[٥٩٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٤٣-٧٦١.

[٥٩٣] - پیتەر گالبرێس، کۆتایی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥.

[٥٩٤] - تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣٢١.

[٥٩٥] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦١-٧٦٢.

بەفەرمی دانی پێدا نرابوو، کەواتە ڕووبەری ناوچە داگیرکراوەکان بریتی بوو لە(٤٣٥١٩)کیلۆمەتر دووجا، واتە (٥٤,١٣٪)ی سەرجەمی خاکی هەرێم. بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢٧).

پاش ئەوەی کە جەنگی ئێران کۆتایی هات و ڕژێمی عێراقیش بوو بە ژێر قەرزێکی زۆرەوە ئابوریەکەشی داتەپیبوو نزیکەی یەك ملیۆن سەربازی هەبوو کە بەو ئابوریە تەپیوە بۆی بەڕێوە نە دەبرا... سەرئەنجام لە(٢ئابی١٩٩٠) سەدام دەوڵەتی کوەیتی داگیرکرد.. پاش سەرکێشی ڕژێم لە بڕیارەکانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بۆ کشانەوەی لە کوەیت... بە هێزی سەربازی(گەردەلولی بیابان)[*]ی هاوپەیمانان لەکوەیت دەرکرا[٥٩٦]

پاش شکستی سوپای عێراق لە کوەیت لە(٢٨ی شوبات)و لە بەریەك هەڵوەشانی سوپاکەی، کوردەکان لە (٥ی ئازاری١٩٩١)ڕاپەڕین و تا(٢١ی ئازار) سەرجەم پارێزگاکانی سلێمانی و هەولێر و دهۆك وبەشێکی زۆر لەپارێزگای کەرکوك ئازادکران. سەدام نامەی بۆ مام جەلال و کاك مەسعود نارد، تیایدا گلەیی و هەڕەشە و داوای کشانەوەی هێزەکان و دەست پێ کردنی گفتۆگۆی کردبوو کە تەنیا کەرکوك مابوو ڕزگار بکرێت، سەرکردایەتی کوردیش ئامادەیی خۆیان پیشان دا بۆ گفتوگۆ... [٥٩٧]

لە٢٨ی ئازاردا هێزی عێراقی بە بۆردومانی چڕ شاری کەرکوکی گرتەوە...و بەرەو سلێمانی هەولێرو دهۆك کشا، لە ئەنجامی ئەو تاوانە دڕندانەیەی کە پێشتر ئەنجامی دابوو نزیکەی دووملیۆن کەس ئاوارە بوون و بەرەو سنوورەکانی وڵاتانی دراوسێ ڕەویان کرد، لە مانگی نیساندا نزیکەی دوو ملیۆن پەنابەر لەسنوورەکانی ئێران و تورکیا بوون[٥٩٨].

[*] - پێشی دەوترێت جەنگی ڕزگار کردنی کوەیت، لەلایەن حکومەتی عێراقیەوە پێی دەوترا(دایکی جەنگەکان): ئەم جەنگە لە نێوان عێراق و هاوپەیمانی نێودەوڵەتیەوە بوو(٣٠)وڵات، بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا، و بە ڕەوایی پێدانی نەتەوە یەکگرتووەکان بە جەنگەکە، پاش ئەوەی کە عێراق کوەیتی داگیر کرد لە ٢ی ئەیلولی١٩٩٠، هاوپەیمانان توانییان بەهێز لە کۆتایی شوباتی ١٩٩١دا، عێراق لە کوەیت دەربپەڕێنن...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.marefa.org/index.php/حرب_الخليج_الثانية

[٥٩٦] - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٧٢-١٨٢.

[٥٩٧] - نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١) بەشی یەکەم، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە(١٥٠)، سەرچاوەی پێشوو، ل٤و ٥.

[٥٩٨] - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١١٨٧.

پاش ئەو فشارە زۆرەی ڕاگەیاندنەکان و ڕەئی گشتی جیهان لە سەر ولآتانی هاوپەیمانان... لە(٥ی نیسان)دا ئەندامانی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان بەمەبەستی ڕێگرتن لە کارە توندوتیژییەکانی بەغدا بڕیاری(٦٨٨)یان پەسەند کرد و ئەوبڕیارنامەیە کە(سەر کوت کردنی خەڵکی مەدەنی لە زۆربەی ناوچەکانی عێراق و کوردستان مەحکوم کرد...)، ئەم بڕیارە لە دوو ڕووەوە بڕیار نامەیەکی مێژوویی بوو لە کۆمسیۆنی دادوەری کۆمەڵەی گەلان لە ساڵی(١٩٢٥-١٩٢٦)بە دواوە ئەمە یەکەمین جار بوو ناوی کوردان دەهێنرا و بەم شێوەیە بارو پێگەی ئەوانی لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتی بەرز کردەوە[٥٩٩].

هەروەها ئەمە یەکەمین جار بوو ڕێکخراوێکی نەتەوە یەکگرتووەکان لەسەر مافی خۆتێ گەیاندن لە کاروباری ولآتێکی ئەندام سور دەبوو، بەلآم ئەنجومەنی ئاسایش ئاگای لەوە بوو بڕیار نامەی ناوبراو بە پێی بەشی(٧)ی پەیمانامەی نەتەوەیەکگرتووەکان بە زامننامەی جێ بە جێ کردن نا بەستێتەوە .[٦٠٠]

---

[٥٩٩] - أ- دیڤد ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٢. ب- تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣٣٦. ت - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٩١-١٩٣. نقلأعن: فاضل الزهاوي ،حرب الخليج و انتفاضة كوردستان العراق، السليمانية، سنة٢٠٠٤، ص١٥٧-١٦١.

[٦٠٠] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخ کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٧٧٢. ب- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٩٣. نقلاعن: فاضل الزهاوي، حرب الخليج و انتفاضة كوردستان العراق، السليمانية، سنة٢٠٠٤، ص١٥٧-١٦١.

له كۆتایی هەفتەی یەکەمی مانگی نیسان زیاتر لە(٢٥٠٠٠٠)کەس گەیشتبونە تورکیا، تورکیا مۆڵەتی پەنابەرێتی نەدا بە کوردەکان، ئۆزال داوای کرد ناوچەی ئاسایشیان لە ناو خاکی عێراقدا بۆ دروست بکرێت[٦٠١].

پاش ئەو چەند پێکدادانەی کە لە هاوینی١٩٩١دا ڕووی دا لەناوچەی کەلار کە بووە هۆی ئاوارە بوونی هەزارەها کەس، خۆرئاوای نیگەران کرد نەبا درێژە بکێشێت، لە سەر ڕاسپاردەی سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا، چەکوشی ئامادەیان دامەزراند بەمەبەستی پاراستنی کوردەکان لەسەرو هێڵی(٣٦ °)[٦٠٢]و تا ئەو هێڵە لە فڕینی فڕۆکەکانی عێراق قەدەغە کرا.

لەمیانەی خۆتێ نەگەیاندنی هاوپەیمانان بۆ ڕێگاگرتن لە شکستی هێزەکانی کورد، کۆڕەوی خەڵکی مەدەنی، بەرەی کوردستانی هەروەك خۆی لە(١ی نیسان)ڕایگەیاندبوو ناچار بەگفتوگۆ لەگەڵ سەدام کرد[٦٠٣]*.

ئەو بابەتانەی کە پەیوەست بوون بە دیاری کردنی سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمیەوە لایەنی ڕژێم سوور بوون لە سەر مانەوەی شاری کەرکوك لەدەرەوەی سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی لەگەڵ شارەکانی شەنگارو خانەقین و مەندەلی بەو بیانووەی کە شاری سنووری و ستراتیجین...[٦٠٤] **

بەرە لەم کاتەدا ئامادەبوو مامەڵەیەك قبووڵ بکات، ڕایگەیاند کە ئامادەیە بە کۆنترۆڵ کردنی نەوت لە بەرامبەر بەڕێوەبردنی شاری کەرکوك لە لایەن کوردەکانەوە، حکومەتی بەغداش داوای لە کوردەکان کرد هەموو پەیوەندیی لەگەڵ بێگانەدا بپچڕن.[٦٠٥]

پارتی ئەیویست درێژە بە گفتوگۆ بدرێت بە ڕەچاو کردنی بارودۆخی کوردستان... بەڵام یەکێتی و هەندێك پارتی تر دژی گفتوگۆ بوون... لە کۆتایی حوزەیرانی١٩٩١ بەغداد داخوازیەکانی زیاد دەکرد* . بە

---

[٦٠١] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٤.

[٦٠٢] - أ- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٩٧. ب- دیڤید ماکداوێڵ ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٤.

* - لە(١٢ی ئایاری ١٩٩١)، ڕژێم پڕۆژە یاسایەکی ئۆتۆنۆمی بلاّو کردەوە بەناوی پڕۆژە یاسای خۆڕێبەری بۆ کوردستانی عێراق لە ساڵی١٩٩١ بەلاّم لەگەڵ سەرکردایەتی کوردی دا نەگەیشتنە ڕێکەوتن لە سەری، بەپێی خاڵی یەکەم بڕگەی -٢- ئەو ناوچانەی کەزۆرینەی کوردە ناوچەکەی دیاری دەکات و هەروەها پرۆسەی ئامار ئەنجام دەدرێت وەك لە بەیانی ١١ ئازاردا هاتوە کە پشت بە تۆماری ئاماری ساڵی١٩٥٧ دەبەسترێت هەروەها لە مادەی دوو خاڵی- ١- هاتووەکە "زمانی کوردی شان بەشانی زمانی عەرەبی زمانی فەرمین لەناوچەکەدا"... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محمد الطاهر محمد، القضية الكردية و حق تقريرالمصير، مصدر سابق، ص٣١٠-٣٢٠.

[٦٠٣] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٤.

[٦٠٤]أ- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص١٩٨-١٩٩. ب - دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٦.

** - بۆزانیاری زیاتر لە سەر ڕەوتی گفتۆگۆ و ئەندامانی گفتۆگۆ و خولەکانی گفتۆگۆ و پرۆژەی بەرە و حکومەتی عێراق و تەوەرەکانی گفتۆ گۆ بڕوانە: أ- عطا الطالباني، عندما تتكلم الارقام، موضوعات حول مفاوضات الجبهة الكردستانية مع الحكومة المركزية، الطبعة الاولي، سلسلة مطبوعات وزارة الثقافة، سنة٢٠٠٠، ص ٦-٢٦. ب - نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ئەڵقەی٤، ژمارە(١٥٣)، ٦ی شوباتی٢٠٠٨، ل٤. = ت- نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی - بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ئەڵقەی(٥)، ژمارە(١٥٤)،٧ی شوباتی٢٠٠٨، ل٤-٥. پ- نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنانەی ڕوژنامە، ئەڵقەی ٦، ژمارە(١٥٥)،١٠شوباتی٢٠٠٨، ل٥. ج - نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، بەشی٧، ژمارە١٥٦، سەرچاوەی پێشوو، ل٤-٥. ح- نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی - بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، بەشی٨، ژمارە(١٥٧)، ١٢ی شوباتی٢٠٠٨،ل٥.

[٦٠٥] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٦.

* - تاریق عەزیز لە گفتۆگۆکەدا بە نوێنەری کوردی گووتبو ڕێکەوون ناچارمان مەکەن تەنازول بۆ ئەمەریکا بکەین ومەیکەن بە دەردەکەی ساڵی١٩٧٤.. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ئەلقەی ٩،ژمارە(١٥٨)،١٣ی شوباتی٢٠٠٨، ل٤.

ڕادەست کردنەوەی چەکی قورس و ڕاگرتنی ڕادیۆکانی بەرە و بچڕاندی هەموو پەیوەندییەکانی بەرە لەگەڵ بێگانەدا، سەدام حسێن داوای کرد ڕێبەرانی کوردی بچنە ناو حکومەت...[٦٠٦]

لە سەرەتای تەموزدا بەرە بەڕەسمی ڕایگەیاند کە هیچ ڕێکەوتنێك لە دەرەوەی دەقی(دیموکراسی بۆ هەموو عێراق)جیێ بەجێ نابێت، هێزەکانی حکومەت کوردو تورکمانەکانیان لە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی حکومەت دەرکرد و جوتیاران و خەڵکی مەدەنی عەرەبیان لە شوێن نیشتە جێ کردن[٦٠٧].

لەمانگی ئەیلول و تشرینی یەکەم دا چەند شەڕێك ڕووی دا، یەکەم جار لە دەوروبەی کەرکوك پاشان لە سەرەتای تشرینی یەکەم لە دەوروبەری کفری و کەلار و سلێمانی.. سوپای عێراق(٥٠٠٠)کەسی لە دەست دا واتە فرقەیەکی تەواو[٦٠٨].

سەدام لە کۆتایی تشرینی یەکەم ئابڵوقەی ئابوری خستە سەر کوردستان و لەمانگی تشرینی دووەمدا پێکدادانی زۆرتر لە ناوچەی هەولێر ڕوویدا، لە سەرەتای کانونی دووەم دا نوێنەرانی پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە دیمەشق لەگەڵ نوێنەرانی تێکڕای حزبەکانی ئۆپۆزسیۆنی عێراق یەکیان گرت تا بنچینەیەك بۆ دروست کردنی حکومەتێکی عێراقی لە دەرەوە دارێژن[٦٠٩].

لە ١٩ی ئایاردا هەڵبژاردنی گشتی کرا کە ڕووداوێکی مێژوویی بوو بۆ گەلی کورد و بزوتنەوەی دیموکراتی لە عێراق [٦١٠] بەڵکو لە ناوچەکە بە دونیای دەرەوەی نیشان دا کە کۆمەڵێکی ڕۆژهەڵاتی دەتوانێ هەڵبژاردنی فرە حزبی بە ئاشتیانە بە ئەنجام بگەیەنێ.[٦١١]

ئەنجومەنی نیشتمانی لە(٤ی حوزەیران١٩٩٢)یەکەم کۆبوونەوەی خۆی کرد بەشە ئازاد کراوەکەی ناوی (حکومەتی هەرێمی کوردستان)ی لێنرا. لە(٥ی تەمووز)دا یەکەم حکومەتی کوردیی ڕاگەیەنرا[٦١٢]. لەو ڕووبەرەی کە ئازاد کرابوو کە ڕووبەرەکەی(٤٢٠٠٠)کیلۆمەتر دووجابوو[*]، ئەنجومەنی نیشتمانی لە(١٠٥)کورسی پێکهاتبوو کە(٥)کورسی بۆ ئاشوریەکان[٦١٣]بوو، لە پڕۆژە دەستووری ساڵی١٩٩٢ دا بڕیاری فیدراڵی بۆ هەرێمی کوردستان درا[٦١٤].

بەڵام هەر زوو پارتە کوردستانییەکان(چ لە سەر ئاستی کوردستان بێت یان ناوخۆ)خۆ بەخۆ کەوتنە شەڕی یەکدی. لەکانوونی یەکەمی ساڵی١٩٩٣ لە نێوان بزوتنەوەی ئیسلامی و یەکێتی نیشتمانی و پاشان لە

---

[٦٠٦] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٦-٧٧٨. ب - هادی علی، الشعب الكردي و السياسات الدوليه فی القرن العشرين، مصدر سابق، ص٢٠٠-٢٠١.

[٦٠٧] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٩.

[٦٠٨] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٩.

[٦٠٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨٠.

[٦١٠] - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص٢٠٧.

[٦١١] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨٦.

[٦١٢] - أ- هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص٢١٠. ب- دیڤید ماکداوێڵ ، مێژووی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٨.

[*] - ئەم ڕووبەرە پێکهاتبوو لە٢٣ قەزا لە هەرسێ پارێزگای دهۆك و سلێمانی و هەولێرو بەشێك لە پارێزگاکانی مووسڵ وکەرکوك و دیالە:خەسرۆ گۆران، کورد لە پارێزگای مووسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر، ساڵی٢٠٠٣، ل٢٩و٣٢.

[٦١٣] - أ- ناهض حسن جابر الراوي، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مصدر سابق، ص٩٨-٩٩.
b-http://www.perleman.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History1992

[٦١٤] - نوري طالباني، مشروع دستور اقليم كوردستان، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٩٢، ص٧.

ئاياری١٩٩٤ لەنێوان یـەکێتی نیشـتمانی و پـارتی دیمـوکرات شـەڕ ڕوویـدا... لـە سـاڵی ١٩٩٥دا کوژراوەکـان گەیشـتە هەزراەها[٦١٥]

پاشترحکومەتی هەڵبژێردراوی کوردی دابەش کرا بە چـەند کارگێرییـەکی بچووکدا لەسـەر ئاسـتی شـارو شارۆچکە لەنێوان پارتە دەسەڵاتدارەکانی ئەوناوچانەدا، لە ساڵی١٩٩٨دا بە نێوەنـدی کردنـی ئەمـەریکا ئـاگربڕ و ڕێکەوتن لەنێوان هەردوو پارتە سەرەکییە بە شەڕ هاتووەکەی کوردستاندا کرا[**] .

درێـژە پێـدانی جـەنگی نـاوخۆ و ئابلۆقـەی سـەختی ئـابوری و بـێ کـاری سـەدان هـەزار کەسـی ڕەوانـەی تەراوگە(دەرەوە)کرد، ئەمەش کاریگەریی گەورەی لـە سـەر دانیشـتوان و ڕامیـاری و سـەربازی ژێرخـانی ئـابوری بەجێ هێشت، سەرەڕای ئەوەی نێومالّی خۆمان ڕێکنەخستەوە و خۆمان بۆ ئەگەرە پێشهاتەکان ئامادە نەکرد.

پاشتر و پاش هاوکاری نەکردنی تیمی چەکە کۆکوژەکانی عێراق[***] **، عێراق نیگەرانی کۆمـەڵگای جیهـانی زیـاد کـرد... پاشـان هاوپـەیمانان بڕیاریانـدا کەهـەموو هێـزە ئۆپۆزۆسـیۆنەکان یـەك خـەن. پاشـتر دوو کـۆنگرە لەنێوان ئۆپۆزسیۆنی عێراقی لە لەندەن و سـەلاحەدین کـرا وەك خـۆ ئامادەکردنێـك بـۆ ڕووخانـدنی ڕژێـم. لـە خاڵی٩ی بەیانی ڕامیاری گۆنگرەی ئۆپۆزسیۆنی عێراقیدا لە لەندەن کە تایبەت بوو بـە ناوچـە دابڕاوەکـان بـەم شێوەیەی هاتوە: گەڕانەوەی ئاوارەکان و گێڕانەوەی سامانەکانیان. و گێڕانەوەی هاتووەکـان بـۆ شـوێنی پێشـووی خۆیـان و گەڕانــەوەی فەیلییــەکان و قەرەبووکردنــەوەی زیانــەکانیان و هەڵوەشـاندنەوەی سـەرجەم ڕێوشـوێنە کارگێڕییەکانی کە ڕژێـم لـە سـاڵی١٩٦٨و ئـەنجامی داوە... سـەرەڕای هەڵبـژاردنی سسـتمی فیـدڕاڵی وەك سسـتمی سیاسی و کارگێڕی بۆ عێراق...**[****] **هـەروەها لـە ڕۆژی(٢٦ی شـوبات- ١ی ئـازاری٢٠٠٣)دا کـۆنگرەی سـەلاحەددین بەسترا کە سەرجەم لایەنەکانی ئۆپۆزسۆنی عێراق ئامادە بـوون کـە تیایـدا چـەند بڕیـارو ڕاسـپاردەیەك دەرکـرا وەك پاش ڕووخانـدنی عێـراق، فـەرمان ڕەوایـی عێـراق بسـپێردرێتەوە بـە عێراقییـەکان و هانـدانی ئەمـەریکاو هاوپەیمانان بۆ ڕێگرتن لە هاتنی سوپای تورکیـا و ڕەتکردنـەوەی دابـەش کردنـی عێـراق لەلایـەن کوردەکانـەوە، هـەروەها جـارێکی کـەش ئینتمـا عـەرەبی و ئیسـلامییەکەی عێـراق دووپـات کرایـەوە و بڕیـار درا ١٤ لیژنـە بـۆ پڕکردنەوەی بۆشایی ئاسایش و کارگێڕی... لە قۆناغی گواستنەوەدا دروست بکەن.**[*]

باسی دووەم :چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان پاش ساڵی٢٠٠٣:

---

[٦١٥] - أ- ناهض حسن جابر الراوي، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مصدر سابق، ص٩٩- ١٠١. ب - تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣٥٢.

[**] - ڕێکەوتنەکە لە واشنتۆن لە نێوان مەسعود بارزانی سەرۆکی پ.د.ك. و جەلال تاڵەبانی سکرتێری گشتی ی.ن.ك. و بە ئامادە بـوونی دافیـد ویڵـش جێگـری یاردەدەر لە مەکتەبی کاروبـاری خۆرهـەڵاتی دوری وەزارەتـی دەرەوە لـە(١٧ ئـەیلولی١٩٨٨) واژۆکـرا... لەسـەر چـەندین بڕگـە پێکهـاتن وەك ئاسـایی کردنـەوەی بارودۆخ و پێکهێنانی کارگێڕییەکی ناوەند بە پشت بەستن بە ئەنجامی هەڵبـژاردنی سـاڵی١٩٩٢ و بـە هاوبەشـی کـۆنترۆڵ کردنـی داهـاتی گـومرگی و کـارکردن بۆهەڵبژاردنی نوێ... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، أ- محمد الطاهرمحمد، القضية الكردية و حق تقرير المصير، مصـدر سـابق، ص٣٢٣-٣٢٦. ب - نـاهض حسـن جـابر الراوي، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مصدر سابق، سنة٢٠٠٦، ص٣٤٩-٣٥٦. پاش ئەوەی کە لە ساڵی٢٠٠٥ کابینەی پێنجـەمی یەکگرتوی حکومەتی هەرێم دامەزرا بەڵام تا بەرواری(٦ی نیسانی ٢٠٠٩) وەزارەتەکانی داریی، پێشمەرگە، ناوخۆ هەر یەکیان نەگرتەوە..

[***] - لە تشرینی دووەم جـارێکی دیکـە ڕژێـم نکـۆڵی خـۆی دەربـڕی سـەبارەت بەگەڕانـەوەی پشـکێنەرانی چـەکە کۆکوژەکـان بـۆ عێـراق، کـە بـە پێـی بڕیـاری ژمارە(١٢٤٨) ئەو ئەرکەیان پێ سپێردرابوو: تشارلز تريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٣٦٧.

[****] - کۆنگرەکەلە(١٤-١٦)ی کانونی یەکەمی٢٠٠٢ لە لەندەن بە بەشداری زۆربەی بەرهەڵستکارانی عێراقی بەسترا .. لـە سـەر بیسـت و دوو خـاڵ پێکهـاتن: کـە داوای ڕوخاندی ڕژێم و سستمی فیدڕاڵی دەکرد بۆ عێراق ...بۆزانیاری زیاتر لە سەر بڕگەکانی بەیانی کۆتایی کۆنگرە بڕوانە:
http://www.alsabaah.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=7651

[*] - بەبێ ناوی دانـەر، بـەلاغی کۆتـایی کۆبونـەوەی لیژنـەی هاوئاهـەنگی و بەدواداچـوونی ئۆپۆزسـیۆنی عێـراق لـە سـەلاحەدین، ڕۆژنامـەی کوردسـتانی نـوێ، ژمارە(٣٠٠٢)، ٣ی ئازاری٢٠٠٣،ل٢.

لەم باسە دا باس لە فەرمان ڕەواییە جیاوازەکانی پاش ڕوو خاندنی ڕژێمی بەعس دەکەین، هەروەها تیشك دەخەینە سەر ئەجەندا و کارنامەی حکومەتەکانیان ئەو هەنگاوانەی کەناویانە بۆ لابردنی ئەو ستەمەی کە لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە کراوە، هەروەها باس لە سەرجەم ڕێگە چارەکان دەکەین چ ڕامیاری بێت یان دەستوری لە چارەسەری ئەم پرسە، هەروەها باس لە هەندێك ماددەی دەستوری تایبەت دەکەین بەم بوارە، چ دەستوری کاتی بێت(یاسای کاتی بۆ بەڕێوەبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە)یان دەستوری هەمیشەیی وەك مادەی(٥٨)ی دەستوری کاتی و مادەی(١٤٠)دەستوری هەمیشەیی...جگە لەوەی باس لە چۆنیەتی دروست کردنی لیژنەی تایبەت بەم بوارە دەکەین لەلایەن حکومەتە عێراقییەکان، بەتایبەتی لە سەردەمی نوری مالکی کە بە پێ ی دەستوری کاتی بەرپرس کرابوو لە چارەسەرکردنی کێشەی ناوچە دابڕاوەکان بەتەواوی، هەروەها تیشك دەخەینە سەر کاری لیژنەی مادەی(١٤٠)و هەڵوێستی هەندێك لایەنی ڕامیاری عێراقی و کوردستانی لە سەر ئەم بابەتە. بۆ زیاتر تێگەیشتنی چارەسەری ناوچە دابڕاوەکان لە پاش ڕووخانی ڕژێمی بەعس، باشترە ئەم قۆناغە دابەش بکەین بۆ چەند ماوەیەکی جیاواز، کە ئەوانیش:-

١- سەرەتای پرۆسەی ڕزگاری عێراق(ماوەی دەسەلاتی هاوپەیمانان)- پێکهێنانی حکومەتی دکتۆرئەیاد عەللاوی .

٢- ماوەی حکومەتی دکتۆر ئەیاد عەللاوی - پێکهێنانی حکومەتی دکتۆر ئیبراهیم جەعفەری.

١- ماوەی حکومەتی دکتۆر ئیبراهیم جەعفەری- پێکهێنانی حکومەتی نوری مالکی.

٢- ماوەی حکومەتی نوری مالکی - ڕۆژگاری ئەمڕۆمان.

١- سەرەتای پرۆسەی ڕزگاری عێراق - سەرەتای حکومەتی دکتۆر ئەیاد عەللاوی:-

پاش ئەوەی کە ڕژێمی عێراقی مل کەچ نەبوو بۆ بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش و هاوکاری کردنی لیژنەی پشکێنەرانی چەکە کۆکوژەکان، بە پێی بڕیاری(١٤٤١)ی ئەنجومەنی ئاسایش لەمەڕ هاریکاری نەکردنی عێراق بۆ لیژنەی پشکێنەران و پێشێلکاری کردنی بڕیارە نێودەڵەتییەکان، پێویست بوو سەدام حسێن[**] ڕوو بە ڕووی سەرئەنجامێکی خراپ ببێتەوە، پاش ئەوەی کە ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا مۆڵەتی شەش هەفتەیان دا بە سەدام بۆ ئەوەی کە قەیرانەکە بە شێوەیەکی دیبلۆماسی چارەسەر بکرێت، بەلام ئەنجامێکی نەبوو[٦١٦]، سەرئەنجام هاوپەیمانان لە بەرەبەیانی(٢٠ ئازاری٢٠٠٣) هێرشی زەمینی و ئاسمانییان کردەسەر ڕژێمی بەغداو لە(٩نیسانی٢٠٠٣)بە داگیرکردنی بەغدا(ڕووخاندنی پەیکەری سەدام لە گۆڕەپانی فیردەوس)کۆتایی بەتەمەنی٣٥ ساڵەی فەرمان ڕەوایی دیکتاتۆریی بەعس هێنرا.

[**] - سەدام ناوی تەواوی(سەدام حسێن ئەلمەجید)ە لە خێزانێکی هەژار لە بەرواری(٢٨ ی ئەپرلی١٩٣٧) لە گوندی عۆجەی هەشت کیلۆمەتری خواروی تکریت لە دایك بوە، بەکەمێك پێش یان پاش لە دایك بونی سەدام باوکی سەری هەڵدەگرێت وبە جێیان دەهێڵێت، دایکیشی)صبحە طلفاح المصلات(خەریکی فاڵ گرتنەوە بووە(مستبصرە) پاشان شووی کردۆتەوە بە پیاوێك بەناوی حەسەن ئیبراهیم، مانای صدام بە سکون لە سەر پیتی(دْ)بەمانای شەڕانی یان شەڕەنگێز دێت، بۆ درێژەدان بە ژیانی لە ساڵی١٩٤٧ دەچێتە ماڵی خاڵی)خیراللە طلفاح)، لە بەر ڕووتەنی و هەژاری خاکەکەی عۆجە، بە پەناگە بۆ چەتەو جەردە و ڕێگرو دز ناوی دەرکردبوو(الدوبا). سەدام بەمنداڵی لەسەرکاری دزی کردن لە بەندینخانەی منداڵاندا گیراوە، تا ناوەندی خوێندوە لە ساڵی١٩٥٧دا پەیوەندی کردووە بە پارتی بەعسەوە، لە کودەتای ساڵی١٩٦٨ دا کراوە بە بریکاری ئەحمەد حەسەنی سەرۆك کۆمار، لە ساڵی١٩٧٤ دالە ڕێکەوتنی١١ ئازار پەشیمان بووەوە، لەساڵی١٩٧٩دا دەبێت بە سەرۆك کۆمار... ڕۆڵی ڕاستەوخۆی هەبوو لە جینۆسایدو مەینەتییەکانی گەلی عێراق.., لە بەرواری(٣٠کانونی یەکەمی٢٠٠٦)لە یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بە بڕیاری دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق لە کێشەی کوشتنی(١٤٨)کەسی دانیشتوی شارۆچکەی دوجێل لە سێدارە درا. بۆزانیاری زیاتر لە سەر ژیانی سەدام بڕوانە: محمد حسین علی المعاضیدي، تاوانی سەردەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥-١٨٠.

[٦١٦] - ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، واشنتۆن و لەندەن مۆڵەتی شەش هەفتە دەدەن بەبەغدا،ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٢٩٨٠)، ٣ی شوباتی٢٠٠٣، ل١و١١.

پاش ئەوەی هێزی هاوپەیمانان و بە هاوکاری هێزی پێشمەرگە لە ڕۆژی(٩ی نیسان) کۆتاییان بە سەردەمی دیکتاتۆری ڕژێمی بەعس هێنا دەسەڵاتی کوردیش گەیشتەوە ئەو پەڕی سنووری باشوورو وباشووری خۆرئاوای هەرێم، بە درێژایی خەباتی چەکداری بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد بۆ یەکەمین جار سەرجەم ڕووبەری هەرێمی کوردستان ئازاد کرا. واتە لەم ماوەیەدا(سەرەتای پرۆسە)ڕووبەرێك نەبوو بە ناوی ناوچە دابڕاوەکان.. ئەگەر چی لە فۆڕمێکی فەرمیدا نەبوو؟!

لەم بارودۆخەدا ڕێگا بۆهەندێك لە دانیشتوانە ڕاگوێزراوو دەرکراوو دوورخراوەکان والأبوو بۆ ئەوەی بێ ترس بتوانن بچنەوە سەر زێدی باو باپیرانی خۆیان کەلە مێژ بوو لە لایەن ڕژێمە یەك لە دوا یەکەکانی عێراقەوە دەستی بە سەردا گیرابو و دابەش کرابوو بەسەر عەرەبە هاوردەکاندا، هەندێکیش لەم ئاوارانە ئەوەندە پەرۆش بوون بۆ گەڕانەوە بۆ سەرخاکی زەوت کراویان، سەرەڕای ئەوەی هەندێکیشیان نشینگەکانیان یان ماڵی عەرەبی هاوردەی تیابوو یان ڕووخێنرابوو، ناچار لە شوێنە گشتییەکاندا نیشتەجێ دەبوون، یان ناچار دەبوون کە لە ژێرخێمە یان خانۆچکەیەکی بچووکدا بژین کە خۆیان دروستیان دەکرد... حکومەتی هەرێمیش پە پێدانی قەرەبوو(بڕێك پارە)هانی هەندێك؟! لە ئاوارەکانی دا بۆ گەڕانەوەو گواستنەوەی کۆبوونی خۆراکیان.

لەئەنجامی ئەو بۆشاییە کە لەبوارەکانی ئاسایش و کارگێری و ڕامیاری و سەربازی و سەروەرێتی لە عێراقدا دروست بووبوو، دەسەڵاتی هاوپەیمانان فەرمان ڕەوایەکی کاتیی سەربازی بۆ عێراق دانا ئەویش (جەنەڕاڵ جەی گارنەر)بوو[*] کە لە(٢١ نیسان -٦ی ئایاری٢٠٠٣)دا دەسەڵاتی سەرۆکی کارگێڕیی سیڤیلی کاتی لە عێراق گرتە دەست... سەرکردایەتی کوردی بۆ بە یاسایی کردنی گەڕانەوەکان لە کۆبونەوەکانیان لەگەڵ ئەمەریکییەکاندا لەم پرسە دوواون و ڕێکەوتنیان ئەنجام داوە بۆ نموونە هەرمانگێك پاش ڕووخانی ڕژێم: وەفدی بەدواداچوونی ڕاستییەکان کە پێکهاتبون لە باڵوێزو دیبلوماتی ئەمەریکای ناسراو بە(بیل ئیکتن)و ئەندامێتی(جۆزیف کوگاسیان)و(ستانیس پۆلاك)لە هەولێر لەگەڵ نێچیرڤان بارزانی کۆبونەوەیەکیان ساز کردو دواتریش لە سلێمانی چاویان بە کۆسرەت ڕەسول علی کەوت و لەگەڵ هەردوو لادا گەیشتنە شێوازێکی لێك تێگەیشتن... بۆ گەڕانەوەی ئاوارەکان[**].

أ- ماوەی فەرمان ڕەوایی پۆڵ بریمەر[*] (٦ی ئایاری٢٠٠٣ - ٢٨حوزەیرانی ٢٠٠٤):-

---

[*] - جەی گارنەر: جەی مونتگامری گارنەر لە(١٥ی نیسانی١٩٣٨)لە دایك بووە، جەنەڕاڵێکی خانەنشین بوو، سەرۆکی بەگری ستراتیجی و بۆشایی ئاسمان و هێزی پیادە بووە... لە پاش ساڵی١٩٩١ وەك بەرپرسی سستمی ڕۆکێتی پاتریۆتی دژە موشەك دیاری کرا لە جەنگی کەنداوی دووەم و پاشان دەست نیشان کرا بۆ بەدوادا چوون و پاراستنی پەنابەرە کوردەکان(ئاوارەکان)بۆ باکووری عێراق، پاش ڕووخاندنی ڕژێمی عێراق جەی گارنەر وەك سەرپەرشتیاری نوسینگەی یارمەتی مرۆیی و دووبارە بنیات نانەوەی عێراق لە ماوەی(٦ ئەپرل -١٢مارسی ٢٠٠٣)دەست بە کاربوو... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

a_http://ar.wikipedia.org/wiki

http://www.marefa.org/index.phpb_/جي_غارن م

c_http://ar.wikipedia.org/wiki/سلطة_الائتلاف_المؤقتة

[**] - ئاژانسەکان، لەسەر گەڕانەوەی ئاوارەکان بۆ کەرکوك کوردو ئەمەریکیەکان ڕێکدەکەون ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٢٣)، ١٤ی مایسی٢٠٠٣، ل ١. هەروەها بە پێی بڕیارێکی هێزەکانی هاوپەیمانان کە لە لایەن کاپتن(کۆنداليزە)وە لە(٢٨ی تەموزی٢٠٠٣)دەرچوە داوا لە قایمقامی قەزای دوز دەکات کە لە ماوەی(٥) ڕۆژدا(٤٥٠)خێزانی عەرەب کە کۆن ڕژێم لەو ناوچانەدا نیشتەجێ ی کردون بگوازرێنەوە بۆ باشووری عێراق، بەپێی ئەم بڕیارە دەبێت هەریەك لە گوندەکانی(قوشابە، مەرعی، قوتان چەخماخە)لە لایەن سەرۆك عەشیرەتەکانی بەتیری(کازم نەهاتی)کە عەشیرەتەکە خاوەنی(٤٥٠)خێزانە چۆڵ بکرێت بدرێتەوە دەستی کوردەکان، ئەم عەشیرەتانە لە ساڵی١٩٧٤ هێنراونەتە ئەم ناوچانە و ڕووبەری ئەو زەویانەی کەتیایاندا نیشتەجێن(٣٠٧٠)دۆنمە. هادی مستەفا قائمقامی دوبز دەڵێت"ئەم زەویانە موڵکی کوردن و تاپۆی عوسمانیان هەیە هەندێکیش موڵکی تورکمانە". بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: پ.کەرکوك،٤٥٠خێزانی عەرەب لە دبس دەردەکرێن، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٤٨)، ٥تشرینی دووەمی٢٠٠٣، ل١.

[*] - برایمەر شوێنی گارنەری گرتەوە و ناوی نوسینگەکەی گۆڕدرا بە دەسەڵاتی ئیئتلافی کاتی(٢١ی نیسان٢٠٠٣-٢٨ی حوزەیرانی٢٠٠٤)، بە بڕیاری١٤٨٣ئەنجومەنی ئاسایش شەرعیەت درا بە کارەکانی ئەم دەزگایە، ممارەسەی دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەری دەکرد لە عێراق.لەلایەن وەزارەتی بەرگری ئەمەریکاوە بودجەی بۆ تەرخان کرابوو. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

نزیکەی مانگێك بەسەر ئازادکردنی عێراق دا تێ پەڕیبوو کە پۆڵ بریمەر بوو بە فەرمان ڕەوای کاتیی هێزەکانی هاوپەیمانان لە عێراق شوێنی جەی گارنەری گرتەوە، برایمەر دەسەلاتی ڕەهای هەبوو لە عێراق دا، چەند یاسایەکی دەرکرد کە تایبەت بوون بە هەڵوەشاندەوەی هێزی بەرگری عێراق کەنزیکەی(٥٠٠٠٠٠) سەربازی هەبوو، سەرەڕای دەرکردنی بڕیارەکانی ژمارە(١٧و ٣٩و٤٠ و ٤٩..) کە تایبەت بوون بە بوارەکانی وەبەرهێنان و لابردنی کۆت و بەند لە سەر کۆمپانیا بیانییەکان و ڕێ دان بە کۆمپانیا بیانییەکان بۆ خاوەنداری کردنی کۆمپانیا عێراقییەکان و دابەزاندنی باج لە سەرکۆمپانیاکان بە ڕێژەی(١٥٪-٤٠٪).[**]

پاشان لە سەر فەرمانی پۆل برایمەر ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا[***] لە عێراق دروست کرا کەلە(١٣ی تەموزی ٢٠٠٣ - ١حوزەیرانی٢٠٠٤)بەردەوام بوو، پاشتر ئەنجومەنی ئاسایش بە بڕیاری(١٥١١)دانی بە(ڕەوا) شەرعی بوونی ئەنجومەنی حوکم دانا[٦١٧]و کۆمکاری عەرەبیشی لەحوزەیرانی٢٠٠٤دا بە نوێنەری ڕاستەقینەی عێراقییەکانی ناساند لە بەر ئەوەی[٦١٨]، ئامانجی سەرەکی لە دروست کردنی ئەنجومەن زەمینە خۆش کردن بوو بۆ نوسینەوەی دەستووری کاتی عێراق، سەرەڕای لەماوەی دەسەلاتی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا دا چەند بڕیارێك دەرکران وەك یاسای ڕیشەکێش کردنی بەعس و هەڵوەشاندنەوەی یاسای باری کەسێتی و دانانی دەستور و ئامادەکاری بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران لێرە بەدواوە بارودۆخی ئاسایشی عێراق بەخێرای هەنگاوی نا بەرەو هەڵدێر، گروپە تیرۆرستییەکان(ڕێکخراوی جۆربەجۆر)و بەعسیەکان ڕۆڵێکی سەرەکیان گێڕا لە خراپ بوونی بارودۆخی ئاسایشی عێراق بەتایبە لە مانگی ئابی٢٠٠٣ چەندین کاری تیرۆرستی ئەنجام درا..بۆ نموونە لە(١٩ئابی٢٠٠٣ سیرجیۆ دیمیلۆی نوێنەری نەتەوەییەکگرتووەکان تیرۆرکرا...)

ئەوە بڕیارانەی کە ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا دەری کردن لە ماوەی[*] دەسەلاتەکەیدا کە کوردستان و ناوچە تازە ئازادکراوەکان و دانیشتوانەکەی وەك سەرجەم عێراقییەکانی دی سوودمەند دەبون لێی(٤)بڕیار بوو کە بریتی بوون لە[٦١٩]:

---

a_http://www.arab-unity.net/forums/showthread.php?t=٥٤١١

b_http://ar.wikipedia.org/wiki/سلطة_الائتلاف_المؤقتة سەرچاوەی پێشوو.

** - برایمەر:بول برایمەرلە ساڵی١٩٤١ لە دایك بووە، هەلگری بڕوانامەی ماستەری زانکۆی هارڤاردە لە بواری کارگێری کار، لەساڵی١٩٦٦دا چۆتە بواری ڕامیاریەوە، لە١٩٧٦-١٩٧٩جێگری باڵوێزو پاشتر باڵوێزی ئەمەریکا بووە لە ئۆسلۆ... پاش٢٣ساڵ لە کاری دبلۆماسی، چوە کۆمپانیای کیسنجر ئەسۆشەیتس... لە(٦ی ئایار)بۆش بە سەرۆکی کارگێڕی سیڤیل دای مەزراند بۆ ئاوەدان کردنەوەی عێراق... کتێبێکی نوسی بەناوی(My year in iraq). بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

a_http://www.aljazeeratalk.net/forum/archive/index.php/t-7397.html
b_http://www.marefa.org/index.php/ بول_بريمر

*** - ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا: بریتییە لەو ئەنجومەنەی کە لە(٢٥)کەسایەتی عێراقی لە نەتەوە و ئاینزای جیاجیا پێکهاتبوو، لە(١٣)شیعی و(٥)عەرەبی سونی و(٥)کوردی سونی و(١)مەسیحی و(١)تورکمان پێك هاتبون، یەکەم کۆبونەوەی لە(١٣ تەموزی ٢٠٠٣)ئەنجامدا ،(١٢)کەسایەتی دیاری عێراق لە نەتەوەو ئاین زای جیاجیا نزیکەی ساڵێك فەرمان ڕەوایی عێراقیان کرد، چەند بڕیارێك درا لەم ماوەیەدا وەك بڕیاریدان لە سەر ڕێکەوتنی(١٥ی تشرینی دووەمی٢٠٠٣)لەگەڵ لایەنی ئەمەریکی بۆ دیاری کردنی ماوەیەکی دیاری کراو بۆ گەڕاندنەوەی دەسەلات بۆ عێراقییەکان ونوسینەوەی دەستووری کاتی(یاسای بەڕێوە بردنی دەوڵەت لە قۆناغی گواستنەوە)دا بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ناوی کەسایەتیەکان و ماوەی فەرمان ڕەواییان بڕوانە:
a_http://www.aljazeera.net/NR/exeres/B398998 FEAEF4ba3-ac31e3f12215 a9c3.httm
b_http://ar.wikipedia.org/wiki
617_http://aawsat.com/leader.asp?section= 3& issueno=93728 &articl=246779
618_http://ar.wikipedia.org/wiki سەرچاوەی پێشوو

* - لە(٧ی ئاب)دا ئۆتۆمبێلێکی بە مین چێنراو لە بەردەم باڵوێزخانەی ئەردەن تەقیەوە، لە١٩ی ئاب سەیارەیەکی بۆمبڕێژکراو لە بەردەم بارەگای نەتەوە یەکگرتووەکان تەقیەوە، لە٢٩ی ئاب لەبەردەم مزگەوتی ئیمامی عەلی دا تەقینەوەیەکی تر ڕووی دا... هەر بەم بۆنەیەوە لەکۆبونەوەی دانیشتنی(٤٨٤٤)ی(١٦ تشرینی یەکەم)،بڕیاری(١٥١١)ی ئەنجومەنی ئاسایش دەرچوو سەرەڕای دەبڕینی پرسەو سەرخۆشی لە عێراقییەکان و نەتەوەییەکگرتووەکان داوای یەك پارچەیی خاکی عێراق و داوای پاراستی یاسایشی بۆ عێراقییەکان دەکرد بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

بڕیاری ژماره(٥٠)له ڕێکەوتی(٢٩ی ئەیلولی٢٠٠٣): -

(پوچەڵ کردنەوەی هەموو ئەو یاساو بڕیارو سیستەم و ڕێنمایی و فەرمانانەی کە لە لایەن ئەنجومەنی بەناو سەرکردایەتی شۆڕش و لایەنە فەرمییە عێراقییەکانی دیکەوە دەرچوون بەمەبەستی گۆڕینی باری دانیشتوان و باری سیاسی لە عێراق).

بڕیاری ژماره(٥١)له ڕێکەوتی(٢٩ی ئازاری ٢٠٠٣): -

(گێڕانەوەی هەموو دەرکراوە سیاسییەکان و ئەوانەی بەزۆر لە کارو فەرمان لابراون(تەنها بە هۆکاری سیاسی)و گێڕانەوەی دەست بە جێیان بۆ سەرکارو فەرمانەکانیان، لەگەڵ ئەژمارکردنی ماوەی دەرکردنەکانیان بەمەبەستی خزمەت و خانەنشینی و بە پێی ئەو ڕێنماییانەی کە دواتر لە لایەن ئەنجومەنی حوکمەوە دەردەچێت).

بڕیاری ژماره(١١٧)له ڕێکەوتی(٢٩ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٣): -

(١- پووچەڵ کردنەوەی هەموو ئەو بڕیارو ڕێنمایی و فەرمانانەی کەبونەتە هۆکاری سەندنەوەی ناسنامە یان پوچەڵ کردنەوەی ناسنامەی عێراقییەکان لەساڵی ١٩٥٨ەوە.

٢- هەموو ئەو کەسانەی کە ناسنامەیان سڕاوەتەوە یاخود لێیان سەندراوەتەوە بەعێراقی دەژمێردرێن و هەموو مافە یاساییەکانیان بۆ دەگێڕدرێتەوە بە پێی ئەم ناسنامەیە کە پێشتر بۆ عێراقییەکانی دابین کردبوو).

بڕیاری ژماره(٥)له ڕێکەوتی(١٣ی کانونی دووەمی٢٠٠٤):-

(پەسەند کردنی یاسای پێکهێنانی دەستەی باڵای چارەسەرکردنی کێشەی موڵکایەتی وخانووبەرە).

پاشان هەرلە سەردەمی ئەم ئەنجومەنەدا پڕۆژە یاسایی بەڕێوەبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە داڕێژرا (دەستووری کاتی)[**] ، بەگشتی لە ئەم پرۆژە یاسایەدا کۆمەڵێك دەستکەوتی ڕامیاری دەستووری بۆ عێراق بە گشتی و هەرێمی کوردستان بە تایبەتی تێدابوو، لەمادەی٣ داهاتوە کە ئەم یاسایە باڵاترین یاسایە لە عێراق دا و دەبێت سەرجەم عێراق پابەندی بێت، هەروەها لە مادەی(٤)دا هاتووەکە سیستەمی فەرمان ڕەوایی لە عێراقدا بریتییە لە سستەمی، کۆماری فیدراڵی، دیموکراتی، فرەیی، دابەشی دەسەڵاتەکان لە نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمەکان و پارێزگاکان و شارەوانی و کاریگێریە خۆجێییەکاندا دەبێت، و سیستەمە فیدراڵییەکەش لە سەر بنەمای ڕاستییە جیۆگرافی ومێژووییەکان دەبێت نەك لە سەر جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان لە سەربنەمای بنەچە و نەژادو ڕەگەز و نەتەوە یان ئاین، هەروەها لە مادەی(٦)دا هاتوە کە حکومەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە کار دەکات بۆ کۆتایی پێهێنانی هەموو کارە سەرکوت کەرەکانی ڕژێمی پێشوو وەك ئاوارەکردن و لێ

---

http://www.daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/No٣/٥٦٣/٨٩/pdf/no٣٥٦٣٨٩.pdf?openelement.

[٦١٩] - لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠ مەڵبەندی(٢)یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)پارتی دیموکراتی کوردستان ، جێ بە جێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، لە بلاوکراوەکانی لیژنەی هاوبەشی ماددەی(١٤٠) مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، بەبێ ساڵی چاپ، ل١١-١٢.

[**] - یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراقی لە قۆناغی گواستنەوە: ئەم دەستورە لە(٦٢)مادە پێکهاتبوو، بۆ ماوەی گواستنەوە کاری پێ ئەکرا،(٣٠ تەموزی ساڵی٢٠٠٤ - ٣١ کانونی یەکەمی ٢٠٠٥)واتە تا ئەو کاتەی کە حکومەتێکی هەڵبژێردراو پێك ئەهێنرا بە پێی دەستووری هەمیشەیی. ماوەی گواستنەوەش لە دوو قۆناغ پێکدێت: قۆناغی یەکەم بە پێکهێنانی حکومەتێکی عێراقی کاتی خاوەن سەروەریەکی تەواو دەست پێ دەکات کە لە ڕۆژی٣٠ مانگی حوزەیرانی٢٠٠٤ دەسەلاٌت دەگرێتە دەست... قۆناغی دووەم: دوای پێکهێنانی حکومەتی قۆناغی گواستنەوە عێراقی دەست پێدەکات لە پاش هەڵبژاردنەکان بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی وەك لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراقدا هاتوە بەو مەرجەی ئەو هەڵبژرادنە لە ڕۆژی(٣١ی کانونی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٤)یان ئەو پەڕی لە ڕۆژی(٣١ی مانگی کانونی دووەمی ساڵی ٢٠٠٥)تێپەڕ نەکات کە ئەم قۆناغە بە دروست کردنی حکومەتێکی عێراقی بە پێی دەستووری هەمیشەیی کۆتایی دێت. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە بەندی دووەمی یاسای بەڕێوە بردنی دەوڵەت لە قۆناغی گواستنەوەدا.

سەندنەوەی ناسنامە لە بەر هۆکاری ڕامیاری یان ڕەگەز یان هۆز. هەروەها لەمادەی ٩دا زمانی کوردی بەزمانی فەرمی لە عێراقدا ناسراوەو لە سەرجەم بوارەکاندا وەك وەقائعی عێراقی و بڵاوکراوەکان و ئاخاوتن و خوێندن و دراو... هەروەها لە بەشی دوو لە مافە بنەڕەتیەکاندا کە ١٣مادە لە خۆدەگرێت تاکی کوردیش وەك هەر تاکێکی تری عێراق لە سەرجەم ئەرك و مافەکان یەکسانە، جگە لەوەی لە مادەی(١١)دا لە بڕگەی(هـ)دا یاسای(٦٦٦)ی ساڵی(١٩٨٠)ئەنجومەنی سەرۆکایەتی شۆڕشی ڕووخاو هەڵوەشێنرایەوە کە، بڕیار درا هەرکەسێك ڕەگەزنامەی عێراقی لێ وەرگیرابێتەوە بەعێراقی هەژمار دەکرێت...

هەروەها لەبەشی هەشتەم دا کە تایبەتە بە هەرێم و پارێزگاو شارەوانی و دامەزراوە ناوچەییەکان لەمادەی(٥٢)دا هاتووەکە شێوەی سستمی فیدراڵی لە عێراق بە جۆرێك دادەڕێژرێت کە کۆبوونەوەی دەسەڵات لە حکومەتی ناوەندی قەدەغە دەکات، ئەم سستمە هانی دەسەڵاتی ناوەند دەدات لەلایەن بەرپرسە ناوچەییەکانەوە لە هەر هەرێمێك یان پارێزگایەك، عێراقێکی یەکگرتووی وەهاش دەرەخسێنی کە هاوڵاتی بە شێوەیەکی کارا لە کاروباری حوکمدا بە شداری بکەن مافەکانیشی بۆ دابین دەکەن و لە دەست بەسەریش ئازادی دەکەن.

هەروەها لەمادەی(٥٣)دا لە خاڵی(أ)دا دان بە حکومەتی هەرێمدا دەنێت وەك حکومەتێکی فەرمی لەو ناوچانەی کە تا(١٩ی مارسی٢٠٠٣)بەڕێوەی دەبرد، کە لە پارێزگاکانی دهۆك و هەولێرو سلێمانی و کەرکوك و دیالە ونەینەوا، ناوی(حکومەتی هەرێمی کوردستان)کە لەم یاسایەدا هاتووە واتا ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان و ئەنجومەنی وەزیرانی کوردستان و دەسەڵاتی دادوەری لە هەرێمی کوردستاندا. خشتەی ژمارە(٣٩)، نەخشەی ژمارە(٢٧).

هەروەها لە مادەی(٥٤)دا لە بڕگەی(أ)دا هاتووە: حکومەتی هەرێمی کوردستان لە هەڵسوڕاندنی ئیش و کارەکانی ئێستای خۆیدا بەردەوام دەبێت بە درێژایی قۆناغی گواستنەوە، تەنها ئەوانە نەبێت کە پەیوەندییان بەو مەسەلانەوە هەیە کە دەکەونە چوارچێوەی تایبەتمەندێتی خودی حکومەتی فیدڕاڵەوە، وەك دەقیش لەم یاسایەدا هاتووە، ئەم ئەرك و فەرمانانەش لەلایەن حکومەتی فیدڕاڵەوە دارایی بۆ دابین دەکرێت تا بە پێی جۆری هەڵسوڕاندنی کار و بەپێی بڕگەی پێنجەمی بەندی بیست و پێنجەم. حکومەتی هەرێمی کوردستان دەست باڵایی هەرێمایەتی خۆی بە سەر ئاسایشی و ناخۆو هێزی پۆلیس دا بەدەستەوە دەمێنێت و مافی دەبێ باج ومز(الضرائب و الرسوم)لە ناو هەرێمی کوردستاندا بسێنێ.

ب- دەربارەی بەکارخستنی یاسا فیدڕاڵیەکان لە هەرێمی کوردستاندا، ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان بۆی هەیە بەکارخستنی هەر یاسایەك لەو یاسانە لە ناو ناوچەی کوردستاندا هەموار بکات، بەڵام ئەمە تەنها ئەو شتانە دەگرێتەوە کە لە دەقی بڕگەی شەشەمی بەندی بیست و پێنجەمدا و دەقی بڕگەی بەندی چل و سێیەمی ئەم یاسایەدا نەهاتوون کەدەکەونە چوار چێوەی تەنها ئەرکی خۆبەخۆی حکومەتی فیدڕاڵەوە.

هەروەها لەمادەی ٥٨ دا هاتوە: (أ)حکومەتی گواستنەوەی عێراق بەتایبەتیش کۆمسیۆنی باڵای چارەسەرکردنی ناکۆکی موڵکداری خانوبەرە(الملکیە العقاریە)و لایەنی دیکەی پەیوەندی دار زۆر بە پەلە هەنگاو دەنێن بۆ لابردنی ئەوستەمەی* لە ڕەفتارەکانی ڕژێمی پێشوو هاتونەتە گۆڕێ کە لە گۆڕینی بارودۆخی

* - حکومەتە عێراقییەکان تاوان گەلێکی نامرۆڤانەیان بەرامبەر بە سەرجەم گەلی کورد بەتایبەتی بە دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان ئەنجام دا، بۆ نموونە تەنها لە پرۆسەی پاکتاوی ڕەگەزی دا(٣٦٣٣٠٧)عەرەب هێنراونەتە کەرکوك، جگە لەوەی کە(٨٠)هەزار کورد و تورکمان ناچار کراوان تا باری نەتەوایەتی خۆیان بە عەرەب تۆمار بکەن، جگە لەوە کە(١٢٠٣١٦٤)دۆنم زەوەییان داگیرکردووە... بۆزانیاری زیارتر بروانە: ئاسۆ، ئەمرۆدادگاییکردنی(پاکتاوی ڕەگەزی)دەست پێ دەکات و(٩)تۆمەت بار دەبرێنە دادگا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٤٧)، ٨نیسانی٢٠٠٩، ل١.

دانیشتوانی ناوچە گەلێکی دیاری کراو بۆ نموونە وەك کەرکوك خۆی دەنوێنێ بە ڕاگواستن و دوورخستنەوەی خەڵك لە جێگانشینی خۆیان، هەروەها بە هۆی کۆچ پێکردنی زۆرە ملێ لە ناوەوە و دەرەوەی ناوچەکەدا، پاشان نیشتەجێ کردنی خەڵکانی نامۆ بە ناوچەکە و بێبەش کردنی دانیشتوانی لە مافی کارکردن و تصحیح قومیة. بۆ چارەسەر کردنی ئەو ستەمەو پێویستە لەسەر حکومەتی گواستراوە کە ئەم هەنگاوانە بگرێتەبەر:

١- ئەوەی کەتایبەتە بە ئەوانەی کەماونەتەوە(المقیمین)و ڕاگواستراوەکان و دەرکراوەکان و کۆچ پێکراوەکان و کۆچ کردووەکان بۆ ئەوەی کە لەگەڵ یاسای کۆمسیۆنی باڵای چارەسەرکردنی ناکۆکی موڵکداریتی خانووبەرەشدا بگونجێ، هەروەها لەگەڵ جێ بەجێ کردنی یاسایی دیکەشدا بگونجێ، پێویست دەکات کە حکومەت لەماوەیەکی گونجاودا دانیشتوانە ڕاگوێزراوەکان بگەڕێنێتەوە بۆ سەرماڵ و موڵکی خۆیان خۆ ئەگەر ئەوەش نەگونجا و نەکرا ئەوە لەو بارەدا پێویستە لە سەر حکومەت بە شێوەیەکی ڕەوایانە قەربوویان بۆ بکاتەوە.

٢- سەبارەت بەو کەسانەی کە گواستراونەتەوە بۆ ناوچەو زەویەکی دیاری کراو، لە سەر حکومەت پێویستە بە پێی مادەی١٠ی یاسای کۆمسیۆنی باڵای چارە سەری ناکۆکیەکانی موڵکداری خانوو بەرە، بۆ دەستەبەرکردنی نیشتەجێ کردنەوەیان جارێکی دیکە، یان دەستەبەرکردنیان بە پێدانی قەرەبوویەکی دادپەروەرانە لەلایەن دەوڵەتەوە، یان پێدانی زەوی نوێ لەلایەن دەوڵەتەوە لەنزیك شوێنی نیشتەجێ بوونیان لەو پارێزگایەوە کە لێوەی هاتون قەرەبووی تێچوونی گواستنەوەیان بۆ ئەو ناوچانە بۆ بکاتەوە.

٣- بە تایبەتی ئەو کەسانەی کە بێ بەش بوون لە دامەزراندن، یا لە هەلی گوزەرانی تر، ئەویش بە مەبەستی ناچارکردنیان بۆ کۆچ لە شوێنی نیشتەجێ بوونیان لەو هەرێم و زەویانە(ناوچانە)، لەسەر حکومەت پێویستە کە کاری نوێیان بۆ فەراهەم بکات لەو هەرێم و زەویانە(ناوچانە).

٤- بەڵام ئەوانەی کە(تصحیح القومیة)یان بۆ کراوە لە سەر حکومەت پێویستە بە هەڵوەشاندنەوەی سەرجەم بڕیارەکانی تایبەت پێی، ڕێگەش بدات بەو کەسانەی زەرەرمەند بوون، مافی ئەوەیان هەبێت لە دیاری کردی ناسنامەی نیشتمانیان و مەیلی نەژادی بە بێ هیچ زۆرو فشارێك.

ب- ڕژێمی پێشوو ئاڵوگۆڕی بە سنووری کارگێڕی کرد هتد... بەمەبەستی هاتنەدی ئامانجە ڕامیاریەکانی. لەسەر سەرۆکایەتی و حکومەتی گواستراوەی عێراق کە ڕاسپاردە پێشکەش بە ئەنجومەنی نیشتمانی بکات بەمەبەستی چارەسەرکردنی ئەو گۆڕانکاریە نا دادپەروەرانەیە. لە کاتێکدا ئەگەر سەرۆکایەتی بە کۆی دەنگ نەیان توانی لەسەر کۆمەڵێك ڕاسپاردە ڕێك بکەون، لەسەر ئەنجومەنی سەرۆکایەتی پێویستە بەکۆی دەنگ هەستێت بە دیاری کردنی دادوەرێکی بێلایەن بەمەبەستی توێژینەوە لە بابەتەکەو پێشکەش کردنی پێشنیارەکان. لە کاتێکدا ئەگەر ئەنجومەنی سەرۆکایەتی نەیات توانی لە سەر دادوەرێك ڕێك بکەون، لەسەر ئەنجومەنی سەرۆکایەتی پێویستە کە داوا لە سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بکات بۆ دیاری کردنی کەسایەتییەکی نێودەوڵەتی ناسراو بۆ هەڵسان بەو دادوەری کردنە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢٨).

خشتەی ژمارە(٣٩)

ڕووبەرو ڕێژەی ناوچە ئازاد کراوەکان ساڵی١٩٩١ و ٢٠٠٣ و ناوچە دابڕاوەکان بە پێی ئەو چارەسەرەی کە لە مادەی(٥٨)ی یاسای بەڕێوە بردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە

ناوچە ئازاد کراوەکان لە ساڵی ١٩٩١	ناوچە ئازاد کراوەکان لە ساڵی ٢٠٠٣	ناوچە دابڕاوەکان پاش ئاسایی کردنەوە(دانیشتوان، سنوری

				کارگێڕی...) بۆ پێش ساڵی١٩٦٨	
ڕووبەر(کم٢)	ڕێـــژە لـــە چـــاو سـەرجەمی خـاکی هەرێم(٪)	ڕووبەر(کم٢)	ڕێـــژە لـــە چـــاو سـەرجەمی خـاکی هەرێم دا(٪)	ڕووبـەربۆ پـێش ساڵی ١٩٦٨ بە کم٢	ڕێـژە لـە چـاو ڕووبـەری هەرێمی کوردستان دا (٪)
٤٢٠٠[٦٢٠]	٥٢,٢٣	٣٨٤١٥	٤٧,٧٧	٥١٣٤١*	٦٣,٨٤

ج - چارەسەری کۆتایی ئەو زەوییانەی کەناکۆکییان لەسەرە دوادەخرێت، بە کەرکوکیشەوە، تا جێ بە جێ بوونی ئەو ڕێ و شوێنانەی سەرەوە و ئەنجام دانی ئامارکردنی دانیشتوان بە شێوەیەکی دادوەرانە و ڕەوا، تا ڕۆژی پەسەندکردنی دەستووری هەمیشەیی. پێویستە ئەم چارەسەرە بە شێوەیەك بێت لەگەڵ پرنسیپەکانی دادوەرێتی بگونجێت، پێویستە ویستی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بەهەند وەربگیرێت.

هەروەها لەبەشی نۆیەم دا کە پەیوەستە بە قۆناغی پاش گواستنەوە لە مادەی(٥٩)دا هاتووە: دەستووری هەمیشەیی دەستەبەری ئەوە دەبێت کە جارێکی کە هێزی چەکداری عێراقی ترساندن و تۆقاندی یان سەرکوت کردنییان ناگرێتە بەر.

هەروەها لەبەشی دووەم دا، کە تایبەت بوو بە دامەزراوەکانی حکومەتی کاتی عێراقی و دەسەڵاتەکانی، پاشکۆی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق لە قۆناغی گواستنەوەدا، حکومەتی کاتی پەیوەست کراوە بە جێ بەجێ کردنی یاسای بەڕێوەبردنی عێراق لە قۆناغی گواستنەوەدا.**

٢ - ماوەی حکومەتی دکتۆر ئەیاد عەللاوی[٦٢١](٢٨ی حوزەیرانی٢٠٠٤*** - ٦ی نیسانی٢٠٠٥)[٦٢٢]

ئەمەریکییەکان یەکەم حکومەتی کاتییان دروست کرد بەڕێز دکتۆر ئەیاد عەللاوی سەرۆك وەزیرانی بوو، ئەم حکومەتە بەیەکەم حکومەتی دوای حکومەتی بەعسییەکان دادەنرێت****. لە سەر ئاستی هەرێمی

---

[٦٢٠] - خسرۆ گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩.

* - بۆزانینی چۆنیەتی دەرهێنانی ئەو ڕێژەیە بگەڕێرەوە بۆ، ل٣٢.

** - بۆزانیاری زیاتر لە سەر پاشکۆی یاسای بەڕێوەبردنی عێراق لە قۆناغی گواستنەوەو بەشەکانی بڕوانە:
http://www.cpa-iraq.org/arabic/government/TAL_Annex-arabic.htm

[٦٢١] - دکتۆرئەیاد عەللاوی لە ساڵی١٩٤٥ لە بەغداد لە بنەماڵەیەکی شیعە لە دایك بووە، لەساڵی١٩٧٩ بڕوانامەی دکتۆرای لە زانکۆی لەندەن وەرگرتووە، لەساڵی١٩٥٨لە ڕێکخستنی حزبی بەعسی هەڵوەشاو بووە، لە دامەزرێنەرانی بزوتنەوەی ویفاقی نیشتمانیە، لە(١تشرینی دووەم - ٣٠ تشرینی دووەمی٢٠٠٣) ئەندامی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووە، یەکەم سەرۆك وەزیرانی عێراقە دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس، لەماوەی دەسەڵاتیدا توانی(٨٠٪) قەرزەکانی سەرعێراق بسڕێتەوە، هێزی پۆلیس و سەربازی دامەزراند، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر کارو چالاکییەکانی لە ماوەی فەرمان ڕەوایەتیدا بڕوانە:
a_http://ar.wikipedia.org/wiki /رياد_علاوي
b_ http://news.bbc.co.uk/hi/arabic/news/newsid_٣٧٥٨٠٠٠/٣٧٥٨٨٢٣.stm
c_http://ar.wikipedia.org/wiki

*** - سەروەری گەڕێندرایەوە بۆ عێراقییەکان.

622_http://ar.wikipedia.org/wikiرياد_علاوي سەرچاوەی پێشوو

**** - حکومەتەکە عەللاوی لە(٣١)وەزیر پێك هاتبووکە، جگە کە دکتۆر ڕۆژ یەکێك بوو لە جێگرەکانی سەرۆك کۆمار و دکتۆر بەرهەم ئەحمەد صالح-یش جێگری عەللاوی بوو، سەرۆکایەتی ئەنجومەنی ڕاوێژکاری بە دکتۆر فؤاد مەعسوم سپێردرا...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:أ- ئاژانسەکان پ. هاوڵاتی، بەبەشداری٨ کورد حکومەتی نوێی عێراق ڕادەگەیەنێت ،هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە (١٧٦)،٢ی حوزەیرانی٢٠٠٤، ل١.
b_http://www.cpa-iraq.org/arabic/government/Listing-Kurdi.pdf
c_http://www.marefa.org/index.php/الحكومة_العراقية_المؤقتة

کوردستانیش لە بەرواری(٤ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٢)دا پەرلەمانی کوردستان یەکی گرتەوە.[623] هەر لە سەردەمی فەرمان ڕەوایی ئەیاد عەللاویدا بوو کە یەکەم هەڵبژاردنی هەردوو(ئەنجومەنی نیشتمانی)و پارێزگاکان ئەنجام درا لە(٣٠کانونی دوووەمی ٢٠٠٥)دا.

623_http://www.perleman.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History1992

ئەیاد عەللاوی لە(٨ی کانونی یەکەمی٢٠٠٤)دا نامەیەکی بۆ سەرکردایەتی سیاسی کوردی ناردووە، لە دەقی خاڵی یەکەم و دووەمی نامەکەیدا هاتوە[٦٢٤]:-

١- ئەنجامی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك هیچ کاریگەریەکی لە سەر چارەنوسی کۆتایی شاری کەرکوك نابێت، دووپاتی دەکەینەوە کە پێویستە چارەنوسی ئیداری ئەم پارێزگایە بە پێی ماوەی دیاری کراو لە ماددەی(٥٨)ی یاسای ئیدارەی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە دیاری بکرێت.

٢- حکومەت پەیوەست دەبێت بە کاریگەرکردنی میکانیزمی جێبەجێ کردنی برگەکانی ماددەی(٥٨)کە دەتوانرێت لە ماوەی گواستنەوەی دەسەلاتدا جێ بەجێ بکرێت هەروەك یاسا دیاری کردووە، لەم بوارەدا بیرورا لەگەڵ ئێوەو ئەنجومەنی نیشتمانی کاتی و دەستەی سەرۆکایەتی دەگۆڕمەوە بۆ پێکهێنانی دەستە یەکی تایبەت مەندی بالاّ کەخاوەنی دەسەلاتی یاسایی و دارایی پێویست بێت بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی(٥٨)لەیاسای ناوبراو بۆ سڕینەوەی ئاسەوارەکانی سیاسەتی ڕاگواستن و پاکتاوی ڕەگەزی کە ئامانجیان گۆڕینی باری دانیشتوانی شاری کەرکوك بووە.

هەروەها هەردوو باڵوێزی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا جۆن نیگرۆپۆنتی و ئیدوارد چاپلن دوو نامە بۆ(مام جەلال*)دەنێرن لە ڕێکەوتی(١٥ی کانونی دووەمی٢٠٠٥)دا تێیدا سیاسەتی وڵاتەکەیان سەبارەت بە حکومەتی کاتی عێراق ڕوون دەکەنەوەو جەخت لە جێبەجێکردنی مادەی ٥٨ی یاسای کاتی دەکەنەوە**

هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی عێراق *** لە(٣٠کانونی دووەمی٢٠٠٥)لە سەرتاسەری عێراق ئەنجام درا کە دەبوایە گەل(٢٧٥)نوێنەریان دیاری بکردایە بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی کە ئەرکی نوسینەوەی دەستووری کاتییان لە ئەستۆ دابوو، لە هەمان ڕۆژیشدا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی هەرێمی کوردستان و هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان ئەنجام درا.

ئەیاد عەللاوی لە بەرواری(٩ی شوباتی ساڵی٢٠٠٥)،(٥)بڕیاری دەرکرد، لە خاڵی یەکەمدا فرمانی دا بە دروست کردنی لیژنەی بالاّی ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی کەرکوك و لە خاڵی چوارەم دا بڕیاری دا بە تەرخان کردنی بڕێك پارە بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی٥٨.[٦٢٥]

---

[٦٢٤] - لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩-٢٠.

* - مام جەلال(لە١٢ی نوڤەمبەری١٩٣٣)لە دایك بووە، دەرچوی کۆلیژی یاسای بەغدادە، لە ساڵی١٩٤٧ پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتییەوە کردووە، تا ساڵی١٩٦٤، پاشان بە هۆی دوو بەرەکی ناو حزب لە ساڵی١٩٦٤ وە لایەنگیری باڵی بیرۆی ڕامیاری کردووە، پاشان لە ساڵی١٩٦٦ -١٩٧٠ لەگەڵ ئەندامانی تری مەکتەبی سیاسی لە ناو حکومەتی عێراقی دا بوون، دامەزرێنەری یەکێتی نیشتمانی کوردستانەو، لەساڵی١٩٧٦ سکرتێری یەکێتی یە تا ئێستا، لەساڵی ١٩٨٧لەگەڵ ئیدریس بارزانی و هەندێك پارتی کوردی تر بەرەی کوردستانییان دامەزراند، پاشان لەگەڵ مسعود بارزانی پێکهاتنەوە بە ناوەندی ئەمەریکا لە ساڵی١٩٩٨، پاش چوار ساڵ جەنگی براکوژی لەگەڵ پارتی، ئەندامی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووە، وە لە(١- ٣١ی دیسەمبەری٢٠٠٣)سەرۆکی ئەندامی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووە، پاش هەڵبژرادنە پەرلەمانیەکەی ٢٠٠٥، لە نیسانی٢٠٠٥ تا ئێستا سەرۆك کۆمارە لە هەردوو حکومەتەکەی جەعفەری و مالکی، لە سەرەتای تەمووزی٢٠٠٨ وەك جێگری سەرۆکی ڕێکخراوی ئنتەرناسیۆنال هەڵبژێردرا و نوسەری چەند کتێبێکیشە بۆ زانیار زیاتر بڕوانە:

a_http://ar.wikipedia.org/wiki/مجلس_الحك_العرقي
b_http://www.marefa.org/index.phpجلال_الطلباني

** - بۆ زانیاری زیاتر لە سەردەقی نامەکان بڕوانە: لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠ مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١-٢٣.و بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٢).

*** - لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی نزیکەی٨ ملیۆن کەس بەشداری کرد لەکۆی(١٤٣٧٩١٦٩)کەس واتە بە ڕێژەی(٥٨,٦٪)ی دەنگدەران، و ئەنجامەکەش لە(١٣ی شوباتی ٢٠٠٥)ڕاگەیەندرا، لە زۆربەی پارێزگاکان ڕێژەی بەشدرایکردن لەنێوان(٧٠-٨٠٪)بوو، تەنها لە پارێزگاکانی سەلاحەدین(٢٥٪)و نەینەو(١٧٪)و ئەنبار(٢٪)بوو هەڵبژاردن لە ژێر چاودێری نەتەوەیی یەکگرتووەکاندا ئەنجام درا.

[٦٢٥] - رئاسة مجلس الوزراء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق.توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدر سابق، ص٢٠.

٣ - ماوەی دەسەڵاتی دکتۆر ئیبراهیم جەعفەری[*](٧ی نیسانی٢٠٠٥ - ٢٠ی مایسی٢٠٠٦)

پاش سەرکەوتنی لیستی ئیئتلاف عێراقی یەکگرتوو لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی عێراقدا، پێکهێنانی حکومەتی نوێ(حکومەتی گواستراوە)، بەرێزجەعفەری وەك سەرۆك وەزیرانی نوێ دیاری کرا...لە پرۆتۆکۆلی نێوان لیستی ئیئتلاف و لیستی هاوپەیمانی کوردستانی دا بۆ پێکهێنانی حکومەتی نوێ بۆ قۆناغی گواستنەوە و لە خاڵی چوارەمی ڕێکەوتنەکەدا سەبارەت بە جێ بەجێکردنی مادەی(٥٨)ی یاسای کاتی بەڕێوە-بردنی دەوڵەتی عێراق هاتووە" سڕینەوەی ئاسەواری سیاسەتەکانی ڕژێمی لەناوچوو بۆ گۆڕینی باری نەتەوەیی و مەزهەبی و دانیشتوان لە ڕێگای ڕاگواستنی زۆرە ملێ و نیشتە جێ کردنی تاکی نامۆ بە ناوچەکە (هاوردەکان)"[٦٢٦] :-

١- پەلە کردن لە ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی ناوچە ململانێکان بە کەرکویشەوە، لە ڕێگای گێڕانەوەی ڕاگوێزراوەکان و نیشتەجێ کردنەوەی خەڵکە نامۆکان کە لەم ناوچانەدا نیشتەجێ کرابوون لە چوارچێوەی سیاسەتی گۆڕینی باری دانیشتوان و سیاسەتی پاکتاوی ڕەگەزی بە پێی یاسای ئیدارەی دەوڵەت، ئەوەش بە دابین کردنی بوودجەی پێویست بۆ دەستەی ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی کەرکوك، لە سەر حکومەتی عێراقە بۆ قۆناغی گواستنەوە هەنگاوی خێرا بنێت بۆ جێ بەجێ کردنی خاڵەکانی(١و٢و٣و٤)لەبڕگەی(أ)لەمادەی(٥٨)ی یاسای ئیدارەدانی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە، حکومەتی قۆناغی گواستنەوە دەبێ لەماوەی یەکەم مانگی پێکهێنانی دا هەنگاوەکانی ئاسایی کردنەوە کارابکات ئەوەش بە دابین کردنی بوودجە بۆ دەستەی ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی کەرکوك و دەستەی کێشە موڵکایەتییەکان.

٢- جێ بەجێکردنی تەواوی ماددەی(٥٨)لە یاسای ئیدارەی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە بۆ ئەوەی چوارچێوەی ئیدارەی ناوچە ململانێ لە سەرکراوەکان بە پارێزگای کەرکوکیشەوە دیاری بکرێت.

لە سەر دەستەی سەرۆکایەتییە بۆ قۆناغی گواستنەوە پەلە بکات لە پێشکەش کردنی پێشنیارەکانی بۆ چارەسەر کردنی ئەو دەستکارییانەی کە لە سنووری ئیدارەی ئەم ناوچانەدا کراون بۆ کۆمەڵەی نیشتمانی قۆناغی گواستنەوە بۆ ئەوەی چارەسەری گونجاو بدۆزرێتەوە کە ئارەزووی کۆتایی دانیشتوانی ئەم پارێزگایە بهێنێتە دی لە دوای ئاسایی کردنەوەو لەدوای پەسەند کردنی دەستووری هەمیشەیی).

پاش ئەوەی کە جەعفەری حکومەتی نوێ ی دروست کرد چەند بڕیارێکی دەرکرد وەك بڕیاری ژمارە(٢٣)ساڵی٢٠٠٥ سەبارەت بە پێکهێنانی لیژنەیەك بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی٥٨ی یاسای کاتی بەڕێوە-

---

[*] - (ابراهيم اشيقر الجعفری)لە(٢٥ی ئازاری١٩٤٧)لە کەربەلا لە دایك بووە، لە ناوەڕاستی حەفتاکانی سەدەی ڕابووردوو چۆتە ڕێکخستنەکانی حزبی دەعوەی ئیسلامی، توشی چەوساندنەوە بووە لەسەر دەستی ڕژێم،و ئاوارە بووەو لە ئێران ژیاوە. لە(ائەیلول- ٣٠ ی ئەیلولی٢٠٠٣)سەرۆکی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووە...جێگری سەرۆك کۆماری حکومەتەکەی عەللاوی بووە، بەیەکەم سەرۆك وەزیرانی هەڵبژێردراو دادەنرێت، سەرەڕای ئەوەی هەندێك کاری باشی ئەنجام داوە، بەڵام ڕەخنەیەکی زۆریشی لێدەگیرێت لەبەر ئەوەی لە سەردەمی فەرمان ڕەوایەتیدا جەنگ و توندوتیژی تایفی و ئاینی لە ئاستێکی بەرزدا بو، لە ئابی٢٠٠٥ لەسەر پردی الائمة نزیکەی(١٠٠٠)کەس گیانیان لە دەست دا، لە شوباتی٢٠٠٦ مەزاری سامەڕا تەقێندرایەوە... سەرەڕای ئەوەی کە بە هاریکاری کردنی هێزەکانی سەدرو مەهدی تاوان بار دەکرێت... لەبەر نەیاری لیستی هاوپەیمانی کوردستان نەیتوانی ببێتەوە بە سەرۆك وەزیران لە حکومەتی هەمیشەییدا و لەحوزەیرانی ساڵی٢٠٠٨ پارتێکی بەناوی(تجمع الوطني) دروست کرد..بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ژیان و کارو چالاکیەکانی بڕوانە:

http://ar.wikipedia.org/wik ابراهيم-الجعفری

[٦٢٦] - لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠ی مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەو ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤-٢٦.

بردنی دەوڵەت بە سەرۆکایەتی بەڕێز(حەمید مەجید موسا)بەمەبەستی ئاسایی کردنەوە بارودۆخی ناوچە دابڕاوەکان.[٦٣٧]

هەر لەسەردەمی حکومەتی ئیبراهیم جەعفەری پڕۆژە دەستووری هەمیشەیی[*] ئامادە کراو ڕۆژی(١٥ی تشرینی یەکەم)دیاری کرا بۆ خستنە بەردەمی گەل بۆ دەنگدان پێ ی بە ویستن بێت یان نەویستن. لەم ڕاپرسیەدا(٩٨٥٢٢٩١)کەس لە کۆی(١٥٥٦٨٧٠٢)کەس کە دەکاتە ڕێژەی(٦٤٪)ی ئەوانە مافی دەنگدانیان هەبوو، ڕێژەی(٧٨٪)سەرجەمی دەنگدەران دەنگیان بەبەڵێ بۆ پڕۆژە دەستوورەکە دا. بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٠).

لە دەستووری هەمیشەییدا کۆمەڵێك مافی نیشتمانی و نەتەوەییی بەدەست هاتوون کە بەکورتی ئاماژەیان پێ دەکەین:

لە پێشەکی دەستووری هەمیشەیی دا هاتووە کە"پابەند بوون بەم دەستوورەش یەکێتی ئازادانەی گەل و خاك و سەروەری دەپارێزێ"هەروەها لە ماددەی یەکەم دا پێناسەی دەوڵەتی عێراق بە دەوڵەتێکی فیدراڵی یەکگرتووی سەربەخۆی خاوەن سەروەری کراوە، کە ڕژێمی حوکمڕانییەکەی تێیدا کۆماری نوێنەرایەتی (پەرلەمانی)دیموکراسییە، ئەم دەستوورەش یەکپارچەیی خاکی عێراق دەپارێزێت. لە خاڵی دووەمی ماددەی (٢)دا هاتووە کە ئەم دەستوورە مافی ئاینەکانی تر دەپارێزێت... هەروەها لە خاڵی یەکەم لەمادەی(٤)دا زمانی کوردی کراوە بەزمانێکی فەرمی لە عێراقدا لەهەموو بوارەکاندا. لە بڕگەی(أ)لەخاڵی یەکەمی مادەی(٩)دا هەر پێکهاتەیەکی عێراق دەبێت پشکی هەبێت لە هێزەچەکدارەکان و دەزگای ئاسایش. لە بڕگەی(هـ)دا حکومەت پابەند دەبێت بە بڕیارە نێودەوڵەتیەکانەوە سەبارەت بە نەهێشتنی بلاّوبونەوەی و گەشەکردن و بەرهەم هێنان و بەرکارهێنانی چەکی ناوکی و کیمیاوی. لە مادەی(١٣)لەخاڵی یەکەم ئەم دەستوورە بە یاسای بالاّ و هەرە بەرز دادەنرێت لە عێراقدا و لە خاڵی(٢) شدا هاتووە کەنابێت یاسایەك دابنرێت پێچەوانەی ئەم دەستوورە بێت. لە بەندی دوو کە تایبەتە بەماف و ئازادییەکان تاکی کوردستانیش هەمان ئەو ئەرك و مافانەی هەیە کە خۆی لە(٣٢)ماددەدا دەبینێتەوە کە هەر تاکێکی عێراق هەیەتی بە پێی بڕگەی(أ)لە خاڵی شەشەم لە ماددەی(٦١) ئەندامانی ئەنجومەن مافی لێپرسینەوەی سەرۆك کۆماریان هەیە بە پێی بڕگەی(ج)لە بڕگەی(٧)ی هەمان مادده(٢٥)ئەندام پەرلەمان دەتوانن سەرۆك وەزیرو وەزیرەکان بانگێشتی پەرلەمان بکەن بۆ لێپرسینەوە لەکارو بارەکانیان، هەروەها لە خاڵی(١)ی بڕگەی(ب)دا لە خاڵی هەشتەمی هەمان مادده دا هاتووە سەرۆك کۆمار مافی دەست پێ لەکارکێشانەوەی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی هەیە.

خشتەی ژمارە(٤٠)

---

[٦٣٧] - لیژنەکە بە بڕگەی یەکەمی فرمانی ژمارە(١٥ی ساڵی ٢٠٠٥)ی جەعفەری دروست کرا، کە پێك هاتبوو لە ١١ ئەندام و سەرۆکێك بە سەرۆکایەتی حمید مەجید موسا، کە پێنج لە ئەندامەکانی پلەی وەزیریان هەبوو لە حکومەتەکەی خۆیدا، هەروەها لە بڕگەی دوو دا وەزیرو لایەنە پەیوەندی دارەکانی پەیوەست کردبوو بەم بڕیارە. بۆزانیاری زیاتر لە سەر پێکهێنانی لیژنەکەو ناوی ئەندامەکانی بڕوانە: لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠ی مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩-٣٠.

[*] - دەستووری هەمیشەیی بریتی بوو لەو دەستورەی کەلەلایەن لیژنەیەکی تایبەتمەندی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراقی هەڵبژێردراو نوسرایەوە کە لە پێشەکیەك و شەش بەند پێکهاتبوو کە دابەش کرابوو بەسەر(بنەماگشتیەکان(١٣)مادده،ماف و ئازادیەکان(٣٣)، دەسەلاّتی فیدراڵی(٦٢)مادده، بوارەکانی دەسەلاّتی فیدراڵی(٧) مادده، دەسەلاّتی هەرێمەکان(١٠)مادده،حوکمە کۆتایی و گواستراوەکان(١٩)مادده) کە سەرجەم دەکاتە(١٤٤)مادده.بۆزانیاری زیاترلە سەربەندەکانی دەستووری هەمیشەیی عێراق بڕوانە:

http://www.cabinet.iq/dostor.htm

ئەنجامی ڕاپرسی لە سەر دەستووری هەمیشەیی عێراق[٦٢٨]

ناوی پارێزگا	ژمارەی بەڵێ	ژمارە نەخێر	ڕیژەی بەڵێ	ڕێژەی نەخێر	کۆ
ئەنبار	٧٩٠٨	٢٥٢٠١١	٪٣.٠٤	٪٩٦,٩٦	٢٥٩٩١٩
بابل	٥١٤٢٠٧	٢٩٥٧٢	٪٩٤,٥٦	٪٥,٤٤	٥٤٣٧٧٩
بەغدا	١٦٤٧٧٦٣	٤٧٢٨٥٢	٪٧٧,٧٠	٪٢٢.٣٠	٢١٢٠٦١٥
بەسره	٦٦٣٥٠٠	٢٧٥٢٤	٪٩٦.٠٢	٪٣.٩٨	٦٩١٠٢٤
دهۆك	٣٨٥٨٠٨	٣٣٩٠	٪٩٩.١٣	٪٠٨٧,	٣٨٩١٩٨
دیاله	٢٤٤٥٣٧	٢٣٢٤٤٣	٪٥١.٢٧	٪٤٨٧٣,	٤٧٦٩٨٠
هەولێر	٨٢٥٢٥١	٥٣١٩	٪٩٩.٣٦	٪٠٦٤,	٨٣٠٥٧٠
کەربەلا	٢٥٥٦١١	٩٠٦٣	٪٩٦.٥٨	٪٣٤٢,	٢٦٤٦٧٤
کەرکوك	٣٤١٤٢٦	٢٠١٢٦٢	٪٦٢.٩١	٪٣٧٠٩.	٥٤٢٦٨٨
میسان	٢٤٨٤٥٢	٥٦١٥	٪٩٧,٧٩	٪٢٢١,	٢٥٤٠٦٧
موسەننا	١٨٣٢٠٢	٢٥٠٨	٪٩٨,٦٥	٪١٣٥,	١٨٥٧١٠
نەجەف	٢٨٩٨٩٨	١٢٥٢٢	٪٩٥.٨٢	٪٤١٨.	٢٩٩٤٢٠
نەینەوا	٣٢٢٨٦٩	٣٩٥٨٨٩	٪٤٤,٩٢	٪٥٥٠٨,	٧١٨٧٥٨
قادسیه	٢٨٧٤٧٨	٩٦٩٨	٪٩٦,٧٤	٪٣٢٦,	٢٩٧١٧٦
سەلاحەدین	٩٣٠٨٦	٤١٧٠٦٦	٪١٨,٢٥	٪٨١٧٥,	٥١٠١٥٢
سلێمانی	٧١٦٢١٠	٧٥١٣	٪٩٨,٩٦	٪١٠٤.	٧٢٣٧٢٣
زیقار	٤٥٠٥٠٩	١٣٢٠١	٪٩٧,١٥	٪٢٨٥,	٤٦٣٧١٠
واست	٢٦٨٠٨١	١٢٠٤٧	٪٩٥,٧٠	٪٤٣٠,	٢٨.١٢٨
کۆ	٧٧٤٢٧٩٦	٢١٠٩٤٩٥	٪٧٨,٥٩	٪٢١٤١,	٩٨٥٢٢٩١

هەروەها لەخاڵی یەکەم مادەی(١١٢)دا هاتووەکە حکومەتی فیدڕاڵی لەگەڵ هەرێم و پارێزگا بەرهەمهێنە-رەکانی نەوت و غازی بەرهەمهێنراوی کێڵگەکانی ئێستا بەڕێوە دەبات بەمەرجێك داهاتەکانیان بەشێوەیەکی دادپەروەری بە گوێرەی دابەش بوونی دانیشتوان لەسەرجەم پارچەکانی وڵاتدا دابەش بکرێت لەگەڵ دیاری کردنی پشك بۆ ماوەیەك بۆ ئەو هەرێمە زیان لێکەوتوانەی ڕژێمی پێشوو بێبەشی کردبوون و ئەوانەش کە پاشتر زیانیان لێکەوت بە جۆرێك کە گەشەسەندێکی هاوتەریب بۆ ناوچە جیاوازەکانی وڵات مسۆگەر بکات و ئەمەش بەیاسا ڕێکدەخرێت.

لەخاڵی دووەمی هەمان مادەدا هاتووەکە"حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان پارێزگا بەرهە - مهێنەرەکان بەیەکەوە هەڵدەستن بە ڕەنگرێژکردنی سیاسەتی ستراتیجی پێویست بۆ بەرەو پێشبردنی سامانی نەوت و غازبە جۆرێك کەببێتە مایەی دەستخستنی زۆرترین سوود و کەڵك بۆ گەلی عێراق ئەویش بە پشتبەستن بە نوێترین تەکنیکی بنەماکانی بازارو هاندان وەبەرهێنان.

هەروەها لە مادەی(١١٥)دا هاتووە"هەرشتێك لە سنووری دەسەڵاتە تایبەتییەکانی حکومەتی فیدراڵ دا ئاماژەی پێنەکرابێت، ئەوە دەبێتە دەسەڵاتی هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی کە نا کەونە سنووری هیچ

[٦٢٨]- کۆمسیۆنی سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان لە عێراق، ڕاپۆرتێك بۆ ئەنجومەنی نوێنەران، و. ساڵح محەمەد ئەمین و هی تر، بە بێ ناوی شوێنی چاپ، ساڵی٢٠٠٦، ل٥٠-٥١.

هەرێمێکەوە. ئەگەر ناکۆکی دروست بوو لە سەر دەسەڵاتە هاوبەشەکانی نێوان فیدڕاڵی و حکومەتی هەرێمەکان ، ئەوا پێشینە بۆ یاسای هەرێمەکەیە.

لـە مـادەی(١١٧)ی تایبـەت بـە هەرێمـەکان دان بـە دەسـەڵاتی ئێسـتای هـەرێمی کوردسـتان دەنێـت وەك هەرێمێکی فیدڕاڵی. هەروەها لە مـادەی(١٣٤)ی تایبـەت بـە دادگـای تـاوانی عێـراق هـاتووە کـە وەك دەسـتەیەکی دادوەری سەربەخۆ بەردەوام دەبێت لە سەر ئـەنجام دانـی کارەکـانی بـۆ چـاو خشـاندنەوە بـە تاوانـەکانی ڕژێمـی دیکتـاتۆری پێشـوو سـەرانی ڕژێمەکـە، هـەروەها دەسـتەی بـاڵای ڕیشـەکێش کردنـی بـەعس وەك دەسـتەیەکی سەربەخۆ بەردەوام دەبێت لە کارەکانی.

لەمادەی(١٣٦)دا هاتوە کە دەستەی داواکاری موڵکداریەتی وەك دەستەیەکی سەربەخۆ بەردەوام دەبێت لـە ئەنجام دانی کارەکانی، هەروەها لە مادەی١٤٠دا هاتوە:

یەکەم : دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن هەنگاوی پێویست دەنێت بۆ تەواو کردنی جێبەجێکردنی پێداویستییەکانی ماددەی٥٨ لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە بەهەموو بڕگەکانیەوە.

دووەم: ئەو بەرپرسیارێتیەی لە سەر شانی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنە لە حکومـەتی ئینتقالیـدا کـە لـە مـادەی ٥٨ی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە ئاماژەی پێکراوە، بەردەوام دەبێت و دەکەوێتە ئەسـتۆی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنی هەڵبـژێردراو بـەگوێرەی ئـەم دەسـتورە بـۆ ئـەوەی بەتـەواوی جـێ بـەجێ بکرێت(ئاسـایی کردنەوە، سەرژمێری، لە کۆتاییدا نـەنجام دانـی ڕاپرسـی لەکـەرکوك و ناوچـەکانی تـر، کـەناکۆکیان لەسـەرە بـۆ دیاریکردنی ویستی هاوڵاتیان)لە ماوەیەکی دیاریکراودا کەلە مانگی(کانوونی یەکەمی٢٠٠٧)تێ پەڕ نەکات.

هەروەها لە ماددەی(١٤١)دا هاتووە کە"کارکردن بەو یاسایانەی کە لە هـەرێمی کوردسـتان لـە سـاڵی١٩٩٢ وە وە دەرکراوە بەردەوام دەبێت، بەهەمان شێوە ئەو بڕیارانەش کارپێکراون کە لـە حکومـەتی هـەرێمی کوردسـتان دراون، لەوانــەش بڕیارەکـانی دادگـا و گرێبەسـتەکان، ئەگـەر هەموارنـەکرابن یـان هەڵنەوەشـابنەوە بـەپێی بڕیارەکانی هەرێمی کوردستان لەلایەنی پەیوەندی دارەوە، بەمەرجێك پێچەوانەی دەستور نەبێت.

هـەروەها لـەمادەی١٤٣ دا هـاتووە کە"یاسـای بـەڕێوەبردنی دەوڵـەت بـۆ قۆنـاغی گواسـتنەوە و پاشـکۆکەی هەڵدەوەشێنەوە لە پاش پێکهێنانی حکومەتی نوێ جگە لە بڕگەی(أ)ی ماددەی(٥٣)و ماددەی(٥٨).

بـۆ پێکهێنـانی حکومـەتی هەمیشـەیی و هەڵبـژرادنی(٢٧٥)ئەنـدامی پەرلـەمان، خـەڵکی عێـراق کـە لـە بەرواری(١٥ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٥)ڕوویان کردە بنکەکانی دەنگدان ڕێژەی بەشـداری لـەم پرۆسـەیەدا(١٢١٩١١٣٣) کەس بەشداریان کرد واتە(٧٤٪)ی ڕێژەی دەنگ دەران بـۆ هەڵبـژاردنی(٢٣٠)کورسـی و ٤٥کورسـیەکەی تـریش بـۆ لەبری دانراوە تایبەتەکان، سەرئەنجام لیستی هاوپـەیمانی کوردسـتان(٥٣)کورسـی و لیسـتی یـەکگرتوی ئیسـلامی کوردستان(٥)کورسییان بەدەست هێنا.بڕوانەخشتەی ژمارە(٤١).

جەعفەری لە لایەن سەرکردایەتی کوردی و لیستی هاوپەیمانی کوردستانەوە* سەرزەنشتێکی زۆری کرا لەسەر جێ بەجێ نەکردنی ئەو بڕگەو ماددانەی کەتایبەت بوون بە ناوچەی ململانێ، چ لە پرۆتۆکۆلەکە یان لە بڕگەکانی یاسای کاتی بەڕێوەبردنی وڵات، بۆیە سەرکردایەتی کوردی زۆر بە توندی دژی کاندید کردنە- وەی جەعفەری بوون لە گرتنە پۆستی سەرۆك وەزیرانی حکومەتی هەمیشەیی.

---

* - بۆ نموونە دکتۆر بەرهەم- یش لە(٢ی تەموزی ٢٠٠٥)نامەیەکی ئاراستەی جەعفەری کرد، لە چوار خاڵ پێکهاتبوولە خاڵی دووەم داهـانی جەعفـەری دابـوو بۆ ئاسایی کردنەوە بارودۆخی ناوچە دابڕاوەکان، بۆبینینی نامەکە بڕوانە: پ. هاوڵاتی، لە نامەیەکی تایبەتدا دکتۆر بەرهەم ڕەخنـە لـە جەعفـەری دەگرێـت، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٢٣٢)،١٣تەمووزی٢٠٠٥، ل٣.

خشتەی ژمارە(٤١)

ژمارەو دابەش بوونی کورسی لیستە کوردییەکان[٦٢٩]

پارێزگا	ژمارەی لیست	ناوی کیان	ژمارەی دەنگدەر	ژمارەی کورسی	ژمارەی کورسی لیستی کوردی	ژمارەی کۆی کورسی پارێزگاکە
دیالا	٧٣٠	لیستی هاوپەیمانی	٦٤٣٧٠	٢	٢	١٠
هەولێر	٧٣٠	لیستی هاوپەیمانی	٧٧٢٩٩٨	١٢	١٣	١٣
	٥٦١	یەکگرتوی ئیسلامی کوردستان	٢٩٦٢٠	١		
بەغداد	٧٣٠	لیستی هاوپەیمانی کوردستانی	٢٦٥٤٢	١	١	٥٩
سلێمانی	٧٣٠	لیستی هاوپەیمانی کوردستانی	٦٩٦٩٩٩	١٣	١٥	١٥
	٥٦١	یەکگرتوی ئیسلامی کوردستان	٨٦٠٧١	٢		
سەلاحەدین	٧٣٠	لیستی هاوپەیمانی کوردستان	٧٣٠٢٦٨٥٣	-	-	٨
نەینەوا			١٧٩١٢٧	٤	٤	١٩
کەرکوك		لیستی هاوپەیمانی کوردستان	٣١٢٧٥٤	٥	٥	٩
دهۆك		لیستی هاوپەیمانی کوردستان	٣٧٧٤٣٧	٦	٧	٧
		یەکگرتوی ئیسلامی کوردستان	٢٩٦٥٢	١		
واست		لیستی هاوپەیمانی کوردستانی	١٣٨٢	٠	٠	٨
کۆ لە سەر ئاستی پارێزگاکان					٤٧	٢٣٠
لەکۆی سەرجەمی کورسیەکان					٥٨	٢٤٥

لە سەرئەنجامی هەڵبژاردنەکانی(٣١ی کانونی دووەمی ٢٠٠٥)، لیستە براوەکان، حکومەتی هەرێمی کورد-ستانیان[*]پێکهێنا، نێچیرڤان بارزانی[**] سەرۆکایەتی کابینە تازەکەی دەکرد[***] ، مەسعود بارزانیش[****]بوو بە

[٦٢٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٩٣و١٧٣-٢٦٢.

[*] - حکومەتی هەرێمی کوردستان سەرەتا لە(٢٧)وەزارەت پێکهاتبوو، لەگەڵ(٩)وەزیری هەرێم، پێکهاتەی حکومەت لە چەند پارتێکی سیاسی ڕەنگدانەوەی پێکهاتە جیاجیاکانی خەڵکی هەرێمی کوردستان دەنوێنێت وەکو کلدانی و ئاشوری و تورکمان و کوردی ئێزیدی... پاشان کەم کرایەوە بۆ٢٩ وەزارەت و ٨ وەزیری بێ وەزرات: تا ڕۆژی٦ی نیسانی٢٠٠٩ سێ وەزارەت یەکی نەگرتبووەوە بەلاّم لە ڕۆژی٦ی نیسان هەردوو وەزارەتی پێشمەرگە وناوخۆ یەکی گرتەوە، بەلاّم وەزارەتی دارایی یەکی نەگرتەوە... بۆزانیاری زیاتر لە سەر ئەنجومەنی وەزیرانی هەرێم و وەزیرو وەزارەتەکان و بەرنامەی وەزارەتەکەی نیچرڤان بارزانی بڕوانە:

a_http://www.krg.org/articles/detail.asp?rnr=235&lngnr=13&smap=14161111&anr=11924
b_ http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=14121111 &rnr=231&anr=16883

[**] - ناوی تەواوی نیچیرڤان ئیدریس مستەفا، لەساڵی١٩٦٦ لەدایك بووە، دەرچوی کۆلێژی زانستە ڕامیاریەکانی تارانە، پاش کۆچی باوکی دەستی بە خەباتی ڕامیاری کرد، لە ساڵی١٩٨٩ بو بە ئەندامی پۆلێت بیرۆ، لە ساڵی١٩٩٦ بوو بە جێگری سەرۆکی حکومەت، لەساڵی١٩٩٩ بو بە سەرۆك وەزیرانی کابینە چوار، لە(٧ی ئایاری٢٠٠٥)بو بەسەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستان(کابینەی پێنجەم).

http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=١٣&smap=٠٤٠٥٠٠٠٠&rnr=٢٥٤٢٥

[***] -حکومەتەکەی نیچیرڤان بارزانی کۆمەڵێك ڕەخنەی لێ گیرا وەك بوونی گەندەڵی لە دام و دەزگاکاندا، حکومەت بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەکی بەرەنگار بوونەوەی گەندەڵی پێکهات لە(٢٤ی ئەیلولی ٢٠٠٨)لە ٧وەزیر... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: هاوڕێ ڕەواندوزی، لیژنەی چاکسازیی کارگێری و نەهێشتنی گەندەڵی ڕاپۆرت دەدەنە ئەنجومەنی وەزیران، ڕۆژنامە کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٦٦٩)، ٥ئەیلولی٢٠٠٨، ل٣.وە لەلایەن ڕێکخراوی ئەمنیستی ئینتەرناشناڵ تاوانبار کرا بە پێشێل کاری مافی مرۆڤ.. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:-

http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=١٣&smap=٠١٠١٠٢٠٠&rnr=٢٦&anr=٢٩٠٥٠

بەلاّم ڕۆلێکی گەورەی بینی لە پێشکەش کردنی خزمەت گوزاری و ئاوەدان کردنەوەی وڵات، جگە لەوەی کە بارودۆخێکی هێمن و کەشێکی نموونەیی ئاسایشی لە چاو بەشەکانی تری عێراق پێشکەش بە قەڵەم ڕەوی دانیشتوانی حکومەتی هەرێمی کوردستان کرد، جگە لەوەی کە ئابوری هەرێم زۆر بوژایەوە بەجۆرێك بە پێی ئاماری وەزارەتی پلان دانانی عێراق: تێکڕای ڕێژەی هەژاری لە١٥ پارێزگای عێراق دا دەکاتە(٣٢,٢٪)، بەلاّم لە هەرسێ پارێزگاکەی هەرێم دا دەکاتە(٥٪)، پارێزگای کەرکوك کەمتری ڕێژەی بەردەکەوێت ڕێژەکەی(١١٪)بەلاّم پارێزگای موسەننا بەرزترین ڕێژەی بەردەکەوێت ڕێژەکەی(٤٩٪)... بۆ

سەرۆکی هەرێم... دروست کردنی وەزارەتێك بەناوی(وەزارەتی کاروباری ناوچەکانی دەروەی هەرێم*) بە هەند وەرگرتنی ناوچەکانی دەرەوەی هەرێمی لە دیدی حکومەتی هەرێم پیشان دەدا...

٤ - ماوەی فەرمان ڕەوایی نوری مالکی** - ڕۆژگاری ئەمڕۆمان(٢٠ی ئایاری٢٠٠٦- بەردەوام)

پاش دروست کردنی یەکەم حکومەت کە بە دەستووری هەمیشەیی کاری دەکرد، پارتە بەشدار بووە سەر-کەوتووەکان بەرنامەیەکی ڕامیارییان داڕشت وەك ئەجندای حکومەتی نوێ کە لە٣٢خاڵ پێکهاتبوو، لە خاڵی (١)دا پابەند بوونی حکومەتیان بەدەستور ڕاگەیاندبوو، هەروەها لە خاڵی(٧) دا هەموو جۆرە دیکتاتۆریەك و سەرکوت کردن و هۆزگەرێتی و ڕەگەز پەرستی قەدەغە کرابوو، هەروەها لە خاڵی(١٢)دا پێشینەدرا بوو بەو ناوچانەی کە زەرەرمەند بوون لە ئاوەدان کردنەوە ولاتدا، هەروەها لە خاڵی(٢٠)داوای بەهێزکردنی ڕۆڵی هەرێمەکان کرابوو هەوەها لە خاڵی(٢٢)دا هاتوە کە"حکومەت پابەندە بە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ی دەستور ، مادەی ٥٨ی پێشووی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بە هەموو بڕگەکانیەوە کە لە سێ قۆناغدا خۆی دەبینێتەوە : ئاسایی کردنەوەو ئامار و ڕاپرسی لە کەرکوك و ناوچەکانی دی ململانێ. حکومەت لە سەرەتای دروست بوونیەوە هەنگاوی پێویست ئەگرێتەبەر بۆ ئاسایی کردنەوەو گەڕانەوە ئەو قەزاو ناحیەیانەی کە لە کەرکوك دابڕاون لەبنەڕەتدا. ئەم قۆناغەش لە(٢٩ی ئازاری ٢٠٠٧)کۆتایی دێت و قۆناغی ئامار کردن لە(٣١)ی تەمووز کۆتایی دێت و قوناغی کۆتایی کە ڕاپرسیە لە(١٥ی تشرینی دووەم ٢٠٠٧)کۆتایی دێت."

هەوەها لە خاڵی(٢٣)دا هاتووە کە"جەخت کردنەوە لە پرەنسیپی هاوسەنگی و توانا لە بەڕێوەبردنی ولات و دابەش کردنی بەرپرسیارێتی و دامەزراندن لە دامەزراوە حکومییەکان و سوپاو پۆلیسی و دەزگای ئاسایش و باڵوێزەکان..."هەروەها لە خاڵی(٣٠)دا هاتوە"وەستاندنی کاری ڕاگواستنی زۆرە ملێ لە سەرجەم ولاتدا، و گەڕانەوەی کۆچ پێکراوەکان بۆ شوێنی دانیشتوانیی بنەڕەتیان"[٦٣١].

زانیاری زیاتر بڕوانە: أ- کوردستانی نوێ، وەزارەتی پلان دانانی عێراق: کەمترین ڕێژەی هەژاری لەهەرێمی کوردستاندایە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٨٥٥)، ٢٧نیسانی٢٠٠٩، ل١.ب- ئاسۆ، هەژاری لە کوردستان لە ئاستێکی نزم دایە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٥٩)، ٢٧ی نیسانی٢٠٠٩، ل١٤-١٥. جگە لەوەی کە لە= حکومەتەکەی نیچیرڤان بۆ یەکەمین جار لە مێژوویی دەسەڵاتی کوردی دا بە فەرمی لە ڕێگەی بۆرییە نەوتیەکانی عێراقەوە نەوتی کێڵگە نەوتیەکانی تاوکی و تەقتەقی گەیاند بە بازارەکانی دەرەوە بە گوژمەی ڕۆژانەی(١٠٠٠٠٠)بەرمیل. ڕێگە دان بە هەناردە کردنی نەوتی هەرێم ناڕاستەوخۆ دان پیانانی حکومەتی فیدڕاڵە بە گرێ بەستە نەوتییەکانی هەرێمی کوردستان و جگە لەوەی کە سوودێکی ڕامیاری مەزن تری لە پشتە .

**** - ناوی تەواوی(مەسعود مستەفا)یە لە(١٦ی ئابی١٩٤٦)لەمهابادی کوردستانی خۆرهەلات لە دایك بووە، پاش ڕوخاندی کۆماری مهاباد لەگەڵ هەندێك لە ئەندامانی خانەوادەکەی دەگەڕێنەوە بۆ عێراق و ڕژێمیش نەفییان دەکات بۆ بەسرەو بەغداد... لەساڵی١٩٦٢ پەیوەندی بە شۆڕشەوە دەکات، لە ساڵی١٩٧١لە گۆنگرەی هەشتەم دا بەئەندامی کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە، لە(٢٦ نیسانی١٩٧٦)لەگەڵ هەندێك لەهەڤاڵانیدا سەرکردایەتیەکی کاتییان بۆ پارتی دیموکراتی کوردستانیان دروست کردەوە کە بەشۆڕشی گولان دەناسرێت، لە کۆنگرەی نۆیەم لە مانگی تشرینی دووەمی١٩٧٩ بەسەرۆکی پارتی هەڵبژێردرا، ئەندامی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووەو لە(انیسان-٣٠نیسانی٢٠٠٤)سەرۆکی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا بووە، لە١٢حوزەیرانی٢٠٠٦،وەك سەرۆکی هەرێمی کوردستان دەست بەکار بوو ئێستاش هەربەردەوامە.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.krp.org/kurd/krp/default.aspx?gid=28&SM=52

* - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر کارو پڕۆژەکانی وەزارەتی کاروباری ناوچەکانی دەروەی هەرێم بڕوانە:

http://www.moera-krg.org

** - ناوی تەواوی(نوري كامل محمد حسن المالكي)لە ساڵی١٩٥٠ لە قەزای طویریج ی پارێزگای بابل لە بنەماڵەیەکی ناسراولە دایك بووە.. لەساڵی١٩٧٠ پەیوەندی کردووە بە حزبی دەعواوە، لەساڵی١٩٧٩ڕژێم فرمانی لە سێدارەدانی بەسەردا سەپاندووە، ئاوارە بووەو لە ئێران و سوریا ژیانی بەسەر بردووە، لە نیسانی٢٠٠٣ گەڕاوەتەوە عێراق، چەندین پۆستی لە حکومەتی عێراقیدا وەرگرتووە، پاش ئەوەی کە سەرکردایەتی کورد ڕازی نەبوو بە وەرگرتنی پۆستی سەرۆك وەزیری حکومەتی نوێ لە لایەن جەعفەری... مالکی لە ئایاری٢٠٠٦ یەکەم حکومەتی هەمیشەیی پێك هێنا...بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ژیانی مالکی بڕوانە:

http://www.cabinet.iq/hokoma.htm

631_www.iraqipresidency.net/

پاش ئەوەی کە مالکی ڕاسپێردرا بۆ پێکهێنانی یەکەم حکومەتی هەمیشەیی بۆماوەی(٤)ساڵی ڕۆژژمێری، مالکی بەرنامەی حکومەتەکەی ڕاگەیاند، ئەوەی کە تیابەت بوو بە هەرێمی کورستان بەناوچە تازە ئازاد کراوەکانیشەوە لە بەرنامەی کاری حکومەتەکەی مالکی دا لە خاڵی یەکەمی دا هاتوە کە حکومەت کار دەکات لە سەر بنەمانی هاوبەشی بەشداری کردنی پێکهاتەکانی عێراق، بە پشت بەستن بەئەنجامەکانی هەڵبژرادن. هەروەها لە خاڵی دووەمدا پاپەندی خۆی بە دەستوورەوە پیشان داوە، لە خاڵی(٧)دا دیکتاتۆری و ڕەگەز پەرستی قەدەغە دەکات. لە خاڵی(١٣)ی کارنامەکەیدا هاتوە کە لەو پلانەی کە داڕێژراوە بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵات، ڕەچاوی بارودۆخی ئەو ناوچانە دەکرێت کە خەڵك و خاکەکەی تووشی وێران کاری بوون بە هۆی سیاسەتی ڕژێمی پێشوو. لە خاڵی(١٤)دا جارێکی کە جەخت لە چالاکردنی ئاوەدان کردنەوە ئەو ناوچانەی سەرەوە دەکات... لە خاڵی(٢١)دا داوای زیاد کردنی ڕۆڵی هەرێم و پارێزگاکان دەکات. لە خاڵی(٢٢) دا هاتووەکە"حکومەت پابەندە بە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ دەستور، کە پێشتر ماددەی٥٨ بوو لە یاسای بەڕێوەبردنی وڵات و بە سێ قۆناغ: ئاسایی کردنەوە و ئامار و ڕاپرسی لە کەرکوك و ناوچەکانی دی ململانێ، حکومەت لە ساتە وەختی دەست بە کار بوونی هەنگاو پێویست دەنێت بۆ ئەنجام دانی ئاسایی کردنەوە، وەك گەڕانەوەی قەزاو ناحیە دابڕاوەکانی کەرکوك بۆ باری ئاسایی پێشوو تا بەرواری(٢٩ی ئازاری٢٠٠٧)زاینی و دەست پێکردنی قۆناغی دووەم کە ئامارە لە(٣١ی تەمووزی ٢٠٠٧)و ئەنجام دانی ڕاپرسی کە قۆناغی کۆتاییە لە(١٥ی تشرینی دووەمی٢٠٠٧)[*].

پاش ئەوەی کە مالکی یەکەم کابینەی حکومەتی هەمیشەیی پێك هێنا[**]. چارەسەرکردنی کۆتایی ناوچە دابڕاوەکانی کەوتە ئەستۆ، بە پێی مادەی١٤٠، دەبوایە چارەنووسی کارگێڕی ئەو ناوچانە تا بەرواری(٣١ی کانونی یەکەمی ساڵی٢٠٠٧)یەکلایی بکرایەتەوە.

لە بەیانی(١٥ی شوباتی٢٠٠٧) ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق دا لە خاڵی حەوتەم بڕیار لە سەر چارەسەرکردنی کۆمەڵێك پرس دا وەك مادەی١٤٠.[***]

ئەنجومەنی وەزیران بەفرمانی دیوانی ژمارە(٤٦)بە دانە(عدد)ی(م ر ن/١٣٧٣/٤٨)لە بەرواری(٩ئابی٢٠٠٦) لیژنەی مادەی١٤٠ پێکهێنا[****] و بە پێی فرمانی دیوانی ژمارە(٨٤)ی عددی(م ر ن/٢٨٣٢/٤٨)ئەحمەد شەیاع وەك

---

[*] - بەرنامەی حکومەتەکەی مالکی پێکهاتبوو لە٣١ خاڵ کە سەرجەم بوارەکانی دەستووری و کارگێری و ڕامیاری و ئابوری، جوگرافی و ڕۆشنبیری کۆمەڵایەتی... دەگرتەوە، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەرنامەی حکومەتەکەی مالکی بڕوانە:
http://www.pmo.iq/index/barnamij112.htm

[**] - کابینەکەی مالکی لە٣٩وەزارەت پێکهاتبوو، کوردەکان بە(٧)وەزیر بەشداریان کرد، جگە لەوەی کە جێگری یەکەمی سەرۆك وەزیر بە د. بەرهەم ئەحمەد ساڵح سپێردراو، جگە لەوەی مام جەلال-یش وەك سەرۆك کۆمار دیاری کرا..

[***] - بەیانەکە لە١٠خاڵ پێکهاتبوو کە سەرجەم لایەنەکانی یاسایی و ڕامیاری دەستووری و کارگێری... دەگرتەوە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=٣٧٤٣&type=documents

[****] - لیژنەکە پێکهاتبوو لە(سەرۆك)هاشم عەبدول ڕەحمان شبلی وەزیری داد، ئەندامان: جواد پۆلانی وەزیری ناوخۆ، نەرمین عوسمان وەزیری ژینگە، جاسم محمد جەعفەر وەزیری وەرزش و لاوان،(بابەکر سدیق ئەحمەد و محمد خلیل نصەیف وتەحسین محەمەد عەلی کەهیە و ئاشور بینامین(ئەندامانی لە ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك))، محمەد ئیحسان سلێڤانی(نوێنەری هەرێمی کوردستان): أ- رئاسة مجلس الوزراء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق. توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدرسابق، ل٢١. ب - لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەو ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨-٣٩. وە لیژنەکە لە دووەم کۆبونەوە ڕۆژی(١٢ی ئەیلولی٢٠٠٦)بڕیاری دا بە دروست کردنی ٥ لیژنە(سکرتاریەت، مالی، هونەری، گەڕان بەشوێن ڕاستیەکان، و بەدوادا چوون)و کردنەوە سێ نوسینگە لە کەرکوك(٧٠کارمەند)، نوسینگەی شەنگار(١٠)کارمەند، نوسینگەی خانەقین(١٨)کارمەند. واتە سەرجەم لیژنەی مادەی(١٤٠)بریتی یە لە(١٠٣)کەس پاشتر لە ڕۆژی١٢ کانونی یەکەم لیژنەی(چارەسەری لیژنەی کێشەی موڵکیەتی خانووبەرە)دروست کرا، و بڕی(٢٠٠ملیۆن دۆلاریشیان بۆ تەرخان کرا کاری لیژنەکە بریتی بوو لە ئاسایی کردنەوە بارو دۆخ بۆ پێش(١٧ی تەمووزی١٩٦٨)وەك ئاسایی کردنەوەی ناوی شوێنەکان... بۆ ناوی پێشووی خۆی وئاسایی کردنەوەی سنووری کارگێرییەکان و گەڕاندنەوەی کارمەندە هاتو ڕۆیشتوەکان بۆ شوێن و سەر کاری خۆیان چارەسەرکردنی کێشەی موڵکداریەتی خانووبەرەو گەڕاندنەوەی ئەو ڕاگوێزراو کۆچپێکراو و کۆچ کەرانەی کە ئارەزووی گەڕاندنەوەی ئەکەن بۆ ئەو شوێنانەی کە ئەم بڕیارانە ئەیگرێتەوە بۆ شوێنی پێشووی

سەرۆکی دەستەی چارەسەری کێشەی خانووبەرە و ئەنوەر حەمید بریقدار سەرۆکی پارتی دادی تورکمانی عێراقی و حنان سەعید محسن الفتلاوی بە پێی فرمانی دیوانی ژمارە(٢٢٣)بە عددی(م رن/٤٨/٧٧٤٣) لەبەرواری(٣ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٧)بۆ لیژنەکە زیاد کرا، سەرۆکی لیژنەکە لەبەرواری(٤ی نیسان)دەستی لە کار کێشایەوە و لە ڕۆژی(٣١ی تەموزی٢٠٠٧)بەڕێز ڕائید جاهد فەهمی بەسەرۆکایەتی لیژنەکە هەلبژێردرا بە پێی بڕیاری دانیشتنی ئەنجومەنی وەزیران لە بەرواری(٣١ی تەموزی٢٠٠٧)و بەپێی نوسراوی گشتی ژمارە(ش و /١٣٠٩٣/١/٨)لەبەرواری(٢ی ئابی٢٠٠٧[٦٣١]).

پاش ئەوەی لیژنەکە دەست بەکار بوو چەند بڕیارێکی دەرکرد [*]، وەك[٦٣٢]: بڕیاری ژمارە(١)لە بەرواری(١٠ی کانونی دووەمی٢٠٠٧)کە تایبەت بوو بە گەڕانەوەی سەرجەم فەرمان بەرە دەرکراوەکانی نەتەوە جیاوازەکان لە(١٧ی تەمووزی١٩٦٨)وە و گەڕانەوەیان بۆ سەر کارو شوێنی پێشووی خۆیان.

بڕیاری ژمارە(٢)ی عددی(٢٤)لەبەرواری(١٦کانونی دووەمی٢٠٠٧)کە تایبەت بووبە گەڕانەوە سەرجەم خێزانە دەرکراو ڕاگوێزراوەکان کە لە ناوچەی ململانێ دەرکراون یان ڕۆیشتوون لە ئەنجامی سیاسەتی ڕژێمی پێشوولە(١٧ی تەمووزی١٩٦٨)و پێدانی زەوی نیشتەجێ بوون و قەرەبووکردنەوەیان بە(٥)ملیۆن دینار، بەلأم ئەوانەی لە ناو سنووری شارەوانی کەرکوکن بڕەکەی(١٠)ملیۆن دینار بێت. و دەستەی چارەسەرکردنی کێشەی موڵکدارێتی خانوو زەوی چارەسەری گشت کێشەکانی خانووبەرە دەکات لەناوچەی ململانێ کەڕژێمی پێشوو دەستی بەسەرداگرتوون.

بڕیاری ژمارە(٣)ی بەرواری(٤)ی شوباتی٢٠٠٧ کە کەتایبەتە بە هاوردەکان: بڕیار درا بە گەڕانەوەی سەرجەم هاتوەکانی ناوچەی ململانێ لەبەرواری(١٧ی تەموزی١٩٦٨)بۆ شوێنی پێشووی خۆیان و پێدانی بڕی(٢٠)ملیۆن دینار و پارچەیەك زەوی و گواستنەوەی تۆماری ناسنامەیان بۆ شوێن بنەڕەتی خۆیان و بە قەرەبوو کرنەوە.

بڕیاری ژمارە(٤)لیژنەکە لە بەرواری(٤ی ئازاری٢٠٠٧)بوو، ئەم بڕیارە سەرجەم گرێ بەستە کشتوکاڵەیەکانی هەڵوەشاندەوە کە مەبەست لێ ی بەعەرەب کردن بوو.

ئەنجومەنی وەزیران لە(٢٩ی ئازار)بڕیاری دا بە جێ بەجێ کردنی پێشنیارەکانی لیژنەی مادەی١٤٠وەك گەڕانەوەی فەرمانبەرە دەرکراو ڕاگوێزراوەکان، گەڕانەوەی خێزانە دەرکراو ڕاگوێزراوەکان بۆ ناوچەی ململانێ، قەرەبووکردنەوەیان بە پارچەیەك زەوی لەو ناوچانەی کەلێیان ڕاگوێزراون و پێدانی(٥)ملیۆن دینار، وە(١٠)ملیۆن دیناربۆ ئەوانەی لە سنووری شارەوانی کەرکوکن و چارەسەرکردنی سەرجەم کێشەی خانووبەرەی دەست بەسەردا گیراو، گەڕانەوەی سەرجەم ئەو هاوردانەی کە ئارەزووی گەڕانەوە دەکەن بۆ شوێنی پێشووی خۆیان و پێدانی(٢٠)ملیۆن دینارو پێدانی پارچەیەك زەوی و گواستنەوەی کۆبوونی خۆراکیان و سەرجەم بەڵگەنامەی فەرمییان و گواستنەوەی تۆماری باری شارستانییان و هەڵوەشاندەوەی سەرجەم گرێ بەستە کشتوکاڵییەکان کە مەبەست لێیان گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچەکە بووە.

خۆیان لەگەڵ قەرەبوکردنەوە دادپەروەرانەیان و گەڕاندنەوەی هاتووەکان(ئەوانە کە ناویان لە تۆماری١٩٥٧ دانیە)بۆ ئەوناوچانەی کەلێوەی هاتوون. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: رئاسة مجلس الوزراء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق.توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدر سابق، ص٣-٥و٢٧.

[٦٣١] - المصدر نفسه، ص٢-٣و٣٠-٣١و٤٧.

[*] - بۆ بینینی هەندێك لە بڕیارەکانی لیژنەکە بڕاوانە پاشکۆی ژمارە(٣).

[٦٣٢] - المصدر نفسه، ل٥٦-٩٢.

هەروەها لیژنەکە لە(١٣ی ئابی٢٠٠٧)کۆبوونەوەیەکی تریان کرد بڕیاریان دا بە پەسەند کردنی خەرج کردنی قەرەبوو بۆ ئەو خێزانانەی کە هاتون و مادەی١٤٠ دەیان گرێتەوە لە بەرواری(١ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٧).

بریای ژمارە(٦)دەرچوو لە(١ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٧)، تایبەت بوو بەکەرتی(٦٣)و(٣٩)ناوچەکانی (تسعین)و(حەمزە عەلی)و چەند بڕیارێك درا وەك گەڕانەوەی زەوییە داگیرکراوەکانیان.

لە بەرواری(٣ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٧)نوسروایێك بە نهێنی و تایبەت لە ڕائید فەهی- یەوە ئاراستەی سەر- ۆکایەتی وەزیران کراوە بۆ ڕاسپاردنی کۆمسیۆنی بالای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان بۆ ئەنجام دانی ڕاپرسی کە لە(٣١ی کانونی یەکەم)تێپەر نەکات.پاش ئەوەی کە(٨ی تشرینی یەکەم)ئەو نوسراوەیان ئاراستە دەکرێت، لەوەلامیاندا لە(٢٨ی تشرینی یەکەم) کۆمسیۆن ئاراستەی نوسینگەی سەرۆك وەزیرانی کردووە. دوای ئامادەکردنی تۆماری دەنگدەرانی کردووە، هەروەها داوای بریار دەرکردنی کردووە کە کێ مافی بەشداری بوونی هەیە، و داوای دیاری کردنی سنووری کارگێری و دیاری کردنی پرسیارەکان و دیاری کردنی رێژەی سەرکەوتن کراوە لە ڕاپرسی دا. نوسینگەی سەرۆك وەزیرانیش ئەم وەلامەی هاو پێچ کردووە بۆ لیژنەی مادەی١٤٠ لەبەرورای(٤ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٧)...

کارگێڕی کەرکوك سەرەڕای هەندێك کەم و کورتی بەلام هەر لەسەرەتای ڕزگار بوونی عێراق کۆمەڵێك کاری باشی کرد بۆ ئاسایی کردنەوەی دانیشتوان، بۆنموونە[٦٣٣]:

١- بەهاوکاری هێزە فرەڕەگەزەکان و حزب و ڕێکخراوەکان، توانی چەند ناوچەیەك تەرخان و دابەش بکات بەسەر ئاوارەگەڕاوەکاندا.

٢- لەڕێگای فەرمانگەی خۆراك و بەیارمەتی وەزارەتی بازرگانی توانی، بەشی هەرە زۆری فۆرمی خۆراکی ئاوارەکان بگوازێتەوە لەسەردەمی هەرسێ حکومەتەکەی عێراق دا...

پاش ئەوەی کەحکومەتی عێراقی هیچ یەکێك لە قۆناغەکانی مادەی١٤٠ جێبەجێ نەکرد، نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕۆژی(١٠ی ئابی ٢٠٠٧)بڕیارێکیان بە ژمارە(١٧٧٠)دەرکرد، بەمەبەستی پێشکەش کردنی ڕاوێژو هاریکاری کردنی عێراقییەکان لە چارەسەرکردنی سنووری کارگێری ناوچەکانی ململانێ، پاش ئەوەی کە هەریەکە لە ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمارو سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی عێراقی و سەرۆك وەزیرانی حکومەتی هەرێمی کوردستان ڕەزامەندییان پیشان دا بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشەکە لەماوەی شەش مانگی یەکەمی ساڵی٢٠٠٨...* ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستانیش دانیشتنی ئاسایی(٣٦)ی ڕۆژی(٢٦ی کانونی یەکەمی٢٠٠٧)ی تایبەت کرد بۆ گفتوگۆکردن لە سەر پێشنیارەکانی ستافان دی مەستورا بۆیە پەرلەمانی کوردستان بڕیاری دا"...بۆ دەرخستنی نیاز پاکی و پاراستنی بەرژەوەندیی باڵای نیشتمانی عێراقی و هەست

[٦٣٣]- جەلال جەوهەر، ماددەی(١٤٠)لە نێوان کەمتەرخەمی کوردو پشتگوێخستنی دەسەلاتداران لەعێراق و پلانی دوژمناندا !، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(١٣١)، ١٤ی شوباتی٢٠٠٧، ل١٥.

* بڕیاری(١٧٧٠)بریتی بوو لەو بریارەی کە لە دانیشتنی(٥٧٢٩)ڕۆژی١٠ی ئابی٢٠٠٧ ئەنجومەنی ئاسایش درا، لەسەر داوای وەزارەتی دەرەوەی عێراق بە نوسراوی ژمارە(S/٢٠٠٧/٤٨١) لە(٦ی ئابی٢٠٠٧)کە داوای لە نەتەوە یەکگرتووەکان کردبوو بە پێشکەش کردنی یارمەتی عێراق بەمەبەستی دروست کردنی ولاتێکی بەرهەم هێنەرو گەشاوەو... ئەنجومەنی ئاسایش بڕیار دا بە پێشکەش کردنی یارمەتی و کۆمەك بە عێراقییەکان لە چەندین بواردا بەتایبەت لەخالی سێیەمدا هاتوە"... بۆچارەسەر کردنی کێشەی سنووری ناوخۆی ناوچەی ململانێ"... بۆ بینینی تێکستی بڕیارەکە بڕوانە:
http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/456/12/pdf/n1745612 .pdf?OpenElement

بەبەرسیارێتی، پەرلەمانی کوردستان، ڕەزامەندی لەسەر پێشنیاری نوێنەری تایبەتی سکرتێری گشتی نەتەوەییەکگرتووەکان ڕادەگەیەنێت...)[634].

له بەرواری(١٦ی ئابی٢٠٠٧)یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان و حزبی دەعوای ئیسلامی و ئەنجومەنی بالای ئیسلامی عێراقی ڕێکەوتنێکیان[*] مۆرکرد ئەوەی کە تایبەت بوو بەناوچە دابڕاوەکان له ڕاپۆرتەکەدا خالی حەوتەمی ڕێکەوتن نامەکە دەلێ"خێرا کردن له کۆتایی پێهێنانی قۆناغەکانی مادەی١٤٠ی دەستورو کارا کردن و هاریکاریکردنی لیژنه دیاری کراوەکان بە جێ بەجێ کردن و هەولدان بۆ پابەند بوون بەخشتەی کاتی ماددەی ناوبراو بە بڕگەکانیەوە کەتایبەتن بەچارەسەرکردنی بارودۆخی کەرکوك و ناوچەکانی ململانێ و سنووری پارێزگاکان بەپێ ی دەستوور.

لەبەرواری(٢٤ی کانونی یەکەمی٢٠٠٧)دا ڕێکەوتنێکی سێ قۆڵی[**] کرا لە نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی ئیسلامی عێراقی. ئەوەی کە تایبەت بوو بە ناوچە دابڕاوەکان خالی(١١) بوو کە هاتبوو"پابەند بوون بە مافەکانی گەلی کورد وەك لە دەستووری هەمیشەیی عێراق دا هاتوە"و لەخالی(١٢)دا هاتبوو"پابەند بوون بە هەنگاوە دەستوورییەکان لە چارەسەرکردنی گرفتی ناوچە دابڕاوەکان بەپێی ماددەی١٤٠ی دەستور"...

بۆ زانینی کاری لیژنەی مادەی١٤٠ دەستووری هەمیشەیی عێراق تا بەرواری کانوونی یەکەمی٢٠٠٧، و بارودۆخی ئابوورییان و ژمارەی مامەڵەکان و پارەی سەرف کراو، بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٢و٤٣)و بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٤)بۆ کاری لیژنەکە و ژمارەی مامەڵەی ئەو هاولاتییانەی تیادا ڕوون کراوەتەوە کە مادەی١٤٠ دەیان گرێتەوە، تا بەرواری(١ی نیسانی ٢٠٠٨).

خشتەی ژمارە(٤٢)

باری ئابوری[***] لیژنەی جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)دەستووری هەمیشەیی عێراق[****]

جۆری دابەشکراو	بڕ	بڕی دابەش کراوی کارگێری وموچە	بڕی خەرج کراو بۆ کاروباری موچە	بڕی ماوە ی تایبەت بۆ کاروباری کارگێری و ئابوری	بڕی دیاری کراو بۆ قەرەبوو	بڕی خەرجکراوله بڕی تایبەت بە قەرەبوو	بڕی ماوە ی دیاری کراو ی قەرەبوو	بڕی خەرجکراو	بڕی ماوە

634_http://www.perleman.org/Default.aspx?page=articles&c=News-141&id=691

[*] - بریتی بوو لەو ڕێکەوتنەی لەنێوان هەریەکە له پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان وحزبی دەعوای ئیسلامی و ئەنجومەنی بالای ئیسلامی عێراقی مۆرکرا لەبەرواری(١٦ی ئابی٢٠٠٧)، ڕێکەوتنەکە لە پێنج بەش(بواری ڕامیاری(٤)خاڵ و لەسەرئاستی دەوڵەت(٧)خاڵ و لەبواری ئاسایش(٣)خاڵ و له بواری ئابوری و خزمەت گوزاری(٣)خاڵ و چۆنیەتی کارکردن(١٠)خاڵ)پێکهاتبوو. بۆزانیاری زیاتر لە سەر بڕگە کانی ڕێکەوتنەکە بڕوانە: أ- بە بێ ناوی نوسەر، ڕێکەوتنی ستراتیژی بۆ تێکڕای ئۆرگانەکانی کوردستان گفتوگۆی لە سەرکرا، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٥٩٨)،١٧ئابی٢٠٠٧، ل١.
b_http://www.pmo.iq/index/11-21.htm

[**] - بریتی بوو لەو ڕێکەوتنەی کە لە(٢٤ی کانونی یەکەمی٢٠٠٧)لە هاوینە هەواری دوکان لەنێوان(مەسعود بارزانی(پارتی دیموکراتی کوردستان)و جەلال تالەبانی(یەکێتی مانی کوردستان)و تاریق هاشمی(پارتی ئیسلامی عێراق)واژۆکرا، ڕێکەوتنەکە لە ٢١خاڵ پێکهاتبوو، تایبەت بوو بە بوراەکانی ڕامیارو تیرۆر ئاشتەوایی نیشتمانی و ئاسایش و بە دیموکراتیزەکردنی عێراقی فیدڕالی و سەروەری عێراق و یەکخستنی ڕامیاریان سەبارەت بە دەوڵەتانی دراوسێ و هەموار کردنی دەستورو سەربەخۆیی دادگاکان... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە دەقی ڕێکەوتنە سێ قۆڵیەکە.

http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=٥٢٩٠&type=interviews

[***] - تێبینی: ساڵی ٢٠٠٦ لە٢٠٠٦/١١/١٤-٢٠٠٧/١٢/٣١ ، ساڵی٢٠٠٧لە٢٠٠٧/١/١-٢٠٠٧/٩/٣٠ ، قەرەبوو لە بەرواری دەست پێکردنی قەرەبوو بووە لە ٢٠٠٧/٩/١-٢٠٠٧/٩/٣٠

[****] - رئاسة مجلس الوزراء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق.توصيات بالتغيرات في الحدود الأيدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدر سابق، ص٨.

جۆری دابەشکراو	بڕ	بڕی دابەش کراوی کارگێری وموچە	بڕی خەرج کراو بۆ کاروباری موچە	بڕی ماوە ی تایبەت بۆ کاروباری کارگێری و ئابوری	بڕی دیاری کراو بۆ قەرەبوو	بڕی خەرجکراولە بڕی تایبەت بە قەرەبوو	بڕی ماوە ی دیاری کراو ی قەرەبوو	بڕی خەرجکراو	بڕی ماوە
بڕی تەرخانکراو بۆ ساڵی ٢٠٠٦	٢٩٥٢٠ ملیار دینار							٤٨٢٨٢٤٥٠ دینار	٢٩٤٧١٧١٧٥٥٠ دینار
بڕی تەرخانکراوبۆ ساڵی ٢٠٠٧	٢٧ملیاردینار ٦	ملیاردینار ٣	٢٢٥٢٢١٦٨دینار ٠	٢٧٧٤٧٧٨٣٢ملیار ٠ دینار	٢٦ملیار ٤ دینار	٤٠٧٠ملیار ٠ دینار	٢٢٣٣٠ملیار ٠ دینار	٤٠٩٢٥٢٢١٦٨ ٠ دینار	٢٢٦٠٧٤٧٧٨٣٢ ٠ دینار

خشتەی ژمارە(٤٣)

مامەڵەی هاتوو ڕۆیشتوەکان لە بەشی سکرتاریەت ی لیژنەی مادەی١٤٠ تا بەرواری(٤ کانونی یەکەمی ٢٠٠٧[*]).

نوسینگە	ژمارەی فۆڕمی دابەش کراو		ژمارەی فۆڕمی وەرگیراوە		ژمارەی فۆڕمی تەواو کراو لە لایەن نوسینگەکان کە نێردراون بۆ لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستییەکان		ژمارەی فۆڕمی ڕەت کراوە لە لایەن لیژنەی گەڕان بەشوێن ڕاستیەکان کە مەرجەکانیان تەواونەبووە و گەڕێنراونەتەوە بۆنوسینگەکان		ژمارەی فۆڕمە تەواو بووەکان لەلایەن لیژنەی گەڕان بەشوێن ڕاستییەکان کە مەرجەکانیا تەواونەبووە گەڕێنراونەتەوە بۆ سکرتیاریەت		ژمارەی چەکە تەواو کراوەکان لە لایەن لیژنەی ئابوریەوە	
	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو
کەرکوک	٢٠٠٠٠	٧٥٠٠٠	١١٠٠٠	٥٠٠٠٠	٤٠٩٩	٢٤٩٩	٤١٤	٣١٧	٣٥٨٥	١٤٨٢	٥٤٧٥	٨٥٠
شەنگار		٤٥٠٠٠		٣٢٣٠٠		١٣٠٠٠						
خانەقین		١٥٥٠٠		٦٥٣٤		١٠٠٠						
سەرجەم	٢٠٠٠٠	١٣٥٥٠٠	١١٠٠٠	٨٨٨٣٤	٤٠٩٩	١٦٤٩٩	٤١٤	٣١٧	٣٥٨٥	١٤٨٢	٥٤٧٥	٨٥٠

دیمەستورا لە ڕۆژی(٥ی حوزەیرانی٢٠٠٨)بەشی یەکەمی پێشنیاری لیژنەکەی پێشکەشی سەرۆکی کۆماری عێراق(جەلال تاڵەبانی)کرد، پێشنیاری بۆهەریەك لەقەزای ئاکرێ و حەمدانیەو مەخمورو ناحیەی مەندەلی لە خۆ گرتبوو.

ئەنجومەنی نیشتمانی لە ڕۆژی(٢٢ی تەموزی٢٠٠٨)، پڕۆژە یاسای هەڵبژاردنی پارێزگاکانیان[**] پەسەند کرد، بە بێ ئامادەبونی لیستی هاوپەیمانی کوردستان و لیستی یەکگرتوی ئیسلامی کوردستان، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بە کودەتایەکی پەرلەمانی یاسایی دەستووری دەچوو لەدژی مادەی١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی. ئەم هێزەی کەلەپشت ئەم پڕۆژە و بیرۆکەو دەنگدانەوەبوون خۆیان ناو نا بە(گروپی٢٢ی تەموز)، سەرۆکی

---

[*] - المصدر نفسه، ص١٣.

[**] - یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگا و قەزا و ناحیەکان کە لە ڕۆژی٢٢ی تەمووز، پەلەمانی عێراقی بە بێ ئامادە بوونی نوێنەرانی لیستە کوردیەکان دەنگیان لە سەر دا،پڕۆژە یاساکە لە ٨ بەش و ٥٢ مادە و دەیان خاڵ پێکهاتبوو، بەڵام ئەوەی کە تایبەت بوو بە مادەی٢٤ لە ٨ خاڵ پێك هاتبوو: لە خاڵی یەکەم دا داوای دواخستنی هەڵبژاردن دەکات لە کەرکوك هەتا لیژنەی دابەش کردنی پۆستەکان و لابردنی زیادە ڕۆییەکانی کەرکوك کارەکانی تەواو دەکات، هەروەها لە خاڵی دوودا داوای دابەش کردنی پۆست دەکات لە نێوان هەر سێ پێکهاتەکەی کەرکوك بە ڕێژەی(٣٢٪)بۆ سێ پێکهاتە سەرەکیەکە و ڕێژەی(٤٪)بۆ مەسیحیەکان و لە خاڵی سێیەم دا داوای هێنانی سەرباز دەکەن لە ناوەڕاست و باشوری عێراق و لەبری هێزەکانی کەرکوك و سپاردنی فایلی ئاسایشی کەرکوك پێیان... بۆ زانیاری زیاتر لە سەر سەرجەم بەندەکانی ئەم پڕۆژە یاسایە بڕوانە:
http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php?name=articles_ajsdyawqwqdjasdba46s7a98das6dasda7das4da6sd8asdsawewqeqw465e4qweq4wq6e4qw8eqwe4qw6eqwe4sadkj&file=showdetails&sid=1911

ئەنجومـەنی نوێنەران(مـەحمود مەشـهەدانی)ڕۆڵێکی خراپـی هـەبوو لـە کـارکردن لـە پەسـەند کردنـی پـرۆژە یاساکەدا.

لە ڕۆژی(٢٨ی تەمووزی٢٠٠٨)زۆرێك لە جەماوەری شاری کەرکوك لە خۆپیشان دانێکـی هێمنانـەی جەماوەریـدا، پەسەندکردنی پڕۆژە یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانیان لـە لایـەن ئەنجومـەنی نیشـتمانی عێراقـەوە پرۆتستۆکرد، لەکاتی خۆپیشان دانەکەدا خۆکوژێك لەناو خۆپیشاندەراندا خۆی تەقاندەوە.

پـاش ئـەم ڕووداوە ڕاسـتەخۆ لـەبارەگای بـەرەی تورکمانییـەوە بـە فرمـانی موقـەدەم عیمـاد* تەقـە** لـە هاوڵاتیانی خۆپیشان دەر کرا، سەرئەنجام(٢٥) هاوڵاتی شەهید بوون(١٨٠)کەسیش بریندداربوون[٦٣٥].

لە(٣١ی تەموزی٢٠٠٨)زیاتر لە سێ یـەکی ئەنجومـەنی پارێزگـای کـەرکوك لـە کۆبونەوەیـەکی نائاسـاییدا داوایـان لەسەرۆکی ئەنجومەن کرد کە پارێزگای کەرکوك بگەڕێتەوە سەر هەرێمی کوردسـتان ئەگـەر حکومـەتی عێـراق پەلە نەکات لە جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠.[٦٣٦]

خشتەی ژمارە(٤٤)

مامەڵەی هاتوو ڕۆیشتووەکان تا(١ی نیسانی٢٠٠٨*)**

نوسینگە	ژمارەی فۆرمی دابەش کراو		ژمارەی فۆرمی گەڕاوە		ژمارەی فۆڕمی تەواوکراو لەلایەن نوسینگەکان و نێردراون بۆ لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستیەکان		ژمارەی ئەو فۆڕمانەی کە گەڕێنراوە لە لایەن لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاسیتەکان و مەرجەکانیان تیا نیە و گەڕێندراونەتەوە بۆ نوسینگەکان		ژمارە فۆڕمە تەواو بووەکان لە لایەن لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستیەکان و نێردراوە بۆ سکرتاریەت و ژمارەی چەکە تەواو بووەکان لە لایەن لیژنەی داراییەوە	
	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو	هاتوو	ڕاگوێزراو
کەرکوك و دەوروبەری	٣٠٠٠٠	٨٠٠٠٠	٢٤٠٠٠	٥٠٠٠٠	١٨٠٠٠	١٤٥٠٠	٢٥٠٠	٧٦١	١٠٧٠٠	١٤٥٠٠

* - موقەدەم عیماد بەیرەقدار بەرپرسی سەربازی بەرەی تورکمانیە تـا ڕوخـانی ڕژێمـی بـەعس ڕەفیـق حزبـی و ئەفسـەری ئەنـدازیاری بـووە لـە سـەربازگەی تاجی، دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس پەیوەندییەکەی توندو تۆڵی لەگەڵ موخابـەراتی تورکیـا هـەبووە و کۆمپانیـای حـەیاتی تایبـەت بـە پاسـەوانی کردنـی بـە یارمەتی تورکیا دامەزرا ندوە و ژن و منداڵەکانیشی لە تورکیا دەژین پـاش تەقینەوەکـە هـەڵهات بـۆ شـوێنێکی نادیـارو دادگا بڕیـاری دەسـتگیر کردنیشی داوە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: ئاوێنە، ئەو ئەفسەرەی بڕیاری تەقەکردنیدا لە خۆپیشان دەرانی کەرکوك بەرەو بەغدا هەڵهات، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمـارە(١٣٣)، ٥ی ئابی ٢٠٠٨، ل١و٣.

** - ئەنجام دەرانی ئەم کارەش دەستگیر کران، یەکێك لە پاسەوانی بارەگاکە کە دەستگیر کرابوو دانی بەهەموو ڕاستیەکاندا نا، کە(موقـەدەم عیمـاد)ی تۆمـەت بارکرد بە فەرمان پێکردنیان بە تەقە کردن لە کاتی ڕوودانی تەقینەوەدا جگە لەوەی کە هەر هەموویان لەبەردەم دادوەری لێکۆڵینەوە پاشان لە دادگا دانیـان ناوە بە وەدا کە لەلایەن موقەدەم عیمـادەوە فـەرمانیان پێکـراوە بـۆ تەقـە کـردن، بـەڵام پاشـان ئـەم گروپـە(١٢چـەکدارە)بە بڕیـاری دادگالـە(٢ی ئـازاری ٢٠٠٩) هەموویان ئازاد کران بەو بیانوەی کە سکاڵاکاران لە ڕێگەی پارێزەرەکانیانەوە نەیان توانیوە بیسەلمێنن کـە ئـەو دەسـتگیرکراوانە تەقـەیان لـە خۆپیشـان دەران کرد"بۆزانیـاری زیـاتر بڕوانـە:أ- ئاوێنـە، ئـەو ئەفسـەرەی بڕیـاری تەقەکردنیـدا لـە خۆپیشـان دەرانـی کـەرکوك بـەرەو بەغـدا هەڵهات.هەفتەنامـەی ئاوێنـە، ژمارە(١٣٣)، سەرچاوەی پێشوو، ل١و٣.

b_http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3118

بەڵام یەکێك لە گیراوە دەستگیر کراوەکان بەناوی(زیاد صبحی محمد)لە دایك بووی١٩٨٧، پاسەوان لـە کۆمپانیـای حـەیات بـۆ پاسـەوانی لـە بارەگـا سـەرۆکایەتی بەرەی تورکمانی دانی نا بە تەقەکردن لە خۆپیشان دەران لە سەر داوای بەرپرسی کۆمپانیاکە(مقدم عماد)بووە، لە دان پیانانەکەدا دەڵێت "مقـدم عمـاد پێـی ووتین کە تەقینەوە بوو یەکسەر تەقە بکەن"، ئەمەش جگە لەوەی کە خۆیان بەر پرس دەکات بە تەقە کردن لە خۆپیشان دەران، بەڵکو لـە دان پێنانەکەیـدا ئەوەش دەسەلمێت کە تەقینەوەکەش بە ئاگاداری ئەوان کراوە و خۆیان بەرپرسی تەقینەوەکەشن، بەڵام ڕێی تـێ دەچێت کـە ئـازاد کردنیـان بڕیـاری ڕامیـاری بێت. بۆ بینینی دان پێدانانی زیاد صبحی بڕوانە:

http://www.youtube.com/watch?v=GTzikrbhiNY

[٦٣٥] - عومەر غەریب،لافیتەی خوێناوی کەرکوکیەکان هەر بە بەرزی شەکایەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٦٣٦)، ٢٩تەمووزی٢٠٠٨.ل١.

[٦٣٦] - محەمەد زەنگەنە، ٢٤ ئەندامی ئەنجوومەن داوا دەکەن کەرکوك بێتەوە سەر هەرێمی کوردستان، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٩٢٧)، لە ١ی ئابی٢٠٠٨، ل١.

*** - وەزارەتی کاروباری ناوچەکانی دەرەوەی هەرێم، بەبێ ناونیشان، بە بێ شوێن و ساڵی چاپ، ڕاپۆرتی بڵاونەکراوە، بە بێ ژ.ل.

نوسینگه	ژمارەی فۆرمی دابەش کراو		ژمارەی فۆرمی گەڕاوە		ژمارەی فۆڕمی تەواوکراو لەلایەن نوسینگەکان و نێردراون بۆ لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستیەکان		ژمارەی ئەو فۆڕمانەی کە گەڕێنراوە لە لایەن لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستیەکان و مەرجەکانیان تیا نیە و گەڕێندراونەتەوە بۆ نوسینگەکان		ژمارە فۆڕمە تەواو بووەکان لە لایەن لیژنەی گەڕان بە شوێن ڕاستیەکان و نێردراوە بۆ سکرتاریەت و ژمارەی چەکە تەواو بووەکان لە لایەن لیژنەی داراییەوە	
شەنگار(خۆرئاوای دیجلە)	١٠٠٠٠	٦٥٠٠٠	–	٢٠٠٠٠	–	٨١٠٠	-	-	-	١٨٢٠٠
خانەقین و دەوروبەری	١٠٠٠٠	٣٠٠٠٠	١٣٠٠	١٢٤٥٠	٢٠٠٠	٨٦٠٠	٥٠	٤٤٣	١٦٠٠	٩١٠٠
مەخمور(کەندنیاوە، قەراج،کویر)	١٢٠٠٠٠	١٥٠٠٠	–	١٥٠٠٠	–	١٠٥٢٦	-	-	-	١٠٥٢٦
سەرجەم	٦٠٠٠٠	١٩٠٠٠٠	٢٥٣٠٠	٩٧٤٥٠	١٩٠٠٠	٤٧٣٣٦	٢٥٥٠	١٢٠٤	٩٠٠٠	٤٠٧٠١

پاش گەڕاندنەوەی پڕۆژە یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پایزگاکانی بۆئەنجومەنی نیشتمانی بۆ هەموار کردنەوەی. سەرئەنجام بە ژمارە(٢٨)، لە بەرواری(٨ی ئۆکتۆبەری٢٠٠٨)ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمار پڕۆژە هەموار کراوەکەی(پڕۆژە یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان*)ی پەسەندکرد.

ئەوەی تایبەت بوو بە ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان خاڵی(٢٣)ی ئەو پڕۆژە یاسایە بووکە لە برگەکانیدا هاتووە: خاڵی یەکەم:"هەڵبژاردنی پارێزگای کەرکوك و قەزاو ناحیەکانی دەوروبەری ئەنجام دەدرێ لە پاش دابەشکردنی دەسەلاتی کارگێڕی و ئاسایش و کاروبارە گشتییەکان بە پۆستی سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگاو پارێزگاو جێگری پارێزگا بەرێژەی یەکسان لەنێوان پێکهاتە سەرەکییەکان. پێکهاتەی زۆرینەی ئەنجومەنی پارێزگا مافی هەڵبژاردنی یەکێك لە سێ پۆستی پارێزگاروجێگری پارێزگار و سەرۆکایەتی ئەنجومەنی پارێزگای هەیە.**

دووەم: دروست کردنی لیژنەیەك کە پێکهاتبێت لە دوو نوێنەری هەر پێکهاتەیەك لە سێ پێکهاتە سەرەکییەکانی پارێزگای کەرکوك لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران بن دوو نوێنەربۆ هەریەکێك لەو سێ پێکهاتەیە لە ئەنجومەن و نوێنەرێك لە پێکهاتەی مەسیحی هەڵدەبژێردرێن تا(١ تشرینی دووەمی ٢٠٠٨)* پشتگیری لە لیژنەکە دەکەن بە یارمەتی دوو پسپۆڕ لە هەر پێکهاتەیەك و نوێنەری هەر گروپێکی پەرلەمانی و وەزارەتی هاوپەیوەند بە ڕاوێژو سەرنج پێدانی جگە لە یارمەتی هونەری لە نەتەوەیەکگرتووەکان و دەبێت بڕیارەکانیان بە ڕێکەوتن بێت و بە جۆرێك بێت کە کاری لیژنەکە پێچەوانەی هیچ ماددەیەکی دەستووری**

---

* - بریتی بوو لەو پڕۆژە یاسایەی کە لە ئەنجومەنی نیشتمانی عێراق ئامادە کراو و پاشان دەنگی لەسەر درا... پڕۆژە یاساکە لە(٥٢)برگە پێکهاتبوو کە چۆنیەتی میکانیزمی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراقی دیاری کردبوو. ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆماریش لە(٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٨)پڕۆژەکەی پەسەند کرد... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=6249 &type=documents

** - بیرۆکەی دابەش کردنی پۆستەکان لەپارێزگای کەرکوك دەگەڕێتەوە بۆ ئەنجومەنی عێراقی عەرەبی کەرکوك، لە پرۆژەیەکیاندا بەناوی(پڕۆژەی پارێزگای کەرکوك(دۆخی تایبەت)لە بەرواری٢٩ی تشرینی دووەمی٢٠٠٧، چەندین بیرۆکەیان خستۆتە ڕوو، وەك لە خاڵی٢ی سستمی کارگێڕی ئاماژەیان پێکردووە کە دابەش کردنی هەرسێ پۆستەکە لە نێوان هەر سێ پێکهاتەکەدا بە جۆرێك هەر پۆستێك بۆ هەر پێکهاتەیەك بۆ ماوەی٢ ساڵ لە ماوەی شەش ساڵدا وە هەر پۆستێك بۆ هەر نەتەوەییەك لە هەر خولێکی هەڵبژاردن لە ماوەی سێ خولی هەڵبژاردن لە ماوەی١٢ ساڵ، وە لە خاڵی سێی هەمان بابەت دا هاتوە: دابەش کردنی پۆستەکان بۆ هەرسێ پێکهاتە سەرەکیەکە بە ڕێژەی(١٣)ئەندام، و دوو ئەندام و بۆ پێکهاتەکانی دی...لە خاڵی٦ی هەمان بابەت دا هاتوە کە: أ- دابەش کردنی پۆست و فەرمانە کارگێرییەکان(الوظائف الأيدارية)بە ڕێژەی(٣٢٪)وە(٤٪)بۆ پێکهاتە عێراقییەکانی تر...جگە لەوەی کە کەرکوك بە شارێکی کوردستانی نازانن.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، المجلس العراق العربي، مشروع محافظة كركوك(وضع خاص)، ٢٠٠٧، ل(١-٢)، غير منشور.

*** - لیژنەکە لە(١ی تشرینی دووەمی٢٠٠٨- ١ی حوزەیرانی٢٠٠٩)دەست بەکار بوو، بەڵام نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك.

عێراقی نەبێت کە پەیوەندیی بە کەرکوکەوە هەیە و لیژنەکە هەڵدەستێت بە پێشکەش کردنی ڕاپۆرتەکە بە ئەنجومەنی نوێنەران لە سەر ئەم کارانەی خوارەوە:

أ- چۆنیەتی دابەش کردنی دەسەڵاتەکانی کەرکوك وەك لە سەرەوە ئاماژەی پێ کرا.

ب- دیاری کردنی زیادەڕۆیی لەسەر موڵکی گشتی و تایبەتی پارێزگای کەرکوك پێش و پاش(٩ی نیسانی ٢٠٠٣)و حکومەتی عێراقی هەڵدەستێت بە ڕاست کردنەوەی ئەو زیادە ڕۆییانە بە یاسایەك کە چارەسەری هەموو زیادە ڕۆییەکی سەرجەمی عێراقی پێ بکرێت.

ت- پیاچوونەوەو پشکنینی سەرجەم داتاکان و تۆمارەکانی پەیوەست بە بارودۆخی دانیشتوان بە تۆماری دەنگدەرانیشەوە و پێشکەش کردنی ئەو پێشنیارانەی کە لیژنەکە ڕێکەوتوون لە سەری بە کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان بە پێ ی ئەو ئەنجامەی کە پێی گەیشتوون.

پ- لیژنەکە ڕاپۆرتەکەیان پێشکەش بە ئەنجومەنی نیشتمانی دەکەن لە بەرواری(٣١ی ئازاری٢٠٠٩)تێ پەڕنەکات، ئەنجومەنی نوێنەران هەڵدەستێت بە بەدوا داچوون و گەرەنتی کردنی کاری لیژنەکە.

سێیەم: هەڵبژرادنی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك ئەنجام دەدرێت پاش ئەوەی لیژنەکە ئەو پێشنیارانەی کە پێی گەیشتوەو پێشکەشی ئەنجومەنی نوێنەرانی دەکات و پاش ئەوەی کەئەنجومەن لەسەر ئەو پێشنیارانە یاسای تایبەتی بۆدادەڕێژێت بۆ خولێکی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك.

چوارەم: هەردوو حکومەتی فیدڕاڵی و ناوخۆیی لە کەرکوك هەڵدەستن بە پێشکەش کردنی هەموو پێداویستییەکان بۆئەنجام دانی کارەکانی لیژنەکە بە پێی دەستور.

پێنجەم: ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوکی ئێستا لەکارەکانی بەردەوام دەبێت بە پێی یاساکانی بڕیاری لێ دراو پێش دەرچوون یاسای ژمارە(٢١)ی ساڵی(٢٠٠٨)وە بارودۆخی کەرکوك وەك خۆی دەمێنێتەوە وەك چۆن لەدەستوردا ئاماژەی پێکراوە هەتا کاتی ئەنجام دانی هەڵبژرادن تیایدا.

شەشەم: بەردەوامی بڕیارەکانی بڕگەی دووەم لە مادەی(٥٥)ی یاسای ژمارە(٢١)ی ساڵی ٢٠٠٨ی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك.

حەوتەم: لە حاڵەتێکدا ئەگەر لیژنەکە نەگەیشتنە ئەنجامێك تا پێشکەشی ئەنجومەنی نیشتمانی بکەن، ئەوا ئەنجومەن یاسایەکی تایبەت دەردەکات بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك، ئەگەر ئەمەش سەری نەگرت ئەوا هەرسێ سەرۆکایەتی(ئەنجومەنی نیشتمانی و سەرۆکایەتی وەزیران و سەرۆکایەتی ئەنجومەنی نیشتمانی)و بەهاریکاری نێودەوڵەتی بەهۆی نەتەوە یەکگرتووەکان مەرجی گونجاو دیاری دەکەن بۆ ئەنجام دانی هەڵبژاردن لەکەرکوك.

هەموو ئەم بەربەستە ڕامیاری و دەستورییانە بۆ شکست پێهێنانی هەنگاوەکانی جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ بە هەموو بڕگەکانیەوە، بەتایبەتی ئاسەواری تەعریب کردن لە سەرجەم ناوچە دابڕاوەکان بە گشتی و پارێزگای کەرکوك بەتایبەتی، ئەگەر ژمارەی فەرمان بەران وەربگرین لە داموو دەزگاکانی حکومەت دا رادە و کاریگەری ئاسەواری تەعریب کردنمان بۆ ڕوون دەبێتەوە لە ئێستادا. بۆ زانینی ڕێژەی فەرمان بەرانی پارێزگای کەرکوك بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٥).

خشتەی ژمارە(٤٥)

ڕێژەی بەڕێوەبەرو فەرمانبەری پارێزگای کەرکوك بە پێی پێکهاتەی نەتەوەیی*

*- لیژنەی مادەی١٤٠ی مەڵبەندی(٣)یەکێتی نیشتمانی کوردستان، بەبێ ناونیشان، ڕاپۆرتی بڵاونەکراوە، بە بێ ژمارەی لاپەڕە.

ناونیشان	کۆی گشتی	کورد		عەرەب		تورکمان		کلدو ئاشور	
		ژمارە	ڕێژە(٪)**	ژمارە	ڕێژە(٪)	ژمارە	ڕێژە(٪)	ژمارە	ڕێژە(٪)
فەرمان بەر	٤٨٨٦٧	٩٠٨٥	١٨٥٢,	٢٧٨٢٦	٥٦٩٤,	١١١٥٢	٢٢,٨٢	٨٠٤	١٦٥,
بەڕێوەبەر	١٢٥	٦٣	٥٠٤٠,	٢٢	١٧٦٠,	٣٧	٢٩٦٠,	٣	٢٤٠,

ئەگەر سەیری خشتەی ژمارە(٤٥)بکەین دەبینین سەرجەمی ڕێژەی فەرمانبەرو بەڕێوەبەرانی نەتەوەی کورد لە پارێزگای کەرکوك تەنها(١٨,٦٧٪)ی سەرجەمی فەرمان بەران و بەڕێوەبەرانی پارێزگاکە پێکدەهێنێت، بەڵام ڕێژەی فەرمان بەران و بەڕێوەبەرانی نەتەوەی عەرەب(٧٧,٢٧٪)ە، هەرچی تورکمانەکانیشن ڕێژەکەیان (٢٢,٨٣٪)ە،ئەوەی کە دەمێنێتەوە بریتییە لە ڕێژەی فەرمانبەرانی کەمایەتیەکانی کلدو ئاشوری، ئەگەر سەرنج بدەین، تەنانەت ڕێژەی فەرمان بەران و بەڕێوەبەرانی نەتەوەی کورد(٤,١٦٪)ی لە فەرمان بەرانی تورکمانیش کەمترە.

لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەم، سەرۆکی هەرێم و سەرۆك وەزیرانی عێراقی فیدراڵ بەمەبەستی چارە سەرکردنی پرسە هەڵواسراوەکانی نێوان هەولێر و بەغدا، بڕیاریان دا بە دروست کردنی(٥)لیژنە، لە بوارەکانی (شێوازی فەرمان ڕەوایی لە عێرق، سوپاو ئاسایش، نەوت و دارایی، ناوچە دابڕاوەکان، ڕامیاری دەرەوەی عێراقی....* لە(١٥ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٨)ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو کۆماری عێراق ڕێکەو-تنامەیەکیان واژۆکرد بەمەبەستی کشانەوەی هێزەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە عێراق و ڕێکخستنی چالاکیان لە ماوەی مانەوەی کاتییان لە عێراقدا.**

لەبەرواری(٣١ی کانونی دووەمی٢٠٠٩)لە(١٤)پارێزگای عێراق دا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان ئەنجام درا جگە لە پارێزگای کەرکوك(لە ناوچە دابڕاوەکان)و هەرسێ پارێزگاکەی حکومەتی هەرێمی کوردستان. بەڵام ئەم جارە ژمارەی کورسییەکانی لیستە کوردییەکانی ئەنجومەنی پارێزگاکان لە پاشە کشەدابوو، بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٦)، ئەویش بەهۆی بەشداری چالاکی لیستەکانی عەرەبە سونییەکان لە هەڵبژاردنەکان و هەڵەو کەم کوڕییەکانی لیستی کوردستانی...

دیمەستورا لە(٢٢ی نیسانی٢٠٠٩)ڕاپۆرتی دووەمی پێشکەشی سەرۆکایەتی کۆمارو ئەنجومەنی وەزیران و سەرۆکی هەرێم کرد.

لە(٣٠ی حوزەیرانی٢٠٠٩)سەرجەم هێزەکانی فرەنەتەوە لە شارەکانی عێراق کشانەوەو کۆتاییان بە فرمانەکانیان هێنا.

** - ڕێژەی فەرمان بەرەکان هەڵەن، ڕێژەکان بەم جۆرەن(١٨,٦و٥٦,٩٤و٢٢,٨٢و١,٦٤)، توێژەر.

* - دەبوایە کاری پێنج لیژنەکە لە(١٥ی تشرینی دووەمی٢٠٠٨)تەواو ببوایە و ڕاپۆرتیان بۆ سەرانی پارتە ڕامیارییەکان بەرزبکردایەتەوە، بەڵام کارەکانیان بە بن بەست گەیشتوە...

http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=14496&cat=1&title=

** - ئەم ڕێکەوتنەلە(١٥ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٨)لە بەغدا واژۆکرا لەلایەن هۆشیار زێباری وەزیری دەرەوەو ڕایان کرۆکەر باڵوێزی وولایەتە یەکگرتووەکان لە عێراق، ڕێکەوتنەکە سەبارەت بەدیاری کردنی دوا وادەی کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا بوو لە عێراق دا، سەرجەمی بەندەکانی لە٣٠ خاڵ پێکهاتبوو، ڕێکەوتنەکە لە١ی کانونی دووەمی٢٠٠٩ دەچووە بواری جێ بەجێ کردنەوە تا سێ ساڵی ئایندە(٢٠١١)بە کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا لە عێراقدا کۆتایی پێ دەهات. بۆ زانیاری زیاتری بەندەکانی ڕێکەوتنەکە بڕوانە: أ- اتفاق بين جمهورية العراق والولايات المتحدة الاميركية بشان انسحاب قوات الولايات المتحدة من العراق و تنظيم انشطتها خلال وجوددها المؤقت فيه.

http://www.asoxandan.com/Direjeraport.asp?Babet=Tawara&Jimare=5

ب- تایبەت ، دەقی ڕێکەوتنامەی نێوان عێراق و ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لە بارەی کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا و ڕێکخستنی چالاکییەکانیان لە ماوەی مانەوەی کاتیدا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە٨٥٨، ١٨ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٨،ل٤.

بەڵام پاش تێ پەڕبوونی زیاتر لە دوو ساڵ بەسەر ئەو ماوەیەدا نەتوانرا مادەکە جێ بە جێ بکرێت***،
نەك هەرئەوە بەڵکو پاش تێ پەڕینی زیاتر لە دووساڵ و دە مانگ تا ئێستا قۆناغی یەکەمی مادەی١٤٠جێ بەجێ نەکراوە کە دەبوو لە(٢٩ ئازاری٢٠٠٧)ئەم قۆناغە جێ بە جێ بکرایە.

ئەگەرلە خشتەی ژمارە(٤٦)بڕوانین دەبینین بەردەوام ژمارەی کورسیەکانی لیستە کوردییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان لە کەم بوونەوەدایە، بۆنمونە لە ساڵی٢٠٠٥دا ژمارەی کورسی لیستەکوردییەکان لە پارێزگای نەینەوا(٣١)کورسی بووە،(٧٥,٦٪)ی سەرجەمی کورسیەکانی پارێزگای نەینەوایان پێکهێناوە،بەڵام لە

خشتەی ژمارە(٤٦)

کورسیەکانی لیستی هاوپەیمانی لەنێوان هەردوو هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان*

پارێزگا	سەرجەمی ژمارەی کورسی لە پارێزگاکە لە (٢٠٠٥)	سەرجەمی ژمارەی کورسی لە پارێزگاکە لە (٢٠٠٩)	ژمارەی دەنگی لیستی هاوپەیمانی لە ساڵی (٢٠٠٩)	ژمارەی کوردسی لیستی هاوپەیمان لە ٢٠٠٥	ژمارەی کورسی لیستی هاوپەیمانی لە٢٠٠٩
نەینەوا	٤١	٣٧	٢٧٣٤٥٨ ٤٦٠٩**	٣١	١٢***
سەلاحەدین	٤١	٢٨	١٧٦٥١	٨	٢
دیالا	٤١	٢٩	٦٢٢١٩	٧	٦
واست	٤١	٢٨	١٩٧٣ ٣٩٦****	-	-
کەرکوك	٤١	نەکراوە		٢٦	نەگۆڕاوە
سەرجەم	٢٠٥			٧٢	٤٦

ساڵی٢٠٠٩ژمارەکە دەبێت بە(١٢)کورسی و ڕێژەکەشی دەبێت بەتەنها(٣٢٪)ی سەرجەمی کورسی پارێزگاکە،لە پارێزگای سەلاحەدینیش ڕێژەکان لە هەردوو هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگا لەنێوان ساڵی٢٠٠٥-٢٠٠٩ بەمجۆرەیە(١٩,٥٪)(٧,١٪)...بێگومان هۆکاری کەم بوونەوەی دەنگ و کورسی کورد دەگەڕێتەوە بۆ بەشداری چالاکی عەرە سونییەکان لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگا لە ساڵی٢٠٠٩ وکەمتەرخەمی لیستە کوردیەکان لە خزمەت کردنی دانیشتوانی ئەو ناوچانەوە ململانێی پارتایەتی...

*** - ڕاستە مادەکە جێ بەجێ نەکراوە بەڵام یەکێك لە سوودەکانی ئەوە بوو کە ژمارەیەکی زۆر لە هاولاتی ئاوارە(کورد، تورکمان...)بگەڕێنەوە سەر زێدی خۆیان و ژمارەیەکیش هاوردەی عەرەب بچنەوە شوێنی پێشووی خۆیان ،بۆ نموونە تەنها لە پارێزگای کەرکوك لە سەرەتای پرۆسەوە تا ئێستا نزیکەی(٥٣٤٢٠) هەزارخێزانی ئاوارە گەڕاونەتەوە کە ژمارەیان٢٣٧٣٢٠ کەس دەبێت، و (٩٨٧٠)خێزانی عەرەبیش گەڕاونەتەوە شوێنی پێشووی خۆیان کە ژمارەیان(٧٥٧٠٠)کەس دەبێت: ڕاپۆرتێکی بلاّو نەکراوەی ڕێکخراوە دیموکراتیەکانی شاری کەرکوکی یەکێتی نیشتمانی کوردستان، بە بێ ژمارەی لاپەڕە.

* - ڕێژەکان دەرئەنجامن، بۆزانیاری زیاتر لەسەر دەنگی ئەو پارێزگایانە بڕوانە :
http://www.ihec.iq/content/file/Election_results/Winning_over_and_no.pdf

** - ڕێژەکان دەرئەنجامن، بۆزانیار زیاتر لەسەر دەنگی ئەو پارێزگایانە بڕوانە:هەمان سەرچاوەی پێشو.

*** - بۆزانینی هۆکاری شکستی لیستی برایەتی نەینەوا بڕوانە:سعود هاشم،"گەندەڵی هۆکاری سەرەکی دۆڕاندنی لیستی نەینەوا بووە: ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٥١٦)، ١٥ی نیسانی٢٠٠٩،ل٤.

**** - لیستی (بزوتنەوەی برایەتی کوردی فەیلی عێراقی).

پاش گرتنه دەستی دەسەلأت لەلایەن لیستی حەدباوە، دابەش کردنی پۆستەکان بەسەرئەندامانی لیستی حەدبا، لیستی برایەتی تووشی شۆك کرد[٦٣٧]، کێشە لەنێوان لیستی برایەتی و لیستی حەدبا دروست بوو، تا کارگەیشە بایکۆت کردنی١٦یەکەی کارگێڕی لە پارێزگای نەینەوا لەگەڵ ئیدارە نوێ یەکەی موسڵ.[٦٣٨]

نوسینگە کەرکوکی مادەی١٤٠لە بەرواری١٦ی حوزەیرانی٢٠٠٩ نوسراوێکی فەرمی ئاڕاستەی لیژنەی بالأی جێبەجێ کردنی مادەکەی کردووە لە بەغداد، ڕوون کردنەوەیان لە سەر کارەکانی نوسینگەکە و لیژنە فەرعییەکان داوە لەماوە سێ ساڵی ڕابووردوودا[٦٣٩]، بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٧)

خشتەی ژمارە(٤٧)

مامەڵەی ئاوارەو هاوردەکان لە پارێزگای کەرکوک

مامەڵە	ئاوارەی کورد		عەرەبی هاوەردە		سەرجەم
	نوسینگەی کەرکوک	لیژنەی فەرعی کەرکوک	نوسینگەی کەرکوک	لیژنەی فەرعی کەرکوک	
ژمارەی ئەو مامەڵەی وەرگیراون لە لایەن نوسینکەی کەرکوك، ڕەوانەکراون بۆ لیژنەی بەدواداچوونی ڕاستیەکان.	٤٨٨٩٤	٩٢٣٢٠	١٩٥٩٩	٢٨٠٠٠	١٨٨٨١٣
ژمارەی ئەو مامەلأنەی لە نوسینگەی کەرکوك ماونەتەوە و کارەکانیان تەواو نەکراوە.	٤٣٤٢٦		٨٤٠١		٥١٨٢٧
ژمارەی مامەڵەی ڕەوانەکراو لە لیژنەی بەدواداچوونی ڕاستیەکانەوە بۆ لیژنەی دارایی.	٣٩٥٠٣		١٧٣١١		٥٦٨١٤
ژمارەی مامەڵەی گەڕاوە لە لیژنەی بەدوادا چوونی ڕاستیەکانەوە بۆ نوسینگەی کەرکوك بە هۆی بوونی هەڵە تیایاندا.	٧٦٩١		٢٢٨٢		٩٩٧٣
ژمارەی ئەو مامەلأنەی کە لیژنەی بەدواداچوونی ڕاستیەکان کاری لە سەر دەکەن.	١٧٠٠		٠		١٧٠٠
چەکی ئامادە کراو لەلایەن لیژنەی دارایی.	١٤٩٠٩		٩٢٧١		٢٤١٨٠
چەکی ماوە لە لای لیژنەی دارایی.	٢٤٥٨٨		٧٨٩٧		٣٢٤٨٥
چەکی فەرەبووی دابەش کراو لەلایەن نووسینگەی کەرکوك.	١٣٨٤٤		٨٤٠٩		٢٢٢٥٣
چەکی گەڕاوە لە نوسینگەی کەرکوك بۆ لیژنەی دارایی.	١٠٢٥		٨٦٢		١٨٨٧

حکومەتی هەرێم بەردەوام بوو لە پێشکەش کردنی کۆمەك بەناوچە دابڕاوەکان، بۆ نموونە وەزارەتی هەرێم بۆکاروباری دارای و ئابوری لە بەرواری٦ی تەمووزی ٢٠٠٩بە بڕیاری ١٨٣٩بڕیاری تەرخان کردنی

637_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14241&LinkID=66
638_http://www.xebat.net/article.php?id=25811
639_http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hemereng&jimare=716

(٥٠٠)هەزار دۆلاری دا بۆ جێ بەجێ کردنی چەند پڕۆژەیەك لە دووز و قزربات وسەعدیەو جەلەولا و قەرەتەپە وجەبارە[٦٤٠]

پاش بچڕانی پەیوەندیی نێوان سەرۆکی هەرێم و نوری مالکی بۆ ماوەی زیاد لە ساڵێك[٦٤١]، لە سەر بانگهێشتی سەرۆك کۆمار، نوری مالکی لە(٢ی ئابی٢٠٠٩)بە سەردانێك گەیشتە سلێمانی؟!، پاشان گفتوگۆ لە نێوان بەرپرسە کوردەکان و مالکی دەستی پێکرد لە سەر پرسە هەڵواسراوەکانی وەك ناوچە دابڕاوەکان و پێشمەرگە ویاسای نەوت و گاز، پاشتر بڕیار لە سەر دروست کردنی چەند لیژنەیەك درا لەگەڵ دیاری کردنی سەقفێکی زەمەنی بۆ کاری لیژنەکان...[٦٤٢]

نوری مالکی لە بەیاننامەیەکدا لە ئابی٢٠٠٩ دا ڕایگەیاند، کە ئەوەی پەیوەست بێت بە حکومەتەکەیەوە سەبارەت بە جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)ی دەستووری هەمیشەیی عێراق ، ئەنجام دراوە لە پێکهێنانی لیژنەو تەرخان کردنی پارە بۆی، ئەوەی دەمێنێتەوە دەکەوێتە ئەستۆی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمار و پەرلەمان و دەڵێت:" کێشەی دەستنیشان کردنی سنووری پارێزگا جێناکۆکەکان لە بەرپرسیارێتی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی عێراقەو ئەو ئەنجومەنەش ئاماژەی بەوە داوە، کە بە هۆی نەبوونی تەوافقەوە لە نێوان ئەندامەکانیدا ناتوانێت پێشنیاز بکات بۆ دیاری کردنی ئەو سنوورانە".[٦٤٣]

هەروەها ئۆفیسی خانەقینی لیژنەی مادەی١٤٠، تا مانگی ئابی٢٠٠٩،(١١٢٥٠)چەکی قەرەبووی بەسەر عەرەبە هاوردە و کوردە ئاوارەکاندا دابەش کردووە[*] .

لە ڕاپرسیەکی دەستەی نەزاهەی عێراق دا، پارێزگای کەرکوك پلەی یەکەمی وەرگرت لە ڕیزبەندی ئەو پارێزگایانەی کە زۆرترین گەندەڵی تیایدا بلاوە.[٦٤٤]

ئەنجومەنی وەزیران لە دانیشتنی سی و دووەمینی خۆیدا بڕیاری دا، سەرژمێری لە وادەی دیاری کراوی خۆی لە عێراق نەکرێت و حکومەتی هەرێم-یش داوای پاش گەز بوونەوەی لەو بڕیارە کردو بە بڕیارێکی ڕامیاری ناوبرد[٦٤٥] .

لە بڕیاری ژمارە(٧)، لە بەرواری ٦ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٩، لیژنەی بالای مادەی١٤٠ بڕیاری کردنەوەی چوار نوسینگەی لە ناوەڕاست و باشووری عێراق دا بۆ پارێزگاکانی(بەسرە،بابل، میسان،واست).[٦٤٦]

لە٢٥ی تەمووزی٢٠٠٩دا پرۆسەی هەڵبژاردن بەرێوەچوو بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان و سەرۆکی هەرێم، لیستی کوردستانی پێکهاتبوو لە(ی، ن،ك و پ، د، ك)توانی٥٩کورسی پەرلەمانی لە کۆی١١١کورسی بەدەست بهێنی، بەمەش چانسی دروست کردنی حکومەتیان بەرکەوت، هەروەها مسعود بارزانی-

641_http://www.pukmedia.com/News/31-18-2119/news36.html
641_http://www.aawsat.com/details.asp?section=4&article=531118&issueno=11214
642_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19299&cat=1

[٦٤٣] - هەستیار قادر،وەزیرێکی کورد، بەدەگمەن لەئەنجومەنی وەزیراندا باس لەکەرکوك کراوە، ڕۆژنامە، ڕۆژنامەی ژمارە٥٣٠، ١١ی ئابی٢٠٠٩، ل١.

[*] - لە کۆی١٧٥٦٧خێزانی ئاوارەی کورد١٠١٤١خێزان چەکی قەرەبوویان وەرگرتووە، لەکۆی٦٢٠خێزانی عەرەب ١١٠خێزانیان چەکی قەرەبووکردنەوەیان وەرگرتووە.بۆزانیاری زیاتربڕوانە :

http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15181&LinkID=66
644_a_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14567&LinkID=66
b_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19556&cat=1
645_http://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=2197
646_http://www.com141.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=416

یش ڕێژەی(٧٠٪)دەنگە کانی بەدەست هێنا، بۆ خولێکی دیکە بە سەرۆکی هەرێم هەڵبژێردرایەوە[٦٤٧]، پاشتریش دکتۆربەرهەم لە لایەن سەرۆکی هەرێمەوە ڕاسپێردرا بۆ پێکهێنانی کابینەیەکی نوێ.

دواتر ڕێکەوتن کرا لەنێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی عێراقی یەکگرتو و هێزەکانی ئەمەریکا بە بڵاوەپێکردنی هێزی هاوبەش لە ناوچە جێ ناکۆکەکان.[٦٤٨]

پاش زیاتر لە مانگێك لە کێشمەکێشمی نوێنەری پارتە کوردییەکان لە گەڵ ئەندامەکانی تری ئەنجومەنی نوێنەران،لە(٨ی تشرینی دووەمی٢٠٠٩) پڕۆژە یاسای هەڵبژاردن پەسەند کرا بڕیار درا لە پارێزگای کەرکوکیش بە پێی دوا ئاماری وەزارەتی بازرگانی دەبێت، بەڵام تایبەت مەندی درا بە پارێزگای کەرکوك، بۆ نموونە بە پێی خاڵی سێ ی مادەی٦ی یاساکە، ئەنجوومەنی نوێنەران لیژنەیەك پێکدەهێنێت بۆ پێداچوونەوە بە هەڵە ئەو زیادانەی کە لە تۆماری دەنگ داندا ڕوویان داوە، هەروەها خاڵی چوارەم دا هاتوە"ئەنجامی هەڵبژاردنەکانی پارێزگای کەرکوك یان هەر پارێزگایەکی تر کە گومان لە تۆماری دەنگدەرانیدا هەیە تا ئەو کاتەی کاری وردبینی کردن لە تۆماری دەنگدەرانەکەیدا تەواو نەبێت، بە ئەنجامی کۆتا دانانرێت و ناشکرێتە بنەما بۆ هەر پرۆسەیەکی هەڵبژاردن لە داهاتوودا و(ناشبێت)بە پێشینەیەك بۆ هەر بارودۆخێکی سیاسی یان ئیداری(لەو پارێزگایانەدا)[٦٤٩].

پاش ئەوەی تاریق هاشمی جێگری سەرۆك کۆمار پڕۆژە یاساکەی ڤیتۆکرد[*]، جارێکی تر گەڕێنرایەوە بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی، پاش ململانێیەکی توندی ئەندامە کوردەکان لەگەڵ لیستەکانی تری ناو ئەنجومەن، سەرئەنجام دەنگیان بۆ پڕۆژە یاساکە دا(جگە لە چەند ئەندامەکانی لیستی یەکگرتوی ئیسلامی و چەند ئەندامێکی لیستی هاوپەیمانی)، لە پاش پەیوەندیە تەلەفۆنیەی نێوان سەرۆکی وویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و جێگرەکەی لەگەڵ سەرۆکی هەرێم، سەرئەنجام لە٦ی کانوونی دووەمی[**]٢٠٠٩ پڕۆژە یاساکە لە ئەنجومەنی نیشتمانی تێپەڕێندرا[***]، و سەرۆکایەتی کۆماریش لە٩ی مانگ پڕۆژە یاساکەی پەسەند کرد[****].

---

[٦٤٧] - تەها عەبدوڵا، ئەنجامی کۆتایی هەڵبژرادنەکانی پەرلەمان و سەرۆکی هەرێمی کوردستان ڕاگەیەندرا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە٤٩٤٥، ٩ی ئابی٢٠٠٩، ل٣.

648_http://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=2371

[٦٤٩] - ئەنجومەنی نوێنەران،دەقی یاسایی هەمموارکردنی یاسای هەڵبژاردنەکان، و.هێرش نامیق، ڕۆژنامەی ئاسۆ،ژمارە(١٠٩٥)،١٠ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٩،ل٥.

[*] - هاشمی پڕۆژە یاساکەی ڤیتۆکرد بە بیانوی ئەوەی یاساکە کەم و کوڕی تێدایە و هەروەها ڕێژەی(٥٪)ی کورسیەکان بۆ ئاوارەو کەمایەتیەکان ڕێژەیەکی کەمە، پێشنیاری کرد بکرێت بە(١٥٪).. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.iraqsunnews.com/modules.php?name=News&file=article&sid=9697

[**] - سەرۆکی وویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و جێگرەکەی چەندین جار پەیوەندیان بە سەرۆکی هەرێمەوە کرد بۆ تێپەڕاندنی یاسای هەڵبژاردنەکان، لەبەرامبەریشدا سەرۆکی هەرێم داوای زەمانەتی کرد لە کۆشکی سپی، چ بە نوسراو بێت یان بە ڕاگەیەندراو بێت، سەر ئەنجام لە٧ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٩، کۆشکی سپی لە ڕاگەیاندنێکی فەرمیدا پشتگیری لە مادەی١٤٠ و مادەی ١٤٢ی دەستوری عێراقی کرد: بۆ زانیاری زیاتر لە سەر پەیوەندیە تەلەفۆنیەکەی نێوان سەرۆك ئۆباما و سەرۆك بارزانی و بەیاننامەکەی کۆشکی سپی بڕوانە:

a_http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-Vice-President-at-a-joint-statement-to-the-press-

b_ http://www.whitehouse.gov/the-press-office/statement-press-secretary-passage-iraqs-revised-election-law

[***] - لە بەرواری٦ی کانوونی دووەم پرۆژە یاساکە تێ پەڕێندرا لە ئەنجومەنی نوێنەران کە لە سێ خاڵ پێکهاتبوو، لە خاڵی یەکەم دا بڕیار درا لە بەر نەزانینی دروستی ڕێژەی دانیشتوان لە سەر ئاماری فەرمی ساڵی٢٠٠٥ی وەزارەتی بازرگانی، ژمارەی دانیشتوان هەژمار بکرێت لەگەڵ ڕەچاو کردنی ڕێژەی (٢,٥٪)زیاد بوونی دانیشتوان بۆ هەر پارێزگایەك و بڕیار درا ژمارەی کورسییەکانی ئەنجومەنی نوێنەران بکرێت بە (٣٢٥)کورسی. لە خاڵی دووەم دا بڕیار درا ژمارەی کورسیەکانی پارێزگاکان(٣١٠)کورسی بێت لەگەڵ(١٥)کورسی بۆ قەرەبوو. لە خاڵی سێیەم دا بەم جۆرە کورسیەکان بە سەر پارێزگاکاندا دابەش کرابوو: بەغداد(٦٨)، نەینەوا(٣١)، بەسرە(٢٤)،زیقار(١٨)، بابل(١٦)، سلێمانی(١٧)، ئەنبار(١٤)، هەولێر(١٤)، دیالە(١٣)، کەرکوك(١٢)، سەلاحەدین(١٢)، نەجەف(١٢)، واست(١١)، قادسیە(١١)، میسان(١٠)، دهۆك(١٠)، کەربەلا(١٠)، موسەننا(٧). بۆزانیاری زیاتر لە سەر پرۆژە یاساکە بڕوانە:

http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php?name=articles_ajsdyawqwqdjasdba46s7a98das6dasda7das4da6sd8asdsawewqeqw465e4qweq4wq6e4qw8eqwe4qw6eqwe4sadkj&file=showdetails&sid=3363

بەشی چوارەم:

هۆكاری بەئەنجان نەگەیشتنی چارە سەرە ڕامیاری و دەستوریەكان بۆ ناوچە دابڕاوەكان

باسی یەكەم: هۆكاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەكان بۆ ناوچە دابڕاوەكان پێش ساڵی ٢٠٠٣(جەنگی جیهانی یەكەم- سەرەتای پرۆسەی ڕزگار كردنی عێراق).

- یەكەم: سەرەتای دەست پێكردنی جەنگی جیهانی یەكەم - سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم.
- دووەم: سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان(سستمی نوێی جیهانی).
- سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان- سەرەتای پرۆسەی ڕزگاركردنی عێراق(٢٠ی ئازاری٢٠٠٣).

باسی دووەم: هۆكاری بەئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەكان بۆ ناوچە دابڕاوەكان پاش ساڵی ٢٠٠٣(پرۆسەی ڕزگار كردنی عێراق- ڕۆژگاری ئەمڕۆمان).

- - سەرەتای پرۆسەی ڕزگاری عێراق (ماوەی دەسەڵاتی هاوپەیمانان)- پێكهێنانی حكومەتی دكتۆرئەیاد عەلاوی .
- - ماوەی حكومەتی دكتۆر ئەیاد عەلاوی - پێكهێنانی حكومەتی دكتۆر ئیبراهیم جەعفەری.
- - ماوەی حكومەتی دكتۆر ئیبراهیم جەعفەری- پێكهێنانی حكومەتی دكتۆر نوری مالكی.
- - ماوەی حكومەتی نوری مالكی - ڕۆژگاری ئەمڕۆمان.

[****] - ئەنجومەنی سەرۆكایەتی لە بەرواری٩ی كانوونی دووەمی٢٠٠٩، پرۆژە یاساكەیان پەسەند كرد لە ٨ مادە پێك هاتبوو، لە مادەی شەشەمدا لە خاڵی یەكەم دا هاتوە هەڵبژاردن لە كەركوك و ئەو پارێزگایانەدا دەكرێت كە گومان لە فۆڕمی دەنگدەران دەكرێت، هەروەها لە خاڵی چوارەمی هەمان مادەدا هاتووە ئەنجامی هەڵبژاردن لە پارێزگای كەركوك و هیچ پارێزگایەكی تری جێی گومان هەژمار ناكرێت وەك بنەما بۆ هیچ پرۆسەیەكی هەڵبژاردنی ئایندە یان ڕابووردوو لە هیچ لایەنێكی ڕامیاری و كارگێڕی. تا پرۆسەی ووردبینی ئەنجام نەدرێت... بۆزانیاری زیاتر لە سەر مادەكانی یاسای هەڵبژاردن بڕوانە :
http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=8324&type=documents

بەشی چوارەم

هۆكاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەكان بۆ ناوچە دابڕاوەكان

لەم بەشە تیشك دەخەینە سەر ئەو هۆكارانەی كە بەر بەست بوون لە بە ئـەنجام نەگەیشـتنی چارەسـەرە ڕامیـاری و دەسـتوریەكان بـۆ ناوچـە دابڕاوەكـان، لـە هـەردوو قۆنـاغی پـێش پرۆسـەی ڕزگـاری عێـراق و پـاش پرۆسەی ڕزگای عێراق، هەروەها هەڵوێستی هەریەكە لە حكومەتە عێراقیەكان دەست نیشان دەكەین و پاشان تیشك دەخەینە سەر هەڵوێستی وولاّتانی تری هەرێمی و نێودەوڵەتی... ئاماژە بە هەڵوێسـتی نـەرێنیان دەكـەین بە رامبەر دۆزی گەلی كورد، جگە لەوە كە هەڵوێستی گەلی كورد و سەركردایەتی و پارت و حكومەتی كوردی لە مانەوە و چارەسەر نەكردنی ئەم پرسە دەخەینە ڕوو. ئەم بەشە دابەش دەكەین بۆ دوو باس كە بریتین لە:

باسی یەكەم: هۆكاری بەنەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەكان پێش ساڵی٢٠٠٣.

لـەم باسـەدا لـەو هۆكارانە(سروشـتی، مرۆیـی، ئـابوری...) دەدوێـن كـە بەربەسـت بـوون لـە بەئـەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوریەكان بۆ ناوچە دابڕاوەكان، تا ساڵی٢٠٠٣، لەگەڵ ئاماژە كردن بە ڕۆڵـی نـەرێنی بـەریتانیا و ولاّتـانی هاوپـەیمان و ڕژێمـە عێراقیـەكان و هەڵوێسـتی وولاّتـانی هـەرێمی و نێودەوڵـەتی، جگەلـە هەڵوێسـتی نێگـەتیڤی ڕێكخـراوە نێودەڵەتیـەكان، ئەمـەو سـەرەڕای ئامـاژە كـردن بـە هەڵـەو كـەم و كورتیەكانی گەلی كورد و پارتە كوردیەكان.

بەردەوامی دان بە شۆڕش لە قۆناغە جیاوازەكان ئەگەر چی گەلی كوردی بە زۆرێك لـە ئاواتـە نیشـتمانی و نەتەوەییەكانی شاد كرد، بەلاّم هەرگیز نەتوانرا سەرجەم ئاواتەكانی گەلی كورد فەراهەم بكات، دیارە ئەویش لەبەر كۆمەڵێك فاكتـەری نـاوخۆیی و عێراقـی و هـەێمی نێودەوڵـەتی بـووە، ئـەم فاكتەرانـەش بـە ڕادەی جیـاواز كاریگەریان هەبووە بۆ لە بار بردنی خەونەكانی گەلی كورد، بە جۆرێك لە هەندێك كاتدا نەك بەربەسـت بـووە لە بەردەم مافە نیشتمانی و نەتەوەییەكان، بەڵكو كۆتایی بە بزاڤە ڕزگاری خوازییە كوردییەكەش هێناوە كە لە پێناوی ئاواتە كانی گەلی كورددا خەباتی دەكرد.

وەك دەزانین لەم ماوەیەدا بە گشتی نەتەوەیی كـورد بـە مافـە نەتـەوەیی و نیشـتمانیەكانی شـاد نـەبوو، ئەگەرچـی خـەباتی چـەكداری، ڕژێمـە داگیـر كـەرەكانی كوردسـتانی ناچـار كـردووە بـۆ پێـدانی هەنـدێك مـافی نیشتمانی و نەتەوەیی، بەلاّم بۆ ماوەیەكی كاتی، چوونكە دوژمنان ئەگەر كەمێكیش بە هێز بوویێتن(سەربازی و ڕامیـاری و ئابوری..)ئـەوا نـەك لـە بەڵێنـەكانیان پەشـیمان بوونەتـەوە، بـەڵكو لـە جـاران پـتر دوژمنكارانـە مامەڵەیان لەگەڵ كورد و دۆزەكەی و شۆڕشەكەی دا كردووە، جگە لەوەی كە خۆشمان(گەلی كورد) هەلمان داوەتە دەست داگیركەرانی كوردستان و ڕاستەوخۆ یـان نـا ڕاسـتەوخۆ دژی بەرژەوەندییـەكانی خۆمـان جـەنگاوین و لـە هەوڵی شكست پێهێنانی شۆڕشی ئازادی خوازی گەلی كورد و ئامانجە نەتەوایەتییەكانی بووین دیارە ئەمەش لـە بەر كۆمەڵێك هۆكاری ئابووری یان پۆستی كارگێڕی یان سەربازی یـان... بـووە، ئەگـەر چـی نابێـت لـە ئـەنجامی سەر نەگرتنی چارسەرە یاسایی و دەستوورییەكانی كێشەكانی گەلی كورد ڕۆڵی هـەرێمی و نێودەوڵـەتی نـا دیـدە بگرین، بۆ ڕوون كردنەوەی هەندێك لە هۆكارەكان بەباشی دەزانین لە چەند قۆنـاغێكی جیـاواز دا لـێ بـدوێیین كە بریتین لە:

یەكەم: سەرەتای دەست پێكردنی جەنگی جیهانی یەكەم - سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم:

لەم ماوەیەدا دەوڵەت نەك مافی نەتەوەیی و كلتوری و ڕۆشنبیری و ئابوری... گەلی كوردی دابین نەكرد بەڵكوو بە توندترین شێوە و بەهاوكاری بەریتانیا كەوتە وێـزەی خـاك و گـەلی كـورد بۆیـە دەبیـنین كوردیش

بەردەوام لە خەبات و شۆڕشدا بووە بۆ بەدەست هێنانی مافە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانی، بۆ نموونە شێخ مەحموودی لە ساڵی١٩١٩ -١٩٣٢ بەردەوام بوو لە خەبات، لە ساڵی١٩٣١-* ١٩٣٢ بەدواشەوە خەباتی چەکداری کواسترایەوە بۆ ناوچەی بادینان وبە ڕابەرایەتی شێخانی بارزان درێژە بە شۆڕش درا. درێژەدان بە شۆڕش (چ ڕامیاری** چ سەربازی چ دیبلۆماسی)دەگەڕێتەوە بۆ بێ هیوا بوونی کورد لە بەدەست هێنانی مافە نەتەوەیی یەکانی و جێبەجێ نەکردنی گەڵەڵانامەکەی ولسن و بەڵێن و پەیمانەکانی هاوپەیمانان و پاشتر بەریتانیا وپاشتر کۆمەڵەی گەلان و پاشتر دەوڵەتی عێراقی. دەتوانین لەم خاڵانەدا هۆکارەکان کورت بکەینەوە:-

١- لە سەر ئاستی کوردستان:

أ- هۆکارە سروشتییەکان:

هۆکارە سروشتییەکان کە خۆیان لە بەرزونزمی و پێگەی جیۆگرافیدا دەبینێتەوە هۆکارێکی کاریگەر بوون لە دابڕانی گەلی کورد لە ڕووی ڕامیارییەوە، ئەمەش کاریگەریی ڕاستەوخۆی لە سەر پلان و کات و ڕەوتی ڕوداوەکان هەبووە بەتایبەتی تا سالآنی دەسەلآتی قاسم کاریگەریەکە هەر زۆربووە، بەلآم لە پاش ڕاپەڕین ئەم کاریگەرییە کەم تر بۆتەوە.***

ب- هۆکارەکانی کۆمەلآیەتی و ڕۆشنبیری و زانستی و ئاینی، کاریگەریی زۆر گەورەیان لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکانی باشوری کوردستان و پێشهاتە ڕامیاریەکان و ناوچە دابڕاوەکان هەبووە، جگە لە نەبوون یان لاوازی زانستی سەربازی و هونەری جەنگی و کەمی هۆکارەکانی جەنگاندن و نەبوونی داراییەکی تۆکمە و کەمی ژمارەی پێشمەرگە...

ت - هۆکارە ڕامیارییەکان، هەوڵ دەدەین ووردتر لێ بدوێین:

١- دووبەرەکی ناوخۆ**** و بوونی سیخوڕو بەکرێ گیراوانی تورکی و بەریتانی... بۆ نموونە شێخ عەبدولکەریم‌ی قادرکەرەم و بابەکرئاغا[٦٥٠] لە بەرژەوەندی بەریتانیا کاریان دەکرد..هەروەها جل خوارەکانیش لە بەرژەوەندی تورك.

٢- بەمەرج نەکردنی کودەتاکەی بەکر سدقی لە بەرژەوەندی و دیاری کردنی سنووری کوردستان بە سەر ڕژێمی نوێوە.

٢- لە سەر ئاستی عێراق:

---

* - ناوچەی بارزان وەك یەکێك لەمەڵبەندەکانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی و نەتەوەیی کوردستان بە تایبەتی لەدوای یەکەمین جەنگی جیهانی و لکاندنی باشووری کوردستان بە عێراقەوە، پێگەو ڕۆڵێکی بەچاوی لە نێو ئەو بزوتنەوەیەدا هەبووە، دەکرێت گرنگترین هەوڵە دیپلۆماسیەکانی لەم بوارە لە سەرەتاوە تا لە سێدارە دانی(شێخ عبدالسلامی دووەم)لە(١٤کانوونی یەکەمی١٩١٤)لە چەند خاڵێکدا چڕبکەینەوە :یەکێك لەو خالآنە وەك هەوڵدان بۆ دامەزراندی پەیوەندی لەگەڵ ژمارەیەك لەو کەسایەتییە کوردانە کە دواتر ڕابەرایەتی ڕاپەڕینە چەکدارەکانی کوردیان کرد وەك(شێخ مەحمودی حەفید)، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: واحد عومەر محێدین، دانوستانەکانی بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی نەتەوەیی کورد حکومەتەکانی عێراق(١٩٢١-١٩٦٨)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان-سلێمانی،ساڵی٢٠٠٦، ل٥٨-٥٩. ناوچەی بادینان هەر لەساڵی١٩١٩ڕاپەڕین لە دژی سوپای بەریتانییەکان و درێژەی هەبوو. لە ساڵی١٩٣٣ دا شێخ ئەحمەدی بارزان دژی داگیر کەران ڕاپەڕی و داوای ئۆتۆنۆمی و سەلماندنی مافە نەتەوەیییەکانی گەلی کوردی کرد. عەزیزشەمزینی، جولآنەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، سەچاوەی پێشوو، ل١٥٩-١٦٩.

** - لەم ماوەیەدا کۆمەڵێك گروپی کوردی دروست بوون کە ئامانجیان سەربەخۆیی کوردستان بوو...وەك کۆمەڵەی برایەتی، دارکەر.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٥٩٧.

*** - بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێرەوە بۆ بەندی یەکەمی بەشی یەکەم(دژواری دیاری کردنی سنووری باشووری هەرێمی کوردستان).

**** - هەندێك لە سەرۆك هۆزەکان لەگەڵ شێخ ناکۆك بون شێخ پۆستەکانی دەسەلآت داریەکەی بە کەسە نزیکەکانی خۆی پڕکردبووەوە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: دیڤید ماکداوێل، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣٩.

[٦٥٠] - ولید حەمدی، کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٧.

دەوڵەتی عێراق بە هەموو هەوڵییەوە کەوتە دژایەتی کردنی ئەو کارگێڕییە کوردییەی کە پێش دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی عەرەبی دامەزرا بوو، بە ڕێگەی جۆراو جۆر کەوتنە دژایەتی کردنی سادەترین مافەکانیان بە ڕێگەی ڕامیاری و ئابوری و دەستووری و یاسایی و سەربازی... بۆ نموونە:

أ - دان نەنان بە مافی گەلی کورد و دەسەلأتەکەی شێخ، زۆربە توندی دژایەتی کردن و ڕازی نەبوون بە سەربەخۆیی کوردستان و دروست کردنی قەوارەی کوردی.

ب- لە ساڵی١٩٢٤دا واتە پاش سێ ساڵ لە دروست بوونی سوپای عێراق دەستی کرد بەهێرش کردنی سەربازی بۆ سەر دەسەلأتی کوردی و ناوچە کورد نشینەکان.

ت - بەستنی ڕێکەوتننامەی ئابوری و سەربازی و ڕامیاری لەگەڵ هەندێك لە ولأتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی کە یەکێك لە ئامانجەکانی لێدانی ئاواتەکانی کورد بووە.

پ - پاشگەز بوونەوەی دەوڵەتی عێراق لە بەڵێنەکانی خۆی و نە بەخشینی ئەو مافانەی کە کۆمەڵەی گەلان بۆ گەلی کوردی دیاری کردبوو.

١- دروست کردنی جاش و بەکرێ گیراو لە کورد و ئەنجام دانی ڕەشە کوژی لە کوردستان دا.

٢-بەردەوامی لە هەوڵەکانی بەعەرەب کردنی ناوچە کوردییەکان بە تایبەتی شاری کەرکوك، بۆ نموونە لە ساڵی١٩٣٦ پرۆژەی حەویجەجێ بەجێ کرا کە بەو هۆیەوە ژمارەیەکی زۆر لە عەرەب هێنرایە ناوچەکە و زەویان دابەش کرد بە سەریاندا.

لە دەستووری عێراقی ساڵی١٩٢٥[*]دا نەك دان بەمافە نەتەوەییی و نیشتمانیەکانی گەلی کوردا نەنرا؟!، بەڵکو تەنیا ئاماژەیەك بە چەمکی کورد و کوردستانیش نەکرا[**]... سەرەڕای ئەوەی لە مادە گشتییەکانی بابی دەیەم دا لە خاڵی یەکەم دا دەسەلأتی دابو بە مەلیك بۆ ڕاگەیاندی ئەحکامی عورفی لە هەر شوێنێکی عێراقدا کە پشێوی تێدا ڕوودبدات[***].

٣- لەسەر ئاستی هەرێمی:-

أ - هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەر لەسەر داوای تورکیا وجێ گرتنەوەی ئەو پەیمانە بە پەیمانی لۆزان.

ب- دروست کردنی ئاژاوە لە باشووری کوردستان و بەکارهێنانی بزاڤی کوردی لە خزمەتی بزاڤی تورکی دا بە ناردنی ئۆزدەمیر بۆ کوردستان.

---

[*] - ئەم دەستورە لە(٢١ی ئازاری ١٩٢٥)دا نوسراوە. واتە لەکاتێکدا نوسراوەتەوە کە عێراق تەنها لەویلایەتی بەغدا و بەسرە پێکهاتوە، لە(١٦ی کانونی یەکەمی ١٩٢٥)بە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان سنووری نێوان عێراق وتورکیا دیاری کرا و ولایەتی موسڵ درا بە عێراق. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر دەستوری ساڵی١٩٢٥بڕوانە زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستووری عێراقییەکاندا، سەرچاوەی پێشوو،ل١١٦-٢٦٨.

[**] - دەستووری ساڵی١٩٢٥ لە سەدو بیست و سێ مادە و حەفتاو شەش خاڵ پێك هاتبوو، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر دەستووری ساڵی١٩٢٥ بڕوانە: أ- هەمان سەچاوەی پێشوو، ل١١٦-٢٦٠. ب- سي. جي. ادموندز، كرد و ترك و عرب، مصدر سابق، ص٢٥٩-٢٧٤.

[***] - لە بابی دەیەم لەخاڵی یەکەمی مادە گشتیەکاندا هاتوە(لە کاتی ڕوودانی پشێوی یان هەر شتێك لە و بابەتە لە هەر جێگایەکی عێراقدا، یان کاتی ڕوودانی مەترسی لە هێرشی دوژمناکارانە بۆ سەر هەر لایەکی عێراق، پاش ڕەزامەندی ئەنجوومەنی وەزیران مەلیك دەسەلأتیان هەیە کە ئەحکامی عورفی بە شێوەیەکی کاتی لە سەرتاسەری ئەو جێگایانەی عێراقدا کە مەترسی پشێوی و هێرشی لێدەکرێت... ڕابگەیەنن.دیارە ئەمە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ مەبەستی لە جولأنەوەکانی بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی کوردی بووە... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: أ- زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ دەستورە عێراقییەکاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٣.

ت- بەستنی(پەیمانی تورکی- عێراقی و بەریتانی)لەساڵی١٩٢٦، سیاسەتێکی هاوبەشی دژ بە بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلی کورد ڕێکەوتن کە بە ئاشکرا لە بەندی١٢ی ئەو پەیماننامەیەدا دەردەکەوێت، سەرەڕای ئەوەی گەلی کوردیان بە چەتە ناوبردوەو مامەڵەشیان بەخاکەکەیەوە کردووە.[٦٥١]

پ- لە ساڵی١٩٢٩دا، سەرەڕای ئەوەی ئێران بەفەرمی دانی بەوڵاتی عێراقدا نا، لەساڵی١٩٣٢دا کە فەیسەڵ سەردانی ئێرانی کرد هەوڵی سیاسەتێکی سێ قۆڵی(ئێران- تورکیا- عێراق)بەرامبەر بە کورد و پێویستی پاراستنی"ئاسایش" لەم دیوی ئەو دیوی سنوورەکان هەرسێ لا بە گەرمی پێشوازیان لە هەڤاڵبەندێتی ناپیرۆزیان دژی گەلی کورد کرد[٦٥٢]

ج- بەستنی پەیمانی سەعد ئاباد* لەساڵی١٩٣٧دا.

٤- لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی:

أ- لە(٢٧ کانونی یەکەمی١٩١٨)لیژنەی فەرعی ئەنجومەنی وەزیرانی بەریتانیا کۆبونەوە بۆ چاوخشاندنەوە بە بارودۆخی ڕامیاری لەعێراقدا، لیژنەکە دەسەڵاتی دایە ئارنۆڵد وڵسن بۆ ڕاپرسی کردن بەخەڵکی بۆ زانینی تێڕوانینی ڕامیاریان لەسەر سێ خاڵ کە ئەوانیش:-

١- دەخوازن دەوڵەتێکی عەرەبی دروست بێت لەباکووری(موسڵ)ەوە تا کەنداوی عەرەبی لەژێر سەرپەرشتی بەریتانیادا؟

٢- لەم حاڵەتدا پێتان باشە کە حاکمێکی عەرەبی دابنرێت بەسەرۆکی ئەو دەسەڵاتە؟

٣- لەم حاڵەتەدا کێتان پێ باشە بۆ بوون بەسەرۆك، ئەم ڕاپرسییانە لەکوردستاندا کران(ویلایەتی موسڵ)، ویڵسۆن بەخێرایی دەستی کرد بەڕاپرسی لەگەڵ هەندێك شێخ و کەسایەتی سەرکردە کوردەکان (ئەوانەی کە لایەنگیری ڕامیاری ئینگلیز بوون)بۆچوونی گەلی کورد فەرامۆش کرا، ئەنجامەکەشی ئەوەبوو کە ویڵسۆن دەیویست، ئەویش دروستبوونی دەوڵەتێکی عێراقی بوو کە لە هەرسێ ویلایەتەکە بێت. دەسەڵاتی ئینگلیز وایان پیشاندا کەئامانجی کورد سەرەبەخۆیی نییە. بۆیە کوردەکانی موسڵ و ئێزیدیەکان لەکاتی ڕاپرسیەکەدا بەیاننامەیەکیان دەرکرد دژی دروستبوونی کارگێری عەرەبی، بەڵام دەسەڵاتی ئینگلیز گوێیان لەبۆچوونی کورد نەگرت[٦٥٣].

ب - ئینگلیزەکان کەوتنە کارکردن بۆکەمکردنەوەی هەژمونی دەسەڵاتی شێخ[٦٥٤]، سەرەتا بەگۆڕانی مێجەر نوئێل بە مێجەر سۆن دەستی پێ کرد کە لەکانونی یەکەمی(١٩١٨) گەیشتە سلێمانی[٦٥٥]، هەروەها هەڵگەڕانەوەی هێزە کوردەکان لەشێخ[٦٥٦].

---

[٦٥١] - جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم - سلێمانی،ساڵی ١٩٩٩، ل٥٩-٦٠

[٦٥٢] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥. وەرگیراە لە توفیق السویدي(مذکراتي، نصف قرن من تأریخ العراق والقظیةالعربیة)بیروت، ص٢٢٠-٢٣٧.

* - پەیمانی سەعد ئاباد: ئەو پەیمانە بوو لە نێوان هەریەك لە عێراق و تورکیاو ئێران و ئەفغانستان مۆر کرا لە(٨ی تەموزی ساڵی١٩٣٧)لە سەعد ئابادی شەمێرانی نزیك تاران، ڕێکەوتنەکە لە دە خاڵ پێکهاتبوو، ئەوەی پەیوەندیی بەکوردە وە هەبوو لەم پەیماننامەیەدا خاڵی حەوتەمە کە تێیدا هاتوە"مۆرکەرانی پەیمانەکە سۆز دەدەن هەرلایەنەی لە نێوچەی دەسەڵاتی خۆیدا هەموکارێك کە لە توانادایە بکا دژی دامەزراندنی دەستەی چەکدار وکۆمەڵ و ڕێکخراو و چالاکییەکانیان کە هەوڵ دەدەن دەزگاکان لە نێو ببەن و مەترسی لە ئاسوودەیی و ئاسایش دەکەن، جا لە نێوچە سنووریەکانی دەوڵەتانی مۆرکەری پەیمانەکە بێ یان لە هەرجێگایەکی تری ئەو وڵاتانە بێ:هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل٦٨. وەرگیراوە لە
dustur,cilt١٩,Ankara ١٩٨٣ s٣٠٠-٣٠٢.

[٦٥٣] - حامد محمود عیسی، القضیة الکردیة في العراق، مصدر سابق، ص٤٦-٤٨.

[٦٥٤] - لیورا لوکیتز، العراق والبحث عن الهویة الوطنیة،مصدر سابق، ص٥٧.

[٦٥٥] - م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٣٥.

[٦٥٦] - لیورا لوکیتز، العراق والبحث عن الهویة الوطنیة، مصدر سابق، ص٥٧.

ت- مێجەرسۆن لەبەشێکی ئەو ڕاپۆرتەی کەلە سەر دەسەڵاتی شێخ ناردوویەتی بۆ بەغداد(C.O.730/13-334) لە ڕاپۆرتی ساڵی(١٩١٩)دا دەڵێ" لەمارتی(١٩١٩)دا کەرکوك لابراو بەدروست بونی ئیدارەی هەولێر(کۆیە)ش جیاکرایەوە و خرایە سەر هەولێر... بەو جۆرە لە دوای ئەولێك پچڕاندنە ئێستا ڕووپێوی ناوچەی سلێمانی لەنێوان(٦٥٠٠- ٧٠٠٠)کم چوارگۆشەدا ماوەتەوە[٦٥٧]،

پ- لە ئابی١٩١٩دا بەریتانیا ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ ئێراندا ئیمزا کرد بەپێی مادەی(١)ی ئەو ڕێکەوتننامەیە، ناکرێ بەریتانیا لایەنگری و یارمەتی پێشکەش بە(کوردستانی یەکگرتوو)بکات[٦٥٨]...

ج- بە پێی ڕێکەوتنی ژمارە ٣٣٣٠/٤ لە بەرواری٢٢ی شوباتی ساڵی١٩٢٠ی تایبەت بە کارو باری کارگێری لیوای سلێمانی ئەنجومەنی وەزیران بڕیاری دا(بە لکاندنی لیوای سلێمانی بە عێراقەوە لە بەر هۆکاری شوێن و ئابوری و ڕامیاری و کلتوری هاوبەش)[٦٥٩].

ح - بڕیاری ئایاری ساڵی١٩٢٠ ی کۆنگرەی سانڕیمۆ بەسەپاندنی ئینتداب، هەنگاوی دووەم بو لە پەشیمان بوونەوەی هاوپەیمانان لە ڕزگارکردنی گەلانی ژێردەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە پێی مادەی٢٢ ی جاڕنامەی کۆمەڵەی گەلان...

خ- ڕازی بوونی هاوپەیمانان بە داواکەی تورکیا بە گۆڕینی بەندی٦٤ی پەیمانی سیڤەر...[٦٦٠]

د- بڕیاری کۆنگرەی قاهیرە لە١٢- ٢٤/ئازاری١٩٢١دا کە بڕیار درا[*]میر فەیسەڵ لە سەر تەختی پاشایەتی دۆڵی دوو ڕووبار دابنێن و ناوچە کورد نشینەکانی لەگەڵ یەك بخەن و سنووری فەرمان ڕەوایەتیەکەی فراوانتر بکەن.[٦٦١]

ژ- ڕاپرسی کردنەکەی وڵسن لە ٦ی ئایاری ١٩٢١دا، بەیاننامەیەك دەرکات و لە کوردان دەپرسێت، لە وڵاتی عێراقدا چ جۆرە سیستمێکی ئیداری پەسەند دەکەن و ئەم بەیاننامەیە بە جۆرێك داڕێژراوە کە(لە سایەی حوکمی دەوڵەتی عێراق دا بژین یان جیا ببنەوە)بە تەواوی شاردبووەوە[**].

ر- پەیمانی لۆزان لە ساڵی١٩٢٣ کە جێی پەیمانی سیڤەری گرتەوە و کوردی لە خەوی شیرینی سەربەخۆیی ڕاچڵەکاند.

ز- پاش ڕەوانەکردنی کێشەکە بۆ کۆمەڵەیگەلان(لە٣٠ی ئەیلولی١٩٢٤)دا کۆمەڵە لیژنەیەکی[***]پێکهێنا بۆ دیاریکردنی سنوور[٦٦٢]، لیژنەکە لە(١٦ی کانونی دووەمی ١٩٢٥)سەردانی ویلایەتی موسڵی کرد[****]...

---

[٦٥٧] - م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤٥.

[٦٥٨]- وەلید حەیمد، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوە ی پێشوو، ل٦٢.

[٦٥٩] - عبدالرزاق الحسنی، تأريخ الوزارات العراقية، مصدر سابق، ص٢٠. بۆ زانیاری زیاتری هۆکاری لکاندنەکە بڕوانە: المصدر نفسه، ل٢٠-٢١.

[٦٦٠]- ولید حمدی، کوردو کوردستان لەبەلگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو،ل٩٧-٩٨.

[*] - لە دەرئەنجامی کۆنگرەی قاهیرەی تایبەت بە لیواکانی باکوور(باشوری کوردستان)هاتوە: کە بەشێکی دانەبڕاوە لە عێراق. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەندەکانی تر بڕوانە: أ- سي. جي. ادموندز، کرد و ترك و عرب، مصدر سابق، ص١١٠.ب- ولید حمدی، کوردو کوردستان لەبەلگەنامەکانی بەریتانیادا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٧.

[٦٦١] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨.

[**] - بە پێی ئەنجام گیریەکانی ئامادەکاری ڕاپۆرتی ڕەسمی((ناوچە کورد نشینەکان خوازیاری دەوڵەتی کوردین))بەلأنەکی کاتێ لە ١٨ی ئابی١٩٢١ ئەنجامی ڕیفراندۆم بە سەرپەرشتیاری ڕیفراندۆم ڕادەگەیندرێ، ئەوە بەدیار دەکەوێت کە(٩٦٪)ی دەنگدەران دەنگیان بۆ فەیسەڵ داوە دیارە ئەم ئەنجامە زۆر سەیرە زۆر لە ڕاستیەوە دوورە، چوونکە دەبێ ئەوەش حساب بکرێ کە شیعەی باشوور زۆر لە کورد پتر نەیاری فەیسەڵ بوون بۆ زانیاری زیاتر لە سەر چۆنیەتی ئەنجام دانی ڕیفراندۆم بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل٦٨-٧٠.

[***] - لیژنەکە پێکهاتبون لە کونت تیلیکی(سەرۆك وەزیرانی پێشووی مەجەر)و مسیواف ویرسن(وەزیری مفەوەزیەی لاسوج)و کولونیل بولیس(بەلجیکی)، بۆ چۆنیەتی دروست کردنی لیژنەکەو کاتی کۆبونەوەکان و سەردانی ناوچەی ململانێ و لێکۆڵینەوەکان بڕوانە: أ- لجنة عصبة الامم، تقريرحول الحدود العراقية

پاشان چەند بڕیارێکیان دەرکرد و موسڵیان لکاند بەعێراقەوە لە(١٦ی کانونی یەکەمی)هەمان ساڵ کۆمەڵەی گەلان بەکۆی دەنگ بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵیاندا بەعێراقەوە[٦٦٣]،

س - بڕیاری لکاندی ولایەتی موسڵ بە عێراقی عەرەبیەوە لە ساڵی١٩٢٦، لە لایەن کۆمەڵەی گەلان[*]، بەیەك جاری ڕەوایی نێودەوڵەتی دا بە ژێردەست کردنی گەل و خاکی کورد لەلایەن دەوڵەتی عێراقی عەرەبییەوە.

ش - پەیماننامە هەمەجۆرەکانی نێوان بەریتانیا و دەوڵەتی عێراقی بەتایبەت پەیماننامەی ڕامیاری و سەربازی هۆکارێك بوو بۆ لەناوبردنی شۆڕشەکانی کورد[**]...

ص - بەنەندام بوونی عێراق لە کۆمەڵەی گەلان و دان پێدانانی نێودەوڵەتی بوو بە لکاندنی ولایەتی موسڵ بە عێراقەوە.

چ - هەڵوێستی نێگەتیفی هەریەك لە کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتی ولأتە زلهێزەکان بەرامبەر بەگەلی کورد و لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان دا[***] و ڕێکەوتنەکانی نێوان تورکیا[****] و دەوڵەتی عێراق هۆکارێك بوون بۆ ڕەوایی دان بە چەوساندنەوەی گەلی کورد لە لایەن دەوڵەتی عێراقەوە.

گ - ڕێکەوتنی سەعد ئابادی(٨ی تەموزی ساڵی١٩٣٧)ی نێوان تورکیا و ئێران عێراق و ئەفغانستان...[٦٦٤]

دووەم: سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان(سستمی نوێی جیهانی).

لەم ماوەیەدا(جەنگی سارد)شۆڕشی کوردی توانی هەندێك دەستکەوتی ڕامیاری و دەستووری و سەربازی بەدەست بهێنێت، بەڵام توند ترین زیانی گیانی و ماڵی و سەربازی لێکەوتەوە، جگە لەوەی کە شۆڕش نەیتوانی

- الترکیة، مصدر سابق، ص١. ب- مريم عزيز فتاح، تحليل العوامل التي رسمت الحدود العراقية - التركية، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية - السليمانية، سنة٢٠٠٧، ص٣.

[٦٦٢] - عزيز قادر الصامانجي، تأريخ السياسي لتركمان العراق، الطبعة الاولى، دار الساقي- بيروت، سنة١٩٩٩، ص٧٥.

[****] - لیژنەکە ئەم پرسیارانەی لە خەڵکی ناوچەی ململانێ(ولایەتی موسڵ) دەکرد: ئایا ئینگلیزتان پێ باشترە یان تورك؟ ئایا ئەگەر ئینگلیز پاشە کشەی کرد لە عێراقدا ئێوە چی دەکەن؟.. عبدالرزاق الحسنی، تأريخ الوزارات العراقية، مصدر سابق، ص١٩٧.

[٦٦٣] - سروة اسعد صابر، كردستان الجنوبية١٩٢٦-١٩٣٦، دراسة تأريخية، سياسية،الطبعة الاولى، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، السليمانية، سنة٢٠٠٦، ص٣٣-٣٤.

[*] - ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلان:(League of Nation)ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیە لە ساڵی١٩٢٠دا دامەزرا ، بە پێی پەیمانی فرسای، بە دروست بوونی نەتەوە یەکگرتووەکان کۆتایی بەتەمەنی هات... ئەجنداکەی لە پێشەکیەك و ٢٦مادە پێکهاتبوو، لە پێشەکیەکەیدا جەختی لە سەر ئاشتی و داگەری... دەکردەوە لە سەرەتادا لە١٣ولأت پێکهاتبوو تاساڵی١٩٣٩ بو بە٢١ ولأت، ڕێکخراوەکە لە سێ بەش پێکهاتبوو کە بریتی بوون لە کۆمەڵەی گشتی و ئەنجومەنی ئەمانەتی گشتی و دەستەی دادوەری بۆ چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتییەکان: محمد بشير و اخرون، موسوعة السياسية، الجزءالرابع، مصدرسابق، ص١١٢.

[**] - لە(٨ی شوباتی ساڵی١٩٣١)دا باڵوێزی بەریتانیە لە بەغدا ك. کۆرنوالیس... یاداشتێك بۆ وەزیری عێراق جەمیل مەدفەعی ڕەوانە کرد و تێیدا ووتبوی(ئێوە چاك دەزانن کە کۆمەڵەی گەلان بە فیتی دەوڵەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی بۆ کورد نەسەلماند، پێم وایە بەم زووانەش نوسەرانی یاداشتەکە و دەوڵەتی عێراق بڕیاری کۆمەڵەی گەلانیان پێ دەگات...)بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: عەزیز شەمزینی، جولأنەوەی ڕزگاری و نیشتمانی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٧.

[***] - بە پێی ڕێکەوتنی هێڵی سوور کە لە(٣١ی تەموزی١٩٢٨)واژۆ کرا ڕێژەی بەشداری کردنی هەریەکێك لە کۆمپانیاکان لە نەوتی بابا گوڕگوڕ بەم شێوەیە بوو، کۆمپانیای دارسی(ئینگلیزی فارسی)و ئەنگلوساکسون(ڕویاڵ دتش/شل و فرنسی، و کۆمپانیای وەبەهێنانی خۆرهەلأتی دووری ئەمەریکا بە ڕێژەی(٢٣,٧٥) وە پێدانی ڕێژەی(٥٪)ی ماوە بۆ کۆمپانیای بەشدارو وەبەرهێنی دیاری کراو کە ئەوەیش کۆمپانیای تایبەت بوو بە کولبنکیان.. نوري عبدالحميد العاني، امتيازات النفط عام١٩٣٢، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة- بغداد، سنة٢٠٠٢، ص٦٩٨-٦٩٩.

[****] - دەوڵەتی تورکیا بە ئاشکرا دژی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد وەستایەوە ئەمە لە ڕێکەوتننامەی ساڵی١٩٢٦هاتبوو، پاش ئەوەی کە بارزانیەکان پەنا دەبەنە بەر تورکیا لە حوزەیرانی١٩٣٢ دا، دەسەلأتدارن لە بەهاری١٩٣٣ دا شێخ ئەحمەد و هاوکارەکانی ڕادەستی حکومەتی عێراقی دەکەنەوە، پاشتر بنەماڵەی بارزانی نەفی کران بۆ باشووری عێراق.

لەم ماوەیەدا خەلیل خۆشەوی درێژەی بەجەنگ دا لە هەمان ناوچە دژ بە دەسەلأتدارنی عێراقی و ئینگلیز. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مسعود بارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية انتفاضة برزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مصدر سابق، ص٤٥-٥٢.

[٦٦٤] - عەزیز شەمزینی، جولأنەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٨.

دوژمن ناچار بکات کە دان بە کوردستان بوونی ناوچە دابڕاوەکاندا بنێت. لێرەدا هەوڵ دەدەین کە ورتر لەو هۆکارانە بدوێین کە بەربەست و کۆسپ بوون لە بە کوردستان ناساندنی ئەوناوچانە لە چەند قۆناغێکی جیاواز دا، کە ئەوانیش بریتین لە:

١- سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم - سەرەتای بەکۆماری بوونی عێراق(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨):

١- لەسەر ئاستی هەرێم:

بەردەوامی هۆکارە کوردستانیەکانی پێشوو بە جاش بوون و یارمەتی دانی کوردە جاشەکانی وەك سورچی و زێباری و برادۆست بە جۆرێك خیانەتی مەحمود ئاغای زێباری و مەحمود بەگی خەلیفە سەمەدی سەرۆك هۆزی برادۆست و فرۆشتنی بەرەی جەنگ بە دووژمن، سوپای عێراق و بەریتانییەکان توانیان سوپای بارزانی بشکێنن و ئاوارەی ئێرانیان بکەن.[٦٦٥]

٢- لە سەر ئاستی عێراق:

أ - درێژەدان بە ڕامیاری پێشوو وەك جەنگ و چەوساندنەوەی گەلی کورد.

ب - پاش گەز بوونەوە لەو ڕێکەوتنەی کە لەگەڵ بارزانی پێی گەیشتبوون.

ت- لە پاش دووەمین هەموارکردنی دەستور لە ساڵی١٩٤٣ دا هیچی لەوبارەیەوە تێدانەبووە. دەستوورەکە دوای هەموارکردنی هەروەکو خۆی مایەوە هیچی لەبارەی گەلی کوردو نەتەوە نا عەرەبەکانی ناو عێراق تێدا نەبوو. وەکو ئەوەی کە هەر خۆی لە یەك نەتەوەو ئاین و ئاینزا پێکهاتبێت و پرسێکی بەلگە نەویست بێت و پێویست بە ئاماژەپێکردنی لە دەستورەکەدا نەکات.[٦٦٦]

٣- لە سەر ئاستی هەرێمی:

أ - بەئەندام بوونی عیراق لە کۆمکاری عەرەبی لە(٢٢ی ئازاری١٩٤٥[٦٦٧]). واتە هەژمارکردنی خاك و گەلی عیراق بە خاك و گەلی عەرەبی و سڕینەوەی مۆرکی نەتەوەی کوردو کوردستان وکەمایەتییەکانی تر، بەگژداچوونەوەی هەموو ماف و هەوڵ و چالاکییەکی ئازادیخوازانەی گەلی کورد لە خاکە دابەشکراوەکەیدا لە دوو وڵاتی عەرەبی چوونکە لە ئامانجەکانی کۆمکار"پاراستنی بەرژەوەندی عەرەبی و پارێزگاری کردنە لەئاسایشی نیشتیمانی عەرەبی"[٦٦٨].

ب- تورکیا و عێراق جارێکی کە بناغەی سیاسەتێکی هاوبەشیان دانا، لە٢٨ی فێبریوەری ١٩٤٦دا سەرۆك وەزیرنوری سەعید سەردانی ئەنقەرەی کردو زۆر بە نهێنی کەوتنە داڕشتنی پلان دژی جموجووڵی کورد، هەر-ئەو پەیماننامەیەش بوو بە بەردی بناغەی پەیماننامەی بەغدا[٦٦٩].

ت - مۆرکردنی پەیمانی بەغدا[*]کە یەکێکی تر لەهەنگاوەکانی دەوڵەتی عێراق بوو بەرامبە لەناو بردنی هەوڵە سەربەخۆییەکانی شۆڕشگێرە کوردەکان.

---

[٦٦٥]- دانا ئادەم شمیدت، سەفەرێك بۆ ناو پیاوە ئازاکان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٢.

[٦٦٦] - شورش حسن عمر، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية دراسة تحليلية مقارنة، مصدر سابق، ص٥٦.

٦٦٧_www. Uruklink.net/uruk?iq-sites.htm# ١١

[٦٦٨] - ابراهيم احمد سعيد، مابين الجغرافية السياسية و مخاطر الجيوبولتيك والعولمة، مصدر سابق، ص٢١١.

[٦٦٩] - جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧١.

[*] - پەیمانی بەغداد(سەنتۆ): بریتی بو لەو ڕێکەوتنی هاوکاری سەربازی وئاسایش لە شوباتی١٩٥٥نێوان تورکیا و عێراق و لە هەمان ساڵدا بەریتانیا و پاکستان و ئێرانیشی چووە ناو پاشان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاشی چووە ناو. مەبەستی فەرمی وڵاتانی خۆرئاوا لێی پاراستنی بەرژەوەندییە نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکان بوو هەروەها ڕێگرتن لە بلاّو بوونەوەی هەژمونی سۆڤیەت... لە ئازاری١٩٥٩ عێراقی لێ کشایەوە...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: أ- عبدالوهاب الكيالي و أخرون، موسوعة السياسية، الجزء الأول، الطبعة الرابعة، مصدرسابق، ص٥٤٨. ب-تشارلزتريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص١٩٧. بەلاّم مەبەست

٤ - له سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

أ - بەریتانیا لایەنێکی سەرەکی بوو له پارچە پارچە کردنی کوردستان و بەرپرسی سەرەکیش بوو له لکاندنی ولایەتی موسڵ به عێراقی عەرەبییەوە.

ب - لێدانی بزووتنەوەی کوردی و لەباربردنی خەونی سەربەخۆیی، که پێچەوانەی هەموو لێدوانەکانی پێش جەنگ و دوای جەنگ بوون...

ت - تا پەرینەوەی دوا پێشمەرگەی بارزانی له ساڵی(١٩٤٥)، بەریتانیا به هەموو شێوەیەك له هێزی ڕزگاری خوازی کوردی داوە چ به سوپای خۆی به تەنها چ به هاریکاریکردنی سوپای عێراق، جگه لەوەی له سەرجەم بوارەکانی ڕامیاری و ئابوری وتەکنیکی دا، یارمەتی عێراق و سوپاکەی داوە.

ئەمەریکا وبەریتانیا. ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو له پەیمانی بەغدا، ئامانجی سەرەکی ئەم پاکتە(پەیمانە) پاراستنی ڕژێم و سنوورەکانی تورکیا و عێراق و ئێران و پاکستان بوو.[٦٧٠]

٢ - سەرەتای بەکۆماری بوونی عێراق - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەلاّت له لایەن بەعسیەکانەوە(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨- ٨ی شوباتی١٩٦٣).

بۆ ڕوون کردنەوەی گرفت و بەربەستەکانی چارەسەرە ڕامیارو یاساییەکان... بۆ ناوچە دابڕاوەکان دەتوانی له چوار ئاستدا ڕوونیان بکەینەوە که بریتین له:

١- لەسەر ئاستی کوردستانی :

له سەر ئاستی کوردستانیش دەبێت له دوو خاڵی جیاوازدا له گرفتەکان بدوێین که ئەوانیش:

أ- لەسەر ئاستی پارتی ڕامیاری(پارتی دیموکراتی کوردستان):

١- له ڕووی ڕامیاریەوە

أ- ناوخۆ

١- له ڕامیاری ناوخۆ جیاوازی بیرو بۆچوون و نەخوێندنەوەی بەرامبەر و تاکڕەوەی بڕیار سەپاندن له نێوان سەرکردایەتی پارتی و بوونی ناکۆکی* له نێوان بارزانی ومەکتەبی سیاسی به تایبەت له کۆتایی دەسەلاّتی قاسم ناکۆکییەکان و کەلێنەکان فراوانتر بوون به جۆرێك کەلێنی گەورە لەنێوان پارتی و بارزانیدا هەبوو له ساڵانی دواتر دا گورزی کوشندەی له شۆڕشی کورد دا که تا دەیان ساڵی دواتریش کاریگەری له سەر بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی کوردی هەبوو.

٢- هەروەها پارتی نەیتوانی سەرنجی سەرجەم خیڵ و هۆزەکان بۆ لای خۆی و کێشە ڕەواکەی گەلی کورد ڕابکێشێت و پشتگیری تەواوی سەرۆك خێڵەکان وخێڵەکان بەدەست بهێنێت نەك ئەوە بەڵکو هێزی پارتی بۆ دژایەتی کردنیشیان به کار هێنرا.

لێی لێدانی جولاّنەوە ڕزگاری خوازیەکانی ناو خودی ولاّته بەشدار بووانی پاکتەکەش بوو، وەك له بەندی یەکەمدا هاتوه ئەم پەیمانە بەرگری له ئاسایش و هێمنی ولاّته بەشدارەکان دەکات. بێجگه له پێداویستییە گشتییەکانی ئەندامان دەتوانن و پێویستە ڕێکەوتنی دووقۆڵی له نێوان خۆیاندا ببەستن)، هەروەها بۆزانیاری زیاتر لەسەر هەڵوێستی ئەو ولاّتانە له سەرو هەموویانەوە ئەمەریکا بڕوانە: جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢- ٧٣.

[٦٧٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.

* - بۆ زانینی ڕادەو هۆی ئەو ناکۆکیانە بڕوانە: أ- کریس کۆچێرا، کورد له سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٢- ٢٨٢. ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەش سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢.

٣- نەبوونی ڕێکخستنی تۆکمە لە ڕێکخستنەکانی پارتی دا وەك نەبوونی شانەی سیخوڕی و هەواڵگری و دەزگای تایبەت بەم بوارانە.

ب - لە سەر ئاستی دەرەوە

١- ئیراهیم ئەحمەد و کۆمیتەی ناوەندی پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق قایل دەبن کە خاڵی ئۆتۆنۆمی لە بەرنامەدا لابرێ[٦٧١].

٢- زۆرجار حەکیمانەو وردبینانە مامەڵە لەگەڵ عەبدولکەریم و ڕژێمەکەی دا نەکراوە، بگرە هەڵەشەیی و سەرەڕۆیی پێوە دیار بوو، ئەو مەترسییانە ڕەچاو نەکراوە کە حکومەتی عەبدولکەریم یان دەخستە مەترسیەوە، بەمەش بیانوویەکی بەهێزیان دایە شۆڤێنییە هەل پەرستەکانی دەوروپشتی قاسم کە هیچ سۆز و لایەنگیرییان بۆی نەبوو، زۆرترین ڕاددە کینەو بوغزیان بە جۆرێکی تایبەت بەرامبەر گەلی کورد و ئاواتە نەتەوەیییەکانی لەدڵدابوو.[٦٧٢]

٣- نەبوونی هیچ شارەزاییەك و تەنانەت بیرۆکەیەکیش لەبارەی بەژەوەندی دەوڵەت و کێشەی نێوانیان و ئاڵۆزی ئەم کێشەیە و دیوی پشتەوەی دروستکردنی بڕیارە چارەسازەکانی دەوڵەتە گەورەکان.[٦٧٣]

٢- لایەنی ئابووری: گوند نیشینەکان مەکۆی شۆڕش بوون لە سەرەتای دەست پێکردنی شۆڕشەوە، و بەردەوامی خەبات بە شێوەیەکی گشتی لە سەر خۆراك وخوێنی گوند نشینەکان بوو، واتە پارتی ئابوورییەکی بە هێزی نەبوو تا بتوانێت گۆڕانی چەندایەتی و چۆنایەتی لە چەك و تەقەمەنی بکات، کە دەیتوانی ڕۆڵێکی کاریگەرتری هەبێت لە جەنگەکان و ڕووبەرە ئازاد کراوەکان، سەرەڕای ئەوەی کە دەتوانرا ژمارەیەکی زۆرتر لە هێزی پێشمەرگە ئامادەبکرێت و ڕێکخستنەکانی پارتی بە شێوەیەکی تۆکمەتر پێ ڕێك بخرێتەوە.

٣- تەکنەلۆجی: نەبوون یان کەمی یان سادەیی هۆیەکانی جەنگین(چەك و تەقەمەن)و ڕاگەیاند و گواستنەوە کاریگەری لە سەر ڕەوتی جەنگەکان هەبوو، سەرەڕای نەبوونی دەزگایەکی ڕاگەیاندی بینراو یان بیستراو کە جەماوەرو پێشمەرگە ڕاپەڕێنێت و هەواڵ و سەرکەوتن بگەیەنێتە جەماوەرو پێشمەرگە.

٤- هونەری: هەژاری لە هونەرەکانی جەنگ و نەبوونی ئەکادیمایی سەربازی.

ب - لە سەر ئاستی جەماوەری:

١- نزمی ئاستی ڕوشنبیری و فێرکردن. ئەمانەش ڕاستەوخۆ کاریگەرییان هەبوو لە سەر ئاستی نەتەوایەتی کە ڕۆڵی کاریگەری لە سەر ئامانجەکانی شۆڕش هەبوو.

٢- بەجاش بوونی هەندێك لە سەرۆك خێڵەکان کە ڕۆڵێکی سەرەکییان لەوەدا دی کە نەیانهێشت پێشمەرگە لە سەرەتادا بە خۆڕاگریان و جەنگینی بە ڕاستییان سەرکەوتنی بنەبڕو کاریگەر بە دەست بهێنن.[٦٧٤]

٢ - لە سەر ئاستی ڕژێم: -

لە مادەی(٢ی دەستووری ساڵی ١٩٥٨)دا هاتووە"عێراق بەشێکە لە نەتەوەیی عەرەب"[٦٧٥]، سەرەڕای ئەوەی هەموو ئەو تاوانانەی کە بەرامبەر بە گەلی کوردستان و پارتی کرا پێچەوانەی سەرجەم بەندەکانی سەرچاوەی دەسەڵات و ماف و ئەرکەکانی گشتی بوو لە بەشی دوو دا.[٦٧٦]

---

[٦٧١]- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٩.

[٦٧٢] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢.

[٦٧٣] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢.

[٦٧٤] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٤.

پاش ئەوەی قاسم پێگەکانی دەسەڵاتی خۆی چەسپاند و بە هێز کرد پاش ئەوەی کەوتە ژێـر کاریگـەریی ناسیۆنالیستە عەرەبەکان، کەوتە پاشەکشە لە بەڵێنەکان و پێدانی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کـورد تەنانـەت پێشێلْ کردنـی مافەکانیشیان وەك لـە یاداشـتەکەی(٣٠ی تـەموزی١٩٦١)ی پـارتی دیموکراتی کوردسـتاندا هـاتووە دەتوانین ئاماژە بە هەندێك لە سەرپێچییەکانی ڕژێمی قاسم بکەین وەك:

ڕاگرتن و جێ بەجێ نەکردنی مادەی سێیەمی دەستور و بە کـردەوە ڕاگـرتنی کارەکـانی بەڕێوەبەرایـەتی گشتی خوێندنی کوردی و بێ بەش کردنی زمانی خوێندن لە کوردی و دانەمەزراندنی فەرمان بەرانی کـوردی و دورخستنەوەی فەرمان بەرانی کوردی بۆ باشووری عێراق و تـەرخان نـەکردنی هـیچ پڕۆژەیـەکی پیشەسـازی و کشتوکاڵ و ئاواکاری و ڕێزگرتن لەو دەزگایانەی کە دژایەتی گەلی کوردیان دەکرد وپشت کـردن لـە بەڵێنـەکانی (١٤ی تەموز)و نەرمی نواند لە ڕۆژنامە دەوڵەتیەکان کە باسی تواندنـەوەی گەلی کوردیان دەکرد و لە ناو بـردنی ڕۆژنامەوانانی کورد و داخستنی ڕۆژنامە کوردییەکانی وەك خەبات و کوردستان و ئازادی و سوکایەتی کردن بـە شۆڕشی کوردی و ناوبردنی بە بەکرێ گیراو و دژایەتی کردنی نەتەوەیی کوردو گرتن و دورخستنـەوەی نیشتمان پـەروەران و جیـاوازی کردنـی ڕەگـەزی وخـۆ بـێ دەنـگ کردنـی لـەتیرۆرکردنی کوردەکـانی کـەرکوك و ڕەت کردنەوەی دانوستان و پابەند نەبوون بە برگەکانی گفتوگۆ و بـەکار هێنـانی سیاسـەتی تیرۆرکـردن و پاشـتریش لێدانی شۆڕشی کورد و لەناوبردنی خەڵکی سڤیل و وێران کردنی ژێرخانی ئابوری کوردستان و دروست کردنـی دووبەرەکی لە نێو ڕیزەکانی گەلی کورد، ئەویش بەدروست کردنی جاش* و وێران کردنی کوردستان.

٣- لە سەر ئاستی هەرێمی:

وڵاتـانی هـەرێمی ڕۆڵێکـی نـەرێنیان هـەبوو لـە دروسـت کردنـی گـیرو گرفـت و نـا ئـارامی لـە هـەرێمی کوردستاندا، بۆ نموونە:

أ- ڕژێمـی ئێرانـی هـانی جاشـەکانی سۆفی و برادۆسـتییەکان و هەرکییـەکانی دا بـۆ هێـرش کردنـە سـەر سیدەکان و دێهاتەکانی موهاجیرەکانی کەس و کاری سەید تەها یان داگیر کرد و سوتانیان[٦٧٧].

ب - لە(ئەپریلی١٩٦٢)نوێنەرانی تورکیاو ئێران و عێراق لە بەغدا دەستیان کرد بە گفتۆگۆ دژی شۆڕشـی (ئەیلولی١٩٦١)لە باشووری کوردستان و پلانی کاری هاوبەشیان داڕشت. هـەموو لـەو بـاوەڕەدا بـوون کـە دەبێت هاوکاری سوپایی عێراق بکەن دژی هێزەکانی پێشمەرگەی کوردسـتان، کـاتێ دەسـت دەکـات بـە هێـرش بـۆ سـەر کورد، ئێران و تورکیا بڕیاریان دا کە سنوورەکان داخەن بۆ ئەوەی یارمەتی و هاوکـاری کـوردی ئێـران و تورکیـا بۆ کوردی عێراق بگرن.[٦٧٨]

ت - ئەو گوێ بۆ شل کردنەی شۆڕش هەوڵی بۆ دەدا نەلە لایەن دەوڵەتان و نەلەلایەن ڕژێمەکانی عەرەب و نەلە لایەن هۆیـەکانی ڕاگەیانـدن و خـاوەن بیرانـی عەرەبـەوە نەیـدی، بگـرە هەندێکیشیان هەڵوێستی شـك و

---

[٦٧٥] أ- زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مـرۆڤ بـە بـەراورد لـە گـەڵ مادەکـانی دەسـتورە عێراقییەکانـدا. سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٨. ب- نبيل عبدالرحمن حياوي، دساتير العراق الجمهورية، مصدرسابق، ص٧.

[٦٧٦] - المصدر نفسه، ص٨. بۆزانیاری زیاتر لە سەر برگەکانی دەستووری ساڵی١٩٥٨ بڕوانە: المصدر نفسه، ل٧-١٠.

* - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر یاداشتەکەی پارتی دیموکراتی کوردستان کە پێشکەشی ڕژێمی قاسمیان کردووە بڕوانە: دانا ئادەمشمیدت، سەفەرێك بۆ ناو پیـاوە ئازاکان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٢-١٤٥.

[٦٧٧] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٣.

[٦٧٨] - جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٥.

گومان و سڵ لێکردنەوە، تەنانەت دوژمنانەشیان لە ئاستیا گرتە بەر، هەڵوێستی هەموو ئەم لایەنە عەرەبییانە مایەی نائومێدی بوو بۆ کورد.[٦٧٩]

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

أ- دەوڵەتی سۆڤیەت لەم سەرو بەندەدا سەرچاوەی سەرەکی دابین کردنی چەك و پێداویستییە سوپاییەکانی حکومەتی قاسم بوو.[٦٨٠]

ب - پاش ئەوەی کە ڕژێمی قاسم زۆر بە توندی کەوتە وێزە و خاکی گەلی کوردستان و بزوتنەوەکەی، نە نەتەوەییەکگرتووەکان و نە ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ هیچ هەڵوێستێکیان نەبوو سەبارەت بەو تاوانکاریانە کە لە کوردستاندا ئەنجام دەدرا.

ت - سەرەڕای ئەوەی کە یەکێك لە ئەنجامەکانی جەنگی سارد ئەوەبوو کە نەیهێشت بیرو بۆچوونی دیموکراسی لە جیهاندا بلاّو بێتەوە و ڕێی بۆ ڕژێم گەلێکی دیکتاتۆری ملهوڕ چۆڵ کرد کرنگ ئەوە بوو ئەو ولاّتە سەر بە خۆیان بێت، ئەمەش کۆسپی سەخت بوو لە ڕێی شۆڕشی ئەیلول دا.

٣ - سەرەتای دەسەلاّتی بەعسییەکان- سەرەتای گرتنە دەستی دەسەلاّت لە لایەن عەبدول سەلام عارف(٨ی شوباتی ١٩٦٣- ١٨ی تشرینی دووەمی١٩٦٣).

بۆ زانینی هۆیەکانی بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان لەم ماوەیەدا وەك ماوەکانی پێشوو دابەشی دەکەین بۆچوار ئاست، کە بریتین لە:

١- لەسەر ئاستی کوردستان:

أ - سەرەڕای بەردەوامی هەڵە و کەم و کورتیە کوردستانییەکانی سەردەمی قاسم، بەلاّم هەڵەی زەق و کوشندە لەم ماوەیەدا پێشکەش کردنی کات بوو بە ڕژێمی نوێ تا خۆی بەهێز بکات لە یەکەم ڕۆژی کودەتا و پاش خوێندنەوەی بەیانی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش و پابەند نەبوون بە بەڵێنەکانی پێش کودەتا دەبوایە دەست بە سەر هەموو کوردستاندا بگیرابایە و کوردستان بوونی ئەوناوچانە بکرایە بە دیفاکتۆ.

ب - ژمارەیەك کورد بوون بە چاش(سوارەی سەلاحەدین)وەك جاشەکانی زێباری وسورچی و گۆران و هەرکی و شەرەفانی و ئیزیدی و کۆچەر و بەرواری...و جەنگاندنیان لە دژی شۆڕش.

٢- لە سەر ئاستی ڕژێم:

پابەند نەبوون بە بەڵێنەکانی پێش کودەتا* و دروست کردنی حەرەس قەومی** کە تاوانی گەورەیان بەرامبەر بەگەلی کورد ئەنجام دا، سەرەرای زیندە بە چاڵ کردن و لەناوبردنی خەڵکی سڤیل و خۆدزینەوە لە گفتۆگۆو پاشان هەڵگیرساندنی جەنگ و وێران کردنی کوردستان و چەندین تاوانی تر.

٣- لەسەر ئاستی هەرێمی:

[٦٧٩] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦-١٧.

[٦٨٠] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٨.

* - ڕژێم بەڵێنەکانی پێش شۆڕشی بەمەبەستی بێلایەن کردنی کورد و وەستانی جەنگ و ساردکردنەوە لە شۆڕش بوو بەمەبەستی سەرکەوتنی کودەتاکەیان و بەهێزکردنی پێگەکانی دەسەلاّت و پاشان لێدانی توند تری گەلی کورد بوو. سەرەڕای ئەوەی کەچەندین تاکتیکی بەکار هێنا وەك بەکارهێنانی شاندی میللی کە هیچ دەسلاّتێکیان نەبوو لە ناوەندە هەستیارەکانی بڕیاردا نەبوون کەئەمەش بۆ کوشتنی کات بوو، دەستی دەستی کردن بە کورد بەناوی گفتۆگۆی یەکێتی عەرەبی، و کارکردن بۆ بەکارهێنانی ئەو یەکێتیە دژ بە بزاف و ئاواتەکانی گەلی کورد.

** - حەرەس قەومیەکان ژمارەیان لە(٣٠٠٠٠)کەس تێپەڕبوو بوو لە ژێرچاودێری کۆلۆنێل وەنداوی بوو، بۆ لێدانی شیوعیەکان و دوژمنەکانی بەعس دروست بوو، لە ژێر فەرمانی پارتی بە عس دابوون... تشارلز تریب، صفحات من تأریخ العراق، مصدر سابق، ص٢٣٥.

أ - كاتێـك عێـراق و میسـرو سـوریا لـە ناوەڕاسـتی مـانگی نیسـانا ڕێكەوتننامـەی دەربـارەی پێكهێنـانی كۆمارێكی فیدڕاڵی عەرەبی بڵاوكردەوە باسی كورد و مافەكانی نەكرابوو.

ب - وڵاتانی هەرێمی ڕۆڵی نیگەتیڤانەیان هەبوو بەرامبەر بە گەلی كورد وخەباتە ڕزگاری خوازەكەی بـۆ نموونە: سوریا لیوایەك لەشكری نارد* كە لیوای یەرمووك بوو بە سەركردایەتی لیوا فەهد شاعیر كە یـەكێك بوو لە لیوا جەوسەرەكانی حزبی بەعس لـە سـوریا... هـەروەها بەغـدا هاوكـاری بەتینیشـی لـە لایـەن دەسـەڵاتی ئێـران و توركـەوە لەگـەڵ دەكـرا كـە هـەردوو لایـان ئەنـدامانی پـەیمانی ناوەنـدی سـەنتۆ بـوون و بـە كیۆمـاڵ و سەرانسۆی ئاسمانی زەمینی(واتە یارمەتی هەوالگری)یارمەتی عێراقیان دەدا[٦٨١].**

ت - لەتەموزی ساڵی١٩٦٣، لە كۆبونەوەی ئاسایی(Cento)دا، بڕیار درا توركیا و ئێران یارمەتی عێـراق لـە كاری دامركاندنەوەی سەرهەڵدانی باشووردا بدەن[٦٨٢].

پ - ئێران ڕێگای بە هێزە عێراقییەكان دا بەدوای پێشمەرگەدا بچنە نێوخاكییەوە. ئەنجومـەنی ئاسایشـی نەتەوەیی توركیاش لـە(١٩ی حـوزەیرانی١٩٦٢)دا، بڕیـاری هاریكـاری سـوپای عێـراقی دژی كـورد دابـوو. تەنانـەت ئەفسەرانی تورك لەموسڵ و ئێرانی لە كەركوك بەشدارییان لەداڕشتن و بەجێهێنانی پلانـی هاوبـەش دژی كـورد دەركرد.[٦٨٣]

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:-

ڕژێم داوای هەرچی چـەك و جبەخانەیـەكی بكردایـە پـێ ی دەدرا، سـەرەڕای یارمەتییـە سـەربازییەكانی بەریتانیا و ئیسپانیا و پاكستان، بەریتانیا باڵەفری هۆكەرو هەنتەری فرە كاریگەری لە بۆمباباران كردنی ناوچە چیاییەكانی بە ڕژێم فرۆشت، ئیسپانیاش بۆمبای ناپاڵمی دا بـەهێزی ئاسمـانی عێـراق و پاكسـتانیش(٢٠) هـەزار گولە تۆپی(٥,٥)و(٥٠)هەزار گولەی تۆپخانەی چیایی و(٢٥)ڕەتڵی بۆنارد.[٦٨٤] بەگوێرەی هەنـدێ سەرچـاوە ئەفسـەرە ئینگلیزەكانیش بەشداری لە كۆمیتەی سێ قۆڵییەكەی عێراق و توركیا و ئێراندا دەكرد، ئینگلیز ئامـادە بـوو كـە پێگـەكانی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت بـۆ سـەركوت كردنـی كـورد بـەكاربهێنێ، و ئەمـەریكاش لایـەنگیری خـۆی بـە ناردنی(٤٠٠)تۆن چەكەمەنی بۆڕژێمی بەعس دەربڕی لە هەمان مانگی حوزەیراندا[٦٨٥]، سەرەڕای بێ دەنـگ بـوونی بەردەوامی كۆمەڵگای مرۆڤایەتی بە گشتی لەو تاوانانەی كە بەرامبەر بە گەلی كورد دەكرا.

٤ - سەرەتای گرتنەدەستی دەسەڵات لە لایەن عەبـدول سـەلام عـارف - سـەرەتای گرتنـە دەسـتی دەسـەڵات لەلایەن عەبدول ڕەحمان عارف (١٨ی تشرینی دووەمی١٩٦٣ - ١٣ی نیسانی١٩٦٦).

چارەسەر نەبوونی ڕامیاری و دەستووری كێشەكانی گەلی كورد دەگەڕێتەوە چـەند هۆكارێـك لـە خـوارەوە ئاماژە بە هەندێكیان دەكەین :

١ - لە سەر ئاستی كوردستان:

*** - عیسمەت شەریف وانلی، كوردستانی عێراق، گەلێكی پەژموردە و نیشتمانێكی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٥.

[٦٨١] - أ- جەبار قادر، چەند بابەتێكی مێژوویی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.ب- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١-١٩٧٥)، بەشی سێیەم ، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٣-١٢٤.

[٦٨٢] - جەبار قادر، چەند بابەتێكی مێژوویی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.

[٦٨٣] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.

[٦٨٤] - مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٤.

[٦٨٥] - جەبار قادر، چەند بابەتێكی مێژوویی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.

أ - بەردەوامی و فراوان بوونی فاکتەرەکانی سەردەمی قاسم و بەعس، لەم سەردەمەداو بە جورێك جیاوازی لە بیرو بەرژەوەندیە جۆربەجۆرەکان قولّ بووەوە تا کار گەیشتە هەلگیرساندنی شەڕی براکوژی لە نێوان ئەوشۆڕشگێڕە کوردانەی کە لە پێناوی مافەکانی گەلی کوردا دەجەنگان، کاریگەری لە زۆرێك لەمافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی کرد تەنانەت لە ئایندەشدا.

ب - گفتوگۆنەکردن و ڕاوێژنەکردن بە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی، لە سەر پرسە هەستیارەکانی گەلی کورد وەك گفتوگۆ لەگەلّ ڕژێم، بۆنموونە کۆچێرا دەڵێت بارزانی و عبدول سەلام بە نهێنی ئەو ڕێکەوتنەیان کرد[٦٨٦] لە کاتێکدا نەتوانرا سوود لە هەلە ڕامیارو سەربازی و ئابوریەکانی حکومەتی عێراق بکرێت لە بەدەست خستنی زۆرترین مافە کانی گەلی کورددا، سەرەڕای ئەوەی کە بە چەك بەدەست خرا لە ڕێکەوتنەکەدا لە دەست درا.

ت - لایەنگیری و پالّ دانە پالّ میری لە لایەن هەندێك لە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی کۆن و لێدانی گورزی کاریگەر لەتوانای شۆڕش چ ڕامیاری و چ سەربازی چ دەروونی چ کۆمەلاّیەتی چ ئامانج و ئاواتەکان و ڕەوتی گفتوگۆکانی شورش بە جۆرێك لە گفتوگۆکاندا یەکێك لەمەرجەکانی شورش ببوو بە چەك کردنی جاشەکان ، دیارە جێ بەجێ کردنی ئەم مەرجە لەسەر حسابی مەرجەکانی سەر شۆڕش بوو(مەرجە نەتەوەیی و کوردستانیەکان)، دوای ڕوودانی ئەم پرۆسەیە ڕژێم لە گفتوگۆکان هەلّهات و پلانی(توکلت علی الله)ی دارشت بۆ لێدانی شۆڕش.[*]

٢ - لە سەر ئاستی عێراق:

ا - لە دەستووری سالّی١٩٦٤ دا لە دەروازەی یەکەم و مادەی(١)دا هاتووە کە"گەلی عێراق-یش بەشێکە لە نەتەوەیی عەرەب، ئامانجی یەکێتی عەرەبە، و بە شێوەیەکی گشتی حکومەتیش دەبێ لە زووترین کاتی نزیك و گونجاودا، کار بۆ بە دەستهێنانی بکات و بە دەست پێك بە یەکێتی لەگەلّ کۆماری یەکگرتوو.

لە مادەی سێ دا تەنها زمانی عەرەبی بەزمانی فەرمی ناسێندراوە، ئەمە سەرەڕای پێشێلّ کردنی سەرجەم بەندە دەستوورییەکانی تر کە پەیوەستە بە ئازادی و مافەکانی مرۆڤ و چالاکی ڕێکخراوەیی و ئازادی نیشتەجێ بوون وەك لە بەشی دووی ماف و ئەرکە گشتییەکاندا هاتوە.[٦٨٧]

ب - داواکردنی گفتوگۆی حکومەتی عارف لە ئەنجامی بڕوا بوون بەمافەکانی گەلی کوردو چارەسە کردنی پرسەکەی نەبوو، بەلکۆ لە ژێر گوشاری جمال عبدول ناسردا بوو بۆ دەست والأبوونی هێزەکانی عێراق و خۆخەریك نەکردنی بە کوردەکانەوە,[٦٨٨] پاشان کە هەستی کرد لە ڕووی سوپاییەوە بەهێزبووە بە تایبەت پاش ئەوەی کە زانییان ژمارەیەك لە کوردەکان لە دژی شۆڕش یارمەتیان دەدەن لە بە لێنەکانی خۆیان کشانەوەو پلانی(توکلت علی الله)یان دارشت و خۆیان ئامادەکرد بۆ جەنگی نوێ...

٣- لە سەر ئاستی هەرێمی:

---

[٦٨٦] - أ- تشارلزتريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدر سابق، ص٢٤٣. ب- كريس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بيست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٨.

[*] - تشارلزتريب، صفحات من تأريخ العراق، مصدرسابق، ص٢٤٣.

[٦٨٧] - أ- زانكۆ دی پۆلی- كۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەكان بۆ مافەكانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەلّ مادەكانی دەستووری عێراقییەكاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٨-١٣٣. ب- نبيل عبدالرحمن حياوي ، دساتير العراق الجمهورية، مكتبة القانونية، مصدر سابق، ص١٣-٢٤.

[٦٨٨] - كريس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدەو بيست دا، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٢٨. وەرگيراوە لە لومون١٩٦٤/٢/١٢.

ئێران ڕامیاری دووفاقەی لە دژی کورد گرتە بەر بەهەوڵی عیسا پیژمان پارتی کرد بەدوو بەش[**] و پاشان بۆ قوڵ کردنەوەی کەلێنەکە یارمەتی سەربازی هەردوو لای دەدا تا کار گەیشتە هەڵگیرساندنی شەڕی برا کوژی.

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

بەردەوامی سیاسەتی بێ دەنگی کردن لەو تاوانکاریانەی کەبەرامبەر بە گەلی کورد دەکراو هاریکاری بەردەوام و فرە لایەنەی ڕژێمی عێراق.

٥ - سەرەتای دەسەلاٌتی عارف - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەلاٌت لە لایەن بەعسییەکان(١٣نیسانی١٩٦٦- ١٧ی تەمووزی١٩٦٨).

دەتوانین هۆکارەکانی بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرەکان لەم ماوەیەدا بەتایبەت بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەری٢٩ی حوزەیران لەم خاڵانەدا ڕوون بکەینەوە :

١- کوردستان: سەرەڕای بەردەوامی گرفتەکانی پێشووی:

أ- لەسەر ئاستی پارتی: سەرکردایەتی نەیتوانی کێشەکانی ناوخۆی پارتی بە لێك گەیشتن و گفتوگۆ چارەسەر بکات، کار بۆ کەم کردنەوە گرفتەکان بکەن لە پێناوی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا، بەڵکو بەرژەوەندییە تایبەتییەکان خرایە پێش بەرژەوەندیە نەتەوەییەکان.

ب- گروپێك لەمەکتەبی سیاسی بیرو توانا و قەڵەمی خۆیان لەبری خزمەت کردن بە دۆزی کورد، لە دژایەتی کردنی گەل و شۆڕشی کورد بە کارهێنا، چوونکە جیاوازی بۆچوون و تاك ڕەوی ڕابەرەکەی بیانو نەبوو بۆ پاڵ دانە پاڵ سەرسەختڕین و دڕندەترین دوژمنی گەلی کورد...

ت- هەڵگیرساندنی یەکەم جەنگی براکوژی و بۆ یەکەمین جار و بەشەڕ هاتنی دوو گروپی شۆڕشگێڕی کورد لە سەر جیاوازی ئایدۆلۆژیاو بەرژەوەندی تایبەت...

پ- لە ڕێکەوتن نامەکە، لەگەڵ عەبدول ڕەحمان عارف دا بەهیچ جۆرێك باسی ئۆتۆنۆمی و سنوور ناوچەی ئۆتۆنۆمی نەکرابوو، لەبەر ئەوە ڕێکەوتنەکە دۆڕاندنی ڕامیاری بوو بە بەراورد بەو سەرکەوتنە جەنگییانەی کە بەدەست هێنرابوو.

ج- لەسەر چ بنەمایەك زمانی کوردی بەفەرمی دەکرا لەو ناوچانەی کەزۆرینە کوردین؟ بە پێی چ ئامارێك؟!..

٢- لەسەر ئاستی عێراقی:

ڕژێم پاش ئەوەی کە ئەندامانی پۆلی بیرۆ دایە پاڵی هەستی بە گۆڕانی سەنگی سەربازی و ڕامیاری خۆی کرد، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە لە جێ بەجێ کردنی بڕگەکانی بەیاننامەکە خۆی بدزێتەوە. سەرەڕای ئەوەی کە جاشەکانیشی چەك نەکرد...

وەك لە یاداشتەکەی شۆڕش بۆ ڕژێم هاتبوو، لە(١٢)خاڵدا سەرپێچیەکانی ڕژێم ئاماژەی پێکراوە وەك: چۆڵ نەکردنی ناوچە تەعریب کراوەکان و بە هەمیشە نەکردنی دەستووری کاتی و دەرنەکردنی یاسای پارێزگاکان و کارنەکردن بۆ بە فەرمی کردنی زمانی کوردی...[*]

[**] - عیسا پژمان لە ساڵی(١٩٥٨)وەك یاریدەدەری کارداری نیزامی باڵوێزی ئێران دادەنرێت، سەر بە ساواك(سازمان اطلاعات وامنیت کشور)بوو، توانی خۆی لە باڵی مەکتەبی سیاسی نزیك بکاتەوە و توانی بگاتە مەلا مستەفاش... پاشان توانی بە هەوڵە بەردەوامەکانی درز بخاتە نێوان مەکتەبی سیاسی کۆن و ڕابەر، تا کار گەیشتە شەڕی برا کوژی. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هەوڵ و کارەکانی عیسا پژمان بڕوانە: أ- مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥و ١٧٦- ١٧٨. ب- لڤین، عیسا پژمان و سیخوڕەکەی ساواك و ئەندازیاری شکستی شۆڕشی کەرکوك، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٣)، ساڵی شەشەم، ١٥ی ئابی٢٠٠٨، ل٨-١٠.

٣- له سەر ئاستی هەرێمی:

دەتوانین ئاماژە بۆ ڕۆڵی نیگەتیڤی ئێران بکەین کە چۆن درز و کەلێنی خستە نێوان ڕیزەکانی شۆڕشی کورد و قووڵکردنەوەی کەلێنی نێوان ڕابەرو ئەندامانی مەکتەبی سیاسی تا گەیشتە ڕادەی شەڕی براکوژی.

٤- لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی :

بەردەوام بوونی چاوپۆشیەکانی وڵاتانی خۆرئاواو جیهان و زلهێزەکان و ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و ڕێکخراوەکانی ماڤی مرۆڤ.

٦- أ - سەرەتای گرتنە دەستی دەسەڵات لە لایەن بەعسیەکان- نسکۆی شۆڕشی ئەیلول(١٧ی تەمووزی١٩٦٨- ئازاری١٩٧٥).

بەشێك لە گەورەترین دەست کەوتە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانی گەلی کورد لەم ماوەیەدا بە دەست هات، بەیانی١١ ئازار مەزنترین دەستکەوتی شۆڕشی کورد بوو لە ساتە وەختی دروست بوونی دەوڵەتی عێراقییەوە، بەڵام چەند هۆکارێك ڕۆڵی هەبوو لە بە جێ بەجێ نەکردنی بەیانەکە و سەر نەگرتنی چارە سەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان بۆ گەلی کورد، دەتوانین لەم خاڵانە دا ئاماژەیان پێ بکەین:

١- لەسەر ئاستی کوردستان:

أ- لە ماوەی گفتوگۆ لەگەڵ ڕژێم دا:

١- نەبوونی ڕێکەوتنی تەواو لە نێوان هێزی پێشمەرگەو سەرکردایەتی شۆڕش، وەك لە نامەی(٢٦ تشرینی دووەمی١٩٧١)ی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش کە بۆ ئەحمەد حەسەن بەکر نێردراوە دەردەکەوێت پێشمەرگە لەناوچەی خانەقین کاری گێرەشێوێنیان کردووە و لەبەرمبەردا شۆڕش لێپێچینەوەی لەگەڵ کردوون* .

٢ - شۆڕش ماوەی گفتوگۆکەی نەقۆستەوە بۆ چەندایەتی و چۆنایەتی کردن چ لە ڕووی سوپا، چ لە ڕووی هەواڵگری، بۆ ڕووبەرێکی فراوانی ئازاد کراو، بۆیە دەبینین شۆڕش لە جەنگەکانی ساڵی١٩٧٤دا ناوچە لەدوای ناوچەی لەدەست دەدا.

٣- هەروەها شۆڕش لە کاتی گفتۆگۆدا نەیتوانی لایەنی بەرامبەر ڕازی بکات بە دان نان بە سنووری باشووری هەرێمی کوردستان، بەڵکو دیاری کردنی سنووری کوردستانی سپارد بەئایندەیەکی نادیار...

٤ - درێژی ماوەی دانراو بۆ ڕاگەیاندنی ئۆتۆنۆمی، بە تایبەتی لەگەڵ ڕژێمی بەعس کە شۆڕش تاقیکردنەوەی تاڵی هەبوو لەگەڵی.

٥- نەبوونی هەڵوێست لە ئەنجام نەدانی سەرژمێری لەماوەی دیاری کراو دا، بەمەبەستی دیاری کردنی ناوچە کوردییەکان.

٦- پشت بەستنی تەواو بە بەڵێنەکانی ئەمەریکا وئێران و وەرنەگرتنی بەڵێنی نوسراو و نەبوونی پەیماننامە لە نێواندا و وەرنەگرتنی بەڵێنی فەرمی لە ئێران و ویلایەتە یەکگرتووەکان کە پشت لە کورد نەکەن.

---

* - وەك لە یاداشتەکەدا هاتوە شۆڕش پابەند بووە بە بەڵێنەکانی بەیاننامەکە وەك ڕادەست کردنەوە چەکە قورسەکانی شۆڕش... ڕژێمی هان دەدا بۆ پاپەندبوون بە جێ بەجێ کردنی پەیماننامەکە. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر دەقی پێشنیارەکە بڕوانە: مسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٦-٤٠١.

* - بۆ زانینی دەقی نامەی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش کە ئیمزای بارزانی لەسەرە بڕوانە: مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشیی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٥-٢٩٧.

ب - له کاتی جەنگدا:

١- بارزانی لە ڕووداوەکان دابڕابوو کەناڵی زانیاری خەڵکانێکی زۆر کەم بوون ئەندامانی تریش بە کاوباری خۆیانەوە خەریك بوون، جگە لەوەی کە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی بە دەگمەن بارزانییان دەبینی خۆ ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی لەوەش کەمتر[٦٨٩].

٢ - سەرەڕای ئەوەی کە پارتی ئیدی وەکو حزبێکی سیاسی نەمابوو، دەزگایەکی ئیداری بوو وەکو هەر دەزگایەکی ئیداری ئاسایی کاری دەکرد، دەبوو ئەو بڕیارانە جیّ بە جیّ بکات کە لە سەرێ ڕادەهاتن، ڕێکخراوەکانی قوتابیان و لاوانی کوردیش تەنیا ڕێکخراوی ڕواڵەتی بوون، هۆی هەموو ئەم شتانە تەنیا یەك شت بوو لە کوردستانی ئازاد کراوی بارزانی دا لە هیچ بوارو ئاستێکدا حیساب و کیتاب و هەڵسەنگاندن و پرسینەوە لە گۆڕێدا نەبوو[٦٩٠].

٣ - نەتوانینی سوود وەرگرتن لە توانای ئەو سەدان هەزار[٦٩١] کەسە کە ئاوارە بوو بوون بۆ ناوچەکانی ژێر دەستی شۆڕش و بەکار هێنانەوەیان لە بوارەکانی سەربازی و هەواڵ گری[*]و ڕاپەرین لە شارەکان و ئەنجام دانی چالاکی جۆر بە جۆر، کۆچیرا دەڵێت"ڕێبەران لە هیچ بوارێکدا ڕێگەیان بەو خوێندەوار و ڕۆشنبیرانەی کە پەیوەندییان بە شۆڕشەوە کردبوو نەدا کە بەشێوەیەکی کاریگەر لە شۆڕشدا بەشداری بکەن و سوود لە توانا و بەهرەی لاوان وەرنەدەگیرا، ناکۆکی لە نێوان جەنگاوەران و گوندییان و جوتیاران لە لایەك و خوێندەواران لە لایەکی دی کەزۆربەیان خەڵکی شاربوون گەیشتە ئەوپەڕی...[**]"

٢ - لە سەر ئاستی عێراق :

لە دەستووری ساڵی ١٩٦٨داهاتوە[٦٩٢] :-

أ - لە مادەی یەکەمی دەروازەی یەکەم هاتووە"... گەلی عێراق بەشێکە لە میللەتی عەرەب و ئامانجیشی یەکێتیەکی عەرەبی گشتگیرە و حکومەتەکەشی دەبێت هەوڵ بۆ بەدی هێنانی بدات"، لێرە دا گەلی کوردو کە مایەتییەکانی دی بەعەرەب هەژمار کراون.

ب - لە مادەی چواردا تەنها زمانی عەرەبی بەزمانی فەرمی دەست نیشان کراوە، سەرەڕای ئەوەی کە تەرحیل و تەهجیر و قەدەغەکردنی چالاکی پارتی و ئازادی ڕۆژنامەگەری، دژ بە بنەما دەستوورییەکانی ساڵی ١٩٦٨بوو بەتایبەت بەشی سێیەمی ماف وئەرکە گشتی یەکان...

ت - هەروەها لەدەستووری ساڵی١٩٧٠ لە مادەی(٥)بڕگەی(أ)دا عێراق بە وڵاتێکی عەرەبی ناسێنراوە.[٦٩٣]

---

[٦٨٩] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٦-٤٠٧.

[٦٩٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٧.

[٦٩١] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٩٨. ب - کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٥.

[*] - عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، کەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٨.

[**] - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هەڵەکانی پارتی و ناکۆکی شارنشین و گوندنشینەکان و جەنگاوەران بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٨.

[٦٩٢] - أ- نبیل عبدالرحمن حیاوي، دساتیر العراق الجمهورية، مصدر سابق، ص٢٧-٤٠. ب- زانکۆ دی پۆلی- کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستووری عێراقییەکاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٨-١٣٣.

[٦٩٣] - نبیل عبدالرحمن حیاوي، دساتیر العراق الجمهورية، مصدر سابق، ص٤٣. بۆ بینینی سەرجەم بڕگە کانی دەستور ساڵی١٩٧٠و گۆڕانکاریە دەستوورییەکان بڕوانە: المصدر نفسه، ل٤٣-٦٠.

پ - ڕژێم* هەرگیز ئەوەیان لەخەیاڵدا نەبوو کە وەکو شەریك بە جۆرێکی یەکسان مامەڵە لەگەڵ کوردا بکەن، دەیان ویست دەسەڵات بە هەمووو شێوەیەك تا سەرو بێ چەند و چوون لە دەستی خۆیاندا بێت[٦٩٤].**

ج - لە(١٤ئازار)دا جاشەکان نارنجۆکێکیان فرێدایە قۆتابخانەیەکی کچانەوە لە سلێمانی، لە(٢١نیسان)دا جاشەکانی لەتۆ زێباری هێرشیان کردە سەربارەگای لقی(١)پارتی.[٦٩٥]

ح - لە(٦ی کانونی یەکەمی١٩٧٠)هەوڵێکی کوشتن درا بۆ ئیدریس بارزانی لە بەغدا کە لە بەغداد بوو بۆ جێ بە جێ کردنی بەندەکانی١١ئازار[٦٩٦].

خ - چەند یەکەیەکی سوپایی لە تەمووزی١٩٧١ دا بەرێ خست بۆ بارزان تا محمد خالید لە بناری چیا پیرێس دا لێیان هاتە دەست و سوپاکەی شکاند[٦٩٧].

د - هەروەها لە(٢٩ی ئەیلولی١٩٧١)هەوڵی تیرۆرکردنی بارزانی درا لە ڕێگەی ناردنی پیاوانی ئاینی و دوو ئۆتۆمبێلی بۆمبڕێژکراوەوە[٦٩٨].

ژ- لە کانونی یەکەمی١٩٧١دا ڕژێم نزیکەی(٤٠٠٠٠)کوردی فەیلی* ڕەوانەی ئێران دەکات[٦٩٩].

ر - لەو نامەیەی کە ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بۆ ئەحمەد حەسەن بەکری ناردووە لە ساڵی ١٩٧١ دا هانی ڕژێمی داوە بۆ لابردنی ناکۆکیەکان و دەست پێ کردنەوەی گفتوگۆ هەروەها ئاماژەی بە هەندێك لە سەرپێچیەکانی ڕژێمیش کردووە ، ڕژێم هەوڵێکی تری لە(١٥ی تەموزی ١٩٧٢)دا بە مەبەستی تیرۆرکردنی بارزانی[٧٠٠].**

*** - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر پاشگەز بونەوەکانی ڕژێم لە بەڵین و ڕێکەوتنەکان، بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨١.

[٦٩٤] - کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨٧.

[٦٩٥] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٥١-٥٢.

[٦٩٦] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٢. ب- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٢.ت - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨١.پ- گوینتەر دێشنەر،کورد: گەلی لە خشتەبڕاوی غەدر لێکراو، و.بۆ عەرەبی: عبدالسلام بەرواری، و. بۆ کوردی: حەمەکەریم عارف، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی١٩٩٩، ل٢٣٢.

[٦٩٧] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

[٦٩٨] - أ- گوینتەر دێشنەر، کورد: گەلی لە خشتەبڕاوی غەدر لێکراو، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٢. ب- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد (شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨. ت - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٣. پ- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٤. ج- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو،ل٦٦٨٣.

* - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر کوردە فەیلەیەکان و هۆکاری دەرکردنیان لە لایەن حکومەتی عێراقیەوە بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٢-٢٨٣.

[٦٩٩] أ- کریس کوچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٣. ب- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٢. ت- تشارلز تریب، صفحات من تأریخ العراق، مصدر سابق، ص٢٨٢.

** - لە نامەکەدا ئاماژە بە هەندێ لە تاوانەکای ڕێژێم کراوە وەك ناردنی سەرباز بۆ کوردستان و چەك کردنی پلە دارە کوردەکان و هەڵمەتی بەرفراوان بۆ گرتن و دورخستنەوە و دەربەدەرکردنی دژی ڕۆڵەکانی گەلی کورد لەناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق بێ هیچ پاکانەو هۆیەك، گرتنی هەندێك پێشمەرگە و فڕاندنیان و ئەشکەنجە دانیان ڕێکخستنی پلانێك بۆ تیرۆرکردنی پارێزگای هەولێر... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٥-٢٩٧.

[٧٠٠] - أ- کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٩. ب- مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٧-٧٨.

ز - سەرەڕای دەست پێکردنی هێرشی ڕاگەیاندن لە ڕۆژنامەی(الثورة)تۆمەت بارکردنی شۆڕشی کورد... ڕژێم بەردەوام بوو لە ڕاکێشانی هەندێك لەبارزانییەکان بەلای خۆیدا وەك عوبەیدولای بارزانی[***]، کەئەوەندەی تر لە خۆی بایی بوو بوو متمانەی بە سەرکردایەتی خۆی زیادی کردبوو[٧٠١].

س - لە(١٨ئەیلولی١٩٧٣)سوپا هێرشی کرد بۆ سەر پێشمەرگە لە قۆش و شەنگار، لە(١٣تشرینی یەکەمی ١٩٧٣)سوپا هێرشی کردە سەر هێزەکانی پێشمەرگە لە دەربەندیخان[٧٠٢].

ش - بەدرێژایی دوا قۆناغەکانی دانوستان لە(کانوونی دووەم - ئازاری١٩٧٤)ڕێبەرانی بەعس بە تایبەت سەدام حسێن بێ منەتی و سەرسەختی خۆ پەسەندی یان دەنواند پێیان وابوو پاش خۆماڵی کردنی نەوت[****] کەس ناتوانێت خۆی لە بەریان بگرێ و بەگژیاندا بچێت و هەرگیز ئەوەندە زەنگین و پارەدار نەبوون، چونکە نرخی نەوت بوو بە چوار بەرامبەری جاران[٧٠٣] .

ص - ڕاگەیاندی یاسای ئۆتۆنۆمی تاك لایەنە کە ئەوەش پێچەوانەی ڕێکەوتنی(١١ئازار)بوو...[٧٠٤]

چ - بەدرێژایی مانگی(٥ و٦ ی ساڵی١٩٧٤)سوپای عێراق لێکدا لێکدا دەکەوێتە عەرەبانندنی ناوچە گرنگەکانی ژەنگارو کەرکوك و خانەقین و گوندەکانیشیان بە بلدۆزەر تەخت دەکات و بە بەردەوامی زەوی جوتیارە کوردەکان[*]بە جوتیارە عەرەبەکان دەدرا.[٧٠٥]

پاش ئەوەی کە سەرکردایەتی پارتی هەر لە ساڵی١٩٦٣ وە شیوعیەکانی پاراست لە قەتل و عامی حکومەتی عێراق، لەم سەردەمەدا لە شۆڕشی کورد هەڵگەڕانەوەو پاڵیان دایە پاڵ ڕژێم.[**]

٣ - لەسەر ئاستی هەرێمی :

وڵاتانی هەرێمی و عەرەبی ڕۆڵێکی زۆر نەرێنی و تەنانەت دوژمنکارانەشیان بینی لە نەگەیشتنی گەلی کورد بە مافە نەتەوەییەکانی و تەنانەت هەڵگیرساندنەوەی جەنگ و کۆتایی پێ هێنانی شۆڕشی کوردیش، بە جۆرێك کە شۆڕشی کوردیان بەدەستکەوتە ڕامیارو ئابوری و جیۆگرافی... ەکان بەکارهێنا[***]، بۆ نموونە لەکاتی

[***] - عوبەیدولای کوری مەلامستەفا یەکێك بوو لەو پێنج وەزیرە کوردەی کە حکومەتی عێراقی لە کاتی تازە کردنەوەی کابینەی حکومەتەکەی داینا لە نیسانی١٩٧٤دا لە جیاتی پێنج وەزیرەکەی شۆڕش. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر وەزارەتەکان و وەزیرەکانی سەر بە بەعس بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدەوبیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٠.

[٧٠١] - مەسعود بارزانی، بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشی سێیەم، بەرگی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٦.

[٧٠٢]- کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٣.

[****] - ڕژێم بە دروشمی نەوتی(عەرب بۆ عەرەب)نەوتی خۆماڵی کرد، کە نەوتی کەرکوك وخانەقین و عەین زالە، ڕێژەی لە(٨٠٪)نەوتی بەرهەم هێنراوی عێراقی پێك دەهێناو(٧٦٪)ی داهاتی گشتی وڵاتی پێك دەهێنا... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٩.

[٧٠٣]- أ- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٨. ب - عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٨.

[٧٠٤]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٠.

[*] - بە بڕیاری ژمارە(٣٦٩)لە(١٩٧٥/٣/٣١)ڕووبەری(١٣١٥٥٥)دۆنم زەوی دەستی بەسەردا گیراوە، بە بڕیاری ژمارە(٨٣٤)لە(١٩٧٦/٧/٢٨)ڕووبەری(٣٨٢١٨)دۆنم دەستی بەسەردا گیراوە، بەبڕیاری ژمارە(٩٤٩)لە(٢٣ئابی١٩٧٧) ڕووبەری(١٢٣٣٩١)دەستی بەسەردا گیراوە، بەبڕیاری ژمارە(٩٣١)لە ١٩٩٥دا ڕووبەری(٩٠٠٠٠)دۆنم دەستی بەسەردا گیراوە و بە کۆمەڵە بڕیار گەلێکی دی دەیان هەزار دۆنم دەستیان بەسەردا گیراو بەسەر عەرەبە هێنراوەکاندا دابەشکراوە...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، عارف قوربانی، لە پاکتاوی ڕەگەزیدا ئامارەکان چیمان پێدەڵێن، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٤٧)لە(٨ی نیسانی ٢٠٠٩)، ل٣.

[٧٠٥]- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٣. ب- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٢.

[**] - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هەڵوێستی شیوعییەکان بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٥.

[***] - بۆ نموونە، ئێران بە ڕێکەوتنی جەزائیر توانی: أ- عێراق لە یەکێتی سۆڤیەت دابڕێت. ب- خواستی بوو ببێت بە پیاوە زلەکەی کەنداو. ت- لەناو بردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی کە چاوی پێ هەڵ نەدەهات: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٠.

گفتوگـۆو هـاتو چـۆی بـەردەوامی نێـوان شـۆڕش و ڕژێـم کـە بەرهەمەکـەی مـۆرکردنی ڕێکـەوتن نامـەی(١١ی ئازار)بوو:

أ - شای ئێـران لـە ڕێـی نامەیەکـەوە کـە بـە شـێخ بابـە عـەلی شـێخ مـەحمود دا نـاردبووی داوای کردبـوو بارزانی هەرچی داوا بکات بۆی جێ بە جێ دەکـات[****] لـە بەرامبـەردا بـارزانی واز لـە مـۆرکردنی ڕێکەوتننامـە لەگەڵ حکومەتی عێراق بهێنێ و سەردانی ئێرانیش بکات، ئاماژەشی بۆ ئەوە کردبوو کە ئەم داوایە ڕەزامەنـدی ئەمەریکاشی لە سەرە، لە سەردانی(١٥کانونی دووەمی١٩٧٠)بۆ تاران شا بەبارزانی وتبو کە ئەم ڕێکەوتنە قـازانجی بەعس و سۆڤیەتی تیایە و بەناوی ئەمەریکاوە بەڵێنی زۆری بۆ بارزانی هەڵڕشتبوو[٧٠٦]...

ب - ئێران لە هەوڵی بەردەوام بوو بۆ سەرنەگرتنی ڕێکەوتننامەکە و هەڵگیرساندنەوەی جەنگ[*]، سـاواکی ئێران تەڤینەوەیەکیان کرد لە کفری، هەروەها ئێران دەیویست لـە ڕێگـەی جـەمیلی محەمـەد ئاغـا بـرای فـاخیر مێرگەسوری کە ئەو ئەرکە ساواك پێی سپاردبوو بۆ ڕوخاندنی پاشماوەی متمانە و باوەڕ بەیەك کردنی شـۆڕش و حکومەتی ناوەند بکشێتەوە بۆ هەڵگیرساندی شەڕ[٧٠٧].

ت - ڕۆڵی پەیام بەرو ناوەندی وەزیری بەرگری تورکیـا لـە گەیانـدی پـەیامی شـا بـۆ دەوڵـەتی عێـراق لـە هەیڤی تشرینی یەکەمی١٩٧٢کە شا دەیویست کـە عێـراق پـەیمانی ساڵی١٩٣٧کـە دەربـارەی شـەتاوی عـەرەب بـوو هەڵبووەشێنێتەوە لە بەرامبەردا ئێران ئامادەیە کارێکی وابکات کە ئاشتی باڵ بەسەر ناوچەکەدا بکێشێت[٧٠٨].

پ - ڕۆڵـی نـەرێنی سـەرۆك بومیـدیان لـە ڕێکـەوتنی جـەزائیر[**]... پاشـتر مۆڵـەت پێـدانی٥٠ئەفسـەری جەزائیری لە هەردوو دیوی سنوور[***]. جگە لە ڕۆڵی نەرێنی هەریەکە لە تورکیـا و میسـرو شـای ئوردن(مـەلیك حسێن)ڕۆڵیان لە نەنجامدانی ڕێکەوتنەکەدا هەبوو[٧٠٩].

[****] - یارمەتی دانی ئێران بۆ شۆڕش دەگەڕێتەوە بۆنیگەرانی شا بۆ دەسەڵاتی سۆڤیەتییەکان لە ناوچەکەدا پاش مۆرکردنی پەیمانی ئاشتەوای سۆڤیەتی-عێراقی، بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٥.

[٧٠٦] - مەسعود بارزانی، بـارزانی و بزوتنـەوەی ڕزگاری خـوازی گـەلی کورد(شۆڕشی ئـەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بـەرگی سـێیەم، بەشی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٥÷ بـەپێی ڕابـۆرتی هـەواڵگری ئەمـەریکا لـە(٢٢ی ئـازار١٩٧٤)، کۆمـەکی شـا بـۆ کوردەکـان بەکارهێنانیـەتی وەك کاغـەزی یـاری لـە دژی دراوسـێکانی...ئەمەریکاش دەیویست بەم هۆیە عێراق دورخرێتەوە لە هـەموو جموجوڵێکی جیهـانی... عیسمـەت شـەریف وانلـی، کوردسـتانی عێـراق، گـەلێکی پـەژموردە و نیشـتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٨-٢٩٩.

[*] - شا بـە سـەرۆك نیکسۆنی ووت:" یارمـەتی دانـی کوردەکـان بەمەبەسـتی دروسـت کردنـی تەنگۆچـەڵەمەیە بـۆ عێراق..."بۆزانیـاری زیـاتر بڕوانـە: هـەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٧.

[٧٠٧] - مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکـەم، سەچاوەی پێشوو، ل٨٨-١٠٥. ب- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠١.

[٧٠٨] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤١٤.

[**] - ڕێکەوتنی جەزائیر: ئەو ڕێکەوتن نامەیە بو لە نێوان شای ئێران و سـەدام حسێن بـە بینیـی ڕۆلی ناوەنـدی و سـەرەکی سـەرۆك بومیـدیان لـە(٦ی ئـازاری ساڵی١٩٧٥)لە جەزائیر بڕیاری لە سەر دراو لە١٣حوزەیران لە بەغدا واژۆ کرا، کە تایبەت بوو بە لایەنەکانی سنوور(ئاوی، وشکانی)و ئاسایشی سنوور، بـە پێـی ڕێکەوتننامەکە جارێکی دیکە سنووری ئاوی و وشکانی لە نێوان ئێران و عێـراق دا دەست نیشان دەکرێت لـە پێنـاو بنـەماکانی سـەلامەتی خـاك و ڕێزگـرتنی سنوورو دەست نەخستنە ناو کاروباری ناوخۆی هەردوو وڵات، سەرەڕای ئەوەی هەردوولا هاریکاری یەکتر دەکەن بە زانیاری هەواڵگری بەمەبەستی ڕێگرتن لـە سنوور بەزاندن و ڕادەست کردنی تێکدەران بەیەکتر، بەڵام لە ڕاستیدا هۆکاری پاڵنـەری ئێران لـە مـۆرکردنی پەیماننامەکـە دەسـتکەوتنی ڕوبـەری جوگرافیـا (ئاوی و وشکانی)زیاتر بوو بەمەبەستی فراوان کردنی هەژموونی ئابوری و ڕامیاری و سەربازی و دەروونـی... لەبەرامبەریشدا عێـراق مەبەسـتی سـەرەکی لـە کۆتایی هێنان بە جوڵانەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد جێ بە جێ نەکردنی بەندەکانی ڕێکەوتننامەی ١١ی ئازار و کپ کردنی داخوازیـەکانی گـەلی کوردبـوو ئەگەر چی باجی ڕامیاری و سـەربازی و ئـابوری و کۆمـەڵاتی و جوگرافی مرۆیـی... هەرچـەند بێت؟! .بۆزانیـاری زیـاتر لـە سـەر بەنـدە ئاشکراو نهێنیـەکانی ڕێکەوتننامەی جەزائیر بڕوانە: أ- مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەرگی سێیەم، بەشی یەکـەم، سەچاوەی پێشوو، ل٤٣١-٤٤٣. ب- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢٠-٤٢١. ت - محمـد الطاهر محمـد، القضیـة الكردیـة و حق تقریر المصیر، مصدر سابق، ص٣٠٣-٣٠٩.

[***] - بۆزانیار زیارتر لەسەر ڕۆڵی نەرێنی سەرۆك بومیدیان بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤١٨-٤٢٥.

ج - ڕێگرتنی بارزانی لە لایەن مەلیك حسین و شای ئێران لە ڕاگەیاندنی دەوڵەتی کوردی...[٧١٠]

٤ - لە سەرئاستی نێودەوڵەتی:

لەسەرئاستی نێودەوڵەتی ولاتانی خۆرئاوا و زل هێز بەتایبەت تر ولأتانی هەردوو جەمسەر ڕۆڵێکی زۆر نەرێنییان بینی لە بەرکارهێنانی شۆڕش بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی[****] خۆیان و بەدی هێنانی بەرژەوەندی زیاتر ئەگەر چی لە سەرحسابی ماف و خوێنی شۆڕشی گەلی کورد بێت، بۆ نموونە:

أ - کیسنجەر[*****] دەڵێت سەرۆك(نیکسۆن)م ئاگادار کردەوە کە کوردەکان کارێك نەکەن کە بزوتنەوەکەیان بگاتە سەرو ئاستی بەرگری.[٧١١]

ب - لە بروسکەی پێشەوای سۆڤیەت برجنێڤ بۆ بارزانی هاتوە کە هانی دەدات بۆ ڕێکەوتن لە بەرئەوەی چارەسەرکردنی کێشەی کورد کوتەکێکی پشت شکێن دەسرەوێنێتە ئیمپریالیزم[٧١٢].

ت - ئیمزا کردنی پەیمانی دۆستایەتی سۆڤیەت- عێراقی لە لایەن کۆسیگنی سەرۆك وەزیران و سەرۆك ئەحمەد حەسەن بەکر لە سەرەتای نیسانی ساڵی١٩٧٢دا، پاش ئەوەی کە عێراق هەندێك کاری وەبەرهێنان و کارکردنی دا بە سۆڤیەتییەکان وەك کارکردن لە چاڵە نەوتە گەورەکانی ڕومێلەو ڕێگەدان بە زەریا گەرمەکانی سۆڤیەت لە بەندەرە عێراقییەکان و لێوارەکانی کەنداو کارپێکردنی شارەزاگەری سۆڤیەت، ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی کە هانی شیوعییەکان بدەن بۆ چوونە ناو بەرە[٧١٣*] لە دژی شۆڕشی کورد و پاشتر چەندین ڕێکەوتنی سەربازی و ڕامیاری و ئابوری مۆرکران لە دژی گەلی کورد.

پ - سەرەك نیکسۆن و کیسنجەر[**] و شای ئێران حەزیان دەکرد کەئەو بارودۆخە و ڕەوشەی کە هەیە وەك خۆی بمێنی، هیچ یەکێك لەوانە خوازیاری سەرکەوتنی کوردەکان و بەدەست هێنانی ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینە نەبوون[٧١٤]. پاش ئەوەی کە گەلی کورد دووچاری فشارێکی سەربازی ڕامیاری بووەوە لە سەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی[٧١٥].

٦- ب - نسکۆی شۆڕش - سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان(ڕوخانی بلۆکی یەکێتی سۆڤیەت)یان(سەرەتای سستمی نوێی جیهانی):

---

[٧٠٩] - جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨.

[٧١٠] - هێنری کیسنجەر، کارەساتی کورد، و. سەباحی غالیب ، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە(١) ساڵی(٨)، شوباتی٢٠٠٠، ل١٥١.

[****] - بۆ هۆکاری یارمەتی ئەمەریکا بۆ کوردەکان و چۆنیەتی یارمەتی دان و بڕی یارمەتییەکە و چۆنیەتی بڕینی یارمەتییەکان بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٧-٢٩٩.

[*****] - هێنری کیسنجەر(Henry Kissnger)لە ساڵی١٩٣٨ لە ئەلمانیا لە دایك بووە... مامۆستای زانکۆ بووە لە ١٩٦٩بووە بەڕاوێژکاری سەرۆك نکسن و لە ساڵانی١٩٦٩-١٩٧٥ وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا بووە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هێنری کیسنجەر، کارەساتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٦.

[٧١١] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٢.

[٧١٢] - مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦.

[*] - کوردەکان دوو مەرجیان هەبوو بۆ چوونە ناو بەرەی نیشتمانی کە بریتین لە: أ- ڕێکەوتنی جاران لەمەڕ ئۆتۆنۆمی. ب - ڕێکەوتنەکەی جاران لەمەڕ دیاری کردنی سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٢.

[٧١٣] - أ- عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٤. ب- مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد(شۆڕشی ئەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەرگی سێیەم، بەشی دووەم، سەرچاوەی پێشوو، ل٩١-٩٥

[**] - کیسنجەرو ئەنوەر ساداتی سەرۆکی میسر لەو باوەڕەدا بوون کە ئەگەر یارمەتی عێراق بدرێت بۆ ڕزگاربوونی لەو چقڵی دڕکە کە کوردە، ئەوسا بەغدا لە پاداشتی چاکەی میسر نابێتە تەگەرە لە ڕێی ڕێکەوتنی ئەوان و ئیسرائیل. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: عیسمەت شەریف وانلی، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردەو نیشتمانێکی پەرت، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٠.

[٧١٤] - کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیست دا، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٧٣-٣٧٤. وەرگێراوە لە ڕاپۆرتی پایك.

[٧١٥] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢٤.

نسكۆی شۆڕشی ئەیلول نەبووە هۆی كۆتایی پێهێنانی خەبات بەڵكو ژمارەی پارتە خەبات گێڕە كوردیەكان زیادی كرد و خەباتیان دژی ڕژێم توند تر كرد، بەڵام لە بەر چەند هۆكارێك نەتوانرا چارە سەرە ڕامیاری و دەستوورییەكان بگە نە ئامانج كە دەتوانین لەم خاڵانە دا ئاماژەیان پێ بكەین:

١- لەسەر ئاستی كوردستان:

أ - بەردەوامی شەڕی ناوخۆ و لە بیركردنی ستراتیج و ئەو ئامانجەی كە لە پێناویدا دروست بوو بوون كە ئەمە گەورەترین و ڕەش ترین هەڵەیە كە كوردەكان بەرامبەر بە خۆیان و نەتەوەكەیان ئەنجامیاندا.

ب - وەرگرتنی یارمەتی دوژمنەكانی وەك ئێران و سوریا... لە پێناوی درێژەدان بە جەنگی كوردستان (چ كوردی یان دوژمن)بێت و وێران كردنی خاك و لە ناو بردنی دەیان هەزار لە ڕۆڵەكانی گەلی كورد، بێجگە لە پیس بوونی ژینگەكەی.

ج - بە جاش بوونی ژمارەیەكی زۆر لە خەڵكی كوردستان[*] و جەنگاندنیان لە دژی پێشمەرگە و ئامانجەكانیان و وێران كردنی گوندەكان و یارمەتی دانی ڕژێم لە هەڵتەكاندنی ژێرخانی ئابوری هەرێم... ئەمەش زیانێكی گەورەی سەربازی و ڕامیاری و ئابوری و دەرونی گەورەبوو لە شۆڕش و گەلی كورد و مافەكانیان.

٢ - لە سەر ئاستی عێراق:

أ - ڕژێم تەنها لە شكست دا بیری لە گفتوگۆ و دانوستان دەكردەوە، لەكاتی قورس بوونی سەنگی سەربازی و ڕامیاری لە دانوستان دەكشایەوە.

ب - ئەنجام دانی تاوانی دڕندانە و ئاوارەكردنی دەیان هەزار كورد لە سەرخاكی خۆیان[**] و بەسوتماك كردنی كوردستان و ڕەشە كوژی كردنی گەلی كورد تەنانەت بۆئەم مەبەستە چەكی قەدەغە كراوی جیهانیشی بەكارهێنا كە دژی ڕاگەیاندنی جیهانی مافەكانی مرۆڤ[***] و سەرجەم بەندەكانی پەیمانی جنێف بوو[****]... كاركردن بۆ هەڵتەكاندی ژێر خانی ئابوی هەرێمی كوردستان و سڕینەوەی مۆركی مرۆڤایەتی و بەردەوامی لە پرۆسەی بە عەرەب كردن و گۆڕینی سنووری كارگێری و ڕاگواستنی كوردان.

٣- لەسەر ئاستی هەرێمی:

أ - جەنگ خستنە كوردستان لەسەر حسابی خاك و خوێنی گەلی كورد و هاندانی كورد لە ڕشتنی خوێنی هاو زمانی خۆی، لە پێناوی بەرژەوەندییە سەربازی و سیاسی و ئابوری و جیۆگرافی..ەكان.

---

[*] - بۆ نموونە قاسم ئاغا یەكێك بووە لە سەرۆك جاشەكانی ڕژێمی پێشوو بە دەستی خۆی(٥٦٩) هاوڵاتی كوردی لە ژن و منداڵ و پیر ئەنفال كردووە.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محەمەد عوسمان، لە كۆیە نزیكەی٤٠داوای یاسایی لەسەر(قاسم ئاغا)تۆماری دەكرێت،هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٢٧)، ١١حوزەیرانی٢٠٠٣.ل ١و٣.

[**] - عەلی حەسەن مەجید لە یەكێك لە كۆبونەوەكانی لەگەڵ كاربەدەستان لە ١ی ئابی١٩٨٨دا دەڵێت"ئێمە داوامان لە پارێزگای موسڵ كردووە كە هەموو ئەو كوردانەی لەوێ دەژین دوریان بخەنەوە بۆ چیاكان بۆ ئەوەی وەك بزن بژین. دایكیان بگێن! بۆچی خۆتان جەنجاڵ وشپرزە كردووە بەمانەوە؟ درێژەی پێ دەدات و دەڵێت" ئێمە لە موسڵ دەرمان كردن بێ هیچ قەرەبووكردنەوەیەك خانوەكانمان تەخت كردن و وتمان ئادەی بڕۆن، ئێمە دەبێت ناوچەكەتان(واتە موسڵ)بە عەرەب بكەین: میدڵ ئێست ووچ، جینۆساید لەعێراق دا وپەلاماری ئەنفال بۆ سەر كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٧٠.

[***] - ڕژێمی بەعس هەر(٣٠)خاڵەكەی ڕاگەیاندنی جیهانی مافەكانی مرۆڤی پێشێل كرد بۆ زانیاری زیاتر لە سەر بەندەكانی ڕاگەیاندنی جیهانی مافەكانی مرۆڤ بڕوانە: بڕیاری كۆمەڵەی گشتی٢١٧ هەزار(د-٣)ی ١٠كانوونی یەكەمی١٩٤٨.

[****] - ژمارەی گوندە ڕووخاوەكان كەیشتەنزیكەی(٤٥٠٠)گوندو زیاتر لە(١٨٢٠٠٠)مەردمی سیڤیلی بێ چەك لە لاو و پیرو ئافرەت و منداڵی تێدا بوونە قوربانی، لیژنەی پێداچوونەوەی پڕۆژە دەستووری هەرێم كوردستان- عێراق، پڕۆژە دەستووری هەرێمی كوردستانی عێراق،(٢٢ی ئابی ٢٠٠٦)، ل٣-٤...جگە لە ئاوارەبوونی سەدان هەزار كەس.. جگە لە دەربەدەركردن و ڕاگوێزان و بەعەرەب كردنی سەدان هەزار كەسی تر.

ب - یارمـەتی پارتـە کوردییـەکان لەلایـەن دەوڵـەتانی هـەرێمی یـەوە بـۆ فشارخسـتنە سـەر ڕژێـم و بەرژەوەندییەکانی خۆیان بوو، چوونکە سەرەتای دانوستاندا لەگەڵ ڕژێم، واتای کۆتایی هاتنی ئـەم یارمەتییانـە بووە.

ت - لەساڵی١٩٨٧ دا ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان عێراق و تورکیا دژی کورد لەباکوور و باشووری کوردسـتاندا مۆرکرا کە لە(٥)خاڵ پێکهاتبوو، بەگشتی ڕێکەوتنەکە پەیوەست بوو بە سنوور و ئاسایش و هاوکاری نێوانیـان وەك دەزانین لە سەر سنووری هەردوولا تەنها گەلی کورد هەیە، وەك لە خـاڵی(٣)دا هـاتوە هـەر دەوڵـەتێك مـافی سنوور بڕینی دەوڵەتی دووەمی هەبووە.[*****]

پ - نەشاردنەوەی ڕق و کینەی خۆیان بەرامبەر بە کورد و ئامانجەکانی، تەنانـەت لـە هەنـدێك کاتیشـدا خۆیـان ڕاسـتەوخۆ بـە ئـەنجام دانـی پرۆسـەی سـەربازی لـە دژی پارتـە کوردسـتانیەکانی عێـراق لـەناو خـاکی کوردسـتاندا ئـەنجام داوە، بۆنموونـە تورکیـا لەسـاڵی١٩٨٣ دا عەمـەلیاتێکی فراوانـی بـە ڕوکـەش بەمەبەسـتی ڕووبەڕووبونەوەی یاخی بوانی خۆی لەم دیو سنوورەوە دەست پێ کرد، هێزەکانی تورکیا ڕێکەوتننامەیەکیان لە ساڵی١٩٧٨ لەگەڵ عێراق مۆرکرد بەناوی(ڕاوە دوونانی گەرم). بە مۆڵەتی عێراق لـە سـنوور ڕەت بـوو هاتنـە نـاو خاکی عێراقەوە، تورکیا لەم عەمەلیاتەدا هێزی زەمینی و ئاسمانی بەکارهێنا(١٥٠٠)کەسی دیل کـرد کەزۆربـەیان بەلای زۆرەوە یاخیبوانی دژی ئەنقەرە نەبوون، بەڵکو خەڵکی گوندەکان بون و هێزەکانی تورك زیانێکی زۆریان بەدوژمنەکانی بەغدا گەیاند و بارەگاکانی پارتی دیموکراتی کوردستانی بارزانی و حزبی شیوعی یان وێران کرد و نزیکـەی(٣٠٠)پێشـمەرگەیان کوشـت، و لـە مـانگی ئـاب- یـش جارێکی تـر دەسـت درێـژی کـردەوە[٧١٦]، هـەروەها کۆماری ئیسلامی ئێرانیش لە هێزەکانی یەکێتی نیشتمانیان دا.

ج - کارکردن و هەڕەشە کردنی تورکیا لەعێراق بـۆ مـۆر نـەکردنی ڕێکـەوتن لەگـەڵ یـەکێتی نیشـتمانی کوردستان، وەزیری دەرەوەی تورکیا، عێراقی لە هەرجۆرە ڕێکەوتنێك لەگەڵ یەکێتی ئاگادار کردەوە کە دەبێتە هۆی بەستنی تەنیا خەتی بۆری نەوت کە بە تورکیا دا تێ دەپەڕێ.[٧١٧]

ح - لـە ئاسـت زۆربـوونی ئـەو بەڵگانـەی کـە عێـراق چـەکی کیمیـاوی دژ بەگـەلی کـورد بـە کارهێنـاوە، جامیعـەی عـەرەبی پشـتگیری تـەواوی عێراقـی دەکـرد، ئـەویش لەبـەر ناحـەزی ئەندامـەکانی بەرامبـەر بـە کەمایەتیە ناعەرەبەکان.[٧١٨]

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

أ- کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بـە هـەموو ڕێکخراوەکـانی مـافی مـرۆڤ و نێودەوڵەتیەکانـەوە، شـەرعیەتیان دا بـە جینۆسـاید[*]کردنـی گـەلی کـورد بـە نـەبوونی هەڵوێسـتێکی تونـد و ڕاسـتەقینە بەرامبـەر بەتاوانـەکانی ڕژێمـی بەعس.

[*****] - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر سەرجەمی خاڵەکانی پەیماننامەکە بڕوانە: جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٣.

[٧١٦] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧١٨. ب- هـادی علـی، الشعب الکردی و السیاسـات الدولیـە فی القـرن العشـرین، مصـدر سابق، ص١٤١.

[٧١٧] - أ- دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٥ .ب- نەوشیروان مستەفا، خولانـەوە لـە نـاو بازنـەدا، سەرچـاوەی پێشوو، ل٨١ . ت- هادي علي، الشعب الکردي و السیاسات الدولیة في القرن العشرین، مصدر سابق، ص١٤٤.

[٧١٨] - جۆناتان - سی ڕاندڵ، کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەییەك، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٥.

[*] - بـە پێـی بەنـدی(١)ی ڕێکەوتننامـەی جینۆسـاید ئـەوە دەسـەلمێنێ کـە"جینۆ سـاید چ لـە کـاتی ئاشـتی یـان لـە کـاتی جەنگـدا بـەرپابکرێت، بـەپێی یاسـای نێودەوڵەتی بە تاوان لە قەڵەم دەدرێت"، میدڵ ئێست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا و پەلامار ئەنفال بۆ سەر کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣. بۆزانینی زیاتر لـە سەرجینۆسایدی گەلی کورد بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل٧-٥٩٧.

ب - کۆمەڵگای نێودەوڵەتی هەموو ئەو هەولانەی کپ کرد کە بۆ ڕاگرتنی کوشتاری کورد، یان بەرپرسیارێتی سەدام حسێن دەدران.[٧١٩]

ت - وڵاتانی پیشەسازی درێژەیان بە پەیوەندییە ئابوری و سەربازی و ڕامیاری... یەکانی خۆیان دا لەگەڵ ڕژێمدا[**]. بۆ نموونە پەیوەندی ئەمەریکا و عێراق دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی١٩٧٥. بەڵام لەساڵی١٩٧٩وە بەردەوام کۆمەکی پێشکەش کردووە بە عێراق وەك چەکی کیمیاوی سام و چەکی بایۆلۆژی لە ناوبەر. ڕامسفیلدی نوێنەری سەرۆك ڕیگن بۆ پتەو کردنی پەیوەندییەکان لەگەڵ ڕژێم دا لە ساڵانی(١٩٨٣- ١٩٨٤)دووجار سەردانی عێراقی کردووە...جگە لەوەی ئەمەریکییەکان ئاگاردار بون لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە دژی کوردەکان،[٧٢٠]بەڕێوەبەرایەتییەکەی ڕیگنیش دژی پرۆژەیەك وەستا کە چەند ئەندامێکی ئەنجومەنی پیران، لەسەر ئەم" شەڕی جینۆساید"ە، بۆ سزادانی عێراق پێشنیاریان کردبوو، ئەویش بەبڕینی ئەو سەدان ملیۆن دۆلارەی وەك قەرزێکی ئاسایی بە بەغدا دەدرا لەگەڵ زۆر زەمانەتی مادیشدا.[٧٢١]

سێیەم: سەرەتای تاك جەمسەر بوونی جیهان- سەرەتای پرۆسەی ڕزگارکردنی عێراق(٢٠ی ئازاری٢٠٠٣)

پاش ئازاد کردنی ڕووبەرێك لە هەرێمی کوردستان و پاشتر ئەنجام دانی چەند خولێکی گفتوگۆ لەگەڵ میری و پاشتر بنیاتنانی دەسەڵاتێکی کوردی خۆڕێبەری بەڵام چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان چارەسەری کێشە نەتەوایەتی و نیشتمانیەکانی گەلی کوردیان نەکرد لە بەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

١- لە سەر ئاستی هەرێم:

أ- نەشارەزایی سەرکردە کوردەکان لە هونەر و زانستی" دانوستاندن"و لەهونەرو زانستی"گێڕانی ناکۆکی"و"بەڕێوەبردنی ململانێ"دا و بێ ئاگایی لە بڕیاری(٦٨٨)و هاتنی هێزەکانی هاوپەیمانان بۆ ناو کوردستان و گۆشاری ئەمەریکی و ئینگلیزی و فەرەنسی بۆ سەر سەدام حسێن و ڕژێمی بەعس بە قازانجی کورد بەکاربهێنن[٧٢٢].

ب- لە پێشنیاری خاڵی دووەمی ناوچەی خۆڕێبەری دەربارەی کەرکوك-ی بەرەی کوردستانی سەرەڕای دەست هەڵگرتن لە قەزای حەویجەی کەرکوك و ناحیەی قەرەتەپە[*]ی سەر بەپارێزگای سەلاحەدین پێشنیاری دەسەڵاتەکانی ناوەندی نەوتیان کردبوو لەگەڵ هەموو ئەو شوێنانەی کە دەوڵەت بە ستراتیجییان دەزانێت[٧٢٣]، هەروەها دەست لە قەزاکانی ئاکرێ و شێخان و تەلکیف و باشیکێ وتەلەعفەر و بەدرە هەڵگیرا کە ڕووبەرەکەی

---

[٧١٩] - جۆناتان- سی ڕاندڵ، کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەییەك، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧.

[**] - بۆنموونە، بەریتانیا بەرهەمە نێردراوەکانی خۆی لەگەڵ ڕژێمدا لە(١٧٥)ملیۆن پاوەند لە ساڵی(١٩٨٧- ١٩٨٨) کرد بە(٣٤٠)ملیۆن پاوەن لە ساڵی(١٩٨٨-١٩٨٩)، ساڵێکش تێ پەڕ نەبوو بە سەر کارەساتی هەڵەبجەدا بەریتانیا و فەرەنساو ئیتالیا و یۆنان و تورکیا و وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات و وڵاتانی ئەمەریکای لاتین...لە پێشانگای پیشەسازی و عەسکەری لە بەغدا بەشداربوون، سەرەڕای ئەوەی پێشتر ئەمەریکا کەرەستەی حەساسی بە عێراق دابوو... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٥٠-٧٥١و ٧٥٩-٧٦٠.

[٧٢٠]- بۆزانیاری زیاترلە سەر پەیوەندیەکانی نێوان عێراق و ئەمەریکا بڕوانە بەڵگەنامە نهێنیەکانی ئەرشیفی ئەمەریکا:-

a_http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٣&article=٢٠٨٥٩٦.

b_http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٧& article=٢٠٩٣٤٦.

c_http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٧&article=٢٠٩٢٩٢

[٧٢١] - جۆناتان- سی ڕاندڵ، کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەییەك، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٥.

[٧٢٢] - نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی - بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، بەشی٧، ژمارە(١٥٦)، سەرچاوەی پێشوو، ل٥.

[*] - ڕاستیەکەی قەرەتەپە لە پارێزگای سەلاحەدین نیە، بەڵکو قەرەتەپە ناحیەیەکی سەر بە قەزای خانەقینە لە پارێزگای دیالە(توێژەر).

[٧٢٣] - بۆ زانیاری زیاتر لەسەر پرۆژە پێشنیار کراوی بەرەی کوردستانی بڕوانە: نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستان- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، بەشی٨،ژمارە(١٥٧)، سەرچاوەی پێشوو،ل٥.

(١٨٠٨٦)كیلۆمەتر دووجابوو ، دەكاتە(٢٢.٥٪)[**] سەرجەمی ڕوبەری هەرێمی كوردستان. لە كاتێكدا لە یەكەم گفتوگۆ دەركەوت كە گفتوگۆ كردن لەگەڵ ڕژێم هیچ ئەنجامێكی نیە كاتێك كە تاریق عەزیز ووتی"ابكوا علی كركوك كما نحن نبكی علی اندلس"[٧٢٤]

ت- زیندو كردنەوەی ڕقە بەرایەتییە كۆنەكان لە نێوان حزبەكان دا و هەڵگیر ساندنی جەنگی براكوژی لەنێوان گروپە جیاوازەكاندا بە دوو لۆكاڵی كردنی حكومەتی هەرێم و یەكنەگرتنەوەی وەزارەتەكان تا ئێستا ش بە تەواوی.

پ- دەست گرتنی دوژمنان و هێنانیان بۆ سەرخاكی كوردستان بۆ لێدانی پارتی كوردی نەیاری خۆیان لە پێناوی مانەوەدا.[*]

ج- نەتوانینی ڕازی كردنی ئۆپۆزسیۆنی عێراقی لە هەر دوو گۆنگرەی لەندەن و سەلاحەدین كە خاوەنی بستە خاكێك نەبوون لە عێراقدا لەسەر دانان بەسنووری باشووری هەرێمی كوردستان لەبەرامبەر بەشداری كردنیان لە ڕووخاندنی ڕژێمی بەعسدا و دووبارە كردنەوەی هەمان سیناریۆی هەڵوێستی شۆڕشی كوردەكان لە گۆڕان كارییەكانی دەسەڵات لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابووردوودا.

٢ - لەسەر ئاستی ڕژێم:

أ- لە پرۆژە دەستووری ساڵی١٩٩٠ لە مادەی دوو دا عێراق بە بەشێك لە نیشتمانی عەرەبی ناسێندراوە.. سەرەڕای ئەوەی هەموو ئەو تاوانانەی بەرامبەر بە گەلی كورد كرا دژی هەموو بڕگەكانی بەشی سێیەم بوو كە تایبەت بوو بە ماف و سەربەستی و گرنتییەكانی[٧٢٥].

ب- وەك پیشەی هەمیشەیی ڕژێمە عێراقییەكان لە كاتی خۆگرتن و سەركوت كردنی ڕاپەرینی باشوورو لێدوانی كاشفیلی بە گەڕانەوەی هێزەكانیان و خۆ بە هێز كردندا لە گفتۆگۆكان هەڵهاتن، سەدان هەزار كوردیش بۆ سنوورەكان هەڵهاتن، سەرەڕای ئەنجام دانی كاری تیرۆرستی و كاری تێكدەرانە و كشانەوەی فەرمانگەكان و بڕینی مووچەو ئابلۆقە خستنە سەر هەرێم، سەرەڕای ئەو تاوانانەی كە ڕژێمە یەك لە دوایەكەكان ئەنجامیاندا بەرامبەر بە گەلی كورد، دژی سەرجەم ڕێكەوتنە نێودەوڵەتییەكانی تایبەت بە مافەكانی مرۆڤی ڕێكخراوی نەتەوەی یەكگرتووەكان و پرۆتۆكۆلەكانی ڕێكەوتنە تایبەتەكان بوو بەرامبەر بە مافە سیڤیلیەكان و ڕامیاریەكان[٧٢٦]سەرەڕای ئەوەی كە دژی سەرجەم پەیامە ئاسمانیە پیرۆزەكانیش بوو.

ج- هاندانی بەكرێگیراوە كوردەكان بۆ دروست كردن و گەرم كردنی جەنگی براكوژی لە هەرێم.[**]

٣- لە سەر ئاستی هەرێمی:

[**] - لە دەرهێنانی ڕووبەرەكە پشت بەستراوە بە: الجمهوریة العراقیة، وزارة التخطیط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائیة السنویة١٩٨٦، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء-بغداد، بدون سنة طبع، ص١٣-٢٥

[٧٢٤] - عطا الطالباني، عندما تتكلم الارقام موضوعات حول مفاوضات الجبهة الكردستانیة مع الحكومة المركزیة عام ١٩٩١، مصدر سابق، ص٦.

[*] - بۆزانیاری زیاتر لەسەر دەست گرتنی داگیر كەران بۆ سەرخاكی هەرێم... بڕوانە، تشارلزتریب، صفحات من تأریخ العراق، مصدر سابق، ص٣٥٣. ب - وهرام بتروسیان، سیاسة تركیا تجاه كوردستان العراق و امریكا١٩٩١-٢٠٠٣، ت. نزارایوب گولي، طبعة الاولی، مركز الدراسات الكوردیة و حفظ الوثائق، سنة ٢٠٠٨ ، ص٢٥. پ- دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٩٦. ج- هادي علي، الشعب الكردي و السیاسات الدولیة في القرن العشرین، مصدر سابق، ص٢٢٠-٢٢١.

[٧٢٥]- بۆ زانیاری زیاتر لە سەر سەرجەمی بڕگەكانی پرۆژە دەستووری ساڵی١٩٩٠ بڕوانە: نبیل عبدالرحمن حیاوي ، دساتیر العراق الجمهوریة، مصدر سابق، ص٦٣-١٠٠.

[٧٢٦] - الأمم المتحدة، الاتفاقات الخاصة بحقوق الانسان، بدون اسم مطبعة، بیروت، سنة١٩٦٧، ص٣-٤٧.

[**] - ڕژێم توانی سەركەووتوبێت لەو كارە، بۆزانیاری زیاتر لەسەر چۆنیەتی كاركردنی بەكرێگیراوەكانی لە هەڵگیرساندنی جەنگی براكوژی بڕوانە: تایبەت هاوڵاتی،بەپێی بەڵگەنامەكانی حیزبی بەعس ڕژێم دەستی هەبووە لە هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆدا، هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٤٠)، ١٠ئەیلولی٢٠٠٣.ل١-٢.

أ- پاش ئەوەی توركیا چووە هاوپەیمانی دژی سەدامەوە ئەگەر چی لە ڕووی داراییەوە زیانێكی زۆری پێگەیشت بەڵام یەكێك لەبەندەكانی ئەم پەیمانە بەكارهێنانی بنكەی ئەنچەرلیك بوو لەلایەن هێزەكانی هاوپەیمانان، بەڵام بەو مەرجەی هاوپەیمانان مۆڵەت نەدەن بە كوردەكانی عێراق ئۆتۆنۆمی وەبگرن[٧٢٧].

ب-"یەكێتی خاكی عێراق"ئامانجی هاوبەشی هەمو وڵاتانی عەرەبی بووە[٧٢٨]. بۆیە هەمیشە لەمپەرێك بوون لەبەردەم بەدی هاتنی سەرجەم خواستەكانی گەلی كورددا.

ت- لەمانگی كانونی یەكەمی١٩٩١دا، لە دیدەنی وەفدێكی باڵای ی. ن. ك. دا، وەزارەتی دەرەوەی توركیا نارەزایی خۆی لە هەوڵی كورد بۆ ئەنجام دانی هەڵبژاردنێكی ئیقلیمی دەربڕی، لەم ڕووەوە توركەكان بەڕەسمی بە وەفدە كوردییەكەیان ڕاگەیاند كە ئەوان دژی ئەنجام دانی هەڵبژاردنی گشتی و پێكەوەنانی هەر ئیدارەو قەوارەیەكی كوردین، چ بە شێوەی فیدراڵی بێت یان بەشێوەی ئۆتۆنۆمی[٧٢٩].

پ- لەمانگی تشرینی دووەمی١٩٩٢دا توركیا و ئێران وسوریا ئیلتیزامی خۆیان بە یەك پارچەیی عێراق ڕاگەیاند و لە تشرینی یەكەمیش بەڕاشكاوی دژی بوونی حكومەتێكی كوردی بوون لە عێراقێكی فیدراڵ دا..[٧٣٠]هەروەها لە٢٠٠٢ ئەم هەوڵانەیان دووبارە كردەوە.[٧٣١]

ج- لە ساڵی١٩٩٥دا سلێمان دیمریل جارێكی دیكە كەركوك و موسڵی بە بەشێك لە خاكی وڵاتەكەی لە قەڵەم دایەوە و وتی" ئەمڕۆ باكووری عێراق سەرچاوەی نیگەرانیەكی زۆرە بۆ توركیا، هۆیەكەشی بۆ ئەو سنوورە نێو دەوڵەتییە دەگەڕێتەوە كە بە هەڵە كێشراوە، ئەوەی ڕاستی بێت سنووری ئێمە تا ناوچە سنوورییەكانی كەركوك و موسڵ درێژدەبێتەوە.[٧٣٢]

ح- كاركردنی توركیا بۆ قووڵ كردنەوە و درێژە دان بە شەڕی ناوخۆی كوردستان لە ڕێگەی پێدانی چەك بە هەردوو پارتی سەرەكی بەشەڕ هاتوو، جگە لە كاری كوشتن و تەقینەوە، ئەنجام دان، جگە لەوەی كە پارتی میللی توركمانی ئۆجاغی توركمانی و پارتەكانی بەرەی توركمانی دادەمەزرێنن،* سەرەڕای ئەوەی نەیشاردەوە كە نیگەرانە لە سەرگرتنی ئاشتەوایی نێوان یەكێتی و پارتی كە بە چاودێری فەرەنسا و دامەزراوەیەكی كوردی بەڕێوە دەچوو، سەرئەنجام لە ڕێی هاندانی هەردوولا بۆ ئمیزانەكردنی ڕێكەوتنەكە لە ئەیلولی١٩٩٤دا توانی شكست بەهەوڵەكان بهێنێت[٧٣٣].

---

[٧٢٧] - دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦٦.

[٧٢٨] - وهرام بتروسیان، سیاسه تركیا تجاه كوردستان العراق و امریكا١٩٩١-٢٠٠٣، مصدر سابق، ص١٢.

[٧٢٩] - یوسف گۆران، سیاسەتی توركیا لە كوردستانی عێراق دا(١٩٩٠-٢٠٠٠)، گۆڤاری سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە(٣)ی ساڵی نۆیەم، ئابی٢٠٠١، ل٥٥.

[٧٣٠] - أ- دیڤید ماكداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی كورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٩٢. ب - هادي علي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، مصدر سابق، ص٢١٤.

[٧٣١] - ئەلحەیات، بۆ ڕێگرتن لە دروستبوونی قەوارەیەكی سیاسی بۆ كورد، توركیا و ئێران و سوریا هەوڵەكانیان یەك دەخەن، هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە (٧٧)،١٧حوزەیرانی٢٠٠٢،ل١. لە ڕۆژنامەی حەیات وەرگیراوە.

[٧٣٢] - یوسف گۆران، سیاسەتی توركیا لە كوردستانی عێراق دا(١٩٩٠-٢٠٠٠)، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٢.

* - ڕێكخراوی توند ڕەو ی ئەرگەنەكۆن: ڕێكخراوێكی توندڕەوی توركی بوون... بەهاوكاری هەندێك لە كاربەدەستە باڵاكانی توركیا كاریان كردووە بۆ لە ناوبردنی ئەزمونی كوردستان بە ڕێگەی جۆراوجۆر وەك پێدانی(٢٤٠٠٠)چەك بە پارتی و یەكێتی... لە كاتی شەڕی ناوخۆدا لەڕێگەی مانگی سوری توركییەوە، جگە لەوەی لە چوار چێوەی هەمان كاردا بەناوی كاری خێرخوازیەوە قوتابخانەیان كردۆتەوە...وە تەلەفزیۆنیان بۆ توركمانەكان داناوە، هەروەها كاری وەبەرهێنیان لە كوردستاندا ئەنجام داوە و چەندین كۆمپانیایان بۆ ئەم مەبەستە ناردۆتە هەرێم... بە ڕەزمەندی سەدام بە هەوڵی سەرۆكی گروپەكە بەشی توركمانی لە تەلەفزیۆنی ئاسمانی عێراق كراوەتەوە... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر گروپەكە و كارە تێكدەرەكانیان لە هەرێم... بڕوانە: گروپی لێكۆڵینەوە، بەپێی بەڵگەنامەكان ئەرگەنەكۆن لە شەڕی ناوخۆدا،(٢٤) هەزار پارچە چەكی بۆ یەكێتی و پارتی ناردووە، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٨٤)، شوباتی٢٠٠٩، ل١٢-١٦.

[٧٣٣] - وهرام بتروسیان، سیاسة تركیا تجاه كوردستان العراق و امریكا١٩٩١-٢٠٠٣، مصدر سابق، ص١٥-١٦.

خ- بەهیچ جۆرێك نە دراوسێکانی عێرق نەولآتانی خۆرئاوا پێیان خۆش نەبوو کوردستانێکی سەربەخۆ ببینن، هەڵوێستی ولآتانی خۆرئاوا بەرامبەر بە کورد لە دژایەتی دراوسێکانی عێراقەوە سەرچاوەی گرتبوو لەوانە عەرەبستانی سعودی بەرامبەر بە کورد.

د- رێنەدانی سوپای ئەمەریکا لە٢٠٠٢ بۆتێ پەڕینی بە خاکی تورکیا و کردنەوەی بەرەیەکی جەنگی نوێ لەباکوور، نەبا لە ئەنجامی ڕووخاندنی ڕژێمی عێراق دەوڵەتێکی کوردی دروست بێت[٧٣٤].

عەبدوڵا گویل ڕایگەیاند کە مەبەست لەمانەوەی ئەو(٧٠٠٠)سەربازە لە ناو خاکی عێراقدا بۆ چەند مەبەستێکە یەکەمیان ڕێگرتنە لە دروست بوونی دەوڵەتی کوردی، دووەم بۆ ڕێگرتنە لە بەش کردنی عێراق لە لایەن کوردەکانەوە و دەست گرتن بە سەر کەرکوك و موسڵ دا.[٧٣٥]

ژ- لە کۆتایی کانونی یەکەمی٢٠٠٢ دا تورکیا داوای لەئەمەریکا کرد کە هێڵێکی سوور بە دەوری هەردوو شاری کەرکوك و موسڵ دا بکێشێت و نەهێڵێت کوردەکان و بەریتانیا بچنە ناوی، ژمارەیەکی کەمیش لە سوپای ئەمەریکییەکان بچنەناوی. هەر بە پێی لێتێگەیشتنی(٥ی شوباتی٢٠٠٣)ی نێوان(تورکیا، کورد، ئەمەریکا) دەربارەی هەردوو شار، لەکاتی داگیرکردنی عێراق دا، هێزەکوردییەکان بۆیان نەبوو بچنە ئەو دووشارەوە، تەنها هێزە ئەمەریکیەکان بۆیان هەبوو، بە پێچەوانەوە تورکیا ماف خۆتێهەڵقورتانی کاروباری ناوچەکەی هەبوو.[٧٣٦]

ر- تورکیا(وەلید عەلی)بە ڕەگەز تورکی کرد بە سەرۆکی بەرەی تورکمانی لە جێگەی(مؤفەق محمد) کە تورکمانی عێراق بوو.*

٤ - لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

أ- جەنەراڵ کاشفیلی ڕایگەیاند کە ویلایەتە یەکگرتووەکان دەیەوێت لە حوزەیراندا(ساڵی١٩٩١) ناوچەکە بە جێ بهێڵێت، ئەمەش هۆکاری کشانەوەی عێراق بوو لە گفتوگۆ لەگەڵ بەرە.[٧٣٧]

ب- دیاری نەکردنی هێڵی(٢٤ °)وەك هێڵی دژە فڕین و دەرنەکردنی هێزەکانی ڕژێم تا خوار ئەو هێڵە، چونکە نەیان ویستبوو کە کەرکوك و ناوچە نەوتییەکان بکەونە ژێردەستی کوردەکان[٧٣٨].

باسی دووەم: هۆکاری بەئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە ڕامیاری و دەستوورییەکان بۆ ناوچە دابڕاوەکان پاش ساڵی٢٠٠٣.

لەم باسەدا ئەو هۆکارانە دەست نیشان دەکەین کە بوونە بەربەست لە بەردەم نە گەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان چ لە ماوەی دەسەڵاتی هاوپەیمانان بێت یان لە ماوەی دەسەڵاتی ئەنجومەنی فەرمان ڕەوا یان لە ماوەی دەسەڵاتی حکومەتە یەك لە دوا یەکە عێراقیەکان بێت، لەگەڵ ئاماژە کردن بە ڕۆڵی نەرێنی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی (کۆمار، وەزیران، پەرلەمان)عێراق و پارت و گروپە عێراقیەکان،

---

[٧٣٤] - المصدر نفسه، ص٤٠.

[٧٣٥] - المصدر نفسه، ص٦٠.

[٧٣٦] - المصدر نفسه، ص٦٦، نقلا عن:

)"Kurdistan observer February", 5,2113(

* - بەرەی تورکمانی گروپێکی ڕامیاری دروست کراوی تورکیایە، بەمەبەستی پاراستنی بەرژەوەندی تورکمانەکان دروست کراوە بەڵام لەڕاستیدا بۆ پاراستی بەژەوەندەییە هەمە جۆرەکانی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و ئاسایشی تورکیا پێکهێنراوە دانانی ئەم بەرپرسە تورکە لە و پۆستە دەست تێوەردانی ڕاستەوخۆی تورکیا لە هەرێم و عێراق پیشان دەدات، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هاولآتی، بەرپرسێکی(PMF)دەکرێت بە لێپرسراوی لقێکی بەرەی تورکمانی، هەفتەنامەی هاولآتی، ژمارە(٩٨)، لە١١تشرینی دووەمی٢٠٠٢، ل١.

[٧٣٧] - دیڤید ماکداوێڵ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧٦.

[٧٣٨] - نەوشیروان مستەفا، مفاوەزاتی بەرەی کوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕوژنامە، بەشی ٩، ژمارە(١٥٨)، سەرچاوەی پێشوو، ل٥.

ئەمەو جگە لە ئاماژە کردن بە ڕۆڵی نێگەتیڤی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکان و پارت و حکومەتی هەرێمی کوردستان، ئەمانە بە ڕادەی جیا جیا کاریگەریان هەبوو لە سەر نەگەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ باوەشی دایك.

پاش پێکهێنانەوەی دەوڵەتی عێراقی نوێ، ناوچە تازە ئازاد کراوەکان بەفەرمی نەگەڕانەوە سەر هەرێمی کوردستان، بەڵکو هەمان سیناریۆکانی سەرەتای دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی، لە سەدەی ڕابووردوو لە لایەن هاوپەیمانانەوە دووبارە کرایەوە بەلاّم ئەم جارە بە سەرکردایەتی ئەمەریکا، جگە لەوەی کە پارتە عێراقییەکانیش بەگشتی چ لەبەر شۆڤێنیزمی عەرەبی بێت یان لە بەر هۆکاری ڕامیاری و هەرێمی، بوونە بەربەست لەبەردەم بڕیاردانی ئەو ناوچانە لە دیاری کردن و یەکلایی کردنەوەی چارەنووسی کارگێری ناوچەکان، بۆیە لێرەدا هەوڵ دەدەین کە گرفت و بەربەستەکان لە نەگەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بە کورتی لە قۆناغ و دەسەلاّتی حکومەتە جیاوازەکان دا دەست نیشان بکەین:

١- سەرەتای پرۆسەی ڕزگارکردنی عێراق- حکومەتی ئەیاد عەلاوی:

ا - فەرمان ڕەوایی پۆل بریمەر(٦ی ئایاری٢٠٠٣ - ٢٨حوزەیرانی٢٠٠٤):

لە ماوەی فەرمان ڕەوایی بریمەر ناوچە تازە ئازاد کراوەکان نەك بە کوردستان نەناسێنران بەڵکو لە یاسای کاتی بەڕێوەبردنی وڵات دا بۆ قۆناغی گواستنەوە ناوی(ناوچەی ململانێ)یان بە سەردا سەپێنرا. لێرەدا هەوڵ دەدەین گرفتەکانی گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان لە چەند ئاستێکی جیاواز دا ڕوون بکەینەوە:

١ - لەسەر ئاستی کوردستانی:

أ - نەبوونی پلانێکی هاوبەش بۆ بەڕێوەبردنی ناوچە تازە ئازاد کراوەکان لەلایەن هەردوو پارتی کوردی و خاوەنی هەردوو دەسەلاّتی ناوچەیی هەولێرو سلێمانی.

ب - درێژکردنەوەی ململانێ*وجیاوازی دەسەلاّت و هەژموونی هەردوولا بەسەر ناوچە تازە ئازاد کراوەکان و فەرمان کردنی شاری کەرکوك و ناوچەکانی دی لە لایەن دوو کارگێڕی کوردیەوە لەو شارو شارۆچکانە و نەخوێندنەوەی بڕیارەکانی یەکدی.

ت - نەتوانینی خزمەت کردنی پێویستی دانیشتوانی ناوچە تازە ئازاد کراوەکان و دابین نەکردنی بودجەیەکی تایبەتی لەلایەن هەردوو دەسەلاّتەوە، بۆ ئەم مەبەستە.

پ - نەتوانینی فشار دروست کردنی دەسەلاّتی کوردی، لە سەر دەسەلاّتی هاوپەیمانان لە ناساندنی ناوچە کوردستانییە ئازاد کراوەکان وەك سنووری باشووری هەرێمی کوردستان. نەوشیروان مستەفا دەڵێت "سەرکردایەتی کوردی بێ هیچ ئیعتیزارێ ئەمەیان قبوڵ کرد"[٧٣٩]

ج - نەتوانینی دەرکردنی هەموو ئەو هاوردانەی کە بە یارمەتی و سیاسەتی ڕژێم هاتبوونە ناوچە کوردستانییە ئازاد کراوەکان، بەمەبەستی تێك دانی دیمۆگرافیای ناوچەکان و سڕینەوەی ناسنامەی کوردستانی بوونیان ...

ح - نەتوانینی چەسپاندی ناوچە ئازاد کراوەکان وەك بە شێك لەهەرێمی کوردستان لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراقی دا.

---

* - لە ئەنجامی ململانێی هەردوو پارت لەسەر پۆستەکان، و نەبونی پلانێکی هاوبەش لە(١٨ی ئایاری٢٠٠٣) ئەفسەرێکی عەرەب وەك بەڕێوەبەری پۆلیسی کەرکوك دەرچوو...پ. کەرکوك، لەبەر ململانێ پارتی و یەکێتی عەرەبێك لە هەڵبژرادندا دەردەچێت، هەفتەنامەی هاولاّتی، ژمارە(١٢٤)، ٢١مایسی٢٠٠٣، ل١.

[٧٣٩] - نەوشیروان مستەفا، ئێمەو ئەوان ناکۆکیەکانمان لەسەرچین؟چاپخانەی زەرگەتە، بەبێ شوێنی چاپ، ساڵی٢٠٠٩، ل٢٨.

خ - ڕازی بوونی سەرکرادایەتی کوردی بۆ دیاری کردنـی سـنووری باشـوورو باشـووری خۆرئـاوای هـەرێمی کوردستان بە ڕاپرسی خەڵك پـاش ئاسـایی کردنـەوەی بـارودۆخی ناوچـە تـازە ئـازاد کراوەکان؟!ئەمـە گـەورەترین هەڵەی یاسایی و دەستوری و ڕامیاری بوو!!!چۆن دەکرێت سنوری نیشتمانی خۆت بە ڕاپرسی دیاری بکـەیت؟ لـە کاتێکدا بە درێژایی تەمەنی حکومەتی عێراقی بەردەوام ڕژێمە عێراقییـەکان کاریـان بـۆ بەعـەرەب کردنـی ئـەو ناوچانە کردووە بە جۆرێك هەندێك ناوچە بەهیچ جۆرێك مۆرکی کوردستانی بوونی پێـوە نـەماوە، خـۆ ئەگـەر ڕیفراندۆم ڕێگەیەکی یاسایی و دەستوری زۆر گونجاو بێت بۆ دیاری کردنی چارە نوسی کـارگێڕی ئـەو ناوچـانە ئەوا زۆر باش دەیانزانی کە عەرەبی عێراق چ شیعی بێت یان سوونی هـیچ جیاوازیـەکانی نییـە لـە بیرکردنـەوە بەرامبەر بەمافەکانی گەلی کورد و زۆر باشـیش دەیـان زانـی کـە زۆرینـەی هێـزە شـیعیەکان پەیوەندییـەکی زۆر بەتین و مێـژوویيان بـە ئێرانـەوە هەیـە و پـارێزەری بەرژەوەنـدیی کۆمـاری ئیسلامی ئێـران دەبـن و ئێـرانیش دوژمنی سەرسەختی هەرە دێرینی گەلی کوردە، بـە تایبـەتتر لـە ساتەوەختی دروست بـوونی دەوڵـەتی سـەفەوی دژی داخوازی ومافەکانی گەلی کورد تێکۆشاون. زیندوترین بەڵگەش فرۆشتنی شـۆڕش و هیواکـانی گـەلی کـورد بوو بە شەتولعەرەب لە ساڵی١٩٧٥دا، سەرەڕای ئەوەی دەشیان زانی تورکیا زۆربەتوندی و ڕاستەخۆ دژایەتی گەلی کورد دەکات و لە ئایندەشدا دەبێت بە مەڵۆزم لە بەردەم بەدی هاتنی مافـە نەتـەوەیی و نیشـتمانییەکانی گـەلی کوردا، سەرەڕای ئەوەی کە ئەزمونی تاڵیشیان لەگەڵ وڵاتانی پیشەسازی و کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی هـەبوو، جگـە لەوەی تاقیکردنەوەی زۆریان لەگەڵ سەرکردە نەیارەکانی حکومەتە عێراقییـەکان هـەبوو کـە پـێش دەسـەڵات چ بەڵێنێکیان پێ دەدان و هەڵوێستی پاش گرتنە دەستی دەسەڵاتیان چۆن دەبوون بە دێوەزمە بەرامبەر بە مـاف و شۆڕش و ئاواتەکانی گەلی کورد.

جگـە لـەوەی ڕازی بـوون چارەسـەری ناوچـە دابڕاوەکـان دوابخرێـت بـۆ پـاش دروسـت بـوونی حکومـەتی هەمیشەیی و نوسینەوەی دەستووری هەمیشەیی، ئەمەش بەواتای بەخشینی کـات بـە حکومـەتی عێراقـی بۆخـۆ بەهێزکردن و کشانەوە لە بەڵێن و دەقە دەستوورییەکان... لە بیرکردنی ڕێکەوتنە ڕامیاریەکان دێت.

بێجگە لەوەی کە سەرکردایەتی و نوێنەری کوردی لە پەرلەمانی عێراق لـە کـاتی نوسـینەوەی دەسـتووری کاتی، نەیان توانی سنووری باشووری کوردسـتان دەسـت نیشـان بکـەن، ئەگـەر بڕیـار بـوو کـە سـنووری باشـووری کوردستان بەئاسایی کردنەوەی بارو دۆخ بۆ پێش گرتنە دەستی دەسەڵاتی بەعسییەکان دیاری بکرایـە بـۆ دەبـوو سنووری باشووری هەرێم لەسەر ئەنجامی سەرژمێریی ساڵی١٩٥٧ دەست نیشان نەکەن؟ چ پێویستی دەکرد کـە لـە سەر ئەنجامی پاش ئاسایی کردنەوە و ویستی خەڵکەکە چارەنوسی ئەو ناوچانە دەست نیشان بکرایە؟ بـۆ دەبـوو چارەنوسی ناوچە دابڕاوەکان بەئایندەیەکی نادیار بسپێردرێ...؟!

٢- لە سەر ئاستی عێراقی:

پـاش ئـەوەی پارتـە عێراقییـەکانی نـەیاری ڕژێـم لـە میـوانی خـاکی کوردسـتانەوە بەیارمـەتی هێـزی هاوپەیمانان و زۆری ژمارەی هاومەزهەبەکانیان، تونرا بۆیەکەمین جار بگەیەنرێنە لوتکەی دەسەڵات لە عێراقدا لەماوەی چواردە سـەدەی ڕابـووردودا وەك سـەرکردە عەرەبـە سـوونیەکانی پێشـووی خۆیـان کـە هەنـدێکیان بـە هاوکاری شۆڕشی کوردی گەیشتنە دەسەڵات، کەوتنە دژایـەتی کردنـی گـەلی کـورد و سـەرەتای ئـەو کارەشـیان بـە هێزی مادە دەستوورییەکان کرد، بۆنموونە بە سەرنج دان لـە بڕگـەکانی یاسـای کـاتی بـۆ بـەڕێوەبردنی دەوڵـەتی عێرق بۆ قۆناغی گواستنەوە دەبنین:

وەك لـە بڕگـەی(أ)ی مـادەی ٥٣ی حكومـەتی هـەرێمی كوردسـتان دا بەفـەرمی ناسـێنراوە بـۆ ناوچـەكانی پێش٢٠ی ئازاری٢٠٠٣، ئەمەش بەواتای دان پیانانی ئەو ڕووبـەرەی كـە بەدەسـت كوردەكانـەوە بـوو، ئەمـە ببـووە دیفاكتۆ، ئەگەر كوردەكان ئەو ڕووبەرە ئازاد كراوەیان بە دەسـتەوە نەبوایـە ئـەوا ناوچـە دابڕاوەكـان سـەرجەمی ڕووبەری هەرێمی كوردستان نەدەبوو؟. لە بڕگەی(ب)ی هەمان مادەدا گۆڕین و دەست كاری كردنی سنووری هەر هـەژدە پارێزگاكـەی عێراقیـان قەدەغـە كـردووە، بـە واتـای ڕێگـرتن لـە ئاسـایی كردنـەوەی سـنووری كـارگێری ناوچەدابڕاوە دەست كاری كراوەكانی سەردەمی ڕژێمی پێشوو...ئەمە بـە مانـای درێـژە دان نایـەت بـە هـەمان سیاسەتی ڕژێمی پێشوو؟!.

پاش ڕزگار كردنی عێراق لە دیكتاتۆریەت، لە بۆچوونی پارتە عێراقییەكان دا، هـەرێمی كوردسـتان تـەنها ئـەو ناوچـانەیە كـە پـێش هەڵمەتـە سـەربازییەكانی هاوپـەیمانان(٢٠ی ئـازاری٢٠٠٣)لەلایـەن دەسـەڵات دارێـتی كوردیەوە بەڕێوەبراوە و تەنها دانیان بەو سنوورە جوگرافیەدا نا، جگە لـەوەی كـە ناوچـە تـازە ئـازاد كراوەكـانی كوردسـتانیان تـا(٩ی نیسـان)بە كوردسـتان نـە ناسـاند و بـە بەشـێك لـە عێراقیـان هـەژماركرد ونـاوی ناوچـەی ململانێیان بە سەردا سەپاند. و پاشان ویسترا بەهێزی بڕگە دەستوورییەكان ماددەی(٥٨)ی چارەنووسی كارگێری ئـەو ناوچـانە دەسـت نیشـان بكرێـت، واتـە نـەدانی ئـەو مافانـەی گـەلی كـورد كـە بـە درێـژایی سـەدەی ڕابـوردوو خەباتیان بۆ دەكـرد، جگـە لـەوەی كـە ڕاسـتییەكیش هەیـە چەسـپاندنی ئـەو بڕگـە دەسـتوورییانە سـەبارەت بـە كوردستان بە هەوڵ و كۆششی ئەندامە كوردەكـان و پتـەوی پێگـەی ڕامیـاری و سـەربازی دەسـەڵاتدارێتی كـوردی بوو، لەچاو لاوازی پێگەی ڕامیاری و جەماوەری و ئابوری و سەربازی.. پارتە عێراقییەكان.

سەرەڕای دوورخستنەوەی چارە سەری كۆتایی ناوچە دابڕاوەكان بۆ ئایندەیەكی دوور ئەمەش بەواتای خۆ بەهێزكردنی حكومەتی عێراقی و دەست خستنی كات و درێژەدان بە ئازاری مەینەتییەكانی پێشووی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەكاندێت... جگە لەوەی تـەنها لـە سـاڵی٢٠٠٣ داهـاتی نـەوتی وڵات(٥.٢)ترلیـۆن دینـاربووە[٧٤٠].بەمـەش دەتوانرا قەرەبووی بەشێك لە ئاوارە زیان لێكەوتوەكانی ناوچە دابڕاوەكانی پێبكرایەتەوە.

٣- لەسەر ئاستی هەرێمی:

دژایەتی دەوڵەتانی دراوسێ دژبە مافەكانی گەلی كورد هەربـەردەوام بـوو، بۆنموونـە: توركیـا سیاسـەتێكی نوێ تری گرتە بەر ئەویش بە چەك داركردنی بەرەی توركمانی و مەشق پێ كردنی ئەندامـەكانی بـەرە بـوو لـە توركیا،[٧٤١]جگە لە هانـدانی شیعەكان بـۆ ڕەت كردنـەوەی سسـتمی فیـدڕاڵی كـە لـە لایـەن كـوردەوە بانگەشـەی بـۆ دەكرا.[٧٤٢]

٤ - لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

ئەمەریكییەكان دوای پرۆسە هـەمان سـنووری سـاڵانی١٩٩١-٢٠٠٣ی نێـوان هـەرێمی كوردسـتان و حكومـەتی بەعسیان دانا بە سنووری نێوان ئیدارەی كوردی و ئیدارەی ئەمەریكی.[٧٤٣]

741_http://www.cpa-iraq.org/arabic/regulations/index.html#Orders

[٧٤١] - هاولاتی، بەرەی توركمانی میلیشیا چەكدار دروست دەكات، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٤٤)، ٨تشرینی یەكەمی٢٠٠٣، ل١.

[٧٤٢] - ڕۆژنامەی میللیەت، توركیا شیعەكان دژی كـورد هـان دەدات، هەفتەنامـەی هـاولاتی، ژمـارە(١٥٧) لـە ١٤كـانوونی دووەمـی٢٠٠٤، ل١. وەرگـیراوە لـە ڕۆژنامـەی میللیەتی توركی.

[٧٤٣] - نەوشیروان مستەفا، ئێمەو ئەوان ناكۆكیەكانمان لەسەرچین؟سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

ئەمەریکا لە هەنگاوێکی چاوەڕوان نەکراودا شارۆچکە کوردنشینەکانی کفری، خانەقین، جەلەولا، دوز خورماتوی لەهەرێمی کوردستان دابڕی و لە ڕووی ئیدارییەوە بەستیانەوە بە پارێزگا عەرەب نشینەکانی دیالە و تکریت.[744]

"پۆل برایمەر گوشاری زۆری خستە سەر سەرکردە کودەکان بۆ ئەوەی دەست بەرداری داواکردنەوەی ئەو ناوچانەش بن، مەسەلەکە دوا بخەن بۆ پاش دامەزراندنی حکومەتی عێراق و داڕشتنی دەستور"[745]،جگە لەوەی بە سەرکردە کوردەکانی وتبوو"یەك سانتیمەتر ناخەنەوە سەر هەرێمی کوردستان)...[746]

یەکەم ئاماژەی دژایەتی هاوپەیمانان بۆ کوردستانی بوونی ئەو ناوچانە بە داگرتنی ئالآی کوردستان دەستی پێکرد لە کەرکوك، کە ئەمەش ئاماژەیەکی بەهێزبوو بۆ دژوار بوونی ئایندەی کورد لەو عێراقەی کە تا ئەم سەردەمە تەنها سێ پارێزگاکەی هەرێمی پێش پرۆسە نەبێت هێچ دامەزراوەیەکی سەربازی و کارگێری و کۆمەلآیەتی لە عێراقدا بوونی نەبوو، لەو عێراقەی کە کورد ئەندازیاری کارای دامەزراندنەوەو بنیات نانەوەی بوو.

٢ - ماوەی فەرمان ڕەوایی دکتۆر ئەیاد عەللاوی(٢٨ی حوزەیران ٢٠٠٤- ٦ی نیسانی٢٠٠٥):

عەللاویش جگە لەوەی کە بە پێی یاسای کاتی، پەیوەست کرابوو بە جێ بەجێ کردنی بەندەکانی یاسای کاتییەوە بەلآم کاری نەکرد بۆ لابردن و کەم کردنەوە مەینەتییەکانی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان، هۆکارەکانی نەگەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان لەم سەردەمەدا دەگەڕێتەوە بۆ:

١- لە سەر ئاستی کوردستان:

أ - درێژەدان بە هەڵەکانی پێشوو، توند کردنی مملانێ ڕامیارییەکان لەنێوان هەردوو پارتی سەرەکی لە ناوچە دابڕاوەکان بەتایبەتی و هەرێمی کوردستان بەگشتی بۆ نموونە تەنانەت یەکێتی و پارتی لەسەردانانی بەڕێوەبەری ناحیەی شوان ڕێك نەدەکەوتن، هەریەکەیان دەیان وویست سەر بە لیستەکەی خۆی بێت.*

ب - فشارنەکردن لە سەرحکومەتەکەی عەللاوی لە جێ بەجێ کردنی بڕگەکانی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە، بە تایبەت لە مادەی٥٨ دا. فشار نەکردنی نوێنەر و وەزیرە کوردەکان بۆ ناچار کردنی عەللاوی لە هەنگاونان بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی ٥٨.

٢- لە سەر ئاستی عێراق:

پاپەند نەبوونی حکومەتەکەی عەللاوی بە بڕگە دەستوورییەکانی تایبەت بە ناوچە دابڕاوەکان بەتایبەت مادەی(٥٨)، کارنەکردن بۆ سارێژبوونی مەینەتیەکانی گەلی کوردو تورکمان و ئاشووری و کلدانی، وەك ئاسایی نەکردنەوەی سنوورە کارگێرییە دەست کاری کراوەکانی سەردەمی بە کۆماری بوونی حکومەتی عێراق تا ڕوخانی ڕژێمی بەعس و نە ناردنەوەی عەرەبە هاتووەکان و پابەند نەبوون بە بەڵێنەکان کە بە سەرکردە کوردەکانی دابوو.

---

[744] - هاولآتی، ئەمەریکا کفری و خانەقین و جەلەولا و دوز لە کوردستان دادەبڕێ، هەفتەنامەی هاولآتی، ژمارە(١٢٩)، ٢٥حوزەیرانی٢٠٠٣، ل١.

[745] - هاولآتی، لە ژێرگوشاری ئەمەریکادا ناوچە ئازاد کراوەکان ناخرێنە سەر کوردستان پۆلیس و ئاسایشی کوردستان سەربە هەرێم دەبن نەك حکومەتی ناوەندی چارەنوسی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بە هەڵپەسێردراوی ماوەتەوە، هەفتەنامە هاولآتی، ژمارە(١٦٢)، لە ٢٥شوباتی٢٠٠٤، ل١.

[746] - هەستیارقادر، مەحمود عوسمان: بریمەر پێی ووتین یەك سانتیمەتر ناخەنەوە سەر هەرێمی کوردستان، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە(٥٥٣)،٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٩، ل٨.

* - بۆ زانیاری دۆکیۆمێنتی لە سەر ئەم بابەتە بڕوانە: هاولآتی، یەکێتی و پارتی لە سەردانانی مدیر ناحیەیەك ڕێناکەون: هەفتەنامەی هاولآتی، ژمارە(١٨٧)، ١٨ئابی٢٠٠٤، ل١.

٣- له سەر ئاستی هەرێمی:

ولأتانی دەوروبەر ڕۆڵێکی نەرێنی یان هەبوو لە تێکدانی بارودۆخی ناوچە دابڕاوەکان لەرێی ناردنی گروپە تیرۆرستییەکان.** جگە لەوەی بەئاشکرا دژی گەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان و کەرکوك بوون بۆ سەر هەرێمی کوردستان، بۆ نموونە تورکیا بە هەموو شێوەیەك دژی گەڕانەوەی کەرکوك بوو بۆ سەر هەرێمی کوردستان تا بەهۆیەوە گرنگیە ستراتیجییەکەی لە دەست نەدات کە بە یەکەم ڕێگوزەری نەوتەکە دادەنرێت بەرەوە بەندەری جیهانی تورکی، جگە لەوەی دەبێتە هۆی فراوان بوونی ڕووبەری هەرێمی کوردستان و گرفتی کوردی تورکیا ڕەنگە سەر هەڵبدات، لە بەر ئەوە هۆشداری دایە هێزە کوردییەکان لە فراوان کردنی سنووری ناوچەی خۆرێبەری لە باکووری ولأت، تا ناچار نەبێت بە هێز ڕێ لەو هەوڵە بگرێت، سوریاش هاو هەڵوێست بوو لەگەڵ تورکیا لەسەرهەمان پرس، ئەمەش لە لێدوانەکانی ئەسەد دا دەرکەوت کە زۆر بەتوندی دژایەتی لکاندنی کەرکوکی کرد بە هەرێمی کوردستانەوە[٧٤٧].

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

فشار نەکردنی هاوپەیمانان بەتایبەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا لە سەرحکومەتی عەللاوی لە جێ بەجێ کردنی بڕگەکانی ماددەی٥٨، هەرچەندە بەنامەش بەڵێنیشیان بەسەرۆك کۆمار دابوو کە پشتگیری لە جێ بەجێ کردنی مادەی٥٨ دەکەن، وەك دەردەکەوێت ئەم نامانە بۆ دڵنەوایی کردنی سەرکردایەتی کورد و پەکنەخستنی پرۆسەی سیاسی عێراق بوو. لە ڕاستیدا ئەمەریکا نەیدەویست کەرکوك بگەڕێتەو سەر هەرێمی کوردستان لە بەر ئەوەی نەیدەویست ئەو کانگا نەوتە زۆرانەی لەکیس بچێت کە یەکێك لە هۆکارەکانی جەنگ بوو بۆ سەر عێراق، لە لایەکی ترەوە نە با هەرێمی کوردستان جیاببێتەوە، کە ئەمەش لە بەرژەوەندی هاوسەنگی ستراتیجی هەرێمی نەبوو، بەتایبەتی لە بەرژەوەندی تورکیا نەبوو کە هاوپەیمانێکی کلاسیکی ئەمەریکا بوو، جگە لە پەیوەندییە ساردەکەی نێوانیان لەو کاتەدا، جگە لەوە کە ترس لە دڵی عێراقییەکان بوو لە نیەتی ئەمەریکا بەرامبەر بە ئایندەی عێراق، هەروەها واشنتۆن دەیەوێت وەك بزمارێکی داکوتراو وابێت لە ناوچەکەدا، تا لە ئایندەدا لەگەمە هەرێمییەکاندا لە دژی تورکیا و سوریاو عێراق بەکاری بهێنێت[٧٤٨].

٣ - ماوەی فەرمانڕەوایی ئیبراهیم جەعفەری(٧ی نیسانی٢٠٠٥ - ٢٠ی ئایاری٢٠٠٦):

جەعفەریش نەك کاری بۆ گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان نەکرد وەك لە یاسای کاتی جەعفەری پابەند کرابوو پێی، بەڵکو بە بەرنامە کەوتە کارکردن بۆ تەعریب کردنەوەی ناوچە دابڕاوەکان، جگە لەوەی کە لە سەر ئاستی کوردستانیانیش کەم تەرخەمی هەبوو، جگە لە ڕۆڵی نەرێنی و ولأتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی، دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوە هەندێك لە هۆکاری بە ئەنجام نەگەیشتنی چارەسەرە یاسایی و دەستوورییەکان ئاماژەیان پێ بکەین:

١- لە سەر ئاستی هەرێم:

أ - درێژەدان بە ململانێکانی پێشووی پارتە کوردییەکان لە کوردستان و ناوچە دابڕاوەکان...*

** - لە بەرواری١٣ی ئازاری٢٠٠٥ تیرۆرستێکی سعودی لەکەرکوك دەستگیرکرا(١٤) قازیفەی پێبوو کە پەیوەست کرابوو بە مادەی(TNT)؛ بەڕێوەبەرایەتی پارێزگای کەرکوك و دەوروبەری بۆ ساڵی ٢٠٠٥، ڕاپۆرتی بلأونەکراوە.

747_http://www.aljazeera.net/NR/exeres/8e175faa-8df1-415f-b6b9-985f772fa568.htm

[748]- http://www.aljazeera.net/NR/exeres/8e175faa-8dfo-415f-b6b9-985f772fa568.htm سەرچاوەی پێشوو

* - دکتۆر مەحمود عوسمان دەڵێت"بەبێ یەکخستنەوەی ئیدارە ناتوانرێت لە ئایندەدا شارو شارۆچکەکانی تری وەك کەرکوك ومەخموروخانەقین و سنجار هتد...بخرێتەوە سەر هەرێم چوونکە ئەگەر ئەم دوو حکومەتە یەك نەخرێتەوە کورد چۆن دەتوانێت ئیش بۆ ئەم شوێنانە بکات. هەروەها ئەگەرئەم

ب- گرفتەکان لەسە ئاستی هەرێم(چ وەك ناوچە ئازاد کراوەکانی پێش پرۆسەی ڕزگاری عێراق یان ناوچە تازە ئازاد کراوەکان)، پارتە کوردییەکان بە تایبەت هەردوو پارتە گەورەکە نەیاریان توند تر کرد بەمەبەستی زیاد کردنی هەژمونی ڕامیارییان لەو ناوچانە.

ت - ئەگەرچی سەرکردایەتی کوردی و لیستی هاوپەیمانی، بەفەرمی داوایان لە جەعفەری کرد بۆ جێ بەجێکردنی بڕگەدەستوورییەکان و بەتایبەتی ماددەی٥٨، سەرکردایەتی کوردی دژی دانانەوەی جەعفەری بوون لەو حکومەتە نوێیەی کە پاش پەسەند کردنی دەستووری هەمیشەیی دامەزرا، بەلاّم نەیان توانی فشار بخەنە سەر جەعفەری بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی٥٨ کە بڕگەیەکی یاسایی و دەستووریش بوو.

پ - بەرپرس و نوێنەری پارتە کوردییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان نەیان توانی وەك پێویست خزمەت بە دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان بکەن و لەم بوارەدا کەم تەرخەم بوون.[**]

٢- لە سەر ئاستی حکومەتی عێراقی:

أ - لەسەر ئاستی سەرۆك کۆمار:

سەرۆك کۆمار نەی توانی دەسەلاّت و پێگەی کارگێری و ڕامیاری و کەسایەتی خۆی بەکار بهێنێت لە پێناو کەم کردنەوەی زیاتری ئازاری گەلی کوردی ناوچە دابڕاوەکان(ئەگەر چی مافێکی دەستووریش بوو)، هەروەها سنووردارکردنی ڕامیارییە نەخشە بۆ داڕێژراوەکانی جەعفەری سەبارەت بە کارنەکردن بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی٥٨ و کارکردن بۆ تەعریب کردنەوەی کوردستان.

ب - لەسەر ئاستی ئەنجومەنی نوێنەران[*]:

ناڕوونی ونەرمی. لە دەستووری هەمیشەیی عێراقدا هەبوو بەتایبەت لە مادەی١٤٠ دا، کە پشتی بەمادەی٥٨ی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت دەبەست، جگە لەوەی کە بە سەرحکومەتی هەرێم و نوێنەرەکانی گەلی کورد دا لە بەغدا تێ پەڕبوو، بۆ نموونە:

١- سنووری جوگرافی ناوچەی ململانێ دیاری نەکراوە.

٢- جۆری ڕاپرسی کردنەکە چۆن دەبێت، چەند هەڵبـژاردن هەیە لە دیاری کردنی چارەنووسی ناوچە دابڕاوەکان؟جگە لە دیاری نەکردنی ئاستی ئەو یەکە کارگێرییانەی کە ڕاپرسییەکەی لە سەر ئەنجام دەدرێت.

٣- دەنگی یەکلایی کەرەوەی ڕیفراندۆم دەبێت چەند بێت؟

٤- ئەگەر لەماوەی دیاری کراودا مادەی١٤٠ جێ بەجێ نەکرا، چ هەڵوێستێك وەردەگیرێت و چۆن کاربۆ ئاسایی کردنەوەی ئەو ناوچانە دەکرێت، یان بە مانایەکی دیکە پلانی لەبری چی دەبێت؟

ت - لاستیکی دەستور(مطاطية الدستور):

١- جگە لەوەی کە نوێنەرەکانمان نەیان توانی بە بڕگەیەکی دەستووری حکومەتی ئایندە(حکومەتی هەڵبژێردراوجێبەجێ کەری دەستووری هەمیشەیی)ناچار بکات بۆ ڕێگرتن لە خۆ دزینەوەی حکومەتی

شوێنانە بخرێنەوە سەر هەرێمی کوردستان سەر بەچ ئیدارەیەك دەبێت لەبەر ئەوە زۆر ئەستەمە بەبێ یەکخستنەوەی ئیدارە کار بۆ گەڕاندنەوەی ئەم شوێنانە بکرێت..."پ.سلێمانی، دکتۆرمەحمود عوسمان، یەکنەخستنەوەی دوو ئیدارەکە گەورەترین زیان لە کورد دەدات، هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٦٦)، ٢٤ئازاری٢٠٠٤، ل١

[**] - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر کەمتەرخەمی بەر پرسە کوردەکان لەئاسایی کردنەوە ناوچە دابراوەکان و بەتایبەت لە پارێزگای کەرکوك بڕوانە دیدار لەگەڵ جەعفەری سەرۆك وەزیرانی پێشووی حکومەتی گواستراوە.. داراعەبدوڵلا، کورد لە سەر هەق بو یان جەعفەری؟ ڕۆژنامەی ئاوێنە، ژمارە(٥٠)، ٢٦ی کانونی یەکەمی٢٠٠٦، ل٧.

[*] - لە ئەنجومەنی نیشتمانی دا کوردەکان بە٧٧ کورسی بەشداریان کرد...

هەمیشەیی لە جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)دا، چوونکە لە دەستووری هەمیشەیی دا چەندین جار وشەی (نابێت) بە کار هاتوە، بۆنموونە تەنها لە مادەی(١٢٦)دا سێجار وشەی(نابێت)بە کار هاتوە، نوێنەرەکانمان دەیان توانی کە هەمان برگە بۆ مادەی١٤٠زیاد بکەین بە مەبەستی ناچار کردن حکومەت لە جێ بەجێ کردنی تەواوی ماددەی١٤٠، و ڕێگرتن لە هەر خۆ دزینەوەیەك بە بیانوی جۆراو جۆر.

٢- نەبوونی مادەیەك یان برگەیەکی دەستووری کە لە کاتی جێ بە جێنەکردنی مادەی١٤٠ئەوا ڕاستەوخۆ ئەو ناوچانەی کە بە ناوچەی ململانێ ناونراون بگەرێنەوە سەر هەرێمی کوردستان.

پ - لەسەر ئاستی ئەنجومەنی وەزیران:

١ - حکومەتی شیعەی عێراق هەمان ڕامیاری حکومەتە سوونییەکان یان گرتە بەر، دژ بە گەلی کورد و مافە نیشتمانی ونەتەوەییەکانی، بۆ نموونە لە بەیانە وەزارییەکەی جەعفەریدا ئاماژە بە مادەی٥٨ نەکراوە و باس لە جێ بە جێ کردنی تەواوی مادەی(٥٨)ناکات و سەرەڕای ئەوەی کە دژو ناڕازیە لە دیاری کردنی بودجە بۆ ئاسایی کردنەوە کەرکوك، جگە لەوەی سەرپێچیشی کرد، لە برگەی(٢)خاڵی(٤)،کە دەبوایە پاش مانگێك لە دروست کردنی حکومەت میکانیزمی ئاسایی کردنەوە کارابکات دیارە ئەمەشی نەکرد. **

٢ - جەعفەری هەرچەندە پێ ی وابوو کە فیدراڵیەت هێزدەداتە دەوڵەتی فرەجۆرو فرە پێکهاتە، بەڵام دژی سستمی فیدراڵی عێراق بوو بە بیانوی ئەوەی"کە عەقڵ و هۆشی خەڵك ئامادەنییە وەری بگرێت و دەبێت فیدراڵیەت هەڵقوڵاوی بیروبۆچوونی خەڵك بێت و بەسەریاندا فەرز نەکریت"[٧٤٩].

٣ - جەعفەریش وەك عەللاوی پشتی کردە بەندە دەستوورییەکانی تایبەت بە ماف گەلی کوردو کارنەکردن بۆ کۆتایی پێهێنانی ئەو ستەمەی کە ڕژێمی پێشوو ئەنجامی دابوو بەرامبەر بە دانیشتوانی ئەو ناوچانە، جگە لەوەی پشتی کردە پابەند بوونی بەو پرۆتۆکۆلەی کە لە نێوان لیستی هاوپەیمانی و لیستی ئیئتلاف دا واژۆکرا بوو لە پێك هێنانی حکومەتی نوێ دا بەسەرۆکایەتی جەعفەری، بەتایبەت ئاسایی کردنەوە بارودۆخی ناوچە دابڕاوەکان.

٤ - جەعفەری نەك نەیویست چارە سەری ئەو ستەمە بکرێت کە ڕژێمەکان بەرامبەر بەو ناوچانە ئەنجامیان دابوو وەك ئاسایی کردنەوە و بە عەرەب کردن و گۆڕینی دیمۆگرافیا...بەڵکو بە بەرنامە و بڕیاری فەرمی کەوتە جێ بەجێکردنی تەعریب کردنی جارێکی کەی ناوچە دابڕاوەکان لە ڕێی وەزارەتەکانی (تەندروستی، ناوخۆ، نەوت، داد، بەرگری)، بۆ نموونە بە نوسراوی وەزارەتی تەندروستی ژمارە(١/١٤/٧١٧٥)لە (٢٠٠٥/٩/١٤)و هەروەها نوسراوی وەزارەتی ناوخۆ- بەرێوەبەرایەتی پۆلیسی هاتوچۆی بەغدا ژمارە(١٢٦٧٨)لە (٢٠٠٥/٦/١٩)بۆ ناردنی هاوڵاتییانی عەرەب بۆ شاری کەرکوك، کەخەڵکی کەرکوك نین.[٧٥٠]کەواتە جەعفەری بە بەرنامە کەوتە کار کردن دژی مادەکانی(٥٨،٦...).

٣ - لە سەر ئاستی هەرێمی:

ئەگەر چی هیچ بەڵگەیەکی فەرمی لە بەردەست دانییە بۆ ئەوەی دەوڵەتانی دراوسێ تێوە بگلێنێت لە هۆکاری ئاسایی نەکردنەوەی چارەسەر نەکردنی ناوچە دابڕاوەکان، بەڵام بە پشت بەستن بەو زانیارییانەی کەلە

** - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر دەقی بەیانە وەزارییەکەی جەعفەری تایبەت بە مادەی٥٨ و برگەکانی بەیاننامەی لیستی هاوپەیمانی کوردستان دژ بە بەیانە وەزاریەکەی جەعفەری و نامەکانی هەردوو سەرکردە(مام جەلال و کاك مەسعود بارزانی) بڕوانە : لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠، جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦-٣٢.

[٧٤٩] - دارا عەبدوڵلا، کورد لە سەر هەق بو یان جەعفەری؟ ڕۆژنامەی ئاوێنە، ژمارە(٥٠)، سەرچاوەی پێشوو، ل٧.

[٧٥٠]- ئەحمەد عەزیز، کەرکوك لە نێوان ڕابوردوو وباری ئەمڕۆدا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠.

بەشەکانی پێشوودا باسمان کردن و بەڵگەکانی سەردەمی فەرمان ڕەوایی مالکی دەتوانین بڵێین کە وڵاتانی هەرێمی بەتایبەتی ئێران و تورکیا و سعودیەو سوریا... هۆکاری سەرەکی بوون لە فشار کردن لە حکومەتی عێراقی بۆ چارەسەرنەکردنی کێشەی ناوچە دابڕاوەکان.

٤- لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و وڵاتانی هاوپەیمان و بە تایبەت ئەمەریکا فشاریان نەکرد لە حکومەتەکەی جەعفەری لە هەنگاونان بە ئاراستەی ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی ناوچە دابڕاوەکان و کۆتایی هێنان بە مەینەتییەکانی گەلی کورد و تورکمان... لە ناوچە دابڕاوەکاندا.

٤ - ماوەی دەسەڵاتی نوری مالکی(٢٠ی ئایاری٢٠٠٦- بەردەوام):

ئەگەر چی دەستووری هەمیشەیی ماوەیەکی دیاری کراوی دانابوو بۆ حکومەتی ئایندە کە مادەی١٤٠ جێ بەجێ بکات، بەڵام لە ماوەی دیاری کراوی خۆی بەڵکو پاش تێپەڕبوونی نزیکەی٢ ساڵ بە سەر کۆتایی وادەی جێ بەجێکردنی مادەی١٤٠ هەر جێ بەجێ نەکرا[*]... چەندین گرفتی جۆراوجۆر هەبوون کە ڕۆڵیان هەبوو لە جێ بەجێ نەکردنی ماددەی(١٤٠)، هەندێك لەو گرفتانە حکومەت و پارتە کوردییەکان و تەنانەت خەڵکیش لێیان بەرپرسن، بەڵام بەشی سەرەکی حکومەتی عێراقی(دەسەڵاتی بڕیاردان و دەسەڵاتی جێ بەجێ کردن)بە تایبەتی تر مالکی بەرپرسە، چوونکە دەستووری هەمیشەیی پابەندی کردووە بە جێ بەجێ کردنی تەواوی بڕگەکانی ماددەکە، جگە لەوەی کە وڵاتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی و ڕێکخراوەکانی تری جیهانی بەجۆرێك لە جۆرەکان بەشدار بوون لە ئاڵۆزکردنی جێ بەجێ کردنی ماددەی(١٤٠)دا، سەرۆکی لیژنەی جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ دەڵێت" دواخستنی جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ هۆکاری ڕامیاری لە دواوە بوو..."[٧٥١] دەتوانین لەم خاڵانە دا ئاماژەیان پێ بکەین:

١- لەسەر ئاستی هەرێم:

أ- لەسەر ئاستی پارتی ڕامیاری:

١ - ململانێی تەسکی حزبی و دوو ئیدارەیی نێوانیان لە کەرکوك تا ئێستاش بە شێوەیەك لە شێوەکان درێژەی هەیە، زیانێکی زۆری لەپرسی کەرکوك داوە[٧٥٢]، نەك هەر کەرکوك بەڵکو لە سەرجەم ناوچە دابڕاوەکانی تریش[*].

٢ - یەك نەبوونی گوتاری ڕامیاری کوردی تەنانەت لە سەر ئاستی سەرکردایەتی کوردیش: بۆنموونە سەرۆك کۆمار لەتورکیا بۆ ڕاگەیاندنەکانی تورکیا دروست بوونی دەوڵەتی کوردی بە"خەونی شاعیرانە "[٧٥٣] ناو

---

[*] - وەزیری ناوچە دابڕاوەکان هۆکاری جێبەجێ نەکردنی مادەی(١٤٠)دەگەڕێنێتەوە بۆ چەند خاڵێك کە بریتین لە : ١- وەزعی امنی..٢- تشکیلەی حکومەت.. ٣- ضعفی اداء..٤- هشاشەتی تحالفاتی کردی..٥- تفسیراتی جیاجیا بۆ معادلاتی توافقی سیاسی..٥- نەقەناعەتی اطرافەکانی غیر کورد بەمادەی ١٤٠..٦- فسادی ایداری لە عێراق..٧- ضعفي اداء مجلسی رئاسە بەسەرۆکی کۆماریشەوە..٨- ئەمەریکاش ڕۆڵی نەرێنی هەبوو، یەکێك لە سیفاتی ئەمەریکا ئەوەیە کە فشارلە دۆستەکانی ئەکات بۆ سازش کردن بەرامبەربە دوژمنەکانی لە پێناوی بەرژەوەندییەکانی... دیدار لەگەڵ دکتۆر محمد احسان(وەزیری ناوچە دابڕاوەکانی کابینەی پێنجەمی حکومەتی هەرێمی کوردستان)، لەبەرواری١٢ی ئابی٢٠٠٨.

751_http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=11111211 &rnr=26&anr=31479

752 - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٧)، لە١٣کانوونی دووەمی٢٠٠٨، ل٢.

[*] - بۆنموونە ی.ن.ك.و پ.د.ك. نەك نەیان توانی هەڵەکانی پێشووی خۆیان لە ناوچە دابڕاوەکان دا چاك بکەن، بەڵکو کەوتنە درێژە پێدان و توند کردنی، بۆنموونە پاش هەڵبژرادنی ئەنجومەنی پارێزکای دیالە(٢٠٠٩) جارێکی تر ململانێ یەکی توند کەوتە نێوان هەردوو پارت بۆ وەرگرتنی پۆستی ئەنجومەنی پارێزگای دیالە کە هەردوو پارتەکە بە یەك لیستیش دابەزیبون.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.moera-krg.org/kurdish/art_detail.php?art_id=1135

753_http://www.aawsat.com/details.asp?section=4&issueno=11167&article=511339&feature=

دەبات، بەلاّم سەرۆکی هەرێم دەیان جار پێ داگری لە دروست بوونی دەوڵەتی کوردی کردۆتەوە، لێدوانێکەی بارزانی کەمتر لە هەفتەیەك پێش لێدوانەکەی تاڵەبانی بوو جارێکی کە ئەو دەربڕینەی دووپات کردەوە...[٧٥٤] بێ گومان ئەگەر لە سەرچارەنوسی هەرێمێك هەڵوێستێکی یەکگرتوویان نەبێت ئەوا لە سەر ناوچە دابڕوەکانیش هەروا ئەبێت، یان لە کاتێکدا کە سەرۆکی پێشووی پەرلەمانی کوردستان(عەدنان موفتی[**])داوا لە ئەمەریکاو ئەو ولاّتانە دەکات کەچەك بە عێراق دەفرۆشن، بە مەرج چەك بە عێراق بفرۆشن کە نەبێتە هۆکاری هەڕەشە لە سەر بارودۆخی کوردستان، لە هەمان کاتدا تاڵەبانی داوا لەوەزارەتی بەرگری دەکات" کەنوێترین چەك و ئامێربۆ سوپای عێراق دابین بکرێت"[٧٥٥]...وەزیری ناوچە دابڕاوەکان دەڵێت" سیاسەتێکی واضح مان نەبوو لەلایەن هەردوو لامان، بۆچوونی جیا لە نێوان پارتی و یەکێتی هەبوو"[٧٥٦].

٣ - پڕنەکردنەوەی پۆستەکەی دکتۆر بەرهەم لە پاش وەرگرتنی پۆستی سەرۆك وەزیرانی حکومەتی هەرێم بۆ نزیکەی پێنج مانگ[*]؟!، ئەمەش کاریگەری هەبوو لە سەرسەنگی سیاسی کوردی لە بەغداد، دیارە هۆکارەکەشی ڕامیاری بوو...

ب- لەسەر ئاستی حکومەت:

١- سەرەڕای ئەوەی کە سەرکردەو پارتە کوردییەکان هێزێکی جەماوەری گەورەیان لە پشت بوو، بێجگە لەوەی کە خواستێکی زۆری نەتەوەیی هەبوو بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠، جگە لەوەی کە بڕگەی دەستووری هەبوو، هەروەها کورد هێزێکی ڕامیاری سەنگین و هێزی پێشمەرگەی هەبوو، سەرەڕای ئەوەی لە کشانەوەی هەندێك لیستی پەرلەمانی و پێویستی زۆری حکومەتەکەی مالیکی بە هاوپەیمانی کوردستان، جگە لە ڕێکەوتنی چوارقۆڵی وسێ قۆڵی لەگەڵ لیستی بەشدار لە حکومەتی مالکی، سەرەڕای باشی پەیوەندییەکانی هەرێم لەگەڵ هەریەك لە ئەمەریکا وبەریتانیا دا، بەلاّم سەرکردایەتی کوردی نەیان توانی هەموو ئەو هێزانە بکەن بە فشار لە سەر حکومەتی فیدراڵ بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠، چوونکە مادەی١٤٠ تەنها گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان نییە بە تەنها، بەڵکو وەك لە دەستوری هەرێمی کوردستان[**] و دەستووری هەموار کراوی هەرێمی کوردستانی ساڵی(٢٠٠٩)[***]دا هاتووە لە خاڵی دووەم لە ماددەی دوو، دیاری کردنی سنووری کوردستان

---

754 _
a_ http://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=1311
b_http://www.krp.org/articles/detail.asp?rnr=&lngnr=13&smap=&anr=21549

[**] - لە کابینەی پێشوی حکومەتی هەرێم.

755_ http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=163&cat=1&title=

[٧٥٦] - دیدار لەگەڵ وەزیری ناوچە دابڕاوەکان لە ١٢ی ئابی ٢٠٠٨. سەرچاوەی پێشوو.

[*] - لە بەرواری١١ی کانوونی دووەمی٢٠١٠دکتۆر ڕۆژ بوو بە جێگری یەکەمی سەرۆك وەزیری عێراق. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=12872&LinkID=63

[**] - دەستووری هەرێمی کوردستان لە(٢٢ی ئابی٢٠٠٦) ئامادەکرا لە لایەن لیژنەی یاسایی ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان، دەستورەکە پێك هاتبوو لە سێ دەروازە لە(١١٥)ماددەدا(دەروازەی یەکەم: بنەما سەرەتاییەکان(١٧مادده)، دەروازەی دووەم: مافەکان(٦٠مادده)، دەروازەی سێیەم: دەسەلاّتەکانی هەرێمی کوردستان(٣٨مادده). بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: لیژنەی پێداچوونەوەی پڕۆژە دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، پڕۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق،٢٢ی ئابی٢٠٠٦، ل٢-٤٨.

[***] - دەستووری هەموار کراوی هەرێم لە لایەن ئەندامانی لیژنەی پێداچوونەوەی دەستور ئامادەکراو لە(٢٤ی حوزەیرانی٢٠٠٩) لەلایەن ئەندامانی پەرلەمانەوە پەسەند کرا... پڕۆژەی دەستورەکە لە هەشت دەروازە پێکهاتبوو، دەروازەی یەکەم بریتی بوو لە(بنەما سەرەکیەکان(١٧مادە)، دەروازەی دووەم(مافە بنەڕەتیەکان٢١ مادە)، دەروازەی سێیەم(دەسەلاّتەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق ٦١مادە)، دەروازەی چوارەم(داواکاری گشتی٢ مادده)، و دەروازەی پێنجەم(کارگێڕیە خۆجێییەکان و ئەنجومەنی شارەوانی ٥ مادده)، دەروازەی شەشەم (دەستە و کۆمسیۆنە سەربەخۆکان ٩مادده)، دەروازەی حەوتەم(حوکمە داراییەکان ٥مادە)،دەروازەی هەشتەم (کارپێکردنی دەستور و لێکدانەوە و هەموار کردنی٨ مادده)، بۆزانیاری زیاتر لە سەر پڕۆژە دەستووری هەموار کراوی هەرێم بڕوانە: لیژنەی پێدا چوونەوەی پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق - پەلەمانی کوردستان، پڕۆژە دەستووری هەرێمی کوردستانی عێراق، ٢٢ی حوزەیرانی٢٠٠٩، ل١-٣٩.

له سەر ئەنجامی جێبە جێ کردنی مادەی(١٤٠) دەستووری فیدراڵی دەبێت[٧٥٧]. بۆیە دکتۆر مارف عومەر گوڵ وەك پسپۆڕێکی بواری یاسایی پێی وایە"کە کورد هەر لە سەرەتاوە کەمتەرخەم بووە بەرامبەر بە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ و بەرنامەیەکی ستراتیجی دیاری کراوی نەبووە بۆ سەپاندنی خۆی و بڕیار دان لەسەر مەسەلە چارەنووس سازەکان، هەمیشە چاوەڕوانی بەغدابووە تا بڕیاربدات بەڕاستی کورد نەیتوانی کەرکوك بکاتە ئەمری واقیع و وەك شارێکی کوردی مامەڵەی لەگەڵدا بکات.[٧٥٨]

٢ - لە لایەن دەسەلاَتی سیاسی کوردستانەوە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ نەبووە مەسەلەی ژمارە یەك لە ئاجندەی کاری ئەواندا، بەڵکو گێڕانەوەی کەرکوك و ناوچە دابڕاوەکان لەلایەن ئەو دوو حزبە خرابووە چوارچێوەی حساباتی بەرژەوەندی حزبی هەردوولایان، بۆیە ئەوەندەی شەڕیان لەسەر بودجەو نەوت و دەستکەوتە حزبیەکانی تر دەکرد، ئەو شەڕەیان لە سەر مادەی١٤٠ نەکرد.[٧٥٩]هەروەها مەحمود عوسمان دەڵێت"کارکردنی سەرکردایەتی کورد لە پێناو بەهێزکردنی پێگەی حیزبی و ئیدارەیەکی حیزبدا بووە، نەوەك بەرنامەیەکی ڕێکوپێکی نەتەوەیی بۆ گەڕانەوەی ئەو ناوچە دابڕاوانە بۆ سەر هەرێمی کوردستان."[٧٦٠]

٣- بەرپرس بوونی حکومەتی هەرێم و یەکێتی و پارتی لە جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠، چوونکە جگە لە هێزی دەستووری، ڕێکەوتنی چوارقۆڵیيان هەبوو لەگەڵ پارتی دەسەلاَت دارو و ڕێکەوتنی سێ قۆڵیان هەبوو لەگەڵ پارتی ئیسلامی کە هاشمی* ڕێگری کردووە لە ئاسایی کردنەوەی سنووری ناوچە دابڕاوەکان. و ڕێکەوتنی کانونی دووەمی نێوان مالکی و لیستی هاوپەیمانی**، واتە نەیانتوانی بە هێزی دەستووری و ڕامیاری، چارەسەری کێشەی ناوچە دابڕاوەکان بکەن.

٤- بەرنامە و پڕۆژە و میکانیزمێکی جدی بە دواداچوونی ئەوتۆیان لە بەدواداچوون و جێ بە جێ کردنی ماددەی(١٤٠)دا نەبوو بۆ نموونە لەمانگی(تشرینی دووەمی٢٠٠٦)و لە مانگی حوزەیرانی٢٠٠٧ دا (٢) لیژنەی بالاَی بە دوا داچوون، یەکەمیان لە کۆبوونەوەی هەردوولا لە بەغدا و دووەمیان لە دوکان بە سەرپەرشتی خودی سەرۆکی هەرێم دروست کرا، کەچی هەردوو لیژنەکە کارەکانی خۆی ئەنجام نەدا. هەروەها دکتۆر مەحمود عوسمانیش ئەڵێت"کورد بەرنامەیەکی جدی و ڕێکو پێکیان نەبوو بۆ گەڕاندنەوەی کەرکوك و ناوچە دابڕاوەکان، هەڵەو کەم و کوڕی زۆریان هەبوو."[٧٦١]

٥ - حکومەتی هەرێم(سەرۆکایەتی هەرێم و حکومەت و پەرلەمان)و نوێنەرەکانی گەلی کورد(سەرۆك کۆمارو وەزیرەکان وئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانی...)لەکاتی گونجاودا(لاوازی حکومەتی مالکی)، کارتی دەستووری و یاسایی(دادگای بالاَی فیدراڵی)و ڕامیارییان بە کار نەهێنا بۆ ناچار کردنی مالکی بۆ پابەند بوون

---

[٧٥٧] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣.

758_http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=136&cat=1&title=

[٧٥٩] - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاولاَتی، ژمارە (٣٨٧)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

761_http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=11823&LinkID=63

* - هاشمی لە کۆبونەوەیەکی لەگەڵ ڕەجەب تەیب ئەردۆغان دەڵێت"ئێمە ڕێگە بە دروست بوونی دەوڵەتی کوردی سەربەخۆ نادەین"بۆزانیاری زیاتر لە سەر لێدوانەکانی تری هاشمی بڕوانە: نامۆ عەبدولاَ، تارق هاشمی، ڕێگە بە دروست بوونی کوردستانی سەربەخۆ نادەین، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە٤٨٩، ١٤ی حوزەیرانی٢٠٠٩.ل٦.

** - ئەم ڕێکەوتنەی نێوان لیستی هاوپەیمانی کوردستان و نوری مالکی کرا، بەوەی نوری مالکی نەچێتە بەرەی هاوپەیمانی(١٢)کوتلەی پەرلەمان کە لە(١٤٥) ئەندام پەرلەمان پێك هاتبوون بۆ دژایەتی کردنی مادەی١٤٠و مافەکانی گەلی کورد، بەڵکو پشتگیری جێبەجێ کردنی مادەی١٤٠ بکات و هەوڵ بدات بۆ یەکلاکردنەوەی کێشە هەڵپەسێردراوەکان وەك کێشەی گرێبەستە نەوتیەکان و بودجەی پێشمەرگە، لەبەرامبەردا لیستی هاوپەیمانی پشتگیری حکومەتەکەی مالیکی بکەن... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هاولاَتی، مالکی پاشگەز دەبێتەوە لە دژایەتی کردنی داواکانی کورد لە بەغدا، ڕۆژنامەی هاولاَتی، ژمارە(٣٨٨)، ١٦ی کانوونی دووەمی٢٠٠٨،ل١.

761_http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=11823&LinkID=63

بە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠، بەڵکو بە پێچەوانەوە بە ڕێکەوتنی چوار قۆڵی بوونە هۆی بوژانەوەی کابینەکەی لەکاتێکدا کە وەزیرەکانی لیستی تەوافق[***] و لیستی عێراقیە[٧٦٢] و سەدریەکان لە حکومەتەکەی مالکی کشانەوە.

٦- پارەیەکی ئەوتۆ بۆ خزمەتی گێڕانەوەی کەرکوك و ناوچە دابڕاوەکان تەرخان نەکراو بەشدارییەکی ئەوتۆیان لە جێ بەجێ کردنی ماددەکەدا نەکرد و زۆربەی بەتەمای بەغدا لێگەڕان، ئەمە لە کاتێکدا توانا هەبوو کە بەشدارییەکی بەرچاو لە جێبەجێ کردنی هەندێ لە هەنگاوەکانی ماددەکەدا بکەن، وەك گێڕانەوەی ئاوارەو باشکردنی ژیان و گوزەرانیان و گێڕانەوەی بەشێك لە عەرەبی هاوردە، ئەو بڕە پارەیەشی کە بۆ ئەنجام دانی کۆمەڵێك پڕۆژەی خزمەت گوزاری لە ناو شاری کەرکوك و شارۆچکەکانی ترو ئاوەدانکردنەوەی دێهاتەکانی دەوروبەریان تەرخانکرا بەشێوەی بەرنامەیەکی گشتگیر و ستراتیژی و لە کەناڵی ڕەسمیەوە سەرف نەکرا.[٧٦٣]سەرەڕای کۆمەکی جۆربەجۆری حکومەتی هەرێم بۆ دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان.[*]

٧- بچڕاندی پەیوەندی لە نێوان سەرۆکی هەرێم و سەرۆك وەزیرانی عێراق بۆ ماوەی ساڵێك[٧٦٤]، ئەگەرچی بێگومان ئەم هەڵوێستەی سەرۆکی هەرێم لە سەر بەرژەوەندی کوردەوە سەرچاوەی گرتووە، بەڵام لە بری بچڕاندنی پەیوەندی، فشارکردن لە قازانجی دۆزی نەتەوەیی دەگەڕایەوە چونکە پەیوەندی بڕین، بەمانای پێدانی کات دێت بە عێراق بۆ خۆ بەهێزکردنی.

٨- نەمانی وەزارەتی ناوچە دابڕاوەکانی کابینەی پێنجەمی حکومەتی هەرێم[**] لە کابینە نوێیەکەی دکتۆر بەرهەم. نەمان و بچووك کردنەوەی ئەم وەزارەتە بۆ کاری لیژنە یان هەر ناونیشانێکی تر، بەمانای بچووك کردنەوەی قەبارەی کێشەی ناوچە دابڕاوەکان دێت لە کابینەی شەشەمی حکومەتی هەرێم دا.

٩- ڕازی بوونی سەرۆکی هەرێم بە٤٣ کورسی بۆ هەرسێ پارێزگاکەی هەرێم لە کۆی٣١٠کورسی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی کە بڕیارە لە٧ی ئازاری٢٠١٠ ئەنجام بدرێت لە ژێر فشاری ئەمریکا، و بێ گەڕانەوە بۆ پەرلەمان و شەقامی کوردی، ئەمەش دەکاتە(١٣,٨٧٪)ی سەرجەمی کورسییەکانی ئەنجومەنی

[***] - لەمانگی تەموزی٢٠٠٧ شەش وەزیری لیستی تەوافق لە حکومەتی مالکی کشانەوە وەك پیشان دانی هەڵوێست بۆ جێ بەجێ کردنی داواکاریەکانیان...

[٧٦٢]- سەرکەوت لەتیف وشینوار کۆچەری، بە پێی ڕێککەوتنە چوارقۆڵیەکە، کورد دەتوانێت حکومەتەکەی مالیکی هەڵبووەشێنێتەوە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٨٦٣)، ٢٥تشرینی دووەمی٢٠٠٨، ل٥.

[٧٦٣] - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٨٧)، سەرچاوەی پێشوو،ل٢.

[*] - حکومەتی هەرێم چ لە ڕێی وەزارەتی ناوچە دابڕاوەکان بێت یان لە ڕێی پارتە سەرەکییە کوردییەکان بێت هەر لە سەرەتای پرۆسەوە یارمەتی ئاوارەکان و گەڕانەوەی ئاوارەکان و کارئاسانی بۆ گەڕاندەوەیان و نیشتەجێ کردن یان سەر لە نوێ کراوەتەوە بۆ نموونە لە سەرەتای پرۆسەوە تا ئێستا حکومەتی هەرێم(٨٢) گوندی ئاوەدان کردۆتەوە لە پارێزگای کەرکوك،جگەلەوەی کە وەك هاندانی ئاوارەکان بۆ گەڕانەوەیان بۆ زێدی باب و باپیریان(ناوچە دابڕاوەکان)بڕی(٧.٥)ملیۆن دینار دراوە بە هەر خێزانێك، جگە لەوەی کە تا ئێستاش حکومەت موچەی(٧٠٠٠)ی مامۆستای کەرکوك دابین دەکات کە ساڵانە دەکاتە(٧٢)ملیاردینار... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:أ- عومەر غەریب، هاوکاری بەسەر ئاوارە گەڕاوەکاندا دابەشکرا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٥٠) ، ٢١نیسانی٢٠٠٩، ل١. ب- عومەر غەریب و هاشم جەمیل،حکومەتی هەرێم(٨٢)گوندی سەر بە کەرکوکی ئاوەدان کردووەتەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٧٠)لە ١٤مایسی٢٠٠٩، ل١-٢.ت- هێدی گەلاڵی، حکومەتی هەرێم٧٢ملیاردەداتە مامۆستایانی کەرکوك، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ ، ژمارە(٤٦٣٥)، ٢٨ی تەمووزی٢٠٠٨، ل٣.

d_http://www.moera-krg.org/kurdish/index.php

[٧٦٤] - هاولاتی، پێشمەرگەو سوپای عێراق لە مەخمور ڕووبەڕووی یەك دەبنەوە، ڕژنامەی هاولاتی، ژمارە٥٤٣، ١٩ی تەمووزی ٢٠٠٩،ل٢ وەرگیراوە لە: واشنتۆن پۆست.سەرچاوەی پێشوو.

[**] - لە دانیشتنی پەرلەمان لە ڕۆژی ٢٦تشرینی یەکەمی ٢٠٠٩ ، پڕۆژە یاسای هەڵوەشاندنەوە و لێکدانی هەندێ وەزارەتی هەرێمی کوردستانی پەسەندکرد، یەکێك لەو وەزارەتانەش وەزارەتی ناوچە دابڕاوەکانی کابینەی پێنجەم بوو.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە وێب سایتی:

http://www.moera-krg.org/?lngnr=14&smap=11111111

نیشتمانی عێراق، ئەمەش بە ڕێژەی(١,٣٤٪)کەمترە لە چاو کورسیەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی لە ساڵی٢٠٠٥ دا کە ڕێژەکەی(١٥,٢١٪)بوو.

ت - ئەنجومەنی نیشتمانی:

١- یەکێك لە هەڵەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی هەرێمی کوردستان کردی لابردنی ئەو بڕگەیە بوو کە فشاری دەخستە سەر حکومەتی عێراقی بۆ پابەند بوون بە جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠، لیژنەی پێدا چوونەوەی دەستووری هەرێم لە ساڵی٢٠٠٩ بڕگەی٢ی مادەی ٧ی دەستورە هەموار کراوەکەی ساڵی٢٠٠٨[***] یان لابرد بە پێی ئەو بڕگەیە حکومەتی هەرێم چاوی دەخشاندەوە بە بڕیاری مافی چارەی خۆ نووسین و دیاری کردنی ئاینده و ناوەندی ڕامیاری، ئەگەرحکومەتی عێراقی سەرکەوتو نەبوو یان پاش گەزبووەوە لە جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠).[٧٦٥]

٢- پەرلەمانی کوردستان هیچ ڕۆڵێکی گرنگی نەگێرانەوە بۆ مادەی١٤٠، واتە بە ڕۆڵی خۆی هەڵنەساوە وەك دەزگایەکی بڕیاردان و گفتوگۆکردن لەگەڵ بەغا یان ناردنی شاند بۆ ئەو مەبەستە، بەڵکو هەمیشە چاوەڕێ بووە سەرکردەی پارتە ڕامیاریەکانی کوردستان لەگەڵ حکومەتی فیدراڵی لە سەر ئەو پرسە بدوێن. و بڕیار بدەن.جگە لەوەی وەك دەزگایەکی هەڵبژێردراو لەلایەن گەلەوە و نوێنەری گەل و پارێزەی بەرژەوەندیەکانی گەل، ڕوون کردنەوەی پێویستی نەداوە لە سەر هۆکاری جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠، داوای هیچ هەڵوێستێکی لەگەڵ نەکردوە!!!

پ- ناوچە دابڕاوەکان:

١- هەڵە و کەم کوڕیەکانی لیستی برایەتی لە پارێزگای کەرکوك[*٧٦٦]:

أ - حزبایەتی کردن باڵی بەسەر ئەم لیستەدا کێشاوە[**]. لەڕوانگەی بەرژەوەندیی حزبی و شەخسییەوە تەماشای مەسەلەکان دەکەن. جگە لەوە کە هەندێك یان گەندەڵن[***] یان کەسانی نەناسراون... تەنانەت ململانێکان ڕەنگدانەوەی هەبوو لە نێوان پارێزگارو سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگا کە ئەمەش کاردانەوەی هەبوو

[***] - دەستووری هەموار کراو لە(١٩ی ئابی٢٠٠٨)ئامادە کرا لە لایەن لیژنەی یاسایی پەرلەمانی کوردستان، پرۆژەی دەستورەکە لە هەشت بەش پێکهاتوە (مەبادیئی بنەڕەتی(١٧مادە)،بەشی مافی بنەڕەتی(مافی مەدەنی و ڕامیاری(٥مادە)، ومافی کۆمەڵگاو ئابوری(٥مادە)، ومافی نەتەوەیی و ئاینی پێکهاتە جیاوازەکانی هەرێم(٨مادە)، و بەندی چوار(٢مادە)،بەشی دەسەڵاتی هەرێم(پەرلەمانی کوردستان(٢٠مادە)، و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن(٤٠مادە)، بەشی چوارەم(٢مادە)، کارگێری ناوخۆیی و ئەنجومەنی شارەوانی(٥مادە)، دەستەو کۆمسیۆنی سەربەخۆ(٢مادە)، بڕیاری دارایی(٤مادە)، بڕیاری تایبەت(٨مادە). بۆزانیاری زیاتر لە سەر پرۆژە دەستووری هەموار کراوی هەرێم بڕوانە: لجنة اعادة النظر في مشروع دستور اقليم كوردستان - العراق، مشروع دستور اقليم كوردستان- العراق، ١٦اب٢٠٠٨، ص٢-٣٥.

[٧٦٥] - المصدر نفسه، ص٣.

[*] - وەزیری ناوچە دابڕاوەکان دەڵێت:"یەکێتی و پارتی نەیان توانی بەیەکگرتوویی لە کەرکوك کار بکەن، جگە لەوەی کە صراع لە نێوان پارتی و یەکێتی نەبوو لەوێ بەڵام صراعی شەخصی و مەصلەحی هەبوو ، سەرەڕای ئەوەی کە تاکو ئێستا نەمان توانیوە ئیشەکە بخەینە دەست کەسانی شارەزا، نەمان توانی زیاتر کار بکەین لەو جێگایانە و کەم و کاسیمان زۆرە .. "دیدار لەگەڵ وەزیری ناوچە دابڕاوەکان لە بەرواری ١٢ی ئابی ٢٠٠٨.سەرچاوەی پێشوو.

[٧٦٦] - بەشی هەڵبژرادنی مەڵبەندی(٢)ی ڕێکخستنی کەرکوك یەکێتی نیشتمانی کوردستان، بە بێ ناونیشان، ڕاپۆرتی بڵاونەکراوە ، تشرینی یەکەمی٢٠٠٧، ل٧٥.

[**] - یوست هیڵتەرمان دەڵێت"حکومەتی هەرێم هەر لە سەرتاوە خاوەنی سیاسەتێکی فاشیلانە بووە سەبارەت بە کەرکوك و دەڵێت ئەگەر(ی.ن.ك)و(پ. د. ك)یەك دەنگ بونایە لە سەر ئەمری واقیع و بواری کرداریدا، لە کەرکوك بەیەکەوە کاربکەن، پێشکەوتنی زیاتربەدی بهێنرایە، هەرچەندە لە کەمێك مەسەلە دا هاوڕابوون، بەڵام لە ڕاستیدا پارتی و یەکێتی لە کەرکوك مونافەسەی یەکتر دەکەن و ئەمەش ژیانی لە هەموان ناخۆش کردووە... دەڵێت " هەمیشە لە ڕووی سیاسیەوە شەڕی دەسەڵات دەکەن..."

http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=١٧٩١٢&cat=١&title=

[***] - بە گوێرەی ڕاپرسی دەستەی نەزاهەی عێراق، پارێزگای کەرکوك بەیەکەم پارێزگا دەرچوو لە سەر ئاستی عێراق لە گەندەڵیدا،بۆ زانیاری زیاتربڕوانە:

a_ http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14567&LinkID=66

b_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19556&cat=1

لە سەر کارەکان و ئیدارەدانی شارەکە، جگە لەوەی کە زۆرێك لەبەڕێوبەرە کوردەکان نە شارەزاو بێ توانان و کەسیش نییە لێیان بپرسێتەوە... سەرەڕای ئەوەی لە ڕووی ئەمنی و بێکاری و ئاوەدان کردنەوە بەرەو خراپتر دەچێت و بەرنامەش نیە بۆ چارە سەرکردنی.[****]

ب - نەیان توانیوە تەوافق و پێکهاتن لەگەڵ لیستەکانی تری عەرەبی و تورکمانی بکەن و دەسەڵاتیان پێ بدەن.

ت - بەرنامەی لیستی برایەتی بۆ هەڵبژرادن بریتیی بوو لە(١١)بوارکە لە(٧٢)خاڵدا کۆکرابووەوە، بەلاّم پاش نزیکەی سێ ساڵ تەنها(١٤)ی خاڵ جێبەجێ کراوە.

ج- بێ سەرو بەرەی و نەبوونی ڕێکەوتن و پلانی هاوبەش لە چارەسەرکردنی ئەم پرسە، هەریەك لەلای خۆیەوە کاری دەکرد، بۆنموونە وەزیری ناوچە دابڕاوەکان دەڵێت"هەرحزبە لیژنەیەکیان هەبوو، هەردەزگایەك لیژنەیەکیان هەبوو"کە ئەمەش بووە هۆی دروست بوونی(فەوزایەکی ئیعلامی و تصاریحی متناقض و ناتەنزیمی)"[٧٦٧].

٢ - لەسەر ئاستی پارتە ڕامیارییەکان:

أ - نە حکومەت نە پارتە سەرەکییەکانی کوردستان نەیان توانی بەیارمەتی هێزی ئاسایش و پۆلیسی ناوچە دابڕاوەکان هەڵمەتی کێومالّ کردنی ناوچە دابڕاوەکان بکەن لە تیرۆرستان، و پشتێنەیەکی ئاسایش لە باشووری ناوچە دابڕاوەکان دروست بکەن، تا چیتر ئەم گروپانە نەبنە مایەی پشێوی و درێژەدان بە سیاسەتەکانی ڕژێمی پێشوو، لە کاتێکدا کورد هێزی دەنارد بۆ پاراستنی ئاسایشی شاری بەغداد کەم کردنەوەی مملانێی هۆزگەری، ئاینی... ئەگەر حکومەتی هەرێم کاری بۆ دابین کردنی ئاسایشی ناوچە دابڕاوەکان بکردایە پێویست تر نەبوو؟ جگە لەوەی خاوەنی دەیان هەزار پێشمەرگە بوو. بۆ نموونە تا ئێستاش لە حەوزەی حەمرین گروپە تیرۆرسیتەکانی لێیە و دەسەڵاتی حکومەت لەوێ بوونی نییە.[*]

ب - بە پێی پێویست نەتوانرا پشتیوانی پێکهاتەکانی تری کەرکوك لە جێ بەجێکردنی مادەی١٤٠ و بەشداریکردنی ڕاستەقینەیان لە ئیدارەی شارەکە و دڵنیاکردنیان بۆ بەیەکەوە ژیانی برایانە لەگەڵ کورد، لەشارەکەدا دەستەبەربکرێت.

ت - کێشە ئاڵۆزەکانی نێوان هەرێم و تورکیا ئەگەرچی لەبەشێکی زۆریدا خەتای لایەنی کوردی تێدا نەبوو، بەلاّم ڕەتکردنەوەی ئالاّی عێراق و مەسەلەی پەلەکردن لە دەرهێنانی نەوت و ئاشکرانەکردنی گرێبەستە نەوتییەکان و نەناردنی داهاتی هەرێم بۆ بەغدا، ئاڵۆزکردنی پەیوەندییەکان لەگەڵ تورکیادا[**]،

[****] - بۆ ئەم مەبەستە تاڵەبانی لە سەردانەکەیدا بۆ کەرکوك نیگەرانی خۆی لە بەرامبەر بەرپرسە کوردەکان دەبڕیوە... جگە لەوەی داوای یەکگرتویی لێ کردون.. .بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هاولاّتی، تاڵەبانی داوا لە بەرپرسە کوردەکانی کەرکوك دەکات بەخۆیاندا بچنەوە، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٣٩٣)، ٣شوباتی٢٠٠٨، ل١.

[٧٦٧] - دیدار لەگەڵ وەزیری ناوچە دابڕاوەکان لەبەرواری١٢ی ئابی ٢٠٠٨.سەرچاوەی پێشوو.

[*] - ئەنوەر حسێن بەڕێوەبەری ناحیە جەلەولا دەڵێت"کشانەوەی پێشمەرگە لە حەوزەی حەمرین و ناوچە کوردنشینەکانی دیالە نیشانەی دەست بەردار بوونی کوردە لەو ناوچانە، وسپاردنیانە بە قەدەربۆ کوشتوبڕ)بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=7718&LinkID=63

[**] - لە(١٥ی ئایاری٢٠٠٧) یەکێتی و پارتی نامەیان بۆ وەزارەتی دەرەوەی تورکیا نارد بەمەبەستی ئاسایی کردنەوەی پەیوەندەیکان، بەلاّم ئەنقەرە "کۆبونەوەی ڕوو بە ڕووی لەگەڵ حکومەتی هەرێمدا ڕەتکردەوە"، دروست بوونی ئەم گرژیە دەگرێتەوە بۆ لێدوانەکانی سەرۆکی هەرێم لە کەناڵی ئاسمانی ئەلعەرەبیە لە نیسانی٢٠٠٧، کەوتبووی"گەر تورکیا دەست وەربداتە کاروباری کەرکوك و هەرێمی کوردستان ئەوا ئێمەش بەمافی خۆمانی دەزانین دەست لە کاروباری شارە کوردستا نیەکان وەربدەین"بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: هاولاّتی، تورکیا نامەی یەکێتی و پارتی ڕەت دەکاتەوە، ڕوژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٣٢٩)، لە(٦ی ئازاری٢٠٠٧)، ل١.

ئەمانــە ئــەو هەنگاوانــە بــوون کــە کەوتنــە ســەر حسێبی جــێ بــەجێ کردنــی مــاددەی(١٤٠)، ئەمــە لەکاتێکــدا هەموولایەك دەیانزانی کە جێ بەجێ کردنی ماددەکە لە ساڵی٢٠٠٧دا، پێویستی بە پەیوەندییەکی بـاش و کـەش و هەوایەکی ئارام هەیە لەگەڵ بەغدا و ئەنقەرە لەم ماوەیەدا.[٧٦٨]

پ - هەرێم تەنها لـە بودجـەی تـەواو کـاری عێـراق لـە سـاڵی٢٠٠٨ کـە بڕەکـەی(٢١،٥٠٠) ملیـار دۆلار بـووە، ڕێژەی(١١٪)لەوبڕە بودجەیە بەرکەوتوە کە دەکاتە(٢،٤٠٠)ملیار دۆلار[٧٦٩]، حکومەتی عێراقی یەکێك لەو چەکانەی کەدژی مادەی(١٤٠)بە کاری دەهێنێت، چەکی بودجەیە، ئەی بۆ حکومـەتی هـەرێم بـڕی(٦٠٠)ملیـۆن دۆلار دابـین ناکات بۆ چارەسەرکردنی گرفتی قەرەبووی ماددەی(١٤٠)کە تەنها دەکاتە(٢٥٪)ڕێـژەی بوودجـەی تـەواوکاری؟!.بـۆ دەبێت بەو پارەیەی کۆبوونی دەیان هەزارخێزانی ئاوارەی عەرەبی هـاوردە لـە کـەرکوك دوورنەخەینـەوە. جگـە لەوە دەتوانین دەیان هەزارخێزانی تری ئاوارەی کەرکوکی پێ بگەڕێنینەوە بـۆ کـەرکوك؟ ئەمـەش ئـەبووە هـۆی سەلماندنی کوردستانی بوونی کەرکوك و ناوچە دابڕاوەکانی دی لە پرۆسەی سەرژمێری جگـە لـەوەی چارەنوسـی زۆرێك لە ناوچە دابڕاوەکانی لە ڕاپرسی دا لە بەرژەوەندی کوردستاندا یەك لایی دەکردەوە. ئەمە و بێجگە لـەو هەڵبژاردنانەی کە لە ئایندەدا لە ناوچە دابڕاوەکاندا دەکراو لیستە کوردیەکانی بە سەرکەوتن دەگەیاند.

ج - کوردستانیان:

کوردستانیانیش کەم تەرخەم بوون لە جێ بەجێ کردنی ماددەی(١٤٠)چ لە سەرئاستی جەماوەری بێت یان لە سەرئاستی ڕێکخراوە سڤیل(مەدەنی)ەکان یان لە سەر ئاستی ناوەندی زانست و ڕۆشنبیریەکان چوونکە:

١- تـا ئێستاشـی لەگـەڵ بێـت جگـە لـە خۆپیشـاندانی دژی مـاددەی(٢٤)ی یاسـای هەڵبـژاردنی پارێزگاکـان خۆپیشان دانیان نەکردووە، ئەگەرچی ئەویش لەسەر داوا و خواستی هەردوو پارتە سەرەکیەکە بوو.

٢- ناوەنـدەکانی زانسـت و ڕۆشـنبیری وەك زانکـۆ و پـەیمانگاکان و ناوەنـدەکانی توێژینـەوە و کەسـایەتیە ڕۆشنیرەکان وەك پێویست کاریان نەکردووە بـۆ ئـەنجام دانـی توێژینـەوەی تایبـەت بـە مـادەی١٤٠و دەسـت نیشـان کردنی گرفتەکان و چارەسەرەکان بەمەبەستی چۆنیەتی هەنگاونان و میکـانیزمی جـێ بـەجێ کردنـی مـادەی١٤٠ بە جۆرێك کە لە خزمەتی پرسی نەتەوایـەتی دا بێت، ئەمـە بـۆ ڕێکخراوەکـانی سـیڤیلیش هەروایـە، ئەمانـەش لەبەر کۆمەڵێك هۆکارن وەك هۆکاری ڕامیاری و ئابوری و کارگێڕی و ڕۆشنبیری...

٣- تا ئێستا جەماوەر و ڕێکخراو سیڤیلیەکان بە ئەنجام دانی چـالاکی مـەدەنی، مـانگرتن، خۆپیشـان دان و دەربڕینی ناڕەزایی، نەیان توانیوە فشار لە سەر پارت وحکومەتی هەرێم دروست بکـەن بۆکـارکردنی لێبڕاوانـەتر لە جێ بەجێکردنی ئەم ماددە دەستوورییە. جگە لەوەی کە حکومەتی یەکگرتووشی ناچار دەکرد لە پەلە کردن لە جێ بەجێ کردنی ماددەکە.

٤- پیاوانی ئاینی نەیان توانیوە ڕۆڵی خۆیان ببینن لە ئاڕاستە کردنی باوەڕداران لە پرسـە نەتەوەییـیـەکان دا بە تایبەتی بۆ مادەی١٤٠و هاندانیانی باوەڕداران بۆ بە پیرۆز ڕوانین لەم برگە دەستوورییە.

٥- جگە لە نزمی هۆشیاریی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی، هۆکاری ئاینی و مەزهەبی هۆکارێکی ترە کە دوژمنـان هەمیشە بەکاریان هێناوە لە دژی خواستە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانمان، وەك چوونە پاڵی کـۆنگرەی نیشـتمانی کـوردە فەیلیـەکان بـۆ نێـو ئیئتـیلافی وەتـەنی عێراقـی لـە هەڵبژاردنـەکانی ئەنجومـەنی نیشـتمانی عێراقـی و ئەنجومەنی پارێزگاکان دا.[٧٧٠]

---

[٧٦٨] - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٧)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

769_http://www.almadapaper.net/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=46272

771_a_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=16353 &LinkID=66

٢- لە سەر ئاستی حکومەتی عێراقی :

"حکومەتی هەڵبژێردراوی عێراق بەرپرسە لە مامەڵەکردن لە کێشە هەڵپەسێردراوەکانی نێوان پێکهاتەی گەلەکەی"و"ئـەرکی بەغدایـە کـە کوردەکـان دڵنیـا بکاتـەوەو نیگەرانییـەکانیان نـەهێڵێت.."[*] بـەڵام حکومـەتی عێراقی بەردەوام بووە لە دروست کرنی گرفت و ئاستەنگ لە چارەسەرکردنی کێشە هەڵپەسێردراوەکانی لەگەڵ هەرێم دا، بەتایبەتی جێبەجێ کردنی مادەی١٤٠.

أ- سەرۆکایەتی کۆمار

ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمـار بەربەسـت بـووە لـە جـێ بـەجێ کردنـی یـەکێك لـە گـرنگترین بڕگـەکانی ئاسایی کردنەوە بەوەی کە تا ئێستا ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمار ڕازی نـەبووە بـە واژۆ کردنـی داوای لیژنـەی مادەی١٤٠ کەلە ساڵی٢٠٠٧بەرزکراوە بۆ ئاسایی کردنەوەی سنووری کارگێری ناوچە دابڕاوەکان بۆیە ڕائید فەهمی دەڵێت "لە ئێستادا لەمپەری سەرەکی لە بەردەم کارەکانی لیژنەکـەی دیـاری کردنـی سـنووری ئیدارییـە، لـە بـەر ئەوە دەبێت لە لایەن دەستەی سەرۆکایەتی کۆمار و پەرلەمانـەوە یەکلابکرێتـەوە"[٧٧١]. هـەروەها وەزیـری ناوچـە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان(کابینەی پێنجـەم) بـەڕێز د. محمـد احسـان دەڵێت"سـەرۆکایەتی کۆمـاری ئـەدای سیاسیان زە عیف بوو"[٧٧٢] بەرامبەر بە جێبەجێ کردنی مادەی١٤٠.

سەرۆك کۆمار:

١- بەڕێز سەرۆك کۆماربەپێی بڕگەی(٦٧)ی دەستوری هەمیشەیی، یەکێك لە هـەوڵ و ئەرکـەکانی پابەنـد بوونە بە دەستورو پارێزگاری لە سـەربەخۆیی و سـەروەری یـەکێتی پاراسـتنی خـاکی عێـراق بـە پێـی بڕگـەکانی دەستور. وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد لە پێشەکی دەستوردا یـەکێتی ئازادانـەی گـەل وخـاکی عێـراق دەپارێزێـت، کەواتـە سـەرۆك کۆمـاری عێراقـی فیـدراڵ دەبوایـە بـە لێپرسـینەوە و پێشـنیارەکانی حکومـەتی عێراقـی بـەرەو پابەند بوون بـە دەسـتور ببردایـە، بـەڵام ئەمـە نـەکرا، ئەگـەرمادەی(١٤٠)بـە نموونـە وەربگـرین لـە وادەی دیـاری کراوی خۆی دا جێ بەجێ نەبوو، لە ئایندەیەکی نزیکیشداجێ بە جێ نابێت.

٢- سەرۆك کۆمار پۆست و پێگەو کەسایەتیە بەرزەکەی خۆی بەکارنەهێنا لە جێبەجێ کردنـی مـادەی١٤٠ لەوادەی دیاری کراوی خۆی دا و نەگەیشتنی مادەی١٤٠ بەم قەیرانەی ئێستا. وەزیری ناوچە دابڕاوەکانی هـەرێم دەڵێت "سەرۆك کۆمار مەوقفێکی حاسمی نەبوو "[٧٧٣]و لە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠.

ب - ئەنجومەنی نوێنەران:

١- ئەگەرچی یەکێك لە ئەرکەکانی ئەنجومەنی نوێنەران وەك لە مادەی(٦١)ئامـاژەی پێکـراوە، بریتییـە لـە چاودێری کردنی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن، بەڵام سەرکەتوو نەبووە لەم بوارەدا و ئەم ئەرکەی بە جێنەهێناوە.

٢-جێگیرکردنی مادەی١٤٠لە دەستووری هەمیشەییدا بـە هـەوڵ و کۆششـی زۆری نوێنـەرەکانی گـەلی کـورد بووە (چ لە هەرێم بووبێتن یان لە عێراقی فیدراڵ(ئەنجومەنی نیشتمانی...)) لە دارشتنی دەستووری هەمیشەیی دا، بـەڵام لـە ڕاسـتیدا سـەرکردایەتی کـوردو نوێنـەرە کوردەکـان لەبەغـدا دەیـان سـاڵە لـە گەمـەی ڕامیـاری و دەستووری و سەربازی دان، لەگەڵ سیاسیە عێراقی و هەرێمییەکان. بە چەسـپاندنی ئـەم بڕگەیـە دەبوایـە بیـان

---

b_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=21489 &cat=1

[*] - وتەی ڕۆبەرت ود(وتە بێژی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا..)بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15111 &cat=1&title=

771_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15772 &cat=1

[٧٧٢] - دیدار لەگەڵ وەزیری ناوچە دابڕوەکان لە بەرواری١٢ی ئابی ٢٠٠٨.سەرچاوەی پێشوو.

[٧٧٣] - هەمان سەرچاوەی پێشوو.

زانیبایە کە هەرگیز ئەم مادەیە جێ بەجێ ناکرێت، چوونکە حکومەتی عێراقی بەرپرس کراوە لە جێ بەجێ کردنی ئەم بڕگە دەستووریە، دیارە حکومەتی عێراقیش لەبەر کۆمەڵێك فاکتەری ناوخۆیی و دەرەکی، نایەوێت ئەم بڕگە دەستووریە جێ بەجێ بکات[*].

هەندێك لە پارتە عێراقییەکان پەرلەمانیان وەك دامەزراوەیەکی یاسادانانیان بە ڕێگای جۆراوجۆر بەکار هێنا لە دژایەتی کردنی مافە کانی گەلی کورد، پاش جێ بە جێ نەبوونی مادەی١٤٠ لەوادەی دیاری کراوی خۆیدا ، هەندێك لە پەرلەمان تارەکانی تورکمانی و لیستە عەرەبییە جیاوازەکان مادەی١٤٠ یان بە"مادەیەکی مردوو "ناو برد.[٧٧٤]

٣-سستی نواندن و بێ هەڵوێستی پەرلەمان لەبەرامبەر خۆدزینەوەی ئاشکرای نوری مالکی لە جێ بەجێکردنی ماددەکەدا، نموونەش نامەی ئەم دواییەی لیستی هاوپەیمانی کوردستانە لە ٢١ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٧ سەبارەت بە پێشێلکایەکانی نوری مالکی تایبەت بە مەسەلەکانی عێراق ئاراستەی کراوە و ڕەخنەی توندی لێگیراوە، لە کاتێکدا باس لەماددەی(١٤٠)و پێشێلکاریەکانی مالکی لە جێبەجێکردنی مادەکەناکات.

٤- پاش کۆتایی هاتنی وادەی دیاری کراوی جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ ،(١٤٥)ئەندام پەرلەمانی (١٢)قەوارەی ڕامیاری لە ئەنجومەنی نیشتمانی هاوپەیمانییەکیان دروست کرد و نەیاری خۆیان بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ و داواکانی گەلی کورد ڕاگەیاند.[٧٧٥]

٥- لە٢٢ی تەمووزی٢٠٠٨بە بێ ئامادەبوونی لیستە کوردییەکان پرۆژە یاسای ئەنجومەنی پارێزگاکانیان پەسەند کرد[*]، کە لە مادەی٢٤ هاتوە: لە خالی(١)دا داوای دواخستنی هەڵبژاردن دەکات لەکەرکوك. هەروەها لە خاڵی(٢)دا داوای دابەش کردنی پۆستەکانی کەرکوك دەکات بە یەکسانی.هەروەها لە خاڵی(٣)دا داوادەکات کە هێزی سەربازی ناوەڕاست وباشووری عێراق شوێنی هێزەکانی ئاسایش لەکەرکوك بگرێتەوە لە خاڵی(٤)داوا کراوە کە لیژنەیەك دروست بکرێت بۆ جێ بەجێ کردنی خاڵی دووەم و پێنجەم. هەروەها لە خاڵی(٥)هاتووەکە ئیشی لیژنەکە دابەش کردنی دەسەڵاتەکان و دیاری کردنی جیاوازییەکان لەسەر موڵکی گشتی و تایبەت و دانیشتوانی پارێزگای کەرکوکە پاش٩ی نیسانی٢٠٠٣. [**]

٦- دژایەتی کردنی هەندێك لە لیستەکانی نێو ئەنجومەنی نوێنەران بە تایبەتی لەو ماددە دەستووریانەی کە پێویست بە هەموارکردن دەکات. [***]

---

[*] - دیداری ڕۆژنامەی ئاسۆ لەگەڵ یوست هڵتەرمان:

http://www.asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=375
774_http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=116&cat=1&title=

[٧٧٥] - هاولاتی، مالکی پاشگەز دەبێتەوە لە دژایەتی کردنی داواکانی کورد لە بەغدا، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٨٨)، سەرچاوەی پێشوو، ل١.

[*] - سەرۆکی هەرێمی کوردستان تأکید دەکاتەوە کە"مادەی٢٤ بۆ نەهێشتن و تەفروتوناکردنی مادەی١٤٠بوو" بۆزانیاری زیاتر بڕوانە :
www.krg.org/articles/detail.asp?rnr=26&lngnr=13&smap=11111211&anr=25581

[**] - ئەمە کودەتایەکی ڕامیاری دەستووری بوو لە پەرلەمانی عێراق دژ بە گەلی کوردو ناوچە دابڕاوەکان لەلایەن سەرجەم قەوارەکانی ناو پەرلەمانی عێراق جگە لە چەند کەسایەتیەك نەبێت، جگە لەوەی لە ناوبردنی هێزی مادەی١٤٠ دەستووریش بوو. سەرەڕای ئەوەی کە پێشتر ڕێکەوتنی ڕامیاریش لە نێوان هەندێك لە قەوارەکانی ناوپەرلەمان کرابوو لە سەر هەمان پرس، سەرەڕای ئەوەی سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانی کۆمەڵێك ڕێ وشوێنی نایاسایی پەیڕەو کرد بۆ سەرگرتنی ئەم پڕۆژە بڕیارە، بەلاّم پاش چوونە دەرەوەی ئەندامەکانی لیستە کوردیەکان ئەنجومەنی نیشتمانی دەنگیان لە سەرپڕۆژەیاساکە دا، بەلاّم ئەنجومەنی سەرۆکایەتی بە گشتی و بە تایبەتی مام جەلال پڕۆژە بڕیارەکەی ڤیتۆکرد. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بڕگەکانی یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانی ڕۆژی٢٢ی تەموز بڕوانە:

http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php

[***] - لە دەستووری هەمیشەیی عێراق دا(٥٧)مادە هەیە کە پێویست بەهەموار کردن دەکات، بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: نوری تاڵەبانی، بێ ناونیشان، ڕێبەری ئازادی، ژمارە(٥٣٣)، بەرواری ٩ئەیلولی٢٠٠٨، ل١٠.

٧- بەپێی بڕگەی(ج)ی خاڵی حەوتەمی مادەی(٦١)، بیست و پێنج ئەندام مافی ئەوەی هەیە بانگهێشتنامە ئاڕاستەی ئەنجومەنی وەزیران و وەزیرەکان بکات بۆ لێپرسینەوە لەو کاروبارانەنی پەیوەندیی بە پسپۆڕی ئەوانەوە هەیە، بەلاّم لە ئەنجامی جیٚبەجیٚ نەکردنی مادەیەکی دەستووری وەك مادەی(١٤٠)دا هیچ هەڵوێستێکیان نەبوو، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زۆرێك لە ئەندامەکانی ئەنجومەنی نوێنەران خوازیاری درێژە دانن بە نەهامەتیەکانی گەلی کورد.

٨- بە پێی خاڵی(٢)ی برگەی(ب)ی خاڵی هەشتەمی مادەی(٦١) ٥/١ی ئەندام پەرلەمان دەتوانن داوای سەندنەوەی متمانە بکەن لە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، بەلاّم ئەمەش نەکرا؟!.

٩- بوونی ئەندامانی حزبی بەعسی هەڵوەشاو لە ناو پەرلەماندا، بە گوێرە خەملاّندنی دەستەی ڕیشە کێش کردنی بەعسی حاڵی حازر(٤٠)ئەندامی پێشووی بەعسی لە پەرلەمانی عێراقدا کاردەکەن[٧٧٦].

١٠ - بەهەند وەرنەگرتنی مادەی١٤٠و بڕیار نەدان لە درێژ کردنەوەی وادەی جیٚ بەجیٚ کردنی ماددەکە لە پاش ئەوەی کە لە سەر پێشنیاری نەتەوە یەکگرتووەکان تا ١ی تەمووزی ٢٠٠٨ درێژ کرایەوە، دیارە ئەمەش مەبەستی ڕامیاری لە پشتە، بەمەبەست لێی دروست کردنی گیروگرفتی یاسایی و دەستوورییە بۆ مادەی١٤٠. لە کاتێکدا پێش بەسەر چوونی ئالاّی نوێی عێراق حکومەتی عێراقی بە فەرمی داوای درێژ کردنەوەی ماوەی ئەو ئالاّ نویٚ یە دەکات[*].

ت - هەڵەکانی نوری مالکی و هەندێك لەوەزارەتەکانی دی:

نوری مالکی دەبوایە مادەی١٤٠ جیٚ بە جیٚ کردایە، بەلاّم بەکردەوە کاری بۆ جیٚ بەجیٚ نەکردنی ئەو مادەیە کردووە، بۆنموونە دەڵێت "ئیبراهیم جەعفەری لە سەر شاری کەرکوك ئایندەی سیاسی خۆی لە دەست دا ، بەلاّم من(مالکی-توێژەر)ئامادەم لە سەر شاری کەرکوك گیانی خۆم لە دەست بدەم"[٧٧٧]، ئەمەش لەبەر هۆکاری مەزهەبی و نەتەوەیی و هەرێمی و ئابوورییەوە سەرچاوەی گرتووە، ئەم لێدوانە پێچەوانەی کارنامەی حکومەتەکەی خۆی و مادەی١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی عێراقە.

١- هاشم شبلی(سەرۆکی لیژنە)کە لە بەرواری(٤ی نیسانی٢٠٠٧) لە ژێرگوشاری سیاسیدا دەست لە کارکێشانەوەی خۆی ڕاگەیاند، بەلاّم ئەنجومەنی وەزیران تا بەرواری(٢ی ئابی٢٠٠٧) سەرۆکی بۆ لیژنەکە دیاری نەکرد، واتە پاش کوشتنی ٤ مانگ[٧٧٨].

٢- پاش دەرچوونی بڕیارەکانی لیژنەی باڵای جێبەجێکردنی مادەی١٤٠ بەماوەیەکی باش دواکەوتن کە ئەوەش دوای هەوڵ و ماندووبوونیکی بەرچاو سەرکردایەتی سیاسی کوردستان تا سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران بڕیارەکانی پەسەند کرد ئەویش بە دوو قۆناغ و بەهەندیٚ دەستکارییەوەو دووبارە ماوەیەکی دیکەش دواخریەوە ئینجا ڕەوانەی ئەمینداریێتی گشتی ئەنجومەنی وەزیران کرا و بە نوسراوێك لە ڕۆژی(٥ی نیسانی٢٠٠٧)دا بڕیارەکان نێردرانە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بۆ ئەوەی بخرێتە دەنگدانەوە و دیسانەوە

776_http://www.hewalnews.net/pages/babat325-2.htm

[*] - وەك مادەیەکی دەستووری و بە پێداگری سەرۆکی هەرێم بۆ گۆڕینی ئالاّی بەعسیەکانی عێراق، حکومەتی عێراق تەنها سیٚ ئەستێرەکەی ئالاّ کۆنەکەی لا بر، لەگەڵ گۆڕینی جۆری ڕێنوسی(الله اکبر)ی ئالاّ کۆنەکە، بە (الله اکبر)(ئالاّکەی ئێستا)، لە بەرواری٢٢کانونی یەکەمی٢٠٠٧ پەرلەمان پەسەندی کرد بۆ ماوەی ساڵێك، بەلاّم حکومەتی عێراقی بە فەرمی داوای درێژ کردنەوە ئەو ماوەیەی کرد، لە کاتێکدا لە پەرلەمانی عێراق نەتوانرا لە سەر ئالاّیەك بگەنە ئەنجام. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: لوقمان شێروانی، ئالاّی عێراق بیٚ بوونی یاسا، درێژ دەکرێتەوە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(١٠٠٥)،٣٠ی حوزەیرانی٢٠٠٩، ل٤.

[٧٧٧] - لڤین تایبەت، ئێران لە پشت سیناریۆکانی چارەنوسی شاری کەرکوکەوەیە، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٣)، ١٥ی ئابی٢٠٠٨، ل٣٥.

[٧٧٨] - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جیٚ بەجیٚ نەکرا، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٣٨٧)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

سەرکردایەتی سیاسیی کوردستان کەوتنە خۆ، فریای بڕیارەکان کەوتن و لە(١٩ی نیسانی٢٠٠٧)و بەنوسراوی ژمارە(ق/١/٢/٢٧/٦٧٥٩)بڕیاردرا کە هەرچوار بڕیارەکەی لیژنەی باڵای ماددەی١٤٠ بچێتە بواری جێبەجێ کردنەوە، واتە پاش دواخستنی ٤ مانگ، لیژنەکە لە ماوەیەدا نەی توانی هیچ بڕیارێك بدات.[٧٧٩]

٣- لەمانگی ئایاری٢٠٠٨ بودجەی مادەی١٤٠ی تەواوکە بڕەکەی٣٠٠ملیۆن دۆلار بووە، هەرچەندە بەرپرسی دارایی مادەی١٤٠(نەرمین عوسمان)بە فەرمی داوای تەرخان کردنی بودجەی تەواو کاری کردوە بەڵام حکومەتی عێراقی تەرخانی نەکردووە، هەرچەندە نەرمین عوسمان پێ ی وایە کە هۆکاری تەرخان نەکردنی پارە لەدەسەڵاتی سەرۆك وەزیرو وەزیری دارایشدایە، بەلاّم هۆکاری ڕامیاری لە پشتە"[٧٨٠]. جگە لەوەی لە بودجەی ساڵی٢٠٠٧ عێراق تەنها(٤,٥٪)ی بودجەکەی لە بواری ئاوەدان کردنەوەی وڵاتەکەیدا خەرج کردووە[٧٨١]. لە کاتێکدا ساڵ لە دوای ساڵ بودجەی حکومەتی عێراق فیدراڵ ڕوو لە زیاد بوون بووە ، بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٨).

بۆیە سەرۆك و جێگری سەرۆکی لیژنەی مادەی(١٤٠)دەڵێت"لەلایەن دەوڵەتی عێراقیەوە ئیرادەیەك نییە بۆ جێبەجێ کردنی ماددەی(١٤٠)"[٧٨٢]، ڕائد فەهمی دەڵێت"تا ئێستا لیژنەکەی قەرەبووی(٤٠٠٠٠)خێزانی کردۆتەوەو هێشتا مەلەفی قەرەبووکردنەوەی نیو ملیۆن کەسی تریش ماوە کە لیژنەکە بڕی(٦٠٠)ملیۆن دۆلاری دەوێت بۆ قەرەبووکردنەوەیان"[٧٨٣]. نەرمین عوسمان دەڵێت"ئەو بودجەیەی کە دانراوە بۆ مادەی١٤٠ تەنیا سێیەکی کارەکانی ئەمساڵ(٢٠٠٩) ی پێ جێ بەجێ دەکرێت"[٧٨٤] لە کاتێکدا بەرهەمی نەوتی کەرکوك لەحوزەیرانی٢٠٠٩ دا(١٥٨٠٠٠٠٠)بەرمیل بووە ئەمەش ئەگاتە(٢٧,٣٪)ی سەرجەمی نەوتی بەرهەم هێنراو لە عێراق دا[٧٨٥]، سەرباری ئەمەش، لە٧ی حوزەیرانی٢٠٠٩ دا لە کۆبونەوەیەکی ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق دا پێشنیارێکی وەزیری دارایی عێراق بووە بڕیار کە تایبەتە بە ڕاگرتنی(١٠٠)ملیار دینار کەبەم دوواییانە پەرلەمانی عێراق بۆ بودجەی ساڵی ٢٠٠٩ی مادەی١٤٠ زیاد کرد.جگە لەوەی سەرۆکایەتی کۆمار پەسەندی کرد و لە وەقائعی عێراقیشدا بلاّوکراوەتەوە، ئەم بڕیارە نایاسایی و نا دەستوورییە بە پشت بەستن بە بەندی سێی مادەی دووی یاسای بودجەی ئێتیحادی ژمارە شەشی ساڵی٢٠٠٩ ئەم داواکارییەی وەزیری دارایی سەرپێچیەکی ڕوون و ئاشکرایە بۆ دەستورو بەزاندنی سنووری دەسەلاّتەکانی خۆی و ئەنجومەنی وەزیران[٧٨٦]*.

---

[٧٧٩] - أ- لیژنەی هاوبەش ماددەی١٤٠ مەڵبەندی(٢)یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، جێبەجێکردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، سەرچاوەی پێشوو، ل٥١-٥٢. ب- قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٧)،سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٧٨٠] - عومەر غەریب، نەرمین عوسمان کارەکانی مادەی(١٤٠) پێویستی بە فشاری حکومەتی هەرێمە، کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٧٣٧)، لە ٢٨ی تشرینی دووەمی٢٠٠٨، ل.١

781_http://m.news.maktoob.com/articles/1538734 /page/1-7k

[٧٨٢] -أ- ژینۆ عەبدولاّ، نەرمین عوسمان، دەوڵەتی عێراق ئیرادەی جێ بە جێ کردنی ماددەی(١٤٠)ی نیە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٢٥)، لە ١٩ی ئازار٢٠٠٩، ل١.

b_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15772 &cat=1 سەرچاوەیپێشوو

٧٨٣_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15772 &cat=1 سەرچاوەی پێشوو

[٧٨٤] - ژینۆ عەبدولاّ، نەرمین عوسمان: دەوڵەتی عێراق، ئیرادەی جێ بە جێ کردنی ماددەی(١٤٠)ی نیە، سەرچاوەی پێشوو، ل١.

[٧٨٥] -أ- پەیوەندی تەلەفۆنی لەگەڵ دکتۆر علی حسێن بەلۆ، سەرۆکی لیژنەی نەوت و گاز لە پەرلەمان عێراق، لە ١٥ی حوزەیرانی ٢٠٠٩.

ب- سەعد، توانا، هەناردەی نەوتی کەرکوك دەگاتە(٩٠٠)هەزار بەرمیل لە ڕۆژێکدا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٧ ،٣٠ی حوزەیرانی٢٠٠٩،ل٢.

[٧٨٦] -أ- عومەر غەریب، ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق، (١٠٠)ملیۆن دیناری بودجەی ماددەی(١٤٠)ی ڕاگرت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٩١)، ٨ی حوزەیرانی٢٠٠٩.ل١. ب - سۆران کەریم، لوقمان شێروانی، کەمکردنەوەی بودجەی (١٤٠)، نایاسایی و نادەستوورییە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٩٠)، ٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٩، ل١و ٥.

* - بەلاّم پاش چەند ڕۆژێك لە دەرکردنی ئەو بڕیارە بە هۆی هەوڵی جێگری سەرۆك وەزیران(دکتۆر بەرهەم ئەحمەد صالح)ئەو بڕیارە هەڵوەشایەوە.

٤- پشت گوێ خستنی ئەنجام دانی پرۆژە خزمەت گوزاریەکان لە ناوچە دابڕاوەکان بـە گشتی و پارێزگـای کـەرکوك بـە تایبـەتی، بۆنموونـە ئەحمـەد عەسـکەری ئەنـدامی ئەنجومـەنی پارێزگـای کـەرکوك لـە سـەر لیسـتی برایـەتی دەڵێت"حکومـەتی عێـراق هەڵسوکەوتی مامەڵـەکردنیان لەگـەڵ ئیـدارەی کـەرکوك زۆرخـراپ بـووە و چەندین وەزارەت هاوکاری ئیدارەی کەرکوك ناکەن، وەزارەتەکان هەر ڕۆژەو کێشەیەك بـۆ شـارەکە دەدۆزنـەوە و چـەندین پرۆژەیـان پەکخستوە وەك فرۆکەخانـە و نەخۆشـخانەی٤٠٠ قەرەوێڵەیەکە"هـەروەها دەڵێـت" لەلایـەن ئەنجومـەنی وەزیرانـەوە ڕێژەیـەکی زۆر کـەم دەستنیشـان کـراوە، بـۆ وەزارەتـەکانیش دەبوایـە(٤,٥٪)بـۆ کـەرکوك دیاری بکرایـە، کەچـی(٠,٠٥٪)دیـاری کـراوە، ئەگـەر چـی نوێنـەرە کوردەکانمـان لـە پەرلـەمان ئاگادارکردۆتـەوە و لەگەڵ وەزیری پلان دانانیشدا قسەمان کردووە... خەلەلێك هەیە لە ڕووی بودجەو و پرۆژەوە ، پێویستیشە بەو پرۆژو پلانەدا بچنەوە... ئەگەر وەلأمیش نەدراینـەوە پێویسـتە ئیـدارەی کـەرکوك هەڵوێسـت وەربگرێـت"[٧٨٧].لـە کاتێکدا بە پێی مـادەی١١٢ی دەسـتووری هەمیشـەیی دەبێـت پشـك بـۆ پارێزگـا بەرهـەم هێنـەرەکانی نـەوت وغـاز دیاری بکرێت کە ڕژێم زیانی پێگەیاندوون و بێ بەشی کردوون یان پاشتر زیانی لێ کەوتوە، بەجۆرێك گەشە

خشتەی ژمارەی(٤٨)

بودجەی ساڵانەی عێراقی فیدراڵ و حکومەتی هەرێم بە هەزار دینار

حکومەت	ساڵ						
	٢٠٠٣	٢٠٠٤	٢٠٠٥[٧٨٨]	٢٠٠٦[٧٨٩]	٢٠٠٧[٧٩٠]	٢٠٠٨	٢٠٠٩[٧٩١]
عێراق فیدراڵ	٥.٨٣١.٦٠٠٠ [٧٩٢]	٩٨٢٢٧,٠٠٠[٧٩٣]	٢٨٩٥٨٦٠٨٠٠٠	٤٥٣٩٢٣٠٤٠٠٠	٤٢٠٦٤٥٣٠٢٦٧	٥٠٧٧٥٠٨١١٩٣[٧٩٤] ٨٠٤٧٦١٠٩١٩٣[٧٩٥] ------------ ١٣١٢٥١١٩٠,٣٨٦	٥٠٤٠٨٢١٥٨٣٩
هەرێمی کوردستان(١٧٪)	-	٢,٧٩٧٠٠٠[٧٩٦]	٣٧٤٩١٧٥٠٠٠	٤٢٧٣٨٦٣٥٩٥	٥,٩٨٢٣٥٦٠٤٧	١٦١٢٢١٥٦,٦٠٤[٧٩٧]	٨٢٨٣١٧٢٠١٨

سەندنێکی هاوتەریب لەگەڵ ناوچە جیاوازەکانی وڵات مسۆگەر بکات حکومەتی عێراقی نەك مادەی١١٢ی پشکی زیادەی بۆ ناوچە بەرهەم هێنەکارەکانی نەوت وگاز جێ بەجێ نەکردووە بەڵکو، ناوچە دابڕاوەکانی بە پارێزگای کەرکوکیشەوە فەرامۆش کردووە[*] .

---

[٧٨٧] - سەعد، توان، بەغدا کەرکوك پەراوێزدەخات، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٩، ٣ی ئابی٢٠٠٩، ل٣.

[٧٨٨] -جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٣٩٩٦)، ٢٠٠٥/٣/١٧، ص١-٨.

[٧٨٩] -جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠١٦)، ٢٠٠٦/٢/٢، ص١-٨.

[٧٩٠] -جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٣٦)، ٢٠٠٧/٣/١٢، ص١-١٢.

[٧٩١] -جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤١١٧)، ٢٠٠٩/٤/١٣، ص١-٢٥.

792_http://www.cpa-iraq.org/arabic/budget/2113 budget-arabic.pdf
793_http://www.cpa-iraq.org/arabic/budget/2114 Summary-arabic.pdf

[٧٩٤] - جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٦٧)، ٢٠٠٨/٣/١٣، ص١-١٨.

[٧٩٥] - جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٨٦)، ٢٠٠٨/٩/١٥، ص١-١٤.

[٧٩٦] - نەوشیروان مستەفا ئەمین، ئێمەو ئەوان: ناکۆکیەکانمان لەسەربودجەی هەرێم، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە (٣١٠)، ٢٢ی ئەیلولی٢٠٠٨.ل١.

[٧٩٧] - جريدة الوقائع العراقية، العدد(٤٠٦٧)و(٤٠٨٦)، مصدر سابق.

[*] - سەرجەمی ئەو بودجەیەی کە بۆ جێ بەجێ کردنـی مـادەی١٤٠ سـەرف کـراوە لـە مـاوەی ساڵانی(٢٠٠٧-٢٠٠٩) لەلایـەن حکومـەتی عێراقییـەوە بریتییـە لـە (٧٤١٤٢٠٠٠٠٠٠)ملیۆن دینار و بڕی(٦٥٣٢٥٠٠٠٠٠٠)ملیۆن دیناری کەش داوا کراوە بۆ قەرەبوو کردنەوە بەلأم سەرف نەکراوە، بەراورد بە بوودجەی عێـراق کـە لەو ماوەیەدا کە(٢٢٣٧٢٣٩٣٦٤٩٢٠٠٠)دینار بوە، تەنها بڕی(٠,٣٣٪)دینار لە بوودجەی عێراق بـۆ جێ بـەجێ کردنـی مـادەی١٤٠ سـەرف کـراوە. بـۆ زانیـاری زیـاتر بڕوانە:

٥- دامەزراندنی کەسانێك لە ئەندامانی لیژنەی مادەی١٤٠ کە لە پۆستی تردا کاردەکەن، ئەمەش وا دەکات کە تەنها بەکاری فەرمی وەزارەتەکەی خۆیان خەریك بن و نەتوانن وەك پێویست بپرژێن بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠. جگە لەوەی کە دەتوانرا وەزارەتێك بۆ مادەی١٤٠ دروست بکرێت لەکابینەکەی مالکی دا، یان کەسانێك تەرخان بکەن بۆ بەجێ بەجێ کردنی ماددەی١٤٠ کە سەربە نوسینگەی مالکی و نیچیرڤان بارزانی بوونایە، یان هەمان دەسەلاَتی وەزیرەکانی عێراقی فیدراڵیٚ هەبوایە.

٦- بەفیرۆدانی کات لە لایەن مالکی، مالکی پاش سێ مانگ لە دروست کردنی حکومەتەکەی لیژنەی جێبەجێکردنی مادەی١٤٠ی دروست کرد[٧٩٨]. کە ئەمەش پێچەوانەی بڕگەی٢٢ ی کارنامەی ڕاگەیەندراوی حکومەتەکەی بوو.

٧- مەکتەبی نوری مالکی خۆی و هەردوو وەزارەتی ناوخۆ و پلان دانان و چەند فەرمانگەیەکی تری حکومەت کەپەیوەندی دار بوون بە جێ بەجێکردنی ماددەکەوە، بەردەوام ئاستەنگییان دەخستە بەردەم جێ بەجێ کردنی بڕیارەکانی لیژنەی بالاَی جێبەجێ کردنی ماددەی(١٤٠)، کە لەمەشدا بەرپرسیارێتیەکە بۆ خودی نوری مالکی وەك سەرۆك وەزیران دەگەڕێتەوە.[٧٩٩]

٨- سەرپێچی بڕگەی(أ)ی خالی یەکەمی ماددەی(٩)ی کردووە، کەدەبێت هێزە چەکدارەکان دەست وەرنەدانە کاروباری سیاسی عێراق و نەبنە دەزگایەکی داپلۆسێنەری گەلی عێراق، ئەویش بە ناردنی هێز بۆ خانەقین... کەمەبەستی سیاسی لە پشت بوو، وەك دروست کردنی لەمپەر لەبەردەم جێ بەجێ کردنی ماددەی (١٤٠)دا.

٩- پە شیمان بوونەوە لەدروست کردنی دوو فیرقە لەکورد وەك بەشێك لە سوپای عێراق[*].

١٠- بڕیاردانی مالکی بە دروست کردنی(١٥٦) فەوج و لیوای تایبەت بە خۆی کە سەر بە وەزارەتی بەرگری و ناوخۆ نەبێت.[**]

١١- دروست کردنی هێزەکان پشتگیری(اسناد)لە عێراق بە گشتی و ناوچە دابڕاوەکان بەتایبەتی[***]، کۆبونەوەی لەگەلّ(٧٠٠)سەرۆك هۆزی عەرەب و کوردی سەرجەم عێراق و ناوچە دابڕاوەکان و بڕیاردان بە

---

http://www.sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=374&cat=1

[٧٩٨] - قادرعەزیز، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەکرا، ڕۆژنامەی هاولاَتی، ژمارە(٣٨٧)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٧٩٩] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[*] - بەپێی یاداشتی لێك گەیشتنی لەنێوان بەغدا و هەولێر لە سالّی٢٠٠٧ دەبوایە دوو فیرقەی سەربازی بە(٣٠٠٠)سەرباز لە هەرێمی کوردستان دروست بکرێت و ڕاستەوخۆ لەحکومەتی ناوەندی فەرمان وەربگرێت، بەلاَم بەبیانوی کەمی بودجە بەغداد دروستکردنی ئەم دوو فیرقەیەی ڕاگرتووە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15945&cat=1

[**] - أ- عادل بەرواری ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق و ئەندامی لیژنەی ئاسایش وبەرگری دەلّێت" مالکی١٥٦ فوج و ئەولویەی تایبەت بەخۆی هەیە ئەمەش تەهمیشی وەزارەتی دیفاعە:پەیوەندیی تەلەفۆنی لەگەل عادل بەرواری لە٣ی حوزەیرانی٢٠٠٩. ب- دکتۆرە فائزە ئەندامی لیژنەی نوسینەوەی دەستور دەلّێت مالکی(٥)لیوای تایبەت بە خۆی هەیە... دیدار لەگەل: فائزە جبار باباخان، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق، لە٢٦ی ئایاری ٢٠٠٩.

[***] - تەنها لە دەشتی حەمرین(جەلەلاو قەرەتەپە و سەعدیەوجەبارە)حکومەتی عێراق(١٣)نوسینگەی بۆ هێزەکانی ئیسناد کردۆتەوە..بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=٢١٨٢

عەمید سەحەد قادر بەڕێوەبەری قەزاو ناحیەکان دەلّێت"بڕیارەکەی مالکی بە پێکهێنانی ئەنجومەنی"ئیسناد"لە پارێزگای کەرکوك... مەبەستی سیاسی لە پشتەوەیە چوونکە کەرکوك لە ڕووی ئەمنیەوە شارێکی سەقام گیرە و پێویست بە پێکهێنانی ئەم جۆرە ئەنجومەنانە نیە، لەکەرکوك(١١)هەزار پۆلیس هەیە کە هێزێکی گونجاوە بۆ بەڕێوەبردن و کۆنترۆلّکردنی کاروبارەکانی ئەو شارە...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

a_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=12932&cat=2&title=

b_ http://www.cabinet.iq/details.aspx?NewsNo=851

کردنـەوەی نوسـینگەی تایبـەتی بۆیـان تەنانـەت لـە هـەرێمی کوردسـتانیش و پەیوەسـت کردنیـان ڕاسـتەخۆ بـە خۆیەوە[٨٠٠]، جگە لەوەی بـە پێـی بڕگـەی(ب)ی مـادەی(٩)دەسـتووری هەمیشـەیی"قەدەغەیە میلیشیای سـەربازی دروست بکرێت لە دەرەوەی هێزە چەکدارەکان". جگـە لـە پێکهێنـانی ڕێکخراوێك(لـە نـاو دەزگای موخابـەرات و سوپا و ئاسایشی نیشتمانیدا بەناوی شانە-وە ، ڕاستەو خۆ بەستراوەتەوە بە خۆیـەوە ، سـەرەڕای دروست کردنـی هێزی تایبـەت(قوةخاصـة)، هاوشـێوەی حـەرەس جمهوری جارانن بـەناوی لیـوای بەغـداد، هـەروەها فیرقەیـەکی دروست کردووە بە ناوی(دژە تیرۆ)کە،جل و بەرگی ڕەشیان لە بەردایە، ئەم فیرقەیە ژمارەیان٦٠٠٠ کەسە و هـیچ پلە و ڕووتبەیەکی سەربازییان نییە. هاوشێوەی فیدائییەکانی سەدامن، لەلایەن ئەفسەری سوپای پێشـوو عێـراق بەناوی تالیب شەغاتی سەرۆکایەتی دەکرێت، ئامانجی ئەم هێزە لە ناوبردنی ڕکەبەرەکانی نوری مالکیە، ئەوەش بە هۆی تۆمەت بارکردنیان بە تیرۆر و لە ناوبردنیان.[٨٠١]

١٢- ناردنی فرقەی(١٢)ی سوپای عێراق بو پارێزگای کەرکوك(جگە لەوەی کە فەرماندەی فرقـە(عبـدالأمیر زید)کۆنـە بەعسـییە و لـە نـەوەدەکانی سـەدەی ڕابـوردوودا لەسـەر فـەرمانی سـەدام حسـێن نێردرایـە پارێزگـای کەرکوك، ئێستاش مالکی لە و پۆستە دای ناوە)جگە لەوەی ئەمە پێچەوانەی بڕگەی(ج)ی خاڵی(٥)ی مـادەی(٦١)ە چوونکە دەبێت لە سەرکردەی فیرقەوە بەرەو سەروو تر ئەنجومەنی نوێنەران دیاری بکات، سەرەڕای ئـەوەی نـاو بـراو یاسـای ڕیشـەکێش کردنـی بەعسـیەکان دەیگرێتـەوە،[٨٠٢] داواکردنـی بـۆ چـوونە دەرەوەی هێـزی پێشـمەرگە لەکەرکوك لە لایەن فەرماندەی لیواکەوە[*]..."[٨٠٣]لەکاتێکدا وەزیـری بـەرگری عێراق(عبـدالقادر محمـد جاسـم)و دی مەستورا دەڵێن بارودۆخی کەرکوك پێویست بەناردنی هێزناکات و ناردنی ئـەم لیوایـە کـارێکی هەڵەیـە چوونکە بۆتـە هـۆی نانـەوەی ئـاڵۆزی و گـرژی لـە نێـوان نەتـەوەکانی کـەرکوك دا[٨٠٤]. سـەرەڕای ئـەوەی بـوونی هێـزی پێشمەرگەش لـەو ناوچـانە بەرێکـەوتن لەگـەڵ حکومـەتی فیـدراڵ دا بـووە تـا چارەسـەری مـادەی١٤٠ دەکرێـت[٨٠٥]، مالکی بڕیاری دا بە کردنەوەی ژورێکی هاوبەشی ئـەمنی کـە سـەر بـە نوسـینگەی خـۆی بێـت، دیـارە ئەمـەش بەمەبەستی پێدانی ڕۆڵی زیاترە بە فیرقەی(١٢)[٨٠٦]. ناردنی هێزی سەربازی بۆ ناوچە دابڕاوەکان بەواتای جێ بـە جێ کردنی خواستی گروپی٢٢ی تەمووز دێت.

١٣-نـاردنی هێـزی عێراقـی بـۆ مەخمورلـە ٢٨ی حـوزەیران و ڕووبەڕووبوونـەوەیان لەگـەڵ پێشـمەرگە. سەرۆکی حکومەتی پێشووی هەرێم دەڵێت"ئەگـەر دوو هـەزار جـەنگاوەری کـورد لـە مـەخمور نەبوونایـە، هێـزە عێراقییەکان بە نیازی مانەوە تیایدا هاتبوونە ئەویّ"نیچیرڤان بارزانی ئەوجووڵەیـەی سـوپای عێـراق بە"هەڵـە تێگەیشتن"نازانێت و بەڵکو بە ئیستفزازکردنی دادەنێت.[٨٠٧]

811_http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&jimare=3184

[٨٠١] - هاولاّتی، هەنگاوێکە بەرەو دیکتاتۆریەت، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٥٣٧)، ٢٨ی حوزەیرانی٢٠٠٩، ل٢.

812_http://www.debaath.com/site/page/ajr_h/ho.htm

[*] - فیرقەیە نەك لیوا.

813_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7767&LinkID=66

[٨٠٤]- أ- عومەر غەریب، کەرکوك پێویستی بە هێزی دەرەکی نیە، ڕۆژنامەی کوردستانی نویّ، ژمارە(٤٦٤٣)، ٦ئابی٢٠٠٨، ل١-٢.

b_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15666&cat=1

815_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15472&cat=1&title=

[٨٠٦] - عومەر غەریب، مالکی ژورێکی هاوبەشی ئەمنی لە کەرکوك پێکدەهێنێت، ڕۆژنامەی کوردستانی نویّ، ژمارە (٤٨٥٨)، ٣٠ی نیسانی٢٠٠٩، ل١-٢.

[٨٠٧] - هاولاّتی، پێشمەرگەو سوپای عێراق لە مەخمور ڕووبەڕووی یەك دەبنەوە، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە٥٤٣، لە ١٩ی تەممووزی٢٠٠٩، ل٢ وەرگیراوە لە: واشنتۆن پۆست.سەرچاوەی پێشوو.

١٤- هەڕەشــە کــردن لــەهێزی پێشــمەرگە و مامەڵــە کــردن لەگەڵیــدا بــە لەیاســای دەرچــووان ڕوو بــە ڕوو بوونەوەی لێپێچینەوەی یاسایی و ئەگەر لە دەرەوەی هێڵی شین بوونیان هەبێت.[٨٠٨]

١٥- کەم کردنەوەی دەسەڵاتەکانی سەرۆك ئەرکانی سوپا(بابەکر زێبـاری)و جوڵـە پێکردنـی سـوپا بـە بـێ ئاگاداری سەرۆك ئەرکان.[٨٠٩]

١٦- نەدانی(١٧٪)ی بڕە بودجەی دیاری کراوی هەرێمی کوردستان، بۆ نموونە لە بودجەی ساڵی٢٠٠٨ بەغدا بـڕی(٢٦٣)مليـار دینـاری نـە نـاردوە. بریکاری وەزارەتـی دارایـی عێراقی(فـازل نـەبی)کێشـەکە بۆفشـاری ڕاميـاری دەگێڕێتەوە نەك یاسایی و دارایی.[٨١٠]

١٧- نــەدانی بوودجــەی ســاڵەکانی(٢٠٠٧ - ٢٠٠٨)ی پێشــمەرگە، لــە بەرامبــەردا پێــدان و تــەرخان کردنــی بوودجە بۆ هێزەکانی ئیسناد.[**]

١٨- داواکردنە یەك لە دوا یەك و بەردەوامەکانی مالکی بۆ بەهێز کردنی ناوەند، کە ئەمەش پێچەوانەی دەستووری عێراقی فیدڕاڵە بە تایبەتی بەندی پێنجەم کە تایبەتە بە دەسەڵاتی هەرێمەکان، و داواکردنی مالکی بـە سـەرۆکایەتی کردنـی سسـتمی حـوکمڕانی عێـراق لـە بـری سسـتمی پەرلـەمانی[٨١١]. کـە ئەمەشـی پێچـەوانەی مادەی(١)ی دەستووری عێراقی فیدڕاڵە.

١٩- داواکردنــی مــالکی بــۆ بەشــداری نــەکردنی لێپراســراوە کوردەکــان لــە پۆســتی ســەروو وەزیــرەوە، بــەو بیانوەی کە کورد بەهەرێم بەشداری دەکات، نابێت لە پۆستی وەزیری زیاتر هیچ پۆستێکی تریان هەبێت ...[*]

٢٠- ناردنی دوو فیرقەی سەربازی بۆناوچە دابڕاوەکانی پارێزگـای دیالـە بەناوی(مژدەگـەلی خێـر) لـە٢٨ی تەموزی٢٠٠٨ دا و بەبیانووی پاك کردنەوەی ناوچەکە لە تیرۆرستان و ئاگادار کردنـەوەی هێـزی پێشـمەرگە[**] بـۆ کشــانەوەیان لــە ناوچــەکە؟![***] و هێنــانی فرقــەی(٥)لــە ناوچــەی ســەعدیە لــە١ی ئایــاری٢٠٠٩[٨١٢]، داواکردنــی

818_http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=149&cat=1&title=

[٨٠٩] -pna، زۆر لە دەسەڵاتەکانم کەم کراوەتەوە، ڕۆژنامەی خەبات ، ژمارە (٢٩٥٩)،٢ی ئەیلولی٢٠٠٨،ل١.

811_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15874&cat=1

[**] - ئەیاد سامەڕائی(سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمان ئێستای عێراقی فیدڕاڵ)و سەرۆکی لیژنـەی دارایی پێشوو لەپەرلەمانی عێراق دا دەڵێت"لە بودجەی تـەواو کاری٢٠٠٨ بودجە بۆ ئەنجومەنەکانی سەحوە تەرخان کراوە، لە کاتێکدا ئەنجومەنەکانی سەحوە و ئیسناد شەرعیەتی دەستوورییان نییە، حکومـەت بودجـەی= بۆ تەرخان کـردوون، بـەڵام بـۆ هێزەکـانی پاراسـتنی هـەرێم بودجـە خـەرج ناکات"بۆزانیـاری زیـاتر لەسـەر ئـەم پرسـە بڕوانـە: وریـا حەمـە تـاهیر، بودجـەی پێشمەرگە بۆ ئیسناد، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە (٥٠٢)، ٢٥ی ئازاری٢٠٠٩، ل٥.

811_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17161&cat=2

[*] - ئەم لێدوانەی مالکی لە کاتێکدابوو کە پێنج لیژنە بۆ چارە سەرکردنی گرژیەکانی نێوان هەرێم و بەغدا پێکهێنرابو، بۆزانیاری زیاتر بڕوانە :
http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=13126&cat=1&title=

[**] - ئامرلیوای(٣٤)ی هێـزی پێشـمەرگەی کوردسـتان، عەمیـد نـازم کـەرکوکی دەڵێـت: لـە١٠ی ئـاب عـەلی غیـدانی سـەرکردەی سـوپای پیـادەی عێـراق لـە سـەر ڕاسپاردەی نوری مالکی دەڵێت دەبێت ئەو ناوچانە(خانەقین و جەلەولا و قەرەتەپە)چۆڵ کەن، جگـە لـەوەی کـە وڵاتـانی دروسێ بەتایبـەتی ئێـران ڕۆڵـی لـە دروسـت کردنـی ئـەم قەیرانـەدا هـەبوو ...بـۆ زانیـاری زیاتربڕوانـە: أ- تایبـەت ئاوێنـە، شـەڕی پێشـمەرگەو سـوپا لـە ئـان و سـات دایـە، هەفتەنامـەی ئاوێنـە، ژمارە(١٣٤)،١٢ی ئابی٢٠٠٨. ل١. ب - مەحمود عوسمان، ئاماژەکانی کێشەی خانەقین، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٥)، ساڵی شەشەم، ١٥ی ئەیلولی٢٠٠٨، ل٧.

[***] - کوردەکان لەم مانگەدا توشی بێ ئومێدیەکی زۆر بوون و هەموو ئەو هیوایانـەیان کـە هـەڵیان چـنی بـوو لەگـەڵ حکومـەتی عێراقـی بـۆ بـەدی هـاتن بـە خێرایی هەرەسیان هێنا، لە٢٢ تەموز یاسای هەڵبژرادنی پارێزگاکان بەبێ ئامادەبوونی کورد دەرچـوو، جگـە لـە وەی لـە کۆتـایی هەفتەکەشـدا سـوپایەکی زۆر ڕوویـان کـردە ناوچـە هـێمن و ئاسـایش پارێزەکـەی خانـەقین بـەبیانووی پاکردنـەوەی ناوچـەکە لـە تیرۆرسـتان حکومـەتی هـەرێم بـۆ وەسـتاندنی ئـەو لـە شکرکێشیەی حکومەتی عێراقی هێزی پێشمەرگەیان ناردە خانەقین، جگە لە پیاچوونەوە بـە هەڵوێستی ڕامیارییـان لەگـەڵ حکومـەت و پارتـە عێراقییـەکان، دکتۆر بەرهەمیش دەڵێت"... کورد لە بەغدا بە هاوپەیمانیەکانیدا چۆتەوە.."-
http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=14518&cat=1

812_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=16876&cat=1

فرقەی(١٢)بە چۆڵ کردنی دوو گوندی ئاوەدان کراوەی کوردی لە ناوچە دابڕاوەکان لە قەزای دوبز کە پێشتر ڕژێمی پێشوو کردبووی بە سەربازگە[٨١٣].

٢١- شێخ یەعقوبی یوسف لهێبی سەرۆك عەشیرەتی لهێب لەناوچەی جەلەولا دەڵێت"بۆ ڕێگرتن لە گەڕاندنەوەی جەلەولا بۆ سەر هەرێم لەچوارچێوەی ماددەی سەدو چل دا، هەروەها بۆ ڕێگرتن لە سەرکەوتنی کورد لە هەڵبژاردنی قەزاو ناحیەکاندا حکومەت هێزێکی زۆری لە جەلەولا جێگیر کردووە، وتی" لیوایەك سەرباز و چەندین سریەی پۆلیسی فریاکەوتن و ئیسناد کە ژمارەیان زیاتر لە پێنج هەزارچەکداردەبێت لە جەلەولا جێگیر کراون"وتیشی"جەلەولا ناحیەیەکی بچووکەو پێویستی بە نیوەی ئەو ژمارە چەکدارەش نیە"[٨١٤].

٢٢- کارکردنی پارێزگای دیالە بۆ دابڕاندنی ناحیەکانی مەندەلی و سەعدیە و قەرەتەپە و جەبارە لە قەزای خانەقین، دەیانەوێت پاش ئەوەی کە ناحیەی مەندەلی دەکرێت بە قەزا ئەو ناحیانەی بخەنە سەر، دەیانەوێت لە ڕێگەی ئەنجومەنە نوێیەکەی پارێزگای دیالەوە کارەکانیان تەواو بکەن، بەم کارە مەبەستیان لە دەستبەردار بوونە لە قەزای خانەقین و ڕێگری کردن لە گەڕانەوەی ناحیەکانی سەری بۆ سەر هەرێم[٨١٥].

٢٣- چارەسەرنەکردنی کێشەکانی لەگەڵ هەرێم[*] بە ڕێگە چارەی ئاشتیانە و دیالۆگ، بە بن بەست گەیشتنی کاری(٥) لیژنەکە(ناوچە دابڕاوەکان، شێوازی فەرمان ڕەوایی عێراق، سوپاو ئاسایش، یاسای نەوت و گاز و ئابوری، ڕامیاری دەرەوەی عێراق)[**].

٢٤- دەست کاری کردنی چەند خاڵێکی گرنگی پرۆژە یاسای نەوت و گاز لە لایەن ئەنجومەنی ڕاوێژکاری دەوڵەت، کە پێشتر هەرێم و حکومەتی بەغدا لەسەری ڕێکەوتبوون[٨١٦].

٢٥- سزادانی ئەو کۆمپانیانەی کە گرێبەستی لەگەڵ هەرێم مۆرکردووە لە لایەن وەزارەتی نەوتی عێراقەوە.[٨١٧]

---

[٨١٣] - أ- ژینۆ عەبدوڵا وعومەر غەریب، هێزێکی فیرقەکە داوای چۆڵکردنی گوندێکی کوردیان کرد، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٧١)، ١٥ی مایسی٢٠٠٩، ل١.
b_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17159&cat=1

[٨١٤] - دڵشاد ئەنوەر، لیوایەك و چەندین فەوجی چەکدار دەبردرێنە جەلەولا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٥٠٨)، ١٨ئازاری٢٠٠٩، ل٢.

[٨١٥] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١.

[*] - ئەگەر حکومەتی عێراقی لە سەر ڕامیاری ئێستای بەردەوام بێت، سوود لە هەڵەکانی ڕژێمە پێشوەکان وەرنەگرێت، ئەوا بەرەو ئەنجامەتاڵەکانی حکومەتە یەك لە دوا یەکەکانی عێراق هەنگاو دەنێت، بە تایبەتی ئەنجامی ڕژێمی بەعس، جگەلەوەی کە وڵات بە دەیان ساڵ دەبەنە دواوە نەك لە وڵاتانی جیهان بەڵکو لە وڵاتە عەرەبیەکانی دروسێ، جگە لەوەی کە ویژدان و کەسایەتی تاکی عێراقی تێك دەشکێنن و سەرەڕای ئەوەی کە هەزارەها ملیار دۆلار زەرەر بە ئابوری عێراق دەگەیەنن و گەلی عێراقیش توشی کارەساتی تاڵ دەکەن، بۆ نموونە بە پێی تازەترین ئاماری لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سور(١-٣)ملیۆن ژن کاردەکەن لە عێراق لە ئەنجامی لەدەست دانی هاوسەرەکانیان.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=٣١٥٥

[**] - حکومەتی عێراق(بە تایبەتیش حسێن شەهرستانیی(وەزیری نەوت))گرێبەستە نەوتیەکانی حکومەتی هەرێم بە نایاسای ناودەبات بە دژی دەستووری ناودەبات، بەڵام دکتۆر عەلی بەلۆ سەرۆکی لیژنەی نەوت و غازی ئەنجومەنی نیشتمانی عێراق "گرێبەستەکانی حکومەتی هەرێم بە یاسایی ناو دەبات.. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=8113&linkID=66
لە مانگی شوباتی٢٠٠٧ ، هەر دوو لا لەسەر ڕەشنووسی یاسایەکی نەوت و غاز ڕێکەوتن، بەڵام دواتر ئەنجومەنی شورای دەوڵەت دەستکاری ڕەشنووسەکەی کردو لەو کاتەوە تا ئێستا یاساکە بە یەکێك لە خاڵە ناکۆکەکانی نێوان هەولێرو بەغدا دادەنرێت. ئەمە لە کاتێکدایە کە حکومەتی عێراقی٣٥ گرێبەستی هاوشێوەی گرێبەستیە نەوتیەکانی هەرێمی لەگەڵ کۆمپانیا بیانیەکانی وەبەرهێنانی نەوت واژۆکردووە، بۆ زانیاری زیاتربڕوانە: ژینۆ عەبدوڵا، وەزارەتی نەوتی عێراق٣٥ گرێبەستی نەوتی هاوشێوەی هەرێم ئیمزا دەکات، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٨٩٧)، ١٥حوزەیرانی٢٠٠٩، ل١.

[٨١٦] - هاوڵاتی، نامەی د.بەرهەم بۆ سەرۆکی پەرلەمانی عێراق، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٣٨)، لە ١٨تەمووزی٢٠٠٧، ل١.

[٨١٧] - هاوڵاتی، دوای هەڕەشەکانی سەرکردایەتی کورد شەهرستانی بەردەوامە لەسزادانی کۆمپانیاکانی نەوت، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٣)، ٣شوباتی٢٠٠٨، ل١.

٢٦- بێ بەش كردنی(٢٦) هەزار خێزانی كورد لە هەڵبژرادنەكانی ئەنجومەنی پارێزگاكانی پارێزگای دیالە لە (٣١ ی كانونی دووەمی ٢٠٠٩)، لەلایەن كۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆیی هەڵبژاردنەكان لە عێراقدا.[٨١٨]

٢٧- ڕێگری مالكی لە ئەنجام دانی ڕاپرسی لە سەر پڕۆژە دەستووری هەمواركراوی هەرێمی كوردستان لە ٢٥ی تەمووزی٢٠٠٩، ئەویش بە هاندانی جۆزیف بایدنی جێگری سەرۆكی ئەمەریكاوە.[٨١٩]

٢٨- ڕێگری وەزارەتی نەوت بۆ گەڕانەوەی كرێكارە كورد و توركمانە دەركراوەكان بەبیانوی جۆراو جۆرەوە.[٨٢٠]

٢٩- ڕێگرتن و شەڕ فرۆشتنی فرقەی(١٢)بە هێزەكانی پێشمەرگە لە ناوچە دابڕاوەكان[***] .

٣٠- دەركردنی ئەو ماڵە كوردە ئاوارانەی لە پاش پرۆسە چوونەتەوە زێدی خۆیان لە جەلەولا، لەلایەن پۆلیس و سوپای عێرقی[٨٢١]. دووبارە ئاوارەكردنەوەیان.

٣١- بێ ئەنجام بوونی سەردانەكەی مانگی ئابی٢٠٠٩ی مالكی بۆ سلێمانی...جێگری سەرۆك وەزیرانی كابینەی شەشەم (ئازاد بەرواری) دەڵێت"...تا ئێستا نیەتێكی جدی بۆ چارەسەركردن و یەكلاكردنەوەی ئەو كێشانە لە بەغداوە بەدی ناكرێت..."[٨٢٢]

پ - لیژنەی مادەی(١٤٠):

١- لیژنەكە لەماوەی دەست لە كار كێشانەوەی سەرۆكەكەی لە بەرواری(٤نیسان- ١٢ی ئابی٢٠٠٧) كۆبوونەوەی نەكرد، بێجگە لە كۆبونەوەی(١٥)ی نیسان.[٨٢٣]

٢- كەمی ژمارەی ئەندامانی لیژنە كە سەرجەمیان(١١٩) كارمەندە [*]. ئەمەش ژمارەیەكی كەمە بۆ پرسێكی وا هەستیارو كاتی دیاری كراو زۆری ژمارەی ئاوارەو هاوردە، بێگومان بە ژمارەیەكی زیاتری كارمەند دەتوانرا لەكاتێكی كەمتر، باشتر كاروبارەكان بەڕێوە ببرێت.

٣- هەڵپەساردنی ئەندامێتی هەندێك لە ئەندامانی لیژنەی مادەی١٤٠ پاش ساڵی٢٠٠٧، بەبیانووی نەمانی ڕەوایی ئەو مادە دەستوورییە...[٨٢٤]

لە ماوەی پێنج ساڵی ڕابوردوودا دەستەی نەهێشتنی كێشەكانی موڵكدارێتی بەغدا هەنگاوی نەناوە بۆ چارەسەركردنی كێشە موڵكدارییەكانی شارەكە، جگە لە تەرخان نەكردنی بودجەی پێویست بۆ ئەم كارە، لەكاتێكدا ئەم دەستەیە لە هەندێك لە پارێزگاكانی عێراقدا(٨٠٪)ئەو كێشانەی چارەسەر كردووە بەڵام تا ئێستا

818_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=13552&cat=1

819_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=18728&cat=1

821_http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=49839&LinkID=93

[***] - لە درێژەی بیانو گرتنی هێزەكانی فرقەی(١٢)بە كوردستانیان و دروست كردنی ئاژاوە لە ناوچە دابڕاوەكان، هێزێكی فرقەی(١٢)ڕێگری لە دوو پێشمەرگەی مەڵبەندی موسڵی ی.ن.ك دەكەن و لە ئەنجام دا شەڕو پێكدادان لە نێوانیان دا دروست دەبێت. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: تەها عەبدولاّ، پێكدادان لەنێوان پێشمەرگە و سوپای عێراق ڕوودەدات، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٩٥٩)، ٢٥ی ئابی٢٠٠٩،ل٢.

821_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15731&LinkID=66

[٨٢٢]- بەبێ ناوی نوسەر، (ئازارد بەرواری):سەردانەكەی(مالكی) بۆ هەرێم هیچی لە كێشەكانی نێوان هەولێرو بەغدا نەگۆڕی، ڕۆژنامەی هەولێر، ژمارە٦٥٢، ٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٩، ل٥.

[٨٢٣] - رئاسة مجلس الوزارء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق.توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، مصدر سابق، ص٣.

[*] - سەرجەمی كارمەندان... لیژنەی ماددەی١٤٠ لە هەرسێ پارێزگای كەركوك وموسڵ ودیالە.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: المصدر نفسە، ص٤-٦.

[٨٢٤] - وەزارەتی كاروباری ناوچەكانی دەرەوەی هەرێم، بە بێ ناونیشان، بە بێ شوێن و ساڵی چاپ، سەرچاوەی پێشوو.بە بێ ژ.ل.

له پارێزگای کەرکوك[**] لە(١٠٪)ی کارەکان چارەسەر کراوە.[٨٢٥] جگەلەوەی تا شوباتی٢٠٠٨، لەکارەکانی کێشەی موڵکایەتی لە کۆی٣٦هەزارکێشە تەنها(٥٪)چارەسەکراوە.[٨٢٦]

ج- گروپە ڕامیاری وتیرۆرستییەکان:

گروپە تیرۆرستییەکان ڕۆڵێکی کارایان گێڕا لە سەرنەگرتنی بەشێك لە قۆناغی یەکەمی(ماددەی١٤٠) ئەویش بە حەلاڵ کردنی خوێنی ئەو کوردانەی کە دەگەڕانەوە بۆسەرماڵ و موڵکە داگیرکراوەکانیان لە ناوچە دابڕاوەکان یان کوردە نیشتەجێ کان(شەبەك[***] و ئێزیدی...)ی ئەو ناوچانەی کە گروپە تیرۆرستییەکان باڵا دەست بوون، بۆ نموونە تەنها لە پارێزگای کەرکوك زیاد لە(١٠)گروپی تیرۆرستی تێدایە کە بریتین لە(گروپی نەقشبەندی، دەوڵەتی ئیسلامی، ڕێکخراوی قاعیدە، ڕێکخراوی ئەنسار ئەل سووننە، ڕێکخراوی ئەنسارئەلئیسلام، جەیشی ڕاشیدین، جەیشی ئیبن وەلی، جەیشی ئیسلام، باڵندەکانی بەهەشت، حزبی عەودە، کەتیبەکانی شۆڕشی بیست...)،[٨٢٧] دەستیان لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە نە پاراست بە گشتی و کوردەکان بە تایبەتتر. بۆ نموونە تەنها لە تەقینەوەی ڕۆژی(١٧ی شوباتی٢٠٠٧)لە کەرکوك(٨٦)کەس شەهید و بریندار بوون. و لە تەقینەوەی ڕۆژی(١٤ی تەموزی٢٠٠٧)لەشەنگار(٥٠٠)هاوڵاتی شەهید و بریندار بوون،[٨٢٨] هەروەها لە تەقینەوەیەکی تری تیرۆرستی لە ناحیەی تازە لە٢٠ی حوزەیرانی ٢٠٠٩، (٣٢٧)قوربانی و شەهیدی لێکەوتەوە[٨٢٩] لە تەقینەوەیەکی تری تیرۆرستی دا لە١٠ئەیلولی٢٠٠٩ لە گوندی وەردەك(٦٢)کوردی کاکەیی بوونە قوربانی...[٨٣٠] ئەم گروپانە بە ترساندن و تەقینەوەو سەربڕین وموشەك باران کردن بوونە هۆی دروست کردنی ترسێکی گەورە لای دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان بە گشتی و دانیشتوانی کوردی بەتایبەتی،[*] زۆرێك لەم گروپە تیرۆرستیانە لە ناو کارمەند و ئەفسەری حکومەتی عێراقی فیدڕاڵ بوون، وەك حەجی ڕەحیم-ی بەڕێوەبەری موخابەراتی عێراقی لە شاری موسڵ[٨٣١]، بڕوانە خشتەی ژمارە(٤٩)و(٥٠)، ئەنجامی کارە تاوان کاریەکانی ئەو گروپە تیرۆرستیانەی لە پارێزگای کەرکوك تیا خراوەتە ڕوو وەك نموونە.

خشتەی ژمارە(٤٩)

[**] - زەوییە کشتوکاڵییە کێشەدارەکانی کەرکوك(٩٠٠٠٠٠)دۆنمە، لە(٦٥٠)گوندی سنووری کەرکوك کە دانیشتوانەکەیان کورد بوون و بە بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش دابەش کران بە سەر وەزارەتی ئەوقاف و وەزارەتی دارایی عێراق و عەرەبە هاوردەکانی کەرکوك... : فریاد شوانی، ٩٠٠٠٠٠هەزار دۆنم زەوی کشتوکاڵی لە کەرکوك کێشەیان لە سەرە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٩٠١)، ١٩حوزەیرانی٢٠٠٩، ل٥.

[٨٢٥] - عومەر غەریب، لەماوەی(٥)ساڵدا دەستەی نەهێشتنی کێشەکانی موڵکداریێتی نەیتوانیوە نیوەی کێشەکان چارەسەربکەن، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨١٢)، لە بەرواری(٤ئازاری٢٠٠٩)، ل٢.

[٨٢٦] - ئارا ئیبراهیم، بەهۆی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانەوە مادەی١٤٠ جێبەجێ ناکات، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە (٣٩٨)، ٢٠شوباتی٢٠٠٨، ل١.

[***] - بۆ نموونە لەسەر زاری سەرۆکی ئەنجومەنی ڕاویژکاری شەبەك لەموسڵ،" لەدوای پرۆسەوە نزیکەی٦٠٠٠خێزانی ماڵە کوردی شەبەك ماڵ و حاڵی خۆیان جێ هێشتوە لە ترسی هەڕەشەی تیرۆرستان، و نزیکەی(٦٨٩)کەسیشیان شەهید کردووە"... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:سەعید مەموزینی، مووسڵ.. تائێستا٦هەزار ماڵە کوردی شەبەك لە بەر هەڕەشەی تیرۆرستان شارەکەیان جێهێشتووەو ٦٩٨ کوردی شەبەکیش شەهید کراون، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٨٧٠)، ٥حوزەیرانی ٢٠٠٨، ل١. بۆ بینینی یەکێك لەو بەیانانەی کە گروپە تیرۆرستیەکان لە دژی کوردەکان دەریان کردووە بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٤).

[٨٢٧] - ڕێبین فەتاح، ڕێکخراوە تیرۆرستییەکان بە سوری متبوندا تێ دەپەڕن، گۆڤاری جیهان، ژمارە٢١، ساڵی یەکەمی٢٠٠٩، ل٢٩-٣٣.

[٨٢٨] - بەبێ ناوی نوسەر، حکومەتی کوردستان پرسە بۆ قوربانیانی کارەساتەکەی شەنگال ڕادەگەیەنێت، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٢٥٨٩)،١٧ئابی٢٠٠٧، ل١.

829_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17971 &cat=1

[٨٣٠] - سید مجید بەرزنجی، تەقینەوەیەك لە گوندی(وەردەك)ی کاکەی زیاتر لە٦٢هاوڵاتی مەدەنی بوونە قوربانی، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٣٢٧٤)، ١١ی ئەیلولی ٢٠٠٩، ل١.

[*] - تیرۆرستەکان لە ڕێی هەڕەشەوە ژمارەیەکی زۆری ئاوارە کوردە گەڕاوەکانی جەلەولایان ناچار کرد کە جارێکی کە ناوچەکە چۆڵ بکەنەوە... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: بابان عبدولکەریم، لە ترسا سەعدیە و جەلەولا بە جێ دەهێڵن، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٢٩)،٢٧ شوباتی٢٠٠٩، ل٣.

[٨٣١] - خەبات، دەستگیرکردنی حەجی ڕەحیم بەڕێوەبەری موخابەراتی ئێراقی لە شاری موسڵ بە تاوانی تیرۆر، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٣٢٧٤)، ١١ی ئەیلولی ٢٠٠٩، ل١.

خشتەی قوربانیانی پارێزگای کەرکوک[**]

ساڵ	ژمارەی کارە تیرۆرسیەکان	ژمارەی قوربانی هاوڵاتی	ژمارەی کارە تیرۆرسیتەکان لە ڕۆژێکدا	ژمارەی قوربانیان لە ڕۆژێکدا
٢٠٠٤	١٠١٤	٢١٦	٢,٧٧	٠,٦
٢٠٠٥	١٨٥٧	٥٠٩	٥,١	١,٤
٢٠٠٦	٢٥٣٨	١٠٩٥	٦,٩٥	٣
٢٠٠٧[***]	٢٧٤٣	١٥٣٥	٩	٤,٢
سەرجەم[****]	٨١٥٢	٣٣٥٥	٦	٢,٣

به ڕەچاو كردنی خشتەكە دەبینین ژمارەی كارە تیرۆرستییەكان بەردەوام لە زیاد بوون دایە، بۆنموونە لە ساڵی ٢٠٠٤دا(١٠١٤)كاری تێرۆرستی ئەنجام دراوە،بـەڵام لـە سـاڵی ٢٠٠٧ كەسـاڵی جـێ بـە جـێ كردنـی مـادەی(١٤٠)ە، (٢٧٤٣)كاری تێرۆرستی ئەنجام دراوە ئەمەش دەكاتە زیاد بوونی كارە تیرۆرستیەكان بەرێژەی(١٧٠,٥٪)لە چاو كارە تیرۆرستیەكانی ساڵی٢٠٠٤. جگە لەوەی كە بەردەوامیش ژمارەی قوربانیانی هاوڵاتی ڕووی لـە زیـاد بـوون كـردوە بە جۆرێك لە هەر ڕۆژێكدا ژمارەی قوربانیانیانی هاوڵاتی(٢١٦)كەس بووە، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٧دا ژمارەكە دەبێت بە(١٥٣٥)ئەمەش بە واتای زیاد بوون قوربانیانی هاوڵاتی بە ڕێژەی(٦١٠,٦٪)لە چاو قوربانیان هـاوڵاتی سـاڵی ٢٠٠٤ دێت. ئەمە جگە لەوەی كە ژمارەی كارە تیرۆرستیەكان لە ڕۆژێكدا لە سـاڵی٢٠٠٤ لـە(٢,٧٧)كـاری تێرۆرسـتی بـووە بـە(٩)كـاری تێرۆرسـتی لـە سـاڵی٢٠٠٧دا، ئەمـەش بـەمانای زیـاد بـوونی كارەتیرۆرسـتیەكان دێـت لـە ڕۆژێكـدا بـە ڕێژەی(٢٢٥٪)كاری تیرۆرستی، ئەگەر لە ژمارەی قوربانیەكانیش بڕوانین لە ڕۆژێكدا دەبیـنین ژمـارەی قوربانیـان لە ساڵی٢٠٠٤ دا(٠,٦)قوربانی بووە ، بەڵام لە ساڵی٢٠٠٧دا ڕێژەكە دەبێت بە(٤,٢)قوربانی لە ڕۆژێكـدا، ئەمـەش بـە واتا زیاد بوونی ڕێژەی(٦٠٠٪)قوربانی دێت لە ڕۆژێكدا.

بەڵام كوردەكان لە كارە تیرۆرستیەكان دا پشكی زۆرینە پێك دەهێنن، زۆر تـرین قوربانییـان داوە لـە چـاو نەتەوە یان كەمایەتیەكانی تری پارێزگای كەركوك دا، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر قوربانیـانی كـارە تیرۆرسـتیەكان بە پێی نەتەوە بڕوانە خشتەی ژمارە(٥٠).

خشتەی ژمارە(٥٠)

ژمارەی شەهیدەكان بە پێی نەتەوەكانی پارێزگای كەركوك[*]

كۆی گشتی	ژمارەی كورد	٪□	ژمارەی عەرەب	٪	ژمارەی توركمان	٪	ژمارەی مەسیحی	٪
١٩٥٣	٩٨٩	٥٠٦,□	٨٠٤	٤١١٦,□	١٤٣	٧٣٢٢,□	١٧	٠,٨٧٠□

[**] - بە سوود وەرگرتن لەم سەرچاوانەی خوارەوە بە دەست كاریەوە(دەرهێنانی ژمارەی تەواو دەرهێنانی ڕێژە):

ا- إحصائیة عدد الضحایا لمدیریة شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٤ PJCC .

ب-إحصائیة عدد الضحایا لمدیریة شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٥ PJCC .

ت-إحصائیة عدد الضحایا لمدیریة شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٦ PJCC .

ث- إحصائیة عدد الضحایا لمدیریة شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٧ PJCC .

[***] - ئاماری ساڵی٢٠٠٧ لەنێوان\كانوونی دووەم -٣١تشرینی یەكەمی٢٠٠٧).

[****] - بەڵام بە هەوڵ و كۆششی بەردەوامی دەزگاكانی ئاسایش لە پارێزگای كەركوك ڕێژەی قوربانیـانی كـردەوە تیرۆرسـتییەكان لـە پارێزگای كـەركوك كـەم بۆتـەوە بـۆ نیـوە بەبـەراود لـە گـەڵ سـاڵی٢٠٠٧. بۆزانیـاری زیـاتر لـە سـەر جـۆرو ژمـارەی كارەتیرۆرسـتییەكان و قوربـانی و برینـدارەكان بڕوانـە: سـەنتەری هەماهەنگی لە پارێزگای كەركوك، (٢١٤)كوژراو(٧٢٢)بریندار لەساڵی٢٠٠٨ دا لە كەركوك، هەفتەنامەی هەواڵ، ژمارە٣١٠، ٣كانونی دووەمی ٢٠٠٩، ل٢-١.

[*] - لیژنەی مادەی١٤٠ی مەڵبەندی٢ یەكێتی نیشتمانی كوردستان، بە بێ ناونیشان، بە بێ شوێنی چاپ، ڕاپۆرتی بلاّونەكراوە، بە بێ ساڵی چاپ، بـەبێ ژمـارەی لاپەرە.

وەك لـە خشـتەكەی سـەرەوە بۆمـادە دەردەكـەوێت كوردەكـان(٥٠,٦٪)ی سـەرجەم قوربانیـەكانی پارێزگـای كـەركوك پێكـدەهێنێت، لـە كاتێكـدا بـە سـەرجەم نەتـەوە یـان كەمایەتیـەكانی تـری پارێزگاكـە ڕێـژەی(٤٩,٤٪) سەرجەمی قوربانیانی پارێزگاكە پێك دەهێنن، لێرە دا دەگەینە ڕاستیەك ئەویش ئەوەیە كە بە پلان و بەرنامە كـار كـراوە بـۆ تـیرۆر كردنـی كەسایەتی و هاوڵاتیـانی كـورد لـە پارێزگـای كـەركوك بـە مەبەسـتی پـەك خسـتنی پرۆسەی ئاسایی كردنەوەی دانیشتوان لە پارێزگاكە و نەگەڕاندنەوەی كوردەكان بۆ سەر ماڵ و موڵكی خۆیان، تـا بەم هۆیەوە یەكێك لە بڕگەكانی مادەی١٤٠ كە ئاسایی كردنەوەی دانیشتوانە سەرنەگرێت، جگـە لـە ناچـاركردنی ئاوارە گەڕاوەكانی پاش پرۆسە بۆ سەر موڵك و زێدی خۆیان بۆ جارێكی دیكە ئاوارەبوونەوەیان بـۆ ناوچـەكانی ژێر دەسەڵاتی حكومەتی هەرێم.

چەندین گروپی جیاجیا لە پشت ئەم كارەوە بوون وەك ڕێكخراوی قاعیدە و گروپی دەوڵـەتی ئیسلامی و گروپی دەوڵەتی یاسا و بەعسیەكان[**]... بەكارە تیرۆرسیەكان و تێكدانی باری ئاسایشـی ئـەو ناوچـانە زەمینـەیان خۆش كرد بە سەرنەكەوتنی بەشێك لە قۆناغی یەكەم ئەویش بە: -

١- دروست كردنی ئەم كەش و بارو دۆخە بـووە هـۆی كـۆنترۆڵكردنی ئـەم ناوچـانە لـە لایـەن ئـەو گروپـە تیرۆرستیانە و سەپاندنی فەرمان ڕەوایی خۆیان بە سەر بەشێك لەم ناوچەیە وەك قەزاو ناحیەكان، كە ئەمـەش بووە هۆی ئەوەی كە ئەم ناوچانە دابڕێن لە دەسەڵاتی حكومەت و دروست كردنی كەشێكی هێمن و ئارام و لەبار بۆ عەرەبە هاوردەكان و نەگەڕانەوەیان بۆسەر زێدی خۆیان.

٢- ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئاوارەكردنی بەشێكی زۆری لـە ئـاوارە گـەڕاوەكان بـۆ سـەر زێـدی خۆیـان. بـۆ نموونە ئەگەر سەیری ئەنجامی هەڵبژاردنی(٣٠كانوونی دووەمی٢٠٠٥)ئەنجومـەنی نیشـتمانی لـە قـەزای حەویجـە بكـەین دەبـین لـە كـۆی(٤١٨٨٠)دەنگـدەر، لیسـتی هاوپـەیمانی تـەنها(٦٢)دەنگـی بەدەسـت هێنـاوە[٨٣٢]، چـوونكە تیرۆرستەكان توانیان(١١٠٠)خێزانی حەویجە ئاوارەی شاری كەركوك بكەنەوە.[*] بەمـەش گرفتێكـی گـەورە دروسـت بوو بۆ بەشێك لە هەوڵ و ئەنجامی ئاسایی كردنەوەی ئەو ناوچانە.

٣- جگـە لـەوەی كـە ناڕاسـتەوخۆ، كوردسـتان و بەتایبـەت ناوچـە دابڕاوەكانیـان بەعـەرەب كـردەوە، واتـە تـەعریب كـردەوە، ئـەویش لـە ئـەنجامی ئـەو كـارە تونـدو تیژیانـەی كـە دەیـان كـرد، بۆنموونـە بـە پێـی ئامـاری فەرمانگەی ئاوارە و ڕاگوێزراوی كەركوك(٤٧٥٠)خێزان كە بەشی هەرە زۆریان لە پارێزگاكانی(دیالە ، سەلاحەدین ، بەغدا)وە هاتوون كە(٧٥٠)خێزانیان كوردن و(٤٠٠٠)خێزانیـان عـەرەبن، بـەپێی زانیـاری ئێمـە لـە(٧٠٠٠)خێـزان زیـاترن. ئەگـەر بـڕوانین ئـەو خێزانانـە كوردانـەی كـە هاتوونەتـە كـەركوك تـەنها(١٥,٨٪)ی سـەرجەمی خێزانـە عەرەبەكان پێكدەهێنن[٨٣٣].

ح- لە سەر ئاستی ڕامیاری

[**] - عەمید سەرحەد قادر دەڵێت: بە پشت بەستن بە دان پێدانانی تیرۆرستە دەستگیركراوەكان سەرجەم كارە تیرۆرستییەكان لە لایەن عزەت دوری و ئەحمەد یونسی ئەندامی پارتی بەعس و لێپرسراوی ناوچەی باكوور، كە خۆیان لە دووكۆمەڵەدا خڕكردۆتەوە و ناویان ناوە بە(الطريقة النقشبندية)و(الجيش الاسلامي)... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: سامراء، كبار البعثين يشرفون على المجموعات الارهابية في المحافظة، مجلة سامراء، عدد(١٤)، ايار٢٠٠٩، ص١٦.

[٨٣٢] - ڕاپۆرتی بەشی هەڵبژاردنی مەڵبەندی(٢)ی ڕێكخستنی كەركوكی یەكێتی نیشتمانی كوردستان، سەرچاوەی پێشوو،ل١١.

[*] - حكومەتی هەرێم بڕی یەك ملیۆن دینار دەدا بەو خێزانانەی كە بگەڕانایەتەوە بۆ حەویجە..بەڵام باشتربوو ئاسایشی بۆ ئەو ناوچانە دابین بكردایە وەك لەوەی بە پارە بیەوێت ئاوارەكان بگەڕێنەوە بۆ سەر زێدی خۆیان...هاوڵاتی، ئاوارە كوردەكانی حەویجە لە كەركوك بڕی یەك ملیۆن دینار یارمەتی وەردەرگرن، هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٢٠٩)، لە ٢٦كانوونی دووەمی٢٠٠٥، ل١.

[٨٣٣] - بەشی هەڵبژاردنی مەڵبەندی(٢)ی ڕێكخستنی كەركوكی یەكێتی نیشتمانی كوردستان، سەرچاوەی پێشوو،ل٢.

١- پاشماوەکانی بەعس** ئێستا هەندێکیان لە پارت و گروپی جیاجیا دا خۆیان ڕێك خستۆتەوەو ئەیانەوێت لە ڕێی سندوقەکانی دەنگدانەوە بگەنەوە بە دەسەلاَت، بۆ نموونە وەك(ئەنجومەنی گفتوگۆی نیشتمانی عێراقی***)یان لیستی حەدبا دژایەتی کوردی****کردە تەنها پرۆژە لە پڕوپاگەندەی هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی پارێزگاکاندا و توانی لە کۆی٣٧ کورسی(١٩)کورسی بەدەست بهێنێت. پاشتر دەستی کرد بە دەرکردنی بەرپرسە کوردەکانی پارێزگای موسڵ[٨٣٤]. ولیستی بەرەی تەوافق، د.عەلاء مەکی ئەندام پەرلەمان لە سەرلیستی بەرەی تەوافق دەڵێت"ئێمە وەکو بەرەی تەوافق لەگەل دواخستنیدا نین، بەڵکو دژی جێبەجێ کردنی خودی مادەکەین"[٨٣٥]کەمەبەستی ماددەی١٤٠ە. هەروەها کوتلەی عەرەبی کەرکوك و پارتە تورکمانەکانی کەرکوك بە مادەیەکی مردوو و،بەسەرچووی ناو دەبەن[٨٣٦].

٢- گروپە بەعسیەکان و توندڕەوەکان لە هەڵبژاردنەکانی پێشوودا توانیان خۆیان بگەیەننە پۆستە هەستیارەکانی عێراقی فیدراڵ، لەوێوە دەسەلاَتەکانیان بەکارهێنا بۆ درێژەدان بە دژایەتی کردنی مافەکانی گەلی کورد چ بە بڕگەی دەستوربێت یان لە ڕێی دەرکردنی فەرمانە شۆڤێنیەکانیانەوە بێت بۆ نموونە یەکێك لەئەندام پەرلەمانە تیرۆرستەکان لە ناو ئەنجومەنی نوێنەران دا کارێکی تیرۆرستی ئەنجام دا*.جگە لەوەی کە ئێستا(٥٠)بەعسی ئەندامی نوێنەرانن لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق.[٨٣٧]

** - هەندێك لەوانەی کە پێشتر بەعسی بوون و تاوان بارن بە ئەنجام دانی تاوان دژ بە گەلی عێراق خۆیان کاندید کردووە لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانی(٣١ی کانونی دووەمی٢٠٠٩)، لیژنەی ڕیشە کێش کردنی بەعس لیستێکی کردووە ناوی٢١ کاندیدی سەرکەوتوی تیایە کە یاسای ڕیشە کێش کردنی بەعس دەیان گرێتەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٥).

*** - سالح موتڵەگ دەڵێت بەرنامەی ڕامیاری ئێمەو یاخی بوان(مەبەستی تیرۆرستەکانە)هیچ جیاوازیەکی نیە بەلاَم ئەوەیە ئێمە چەکدار نین...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.iraqcenter.net/vb/15531 .html#post58734

**** - (لیستی حەدبا لە هەڵبژاردنەکاندا جەختیان لە سەر سێ خاڵ دەکردەوە ،یەکەم: عروبەی موسڵ هێڵی سورە، دووەم: بوونی هێزی پێشمەرگە لە سنووری نەینەوا نا یاساییە و دەبێت وەدەرنێن، سێیەم: جەختیشیان لە سەر ئەوە دەکردەوە کە مادەی١٤٠ موسڵ ناگرێتەوە...جگەلەوەی کە لە پێکهێنانی ئەنجومەنی پارێزگادا ١٢کورسی کوردی فەرامۆش کرد، ڕاستە لە ڕووی یاساییەوە دەتوانن ئەو کارە بکەن بەلاَم عێراق لەسەر بنەمای تەوافق بنیات نرایەوە، ئەوەتا لە پارێزگای کەرکوکیش نەتەوەکانی تر داوای دابەش کردنی پۆستەکان دەکەن،.بەلاَم تەنها هۆکار لەم کارە دژایەتی گەلی کوردو کەم کردنەوەی هەژمونی ڕامیاری کوردییە...بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:- أ- پ.هاولاَتی، نەینەوا بە جۆرێکی دیکە مێژووی نوێی عێراق ئاڕاستە دەکات، ڕۆژنامەی هاولاَتی، ژمارە(٥١٨)، ٢٢ی نیسانی٢٠٠٩، ل٦. پاش گۆشاری مالکی حەدبا ڕازی بوو به بەشداری بوونی لیستی برایەتی نەینەوا لەئەنجومەنی پارێزگای موسڵ بە ڕەت کردنەوەی مادەی(١٤٠)لە کاتێکدا مالکی بە لیستی حەدبای ووتوە کە مادەی١٤٠و بوونی پێشمەرگە و سنووری هەرێم کاری ئێوە نیە بەڵکو کاری حکومەتی فیدراڵ و حکومەتی هەرێمە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:- أ- لوقمان شێروانی، دیداری برایەتی و حەدبا بێ ئەنجام بوو، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٦٠)، ٢٨نیسانی٢٠٠٩، ل١. ب - تەها عەبدوڵلاَ، مالکی داوای لە لیستی حەدبا کرد ئیدارەی پارێزگاکە بە تەواوفق پێکبهێنێت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٥٦) لە ٢٨نیسانی٢٠٠٩، ل١.پاش ئەوەی لە ساڵی٢٠٠٥ سەرجەم بنکە کانی پۆلیس ڕادەستی تیرۆرستان بوون تەنها دەزگایەکی میری کە تەسلیم نەبوو پارێزگای موسڵ بوو، لەو کاتەدا لەبەر لاوازی سوپای عێراق داوا لە حکومەتی هەرێم کرا بەشدار بێت لە پاراستنی پارێزگای موسڵ، هەردوو فرقەی(٢و٣)لەو کاتەوە تا ئێستا بەردەوامن لە پارێزگاری کردنی شاری موسڵ... ئەگەر چی ئێستا سەر بە وەزارەتی بەرگری عێراقین. پەیوەندی تەلەفۆنی لە گەڵ عادل بەرواری لە ٣ی حوزەیرانی٢٠٠٩.

834_http://www.xebat.net/article.php?id=25673
835_http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=11&cat=1&title=
836_http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=52974&LinkID=93

* - تیرۆرستەکە بە هاوکاری محمد داینی ئەندام پەرلەمان لەسەر لیستی(دیالۆگی نیشتمانی)لە(١٢ی نیسانی٢٠٠٧) لە کافتریایەکی ئەنجومەنی نیشتمانی عێراق ئەنجامی دا...بەو هۆیەوە کوژراوێك و ٥ بریندار لێکەوتەوە، لە ڕۆژی(٢٧ی شوباتی٢٠٠٩) لەسەر بڕیاری دادگا پاش هەڵگرتنی حەسانە لە سەری فڕۆکەکەی گەڕێندرایەوە بۆ بەغداد کەبەتەمابو بەرەو ئوردن هەڵبێت...بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

a_http://www.ikhwanonline.com/Article.asp?ArtID=٢٧٦٢٧&secID=٢٣٢

b_http://www.iraqcenter.net/vb/٤٥٢٦٨-page٣.html

837_http://www.hewalnews.net/pages/babat325-2.htm

٣- شێخ یەعقوب یوسف لهێبی سەرۆك عەشیرەتی لهێب لە ناوچەی جەلەولا دەڵێت"چەند بەر پرسێکی عەرەبی سوونە کە تیایاندایە پەرلەمان تارە، هەوڵی دروست کردنی کێشە دەدەن لە نێوان کوردو عەرەبداو عەرەبەکانی جەلەولا لە دژی کوردەکان هاندەدەن، وتی"هەریەك لە ئوسامە نجێفی وساڵح موتلەگ و محمەد داینیش دەستیان هەیە لە هاندانی عەرەبەکان لە دژی کورد"[٨٣٨].

٤- هەڵوێستی هەندیك لە پارتە شیعیەیەکان لە هەڵوێستی عەرەبە بەعسیەکان ئەگەر خراپ تر نەبێت باشتر نییە. ئەمانە هەمیشە دژی سەلماندنی مافەکانی گەلی کورد، وەك بزوتنەوەی سەدریەکان[**] و حزبی دەعوا(هەرچەندە ڕێکەوتنی ڕامیاری کارگێری... هەیە لە نێوان هەردوو پارتی سەرەکی کوردی و حزبی دەعوادا).

٥- جگە لە هەڵوێستی هەندێك لە پارتە عەرەبی و تورکمانیەکانی کەرکوك(وەك تەجەموعی عەرەبی و بەرەی تورکمانی)، کە بە هەموو هەوڵیان دەیانەوێت کەرکوك نەگەڕێتەوە سەرهەرێم، چ بە بایکۆت کردنی کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەی پارێزگا بێت[***]، چ بە فشار دروست کرن بێت لە سەرحکومەتی عێراقی چ بە فشار دروست کردن بێت لە سەر هاوپەیمانان و ئەمەریکا چ بە پیشاندانی هەڵوێستی نێگەتیڤانەیان بێت بە نەگەڕاندەوەی کەرکوك بۆ سەر هەرێم، بە بیانووی ئەوەی کە کەرکوك شارێکی تورکمانیە یان شارێکی عێراقیە ...

٦- خۆ ڕێکخستنەوەی ئەفسەران و پاشماوەکانی ڕژێمی بەعس لەشاری کەرکوك و پێکهێنانی(٣)لیوای سەربازی توندڕەو کارکردن لەژێر ناوی(گروپی نەقشبەندی و سوپای خالیدی کوڕی وەلید و سوپای عێراق)خۆیان ناساندوەو سەرقاڵی ڕێکخستن و چالاکین بۆ تێکدانی بارودۆخی ئەمنی و سەقامگیری پارێزگای کەرکوك.[*]

٧- دەستەی عولەمای موسلمین لە عێراق لە بەیاننامەی ژمارە(٦٣٨)دا، هەندێك هێز و کەسایەتی تاوانبار دەکات بە دابەش کردنی عێراق بەیارمەتی هەندێك وڵاتی هاوسێ، سەرۆکی هەرێمیش بە یەکێك لەو دابەش کارانە هەژمار دەکات[٨٣٩]. بێگومان ئەمەش ڕوونترین ئاماژەیە بۆ دژایەتی کردنی دۆزی کورد لە لایەن عەرەب بەگشتی، تەنانەت بە گروپە ئیسلامیەکانیشیانەوە...

٣- لە سەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی:

لە(٢٣نیسانی٢٠٠٩) سەرۆکی لیژنەی هەرێمەکان و پارێزگاکان لە پەرلەمانی عێراقی فیدڕاڵ(هاشم تائی) دواکەوتنی چارەسەری کێشەی کەرکوکی گەڕاندەوە بۆ دەستێوەردانە نێودەوڵەتی و هەرێمیەکان، کە کێشەی کەرکوکیان ئاڵۆز کردووە.[٨٤٠] هیلتەرمانیش دەڵێت"هەموو وڵاتانی دراوسێ ڕۆڵی سلبی دەگێڕن لەم پرسەدا[٨٤١]

---

[838] - دڵشاد ئەنوەر، لیوایەك وچەندین فەوجی چەکدار دەبرێنە جەلەولا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٥٠٨)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[**] - نوێنەری نوسینگەی سەدر لەکەرکوك(شێخ رەعد ئەلسەخری) دەڵێت"مادەی١٤٠ ئێکسپایەر بووەو کەرکوك دڵی عێراقە...بۆزانیاری زیاتر لەسەر ئەم پرسە بڕوانە:
http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=241&cat=2

[***] - بەرەی تورکمانی تا ئێستا سێ جار بایکۆتی کۆبونەوەکانی ئەنجومەنی پارێزگای کردووە کە دوا بایکۆتیان ساڵێك درێژەی کێشا..بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=161&cat=2

[*] - ژمارەی هەر لیوایەك(٧٥٠)چەکداری توندڕەوە... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: دیدار لەگەڵ عەمید سەرحەد قادر (بەڕێوەبەری قەزاو ناحیەکانی کەرکوك):
http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=16718&cat=1&title=
839_http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=1111211&rnr=26&anr=31483

[٨٤٠] - ئەسوات ئەلعێراق، دەستتێوەردانی نێودەوڵەتی و هەرێمایەتی، چارەسەری کەرکوکیان دواخست، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٣١٥٥)، ٢٤نیسانی٢٠٠٩، ل١و١٤.

(پرسی مادەی١٤٠)، سەرۆکی نوێی پەرلەمانی عێراق(ئەیاد سامەڕائی) دەڵێت"وڵاتانی ئیقلیمی دەست لە دۆسیەی کەرکوك وەردەدەن"[٨٤٢]، هەروەها دکتۆر مەحمود عوسمان دەڵێت"ئەمەریکا، بەریتانیا، وڵاتانی عەرەب و تورکیا و نەتەوە یەکگرتووەکان، داوا لە کورد دەکەن کە واز لە مادەی١٤٠ بهێنن و ئەو مادەیە قابیلی جێبەجێ کردن نییە وپێویستە چاوی پێدا بخشێنرێتەوە و هەموار بکرێت"[٨٤٣]بۆ ڕوون کردنەوەی ڕۆڵی نەرێنی هەرێمی و نێودەوڵەتیەکان لە ناوچە دابڕاوەکان ورد تر لێی دەدوێین:

أ - لەسەر ئاستی هەرێمی:

وڵاتانی هەرێمی هەموو هەوڵەکانیان خستۆتەگەڕ بۆ جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠ لە چەند کەناڵێکی جیاوازەوە، چ بەفشارخستنە سەر پارت و حکومەتی هەرێم و حکومەتی عێراقی بێت، یان بە ناردنی گروپی تیرۆرستی[٨٤٤] بێ یان بە بۆردومان** و لەشکر کێشی بێت بۆ عێراق بە گشتی وناوچە دابڕاوەکان بەتایبەتی یان بەفشارکردن لە وڵاتانی هاوپەیمانان بەگشتی و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بێت بەتایبەتی، جگە لەوەی کە پێشێلی سەرجەم ماددەکانی(١)و مادەی(١٤٠)... دەستووری عێراقیان کردووە. سەرجەم بنەما هاوسێیە- تیەکانی یاسا نێودەڵەتیەکانیان پێشێل کردووە جگە لەوە کە وڵاتانی عەرەبی* خاڵەکانی(٢، ٥ ،٦) بەڵگە نامە (میثاق) کۆمکاری وڵاتانی عەرەبیان پێشێل کردووە. جگە لەوەی کە کۆمکاریش سەرپێچی خاڵی(٢و٣) تایبەتمەندیەکانی کۆمکاری عەرەبی کردووە سەبارەت بە عێراق... ** بۆیە لێرەدا هەوڵ دەدەین کە زیاتر تر لێیان بدوێین:

١- تورکیا:

بە درێژای حوکمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و پاشان بەکۆماری بوونی تورکیا هەڵوێستیان دژ بە گەلی کورد و مافەنیشتمانی و نەتەوەیییەکانی بووە چ بەبە ستنی پەیماننامە بێت لە سەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی چ بە لێدانی ڕاستەوخۆی سەربازی بزوتنەوەی گەلی کورد بێت، ئەم هەڵوێستە نەگۆڕبووە تا

---

[٨٤١] - ڕۆژنامە، یوست هڵتەرمان"حکومەتی هەرێم هەر لەسەرەتاوە خاوەنی بڕیارێکی فاشیلانە بوو سەبارەت بەکەرکوك"، پرد، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە٤٩٣، ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٩، ل١-٥.

842_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=21132&cat=2

843_http://www.moera-krg.org/kurdish/art_detail.php?art_id=3289&cat=1

[٨٤٤] - وڵاتانی هەرێمی یارمەتیەکی زۆری مادی و لۆجستی گروپە تیرۆرسیتەکان دەکەن، بەمەبەستی ڕووخاندنی عێراقی نوێ بە ڕێگای جۆراو جۆر، ئەم گروپانە لەهەوڵی بلاَو کردنەوەی ترس و نائارامی و تێکدانی باری ڕامیارین لە عێراقدا ئەویش بە هەڵگیرساندنی شەڕ لەنێوانی مەزهەبی شیعە و سوننە، لەنێوان عەرەب وکورد، لە نێوان پێکهاتە ئاینە جیاوازەکان... پاش تەقینەوەکەی ڕۆژی چوارشەمە(١٦ی ئەیلولی٢٠٠٩)بەردەم وەزارەتی دەرەوە.. بە سەدان کەس بوونە قوربانی،.نوری مالکی سوریای تاوانبار کردوو داوای پێکهێنانی گروپێکی نێودەڵەتی کرد بۆ لێکۆڵینەوە لەو تەقینەوانە... پاشتر تەقینەوەی ڕۆژی یەك شەمە ڕووی دا لە(٢٥ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٩)لە بەردەم وەزارەتی داد، سەدان کەسی تری کردە قوربانی، هۆشیار زێباری دەڵێت بەبەڵگەوە سوریا تێوەگلاوە لە تەقینەوەکانی ئەم دواییە، پاشتر تیمی لێکۆڵینەوەی نەتەوە یەکگرتوەکان بەسەرۆکایەتی(ئۆسکار فرناندز تارانکۆ)لە بەرواری(٢تشرینی دووەمی٢٠٠٩) گەیشتە بەغدا.بۆ زانیاری زیاتری بڕوانە:

أ- کوردستانی نوێ، ووردەکاری نوێ لە بارەی تەقینەوەکەی بەغدا ئاشکرا دەبێت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٥٠١١)،٢٨ی تشرینی یەکەمی٢٠٠٩،ل١و٢.

b_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15467&LinkID=67

c_http://www.dengubas.org/NewsDetailN.aspx?id=18162&LinkID=67

d_http://www.dengubas.org/NewsDetailN.aspx?id=18119&LinkID=67

** - بۆردومانەکانی ئێران و تورکیا بۆ سەر حکومەتی هەرێمی کوردستان بە ئاگارداری حکومەتی عێراقە..بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.xebat.net/article.php?id=22939

* - ووڵاتانی عەرەبیش دەزگا هەواڵگرییەکانیان لە عێراق و ناوچە دابڕاوەکان خستۆتە گەڕ و جگە لە کاری هەواڵگری، کاری تێکدەرانەش دەکەن...

** - اسعد مفرج و لجنة من الباحثين، ميثاف جامعة الدول العربية،السياسة والبلاد العربية،موسوعة عالم السياسة، عدد١٢،بدون سنة ط، نوبل-بيروت، ص٢١٨-٢٢٩.

ڕووخاندی ڕژێمی بەعسیش، وە نەبێت لە پاش پرۆسە گۆڕان لەهەڵوێستی ڕامیاری تورکیا هاتبێت[***]، بەڵکو لە پاش دروست بوونی حکومەتی فیدڕاڵ، لاوازی حکومەت و نەیاری هەندێك لە پارت و سەرکردە شیعەو سوونیەیەکان دژ بەگەلی کورد و پتەوی پەیوەندییان لەگەڵ خودی ئەمەریکا و بوونی نەتەوەیی تورکمان[****] لە ناوچە دابڕاوەکان و بەکارهێنانی هەندێك پارتی تورکمانی لە بەرژەوەندیی نەتەوەیی و ئابوری و ڕامیاری خۆی دا، توانی دەست بخاتە ناو کاروباری عێراق بە پێی پێویست کار بۆ لێدانی بەرژەوەندی گەلی کوردبکات، بە کارکردن بۆ نەگەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان... تورکیا دژایەتی کوردستانێکی سەربەخۆ یان تەنانەت خاوەن حوکمی خۆبەخۆی پایەدار دەکات لەبەر ڕەچاوکردنی ئاسایشی نەتەوەیی خۆی[٨٤٥].

ڕەجەب تەیب ئەردۆغان لە شوباتی٢٠٠٧ جگە لەوەی کە داوای دواخستنی ڕیفراندۆمی کەرکوکی کرد، ئاگاداری هێزە کوردییەکانی کرد ئەگەر بێت و بیانەوێت کۆنترۆڵی شاری کەرکوك بکەن، ئەوا دەستەوستان نابین...[٨٤٦]چوونکە تورکیا هەرگیز ڕازی نابێت بەلکاندنەوەی کەرکوك بە هەرێمی کوردستان، هیچ پێشنیارێکیش قبوڵناکات کە ببێتە هۆی لکاندنەوەی کەرکوك بە هەرێمی کوردستانەوە.[*****]

أ- لەشکرکێشی و بۆردومان:

بەپێی پرۆتۆکۆلی ساڵی١٩٨٧ی نێوان تورکیاو ڕژێمی بەعس، توکیا مافی سنوور بەزاندنی خاکی عێراقی هەبوو. بۆیە بەدرێژایی سێ دەیەی ڕابوردوو تورکیا لەشکر کێشی بۆ کوردستان کردووە، بەڵام لەشکر کێشی ساڵی٢٠٠٧و مانگی شوبات و ئازاری٢٠٠٨[*] ... بۆ فشار خستنە سەر حکومەتی هەرێمی کوردستان بووە(ڕامیاری، سەربازی، ئابوری[**]...)بەمەبەستی (داگیر کردنی چەند ناوچەیەکی کوردستان و پەکخستنی پرۆسە دەستوورییەکانی عێراق بەتایبەت جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠و دروست کردنی گرفت بۆ هەرێم تا جێ بەجێکردنی مادەی١٤٠ بخاتە پەراوێزەوە یان هیچ نەبێت سەرکردایەتی کورد هان بدات بۆ ئەوەی کە بیر لە سیناریۆی تورکی بکەنەوە بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە، دامەزراندی ناوچەیەکی سەربازی تورکی لەهەرێم تا

[***] - دژایەتی کردنی گەلی کورد لە لایەن تورکیاوە گەیشتۆتە ئاستێك کە ڕێ بەخۆیان نادەن وشەی کوردستان بە کار بهێنن، بۆ نموونە لە کۆبونەوە شاندی کوردی بە سەرۆکایەتی نێچیرڤان بارزانی و عەبدولاٌ گویل ی سەرۆکی تورکیا لە مانگی ئازاری ڕابوردوو کە لە سەر پرسی ئابوری و ڕامیاری نێوان هەردوولا بەسترا، گویل لە ڕاگەیاندنێکی ڕۆژنامەوانیدا ڕەتی کردەوە کە وشەی کوردستانی بەکار هێنابێت، بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7724&linkID=66

[****] - ڕاوێژکاری سەرۆکی تورکیا بۆناوچەی خۆرهەلاٌتی ناوەڕاست تورکمانێکی خەڵکی شاری کەرکوکە بە ناوی(ئەرشەد هورمزلی):-

http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=9613linkID=66

[٨٤٥] - (بیکەر- هاملتۆن)،ڕاپۆرتی گروپی دیراسەکردنی عێراق، و.جەمیل عەلی و هتد، چاپی یەکەم، لە بلاٌوکردنەوەکانی خەندان بۆ پەخش و وەشاندن، ساڵی٢٠٠٧، ل١٨٣.

846_ http://news.maktoob.com/article/544762/رردوغان-ي

[*****] - دیداری ڕۆژنامەی ئاسۆ لەگەڵ هیلٌتەرمان... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:

http://www.asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=376

[*] - تورکیا لەم لەشکرکێشیەدا نزیکەی دە هەزار سەرباز و هێزی تایبەت وجاشی بەکار هێنا بە پاڵپستی هێزی ئاسمانی...(٢٥) کیلۆمەتر هاتنە ناو خاکی هەرێمی کوردستانەوە ئەم هێرشە بەیارمەتی هەوالگری ئەمەریکاو یارمەتی لۆجستی ئیسرائیل و ڕەزامەندی مالکی بووە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فەرەیدون ئەحمە، بەهێزێکی دە هەزار سەربازیەوە، تورکیا سنوورەکانی هەرێمی کوردستانی بەزاند، ڕۆژنامەی هاولاٌتی، ژمارە(٣٩٩)، ٢٤شوباتی٢٠٠٨، ل٤.

[**] - تورکیا بە نزیکەی(١٢٠٠)کۆمپانیا و(٥٠٠٠٠)دەستی کارو(٦)ملیاردۆلار لە هەرێمی کوردستان وەبەرهێنان دەکەن...(٧٥٪)ی ئەو کۆمپانیایانە سەر بە حزبی بزوتنەوەی نەتەوەیی تورك(mhp)ی توندڕەون... بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ئەلکوردیە نیوز، تورکە توندڕەوەکان کوردستانی عێراق بنیاتدەنێنەوە، ڕۆژنامەی هاولاٌتی، ژمارە(٥١٣)، ٥نیسانی٢٠٠٩، ل٥. وەرگیراوە لە سایتی ئەلکوردییە نیوز.

بە ناوی پشتێنەی ئەمنی کار بۆ جێ بەجێکردنی ئەجنداى ئەنکەرە بکات لە کوردستان و ڕێگرتن لە فراوان بوون و پەرەسەندنی کارو چالاکی و دەستەکەوتە ئابوری و سیاسی و ستراتیجیەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بەتایبەت پیشەسازی و بەرهەمهێنانی بواری نەوت و کەم کردنەوە و لاواز کردنی ڕۆڵی کورد لە ناوەند ، پیشان دانی هێز بە ڕووی وڵاتانی ناوچەکەو ناچار کردنی ئەمەریکا بۆ پێدانی ڕۆڵی زیاتری تورکیا لە خۆرهەڵاتی ناوەراست و ڕێگرتن لە دابەش بوونی عێراق...[٨٤٧] تا ئێستاش تورکیا هەر بەردەوامە لە بۆردوومان کردنی ناوچە سنوورییەکانی هەرێمی کوردستان، تەنها لە سێ مانگی یەکەمی ساڵی٢٠٠٩ تورکیا(٢٥)هێرشی ئاسمانی و تۆپبارانی کردۆتە سەر ناوچە سنوورییەکانی هەرێمی کوردستان.[٨٤٨] ئەمەو جگە لەوەی بە پێی ڕاپۆرتی نێردەی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بۆ ناوچەکە کە هێزە سەربازیەکانی تورکیا چەکی قەدەغەکراوی جیهانیشی بە کارهێناوە لە بۆردوومانەکانیدا[٨٤٩]، بڕوانە خشتەی ژمارە(٥١)، جگە لەوەی کە تورکیا نزیکەی (١٣)بنکەی سەربازی و(٣٢٣٥)ئەفسەرو سیخوڕو جەندرمەی تورك لە کوردستاندا هەیە..[٨٥٠]

خشتەی ژمارە(٥١)

خشتەی بۆردومان*(دەست درێژی) تورکیا بۆ سەر هەرێم لە ساڵی ٢٠٠٧******

کا.دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	ئایار	حوزەیران	تەمووز	ئاب	ئەیلول	ت. یەکەم	ت. دووەم	ت. یەکەم
-	٥	٦	١٠	١٥	١٦	٢٦	١٣	٦	٢٠	٢٢	٣٠

ب- ڕامیاری:

١ - بۆنموونە تورکیا لە پاش ڕزگارکردنی عێراق کەوتە یارمەتی دانی پارتە تورکمانییەکان(هەندێك بەرەی تورکمانی بە شوعبەی ئیستخباراتی تورکیا لە عێراق دا ناو دەبەن)* و بەکارهێنانی لە دژی خواستەکانی گەلی کورد، لەم بوارەشدا یارمەتیەکی زۆری ئەم پارتانەی داوە چ بەدروست کردن و پێدانی پارەو پول بێت یان چ بە بەخشینی چەك و تەقەمەنی بێت یان بە مەشقی سەربازی و دروست کردنی ڕایەڵەی ڕامیاری و هەواڵگری و سەربازی لەنێوانیاندا، ئەم گروپانە بە ئاشکرا دژایەتی خۆیان بۆ گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان ڕادەگەیەنن، نەك ئەوە تورکیا کاری ڕاهێنانی بە ئەندامانی ئەو گروپانە کردووە بۆ ئەنجام دانی کاری تیرۆرستی.

---

[٨٤٧] - ڕێکخراوی هەنگاو، پەلامارەکانی سوپای تورکیا بۆ سەر هەرێمی کوردستان، کۆمپانیای شادی بۆچامەنی هونەری، بەبێ ساڵی چاپ، ل٥١.

848_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=8191&LinkID=66

[٨٤٩] - تایبەت، لە هەرێمی کوردستان١٣ بنکەی سەربازی و ٣٢٣٥ئەفسەر و سیخورو جەندرمەی تورك هەن، گۆڤاری لیڤین، ژمارە ٧١ ، ١٥ی تەموزی٢٠٠٨، ل٤-٥.

[٨٥٠] - هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤-٥.

*** - هەموو جۆرە دەست درێژیەکی(تۆپ باران و موشەك باران و بوردومانی تەیارە و ئاسمان بەزاندن و سنوور بەزاندن...) دەگرێتەوە ئەمەش پێشێلکاریە بەرامبەر بەپەیمانی نەتەوەییەکگرتووەکان و ڕێکەوتننامەی ساڵی١٩٢٨، و پێشێلکاری خاڵەکانی کۆنگرەی لاهای١٨٩٩، و پێشێلکاری چوار ڕێکەوتننامەکەی جینێف ی ساڵی١٩٤٩، و پێشێلکردنی مادەی٢٤و ٢٥ لاهای ساڵی١٩٠٧... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: - ڕێکخراوی هەنگاو، پەلامارەکانی سووپای تورکیا بۆ سەر هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٧-٦٨.

**** - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٩-٣٣.

* - تورکیا دەیەوێت هەرێمی کوردستان بخاتە ژێر هەژمونی خۆی بە ڕێگای جۆراوجۆر بۆ نموونە، دەیەوێت لە ڕێگای بەرەی تورکمانی هەموو ئەو ئەمانجانە بەدەست بێنێت، جگە لەوەی کە تورکەکان دەیانەوێت لۆبیەکی گەورە دروست بکەن لە ناو عەرەبە شۆڤێنییەکان و خەڵکانێکی زۆریان بە پارە کڕیوە و لە هەوڵی بەپارێزگاری کردنی دوزخورماتوو تەلەعفەردان تا لەگەڵ کەرکوك بتوانن هەرێمێکی پێ دروست بکەن... جگە لەوەی پارتی عەدالە و تەنمیە لە ڕێ پتەوکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ هەندێك لە پارتە ئیسلامیەکان دەیەوێت بگەنە پەرلەمانی کوردستان. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هاوڕێ کەریمی، "تورکیا هەر شوێنێك داگیربکات ناچێتە دەرەوە، ئەوە بڕیارێکی تایبەتی مەجلیسی ئەمنی عەسکەری تورکیایە"،ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٩٩)، ٢٤شوباتی٢٠٠٨، ل٥.

٢ - ئەحمەد ئۆغلۆی[**] گەورە ڕاوێـژکاری سـەرۆك وەزیرانـی تورکیـا بـۆ کـارو بـاری دەرەوە، ڕیفرانـدۆمی بــە"هۆکارێکی زۆر ترســناك"ناو بــرد، ســەبارەت بــە ئــەنجامی هەوڵــەکانی وڵاتەکەیشــی بــۆ پەکخســتنی جێبەجێکردنی ماددەی(١٤٠)ی دەستووری عێراق دەڵێت"مادەی١٤٠بۆمبێك دروستکراو درایە دەست عێراقییەکان، بەڵام خۆشبەختانە لەگەڵ ئەمەریکاو هاوپەیمانانی دیکە توانیمان ڕیفراندۆم دوابخەین"[٨٥١].

٣- لـەمانگی ئـازاری ڕابـووردوو تورکیـا و ئەمــەریکا لـە ئەسـتەمبوڵ لەگـەڵ گروپـە چـەکدارە یاخیـە عێراقییــەکان دا کۆبوونەتــەوە، هۆشــیار زێبــاری دەڵێت"ئــەو کۆبوونەوەیــە شــۆك بــوو بــۆ حکومــەتی عێراقی..."[٨٥٢]ئەمەش بە مانـای پتـەوی پەیوەنـدیی نێوان تورکیـا و گروپـە یاخییەکانـە دێت کـە دەسـتیان بـە خوێنی ڕۆڵەکانی عێراق سورە، لە ناویشیدا ڕۆڵەکانی ناوچە دابڕاوەکان.

٢- کۆماری ئیسلامی ئێران:

ئێران پەیوەندییەکی بـەهێزی هـەبوو لـە گـەڵ پارتـە نـەیارەکانی ڕژێمـی پێشوو، پـاش ڕووخـانی ڕژێمـی بەعس،ئێران بەهۆی ئەو هێزە عێراقییانەوە توانی هـەژمونی ڕامیـاری و سـەربازی. خـۆی بسـەپێنێت بـە سـەر حکومەت و تەواوی دامـەزراوەکانی عێراقـدا. بـۆ نموونـە میسـال ئالوسـی سـەرۆکی پـارتی ئومـە دەڵێت"حەسـەن کازمی قومی باڵوێزی ئێران لە بەغدا بە ملیۆنان دیناری خستۆتە بەردەسم و چانسێکی زۆری پێداوم بە پێدانی پۆسـتی بـەرز لـە حکومـەتی عێراقیـدا لـە بەرامبـەر هاوکـاری کردنـی حکومـەتی تارانـدا، هـەروەها پشـتگیری لـە ئەمەریکییەکان دەکات کە دەڵێن ئێران بەرتیلی داوە بە ئەندام پەرلـەمانی ئەنجومـەنی نیشـتمانی عێـراق.[٨٥٣] بـە گشـتی دەتـوانین کاریگـەریی نـەرێنی کۆمـاری ئیسـلامی ئێـران لەسـەر ناوچـەدابڕاوەکان لـەم خاڵانــەدا ڕوون بکەینەوە:

أ- لە سەر ئاستی کۆماری ئیسلامی ئێران:

مەنوچـەهر موتـەکی وەزیـری دەرەوەی ئێـران لـە کـۆنگرەی وەزیرانـی دەرەوەی وڵاتـانی دراوسـێی عێـراق لـە ئەستەمبوڵ لە ساڵی٢٠٠٧ دا سەبارەت بەکەرکوك وتی" پێویستە مادەدەی١٤٠ی دەستووری عێراق بۆ ماوەی دوو ساڵ دوابخرێت"[*].

ب- پارت وحکومەت:

گومانی تێدانییە زۆربەی پارتە شیعییەکان پەیوەندییەکی توند و تۆڵیان لەگەڵ کۆماری ئیسـلامی ئێـران دا هەیە، چوونکە زۆرێك لە پارتە ئۆپۆزسیۆنەکانی حکومەتی عێراقی جگە لەوەی کە لە ئێرانەوە درێژەیان بـە بەخەبات دەدا دژی ڕژێم، یارمەتی و کۆمەکی سەربازی و ئابوری...یان لـە کۆمـاری ئیسـلامی ئێـران وەردەگـرت،

[**] - ئێستا وەزیری دەرەوەیە.

[٨٥١] - هێمن لهۆنی،"بەهاوکاری ئەمریکا توانیمان ڕیفراندۆمی کەرکوك دوا بخەین"، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ، ژمارە(٣١٠)، ٢٢ئەیلولی٢٠٠٨، ل١.
http://www.pukmedia.com/News/24-17-2119/news15.html_978
852_http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=12618&cat=2

[*] - دوای ئەو لێدوانەی موتـەکی، دکتـۆر بەرهـەم جێگری سـەرۆك وەزیرانـی عێـراق وەڵامـی موتـەکی دایـەوە و لـە لێدوانێکیـدا ڕایگـەیان: ئایـندەی کـەرکوك عێراقییەکان دیاری دەکەن بە پێی دەستور و بۆ هیچ لایەك نیە خۆی تێهەڵقورتێنێت، لەبەر ئەوەی ئەوە کێشەیەکی عێراقیە و ئەو لێدوانـە دەست وەردانـە لە کارو باری عێراق و خزمەتی پەیوەندیی نێوان عێراق و ئێران ناکان. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
a_ http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=14&smap=11111111 &rnr=81&anr=21211
b_ http://www.sotaliraq.com/iraqnews.php?id=792

بۆیه شتێکی سروشتییه که کۆماری ئیسلامی ئێران فشار لەو پارت و گروپانه بکەن بۆ دژایەتی کردنی گەڕانەوە ناوچه دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان، تاکو هەرێمە دەوڵەمەندەکان بە نەوت نەکەونە ژێرکۆنترۆڵی هەرێمی کوردستانەوە کە بناغەیەکی بەهێز دەبێت لە دروست کردن و بەڕێوەبردنی دەوڵەتی کوردی. بۆ نموونە ئێران فشاری لە لیستی ئیئتیلاف کردووە کە نابێت یاسای هەڵبژاردنەکان(ئەنجومەنی پارێزگاکان)و بڕگەی تایبەت بە کەرکوك لە بەرژەوەندیی کورد پەسەند بکرێت[854]. بێگومان ئەوانیش دژی هەموو جۆرە جوداخوازی یەکی گەلی کوردن، بەمەبەستی بەردەوامی دان بە سەرکوت کردن و چەوساندنەوەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی خۆی، هێزی بەدر و سوپای مەهدی ڕاستەخۆ لەلایەن هێزی پاسداران و سوپای قودسەوە مەشقیان لەناو ئێران دا پێ دەکرێت و تازەترین چەکی پێشکەوتوویان پێ دەدرێ، جگە لە بلاوە پێکردنی تۆڕێکی فراوانی هەواڵ گری ئێرانی لە عێراقدا. لە ساڵی٢٠٠٥سەرکردەی دێرینی سوپای بەدر بوو بە وەزیری ناوخۆ لە حکومەتەکەی ئیبراهیم جەعفەریدا، لە ژێر دەسەڵاتی بەیان جەبردا وەزارەت بڕێکی زۆری هێزەکانی لەوانەش پۆلیس ئاخنران لە پلە دارانی سوپای بەدر لە پلەکانی سەرەوەدا سوپای مەهدی وەك دەرەجەدار و پلە ناوەندییەکان،[855] جگە لەوەی کە ئێران بۆ بەدی هاتنی بەرژەوەندییەکانی هەرگیز مەزهەبی لە بەرچاو نەگرتووە، بۆ نموونە: ئێران بەشێوەیەکی زۆر فراوان یارمەتی هەمەجۆری** چەکدارەکانی قاعیدە دەدا لە پارێزگای دیالە جگە لە گروپی کوردی ئەنسارولئیسلام...[856] جگە لەوەی کە لە ڕۆژی(٤ی ئابی٢٠٠٧)دەست گیرا بە سەرچەندین جۆر لە چەك و تەقەمەنی ئێرانی لە پارێزگای کەرکوك[857]، ئێران لە ساڵی٢٠٠٨ چەند ڕێنماییەکی ئاراستەی ئەو پارتە عێراقییانە کردووە کە لایەنگری تاران بۆ دارشتنی پلانێك بەمەبەستی سنووردار کردنی دەسەڵاتی کورد لە بەغداد و بچووککردنەوەی قەوارەی کورد لە عێراقدا، هەروەك جەخت لە سەر ئەوەش کراوەتەوە نابێت کارێك بکرێت کە هاوپەیمانی کوردستان لە حکومەتی عێراق بچێتە دەرەوە، بەلاّم پێویستە مانەوەیان بەشێوەیەك بێت کە بەتەواوی لە ژێرچەکوشی لیستی ئیئتلافدا بن و گوێ ڕایەڵی فەرمانەکانی ئیئتلاف بن...[858]

هەموو هەوڵەکانی ئێران بۆ تێکدانی باری ئاسایشی عێراق و بەرەو پێشچوونی پرۆسەی ڕامیاری بووە لە وڵاتدا، بەمەبەستی شکست پێهێنانی هەوڵەکان ئەمەریکا بۆ سەرلەنوێ بنیاتنانەوەی عێراقێکی فیدراڵ، لەبەر کۆمەڵێك هۆکاری جۆراوجۆر، بەلاّم ناردنی گروپی تیرۆرستی بۆناوچە دابڕاوەکان بووە هۆی:

١ - ئاسایی نەکردنەوەی گۆڕانە دیمۆگرافیەکانی ڕژێمی پێشوو، ئەمەش بەواتای درێژە پێدانی نەهامەتییەکانی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان و درێژە دان بەپرۆسەی ڕاگواستن و کۆچ پێکردنی ڕژێمی بەعس دێت، ئەمەش کاریگەرییەکی تری خراپیشی ئەبێت لە کەم کردنەوە دەنگی لیستە کوردیەکان، لەو ناوچانە لە هەڵبژاردنەکاندا.

---

[854] - تایبەت گۆڤاری لڤین، ئێران لە پشتی سیناریۆکانی چارەنووسی کەرکوکەوەیە، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٣)،سەرچاوەی پێشوو، ل٣٥.

855_http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=169&cat=

** - دەیان بار لە مین و موشەك وتەقەمەنی لە سنووری پارێزگای دیالە بەتایبەت خانەقین دەستی بەسەرداگیراوە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
http://wna-news.com/inanews/news.php?item.21131.1

[856] - هاولاّتی، ئێران، هاوکاری چەکدارانی قاعیدە دەکات لە باقوبە، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٣٤١)، ٢٩تەمووزی٢٠٠٧، ل١. ب - (بیکەر- هاملتۆن)، ڕاپۆرتی گروپی دیراسەکردنی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٣.

[857] - ڕووداوی مانگانەی ساڵی٢٠٠٧ی ناوەندی ڕێکەوتن و هاوبەشی(pjcc)، ڕاپۆرتی بلاّونەکراوە، بەبێ ژمارە ل.

[858] - ڕۆژنامەی خەبات، ئێران داوا لە پارتە عێراقییەکانی لایەنگری دەکات، دەسەلاّتی کورد لە بەغدا سنوورداربکە، ژمارە(٢٩٥٩)،٢ی ئەیلولی٢٠٠٨، ل١و١٢.وەرگیراوە لە: ئاژەنسەکان.

٢ - جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠ بەمانای ناڕاستەوخۆ هاندانی بەغدا و هەولێر بۆ قووڵکردنەوەی ململانێکان وئاڵۆز بوونی ڕەوشی ڕامیاری عێراق دێت.

٣ - جگە لەوەی کە چەندین جاریش پاسدارانی ئێران سنووریان بەزاندووە و بەقوڵایی چەند کیلۆمەترێك هاتوونەتە ناو خاکی هەرێم.* وتە بێژی هێزەکانی پاسەوانی سنووری دیالە ئاشکرای کرد کە پاسدارەکانی ئێران لە ناوچەی مەندەلیەوە چەند کیلۆمەترێك هاتوونەتە ناو خاکی هەرێمی کوردستانەوە و سێ مەخفەری هێزەکانی پاسەوانی سنووری دیالە یان کۆنترۆڵ کردوەو تێیدا جێگیربوون.**

ت- تۆپ باران کردنی ناوچە سنوورییەکان:

کۆماری ئیسلامی ئێرانیش هەمان تەکتیکی ڕامیاری تورکیای پەیرەو کرد بە جۆرێك ڕێکەوتنی دوولایەنە هەبووە لە بۆردومانی هەرێمی کوردستان وەك لە بۆردومانەکانی ساڵانی٢٠٠٨-٢٠٠٩...

پ- لەسەر ئاستی هەرێمی:

لەسەر ئاستی هەرێمی هەمیشە لە کارکردندا بووە لەگەڵ وڵاتانی تری هەرێمی بەتایبەت سوریا و تورکیا .. بەمەبەستی دووپات کردنەوەی نەیارییان بۆ نەگەیشتنی گەلی کورد بە مافە زەوت کراوەکانی خۆی.

٣- لەسەر ئاستی وڵاتانی عەرەبی:

کۆمکاری عەرەبی هەمیشە چاوی لە هەموو کارەسات و مەینەتیەکانی گەلی کورد داخستووەو. لەدوای پرۆسەی ڕزگاری عێراقیشەوە درێژەیان بەو هەڵوێستەیان داوە، بۆ نموونە لە کۆبوونەوەی کۆمکاری عەرەبی لە قەتەر دژی بەشداری سەرۆك کۆماری(جەلال تاڵەبانی)بوون لەبەر ئەوەی کوردە![859] لە کاتێکدا سەرۆك کۆمار بەرپرسیاری یەکەمە لە داڕشتنی سیاسەتی دەرەوە و نوێنەرایەتیکردنی عێراق لەناوەندە نێودەوڵەتییەکان.[860] بەعسیەکان یارمەتی هەمەجۆر لە وڵاتی میسر وسعودیەوە وەردەگرن...[861]جگە لەوەی کە سعودیە تەقەمەنی ناردوە بۆ کەرکوك بۆ ئەنجام دانی کاری تیرۆرستی*، کۆماری سوریاش لەو وڵاتانە بەدەر نەبووە بۆ دژایەتی کردنی گەلی کورد بۆ نموونە سوریا بە هاندان و بەکرێ گرتنی هۆزە عەرەبەکان لە ناوچە دابڕاوەکان، دژایەتی گەلی کورد دەکات، مانگانە بە بڕی(٥)ملیۆن دینار بۆ هەر سەرۆك هۆزێك لە ناوچەکانی جەلەولا و سەعدیە دەنێرێت بۆ ئەوەی دژایەتی کورد بکەن،[862]جگە لە مەشق پێ کردن و ناردنی گروپە تیرۆرستەکانی وڵاتانی تری عەرەبی بۆ ناو خاکی عێراق،[863]سەرەڕای ئەوەی هەندێك لە کارە تیرۆرستییەکان لە شارەکەدا لە لایەن

---

* - دڵشاد ئەنوەر، ئێران لە مەندەلییەوە چەند کیلۆمەترێك خاکی هەرێمی بەزاندووە، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٧٩) ،١٢ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٧، ل١.

** - بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هاتنە ناوەوەی ئێران لە سنووری پارێزگای دیالەوە بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١.

[859] - کۆمکاری عەرەبی لە٢٢وڵات پێکهاتوە، ساڵانە لەیەکێك لەوڵاتە عەرەبیەکان ئەم لوتکەیە دەبەسترێت، هەر ساڵە وڵاتێك(وڵاتی خانەخۆێ)دەبێتە سەرۆکی، گۆنگرەی ئەم ساڵ لە٣٠- ٣١ی ئازاری٢٠٠٩ لە دۆحە بەسترا.. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە :

http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3311

861_http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=37823 &linkID=126

[861] - هاوڵاتی ، میسرو سعودیە پاڵپشتی حزبی بەعس دەکەن سەردانی وەفدێکی بەعسیش بۆ کوردستان دوا کەوت، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٤١)، ٢٩تەمووزی٢٠٠٧، ل١-٢.

* - ئاماری قوربانیانی بەڕێوەبەرێتی پارێزگای کەرکوك بۆ ساڵی٢٠٠٧.

862_http://www.hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=3315 &linkID=7894

[863] - (بیکەر-هاملتۆن)، ڕاپۆرتی گروپی دیراسەکردنی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٣-١٨٤.

سوریەکانەوە ئەنجام دەدرێت[**] و برایمەر سەبارەت بە سوریا دەڵێت"ئەوانە خەڵکی خۆکوژی سعودیەو یەمەن و میسرو باکووری ئەفەریقایان ڕێکخستووە"[٨٦٤].

ب- لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی:

ئەمەریکا و هەر وڵاتێکی تری داگیرکەر ئامانجی درێژە پێدانی بەرژەوەندییە ئابوری و ڕامیاری و سەربازییەکانە، داگیر کردنی عێراق لە لایەن ئەمەریکاوە، بۆ بەدەست خستن و پاراستنی ئەو بەرژەوەندییانەبوو، ڕادەی هاوپەیمانی و پەیوەندییە ڕامیاری و سەربازییەکانی ئەمەریکا لەگەڵ وڵات و لایەنی بەرامبەر دەوەستێتە سەر برِو ماوەی بەرژەوەندییەکانی بۆ پاراستنی ئەم بەرژەوەندییانە هەموو ڕامیارییەك دەگرێتە بەر، بۆ نموونە: وەك پیشەی هەمیشەیی ئەمەریکا ویستویەتی سازش بە دۆستەکانی بکات لەبەرامبەر دوژمنەکانی، پیتەر گالبریس دەڵێت" ویلایەتە یەکگرتووەکان بەردەوام خراپەی بەرامبەر بە دۆستەکانی لە عێراق دەکرد لە هەوڵێکی نائۆمێدانەدا بۆ ڕازی کردنی دوژمنەکانی"[٨٦٥]، بۆ نموونە گروپی کرایسس گروپ پێ ی وایە" کە پەیوەندییەکانی کورد لە ساڵی٢٠٠٣جیاوازە لە پەیوەندی ساڵی٢٠٠٧، واتە ئەمەریکا کەوتۆتە ڕووبەڕوو بونەوەیەکی سیاسیانە لەگەڵ حکومەتی هەرێمی کوردستان، بۆ نموونە کەرکوك و موسڵ و دیالە"[***]، جگە لەوەی لە ڕێکەوتنی کشانەوەی هێزەکانی نێوان ئەمەریکاو عێراق هاوشێوەی ڕێکەوتنەکانی نێوان دەوڵەتی عێراق- بەریتانیایە و هیچ ئاماژەیەك بە ناو بۆ ماف و بەرژەوەندییەکانی کوردیش نەکراوە.

بەهۆی فشارەکانی ئەمەریکا و پەیوەندییە تەلەفۆنەکانی ئۆباما و بایدنەوە بوو لە سەر سەرۆك کۆمار و سەرۆکی هەرێم، بۆ تێ پەڕاندنی یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی نوێنەران، لە کاتێکدا کۆشکی سپی پشتگیری لە مادەی١٤٠ دەکات، پشتگیری خۆشی بۆمادەی١٤٢ی دەستوریش دەردەبڕێت، دەشێت هەر بەو مادە دەستوریە، مادەی١٤٠ پێ لە ناو ببرێت. دەپرسین، لە ماوەی(٤)ساڵی ڕابووردوو ئەمەریکا بۆ کاری بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠نەکرد؟ ئەگەر وەك ڕابوردوو پشتگیری لە جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ بکات، ئەوا بە مانای هاندانی حکومەتی ئایندەی عێراق(حکومەت، پارت...)و وڵاتانی تری هەرێمی دێت بۆ پشت کردنە ماددەکەو دژایەتی کردنی مافە نیشتمانی کوردستانییەکانی گەلی کورد[*]...

١ - لیژنەی لێکۆڵینەوەی عێراق[٨٦٦] (Iraq Study Group)یان(لیژنەی بیکەر- هاملتۆن)[**]:

[**] - تیرۆرستێکی سوری لە ڕۆژی(١مایسی٢٠٠٩)بەپشتێنێکی بۆم ڕێژکراوەوە دەست گیرکرا ، بەنیاز بوو لە مزگەوتێکی حوسەینییەدا خۆی بتەقێنێتەوە. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: خەیام کاوە، توانا حەمەنوری، بەر لەخۆ تەقاندنەوەی، تیرۆرستێك بە پشتێنێکی بۆمبڕێژکراو دەستگیر دەکرێت، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٦٣) ،٣ مایسی٢٠٠٩، ل٤.

864_http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3641

[٨٦٥] - پیتەرگالبریس، کۆتایی عێراق، و. لەعەرەبیەوە: سەرچاوەی پێشوو،ل٢٧٥.

[***] - کرایسس گروپ(گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی)گروپێکی ناحکومەی نێودەوڵەتیە ، ئیڤان گارێر سەرۆکی گروپەکەیە، کۆرنۆنیك جێگریەتی، یۆست هیلتەر مانیش جێگری نوسەری گروپەکەیە، کاردەکات بۆ نەهێشتنی قەیران و کێشە لەو ناوچانەی کە ناکۆکیان تێدایە... بۆزانیاری زیاتر، بڕوانە:
http://www.asoxandan.com/Direjeraport.asp?Babet=Raport&Jimare=1338

[*] - بۆ بینینی دەقی ڕاگەیاندنەکەی واشنتۆن بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٦).

[٨٦٦]- ئەم لیژنەیە لە لایەن کۆنگرێسی ئەمەیکاوە دروست کرا لە(١٥ی ئازاری٢٠٠٦)لە چەند ئەندامێکی پەرلەمانی سەر بە هەردوو پارتی(کۆماری و دیموکرات)بەمەبەستی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی بارودۆخی عێراق، و پێشکەش کردنی ڕاپۆرتێك لە کۆتایی ساڵ، بەمەبەستی دۆزینەوەی ڕێگە چارەیەك بۆ ئەو گرفتانەی کە توشی عێراق هاتبوو، پێشی دەوترێت لیژنەی بیکەر- هاملتۆن: لەبەر ئەوەی ئەم لیژنەیە لە جیمس بیکەر و لی هاملتۆن و چەند کەسێکی تر پێکهاتبوو... بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:
http://www.marafea.org/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=12699

[**] - جیمس بیکەر: لەپارتی کۆماریە، لەسەردەمی بوشی باوك دا وەزیری دەرەوە بووە ، پێشتریش سەرۆکی دەزگای کۆشکی سپی بووە لەسەردەمی ڕۆناڵد ڕیگان دا. لی هاملتۆن: لە٢٠ی نیسانی١٩٣١ لە دایك بووە ولە پارتی دیموکراتییە، لیژنەی لێکۆڵینەوە بووە لە ڕووداوی١١ی سێپتەمبەر، تاساڵی١٩٩٩ کاری کردووە لەپەرلەمان واتە بۆ ماوەی٣٤ ساڵ. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:-

لیژنەی بیکەر- هاملتۆن پاش ئەوەی کە توێژینەوەیان(The Iraq Study Group Report)کرد لە بارودۆخی عێراق، لیژنەکە(٧٩)ڕاسپاردەیان دا بە حکومەتی ئەمەریکا بەمەبەستی بەرەو پێش بردنی پرۆسەی ئاسایشی عێراق و خۆرهەلاتی ناوەڕاست، بەلام بۆ کوردەکان ڕاچەنین بوو لە خەوی شیرین و لەو هیوا زۆرەی کە بە ئەمەریکا یان هەلچنیبوو، سەرەڕای ئەوەی کە لیژنەکە سەردانی کوردستانیان نەکرد کۆمەلێك پێشنیاریان کرد دژی دەستووری عێراق و مادەی١٤٠و خواستەکانی گەلی کورد بوو، لە ڕاسپاردەی(٢)دا داوای بەشداری پێکردن و ڕۆلگێرانی ولاتانی هەرێمی لە یەك پارچەیی خاکی عێراق و دەستگیرۆکردنی عێراق بۆ گەیشتن بە ڕێکەوتنێکی فرە لایەنە لە سەر کەرکوك دەکەن؟!.. کە ئەمە پێچەوانەی مادەی(١)ی دەستووری عێراقە، ڕاسپاردەی(٢٨)داوای بە ناوەندی کردنی کەرتی نەوت کراوە!!! ئەمەش پێچەوانەی بەندەکانی مادەی(١٤١)ە، هەروەها لە ڕاسپاردەی(٣٠)کەرکوکیان بە بەرمیلە باروت چواندووە داوای ئەنجام نەدان و داواخستنی ڕیفراندۆمیان کردووە لە سالی٢٠٠٧ ، تا بەرمیلە باروتەکە نەتەقێتەوە جگە لەوەی داوای بەنێودەولەتی کردنی کێشەی کەرکوکیان کردووە ئەمەش پێچەوانەی مادەی(١٤٠)ی دەستووری عێراقە، لە ڕاسپاردەی(٣٢)دا ئێزیدی یەکانیان لە کورد دابڕیوە. لە ڕاسپاردەی(٣٥)دا داوا لەئەمەریکا دەکەن کە گروپە یاخییەکان بگەڕێننەوە ناو حکومەت وەك سەدرو سەرکردەی میلیشیاکان ویاخی بووەکان کەمەبەستی بەعسیەکانە، کە ئەمەش پێچەوانەی مادەی(١٣٥)ە، هەروەها لە پێشەکی بەشی هێزەکان و سوپا داوای زیاد کردنی هێزەکانی ئەمەریکا کراوە.[٨٦٧]

ب- لەسەر ئاستی عێراق و هەرێم:

١- ژەنەڕال ئۆدێرنۆی فەرماندەی سوپای ئەمەریکا لە عێراق دەلێت"بوونی هێزەکانی پێشمەرگە لە ناوچە جێناکۆکەکان بەتایبەت کەرکوك وموسل نایاساییە وپێویستە لە نێوان حکومەتی هەرێم وبەغدادا یەکلایی بکرێتەوە،[٨٦٨]ئەمە لە کاتێکدایە کە ڕێکەوتنی نێوان بەغدا و هەولێر لە سەر ئەم پرسە هەیە و ئۆدێرنۆ خۆی بێ ئاگا دەکات لەم ڕێکەوتنە.

٢- هەلۆیستی ئەمەریکا لە سەر پرسی مادەی١٤٠ و کەرکوك وەك بەشێك لە ناوچە دابڕاوەکان، هەلۆیستێکی دلخۆش کەرنیە، بۆ نموونە ئەم نەرێنی هەلۆیستە لە هەلۆیستی کەسایەتییەکی سیاسی وەك هاوارد کیگنی کونسولی ئەمەریکا لە کەرکوك ڕەنگ دەداتەوە بۆ نموونە، کیگن دەلێت"مادەی٢٤ی یاسای هەلبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان چوارچێوەیەکی یاسایی هەیە، جگە لەوەك کە دەلێت ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوك دەستووری نییە، هەروەها دەلێت دەبێت هەموو کەسێك لە ژێردەستوردا بێت و بەشێوەیەکی یەکسان مافی خۆی وەربگرێت، دەبێت کورد کیبریائی خۆی بیربچێتەوە، و سەیری ئەوە نەکات ژمارەی چەندە، (مەبەستی شەرعیەت دانە بەمادەی٢٤ی یاسای پارێزگاکانی کودەتای٢٢ی تەمووز). هەروەها دەلێت هەموو کات ئەمەریکا پشتگیری لە دەستور دەکات بەلام ئەگەر بەرژەوەندی ویست و ئارەزووی خەلك شتێکی تری بوێت یاخود ئامانجێکی تری هەبێت، ئەوە بە تەئکید ئەمەریکا پشتگیری لە ڕەغبەت و ویستی ئەو خەلکە دەکات (مەبەستی ئەوەیە ئەگەر نەتەوەکانی تر هەر داوایەکیان هەبێت، ئەگەر پێچەوانەی دەستووریش بێت ئەوا بۆیان جێ بە جێ دەکات.."[٨٦٩]، ئەمەش پێشێل کردنی سەروەری عێراق و دەستورەکەیەتی.

---

http://www.marafea.org/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=12699 سەرچاوەی پێشوو

[٨٦٧]- (بیکەر- هاملتۆن)، ڕاپۆرتی گروپی دیراسەکردنی عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٨-٣٠٤.

[٨٦٨] - فەلاح نەجم، وەزیری پێشمەرگە وەلامی ئۆدێرنۆ دەداتەوە، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ، ژمارە(٤٣٩)، لە٢٩ئازاری٢٠٠٩، ل١.

869_http://asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=359

٣- ئەدمیراڵ مایکڵ مۆڵنی فەرماندەی دەستەی ئەرکانی ئەمەریکا لە سەردانێکی دا بۆشاری کەرکوک لە١٣ی تەمووزی٢٠٠٩دا، ڕایگەیاند واشنتۆن هیچ چارەسەرێکی پێ نییە بۆ کەرکوك، چارەسەری کێشەکانی بە دانیشتوانەکەی سپارد لە کاتێکدا کە ئەمەریکییەکان چوونە بۆسنەوە. ئایندەی ڕامیاری بۆسنەیان بە گروپە ڕکەبەرەکان نەسپارد، بەڵکو سەرۆك کلێنتۆن وتوێژی ئاشتی دایتۆنی ساز کردو ڕیچارد هۆڵبرۆکیش ڕێکەوتنەکەی بەئەنجام گەیاند هەتا ئەمڕۆش بەردەوامە، [٨٧٠]ئەی بۆ ئەمەریکا بەم هەنگاوە هەڵنەستا لە کەرکوك؟!.

ت - کرایسز گروپ(International Crisis Group):

هەندێك لە ڕاپۆرت و توێژینەوەکانی پەیمانگاو زانکۆو دامەزراوەکانی تری توێژینەوەی جیهانی ڕۆڵێکی خراپیان هەبوو لە تیژکردنی ئەو لایەنانەی کە دژایەتی مافەکانی گەلی کورد دەکەن، بۆ نموونە لە (١٩نیسانی٢٠٠٧)کە بەفەرمی زیاد لە(٧)مانگی مابوو بۆ کۆتایی هاتنی ماوەی دیاری کراوی جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ پێشنیار دەکات کە بە"دۆزینەوەی بەدیلی١٤٠یان کەرکوك بکرێتە هەرێمێکی سەربەخۆ"[٨٧١]...ئەمش پێچەوانەی مادەی(١٤٠)ی دەستووری عێراقە. جگە لەوەی کە هیلتەرمان لە ئایاری٢٠٠٧دەڵێت:"بەئەنجام گەیاندنی ڕیفراندۆم لە٢٠٠٧ دا، میتۆدێکی گونجاو نییە، هەروەها چارەسەر نییە بۆ دیاری کردنی سنووری هەرێم، بەڵکو دەبێتە هۆی توند و تیژی زیاتر، دوا جار بۆ شەڕی ناوخۆ سەر دەکێشێت"[٨٧٢]. هەروەها لە ڕاپۆرتێکی دورو درێژی تردا بە ناونیشانی (OIL FOR SOIL : TOWARD A GRAND BARBANIN ON IRAQ AND THE KURDS)پێشنیار دەکات بۆ کوردەکان بۆ دەست هەڵگرتن لە کەرکوك بۆ ماوەی١٠ ساڵ و کردنی کەرکوك بە هەرێمێکی سەربەخۆ لەو ماوەیە دا، هەروەها داوای جێ بەجێ کردنی مادەی٢٣ی پرۆژە یاسای ئەنجومەنی پارێزگاکان دەکات و داوای دابەش کردنی پۆستەکانی کەرکوك دەکات بە سەر کورد و عەرەب و تورکمان و مەسیحی دا بە پێی هاوکێشەی(٢٤، ٢٤، ٤٨،٨٪)یان(٢٣، ٢٣، ٤٦، ٨٪)، جگە لەوە کە چەندین پێشنیاری تری تیایە بۆ تیمی(Unami)و حکومەتی هەرێم و هاوپەیمانان و حکومەتی عێراق...[٨٧٣]

پ - نەتەوە یەکگرتووەکان:

لە پێشنیاری یەکەمی نێردراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دا(وەرەقەی زانیاری بنەڕەتی دەربارەی نێردراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هاریکاری عێراق سەبارەت بە سنووری ناوخۆی ناوچەکانی ململانێ لە عێراق)* کە لە

---

[٨٧٠]- أ- ئاژانسەکان، ئەمەریکا: چارەسەرمان بۆ کەرکوك پێ نیە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠١٦، ١٥ی تەمووزی٢٠٠٩، ل٢.

ب- ڕۆیتەرس، هێزەکانی ئەمەریکا داوای ڕێکەوتن لە لایەنە سیاسیەکانی عێراق دەکەن، بلاۆکراوەی میترۆ، ژمارە٢١، ١٥ی تەمووزی٢٠٠٩، ل١٠.

ت- تۆماس فریدمان، مالاۆا عێراق، بەهیوای سەرکەوتن، بلاۆکراوەی میترۆ، ژمارە٢٢، لە ١٦ی تەمووزی ٢٠٠٩، ل١٤. وەرگیراوە لە the new yourk times

[٨٧١] - هاولاتی، گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی پێشنیاری بەدیلێك بۆ ماددەی١٤٠ دەکات، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٢٣)، ٢٥نیسانی٢٠٠٧، ل١.

[٨٧٢]- هێمن حسێن، ئەنجام دانی ڕاپرسی لەسەر کەرکوك لە کۆتایی٢٠٠٧ دەبێتە هۆی هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆ، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٥٢)، نیسانی٢٠٠٧، ل ٦-٧.

[٨٧٣] - گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی، نەوت بەرامبەر بە زەوی بەرەو ئالوویری گەورەی نێوان عێراق و کوردەکان، و. سابیر عەبدولا کەریم، ڕاپۆرتی بلاو کراوە، ل٤.

* - ڕاپۆرتی یەکەمی نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە٣١ پەرە پێك هاتبوو پشتیان بە چەند پێوەرێك بەستبوو لە بڕیارەکانیان دا وەك (پێوەری ڕاستی (معایر التقصی)و مێژوویی و کارگێری نوێ و گۆڕانکارییە بنەڕەتییەکان لە ئازاری٢٠٠٣ وپێشکەش کردنی خزمەت گوزاری لەلایەن حکومەتەوە وپێکهاتەی دانیشتوان و هەڵبژاردنی٢٠٠٥ وبارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابوری و بارودۆخی ئاسایش و ڕاوێژو سەردانی مەیدانی نێردەکە بۆ ئەو چوار ناوچەیەو کۆبوونە وە لەگەڵ ئەنجومەنی قەزاو ناحیە و سەرۆکی هۆزو کۆمەلگا و ئەو ڕێوشوێنانەی کە لەسەر بڕوان(اجراءات بناء الثقة). پێشنیارەکان تایبەت بووبە قەزای ئاکرێ و مەخمور و حەمدانیە و ناحیە مەندەلی لەقەزای بەلدروز.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، بدون اسم المؤلف، ورقة معلومات اساسية حول عمل بعثة الامم المتحدة لمساعدة العراق بشأن الحدود الداخلية المتنازع عليها في العراق، بدون مکان و سنة طبع، ص١-٣١.

(٥ی حوزەیرانی٢٠٠٨)پێشکەشی حکومەتی عێراقیان کرد، سەبارەت بە قەزاکانی ئاکرێ وحەمدانیەی سەر بە پارێزگای موسڵ و قەزای مەخموری سەر بە پارێزگای هەولێر و ناحیەی مەندەلی سەربەقەزای بەلدروزی پایزگای دیالە.

(ستافان دی مەستورا[**])نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێشنیاریان کرد کە قەزای ئاکرێ لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە بەڕێوە ببرێت، قەزای حەمدانیە سەربەپارێزگای نەینەوا بێت لە کاتێکدا لە راپۆرتەکەیدا هاتووە کە رێژەی زیاد بوونی دانیشتوان تیایدا لە نێوان ئاماری ساڵی١٩٩٧و ژمارەی دانیشتوانی ساڵی٢٠٠٨(٥٠٪)یە، ئەمانەش ئەو ئاوارە مەسیحیانەن کەلە ترسی توندو تیژی لە بەغداوە هەڵهاتوون و لەم قەزایە نیشتە جێ بوون، سەرەڕای ئەوەی کە بە تایبەت شەبەکێکی(پەیڕەو کەرانی ئاینی شەبەك) زۆر لەترسی تیرۆرستان ناوچەکانیان چۆڵ کردووە و پەنایان بردۆتە بەر ناوچەکانی هەرێمی کوردستان، جگە لەوەی کە لە هەمان ڕاپۆرتدا هاتووە کە ڕژێمی بەعس نزیکەی(٤,٧٥)ملیۆن مەتر لە زەوی کلدو ئاشوریەکانی لە قەزاکەدا دابەش کردووە بە سەر کەس و کاری قوربانیانی جەنگی عێراق ئێران بەمەبەستی گۆڕینی دیمۆگرافیای ئەو ناوچەیە لەماوەی ساڵانی١٩٨٠- ٩نیسانی٢٠٠٣)

هەروەها پێشنیاریان کرد کە قەزای مەخمور لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە بەڕێوەببرێت جگە لە ناحیەی قەراج نەبێت باشترە بە پارێزگایەکی تری عێراقیەوە بلکێنرێت، و ناحیەی مەندەلیش لەلایەن حکومەتی عێراقیەوە بەڕێوەببرێت، جگە لەوەی پێشنیاری بۆ قەزای بەدرەش نەکردبوو بەو واتایەی کە کوردستانی نییە ... لە کاتێکدا ڕژێمی بەعس لە یاسای ئۆتۆنۆمی ساڵی١٩٧٤ دا قەزای مەخمورو ئاکرێی لە چوارچێوەی یاسای ئۆتۆنۆمیدا دەست نیشان کرد، جگە لەوەی پێشنیارەکەی لەگەڵ بنەماکانی مادەی(١٤٠)نەدەگونجا، چونکە:

١- ئاسایی کردنەوە لەو ناوچانە دا نەکراوە(سنووری کارگێڕی، دانیشتوان ...)[***]

٢- پرس و ڕاوێژ بە دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچە دابڕاوەکان نەکراوە.

٣- ڕاوبۆچوونی ولاَتانی دەوروبەری عێراقی وەرگرتووە لە سەر جێ بەجێ کردنی ماددەیەکی دەستووری کە ئەمەشی پێچەوانەی ماددەی(١)ی دەستووری عێراقە، جگە لەوەی کە پێشنیاری دووەمی تایبەت بە ناوچە دابڕاوەکان پێش ئەوەی کە پێش کەشی عێراقی بکات، پێشکەشی تورکیای کردووە[٨٧٤]؟! ئەمەش بێ لایەنی و ڕاست گۆیی لیژنەی(UNAMI)دەخاتە ژێر پرسیارەوە و پێچەوانەی برگەی(ب)ی مادەی(٥٨)ی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراقە بۆ قۆناغی گواستنەوە. کە دواتر بووبە مادەی(١٤٠).

دیمەستورا لە(٢٢ی نیسانی٢٠٠٩)ڕاپۆرتی دووەمی پێشکەشی سەرۆکایەتی کۆمارو ئەنجومەنی وەزیران و سەرۆکی هەرێم کرد، ئەوەی تایبەت بوو بە پارێزگای کەرکوك چەند پێشنیارێکی کردووە وەك: گەڕانەوە بۆ

[**] - ستافان دی مەستورا(Staffan de Mistura): لە(٢٥ی کانونی دووەمی١٩٤٧)لە ستۆکهۆلم لە دایك بووە، زیاد لە٣٦ ساڵە لە پۆستی جۆراوجۆر لەنەتەوە یەکگرتووەکان کار دەکات، لە زۆرێك لەولاَتە کارەسات بارەکان کاری کردووە وەك(ئەفغانستان، عێراق، لبنان، ڕوواندا، سۆماڵ، سوودان، یوغسلافیای پێشوو، بەحەوت زمانی زیندو دەئاخڤێت(عەرەبی و ئیسپانی و ئیتاڵی و ئەڵمانی و فەرەنسی وئینگلیزی و سویدی)لە (١١ی ئەیلولی٢٠٠٧) بانکی مۆن وەك نوێنەری خۆی بەسەرۆکایەتی لیژنەیەك(UNAMI)ناردی بۆ عێراق بە مەبەستی پێشکەش کردنی پێشنیار بۆ چارە سەر کردنی کێشەی ناوچەی ململانێ.. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە :

a_http://en.wikipedia.org/wiki/Staffan_de_Mistura
b_http://www.un.org/News/Press/docs//2117/sga1191.doc.htm

[***] -بۆ زانینی ڕووبەری ناوچە تەعریب کراوەکان بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٧).

874_http://www.peyamner.com/details.aspx?l=1&id=123447

دەستوور وەك خاڵی یەکەم لەگەڵ کێشەی کەرکوك، پێك هاتن و ڕێکەوتن لە نێوان پارتـە عێراقییـەکان، ئـەنجام دانی ڕاپرسی دڵنیایی، بەهەرێم کردنی پارێزگای کەرکوك بە یەکە کارگێرییەکانی ئێستایەوە.[٨٧٥]

جگە لەوەی کە نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕاگەیەندراوی خۆی دا ئەنجام دانی ڕاپرسی لە سـەر چارەنووسـی شاری کەرکوك بە هۆکارێك بۆ دروست بوونی شەڕ و تـازە کردنـەوەی کێشـەکان دادەنـێن[٨٧٦]،دەیانـەوێت کـەرکوك پارێزگایەك بێت لە چوارچێوەی عێراق دا[٨٧٧].

جێ بەجێ نەکردنی تەنانەت قۆناغی یەکەمی مادەی١٤٠پاش دووساڵ و دە مانگ، بە بن بەست گەیشـتنی کاری پێنج لیژنەکە و بێ ئەنجام بوونی کاری لیژنەی مادەی(٢٣)ی یاسای هەڵبـژاردنی پارێزگاکـان و بـێ ئـەنجام بـوونی کـاری لیژنـە دروست کراوەکـانی پـاش سـەردانی مـالکی بـۆ سـلێمانی و ئـەنجام دانـی هەڵە یـەك لـە دوا یەکەکانی حکومەتی عێراقی یەکگرتوو، سەرۆکایەتی(کۆمار، وەزیران)هەنـدێك وەزارەت و ئەنجومەنی نوێنـەران بەرامبـەر بـە ناوچـە دابڕاوەکـان و حکومـەتی هـەرێمی کوردسـتان. و بـەهێزبوونی ڕۆژ لـەدوا ڕۆژی حکومـەتی فیدراڵ لـە ڕووی سـەربازی و تەکنـەلۆجیای جـەنگی[*]و نـەگۆڕان لـە عەقڵیـەتی عروبـەی عێراقـی و گەڕانـەوەی سەدان ئەفسەری بەعسی بۆ ناو سوپا[**]. و بەردەوامی دەسـت تێـوەردانی هـەرێمی و سـووربوونی سـەرکردایەتی کـوردی بـە پابەنـد بـوون بـە جـێ بـەجێکردنی سـەرجەم بڕگـەکانی دەسـتور بـەمادەی(١٤٠)یشـەوە... ئەگـەری ڕووبـەڕوو بوونـەوەی سـەربازی و گەڕانـەوە بـۆ سـیناریۆکانی سـەدەی ڕابـوردوو لـە نێـوان بەغـدا و هەولێرلـە ئارادایـە، بەتایبـەت پـاش کشـانەوەی هێزەکـانی ئەمـەریکا، ئـەم ڕاسـتییەش لـە لایـەن سـەرکردە کوردەکـان و فەرماندە سەربازییەکانی ئەمـەریکاوە ئامـاژەی پـێ دەکرێـت.[***]"ئەگـەر فیشـەکێك لـە ناوچـەکەدا بتـەقێنرێت دەکرێت شەڕێك لەناوچەکەدا هەڵگیرسێنێ"[***] . پـاش ئـەوەی کـە سـەرۆکی هـەرێمیش دانـی نـا بـە سـنووورداری سەبریان بەرامبەر بە چارەسەر نەکردنی کێشـەکانیان لـە لایـەن بەغـداوە[٨٧٨]. هـەروەها دەڵێت"ئـەوەی یـاری بـە مادەی ١٤٠ی دەستور بکات یـاری بەچارەنوسـی عێـراق دەکـات..[٨٧٩]و عێـراقیش ئامـادە نییـە مـادەی١٤٠ جێبـەجێ

875_http://www.com141.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=236

٨٧٦-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=51461&LinkID=93

[٨٧٧] - بۆتان شێروان، دەنگ و باس، نەتەوە یەکگرتووەکان داوا دەکات ڕاپرسی لەسەر کەرکوك نەکرێت، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٢، ٢٣ی تەمووزی٢٠٠٩، ل٢.

[*] - سوپای عێراق لە١٤ فیرقە پێکهاتوە، لەساڵی٢٠٠٨ پێشەنگی ولاتانی چەك کڕبووە، بایی(١٢,٩٧)ملیاردۆلار چەك و کەل و پەلی سـەربازی کریـوە. جگـە لـەوەی کە لەساڵی٢٠٠٣- ٢٠٠٨ لە ڕیزبەندی پێنجەمی ئەو ولاتانە بووە کە چەکیان کڕیوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=34511&linkID=93

[**] - حکومەتی عێراقی نوسینگەی لـە هەنـدێك لـە ولاتـە عەرەبیـەکان کردۆتـەوە، چـەندین کەسایەتی دیـارو ئـاینی و بەرپرسـی ڕاسـپاردووە بـۆ گەڕانـەوە و هاندانی بەعسیەکانی بۆ گەڕاندنەوەیان بۆ ناو سوپا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانـە: http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15814&cat=2

[***] - نیچیرڤان بـارزانی زیـاد لـە جارێـك سـەرنجی گشـتی بـۆ ئـەم دۆخـە هەسـتیارەی ئێسـتا ڕاکێشاوە، جگـە لـەوەی ژەنـەڕاڵ ئۆدێرنۆ(فەرمانـدەی هێزەکـانی ئەمەریکا لەعێراق)و ڕۆبەرت کاسلین فەرماندەی هێزەکانی ئەمەریکا لە باکووری عێراق و دینس بلێر بەڕێوەبەری گشتی(CIA)، ئامـاژە بـە جـەنگی ئاینـدە دەکەن لەنێوان کوردو عەرەب(لە ڕاستیدا جەنگی کورد و عەرەب نییە بەڵکو جـەنگی نێـوان شۆڕشـی کوردو دەسـەڵات دارێـتی عێراقە...)ئەگـەر چارەسـەر بـۆ کێشەی کەرکوك نەدۆزرێتەوە. بەتایبەت پاش کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا لە عێراق و نـاردنی فیرقـەی١٢ بـە سـەرۆکایەتی فەرماندەیـەکی کۆنـە بەعسـی و گۆڕینی فیرقەی٤ کەزۆرینەی کورد بوو، و ئاڵۆزکردنی بارودۆخی کەرکوك، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

أ- بە بێ ناوی نوسەر، ژەنەڕاڵ ئۆدێرنۆ لە کەرکوك کارتی سور بەرز دەکاتەوە، هەفتەنامەی هەواڵ، ژمارە(٣١٨)، ساڵی هەشتەم، ٢٨ی شوباتی٢٠٠٩، ل١-٢.

b_http://www.xebat.net/article.php?id=23319

c_ http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15186&cat=2

d_http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7791&LinkID=66

[***] - ئەمە ووتەی ووتە بێژی هێزەکانی پێشمەرگەی هەرێمی کوردستانە(جەبار یاوەر) بۆزانیاری زیاتر لەسەر بارودۆخی هەستیاری شاری کەرکوك...بڕوانە:
http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hemereng&jimare=521

878_http://www.asharqalawsat.com/details.asp?section=1&issueno=1116&article=511716&feature=&article=

[٨٧٩] - بەبێ ناوی دانەر، سەرۆکی کوردستان: یاریکردن بە ماددەی١٤٠ یاریکردنە بە چارەنوسی عێراق، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە٣٢٣٢، ٢٣ی تەمووزی ٢٠٠٩، ل١.

بکات، لە بەرئەوەی پشتگیری هەرێمی و نێودەوڵەتی هەیە بەتایبەت ئەمەریکا وەك لە لێدوانی ئۆدێرنۆدا دەردەکەوێت و دەڵێت "عێراق شەریکی هەمیشەیی ئەمەریکایە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست.."[880] بارزانیش لە ڕێوەڕەسمی متمانە بەخشین بە کابینەی شەشەمی هەرێمی کوردستان لە ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٩لە لێدوانێکدا وتی"ئێمە ڕازی نابین هیچ خسووسیەتێك بۆ کەرکوك دابنێن و کەرکوك جیابکرێتەوە لە هەڵبژاردن، یا وەکو پارێزگایەکانی تر دەکرێت، یان ئێمە ڕازی نابین و چیش دەبێ با ببێ"[881].

ئەنجام

[880]- سەهین نوعمان، ئێراق شەریکێکی هەمیشەیی ئەمەریکایە، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە٣٢٦٢ ،٢٨ی ئابی٢٠٠٩، ل٢.
881_http://www.perleman.org/Default.aspx?page=articles&c=News-Main&id=6746

ئەنجام

لە کۆتایی توێژینەوەکە و بە پشت بەستن بەو زانیاریانەی کە لە توێژینەوەکەدا خراونەتە ڕوو، بە پشت بەستن بەو ڕاستییانەی کە توێژەر لە توێژینەوەکەدا پێیان گەیشتوە، ئاماژە بە هەندێك خاڵ دەکەین، دەتوانین بە هێڵە گشتییەکانی توێژینەوەکەی دابنێین، ئەوانیش بریتین لە:

١- ئەو پەڕی سنووری باکووری عێراقی عەرەبی لە(هیت- تکریت)تێ نە پەڕیوە یان هەرگیز لە چیاکانی حەمرین تێ نەپەڕیوە.

٢- بە پشت بەستن بە دەیان سەرچاوەی مێژوویی جیۆگرافی و ئاماری ودۆکیۆمێنتی دەست بە سەرداگیراوی ڕژێمی بەعس و نەخشەی زۆر دەگمەنی سەدەکانی ڕابوردو و لێدوان و بیرو بۆچوونی کەسانی ڕامیاری و ئەکادیمی کوردی و عەرەبی و تورکی و بێگانە. دەتوانین سنووری باشوورو باشووری خۆرئاوای کوردستان بەم جۆرە دیاری بکەین: لە سنووری نێو دەوڵەتی عێراق - سوریا لە خاڵی سنووری باشووری قەزای شەنگار بە ئاراستەی خۆرهەڵات دەکشێت و پاشان سەرجەمی قەزای تەلەعفەر لە خۆ دەگرێت، بە سنووری خۆرهەڵاتی قەزای تەلەعفەردا هەڵدەکشێت تا دەگاتە ڕووباری دیجلە بە درێژی و بە قوڵایی"ناوەڕاستی ڕووباری دیجلە"بەرەو باشوور ئاڕاستە وەردەگرێت تا دەگات بە خاڵی سنووری ناوەندی پارێزگای موسڵ پاشان بە درێژایی سنووری خۆرهەڵاتی قەزای ناوەندی موسڵ(سنووری باکووری خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتی قەزای ناوەندی موسڵ)بەردەوام دەبێت تا جارێکی تر دەگاتەوە بە ڕووباری دیجلە، دیسانەوە(قوڵایی) ناوەڕاستی ڕووباری دیجلە دەبێت بە سنووری جیاکەرەوەی نێوان هەرێم و عێراقی عەرەبی... تا دەگات بە دەربەندی فەتحە، لە وێشەوە بە دامێنی بە ڕزاییەکانی حەمریندا بەرەو باشووری خۆرهەڵات بەهێڵێکی ڕاست دەکشێت تا دەگات بە سنووری باشووری خۆر ئاوای قەزای خانەقین لە وێشەوە بەردەوام دەبێت تا دەگات بە سنووری باکووری خۆرئاوای قەزای مەندەلی و بەدرێژایی سنووری قەزاکە بەردەوام دەبێت تا دەگات بە سنووری قەزای

بەدرە، بە درێژایی سنووری قەزاکە درێژ دەبێتەوە بەرەو سنووری نێو دەوڵەتی تا بەخاڵێك بە سنووری نێو دەوڵەتی عێراق- ئێران دەگات. سەرجەمی رووبەری هەرێمی کوردستان(٨٠٤١٥)کیلۆمەترچوارگۆشەیە، دەکەوێتە نێوان هێڵەکانی درێژی(١٨" ,٢٣' ,٤١° - ٠٣" ,٢١' ,٤٦°)خۆرهەلات و بازنەکانی پانی(٣٦" ,٣٩' ,٣٢° - ٠١" ,٢١' ,٣٧°)باکوور .(١٨,٤٨٪)ی ڕووبەری عێراق پێکدەهێنێت، خاکی هەموو ئەو نەتەوەو کەمایەتییانەی تریشە کە لەگەڵ کورد دا دەژین.

٣- ناوچەدابڕاوەکان بریتییە لە هەموو ئەو ڕووبەرە جیۆگرافی(یەکە کارگێڕی)انەی کە دەکەونە چوارچێوەی خاکی کوردستان و لەدەرەوەی دەسەلاتی فەرمی دان پێدانراوی کوردی دابوون. لە ڕێکەوتنی ئازاری ١٩٧٠دا ناوچەدابڕاوەکان بریتی بوون لە و یەکە کارگێڕییانەی کە لە دەرەوەی ناوچە ئۆتۆنۆمی بوو کە میری بەفەرمی دانی پێدانا... ڕووبەرەکەی لە ساڵی١٩٧٤دا بریتی بوو لە (٤٧٧٥٥)کم٢، لە ساڵی ١٩٧٦دا(٤٣١٣١)کم٢ و لە ساڵی١٩٨٠(٤٣٥١٩)کم٢ بوو. ئەمەش لە ئەنجامی گۆڕانکاری بەردەوامی میری دێت لە سنووری کارگێڕی ڕووبەری ناوچەی ئۆتۆنۆمی، بەلام لە پاش ڕاپەڕینی گەلی کورد لە ئازاری١٩٩١دا نزیکەی ڕووبەری(٤٢٠٠٠)کم٢ ئازاد دەکرێت، بەلام پاش دروست کردنی عێراقی فیدڕاڵ و دان نان بە حکومەتی هەرێمی کوردستان دا لە بڕگەی (ا)ی مادەی ٥٣ی یاسای کاتی بەڕێوەبردنی عێراق لە قۆناغی گواستنەوە و پاشان مادەی(١٤٠)دەستووری هەمیشەیی، ناوچە دابڕاوەکان بریتی بوو لە ناوچانەی کە مادەی١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی عێراق دەیگرتنەوە کە بریتی بوون لە: پارێزگای کەرکوك و بە سەرجەمی قەزاکانی ئێستای چەمچەماڵ و کەلارو کفری و دوزخورماتوو، قەزای خانەقین بەسەرجەم ناحیەکانیەوە، ناحیەی مەندەلی و ناحیەی قەزانیە سەر بەقەزای بەلەد ڕوزی پارێزگای دیالە، سەرجەمی قەزای بەدرە لە پارێزگای واست، سەرجەمی قەزای مەخمور لە پارێزگای هەولێر، سەرجەمی قەزاکانی شەنگار و تەلعفەر و تەلکێف و شێخان و ئاکرێ و ناحیەی بەعشیقە و حەمدانیە).

ڕووبەری ناوچەی ململانێ(٥١٣٤١)کم٢، سەرجەمی(٦٣,٨٤٪)ی ڕووبەری هەرێمی کوردستان و(١١,٨٠٪)ی ڕووبەری خاکی عێراق پێکدەهێنێت، دەکەوێتە نێوان هێڵەکانی درێژی(١٨" ,٢٣' ,٤١° - ٣٠" ,١٨' ,٤٦°)خۆرهەلات و بازنەکانی پانی(٣٦" ,٣٩' ,٣٢ء- ٠٢" ,٠١' ,٣٧°)باکوور.

٤- جیۆلۆجی ناوچە دابڕاوەکان وەك بەشێك لە گۆی زەوی بە چەندین گۆڕانی جیۆلۆجی گەورەدا تێ پەڕیوە کە دەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی(بەر لە کامبری- ساینۆزۆیك)واتە(٢٠٠٠ملیۆن ساڵ- ئێستا)، سەر ئەنجام ئەم پێکهاتە جیۆلۆجیا و شێوەی ڕووی زەوی کوردستان و ناوچە دابڕاوەکانی لێ پێك هاتوە، لە ئەنجامدا خاکی جۆراو جۆر وەك خاکی لێوارەکانی خۆرهەلات و دەشتی پانکەیی و خاکی ناوچەی نیمچە شاخاوی... لێ پێك هاتوە. کە سوودەکەی لە هەمەجۆری بەرهەمی کشتوکاڵی و هەمەجۆری کەرەستەی خاوی کانزایی و چالاکی هەمە جۆری مرۆییدا دەردەکەوێت، هەروەها بەرزوونزمی جۆراوجۆری تێدا دەبینرێت، بەگشتی جیاوازی بەرزو نزمی ناوچە دابڕاوەکان زیاد لە(١٤٠٠)م ،و پێکدێت لە چیا و نیمچەچیا و دەشت و بان و دۆڵ، بۆ نموونە چیاکان نزیکەی(٦٪)ناوچەدابڕاوەکان پێکدەهێنن، بەلام ناوچەی نیمچە شاخاوی نزیکەی(٨١٪)ی ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان پێکدەهێنێت و هەرچی دەشتەکانیشە(١٣٪)ی ناوچە دابڕاوەکان پێکدەهێنێت.

٥- جیاوازی بەرزو نزمی وشوێنی جیۆگرافی... بۆتە هۆی پێدانی ئاو هەوای دەریای ناوەڕاست و ئاو هەوای گەرمەسێر. بەگشتی هەموو جۆرەکانی دابارین لەوەرزی زستاندا لە ناوچە دابڕاوەکاندا دەبارێت و ئەمەش بۆتە هۆی زۆر بوونی ئاوی ژێرزەوی(کانی و کارێز و سەرچاوە...)و ئاوی سەرزەوی(ڕووبارو چەم و

بەنداو..) کەساڵانە زیاد لە٢٠ ملیارم[٣]، تەنها ئاوی سەرزەوی بەم ناوچەیەدا گوزەر دەکات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم ناوچەیە بە دەرامەتی ئاوی دەوڵەمەندە و دەتوانرێت سوودێکی ڕامیاری و ئابوری زۆری لێ ببینرێت لە کاتێکدا ئەگەر بە پلانێکی زانستییانە بەڕێوەببرێت.

٦- بە هۆی لە باری خاك و ئاو هەوای ناوچەکە و بوونی دەستی کارو بوونی سەرمایە... دەتوانرێت کشتوکاڵی هەمەجۆری تیا بچێنرێت بەتایبەتی دانەوێڵە کە دەتوانێت زیاد لە بەشی دانیشتوانی هەرێم بەرهەم بهێنرێت، جگە لەوەی کە ژمارەیەکی زۆرو هەمەچەشنە لە میوە لە ناوچەکەدا هەن، سەرەڕای ئەوەی ناوچەکە بۆتە پاوانێکی فراوان بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی هەمە جۆر بەتایبەتی مەڕ.

٧- کانزاکان: فلزی(خاوەکان ئاسن و کانزای نیشتوی قوڕقوشم ...)و نافلزی(نەوت و گازی سروشتی ومەڕمەڕ و خەڵوزی بەرد و گۆگرد و جبسۆم ئەنهایدرایت...)بە ڕێژەیەکی زۆربوونیان هەیە لەم ناوچەیەدا بەتایبەت کانزا نافلزییەکان، بەتایبەتی ئەوکانزایانەی کە سەرچاوەی سووتەمەنین وەك نەوت و گازی سروشتی بۆیە ئەگەر ئەم ناوچانە گەڕایەوە سەر هەرێمی کوردستان دەبێت بە بنەمایەکی زۆر بەهێز بۆ بنیات نانی ئابورییەکی زۆر بە هێز لە دروست کردنی دەوڵەتی کوردی.

٨- کوردەکان دانیشتوانی کۆن و ڕەسەنی ناوچەکەن، سەرەڕای ئەنجام دانی پرۆسەکانی بەعەرەب کردنیش بەڵام تا ئێستاش زۆرینەی دانیشتوانی ناوچە دابڕاوەکان پێك دەهێنن.

٩- عەرەبەکان ئەو کۆمەڵە مرۆییەن کە لە نەوەی سامی کوڕی نوح- ن، نوێن بەم خاك و ناوچەیە، فتوحاتی عەرەبی لە سەدەی حەوتەمی زاینی بە وەرچەخان دادەنرێت لە هاتنی گەورەترین گروپی عەرەبی بۆ کوردستان و خستنی بارگە وبنەو بەعەرەب کردنی کوردستان بە بیانوی بڵاو کردنەوەی ئاینی ئیسلام، لە سەردەمی ڕژێمی بەعس دا بە بەرنامە کار بۆ دەرکردنی کوردەکان و هێنانی عەرەبەکان کرا لە ناوەڕاست و باشووری عێراقەوە و تەنانەت بە عەرەبی وڵاتانی تری عەرەبیش پرۆسەی بەعەرەب کردن ئەنجام درا، بۆیە لە هەندێك قەزا و ناحیەی ناوچە دابڕاوەکان، عەرەب ئێستە زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێك دەهێنن وەك حەویجەو بەدرە... چونکە تا ئێستا پرۆسەی ئاسایی کردنەوەیان تێدا جێ بەجێ نەکراوە.

١٠- تورکمانەکان بریتیین لە گروپێکی ئیتنی لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتوون، عەباسییەکان وەك جەنگاوەر لە سوپاکەیاندا بەکاریان هێناون و لەسەردەمی عەباسییەکاندا ڕوویان کردۆتە عێراق، تورکمانەکانی ئێستا نەوەی سەربازەکانی سەردەمی عەباسییەکانن، پاشانیش عوسمانییەکان بەمەبەستی پاراستنی ڕێگا بازرگانییەکانی نێوان ئێران و بەغداو موسڵ نیشتەجێیان کردوون، باشترین شوێن بۆ نیشتەجێ بوونیان دەشتەکانی حەمرین و دەشتی هەولێربوو، لە بەر ئەوەی لە دەشتەکانی تورکستان دەچێت. پاشان پیشەکەیان لە سەربازییەوە گۆڕدرا بۆ شارستانی و کشتوکاڵ. شوێنی نیشتەجێ بوونیان بریتییە لەو هێڵەی لە تەلەعفەرەوە دەست پێ دەکات و بە پشتێنەیەکی ڕاست بەرەو باشووری خۆرهەڵات دەکشێت تا دەگات بە مەندەلی.

١١- ئاشورییەکان: گروپی سامین سەرەتای هاتنیان دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین، لە باکووری عێراق نیشتەجێ بوون، ئیمپراتۆریەتییەکی مەزنیان دامەزراند لەنێوان ساڵانی(٢٠٠٠-٦١٢پ.ز.)، لە پاش جەنگی جیهانی یەکەم، هەزارەها لە ئاسوری وئەرمەنییەکان لە تورکیاوە لە ترسی کوشتن و چەوساندنەوە پەنایان بۆ خاکی کوردستان هێناوە لە کوردستان نیشتە جێ بوون.

ئەگەر بێت و ئاشتەوایی لە نێوان تاکەکانی ئەم گروپە ئیتنییانە دروست بکرێت ئەوا بەهێز دەگەڕێتەوە بۆ هەرێم، ئەم فرە ڕەنگی و فرە کلتورییە دەبێتە هێز بۆ هەرێم، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر نەتوانرێت

ئاشتەوایی ڕاستەقینە لە نێوان ئەم گروپانەدا دروست بکرێت، ئەوا دەبێت بە سەرچاوەی لاوازی و کێشمەکێشی نەتەوایەتی درێژخایەن کە لە ئایندەدا گرفتی ڕامیاری و سەربازیی... زیاتری لێدەکەوێتەوە.

١٢- فرە ڕەنگی و فرە کلتوری و فرە نەتەوەییی ناوچە دابڕاوەکان ڕەنگ دانەوەی لەسەر بیرو باوەڕی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە هەبوو بۆیە دەبینین کە موسڵمان و ئێزیدی و مەسیحی و جولەکە و سابیئە ...بوونیان هەیە، بە پشت بەستن بە هەندێك سەرچاوەی زانستی و مێژوویی، گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە ئاینزاکانی ئێزیدی و شەبەك و ئەهلی حەق لە نەتەوەیی کوردن، بەپێی ئاماری ساڵی١٩٥٧ی ناوچە دابڕاوەکان پەیڕەوکەرانی ئاینی ئیسلامی نزیکەی٨٨٪ و ئێزیدیەکان لە٧٪و پاشان مەسیحی یەکان٤،٥٪ ... ی سەرجەمی ئاینزای دانیشتوانی ناوچەکە پێکدەهێنن، دەشێت ئاڵۆزی باری ئاسایش و ڕامیاری لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا لە سەر ئایین بێت، بۆیە تیرۆرستان دەیانەوێت سوود لە فرە ڕەنگی بیروباوەڕی ئاینی یان لە فرە نەتەوەییی ناوچەکە ببینن تا بتوانن بارودۆخی ئاسایشی ناوچەکە خراپ تر بکەن و ئاڵۆزی زیاتر ناوچەکە بگرێتەوە، تا بەو هۆیەوە مادەی١٤٠ جێ بەجێ نەکرێت.

١٣- پیشەسازی هەمەجۆر(بچووك، مام ناوەند، گەورە)لە ناوچە دابڕاوەکاندا بوونیان هەیە، بەلاّم لە ئێستادا پیشەسازی بچوك بەرەو کەم بوونەوە دەچێت، بەلاّم پیشەسازی مام ناوەندی بە شێوەیەکی زۆر هێواش هەنگا وبەرەو پێشەوە دەنێت، ئەمەش لە ئەنجامی بارودۆخی ئابوری و بازرگانی و ئاسایش،ە، بەلاّم لە ناوچەکەدا پیشەسازی گەورە بەتایبەت پیشەسازی پەترۆکیماوی بوونی هەیە بەلاّم بە ژمارەیەکی کەم، دیارە میری لە بەر هۆکاری نەتەوەیی و ڕامیاری ئەم ناوچەیە وەك بەشێك لە کوردستان لە هەموو بوارەکانی ژیانی شارستانی و پیشەسازی پشت گوێی خستبوو، بەلاّم لە ئایندەدا دەتوانرێت ناوچەکە بکرێت بە ناوچەیەکی پیشەسازی، بە هۆی بوونی سەرچاوەی ووزە و بوونی کەرەستەی خاو و هێزی کار.. دیارە ئەمەش بە گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێم و پلانی زانستی و ئابوری حکومەتی هەرێم دەتوانرێت ئەم خواستە بهێنرێتە دی.

١٤- بەهۆی بارو دۆخی جەنگ(عێراق- کورد)و(عێراق - ئێران)و(عێراق- کوەیت).. و ڕاپەڕینی کوردان و پرۆسەی ڕزگار کردنی عێراق و کردەوە تیرۆرستییەکان بارودۆخی ئابوری، ڕامیاری... لە ڕووی گەشت و گوزارەوە پاشاگەردانییەکی گەورە ڕووی لەم ناوچەیە کردووە، بۆیە ساڵ لە دوای ساڵ ئەم کەرتە بەرەو دواوە چووە، بەلاّم بە هۆی بوونی بنەما سروشتی و مرۆییەکان لە ناوچەکەدا دەتوانرێت ناوچەکە بکرێت بە شوێنیکی گەشتیاری تا بەهۆیەوە داهاتێکی گران بەها بۆ کوردستان دابین بکرێت.

١٥- ڕێگاکانی ناوچە دابڕاوەکان هەمەچەشنەن وەك ڕێگای وشکانی(ئۆتۆمبیل و شەمەندەفەرو ئاوی و ئاسمانی بۆری گوێزەرەوە...)بەلاّم ڕێگای وشکانی بلاّوترینە و هۆیەکانی گوستنەوەی وشکانی پشکی شێر لە هۆیەکانی گواستنەوە پێك دەهێنێت، هەرچی بۆری گوێزەرەوەیە بۆ گواستنەوەی سوتەمەنی بەتایبەت نەوت بەکار دەهێنرێت بۆ ولاّتانی دراوسێ و لەوێشەوە بۆ بازارەکانی جیهان، هەرچی ڕێگای ئاوی هەیە، سوودەکەی لە بواری گواستنەوە و هاتوو چۆدا زۆر سنووردارە، بەلاّم لە ناوچەکەدا دوو فرۆکە خانە هەیە(کەرکوك، تەلەعفەر)کە ڕژێم لە بواری سەربازی بەکاری هێناوە، بە پێشخستن و هەمەجۆری ئەم کەرتە، ڕۆڵی گەورەی دەبیت لە سەر سەرجەم لایەنەکانی ئابوری و سەربازی و ڕامیاری... بەتایبەت شوێنی هەرێم بە گوێرەی وشکانی و ئاو بە شوێنێکی داخراو دادەنرێت ئەمەش بە خاڵێکی نێگەتیڤ دادەنرێت بۆ ئایندەی ڕامیاری و کارگێڕی هەرێم، هەمیشە دەکەوێتە ژێرکاریگەری و سازش(ڕامیاری و سەربازی و ئابوری...)ی ولاّتانی دراوسێ.

١٦- به خۆ به دەستەوەدانی شێخ مەحمود خەباتی چەکداری لە لیوای سلێمانی کۆتایی دێت، بەڵام ئەمە مانای کۆتایی شۆڕش ناگەیەنێت، بەڵکو بارزانییەکان لە لیوای هەولێر سەرکردایەتی شۆڕش دەگرنە ئەستۆو تا ساڵی١٩٤٥ لە خەبات بەردەوام دەبن لە گەڵ هەردوو سوپای بەریتانی و ڕژێمی عێراقی دەجەنگن بە جۆرێک لە ساڵی١٩٤٣نوری سەعید بە ناچاری مل بۆ داخوازییەکانی شۆڕشی کوردی دەدات و لە سەر کۆمەڵێک خاڵ ڕێکدەکەون وەك:"دروست کردنی ویلایەتێکی کوردی کە لە وویلایەتەکانی(کەرکوك و سلێمانی و ئەربیل و قەزا کوردییەکانی لیوای موسڵ وەك دهۆك، ئاکرێ، شێخان، شەنگار، زاخۆ، ئامێدی و قەزاکانی خانەقین و مەندەلی لە لیوای دیاله"جگە لەمافە کلتوری و کارگێری یەکان.

١٧- شۆڕشی ئەیلول گرنگی یەکی یەکجار زۆری هەیە لە مێژوویی بزاڤی ڕزگاری خوازی گەلی کورد لەبەر ئەوەی:

أ- قوتابخانەیەك بوو بۆ دروست کردنی کەسایەتی ڕامیاری کوردی و پەروەردەکردنی تاکی کوردی بە هەستی نیشتمانی بەرزو پاك و جۆش دانی گەل بۆ خەبات و قوربانی و زیندوو کردنەوەی بەرگری نەتەوەییەك و فەوتانی نەتەوەییەك،

ب- شۆڕشی ئەیلول بە مانای کاڵ کردنەوەوە زاڵ بوون دێ بە سەر دیاردە سروشتیەکانی وەك بەرزو نزمی(چیا و دۆڵ و بان)...

ت- شۆڕشی ئەیلول شۆڕشێکی ڕامیاری، سەربازی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی بوو، شۆڕشی ئەیلول بە مانای کاڵ کردنەوەی جیاوازی کرمانج و گۆڤەرەکانی کوردستان دێت(چوونکە بەربەستی کرمانجی بادینی و سۆرانی تێك شکاند)، جگە لەوەی کە بەمانی تێپەڕاندی نەتەوایەتی و ئاینی دێت لە کوردستان، چوونکە شۆڕش گێران تەنها کورد نەبوون بۆنموونە عەرەب و تورکمان، موسڵمان و مەسیحی و ئێزیدی و کاکەیی... لە خۆ گرتبوو، هەروەها شۆڕشێك بوو بۆ کاڵ کردنەوەی جیاوازی ڕەگەزی لە نێوان تاکی کورد و خەبات گێڕان بۆ نموونە چەندین پێشمەرگەی ئافرەت هەبوون وەك مارگرێت و لەیلا قاسم. شۆڕشی ئەیلول شۆڕشێکی تر بوو بۆ تێك شکاندنی سنوورە دەست کردەکانی نێوان پارچەکانی کوردستان، کوردی پارچەکانی تری کوردستان لە ڕیزی ئەو پارت و بزافە بوون... کەواتە شۆڕشی ئەیلول زەرورەتێکی مێژوویی بوو بۆ گەلی کورد.

١٨- سەرکردایەتی شۆڕشی کوردی خەباتی دیبلۆماسی بە باشترین شێوازی چارەسەرکردنی دۆزی کورد زانیوە، بۆیە هیچ کاتێك دانوستانیان ڕەت نەکردۆتەوە، تەنانەت زۆرکات بە بێ داواکاری هێزی داگیرکەر ئاگر بەستیان کردووە تەنەت هەندێك کات لە لوتکەی هێزدا پێشوازیان لە هەوڵی ئاشتی کردەوە، کە لە سەرجەم بارودۆخەکاندا داواکاری گفتوگۆی ڕژێمەکان مەرامی تاکتیکی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری... لە پشت بووە.

١٩- بەدی نەهاتنی ئاواتەکانی شۆڕشی ئەیلول دەگەڕێتەوە بۆ:

یەکەم : لە سەر ئاستی کوردستان :

أ- بەرزوونزمی، ماوە(دووری)، ئاوهەوا کە کاریگەریان لە سەر ڕەوتی جەنگەکان و شکست و سەرکەوتنەکان هەبووە، چوونکە ئەگەر لە شوێنێك جەنگ هەبوایە ئەوا کاتێکی زۆری دەویست تا هێز بە فریایان دەکەوت، جگە لەوەی کە بارودۆخی ئاوهەوایی(بەتایبەت بەفربارین) کاریگەری لە سەر کاتی جەنگ و ئەنجامی جەنگەکان هەبوو.

ب- لە سەر ئاستی پارتی:

(ناوخۆ)

جیاوازی بیرو بۆچوون و تاك بڕیاری سەرکردایەتی پارتی و بەرژەوەندی تاکە کەسی و مەست بوون و خەون بینین بە پۆستی کارگێڕی و حزبی و دووری سەرکردایەتی پارتی لە یەکترو نەبوونی ڕێکەوتنی گفتوگۆی پێویستی پێش وەخت(ڕاوێژی بەردەوام)، هۆکار بوون لە دوولەت بوونی پارتی، و پاشتر جەنگی ڕەشی برا کوژی، بێگومان ئەم دوولەت بوونە کاریگەری هەبوو لە سەر هەستی کوردایەتی و شۆڕش و مافەکانی گەلی کورد و ڕووبەری ناوچە دابڕاوەکان...

ت- کەمی و سادەیی هۆکارەکانی گواستنەوە و گەیاندن و هۆکارەکانی جەنگی پێشمەرگە، و نەبوونی زانستی جەنگی و هونەری جەنگاندن و نەبوونی ئابورییەکی بەهێز...

(دەرەوە)

نەشارەزایی هونەری دانوستان وبەپلان کارنەکردن بۆ بەڕێوەبردنی خولەکانی گفتوگۆ، بڕواکردن و پشت بەستن بەو بەڵێنە زارەکییانەی کە لە لایەنی ئەمەریکا و ئێران و سەرکردەی کودەتا چیەکانی پێش دەسەڵات پێیان دەدرا.

پ- نەخوێندەواری و هەژاری دوو دەردی کوشندەی خەڵکی کوردستان بوون، کە ئەمەش کاریگەری هەبوو لە سەر ڕەوتی شۆڕش و ئەو ئامانجانەی کە بۆی تێ دەکۆشا.

ج- بەجاش بوون خزمەت کردن بە داگیرکەران ڕیشەیەکی قووڵی لە مێژوویی نەتەوەیی کوردا هەیە، هەر لە هاتنی بەریتانییەکان و دەرکردنی تورکەکان(سەرەتای توێژینەوەکە)بەجاش بوون هەبووە لە کوردستان، جاشەکانیش ئەو کەسانە بوون بە جۆرێك لە جۆرەکان خزمەتی دوژمنانیان کردووە، دژی نەتەوەکەی و خاکەکەی، کوردە جاشەکان بریتی بوون لە(جل خوارەکان وهێزی ئەلیفی و هێزی میری وجاشی زێباری و سورچی... و سوارەی سەلاحەدینی ئەیوبی و فورسان و ڕاوێژکارو تەناتەن لە دوای ڕاپەڕینیش کۆمەڵێك خەڵکی تر بە مۆدێلێکی تر جاشایەتی و گۆێڕایەڵیان بۆ دوژمن(عێراق، ئێران، تورکیا...)دووپات کردەوە، هەندێك لە پلەی سکرتێر یان ئەمیریان ئەندامانی پۆلێت بیرۆ یان وەزیر یان ئەندام پەرلەمان... دابوون.

دووەم: لە سەر ئاستی عێراق:

أ- بەهێزی دوژمن و زۆری ژمارەی سەربازو بەکارهێنانی ئابوری دزراوی ناوچە دابڕاوەکان لە دابین کردنی جۆراو جۆری چەك و تەقەمەنی زۆر کوشندەی دژی مرۆڤایەتی.

ب- بەکارهێنانی گفتوگۆ وەك تەکتیك بۆ ساردکردنەوەی شۆڕشی کورد، چوونکە مێژوو دەری خستووە گەلی کورد لە کاتی ئاشتی دا خۆ بە خۆ بەردەبنە وێزەی یەك، بۆیە گروپێك یان زیاتر ناچار بووە لە پێناوی مانەوەیدا پەنا بۆ میری ببات. یان ڕژێمەکان توانیویەتی کۆمەڵێك کەس لە کوردەکان بکڕن جگە لەوەی لەم کاتەشدا ڕژێمەکان توانیویانە لە لایەنەکانی ڕامیاری و سەربازی وئابوری خۆیان بەهێزبکەن... لە کاتی بەهێزیشدا ئاگر بڕیان پێشێل کردووەوە توند تر کەوتوونەتە چەوساندنەوەی گەلی کورد.

ت- لە ناوبردن و تیرۆرکردن و بەعەرەب کردن و هێنانی عەرەبی هاوردە و دەرکردن و ڕاگواستن و برسی کردن وکوشتنی بەکۆمەڵ و دەست بەسەرداگرتنی ماڵ و موڵکی کورد و نانبڕینی خەڵك و گۆڕینی سنووری کارگێڕی و بەبەعسی کردنی... لەو تاوانانە بوون کە ڕژێمە یەك لە دوا یەکەکان ئەنجامیان داوە.

پ- ئامادەیی پیشان دان بۆ هەموو جۆرێك لە سازش کردن، تەنها لەبەر ئەوەی شۆڕشی گەلی کورد لە ناو ببات، وەك واژۆکردنی ڕێکەوتن نامەی جەزائیر.

سێیەم: لە سەر ئاستی هەرێمی:

ولأتانی هەرێمی زۆر بە توندی کەوتنە کارکردن و دژایەتی کردنی گەلی کورد و خواستەکانیان وەك:

أ- رێکـەوتنی ئـەپریلی١٩٦٢ی نێـوان عێـراق و ئێـران دژی شۆڕشـی ئـەیلول و کۆبوونـەوەی(Cento) لەتەمووزی١٩٦٣دا، بڕیار درا کە تورکیا و ئێران یارمەتی عێراق بدەن دژی شۆڕشی ئەیلول.

ب- تەنانـەت هەنـدێك کـات بـەهێزو سـوپای خۆیـان لـە نـاو کوردسـتان دا دژی خـەباتی ئـەم گەلـە وەستاونەتەوە وەك لیوای یەرمووکی سووری بە سەرکردایەتی لیوا فەهید شاعیر.

ت- شا و ئەمەریکا، رێگرییان کرد لە واژۆکردنـی پەیماننامـە لـە نێوان بـارزانی و حکومـەتی عێراقـی و هەلّڕشتنی بەلّێنی قەبەو ناڕاست بۆدەستە بەرکردن و پێش کەش کردنی هەموو جۆرە یارمەتییەك بـۆ شـۆڕش ،جگە لە هەولّەکانی تری ئێـران لـە نـاوخۆی عێـراق بـۆ هەلّوەشـاندنەوەی ڕێکـەوتن نامەکـەو نەهێشتنی بـاوەڕ لەنێوان شۆڕش و میری دا، جگە لە دوولەت کردنی پارتی لـە رێـی عیسا پـژمانی ساواك، کـە پاشـان شـەڕی بـرا کوژی لێکەوتەوە، جگە لە هەولّەکانی وەزیری دەرەوەی تورکیا لە سەرکەوتنی ڕێکەوتنی جـەزائیر، لـە سـالّی١٩٧٢ سەرەڕای ڕۆلّی نەرێنی سەرۆك بومیدیان و ڕێگری مەلیك حسێن و شای ئێران لە ڕاگەیاندنی دەولّەتی کوردی.

چوارەم: لەسەر ئاستی نێودەولّەتی:

بارودۆخی نێودەولّەتی یارمەتی دەرێکی گەورەبوو بۆ ئەنجام دانی کارەساتی گەورە بە سـەر گـەلی کوردا، وەك پەیمانی لۆزان و ڕێکەوتنی جەزائیر... بۆنموونە سەردەمی جـەنگی سـارد بۆکورد سـەردەمێکی خوێنـاوی و گەرم بوو بۆ قڕکردنی لە سەرخۆی گەلی کورد و لە ناوبردنیـان، ئـەم بارودۆخـە یارمـەتی دەر بـوو بـۆ دروسـت کردنـی هاوپـەیمانی و یارمـەتی دانـی ڕژێمـە دیکتاتۆرییـەکان ئەگـەر دژی هـەموو بـە هـا مرۆڤایەتییـەکان و گەلەکەشیان بن و مەترسیش بن لە سەر ئاشتی و ئارامیی جیهان، لەلایەن هەردوو ولأتـە زل هێزەکـەی جیهـانی جەنگی سارد(ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو یەکێتی سۆڤیەت).جگـە لـەوەی بـە هـەموو جۆرێـك یارمـەتی حکومەتی عێراقیـان دەدا چ بـە کـەل و پـەلی جـەنگی بێـت یـان زانیـاری هـەوالگری یـان پەیماننامـەو ڕێکـەوتن نامەی بازرگانی و سەربازی بێت، جگە لەوەی کە هەندێك کات بەهێزی خۆیان ڕاستەخۆ بەشـداری جـەنگی دژە کوردیان کردووە، سەرەڕای بێ دەنگ بوونی کۆمەلّگای نێودەولّەتی و ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئاست نەهامەتییەکانی گەلی کورد کە ئەمەش ناڕاستەخۆ شەرعیەت پێدانێك بوو بە پێشیلّ کارییەکانی دژ بـە گـەلی کورد.

٢٠- شێخ بە سیمبولی ڕاپەڕین و بەگژدا چوونەوەی داگیر کەرانی هاوچەرخ دادەنریت، بەلأم بـارزانی بـە سمیبـول و قوتابخانـەی کوردایـەتی و ڕامیـاری و کۆمەلأیـەتی و ڕۆشـنبیری و دیبلۆماسـی وئـازادی و یـەك خستنەوەی گەلی کورد دادەنرێت.

٢١- شۆڕشـی شـێخ لەشارەوە دەسـتی پـێ کـرد، بـەلأم شۆڕشـی ئـەیلول لـە گونـدەوە، شۆڕشـی نـوێش لـە تاراوگەوە، جارێکی دی شۆڕش دەست پێدەکاتەوە بەلأم بە ژمارەیەکی زیاتری پـارتی ڕامیـاری، ئـەم گروپانـە لـە لایەن ولأتانی دراوسێ وە یارمەتیان دەدرا، بەرژەوەندی تاکەکەسی و حزبی وای کرد بەو یارمەتیـە دەرەکیانـەی کە بەدەستیان دەگەیشت جگە لەو هاوپەیمانێتیەی کە دەیان بەست لە گەلّ یەکدا، بۆ لێدانی پارتە کەی تر بوو ، بەمەش جەنگی پارتی زانی دژی داگیر کەر ببووە سفر. جگە لە لێدانی پارتی نەیاری ولأتانی تری داگیر کەری کوردستان وەك ئێران...

٢٢- بۆئـەوەی مـافی گـەلی کـورد نـەدرێت، مـیری سازشـی بـۆ شـای ئێـران کـرد، بـە دەسـت هـەڵگرتن بـە ڕووبەرێك زەوی(ووشکانی و ئاوی)، جگە سازشی ڕامیاری و ئـابوری و مەعنـەوی، بـەڵام کاتێـك خومـەینی هاتـە سەر کورسی دەسەڵات و بوونی هەندێك گرفتی پێشتر، سـەدام لـەو ڕێکەوتنـە کشایەوە و سـەرئەنجام جـەنگێکی خوێناوی لە نێوان هەردوو لا هەڵگیرسا، کە هەشت ساڵ درێژەی کێشا و ملیۆنەها کەس بوونە قوربانی و سەدان هـەزار کـەم ئەنـدام بـوو، جگـە لـە دروسـت بـوونی کارەسـاتێکی ژینگـەیی لـە ناوچـەکەدا و بـەفیڕۆدانی سـەدان ملیـاردۆلارو قـەرزار بـوونی عێـراق بـە دەیـان ملیـار دۆلاری تـر لـە کۆتـایی جەنگەکـە، جگـە لـە کاریگەرییـە نەرێنیەکانی تری ئایندەی گەلی عێراق و ئابوریەکەی و ژینگەی عێراقـی و بـارودۆخی کۆمەڵایـەتی ... عێـراق بە ئابورییەکی داڕووخاو هێزێکی سوپایی یەك ملیۆن کەسی مانـدوو. لـە جەنگەکـە دەرچـوو، بـۆ پڕکردنـەوەی ئەو قەرزەی کە کەڵکە بووبوو لە سەری ناچـار لەسـاڵی١٩٩٠ پـەلاماری کـوەیتی دا و داگـیری کـرد، سـەرئەنجام لـە سـاڵی١٩٩١دا بـەهێزێکی نێودەوڵـەتی دەریـان کـرد و پاشـان لـە سـاڵی٢٠٠٣ بـە هاوپەیمانیەتیـەکی نێودەوڵـەتی ڕووخاندیان. لێرەدا دەبێت ڕاستیەك بوترێت، ئەگەر سەدام سازشی بۆ نەتەوەکەی خۆی بکردایـە هـەرگیز بـەو ڕۆژگارە تاڵانە نەدەگەیشت جگە لە تێك شکاندنی کەسایەتی و ئـابوری و ڕامیـاری کەسـایەتی عێراقـی جگـە لـە دەست دانی دەسەڵات و داهاتی عێراق، بەشێوەیەکی زۆر شەرمەزاریانە لە سێدارە نـەدەدراو کـەس و کارەکەشـی لە عێراق ئاوارە نـەدەبوون و گـەلی کوردیش ئـەو مەرگەسـاتانەی بـە سـەر نـەدەهات و داگیرکـەریش نەدەهاتـە وڵاتەکە.

٢٣- میری زۆر نامرۆڤانە کەوتە وێزەی گـەلی کـورد و سـوتماکی خاکەکـەی، جگـە لـەوەی کـە نزکـەی٤٥٠٠ گوندی کوردی خاپور کرد، بە سەدان هەزاریشی لە ناو برد، بە بێ جیاوازی کـردن لـە نێـوان بـادینی و سـۆرانی، ژن و پیاو زارۆك و گەورە، کچ و کور، کورد و تورکمان، موسڵمان و ئێزیدی... ئەمـەش بـە بەرنامەیـەکی تۆکمـە بە پاڵپشتی هەموو ئابوری عێراق وسەربازی عێراقی...

٢٤- وڵاتی تورکیا بە هەموو شێوەیەك کەوتە دژایەتی کردنی گەلی کورد چ بە هێرشی سەربازی بێت یان بە فشاری ڕامیاری یان بە فشاری ئابوری بێت. بۆ نموونە تورکیا ڕێگری کرد لە واژۆ کردنی پەیمانی ئاشـتەوانی نێوان(یەکێتی نیشتمانی کوردستان - حکومەتی عێراق)ی لە ساڵی(١٩٨٤-١٩٨٥)دا. وڵاتانی تری جیهانیش زیاتر لـە جاران کەوتنە کۆمەکی هەمەجۆری حکومەتی بەعس.

٢٥- چـۆن هەنـدێك لـە شکسـتەکانی گـەلی کـورد و شۆڕشـی کـوردی پەیوەسـت بـووە بـە بـارودۆخی نێودەوڵەتی، ئاو هاش زۆرێك لە دەست کـەوت و سـەرکەوتنەکان زادەی ئەوبارودۆخـەن وەك(پـەیمانی سیڤەر و ڕاپەرینی سـاڵی١٩٩١ و جـەنگی ڕزگـار کردنـی عێراق)کەواتـە نـاتوانین لـە هاوکێشـە ڕامیارییـەکانی گـەلی کوردا، بارودۆخی ڕامیاری نێودەوڵەتی فەرامۆش بکەین و نادیدەیان بگرین.

٢٦- ڕاپەرین بەرهەمی یەك ڕیزی پارتە ڕامیارییەکان بوو، کە توانی هـەلێکی زێـڕین بکاتـە دیفاکتۆ کـە بارودۆخی هەرێمی و نێودەوڵەتی پێشکەشی کـرد، بۆنموونـە لـە یـەکگرتنی چوارسـاڵی پارتـە کوردیـەکان تـوانی دەیان هەزار کیلۆمەتر دووجا لە خاکە داگیرکراوەکەی ئازاد بکات. هەڵبژاردنی پەرلـەمانی کوردسـتان و دروسـت کردنی حکومـەتی هـەرێم لـە سـاڵی١٩٩٢ سـەلماندی کـە گـەلێکی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاسـت ئـەتوانێت هەڵبـژاردنێکی ئازادانە ئەنجام بدات، بەڕاستی لە چاو تەمەنی یەك ساڵەی خۆڕێبەری و نەبوونی ئـەزموونی فـەرمان ڕەوایـی و زامـەکانی جەسـتەی سـاڵانی پێشـووی گـەلی کـورد، سـەرکەوتنێکی نموونـەیی بـوو، بـەڵام لـە ئـەنجامی سـوود وەرنەگرتن لە ڕابـوردوی تـاڵی جـەنگی بـرا کوژی و هانـدانی دەسـتی دەرەکـی و هەسـتی پـاوان خـوازی و قبـوڵ

نەکردنی یەکتر و تاك خوازی، جارێکی تر پارتە کوردییەکان بەردەبنە وێزەی یەکترو جارێکی کە بە سوود وەرگرتن لە هێزی سەربازی و ئابوری داگیر کەر هەوڵی لە ناوبردنی یەکدی دەدەنەوە. جارێکی کە ئەوەی کە میری مابووی بە ئەنجامی بدات دژی گەلی کورد، پارتە کوردییەکان بۆیانی ئەنجام دا، جگە لەوەش پارتە کوردییەکان نەیات توانی ڕیزەکانی خۆیان ڕێك بخەنەوە و خۆیان بۆ هەل و ئەگەرێکی نوێی نێودەوڵەتی ئامادە بکەن تابتوانن بیقۆزنەوە، سەرەڕای ئەوەی لە هەردوو کۆنگرەی لەندەن و سەلاحەدین نەیان توانی نەیارانی حکومەتی بەعس ناچاربکەن بە دان نان بە سنووری باشووری باشوری کوردستان و دووبارە نەکردنەوەی سیناریۆکانی نیوسەدەی ڕابوردووی گەلی کورد.

٢٧- نابێت ڕۆڵی نێگەتیفی ولاتانی دراوسێ ی تورکیا و ئێران. نادیدە بگرین لە درێژەدان بەجەنگی براکوژی سالانی نەوەدەکانی سەدەی ڕابووردوو و هێرشی زەمینی و ئاسمانی بۆ سەر هەرێمی کوردستان... جگە لەو هەڕەشانەی کە تورکیا لە سەرکردە کوردەکانی دەکرد ئەگەر بیانەوێت دەست بە سەر شاری کەرکوك دا بگرن، یان ئەو هەولانەی تورکیا دەیدا بۆ فشار خستنە سەر ئەمەریکا تا کورد ناچار بکات نەچنە شاری کەرکوکەوە یان هێزی تورکیاش بەشداری بێت لە چوونە ناو شاری کەرکوك لە کاتی ڕووخاندنی حکومەتی بەعس لە ساڵی٢٠٠٣دا.

٢٨- حکومەتی کوردی و پارتە کوردییەکان ڕۆڵێکی کارایان بینی لە بیناکردنەوەی حکومەتی عێراقی فیدراڵ، وەك هەموو حکومەتە کۆمارییەکانی تر، بەلام ئەوان پاش بەهێزبوونی پێگەی ڕامیاری و ئابوری و سەربازی، ئینجا هەڵیان دەکوتایەوە سەر کوردستان و لە حکومەتەکەی پێش خۆی کە وەك کوردەکان ئەمانیش نەیاری بوون، دەکەوتنە وێزەی کوردستان و توند تر وێرانیان دەکرد و گەلەکەیان بە کۆمەڵ تر جینۆساید دەکرد. بۆیە لە حکومەتی عێراقی فیدراڵیش هەمان شت چاوەڕێ ئەکرێت ئەگەرئەو توانایەی بۆ دروست ببێت بۆ ئەنجام دانی ئەو کارە.

٢٩- مێژوو سەلماندوویەتی عەرەب بە گشتی عێراقی بێت وەك:(... بەعسیەکان و عەبدول لسەلام و عارف و ئەحمەد حەسەن و سەدام حسێن و علی حەسەن مەجید...)یان عەرەبی تری ولاتانی تری عەرەبی بێت وەك(مەلیك فەیسەڵ و جامیعەی عەرەبی و جامیعە ئیسلامی)دژی خواستەکانی گەلی کورد و بوونی گەلی کورد بوون، هەروەها مێژوو سەلماندوویەتی کە حکومەتەکە سوونی بێت وەك حوکمی٨٠ ساڵی ڕابوورد و یان شیعی بێت وەك حوکمی حکومەتە عیراقییەکانی پاش ساڵی٢٠٠٣ ، هیچ جیاوازیان نیە لە دژایەتی کردنی خواست و مافەکانی گەلی کورد.

٣٠- پاش ئەوەی برایمەر بوو بە فەرمان ڕەوای سیڤیلی عێراق، دەیتوانی سنووری کارگێڕی ئاسایی بکاتەوە. بەلام لەبەر بەرژەوەندییە جۆربەجۆرەکانی ئەمەریکا ئەم کارەی نەکرد.

٣١- عەرەبە نەیارەکانی ڕژێمی پێشوو، کە میوانی کوردستانی ئازاد کراو بوون و لە کوردستانەوە دەیان توانی دژایەتی خۆیان بۆ ڕژێمی بەعس ڕابگەیەنن، لە نووسینەوەی یاسای کاتی بەڕێوبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، دانیان بە کوردستانی بوونی ئەو ناوچانەدا نەنا کە لە دەرەوەی دەسەلاتی کوردی بوو لە پێش ١٩ی ئازاری٢٠٠٣دا، بەڵکو لە مادەی٥٨ی یاسای کاتی بەڕێوەبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە ئەم ناوچەیەیان ناو نا بە ناوچەی ململانێ و حکومەتی هەمیشەییان بەرپرس کرد لە چارەسەرکردنی ناوچە دابڕاوەکان و لە دەستووریشدا مادەی١٤٠ی بەرکەوت. جگە لەوەی کە لە دەستووردا زۆر بە نەرمی باسی ناوچە دابڕاوەکان کراوە و میکانزمی دیار و ڕوونی تێدا نابینرێت لە ڕاڤە کردن و شرۆڤە کردنی و هەڵسەنگاندن، ئەمەش وا دەکات کە

هەر لایەك لە لایەنە عێراقییەكان لە گۆشەنیگای شۆڤێنی یان بەرژەوەندی ڕامیاری و كارگێڕی و جەماوەری و ئابوری... خۆیەوە لێ ی بڕوانێت و شرۆڤەی بكات.

٣٢- مێژوو سەلماندوویەتی داگیركەرانی كوردستان و بەتایبەتی حكومەتە عێراقییەكان تەنها لە زمانی چەك دەگەن، چوونكە ئەگەر فشاری پێشمەرگە نەبووایە، نوری سەعید لە ساڵی١٩٤٣دا دانی بەمافی گەلی كوردا نە دەنا، ئەگەر فشاری پێشمەرگە نەبووایە، نزیكەی(٣٥-٤٠) هەزاركیلۆمەتر دووجا لەزەوی ئازاد نەكرایە لە شۆڕشی ئەیلول دا، ئەوا ڕژێمی بەعس ڕێكەوتنی١١ی ئازاری واژۆ نەدەكردو ناوچەی ئۆتۆنۆمی دیاری نەدەكرد كە ڕووبەرەكەی(٣٢٦٦٠)كم^{2}بوو، ئەگەر ڕاپەرین نەبووایە و نزیكەی٤٢٠٠٠ كم^{2}ی ئازاد نەكردایە، ئەوا حكومەتی عێراقی فیدڕاڵ بە فەرمی دانی بە حكومەتی هەرێم دا، نەدەنا لەو ڕووبەرەدا.

٣٣- جەعفەری جگە لەوەی كە هێزی دەستووری هەبوو، بودجەی هەبوو، گرفتی یاسایی نەبوو، بەلاَم یەك بڕگەشی لە بڕگەو مادە دەستوورییەكانی تایبەت بە ناوچە دابڕاوەكانی جێ بەجێ نەكرد، بەڵكو لە ماوەی دەسەلاَت دارێتییە كورتەكەی دا، بە ڕێگەی جۆراو جۆر كەوتەوە هەناردە كردنی عەرەب بۆ ناوچە دابڕاوەكان لە ژێر پەردەی یاسایی و بە بڕیاری فەرمی وەزارەتەكان. هەر لە بەر ئەوەش بوو لە لایەن سەركردە كوردەكانەوە بە توندی دژی خۆ كاندید كردنی بوون بۆ پۆستی سەرۆك وەزیر لە یەكەم حكومەتی هەمیشەیی.

٣٤- جگە لەوەی كە نوری مالكی چەندنین هەڵەی دەستووری و یاسایی كردووە. حكومەتەكەی بەرپرس كرابوو لە جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی تایبەت بە چارەسەری ناوچە دابڕاوەكان، كەچی خۆی لە جێ بەجێ كردنی ئەو مادە دەستووریە دزیەوە و پاش تێ پەرینی زیاد لە دووساڵ و دە مانگ بەسەر قۆناغی یەكەم، هێشتا ئەو بڕگەیە جێ بەجێ نەكراوە، جگە لەوەی جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠خاڵی ٢٢ی كارنامەی حكومەتەكەی خۆی پێك هێنا بوو، جگە لەوەی كە حزبەكەی ڕێكەوتنی چوارقۆڵی لەگەڵ هەردوو پارتی سەرەكی كوردستان هەبوو. مالكی نەك مادەی١٤٠ لە وادەی دیاری كراوی خۆیدا جێبەجێ نەكرد، بەڵكو بە كردەوە كەوتە دژی جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی و درێژە پێدان بە نەهامەتییەكانی دانیشتوانی ئەو ناوچانە، ئەویش بە تەرخان نەكردنی بوودجەو ناردنی هێزی سەربازی...

٣٥- پەرلەمانی عێراقی فیدڕاڵ ڕۆڵێكی نێگەتیڤی بینی لە هەنگاوەكانی جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠و دروست بوونی گروپی٢٢ی تەموزی ٢٠٠٨و پەسەند كردنی پڕۆژە یاسای ئەنجومەنی پارێزگاكان بە بێ ئامادە بوونی نوێنەرانی گەلی كورد و ناوهێنانی مادەی١٤٠ بە مادەیەكی دەستووری مردوو لە لایەن هەندێك لە پەرلەمان تارانەوە، هەروەها پێكهێنانی هاوپەیمانی دژی جێبەجێ كردنی مادەی١٤٠...

٣٦- سەرۆكایەتی كۆماریش هەموو دەسەلاَتی خۆی بەكار هێنا بۆ جێ بەجێ نەكردنی مادەی١٤٠بە تایبەت ئەو كارو بارانەی كە پێویستی بە ڕەزامەندی سەرۆكایەتی كۆمار هەیە وەك ئاسایی كردنەوەی سنووری كارگێڕی، لێرەدا نابێت ڕۆڵی نێگەتیڤی تاریق هاشمی جێگری سەرۆك كۆمار نادیدە بگرین...

٣٧- نابێت ڕۆڵی نا پێویستی هەر یەك لە حكومەت و پارتە كوردییەكان و دەسەلاَتی كوردی لە ناوچە دابراەكان لە بەر چاو نەگرین بەوەی كە زۆر كەم تەرخەم بوون لە فشار كردن لەسەر حكومەتی نوری مالكی لە جێ بەجێ كردنی ئەم بڕگە دەستوورییە.

٣٨- جگە لە ڕۆڵی نەرێنی سەرۆك كۆمار و نوێنەرە كوردەكانی ئەنجومەنی نیشتمانی عێراقی كە دەیان توانی بە بڕگە دەستوورییەكانی سەرۆك وەزیران بانگێشتی پەرلەمان بكەن و لێپرسینەوەی لەگەڵدا بكەن، بۆنموونە سەرۆك كۆمار بە پێی خاڵی(١)ی بڕگەی(ب)ی خاڵی هەشتەمی ماددەی(٦١)دەتوانێت داوایەك پێشكەش

به ئەنجومەنی نوێنەران بکات بۆ متمانە کێشانەوە لە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، یان بە پێی بڕگەی(ج)ی خاڵی حەوتەمی ماددەی(٦١)بیست و پێنج ئەندام مافی ئەوەی هەیە بانگهێشتنامە ئاڕاستەی ئەنجومەنی وەزیران بکات بۆ لێپرسینەوە، یان بە پێ ی خاڵی(٢)ی بڕگەی(ب)ی خاڵی هەشتەمی مادەی(٦١)، ٥/١ی ئەندامانی پەرلەمان دەتوانن داوای سەندنەوەی متمانە بکەن لە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، دیارە ئەمەش نەکرا. ئەگەر چی ئەم هەنگاوانەش بگیرایانەتە بەر، هەتا پاش تەقینەوەکانی یەك شەممە و سێ شەممە و چوارشەممەی خوێناوی بەغداد سەری نە دەگرت و نوری مالکیان بۆ دوور نە دەخرایەوە لە پۆستەکەی، بەلاّم فشارێکی ئەو تۆیان نەخستە سەر بۆ پاپەند بوون بە بەندە دەستووریەکان و جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ لەوادەی دیاری کراوی خۆیدا. جگە لەوەی کە نەیان توانی هاشمی ناچار بکەن بۆ واژۆکردنی هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری گۆڕانی سنوری پارێزگاکانی ناوچە دابڕاوەکان کە لە کاتی ڕژێمدا بە ئەنجام گەیاندرابوو.

٣٩- جگە لە ڕۆڵی نەرێنی گروپە تیرۆرستییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان کە بەکارە تیرۆرستییەکانیان بەربەستێکی گەورەی ڕامیاری و ئاسایشیان دروست کرد بۆ ئەو کوردانەی کە بە پێی مادەی١٤٠ی دەستووری عێراقی مافی گەڕانەوەیان هەبوو بۆ سەر زێدی خۆیان، بەم کارە توانییان ڕێ لە گەڕانەوەی ئاوارەکان بگرن و دڵنیایی بدەن بە عەرەبە هاوردەکان لە نەگەڕانەوەیان بۆ شوێنی خۆیان(ناوەڕاست و باشووری عێراق)، ئەویش بە بلاّو کردنەوەی ترس و تۆقاندن و کوشتنی کوردە گەڕاوەکان، بێگومان ئەمانەش یان گروپە ئیسلامییە تێرۆرستیەکان بوون، یان ئەندامانی ڕێکخراوی بەعسی هەڵوەشاوە بوون، یان گروپە عەرەبییە شۆڤێنییەکانی وەك لیستی حەدباو تەوافقی حارس ئەلزاری... بوون.

٤٠- ولاّتانی دراوسێش ڕۆڵێکی زۆر خراپیان بینی لە جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠ ئەویش بە فشارخستنە سەرئەمەریکا بۆ جێ بەجێ نە کردنی مادەی١٤٠ ،بۆنموونە احمد داود ئۆغلۆی گەورە ڕاویژکاری پێشوی ڕەجەب تەیب ئەردۆغان دەڵێت"مادەی ١٤٠بۆمبێك دروستکراو درایە دەست عێراقییەکان، بەلاّم خۆشبەختانە لەگەڵ ئەمەریکاو هاوپەیمانانی دیکە توانیمان ڕیفراندۆم دوابخەین"، هەروەها بە دروست کردنی پارتی عێراقی بەکرێ گیراو و هاندانی پارتە عێراقییەکان و فشار دروست کردن لە سەریان و فشار دروست کردن لە سەرئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق و فشار دروست کردن لە سەر حکومەتی عێراقی و لەشکر کێشی و بۆردوومانی بەردەوام و ناردنی گروپی تیرۆرستی، ڕێگریان لە جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ کرد لە وادەی دیاری کراودا.

٤١- ولاّتانی تری هاوپەیمانان و ویلایەتە یەکگرتووەکان و ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕۆڵێکی نەرێنییان بینی لە بەردەوامیدان بە تاوانەکانی ڕژێمی پێشوو و جێ بەجێ نەکردنی مادەی١٤٠. بۆنموونە ئەمەریکا بە هەموو شێوەیەك ڕێگری کردووە لە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠، چوونکە لە بەرژەوەندی ئەوان دا نیە، لەبەر ئەوە لە ڕاپۆرتی گروپی بیکەر- هاملتۆن، کەرکوك بە بۆمبی چێندراو دەچوێنێت و داوا لە ئەمەریکا دەکات کار بکات بۆ ئەنجام نەدانی ڕێفراندۆم لە ساڵی٢٠٠٧دا، هەروەها لە ڕاپۆرتی یەکەمی ستافان دی مەستورا، هەندێك ناوچە کە لە ساڵی١٩٧٤دا میری دانی پێدا نابوو وەك ناوچەی ئۆتۆنۆمی، کەچی دی مەستورا پێشنیار دەکات کە بخرێتە سەرئیدارەی حکومەتی عێراقی... جگە لەوەی سەرجەمی پێشنیارەکانی دژی دەستووری حکومەتی عێراقی فیدراڵ بوو.. هەروەها لە ڕاپۆرتی دووەمیشدا، کۆمەڵێك پێشنیار دەکات کە سەرلەبەری دژ گەڕانەوەی مافە بۆ خاوەن ماف، جگە لەوەی کە سەرنج و پێشنیارەکانی ولاّتانی دەوربەر لە بەرچاو گیراوە لە پێشنیارەکەدا، سەرەڕای ئەوەی کە بەردەوام سەردانی ئەو ولاّتانەی دەکرد، پێش حکومەتی عێراق و حکومەتی

هەرێم کۆپیەکی پێشنیارەکانی پێشکە کەش بە دەوڵەتی تورکیا کردبوو...جگە لە ڕاپۆرتەکانی کرایسز گروپ کە ڕۆڵێکی نێگەتیڤی هەبوو لە جێ بەجێنەکردنی مادەی١٤٠.

٤٢- پێش بینی جێ بە جێ کردنی مادەی(١٤٠)ناکرێت لە ئێستادا، لە بەر ئەوەی کە کورد لە و پەڕی بە هێزی پێگەی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و کارگێڕی و یەکگرتووی و بەشداری کارای کورد لە حکومەتی فیدراڵ و پۆستە بالاَکانی و هێزی دەستوورو پشتگیری نێودەوڵەتی. نەی توانی کار بکات بۆ تەواو کردنی جێبەجێ کردنی مادەی(١٤٠)، ئەوا بە بەشداری کارای عەرەبە سوونییەکان لە پرۆسەی ڕامیاری ولاَت دا، و کەم بوونەوەی سەنگی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و دیبلۆماسی... کورد لە چاو بەهێز بوونی سەنگی ڕامیاری و ئابوری و دیبلۆماسی و دانیشتوانی. عێراقی فیدراڵ و عەقڵیەتی عروبەی عێراقی، سپاردنی جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)ەبە ئایندەیەکی نادیار.

٤٣- ئەکێك لە گرفتە هەڵپەسێردراوەکانی ناوچە دابراوەکان کێشەی موڵکدارییە، لە ساتە وەختی دروست بوونی دەستەی داواکاری موڵکداریەتی لە ساڵی٢٠٠٤ تا ئێستا نزیکەی(١٠٪)کێشەکانیان چارەسەرکردوە؟!کارکردن بەم میکانیزمەی ئێستا، پێویستمان بە نزیکەی٦٠ ساڵی تر دەبێت لە بۆ چارەسەر کردنی یەکجارەکی کێشەی موڵکداری.لە ناوچە دابراوەکان.

٤٤- کارکردن بەم جۆرە بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ شتێکی چاوەڕوانکراو دڵخۆش کەرە نییە! بەمەرجێك گۆڕانکاری ڕامیاری نەبێت(ناوخۆ، دەرەوە). دەست کەوتە دەستووری و ڕامیاری و ئابورییەکانی ئێستا دەگەڕێتەوە بۆ بەهێزبوونی پێگە ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و ئاسایش و پشتگیری نێودەوڵەتی لە دۆزی کورد دژ بە ڕژێم(ناوخۆ، دەرەوە)و بەرژەوەندییەکانی هەندێك ولاَت بەتایبەت ئەمەریکا، زۆری ژمارەی ئەندامە کوردەکان لە حکومەتەکانی پێشوو، بەلاَم بەشداری عەرەبە سوونییەکان لەپرۆسەی ڕامیاری و کەمبونەوەی ژمارەی نوێنەرە کوردەکان لە حکومەتی عێراقی و نەبوونی پلانی ستراتیژی وەك پێویستی سەرکردایەتی کوردی و بەهێزبوونی حکومەتی فیدراڵ(ئابوری، سەربازی، ڕامیاری، دان پێدانانی جیهانی...) ڕۆژ لە دوا ڕۆژ و دوژمنایەتی توندی هەرێم و پێگەو شوێن و جیۆپۆلەتیکی کوردستان، پێ دەچێت سیناریۆکانی سەردەمی شێخ مەحمود دووبارە بێتەوە...جگە لە گۆشاری نێودەوڵەتی لەسەر حکومەتی هەرێم(بوارەکانی مافی مرۆڤ ، گەندەڵی...)بۆیە، چاوەڕێ دەکرێت نەك دەستەکەوتەکانی گەلی کورد زیاد بکرێت بەڵکو لە پاشەکشەی بەردەوامیش بێت...

٤٥- حکومەتی هەرێم لە ڕابوردوو لە ئێستاو لە ئایندەشدا تووشی گرفتی مەزن و تەنانەت ئەستەمیش دەبێت لە جێ بە جێکردنی مادەی١٤٠دا چوونکە گرفتی حکومەتی هەرێم تەنها لەگەڵ لایەنێکی بەرپرسی ئەو مادەیە نییە کە بەغدایە، بەڵکو ناڕاستەوخۆ لەگەڵ لایەنە جێبەجێ کارەکانی تری وەك(ئەمەریکا و تورکیا و ئێران و سوریا...)کەواتە بۆجێ بەجێ کردنی ئەم ماددەیە هەوڵ و کۆششێکی مەزنی دەوێت لە لایەن هەرێمەوە، واتە حکومەتی هەرێم دەبێت لە واشتنتۆن و ئەنکەرەو تاران دەست بکات بە جێ بەجێ کردنی مادەکە.

٤٦-ئەگەر سەیری دەرئەنجامی هەڵبژرادنی ئەنجومەنی پارێزگاکانی٢٠٠٩ بکەین ئەنجامەکان دڵتەزێنن لە سەر ئاستی نەتەوەیی و ئاینی. کوردەکان نەیان توانی لە هەردوو شاری بەغدادو واست یەك کورسیش ببەنەوە، ئەگەر چی لە شاری موسڵیش بە گشتی بارودۆخەکە باش نییەو پاشە کشەیەکی گەورەی لیستی برایەتی بەدی دەکرێت. بێ گومان ئەمەش کاریگەریی کەمی خزمەت گوزاری و کەم و کورتی حکومەتی هەرێم و لاوازی

هەستی کوردایەتی و زاڵ بوونی هەستی ئاینی لەهەندێك لەو ناوچانە و کاریگەریی تیرۆرستەکانییان لەسەر بووە.

٤٧- لە وڵاتێکدا ئەگەر لەماوەی١٣ ڕۆژدا دوو کودەتای سەربازی تێدا ڕووبدات، دەتوانین بە وڵاتی کودەتا ناوی بەرین، لە کاتی ئێستا کە ژمارەی سەربازانی عێراقی لە(٢٤٠٠٠٠)وهێزەکانی ناوخۆ لە(٦٠٠٠٠٠)تێ پەڕیون و ڕێ بە بەعسییەکانیش دەدرێت بەشداری ڕامیارو سەربازیش بکەن، هەزارەها ملیۆن دۆلاریش بۆ کڕینی چەك و کەرەستەی سەربازی خەرج کراوە، و لە کاتێکدا جیاوازی هۆز و ئاین و ڕێچکەی ئاینی(مەزهەب)و بیروڕای ڕامیاری لەوڵاتدا هەیەوە کوردەکانیش مافە نیشتمانیەکانیان وەرنەگرتووە، و یارمەتی دانی گروپە جیاوازەکانی لەلایەن وڵاتەکانی دراوسێ و بوونی گروپی چەکدار، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە کودەتای سەربازی نزیك دەبینەوە .

٤٨-حکومەتی عێراق نە دەیەوێت نە دەیەڵێت نە ئامادەشە مادەی١٤٠ جێ بە جێ بێت، ئەویش لە بەر کۆمەڵێك هۆکاری مەزهەبی و نەتەوەیی و ئابوری و ڕامیاری و هەرێمی. بۆ نموونە:

أ- بودجەی ساڵی٢٠٠٧بەڕێژەی(١١٦,٩٪)ی بودجەی ساڵی٢٠٠٥ زیادی کردووە، و بودجەی ساڵی٢٠٠٨ بە ڕێژەی (٣١٢٪)ی بودجەی ساڵی٢٠٠٧ زیادی کردووە، جگە لەوەی کە(٢٨٩,١٪)ی بوودجەی ساڵی٢٠٠٦ زیادی کردووە و(٤٥٣,٢٪) بوودجەی ٢٠٠٥ زیادی کردووە، ئەمە و سەرجەمی بوودجەی عێراق لە نێوان ساڵانی(٢٠٠٦-٢٠٠٩) دەکاتە(٢٣٨,١٣٤,٥٢٥,٣٥٢,٤٧٢)دینار، بەڵام ئەو بڕەپارەیەی کە بۆمادەی١٤٠ جێ بەجێ کراوە لە ماوەی ٢٠٠٦-٢٠٠٩ دەکاتە(١,٢٠٢,٠٠٠,٠٠٠,٠٠٠)دینار، واتە(٠,٥٪)سەرجەمی بودجەی عێراق ، جگە لەوەی ئەو بڕە پارەیەی کە بۆجێ بە جێ کردنی مادەکە لە نێوان ساڵانی٢٠٠٧-٢٠٠٩ سەرف کراوە لە لایەن حکومەتی عێراقییەوە دەکاتە تەنها(٠,٣٣٪)ی سەرجەمی بوودجەی عێراق.جگە لەوەی کە تەنها نەوتی کەرکوك بە ڕێژەی(١٨٪)بەشداری لە داهاتی عێراق دەکات. بێجگە لەوەی مادەی(١٤٠)دەقێکی دەستوورییە و دەستوور ناچاری دەکات بۆ جێ بەجێ کردنی، سەرەڕای ئەوەی کە لە ساڵی٢٠٠٩ دا نزیکەی(٢٧٪)نەوتی بەرهەم هێنراوی عێراق لە ناوچەدابڕاوەکان دا بووە.

ب- جگە لەوەی هیچ گرفتێکی هونەریش نیە لە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠.

ج - ئەمەو سەرەڕای ئەوەی کە ساڵ لە دوای ساڵیش بارو دۆخی ئاسایش و ڕامیاری... لە عێراق بەرەو باشتر دەچێت.

د - لە ساڵی٢٠٠٥ دا لە ساڵێکدا لە سەرتاسەری عێراقدا سێ پرۆسەی هەڵبژاردن و ڕیفراندۆم ئەنجام دراوە(لەسەربنەمای کۆبوونی خۆراك)جگە لەوەی کە هەڵبژاردنی پەرلەمانی و سەرۆکایەتی هەرێمیش لە٢٥ی تەموزی٢٠٠٩، هەر لە سەر بنەمانی کۆبوونی خۆراك بووە، جگە لەوەی کە کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆیی هەڵبژاردنەکان بە نوسراوی(خ/١٩٣/٨)لە بەرواری(٢٠٠٧/١٠/٢٨)کە ناردویانە بۆ سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران- نووسینگەی دەوڵەتی سەرۆك وەزیران. ئامادەیی خۆیان پیشان داوە بۆ هەستان بە کاری ڕاپرسی پاش ئەوەی کە داوای لە ئەنجومەنی وەزیران کردووە بۆ هاریکاری و بڕیاردان، کەواتە ئەگەر حکومەتی عێراقی مەبەستی بوایە، لەسەر کۆبوونی خۆراك، ڕاپرسی لە ناوچە دابڕاوەکان دەکرد بەڵام ویستێکی ڕامیاری نەبوو بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠.

٤٩-بەشێك لە جێبە جێ نە بوونی مادەی١٤٠ دەکەوێتە ئەستوی حکومەتی هەرێم وسەرکردایەتی هەردوو پارتی(پ.د.ك)و(ی.ن.ك)، چوونکە لەکاتی پێویست دا دەسەلاتی لاوازی مالکی و بارودۆخی ڕامیاری و نەبوونی ئاسایشی عێراق و هێزی ڕێکەوتنە سێ قۆڵی و چوارقۆڵییەکەیان نەقۆستەوە بۆ جێ بە جێکردنی

مادەی١٤٠، نەك كاریان بۆ ئیفلیج كردنی تواناكانی حكوومەتی فیدڕاڵ نەكرد، بەڵكو سەر لە نوێ و زۆر عێراقییانە هەوڵی بنیات نانەوەی عێراقی فیدراڵ یان دا... جگە لەوەی كە شەقامی كوردی و گروپە سیڤلیەكان و دەزگا زانستی و ئەكادیمی و ڕۆشنبیرییەكان، بەشێكی دیكە لە ئەو بەرپرسیارێتیەیان دەكەوێتە ئەستۆ.

٥٠-ناوچە دابڕاوەكان كلیلی چارەسەر و ئارامی و پێشكەوتنی عێراقە، تا چارەسەری كێشەی كوردی نەكرێت نە عێراق ئاشتی و ئارامی بە خۆیەوە دەبینێت نە خۆرهەلاتی ناوەڕاستیش. بۆیە چارەسەر كردنی پرسی كورد و گەڕانەوەی مافەكان بۆیان ئەركی حكومەتی عێراقی و هەرێمی و نێودەوڵەتییە، ئەگەر حكومەتی فیدڕاڵیش بە جیدی كاری بۆ جێ بەجێ كردنی مادەی١٤٠ نەكا، وەك لە پێشەكی دەستووری هەمیشەیشدا هاتووە كە یەكپارچەیی خاكی عێراق پەیوەستە بەجێ بەجێ كردنی دەستوورەوە، ئەوا بە هێزی دەستووری حكومەتی عێراقی فیدراڵ گەلی كوردستان مافی جیابوونەوەیان هەیە لە حكومەتی عێراقی فیدراڵ. سەربەخۆبوونی گەلی كورد و دروست بوونی كییانی سەربەخۆی كوردی، شتێكی حەتمییە، ئێستا بێت یان ئاینده هەر دەبێت كورد پیێ ی بگات.

پێشنیار

پێشنیار

بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)بە تەواوی و گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان و گەڕانەوەی مافە زەوت کراوەکان بۆ خاوەن ماف و کۆتایی هێنان بە نەهامەتییەکانی گەلی کورد و گەلی عەرەب و گەلانی عێراق، پێویستە حکومەتی هەرێم چەند هەنگاوێك بنێت بە مەبەستی کارا کردنی جێ بەجێ کردنی مادەکە و سوودمەند بوونی زیاتری گەلی کورد لە ڕووی ڕامیاری و یاسایی و دەستووری و ئابوری و جیۆگرافیەوە لە عێراقی فیدراڵ، بەجێ بەجێ کردنی هەندێك لەم پێشنیارانەی خوارەوە کەم تا زۆر دەستکەوتی نەتەوایەتی و کوردستانی گەلی کورد زیاتر دەبێت، کە بریتین لە:

یەکەم: لە سەر ئاستی کوردستان:

١- یەکێتی: کارکردن بۆ ئاشتەوایی ڕاستەقینە و کارکردنی بە کۆمەڵ و یەکخستنی هێزەکانی گەلی کورد و یەك خستنی هەڵوێست و گوتاری ڕامیاری کوردستانی لە سەر ئاستی حکومەتی هەرێم و عێراق و نێودەوڵەتی و تێکەڵ کردنی هێزەکانی پێشمەرگە بە وەزارەتەکانی پێشمەرگە و ناوخۆ و نەمانی هێزی چەکداری هیچ پارتێکی ڕامیاری لە کوردستان، چوونکە بێجگە لەوەی کە ڕێ لە دووبارە بونەوەی ڕابوردووە تاڵەکان دەگرێت، دەبێت بە یاسایی کردنی هێزی پێشمەرگە، پارتە ڕامیارییەکان دەبن بە پارتی ڕامیاری مەدەنی.

٢- پێشمەرگە: بە ئەکادیمی کردنی سەرجەم هێزی پێشمەرگەو فێرکردنیان بە هونەر و تەکنیك و تەکتیکی نوێی سەربازی و زیاد کردنی ژمارەیان و کڕینی ئەو چەکانە کە لە سنووری دەسەڵاتی هەرێمدایە وەك زرێپۆش و هەلی کۆپتەرو... هتد، واتە خۆ بە هێز کردنی تەواو خۆ ئامادە کردن بۆ هەر ئەگەرێکی چاوەڕوان نەکراو چ ناوخۆبێت یان عێراقی یان هەرێمی، بەتایبەت پاش کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا لە خاکی عێراق، سەرەڕای ئەوەی کە مێژوو دەری خستووە"هێز"ڕەوتی ڕوداو دانوستان و ڕێژەی ڕووبەری ناوچە ئازاد کراوەکان و مافە نیشتمانی نەتەوەییەکانی کوردی دیاری کردووە.

٣- دروست کردنی لیژنەیەکی تایبەت مەند لە پسپۆڕییە جیاوازەکانی وەك(ڕامیاری، دەستووری، یاسایی، مێژوویی، جیۆگرافی، ئابوری، جیۆلۆجی...) بۆ توێژینەوەی زیاتر لە سەر ناوچە دابڕاوەکان لە بوارە جۆراو جۆرەکان و پێشکەش کردنی پێشنیاری گونجاو بۆ چارەسەرکردن و گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێم و پێشکەش کردنی زۆرترین خزمەت گوزاری بەو ناوچانە و پەرەپێدانی هەمەلایەنی ئەو ناوچانە.

٤- لە بەر ئەوەی ناوچە دابڕاوەکان لە دەستوری عێراقیدا بە ناوچەی ململانێ ناوی هاتوە(یاسای کاتی بەڕێوە بردنی عێراق لە قۆناغی گواستنەوە و دەستوری هەمیشەیی)، لەبەر ئەوەی لە ڕووی یاسایی و دەستورییەوە تا ئێستا یەك لایی نەبۆتەوە کە سەر بەچ یەکەیەکی کاگێڕیە(ئایا سەر بە هەرێمی کوردستانە یان عێراقی فیدڕاڵ)؟ بۆیە پێویستە لەلایەن حکومەتی هەرێم و عێراقی فیدڕاڵەوە بە ڕێوەببرێت و بوودجەیەکی تایبەتیشی بۆ تەرخان بکرێت و سەرجەم کاروبارەکانی ناوچەکەش لەلایەن خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکەوە بەڕێوە ببرێت. واتە حکومەتی عێراقی فیدڕاڵ مافی ئەوەی نیە وەك ئێستا تاك لایەنانە ئەو ناوچانە بەڕێوە ببات. ئەمەش بە سودی ناوچە دابڕاوەکان و کوردستان دەشکێتەوە!!! لە لایەنەکانی جیۆگرافی و ئابوری و ڕامیاری... و تەنانەت لە یەکلایی کردنەوەی چارەنوسی مادەی ١٤٠یش دا.

٥- پێویستە سەرکردایەتی کوردی لە سەر پرسی مادەی ١٤٠ و هەرپرسێکی تری چارەنوس ساز، بگەڕێتەوە بۆ شەقامی کورد لە بڕیاردان، چ لە هاندانیان بێت لە دژی حکومەتی فیدڕاڵ، چ هاندانیان بێت وەك کارتێکی فشار لە سەر ئەمریکا...

٦- دروست کردن و بڵاوە پێکردنی شانە هەواڵگرییە کوردییەکان لە ناوچە دابڕاوەکان، کە سوودی ڕامیاری و سەربازی و ئاسایشی دەبێت و یارمەتی دەردەبێت بۆ سەر لە نوێ نیشتەجێ کردنەوەی ئاوارەکان.

٧- کارکردن بۆ پەلکێش کردنی کۆمپانیا بیانیە ناسراوەکانی بواری دۆزینەوە و دەرهێنانی نەوت و گازی هەرێم تا بەم هۆیەوە بتوانرێت بەژەوەندی ئابوری زۆرێك لە وولاتە پیشەسازیەکانی جیهان لە هەرێم دا وەگەربخرێت... تا بەم هۆیەوە وولاتان ناچار بن پارێزگاری لە هەرێم بکەن، تا هەرێمیش پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانیان بکات.

٨- ناچار کردنی حکومەتی عێراقی بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠، ئەویش بە دانانی کەسێکی کورد پەروەری بەتوانا لەڕووی ئەکادیمی و ڕامیاری و دبلۆماسیەوە، بە سەرۆك یان بە جێگری سەرۆکی لیژنەی مادەی(١٤٠). هیچ کار و فرمانێکی تری نەبێت بێجگە لەو پۆستە، بڕیارو ڕاسپاردەکانی(لیژنەکە) ڕاستەوخۆ جێ بەجێ بکرێن و بە ئەنجومەنی نوێنەران و سەرۆکایەتی دا تێ نەپەڕن بۆ پەسەند کردن... چونکە لە بنەمادا دروست کردنی لیژنەکە و کاری لیژنەکە بڕگەیەکی دەستووریە. یان هەردوو سەرۆك وەزیران جێ بەجێکردنی سەرجەم بڕگەکانی مادەی١٤٠ لە ئەستۆبگرن بە دانانی خشتەیەکی دیاری کراوی کاتی، چوونکە ڕابوردوو دەری خستووەکە کاری لیژنە دروست کراوەکان تەنها ئەنجامەکەی بەخشینی کاتە بە عێراقی یەکگرتو و درێژە پێدانی چەوساندنەوەی نەتەوە ستەم لێکراوەکانی ناوچە دابڕاوەکانە.

٩- ئەنجام دانی ڕیفراندۆم بە شێوەیەکی بەرایی بۆ زانینی ڕادەو ویستی دانیشتوان تا لە سەر ڕۆشنایی ئەو ڕیفراندۆمە میکانیزمی چۆنیەتی دەنگدان لەسەر ئەو ناوچانە دیاری بکرێت.

١٠- هۆشیار کردنەوەی دانیشتوانی کوردستان بە گشتی و ناوچە دابڕاوەکان بە تایبەتی لە بوارەکانی ڕامیاری و یاسایی و دەستوری و مێژوویی تاوانەکانی ڕژێمە یەك لەدوایەکەکان بە تایبەتتر لە ناوچە دابڕاوەکان دا، لەڕێی ئۆرگانەکانی پارت و ڕاگەیاندنە بینراو و بیستراوەکانەوە.

١١- بەخشینی زیاتری مافە نەتەوەییی و کلتوری و ڕۆشنبیری و ئاینی...ە کانی نەتەوە و ئاینزاکانی تری هەرێم لە کاتی هەموار کردنی دەستووری هەرێم بە جۆرێك زیاتر بێت لە مافەکانیان لە دەستووری هەمیشەی عێراقی فیدراڵ دا، هاریکاری کردنی هەمەجۆری حکومەت بۆ ئەم کەمایەتیانە و جیاوازی نەکردن لە ئەرك وماف دا لەگەڵ کوردەکان دا.

١٢- کارکردن بۆ نیشتەجێکردنەوەی ئاوارە و دەرکراوەکانی ناوچە دابڕاوەکان و هاریکاری کردنیان لە لایەن حکومەتی هەرێمەوە، باشترە کە ئەم نیشتەجێکردنە بە شێوەی بەربەستێك بێت(بەبەرستی مرۆیی، نەتەوەیی...)کە ئەمە لە ئایندەدا سوودە نیشتمانی و نەتەوەییەکەی کاریگەری زیاتری دەبێت.جگە لەوەی کارکردن بۆ سەر لەنوێ نیشتەجێ کردنەوەی دانیشتوانی قەزاکانی وەکو چەمچەماڵ و کەلا و کفری دەتوانێت خزمەتێکی زۆر گەورە بە زیاد بوونی ڕێژەی دانیشتوانی کورد لە پارێزگای کەرکوك بکات، پاش ئاسایی کردنەوەی سنوری ناوچە دابڕاوەکان، ئەمەش ڕەنگدانەوەی دەبێت لە سەر هەموو ئەو دۆزانەی کە دەنگ دانی هاولاتیان یەکلاییان دەکاتەوە، لە بەرژەوەندی هەرێمی کوردستان.

١٣- بە پسووڵەکردنی دەنگدانی دەنگدانی دیاری کردنی چارەنووسی ناوچە دابڕاوەکان، با دەنگ دانی ئایندە بۆدیاری کردنی چارەنوسی ناوچە دابڕاوەکان لە بری ناسنامە بە پسولەبێت، و هیچ کەسێکی تر مافی دەنگدانی نەبێت لە ناوچە دابڕاوەکان، دەنگدەرانیش سەرجەم ئەو خێزانانە بگرێتەوە کە لە تۆماری(١٩٥٧)ناویان تۆمار کراوە. بەم کارە دەتوانرێت ڕێ لە هەموو ئەو کەسانە بگیرێت کە بەشداریان پێ کراوە لە پرۆسەی بەعەرەب کردنی کوردستان یان قەرەبووی مادەی١٤٠ی هاوەردەیان وەرگرتوە و وەزارەتی بازرگانی لەبەر بەرژەوەندی ڕامیاری... ناوەکانی نەسڕیونەتەوە یان ڕێ لە عەرەبەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراق دەگیرێت کە لە پاش پرۆسە لە ترسی جەنگی تایفی و مەزهەبی لە ناوچە دابڕاوەکان نیشتەجێ بوون، جگە لەوەی دەتوانرێت هەموو ئەو کورد و تورکمانانەی کە مادەی ١٤٠ دەیان گرێتە وە قەرەبوو کراونەتەوە بەلاَم لەبەر هەندێك هۆکاری ڕامیاری و شۆڤێنیزمی ناویان نەهاتۆتەوە بەشدارییان پێ بکرێت لە سەرخستنی پرۆسەکەدا.

١٤- کارکردنی حکومەتی هەرێم و نوێنەرە کوردەکان لە بەغدا بۆ جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ بەهەمووبڕگەکانیەوە لەکورت ترین ماوە دا، چوونکە هەر بڕیارێك و پێشنیارێکی تر چ عێراقی بێت یان هەرێمی یان نێودەوڵەتی، بەمانای لەناوبردی کێش و هێزی یاسایی و دەستوی و ڕامیاری ماددەی١٤٠ دێت، جگە لەوەی گەورەترین هەڵەی مێژوویی و ڕامیاری و دەستوورییە، سەرەڕای ئەوەی هیچ چارەسەرێك نییە کە هێزێکی مەزنی دەستووری و یاسایی هەبێت بۆکەم کردنەوەی مەینەتییەکانی گەلی کورد، مەگەر حکومەتی عێراقی بە ڕێکەوتنێکی ڕامیاری ئەو ناوچانە بگەڕێنێتەوە سەر حکومەتی هەرێمی کوردستان.

١٥- ئەنجام نەدانی هەڵبژاردن لە ناوچە دابڕاوەکان تا هەنگاوی یەکەمی مادەی١٤٠ جێ بەجێ نەبێت، چوونکە ئەنجام دانی هەڵبژاردن دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی دەسەلاَتی کوردی لەو پارێزگایانە و سەپاندنی بڕیاری شۆڤێنیانە بەرامبەر بە دانیشتوان و کوردستانی بوونی کەرکوك... ئەگەر سەرکردایەتی کوردی لێبڕاوانە پێ لەسەر ئەم خاڵە دابگرێت، بەغدا ناچار دەبێت کە هەنگاوەکانی جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ خێرا تر بکات.

١٦- لێپرسینەوە لە هەموو ئەو کاربەدەستانە(گەندەڵ، فایلدار...)بکرێت کە لە بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان کاردەکەن و خزمەت بە کوردستانیان ناکەن و دانیشتوان پەسەندییان ناکەن بە ناوچە دابڕاوەکانیشەوە،

واتە ئەگەر کەسانێکی وا هەبن، تا نەبنە مایەی تۆرانی نەتەوەکانی تر و ڕەنجاندنی نەتەوەیی کورد و خاو کردنەوەیان لە کوردایەتی.

١٧- بەکارهێنانی ئاین و مەزهەب و هۆکارە ڕامیارییەکان و جیاوازی ڕامیاری کەمایەتی و نەتەوە لە نێوان کەمایەتی و عەرەبەکان، لە بزاوتنی هەستی نەتەوەیی کوردستانیانی ناوچە دابڕاوەکان لە خزمەتی کەیسی ناوچە دابڕاوەکان(واتە قۆستنەوەی ململانێ کەمایەتی و نەتەوەکانی ناوچە دابڕاوەکان و بەکارهێنانیان لە بەرژەوەندی مادەی١٤٠).وەك قۆستنەوەی کێشمەکێشمی نێوان تورکمانەکانی تەلەعفەر و لیستی حەدبا، یان گروپە عەرەبییە شۆڤێنیە ئیسلامیە تیرۆرستەکان و ئاینزاکانی سریانی...

١٨- دابین کردنی ئاسایشی زیاتر بۆ ناوچە دابڕاوەکان و پێشکەش کردنی یارمەتی لەلایەن حکومەتی هەرێم چ لە ڕووی تەکنیکی بێت یان لۆجیستی. کارکردن بۆ بەرز کردنەوەی تواناکانی هێزەکانی ناوخۆ(ئاسایش ...) لەو ناوچانەدانە.

١٩- پێشکەش کردنی خزمەت گوزاری زیاتر لە لایەن حکوومەتی هەرێمەوە بۆ ئەو ناوچانە و دروست کردنی هەلی کاری زیاترو بوژاندنەوەی کەرتەکانی کشتوکاڵ و پیشەسازی و گەشتو گوزار... بۆ دانیشتوانی ئەو ناوچانە، چوونکە لە هەندێك کاتدا پەنا بردنە بەر کاری تیرۆرستی لە خراپی باری ئابوریەوە سەرچاوە دەگرێت.

٢٠- پتەو کردنی پەیوەندیی زیاتر لەگەڵ حکومەت و پارتە عێراقییەکان لەسەر ئاستی حکومەتی هەرێم و پارتە کوردستانییەکان و بەکارهێنانی ئەو پەیوەندییانە لە خزمەتی دۆزی گەلی کورد.

٢١- پێك هاتن لەگەڵ پارتە تورکمانی و عەرەبییەکان و بەستنی ڕێکەوتننامەی ستراتیجی لەگەڵیان و کارکردنی هاوبەش و دانانی پلانی هاوبەش و هاریکاری کردنیان. تا بەم ڕێگەیە بتوانرێت لە خزمەتی دۆزی گەلی کورد بە کاربهێنرێن، وەك هاندانی تورکمانەکان بە پشتگیری کردنی دۆزی کوردو جێ بەجێ کردنی ناوچە دابڕاوەکان لە بەرامبە بە پارێزگا کردنی هەردوو قەزای تەلەعفەر و دووز خورماتوو کە تورکمانیان بە ڕێژەیەکی زۆر تێدایە یان بە فەرمی کردنی زمانی تورکمانی لە دەستوردا.

٢٢- بەشداری پێکردنی ڕاستەقینەی عەرەب و تورکمانەکان لە دابەش کردنی پۆستە کارگێرییەکانی ناوچە دابڕاوەکان بە زۆرێك لە پۆستە کارگێرییەکانی حکومەتی هەرێمیشەوە، بەتایبەت تورکمانەکان. چوونکە بێ بەشداری کارای عەرەب و تورکمانەکان و ئەو لایەنانەی کە پشتگیریان دەکەن ئەستەمە کەمادەی١٤٠جێ بەجێ بکرێت(چوونکە دژایەتی ئەمان بوو کە مادەی١٤٠ جێ بەجێ نەکراو مادەی٢٤ و پاشتر٢٣ یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکان دەرچوو و پاشتر ئەنجامەکەشیان بردەوە و جگە لەوەی کە هەر ئەمانیشن داوای چوونەدەرەوەی هێزی پیشمەرگە و ئاسایش و هاتنی سوپای عێراقیان کردوو و وەك بینیمان بەشێکی زۆر لە داواکانیان جێبە جێ کراون کە هەمووی لە زیانی کورد بووە. جگە لەوەی بە هۆی ئەمانەشەوەیە وڵاتانی هەرێمی خۆیان لە کارو باری مادەی١٤٠ بەتایبەتی و وڵاتی عێراق بەگشتی هەڵدەقورتێنن. کەواتە بێ هاریکاری ئەم نەتەوانە مادەی١٤٠ لەم ئەنجامەی ئێستای خراپ تر دەبێت)، جگە لەوەی لە کاتی جێ بەجێکردنیشیدا بە بێ هاوکاری ئەو گروپانە زۆرێك لە یەکە کارگێرییەکانی وەك(تەلەعفەر،حەویجە ، مەندەلی...) لە دەست دەدەین

٢٣- ئەنجام دانی ڕیفراندۆم لە سەر ئاستی ئەو یەکە کارگێڕیانەی کە لەمادەی١٤٠دا بە ناوچەی ململانێ ناسراون، واتە ئەگەر یەکەکە پارێزگا بوو بە پارێزگا بەشداری ڕیفراندۆم بکات، یان ئەگەر یەکەکە لە سەر

ئاستی قەزا بوو،ڕیفراندۆم لە سەر ئاستی قەزا کەبێت و بۆ ناحیەش بە هەمان شێوە، پەیڕەو کردنی ئەم ڕێگایە سوودێکی زۆری دەبێت لە سەر گەڕانەوەی ئەو یەکە کارگێڕییانە کە زۆر گرنگن، وەك گەڕانەوەی سەرجەمی پارێزگای کەرکوك،قەزاکانی خانەقین و شێخان و شەنگارو ئاکرێ و مەخمور.

٢٤- فەراهەم کردنی زیاتری پرنسیپەکانی دیموکراسی لە هەرێم و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و کەمینەکانی دی و گەش تر کردنی ڕووی جوانی حکومەتی هەرێم بە جۆرێك کەمایەتییەکانی تری ناوچە دابڕاوەکان کار بکەن بۆ گەڕانەوەیان بۆ سەر هەرێم.

٢٥- هاریکاری کردن و خۆ نزیك کردنەوەی زیاتری حکومەتی هەرێم(چ حکومەت بێت یان حزب یان لە سەر ئاستی کەسایەتی)لە هۆز و ئەو سەرۆك هۆزانەی کە خاوەن هەژموونی دانیشتوان و کۆمەلآیەتین لەو ناوچانە و پەل کێش کردنیان لە خزمەت کردنی دۆزی کوردا، وەك هۆزی شەممەر...

٢٦- کردنەوەی باخچەی ساوایان، قوتابخانە، بنکەی ڕۆشنبیری، هونەری، وەرزش، ژنان ... چ لایەن حزب بێت یان حکومەت تا بەم هۆکارانە بتوانرێت کەمایەتییەکانی تر لە دەوری خۆ کۆ بکرێنەوە. زیندوکردن و فێرکردنی نەوەی نوێ بە زمانی کوردی پاراو سڕینەوەی هەموو هەوڵەکانی بەعەرەب کردن لە لایەن ڕژێمە عێراقیە یەك لە دوا یەکەکانەوە... دەشکرێت ئەم کارە بە ناوی دەزگای خێرخوازی کوردی بێت، تا مندالآن و ژنان و لاوانی نەتەوەکانی تریش لە خۆ بگرێت.

٢٧- یارمەتی دانی گوند نشینەکانی ناوچە دابڕاوەکان بە بێ جیاوازی کردنی نەتەوە، ئاین. لە دابەش کردنی تۆو ئامێری کشتوکاڵی و پێشکەش کردنی خزمەت گوزاری ڤێرتێرنەری تا بەهۆیەوە ناوچەکانیان ئاوەدان بکەنەوە و بارودۆخی دیمۆگرافی ئەو ناوچانە ئاسایی بکەنەوە.

٢٨- هاندانی کوردەکانی ناوچە دابڕاوەکان بۆ خستنەوەی منداڵی زیاتر بە پێدان و بەخشینی لایەنی دارایی و خزمەت گوزاری جۆربە جۆر.

٢٩- هاندانی گروپە کوردییە شۆڕش گێرەکانی تر بۆ واز هێنان لە بەکارهێنانی خاکی باشوری کوردستان بۆ هێرش کردنە سەر ولآتانی هەرێمی(داگیرکەرانی پارچەکانی دی کوردستان)، بە لەبەرچاو گرتنی بارودۆخی تایبەتی باشوری کوردستان* ئەمەش بە دروست کردنی کەمپی تایبەت بە حەوانەوەیان لە کوردستان یان پێش کەش کردنی هەرجۆرە یارمەتییەکی تری هەرێم تا بە شێوەیەکی کاتی کوردستانی عێراق بە جێ بهێڵن.**

٣٠- دروست کردنی هێزی پێشمەرگە لە ناوچە دابڕاوەکان بە تایبەتی لە نەتەوەیی کورد، پێدانی مووچەیەکی شیاو کە بەو هۆیەوە بتوانرێت ڕێ لە چەکدار بوونیان بگیرێت لە گروپەکانی ئیسناد و سەحوەدا.

٣١- چاککردنەوەی ئەوە هەڵە جیۆگرافیەی کە لە خاڵی یەکەمی مادەی دووی دەستووری هەموار کراوی ٢٠٠٩ دا هاتوە، کە قەزای بەدرەی لە سنووری کوردستان دەرکردووە، جگە لەوەی کە دژیەکیش هەیە لەگەڵ ئەو سنوورەی جوگرافییەی هەرێمی کوردستان کە لە سایتی سەرۆکایەتی هەرێم و وەزیران دا هاتوە.

---

* - تێبینی: کوردستانیان و شۆڕش گێرەکانی پارچەکانی تری کوردستان خاوەنی هەر بستە خاکێکی کوردستانن بە بێ جیاوازی، چ باکوربێت یان باشور... مەبەست لەم پێشنیارە هاندانی هەموانە بۆ کارکردن بە یەك هزو بە یەك هێز تا بتوانرێت سەرجەم مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی باشووری کوردستان بەدەست بخرێت، تا ببێت بە پەناگە بۆ خەبات کردن و داوا کردنی مافی کوردستانیان لە پارچەکانی تر. چ ڕامیاری بێت یان ئابوری یان زانستی...

** - ئەگەر لە سنووری هەرێمی کوردستاندا بمێننەوە چەند سوودێکی دەبێت، ئەوانیش دەتوانرێت لە کاتی پێویستدا لە دژی بەرژەوندییەکانی ولآتانی دراوسێ بەکاربهێنرێن، سەرەڕای ئەوەی کە دەتوانرێت لەکاتی دروست بوونی ناکۆکی سەربازی لەگەڵ عێراقی یەکگرتوو خەبات بکەن شان بەشانی برا کوردەکانی تریان، ئەگەر چی بەمانەوەیان تێچوونێکی زۆری دەبێت، باشتر وایە تێکەڵ بەهێزی پێشمەرگە بکرێن. ئەگەر گونجاو بێت.

٣٢- زیاد کردنەوەی بڕگەی دووی ماددەی حەوتەم ی دەستووری هەموار کراوی ٢٠٠٨ بۆ دەستووری هەموارکراوی٢٠٠٩ کە گەلی کورد بڕیار لە مافی چارەی خۆنوسین بدات ئەگەر حکومەتی فیدڕاڵ سەرکەوتو نەبوو یان پاش گەز بووەوە لە جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠.

٣٣- ووروژاندنی پرس و ڕاستییەکانی ناوچە دابڕاوەکان لە لایەن ئەو دامەزراوە یان کەسایەتییانەی کە کاریگەریان هەیە لەسەر شەقامی کوردی و تاکی کوردی و ڕای گشتی عەرەبی و جیهانی وەك(ڕاگەیاندن، مامۆستایانی ئاینی و قوتابخانەکان...).

٣٤- دابەزینی کییانە کوردییەکان لە هەڵبژاردنی ئایندەدا(٧ی ئازاری ٢٠١٠)دا بەیەك ئیتئتلاف، چوونکە بە پەرت بوونی دەنگەکان، چانسی لە دەست دانی چەندایەتی ژمارەی کورسیەکان و لەدەست دانی پۆستە سیادییەکانی کورد زۆرتر دەبێت، بێ گومان ئەمەش بە زیانی دۆزی گەلی کورد و مادەی(١٤٠)تەواو دەبێت، بۆنموونە ئەگەر تاڵەبانی لەو پۆستە نەبایە، نەی دەتوانی یاسای هەڵبژاردنی پارێزگاکانی گروپی(٢٢)ی تەمووز ڤیتۆبکات، ئەگەر دکتۆر بەرهەم جێگری سەرۆك وەزیر نەبایە، نە دەتوانرا پارەی بڕدراوی مادەی١٤٠ بگەڕێنێتەوە بۆ لیژنەی مادەی١٤٠، بێگومان ئەمە بەرپرسیارێتییەکی مێژووی و ئەخلاقییە، لە ئەستۆی کییانەی کوردییە ڕامیارییەکانە.

پێویستە میدیای کوردی(بیستراو بینراو بلاّوکراوە و سایتە ئەلکترۆنییەکان)چ حکومی یان حزبی یان سیڤیلی، گرنگییەکی تایبەت تر لە جاران بەمادەی١٤٠ بدەن، و سەرنجی گەلی کورد و ڕای گشتی جیهانی بەلای نەهامەتیەکانی گەلی کوردا ڕابکێشن و لە سەرجەم لایەنە مێژوویی و جیۆگرافی و ڕامیارییەکانی ئەم ناوچانە بخەنە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

پیاوانی ئاینی ئەتوانن مینبەری مزگەوت و کەنیسە و پەرستگاکان و بۆنە ئاینییەکان لە بەرژەوەندیی دۆزی نەتەوایەتی کورد و ناوچە دابڕاوەکان بقۆزنەوە، ئاماژە بە تاوانی ڕژێمە عێراقییەکان بکەن و بەراوردییان بکەن بە فەرموودەکانی خواو پێغەمبەران... جگە لەوەی کە دەتوانن زیاتر گەلی کوردستان هان بدەن بۆ خۆشەویستی نیشتمان و بەرگری کردن لە مافە کانی گەلی کورد.

جگە لەوەی لە سەر وەزارەتی پەروەدە پێویستە ناوچە دابڕاوەکان بخاتە ناو پرۆگرامەکانی خوێندنەوە مامۆستایانیش ڕۆڵیان هەبێت لە سەر هۆشیارکردنەوەی خوێندکارو قوتابیانی کورد و بەرزکردنەوەی هەستی نیشتمانیان، جگە لەوەی کە ئەم ئەرکە دەکەوێتە سەر ڕێکخراوەکانی ئافرەتان و ژنانیش...

پێویستە وەزارەتی پەروەردە لە دابەش کردنی پەرتوکی خوێندن و کەل و پەلی قرتاسیەدا جیاوازی نەکات لە نێوان شارەکانی هەرێم و ناوچە دابڕاوەکان بە گشتی(واتە یەکخستنی مەنهەج)... جگە لە خزمەت کردن بە کەمایەتییەکانی تری وەك تورکمان و ئاشوری... جگە لەوەی پێویستە بلاّوکراوە و نامیلکەی چیرۆکی کوردی سەرنج ڕاکێش دابەش بکات بە سەر مندالآنی سەرجەم قوتابخانەکانی ناوچە دابڕاوەکان، ئەمە کاریگەری گەورەی دەبێت لە سەر فێرکردنی نەوەی ئایندەی ناوچە دابڕاوەکان بە زمانی پاراوی کوردی و پەیوەست کردنیان بەکلتوری کوردیەوە...ئەمەش سودی دەبێت لە:

أ- ڕاست کردنەوەی ئەو ستەمەی کە حکومەتی عێراقی بەرامبەر بە دانیشتوانی ئەو ناوچانە ئەنجامی داوە، وەك بێ بەش کردنیان لە خوێندن... بە زمانی دایکی خۆیان.

ب- ڕاست کردنەوە گفتوگۆ و فۆنەتیك و بەکار هێنانی ووشەی کوردی.

ت- دوور نەکەوتنەوە لە زمانی دایك و پەیوەست بوونیان پێ یەوە، و کارکردن بۆ خزمەتی کردنی ئەو زمانە... چونکە زۆر لە نەوەی سالآنی حەفتا و هەشتاکانی سەدەی ڕابوردوو لە ناوچە دابڕاوەکان زیاتر لە ژێر کاریگەری زمان و کلتوری عەرەبیدان وەك لە کلتوری کوردی.

پ- ئەم جەنگە پەروەردە و فێرکردنەی کە خوازیارین لە ناوچە دابڕاوەکان بکرێت دەبوایە لەسەرەتای پرۆسەوە دەستی پێ بکردایە، دەبێت لەم جەنگەشدا لە حکومەتی عێراقی ببرێتەوە... چونکە کاریگەریە ئەرێنییەکانی لە ئایندەدا دەردەکەوێت.

٣٥- دانانی ئەو کەسانەی کە کەسایەتی ڕامیاری و ئەکادیمی و کۆمەلآیەتی بەرزیان هەیە و ڕابووردوو یەکی پاکیان هەیە و لە ناو کۆمەلآنی خەلكدا ناسراو خۆشەویست بن، لە هەلبژاردنیان بۆئەنجومەن نوێنەرانی عێراق، تا بتوانن بەرگری لە مافە کانی گەلی کورد بکەن و گەلی کوردیش پشتگیری هەلوێستەکانیان بکەن.

پێویستە ئەم پێوەرە بۆ کەسایەتیە ڕامیاری و کارگێڕیەکانی ناوچە دابڕاوەکانیش ڕەچاو بکرێت.و پێویستە سزای ئەو کەس و بەرپرسانە بدرێت کە مافی هاولآتیانیان زەوت کردوە ئەگەر لە هەر پلەو پۆستێکی ڕامیاری یان کارگێڕی دا بن. بێگومان ئەمە سودێکی زۆری دەبێت لە ئاشت کردنەوەی ئەو کەسانەی کە بە هۆی هەلەی ئەم کەسانەوە لە دەسەلآتی کوردی تۆراون لە ناوچە دابڕاوەکان.

٣٦- گرنگی دان بە کەرتی تەندروستی لە ناوچە دابڕاوەکان وەك دروست کردنی بنکەی تەندروستی شەوانە ڕۆژی، یان دروست کردنی لیژنەی تایبەتی تەندروستی بۆ سەردان کردنی گوندو شوێنە کەنارەکان، بێگومان دەتوانرێت لەخزمەتی جۆراوجۆری کەیسی مرۆڤایەتی و کوردستانی بەکاربهێنرێن.

٣٧- دابەزینی سەرکردایەتی کوردی(سەرۆکی هەرێم و وەزیران و وەزیرەکان...)بۆ شەقامی کوردی لە ناوچە دابڕاوەکان و دروست کردنی ڕایەلەی پەیوەندی لەگەلْ سەرجەم چین و توێژو دەزگا کارگێڕی و ڕامیارییەکانی ناوچە دابڕاوەکان، تایبەت کردنی بەشێك لە هەر وەزارەتێکی حکومەتی هەرێم بەمەبەستی خزمەت کردن بە ناوچە دابڕاوەکان...

٣٨- ڕۆژی گەڕانەوەی کەرکوك بۆ سەر هەرێمی کوردستان بکرێت بە ڕۆژی نیشتمانی.

دووەم: لە سەر ئاستی عێراق:

١- فشارکردنی حکومەتی هەرێم و لیستە کوردیەکان لەکاتی پێك هێنانی حکومەتی نویٚ لە بەغدا بەمەبەستی دروست کردنی وەزارەتێك بە ناوی(وزارەتی ناوچەکانی ململانێ)یان (وەزارەتی تطبیع) یان(وەزارەتی نەهێشتنی تاوانەکانی ڕژێمەکانی پێشوو).باشتریشە کە وەزیرەکەی کورد بێت. بەمەبەستی کارکردن بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ و قەرەبوو کردنەوەی هەموو ئەو عێراقیانەی کە زەرەر مەند بوون لە سەر دەستی ڕژێمە عێراقیەکان یان گروپە تیرۆرستیەکان. بە تایبەت زەرەرمەندانی کوردستانیان.

٢- زیاد کردنی فشاری حکومەتی هەرێم و بەکارهێنانی دەسەلآتەکانی نوێنەرە کوردەکان و دەقە یاسایی و دەستوورییەکان لە جێ بەجێ کردنی مادەی١٤٠ و گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان.

٣- پێداگری لە سەر دروست کردنی سوپا لە دوو لیوا کوردییەکە و بەکارهێنانی لە پاراستنی ناوچە دابڕاوەکان.

٤- ڕێگرتن لە هەر هەولێك بەمەبەستی گۆڕینی سنووری کارگێڕی ناوچە دابڕاوەکان لەلایەن بەغدادە وە، کە لە بەرژەوەندی نەتەوایەتیی و ڕامیاری خۆیان دابێت.

٥- کارکردن و یارمەتی دانی پارێزگاکانی تری عێراق بۆ دروست کردنی هەرێمی فیدراڵی، ئەگەر ئەمەش بە ئەنجام نەگەیشت کار بۆ بە کۆنفیدراڵی کردنی هەرێم بکەین، پاش ئەوەی کە سنووری باشووری هەرێمی کوردستان دیاری دەکرێت... چەسپاندنی لە دەستوور هەمیشەییدا.

٦- هەوڵدان بۆ دروست کردنی کۆسپ لەبەرەو پێش چوونی پرۆسەی سیاسی لە عێراقدا ئەگەرمادەی١٤٠ جێ بەجێ نەکرێت وەك ڕێگرتن لە هەموار کردنی دەستور، چوونکە یارمەتی دانی عێراق لە بەرەو پێش چوون و بەهێز بوون بەمانای یارمەتی دانی حکومەتی عێراقی دێت لە پاشگەز بوونەوەی دەستوور و دروست کردنی کێشەی ڕامیاری و ئابوری و کارگێری بۆهەرێم.

٧- پێویستە نوێنەرەکانی گەلی کوردی تایبەت بە هەموار کردنی دەستووری ئەنجومەنی نوێنەران، چەند خاڵێك بۆ بڕگە دەستوورییەکان زیاد بکات لە کاتی هەموار کردنی دەستووردا بەمەبەستی جی بەجێ کردنی ناوەڕۆکی مادەی(١٤٠)و بەدەست هێنانی مافی زیاتری نەتەوەیی و نیشتمانی بۆ نموونە مەرجی کات دابنرێت بۆ جێ بەجێ کردنی مادەی(١٤٠)بەم شێوەیە، ئەگەر حکومەتی یەکگرتوو نەی توانی لەماوەی (١-٦)مانگ لە دەست بەکار بوونی حکومەتی نوێ کۆتایی بە جێ بەجێ کردنی سەرجەم ناوەڕۆکی مادەی(١٤٠) بهێنێت ئەوا لە دوای ئەو بەروارەوە سەرجەم ناوچە دابڕاوەکان بە کوردستانی هەژمار دەکرێت، لە بەر ئەوەی کە دەنگدان لە سەر دەستوور وەك لە خاڵی(٢)ی مادەی(١٤٢)دا ئاماژەی پێکراوە بە یەك جار دەبێت، پێویستە سستمی بەڕێوە بردنی کۆنفیدراڵی لە دەستوردا بچەسپێت، بەکورتی لە کاتی جێ بەجێ نە بوون یان جێ بەجێ بوونی مادەی(١٤٠)یشدا پێویستە کورد فشارەکانی زیاد بکات و هەلەکان بقۆزێتەوە بۆ چەسپاندنی زۆرترین مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی.

٨- ڕێگرتن لە هەموار کردنی ئەو بڕگە دەستوورییانەی کە مافەکانی گەلی کوردی پاراستوە یان گەلی کورد دەتوانن بەو مادە دەستووریانەوە پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانی خۆیان بکەن وەك مادەی(١)و مادەی (٤) و مادەی(١٤٠)و(١٤١)... (بەلاًم بە تایبەت تر خاڵی(٤)مادەی(١٤٢)کە(٣/٢)ی سێ پارێزگا دەتوانن دەستورە هەموار کراوەکە ڕەت بکەنەوە...)ناشبێت ڕێ بدرێت کە هیچ کۆت و بەندێکی دەستووری بۆ ئەم خاڵە زیاد بکرێت بۆنموونە زیادکردنی بڕگەیەك لەم شێوەیە(٣/٢ی سێ پارێزگا دەتوانن(٢)جار پرۆژە دەستور بدەنەوە دواوە، یان تێکستێکی دی کە ڕۆڵی گەلی کورد لە ڕەنگرێژکردنی دەستور کەم بکاتەوە... چوونکە ئەمە تاکە چەکە لە ئێستا دا بەدەست کوردەوە کە بتوانێت بە شێوەیەکی یاسایی بەرگری لەمافەکانی بکات پاش ئەوەی کە سەنگی ڕامیاری و ئابوری و دبلۆماسی حکومەتی عێراقی بەهێز دەبێت.

٩- قۆستنەوەی هەڵەکانی گروپە عەرەبی یان تورکمانی یەکانی ناوچە دابڕاوەکان، وەك هەڵەی لیستی حەدبا بۆ ڕاکێشانی ئەو یەکە کارگێرییانەی کە زۆرینەیان لە نەتەوە و ئاین زای جیاجیان وەك تورکمان و مەسیحی... و دروست کردنی پەیوەندی ڕامیاری و ئابوری... لەگەڵیان تا بەو هۆیەوەی بتوانێرێت پشتگیری زیاتری گەڕانەوەی ئەو ناوچانە بە دەست بهێنرێت بۆ سەر هەرێمی کوردستان.

١٠- هاندانی حکومەتی عێراقی فیدراڵ بە پێدانی پشکی دیاری کراو لە نەوتی دەرهێنراوی پارێزگاکانی کەرکوك و موسڵ و دیالە لە خزمەت کردن و پێشخستن و پەرەپێدانی ئەو ناوچانە کە زەرەرمەندن لە سەردەستی ڕژێم، تا هاو تەریب بن لەگەڵ پێشکەوتنی ناوچەکانی تری عێراق، کە ئەمەش مادەی(١١٢)ی دەستووری هەمیشەیی جەختی لە سەر دەکات؛ بەلاًم حکومەتی فیدراڵ ئەم پرسەی پشت گوێ خستوە.

١١- به تایبەت کردنی بودجەی کەرکوك و پێدانی بەشی یاسایی و دەستووری خۆی لە بودجەی عێراق تا بە کاری بهێنێت لە خزمەت گوزرای پەرەپێدانی شاری کەرکوك...

سێیەم: لە سەرئاستی هەرێمی:

حکومەتی هەرێم لە سەر ئاستی هەرێمی چەند ئەرکێك دەکەوێتە ئەستۆی، بە جێ بە جێ کردنی دەبێتە خزمەتی زیاتربە گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر هەرێمی کوردستان و دان نان بە دەسەلاَت و سەرکەوتوویی دەسەلاَتی هەرێم، چوونکە بێ ڕەزامەندی و هاریکاری ئەمان مادەی١٤٠ جێ بەجێ نابێت، کە ئەوانیش بریتین لە: -

١- پتەو کردنی پەیوەندییە ڕامیاری یەکان لەگەڵ ولاَتانی هەرێمی، پەلکێش کردنی سەرمایەکانیان و بەگەڕخستنی لە هەرێمی کوردستاندا و مامەڵەکردنیان لەگەڵ هەرێم لە بوارەکانی ڕامیاری و ئابوری ڕۆشنبیری وکۆمەلاَیەتی، تا بتوانرێت بەم هۆیەوەی کوردستان وەك هەرێم و ناوچە دابڕاوەکان وەك بەشێکی هەرێم بکەینە دیفاکتۆ.

٢- پتەو کردنی سنوورەکان لەگەڵ ولاَتانی دراوسێدا، پێنەدانی کارتی ڕامیاری بۆ هێرش کردن(لە شکرکێشی، مووشەك باران ...)بۆ سەر هەرێمی کوردستان. تا بەم هۆیەوە ئەو پرۆسەی ئاوەدان کردنەوە و بەرو پێش چوونەی ئابوری هەرێم پەکی نەکەوێت و زیاتر گەشەی چەندایەتی و چۆنایەتی بە حکومەتی هەرێم بدرێت تا لە ئایندەشدا دەستکەوتی ڕامیای و جیۆگرافی و ئابوری... گەورەتر بە دەست بهێنێت.

چوارەم: لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی:

١- دروست کردنی پەیوەندیی ئابوری و هاندانی کۆمپانیا گەورەکانیان بۆ ئەنجام دانی وەبەرهێنان لەگەڵ ولاَتانی پیشەسازی بەگشتی و ولاَتانی خاوەن بڕیار لە ئەنجومەنی ئاسایش و دروستکردنی پەیوەندی ڕامیاری لەگەڵ ئەو ولاَتانەو بەدەست هێنانی پشتگیری کردنیان لە دۆزی گەلی کورد.

٢- سود وەرگرتن لە سەرچاوەی سووتەمەنی کوردستان لە خزمەتی دۆزی کوردی دا، وەك بەشداری کردن لە هێڵیی گازی مۆناکۆ. تا بەم هۆیەوە بتوانرێت پشتگیری ئەوروپا بۆ دۆزی نەتەوەی کورد بە دەست بهێنرێت.

٣- دروست کردن و بەهێزکردنی لۆبی کوردی لەو ولاَت و ڕێکخراوە جیهانیەکانی وەك ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان و یەکێتی ئەورویا... کە کاریگەرییان لەسەر نەخشەی ڕامیاری و ئابوری جیهانی هەیە.

٤- کارکردن لە نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هاندانی ولاَتانی ئەندام بۆ پشتگیری کردنیان لە دۆزی کورد.

٥- قبوڵ نەکردنی پێشنیارەکانی یەکەمی نێردەی نەتەوەیی یەکگرتووەکان لەبەر ئەوەی کە ڕاسپاردەکانی پێچەوانەی مادەی(١٤٠)ە چوونکە:-

أ- دیمەستورا لە یەکێك لە بنەماکانی بڕیاردانـدا لە سەر چارەنووسی ناوچەکان، پرس و ڕاوێژی بەو خەڵکانە کردووە کە بەشدارن لە پرۆسەی گۆڕینی دیمۆگرافی ناوچەکە. واتە ئەو کەسانەن کە تەعریبیان پێ کراوە، جگە لەوە کە ئاسایی کردنەوەی دانیشتوانیش ڕووی نەداوە.

ب -پێشنیارەکانی دەرئەنجامی ڕاپرسی خەڵکی نین. کە قۆناغی کۆتایی مادەی(١٤٠)ە.

ب- قەزای ئاکری حکومەتی فیدڕاڵ لە برگەی(١)ی مادەی(٥٣)ی دەستووری کاتی بە بەشێك لە کوردستان ناساندوە.

ت- سەرجەمی قەزای مەخمور لە ساڵی(١٩٧٤)دا حکومەتی عێراق لە چوارچێوەی یاسای ئۆتۆنۆمیدا ناساندی و دانی بە کوردستانی بوونیدا نا.

پ- دەرئەنجامەکانی دژی دەستووری هەمیشەیی عێراقە کەنزیکەی(٨٠٪)ی عێراقییەکان دەنگیان بۆ داوە. لەبەر ئەوەی ئاسایی کردنەوە لەو ناوچانە دا ڕووی نەداوە، جگە لەوەی کە ڕاپرسیش بە خەڵك نەکراوە بۆ زانینی بۆچوونی ڕاستەقینەیان.

ج- پەسەند کردن و ڕازی بوون بەم پێشنیارانە بەمانای لە ناو بردنی هێزی مادەی١٤٠ دەستور دێت، کە تاکە هۆیە بۆ نەمان یان کاڵ کردنەوەی ئاسەوارە ڕەشەکانی ڕژێمی پێشوو لە ناوچە دابڕاوەکان .

٦- فشار کردن لە ئەمەریکا بۆ جێ بە جێ کردنی مادەی١٤٠ و سەرجەم پرسە هەڵوسراوەکانی نێوان بەغداد و هەولێر، لە بەر ئەوەی لە ئێستادا ئەمەریکا دوو چاری ئاستەنگ بۆتەوە لە عێراق چ ڕامیاری بێت یان سەربازی یان ئابووری، ئەگەر بێت لە ئێستادا حکومەتی هەرێم فشاری جدی بکات، ئەمەریکا ناچار دەبێت حکومەتی فیدڕاڵ ناچار بکات یان هان بدات بۆ چارەسەر کردنی ئەو پرس گەلانە، ئەویش لە بەر ئەم خاڵانەی خوارەوە: -

أ- ئەمەریکا دەیەوێت پابەند بێت بە خشتەی کشانەوەی هێزەکانی لە عێراق، لە بەر ئەو گرفتە ئابوورییەی کە توشی هاتوە و لە بەر پابەند بوون بەو بەڵێنەی کە ئۆباما لە کاتی پرۆسەی پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن دا بە خەڵکی ئەمریکای دا.

ب- نایەوێت تەنها ناوچە ئارامەکەی عێراق پشێوی ڕووی تێبکات و وەك ناوەڕاست و باشوری عێراقی لێ بێت.

ت- هێشتا ئەمەریکا و هاوپەیمانەکانی پێوستیان بە توانای ئەندازیارە ڕامیاریەکانی(کەسایەتی سیاسی) کوردستانە بۆ سەر لە نوێ بنیات نانەوەی عێراق. و زوو خستنە سەر پێی خۆی.

بێ گومان فشاری ساڵی٢٠٠٣ی سەرکردایەتی کوردی بۆ سەر ئەمەریکا و هاوپەیمانەکانی لە ئێستا بەهێز تر بوو، و فشاری ئێستای حکومەتی هەرێم لە ئێستادا کاریگەری زۆری دەبێت. بەڵام پاش ئەنجام دانی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی و زۆر بوونی دەنگ و سەنگی عەرەبە سوونیەکان و کشانەوە هێزەکانی ئەمەریکا لە عێراق و دروست بوونی عێراقێکی نوێ کە بتوانێت لە سەر پێی خۆی ڕاوەستێت و پێویستی بە هێزو یارمەتی دەرەکی نەبێت کە پشتیوانی لێ بکات، ئەوا ئەو کاتە فشارەکان نەك بەهێز بەڵکو زۆر لاوازیش دەبن و سیفەتی یاخی بوونیشی دەدرێتە پاڵ..

سەرچاوەکان

سەرچاوەکان

یەکەم : قورئانی پیرۆز

سورة الحجرات، اية(١٣).

سورة الروم ، اية(٢٢).

سورة يوسف، اية(٢).

دووەم: سەرچاوەی کوردی

أ- پەرتوك

١- ئەبوبەکر، ئەحمەد عوسمان ، کوردو کوردستان لەکۆمەڵە ووتـارێکی مێژووییـدا، و. ئـازاد عوبیـد سـاڵح، چـاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر، ساڵی٢٠٠٥.

٢- ئەمین، نەوشیروان مستەف، کوردستانی عێراق سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، چاپی یەکـەم، دەزگـای چـاپ و پەخشی سەردەم- سلێمانی، ساڵی١٩٩٩.

٣- ئەمین، نەوشیروان مستەفا، خولانـەوە لـەناو بازنـەدا، چـاپی دووەم، ناوەنـدی چـاپەمەنی و ڕاگەیانـدنی خـاك، ساڵی١٩٩٩.

٤- ئـەمین، نەوشـیروان مسـتەفا، کـورد عەجـەم مێـژوویی سیاسـی کوردەکـانی ئێـران، سـەنتەری لێکۆڵینـەوەی ستراتیجی، سلێمانی، ساڵی.٢٠٠٥

٥- ئیسماعیل، سلێمان عەبدوڵلا، باری پیشەسازی لە هەرێمی کوردستان عێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ.١٩٩٩

٦- المعاضيدي، محمد حسين، علی، تاوانی سەردەم، و. تەییب عارف ئەبوبەکر، بەرگی یەکەم، چاپی یەکـەم، بـەبێ ناوی چاپخانە، ساڵی.٢٠٠٧

٧- بارزانی، مەسعود، بارزانی بزوتنەوەی ڕزگـاری خـوازی گـەلی کورد(شۆڕشـی ئـەیلول١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشـی سـێیەم، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چایخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٤.

٨- بارزانی،مەسعود، بزوتنـەوەی ڕزگـاری خـوازی گـەلی کورد(شۆڕشـی ئـەیلول ١٩٦١- ١٩٧٥)، بەشـی سـێیەم، بـەرگی دووەم، چا پی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی.٢٠٠٤

٩- بە بـێ نـاوی دانـەر، نامـە دیپلۆماتیـەکانی شـەریف پاشـای خەنـدان لـە ئەرشـیفخانەکانی بـەریتانیا و فرانسا، وەرگێڕانی لە فرنسیەوە:نەجاتی عەبدوڵا، لە بلاّو کراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی، ساڵی .٢٠٠٨

١٠- بـێ نـاوی دانـەر، کوردسـتان لـە بەڵگەنامـەکانی وەزارەتـی دەرەوەی بـەریتانیادا، و. سـەلمان عـەلی، چاپخانەی شڤان، ساڵی ٢٠٠٥.

١١- بێشکچـی، ئیسـماعیل، کوردسـتان کۆلۆنیـەکی نێودەوڵـەتی، و. ڕێبـوار ڕەشـید، بـەرگی یەکـەم، چـاپخانەی ڕۆشنبیری- هەولێر، ساڵی١٩٩٣.

١٢- تاڵـب، جـەزا توفیـق، ڕوەکـی خۆڕسـك، جیۆگرافیـای هـەرێمی کوردسـتانی عێـراق، چـاپی دووەم، چـاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق ،ساڵ١٩٩٩.

١٣- حەمیـد، وەلیـد، کـوردو کوردسـتان لـە بەڵگەنامـەکانی بـەریتانیادا، و.موحەمـەد نـوری تۆفیـق، چـاپخانەی ئۆفسێتی تیشك- سلێمانی،ساڵی١٩٩٩.

١٤- حلمی، ڕەفیق، یاداشت، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی، ساڵی.٢٠٠٣

١٥- خصباك، شاكر، کوردو کوردستان، و. ئەمین موتابچی، چاپخانەی کامەران، ساڵی١٩٦١.

١٦- خواجە، ئەحمەد ، چیم دی، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، چاپخانەی شفیق- بەغداد، ساڵی.١٩٦٨

١٧- خورشید، فۆاد حەمە، جەنەڕاڵ شەریف پاشا، دەزگای ڕۆشنبیری وبلاّوکردنەوەی گشتی- بەغداد، ساڵی ٢٠٠٧.

١٨- دبـاغ، تقـی ، بـیری ئـاینی کـۆن لـە میزۆپۆتامیـا، و. یاسـین عومـەر، بلاّوکراوەکـانی دەزگـای چـاپ و پەخشـی سەردەم، ساڵی٢٠٠١.

١٩- دێشنەر، گوینتەر،کورد: گەلی لە خشتەبراوی غەدر لێکراو، و.بۆ عەرەبی: عبدالسلام بـەرواری، و. بۆکوردی: حەمەکەریم عارف، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی١٩٩٩.

٢٠- ڕانـدڵ، جۆنانـات- سی،کوردسـتان یـان کڵۆڵی نەتەوەییـەك، و. خەسرەوشـاڵی، بەڕێوەبـەرێتی گشـتی چـاپ و بلاّوکرانەوە، چاپخانەی بەرهەم - سلێمانی، ساڵی٢٠٠٣.

٢١- زەکی بەگ، محەمەد ئەمین،خولاصەیەکی تأریخی کورد وکوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئەمڕۆ، بـەرگی دووەم ،بەبێ ناوی چاپخانە، سلێمانی، ساڵی٢٠٠٠.

٢٢- ساڵح، سدیق، حکومەتی کوردستان ١٩١٨-١٩٢٤ چاپی دووەم، بنکەی ژین- سلێمانی، ساڵی .٢٠٠٦

٢٣- سـامی، شەمسـەدین ، کـوردو کوردسـتان لەیەکـەمین ئینسکلۆپیدیای تـورکی لـە مێـژوودا، ئامـادە کردنـی بـۆ ئەرسلان، تورکی نوێ م. ئەمین بۆز ، و. بۆ کوردی ئەحمەد تاقانە، چاپی یەکەم- هەولێر، ساڵی.٢٠٠٨

٢٤- ستانسفیلد، لیام ئەندرسن و گاریپ ، ئایندەی عێراق دیکتاتۆری، دیموکراسی، دابەش بوون؟، و. کامیار سابیر، چاپخانەی ڕەنج، ساڵی٢٠٠٨.

٢٥- سەجادی، عەلائەدین ، مێژوویی ڕاپەڕینی کورد، چاپخانەی نێرگز- شاری کورد، ساڵی.١٩٩٦

٢٦- سەجادی، عەلائەدین، شۆرشەکانی کورد و کۆماری مهاباد، ئەتلەس چاپ- تاران، ساڵی٢٠٠٥.

٢٧- سورداشی، علی محمود ئەسعەد، جیۆلۆجیای هـەرێمی کوردسـتان، جیۆگرافیـای هـەرێمی کوردسـتانی عێـراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ١٩٩٩.

٢٨- شەریف ، ئازاد جلال ، سەرچاوەو دەرامەتی ئاو، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق،ساڵ.١٩٩٩

٢٩- شەمزینی، عەزیزی، جولانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان،و. فەرید ئەسەسەرد، چاپی سێیەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ساڵی.١٩٨٨

٣٠- شمیلت، دانا ئادەم ، سەفەرێك بۆ ناو پیاوە ئازاکان، و.بۆ عەرەبی: جەرجیس فەتحوللا، و. بۆ کوردی: اسماعیل، ئەبووبەکر ساڵح ،چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بلاوکرانەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی- دهۆك، ساڵی٢٠٠٨ .

٣١- گۆران، خەسرۆ، کورد لە پارێزگای مووسڵ،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە-هەولێر، ساڵی.٢٠٠٣

٣٢- گالبرێس، پیتەر ، کۆتایی عێراق، و. لە عەرەبیەوە: سۆران عەلی، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم ،ساڵی ٢٠٠٨.

٣٣- گوێگئالب، زیا، سالانی پێش جەنگی جیهانی یەکەم، گەلێکی پەژموردەو نیشتمانێکی پەرت، و. لە فارسیەوە م. گۆمەیی، سوید، ساڵی١٩٩٨،

٣٤- عبدالعزیز، محمد ڕەئوف، ئەنفال و ڕەهەندە سۆسیۆلۆجی یەکانی، بەبێ ناو شوێنی چاپخانە، ساڵی.٢٠٠٥

٣٥- عبدالله، کرێکار،کورد و ئاشوری، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیری گەلاوێژ، ساڵی١٩٩٨، ل٨١.

٣٦- عەبدولا، خەبات، بنەما تیۆریەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشوور، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشك - سلێمانی ، ساڵی ٢٠٠١.

٣٧- عەبدولا، محەمەد، کشتوکاڵ و سامانی ئاژەڵی لە هەرێمی کوردستاندا، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩.

٣٨- عەزیز، ئەحمەد، ڕاستی شاری کەرکوك لە نێوان ڕابوردوو باری ئەمڕۆدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی canmatabaacilik، ساڵی٢٠٠٧.

٣٩- عەزیز، سامی عەلی، فریادڕەس لە نێوان مەهدی و عیسادا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، ساڵی.٢٠٠٩

٤٠- عومەر، عبدالله عامر، بەرزونزمی زەوی هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، ساڵی١٩٩٩.

٤١- عومەر، محەمەد عەبدولا، گواستنەوەو هاتوچۆ، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ.١٩٩٩

٤٢- غەفور، عەبدولا ، جوگرافیا ئابوری نەفت لە کوردستاندا،چاپی دووەم، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بلاوکردنەوە- سلێمانی،ساڵی٢٠٠٢.

٤٣- قادر، جەبار ، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم - سلێمانی،ساڵی ١٩٩٩.

٤٤- قارەمان، لەیلا محمد،خاکی هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩.

٤٥- قاسملو، عبدالرحمن ، کورد و کوردستا،و. عبدالله حسن زادە، چاپخانەی ڕۆژهەلات، ساڵی٢٠٠٧.

٤٦- کۆچێرا،کریس، کورد لە سەدەی نوزدە و بیست دا، و.حەمەکەریم عارف، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان، ساڵی ٢٠٠٤.

٤٧- كۆمەڵێك لە پسپۆڕان و ئەفسەرانی سیاسی ئینگلیز، کوردوکوردستان، و. حسێن عوسمان نێرگسە جاری و حسێن ئەحمەد جاف،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە - هەولێر، ساڵی.٢٠٠٢

٤٨- کاکەیی، فەرەیدون، داهات و ئەمنی ئاو لە هەرێمی کوردستاندا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان ، ساڵی٢٠٠١.

٤٩- کینیان، درك ، کوردو کوردستان کورتەیەك لە مێژوویی کورد١٩٦٤، و. ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون- سلێمانی، ساڵی ١٩٩٩.

٥٠- ماکداوێڵ، دیڤید ، مێژوویی هاوچەرخی کورد، و. ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون- سلێمانی، ساڵی.٢٠٠٢

٥١- محێدین، واحد عومەر، دانوستانەکانی بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی نەتەوەیی کورد حکومەتەکانی عێراق(١٩٢١-١٩٦٨)، سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان-سلێمانی.٢٠٠٦

٥٢- مستەفا، عماد دەدین عومەر، دەرامەتە کانزاییەکان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ.١٩٩٩

٥٣- مستەفا، نەوشیروان، ئێمەو ئەوان ناکۆکیەکانمان لەسەرچین؟چاپخانەی زەرگەتە، بەبێ شوێنی چاپ، ساڵی ٢٠٠٩.

٥٤- میران، ڕەشاد، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لەکوردستاندا، بەبێ شوێنی چاپ، ستوکهۆلم،ساڵی١٩٩٣.

٥٥- مینۆرسکی، کورد تێبینی و وردبونەوە، و. بۆ عەرەبی مارف خەزنەدار و. لە عەبیەوە حەمە کەریم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ساڵی ١٩٨٤.

٥٦- مینە، ئەمین قادر، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان تەرحیل، تەعریب، تەبیعس، لە بلاّوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، چاپی دووەم، ساڵی ١٩٩٩.

٥٧- نەقشبەندی،ئازاد، کەش وهەوای هەرێمی کوردستانی عێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق، ساڵ١٩٩٩.

٥٨- نوئێل، مێجەر، سەرنجدانێکی بارودۆخی کورد، ئامادەکردنی عبدالرقیب یوسف، و. سدیق ساڵح، چاپخانە وئۆفسێتی سەرکەوتن، سلێمانی، ساڵی٢٠٠١.

٥٩- نیکیتین، واسیلی، کوردوکوردستان، و. خالد حسامی،چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر ،ساڵی١٩٩٧.

٦٠- هاملتۆن، بیکەر- ،ڕاپۆرتی گروپی دیراسەکردنی عێراق، و.جەمیل عەلی و هتد، چاپی یەکەم، لە بلاّوکردنەوەکانی خەندان بۆ پەخش و وەشاندن ، ساڵی٢٠٠٧.

٦١- هاوار، م. ر.، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی دووەم، جاف پرێس،بلاك ڕۆز، لەندەن، ساڵی١٩٩١.

٦٢- هەروتی، سەعدی عوسمان ، سنووری کوردستانی باشوور لە سەردەمی نۆزدەهەمدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی،بەبێ شوێنی چاپ، ساڵی٢٠٠٧.

٦٣- هەورامی، ئەفراسیاو، کورد لە ئەرشیفی ڕووسیاوسۆڤیەتدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦،

٦٤-وانلی، شەریف، کوردستانی عێراق، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانێکی پەرت، و. م. گۆمەیی، چاپی دووەم، بەبێ ناوی چاپخانە- سوید، ساڵی٢٠٠٢.

ب- گۆڤار و ڕۆژنامەكان:

أ- گۆڤارەكان:

١ ١- تایبەت، لە هەرێمی كوردستان١٣ بنكەی سەربازی و ٣٢٣٥ئەفسەر و سیخورو جەندرمەی تورك هەن، گۆڤاری لیڤین ، ژمارە ٧١ ، ١٥ی تەموزی ٢٠٠٨.

٢- حسێن، هێمن، ئەنجام دانی ڕاپرسی لەسەر كەركوك لە كۆتایی٢٠٠٧ دەبێتە هۆی هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆ، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٥٢)، نیسانی٢٠٠٧.

٣- فەتاح، ڕێبین ، ڕێكخراوە تیرۆرستییەكان بە سوڕی متبوندا تێ دەپەڕن، گۆڤاری جیهان، ژمارە٢١، ساڵی یەكەمی ٢٠٠٩..

٤- لڤین تایبەت، ئێران لە پشت سیناریۆكانی چارەنوسی شاری كەركوكەوەیە، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٣)، ١٥ی ئابی ٢٠٠٨.

٥- گروپی لێكۆڵینەوە، بەپێی بەڵگەنامەكان ئەرگەنەكۆن لە شەڕی ناوخۆدا،(٢٤) هەزار پارچە چەكی بۆ یەكێتی و پارتی ناردووە، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٨٤)، شوباتی.٢٠٠٩

٦- كیسجەر، هێنری، كارەساتی كورد، و. سەباحی غالیب ، گۆڤاری سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە(١) ساڵی(٨)، شوباتی٢٠٠٠.

٧- لڤین، عیسا پژمان و سیخوڕەكەی ساواك و ئەندازیاری شكستی شۆڕشی كەركوك، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٣)، ساڵی شەشەم، ١٥ی ئابی٢٠٠٨.

٨- نەقشبەندی، ئازاد، دەربارەی دەست نیشان كردنی سنووری كوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە(٢)، ساڵی سێیەم، تەموزی١٩٩٤.

٩- محمد، خەلیل اسماعیل، لێكۆڵینەوەیەك دەربارەی جوگرافیای سنووری هەرێمی كوردستانی عێراق، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٣ ساڵی٤، تشرینی یەكەمی١٩٩٥.

١٠- ئیسماعیل، سلێمان عەبدوڵڵا، تایبەتمەندیەكانی باران لە هەرێمی كوردستانی عێراقدا، گۆڤاری سەنتەری لێكۆلینەوەی ستراتیجی - سلێمانی، ساڵی ٢٠٠٦.

١١- خورشید ، فؤاد حەمە، جیۆپۆلتیك... دابەشكردنی كوردستان، گۆڤاری گەرمیان، ژمارە ٢٨، ساڵی٢٠٠٩.

١٢- محەمەد، خەلیل ئیسماعیل، ڕەهەندەكانی نیشتەجی بوونی عەرەب لە پارێزگای نەینەواو كاریگەری لەسەر پێكهاتەی نەتەوەیی دانیشتوان، گۆڤاری سەنتەری لێكۆلینەوە ستراتیجی، ژمارە(١)، ساڵی١٣، شوباتی٢٠٠٥.

١٣- محەمەد، خەلیل ئیسماعیل، دورایی و نەتەوەییەكانی نیشتەجێ كردنی عەرەب لە ناحیەی زەماردا، گۆڤاری سەنتەری لێكۆلینەوە ستراتیجی، ژمارە(٤)، ساڵی هەشتەم، تشرینی دووەمی٢٠٠٠.

١٤- عوسمان، مەحمود، ئاماژەكانی كێشەی خانەقین، گۆڤاری لڤین، ژمارە(٧٥)، ساڵی شەشەم، ١٥ی ئەیلولی٢٠٠٨.

١٥- گۆران، یوسف، سیاسەتی توركیا لە كوردستانی عێراق دا(١٩٩٠-٢٠٠٠)، گۆڤاری سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە(٣)ی ساڵی نۆیەم، ئابی ٢٠٠١.

ب- ڕۆژنامەكان

١- ئەحمەد، سالم حەمەخان و زانا، (٥١٪)ی كیمیابارانی هەڵەبجە منداڵ بوون، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٣٣)، ١٦ی ئازاری.٢٠٠٩

٢- بەبێ ناوی دانەر، سەرۆکی کوردستان: یاریکردنی بە ماددەی١٤٠ یاریکردنە بە چارەنوسی عێراق، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە٣٢٣٢، ٢٣ی تەمووزی ٢٠٠٩.

٣- پ.هاولاتی، هێرشی چەکدارە عەرەبەکان بۆ سەر کوردو هێڵەکانی تەماس ڕوو لە زیاد بوونە، هەفتەنامەی هاولاتیی، ژمارە(١٨٠)،٣٠ حوزەیرانی ٢٠٠٤.ل.١

٤- شیروان، بۆتان، دەنگ و باس، نەتەوە یەکگرتووەکان داوا دەکات ڕاپرسی لەسەر کەرکوك نەکرێت، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە٢٣،١٠٢٢ی تەمووزی ٢٠٠٩.

٥- هاولاتی، گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی پێشنیاری بەدیلێك بۆ ماددەی١٤٠ دەکات، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە (٣٢٣)، ٢٥نیسانی٢٠٠٧.

٦- فریدمان، تۆماس، مالاوا عێراق، بەهیوای سەرکەوتن، بلاوکراوەی میترۆ، ژمارە٢٢، لە ١٦ی تەمووزی ٢٠٠٩.

٧- ڕۆیتەرس، هێزەکانی ئەمەریکا داوای ڕێکەوتن لە لایەنە سیاسیەکانی عێراق دەکەن، بلاوکراوەی میترۆ، ژمارە٢١، ١٥ی تەمووزی .٢٠٠٩

٨- ئاژانسەکان، ئەمەریکا: چارەسەرمان بۆ کەرکوك پێ نیە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠١٦، ١٥ی تەمووزی.٢٠٠٩

١٠- نەجم، فەلاح، وەزیری پێشمەرگە وەلامی ئۆدێرنۆ دەداتەوە، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ، ژمارە (٤٣٩)، لە٢٩ئازاری٢٠٠٩.

١١- کاوە، خەیام، توانا حەمەنوری، بەر لەخۆ تەقاندنەوەی، تیرۆرستێك بە پشتێنێکی بۆمبڕێژکراو دەستگیر دەکرێت، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٦٣) ،٣ مایسی٢٠٠٩.

١٢- هاولاتی، میسرو سعودیە پاڵپشتی حزبی بەعس دەکەن سەردانی وەفدێکی بەعسیش بۆ کوردستان دوا کەوت، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە (٣٤١)، ٢٩تەمووزی٢٠٠٧.

١٣- ئەنوەر، دلشاد، ئێران لە مەندەلییەوە چەند کیلۆمەترێك خاکی هەرێمی بەزاندووە، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٧٩) ،١٢ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٧.

١٤- ڕۆیتەرز،ئێران داوا لە پارتە عێراقییەکانی لایەنگری دەکات، دەسەلاتی کورد لە بەغدا سنووردار بکە ، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٩٥٩)،٢ی ئەیلولی٢٠٠٨.

١٥- هاولاتی، ئێران، هاوکاری چەکدارانی قاعیدە دەکات لە باقوبە، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە (٣٤١)، ٢٩تەمووزی.٢٠٠٧

١٦- کەریم، هاورێ، "تورکیا هەر شوێنێك داگیربکات ناچێتە دەرەوە، ئەوە بڕیارێکی تایبەتی مەجلیسی ئەمنی عەسکەری تورکیایە"،ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٩٩)، ٢٤شوباتی٢٠٠٨.

١٧- ئەلکوردیە نیوز، تورکە توندڕەوەکان کوردستانی عێراق بنیاتدەنێنەوە، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٥١٣)، ٥نیسانی٢٠٠٩.

١٨- ئەحمەد، فەرەیدون، بەهێزێکی دە هەزار سەربازیەوە، تورکیا سنوورەکانی هەرێمی کوردستانی بەزاند، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٣٩٩)، ٢٤شوباتی.٢٠٠٨

١٩- کوردستانی نوێ، وردەکاری نوێ لە بارەی تەقینەوەکەی بەغدا ئاشکرا دەبێت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٥٠١١)،٢٨ی تشرینی یەکەمی.٢٠٠٩

٢٠- ڕۆژنامە، یوست هلتەرمان"حکومەتی هەرێم هەر لەسەرەتاوە خاوەنی بڕیارێکی فاشیلانە بوو سەبارەت بەکەرکوك"، پرد، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە٤٩٣، ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٩.

٢١- ئەلعێراق، ئەسوات، دەستتێوەردانی نێودەوڵەتی و هەرێمایەتی، چارەسەری کەرکوکیان دواخست، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٣١٥٥)، ٢٤نیسانی.٢٠٠٩
٢٢- عەبدوڵلاّ، تەها ، مالکی داوای لە لیستی حەدبا کرد ئیدارەی پارێزگاکە بە تەواوفق پێکبهێنێت، ڕۆژنامەی کوردستانی نویٰ، ژمارە(٤٨٥٦) لە ٢٨نیسانی٢٠٠٩.
٢٣- پ.هاولاّتی، نەینەوا بە جۆرێکی دیکە مێژووی نوێی عێراق ئاراستە دەکات، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٥١٨)، ٢٢ی نیسانی.٢٠٠٩
٢٤- شێروانی، لوقمان ، دیداری برایەتی و حەدبا بیٰ ئەنجام بوو، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٦٠)، ٢٨نیسانی٢٠٠٩.
٢٥- بەبیٰ ناوی نوسەر، حکومەتی کوردستان پرسە بۆ قوربانیانی کارەساتەکەی شەنگال ڕادەگەیەنێت، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٢٥٨٩)،١٧ئابی٢٠٠٧.
٢٦- بەرزنجی، سید مجید، تەقینەوەیەك لە گوند (وەردەك)ی کاکەی زیاتر لە٦٢هاولاّتی مەدەنی بوونە قوربانی، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٣٢٧٤)، ١١ی ئەیلولی ٢٠٠٩.
٢٧- عبدولکەریم،بابان، لە ترسا سەعدیە و جەلەولا بە جیٰ دەهێڵن، ڕۆژنامەی کوردستانی نویٰ، ژمارە(٤٨٢٩)،٢٧ شوباتی٢٠٠٩.
٢٨- خەبات، دەستگیرکردنی حەجی ڕەحیم بەڕێوەبەری موخابەراتی ئێراقی لە شاری موسڵ بە تاوانی تیرۆر، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٣٢٧٤)، ١١ی ئەیلولی ٢٠٠٩.
٢٩- مەموزینی، سەعید، مووسڵ.. تائێستا٦هەزار ماڵە کوردی شەبەك لە بەر هەڕەشەی تیرۆرستان شارەکەیان جێهێشتووەو ٦٩٨ کوردی شەبەکیش شەهید کراون ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٨٧٠)، ٥حوزەیرانی .٢٠٠٨
٣٠- ئیبراهیم،ئارا، بەهۆی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانەوە مادەی١٤٠ جێبەجیٰ ناکات، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە (٣٩٨)، ٢٠شوباتی.٢٠٠٨
٣١- غەریب، ژینۆ عەبدولاّ وعومەر، هێزێکی فیرقەکە داوای چۆڵکردنی گوندێکی کوردیان کرد، ڕۆژنامەی کوردستانی نویٰ، ژمارە(٤٨٧١)، ١٥ی مایسی.٢٠٠٩
٣٢- ئەنوەر، دڵشاد، لیوایەك و چەندین فەوجی چەکدار دەبردرێنە جەلەولا، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٥٠٨)، ١٨ئازاری.٢٠٠٩
٣٣- عەبدولاّ، ژینۆ، وەزارەتی نەوتی عێراق٣٥ گرێبەستی نەوتی هاوشێوەی هەرێم ئیمزا دەکات، ڕۆژنامەی کوردستانی نویٰ، ژمارە (٤٨٩٧)، ١٥حوزەیرانی.٢٠٠٩
٣٤- هاولاّتی، نامەی د.بەرهەم بۆ سەرۆکی پەرلەمانی عێراق، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە (٣٣٨)، لە ١٨تەمووزی٢٠٠٧.
٣٥- هاولاّتی، دوای هەڕەشەکانی سەرکردایەتی کورد شەهرستانی بەردەوامە لەسزادانی کۆمپانیاکانی نەوت، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە(٣٨٣)، ٣شوباتی٢٠٠٨.
٣٦- عەبدولاّ،تەها، پێکدادان لەنێوان پێشمەرگە و سوپای عێراق ڕوودەدات، ڕۆژنامەی کوردستانی نویٰ، ژمارە(٤٩٥٩)، ٢٥ی ئابی .٢٠٠٩
٣٧- بەبیٰ ناوی نوسەر، (ئازارد بەرواری):سەردانەکەی(مالکی) بۆ هەرێم هیچی لە کێشەکانی نێوان هەولێرو بەغدا نەگۆڕی، ڕۆژنامەی هەولێر، ژمارە٦٥٢، ٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٩.
٣٨- تاهیر، وریا حەمە، بودجەی پێشمەرگە بۆ ئیسناد، ڕۆژنامەی هاولاّتی، ژمارە (٥٠٢)، ٢٥ی ئازاری٢٠٠٩.

٣٩- (Pna)، زۆر لە دەسەڵاتەكانم كەم كراوەتەوە، ڕۆژنامەی خەبات ، ژمارە (٢٩٥٩)،٢/٩/٢٠٠٨.

٤٠- هاوڵاتی، پێشمەرگەو سوپای عێراق لە مەخمور ڕووبەڕووی یەك دەبنەوە، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە٥٤٣، لە ١٩ی تەمووزی ٢٠٠٩.

٤١- غەریب، عومەر، مالكی ژورێكی هاوبەشی ئەمنی لە كەركوك پێكدەهێنێت، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە (٤٨٥٨)، ٣٠ی نیسانی ٢٠٠٩،

٤٢- غەریب، عومەر، كەركوك پێویستی بە هێزی دەرەكی نیە، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٦٤٣)، ٦ئابی.٢٠٠٨

٤٣- هاوڵاتی، هەنگاوێكە بەرەو دیكتاتۆریەت، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٥٣٧)، ٢٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٩.

٤٤- ئەمین، نەوشیروان مستەفا، ئێمەو ئەوان: ناكۆكیەكانمان لەسەربودجەی هەرێم، ڕۆژنامەی رۆژنامە، ژمارە (٣١٠)، ٢٢ی ئەیلولی٢٠٠٨.

٤٥- توانا، سەعد ، بەغدا كەركوك پەراوێزدەخات، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٩، ٣ی ئابی٢٠٠٩.

٤٦- عەبدوڵا، ژینۆ، نەرمین عوسمان، دەوڵەتی عێراق ئیرادەی جێ بە جێ كردنی ماددەی(١٤٠)ی نیە، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٢٥)، لە ١٩ی ئازار.٢٠٠٩

٤٧- شێروانی، لوقمان، ئالای عێراق بێ بوونی یاسا، درێژ دەكرێتەوە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(١٠٠٥)،٣٠ی حوزەیرانی٢٠٠٩.

٤٨- هاوڵاتی، تاڵەبانی داوا لە بەرپرسە كوردەكانی كەركوك دەكات بەخۆیاندا بچنەوە، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٩٣)، ٣شوباتی٢٠٠٨.

٤٩- هاوڵاتی، توركیا نامەی یەكێتی و پارتی ڕەت دەكاتەوە، ڕوژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٢٩)، لە ٦ی ئازاری٢٠٠٧.

٥٠- گەلاڵی، هێدی، حكومەتی هەرێم٧٢ملیاردەداتە مامۆستایانی كەركوك، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ ، ژمارە(٤٦٣٥)، ٢٨ی تەمووزی.٢٠٠٨

٥١- غەریب، عومەر، هاوكاری بەسەر ئاوارە گەڕاوەكاندا دابەشكرا، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٥٠) ، ٢١نیسانی٢٠٠٩.

٥٢- كۆچەری، سەركەوت لەتیف وشینوار، بە پێی ڕێككەوتنە چوارقۆڵیەكە، كورد دەتوانێت حكومەتەكەی مالیكی هەڵبووەشێنێتەوە، ٥٣- ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٨٦٣)، ٢٥تشرینی دووەمی٢٠٠٨

٥٤- هاوڵاتی، مالكی پاشگەز دەبێتەوە لە دژایەتی كردنی داواكانی كورد لە بەغدا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٨)، ١٦ی كانوونی دووەمی٢٠٠٨.

٥٥- عەبدوڵا،نامۆ،تارق هاشمی، ڕێگە بە دروست بوونی كوردستانی سەربەخۆ نادەین، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە٤٨٩، ١٤ی حوزەیرانی.٢٠٠٩

٥٦- عەزیز، قادر، بۆمادەی١٤٠ لەوادەی خۆیدا جێ بەجێ نەكرا، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(٣٨٧)، لە١٣كانوونی دووەمی٢٠٠٨.

٥٧- عەبدوڵلا، دارا، كورد لە سەر هەق بو یان جەعفەری؟ ڕۆژنامەی ئاوێنە، ژمارە(٥٠)، لە بەرواری ٢٦ی كانونی یەكەمی٢٠٠٦.

٥٨- هاوڵاتی، یەكێتی و پارتی لە سەردانانی مدیر ناحیەیەك ڕێناكەون: هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٨٧)، ١٨ئابی٢٠٠٤.

٥٩- هاولاتى، لە ژێرگوشاری ئەمەریکادا ناوچە ئازاد کراوەکان ناخرێنە سەر کوردستان پۆلیس و ئاسایشی کوردستان سەربە هەرێم دەبن نەك حکومەتی ناوەندی چارەنوسی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بە هەڵپەسێردراوی ماوەتەوە، هەفتەنامە هاولاتی، ژمارە(١٦٢)، لە ٢٥شوباتی٢٠٠٤.

٦٠- قادر، هەستیار، مەحمود عوسمان: بریمەر پێی ووتین یەك سانتیمەتر ناخەنەوە سەر هەرێمی کوردستان، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە(٥٥٣)،٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٩.

٦١- هاولاتی، لە ژێرگوشاری ئەمەریکادا ناوچە ئازاد کراوەکان ناخرێنە سەر کوردستان پۆلیس و ئاسایشی کوردستان سەربە هەرێم دەبن

٦٢- هاولاتی، ئەمەریکا کفری و خانەقین و جەلەولا و دوز لە کوردستان دادەبڕێ، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٢٩)، ٢٥حوزەیرانی٢٠٠٣.

٦٣- هاولاتی، بەرەی تورکمانی میلیشیا چەکدار دروست دەکات، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٤٤)، ٨تشرینی یەکەمی٢٠٠٣.

٦٤- ڕۆژنامەی میللیەت، تورکیا شیعەکان دژی کورد هان دەدات، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٥٧) لە ١٤کانوونی دووەمی٢٠٠٤.

٦٥- هاولاتی، بەرپرسێکی(PMF)دەکرێت بە لێپرسراوی لقێکی بەرەی تورکمانی، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(٩٨)، لە١١تشرینی دووەمی٢٠٠٢.

٦٦- ئەلحەیات، بۆ ڕێگرتن لە دروستبوونی قەوارەیەکی سیاسی بۆ کورد، تورکیا و ئێران و سوریا هەوڵەکانیان یەك دەخەن، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە (٧٧)،١٧حوزەیرانی٢٠٠٢.

٦٧- تایبەت هاولاتی،بەپێی بەڵگەنامەکانی حیزبی بەعس رژێم دەستی هەبووە لە هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆدا، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٤٠)، ل١٠ئەیلولی٢٠٠٣.

٦٨- عوسمان، محەمەد، لە کۆیە نزیکەی٤٠داوای یاسایی لەسەر(قاسم ئاغا)تۆماری دەکرێت،هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٢٧)، ١١حوزەیرانی.٢٠٠٣

٦٩- قوربانی، عارف، لە پاکتاوی ڕەگەزیدا ئامارەکان چیمان پێدەڵێن، ڕوژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٤٧)لە(٨ی نیسانی ٢٠٠٩)، ل٣.

٧٠- قادر، هەستیار، وەزیرێکی کورد، بەدەگمەن لەئەنجومەنی وەزیراندا باس لەکەرکوك کراوە، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە٥٣٠، ١١ی ئابی٢٠٠٩.

٧١- هاشم، سعود،"گەندەڵی هۆکاری سەرەکی دۆڕاندنی لیستی نەینەوا بووە: ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٥١٦)، ١٥ی نیسانی٢٠٠٩.

٧٢- تایبەت، دەقی ڕێکەوتنامەی نێوان عێراق و ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لە بارەی کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا و ڕێکخستنی چالاکییەکانیان لە ماوەی مانەوەی کاتیدا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە٨٥٨، ١٨ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٨.

٧٣- غەریب،عومەر، لافیتەی خوێناوی کەرکوکیەکان هەر بە بەرزی شەکایەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٦٣٦)، ٢٩تەمووزی.٢٠٠٨

٧٤- زەنگەنە، محەمەد، ٢٤ ئەندامی ئەنجوومەن داوا دەکەن کەرکوك بێتەوە سەر هەرێمی کوردستان، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٩٢٧)، لە ١ی ئابی.٢٠٠٨

٧٥- ئاوێنە، ئەو ئەفسەرەی بڕیاری تەقەکردنیدا لە خۆپیشان دەرانی کەرکوك بەرەو بەغدا هەڵهات، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە(١٣٣)، ٥ی ئابی .٢٠٠٨

٧٦- جەوهەر، جەلال، ماددەی(١٤٠)لە نێوان کەمتەرخەمی کوردو پشتگوێخستنی دەسەڵاتداران لەعێراق و پلانی دوژمناندا !، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(١٣١)، ١٤ی شوباتی٢٠٠٧.

٧٧- بە بێ ناوی نوسەر، ڕێکەوتنی ستراتیژی بۆ تێکڕای ئۆرگانەکانی کوردستان گفتوگۆی لە سەرکرا، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(٢٥٩٨)،١٧ئابی.٢٠٠٧

٧٨- ئاسۆ، هەژاری لە کوردستان لە ئاستێکی نزم دایە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە (٩٥٩)، ٢٧ی نیسانی٢٠٠٩.

٧٩- کوردستانی نوێ، وەزارەتی پلان دانانی عێراق: کەمترین ڕێژەی هەژاری لەهەرێمی کوردستاندایە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٨٥٥)، ٢٧نیسانی.٢٠٠٩

٨٠- ڕەواندوزی، هاوڕێ، لیژنەی چاکسازیی کارگێری و نەهێشتنی گەندەڵی ڕاپۆرت دەدەنە ئەنجومەنی وەزیران، ڕۆژنامە کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٦٦٩)، ٥ئەیلولی.٢٠٠٨

٨١- پ. هاولاتی، لە نامەیەکی تایبەتدا دکتۆر بەرهەم ڕەخنە لە جەعفەری دەگرێت، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(٢٣٢)،١٣تەمووزی٢٠٠٥.

٨٢- بە بێ ناوی نوسەر، ژەنەڕاڵ ئۆدێرنۆ لە کەرکوك کارتی سور بەرز دەکاتەوە، هەفتەنامەی هەواڵ، ژمارە(٣١٨)، ساڵی هەشتەم، ٢٨ی شوباتی٢٠٠٩.

٨٣- هاولاتی، ئاوارە کوردەکانی حەویجە لە کەرکوك بڕی یەك ملیۆن دینار یارمەتی وەردەگرن، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(٢٠٩)، لە ٢٦کانوونی دووەمی٢٠٠٥.

٨٤- تایبەت ئاوێنە، شەڕی پێشمەرگەو سوپا لە ئان و سات دایە، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە(١٣٤)،١٢ئابی.٢٠٠٨

٨٥- سەنتەری هەماهەنگی لە پارێزگای کەرکوك، (٢١٤)کوژراو(٧٢٢)بریندار لەساڵی٢٠٠٨ دا لە کەرکوك، هەفتەنامەی هەواڵ، ژمارە٣١٠، ٣کانونی دووەمی .٢٠٠٩

٨٦- "پ.سلێمانی، دکتۆرمەحمود عوسمان، یەکنەخستنەوەی دوو ئیدارەکە گەورەترین زیان لە کورد دەدات، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٦٦)، ٢٤ئازاری٢٠٠٤.

٨٧- پ. کەرکوك، لەبەر ململانێ پارتی و یەکێتی عەرەبێك لە هەڵبژاردندا دەردەچێت، هەفتەنامەی هاولاتی، ژمارە(١٢٤)، ٢١مایسی٢٠٠٣.

٨٨- قانوونی، عیمران، ڕۆژانە١٥٠هەزار بەرمیل دەپاڵێوی.. پڕۆژەی دروستکردنی پاڵاوگەیەکی نەوت لە کەرکوك دەستی پێکرد، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٣٢٣٢)،٢٣ی تەمووزی٢٠٠٩.

٨٩- ئەسوات ئەلئێراق، یەکەمین بیری نەوت لە شێخان لێدەدرێت،ڕۆژنامەی خەبات،ژمارە٣٣١١،٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٩.

٩٠- بەبێ ناوی دانەر، بەلاغی کۆتایی کۆبۆنەوەی لیژنەی هاوئاهەنگی وبەدواداچوونی ئۆپۆزسیۆنی عێراق لە سەلاحەدین، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٣٠٠٢)، ٣ی ئازاری٢٠٠٣.

٩١- کەریم، سۆران، گەنجە فەیلیەکان لە تاقیگەی چەکی کیمیاییدا شەهیدکراون، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٠٠)، ٢٥ی کانوونی دووەمی٢٠٠٩.

٩٢- ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، واشنتۆن و لەندەن مۆڵەتی شەش هەفتە دەدەن بەبەغدا، ژمارە(٢٩٨٠)، ٣ی شوباتی٢٠٠٣.

٩٣- ئاژانسەكان پ. هاوڵاتی، بەبەشداری٨ كورد حكومەتی نوێی عێراق ڕادەگەیەنێت ،هەفتەنامەی هاوڵاتی، ژمارە (١٧٦)،٢ی حوزەیرانی٢٠٠٤.
٩٤- عەبدولاّ، تەها، ئەنجامی كۆتایی هەڵبژاردنەكانی پەرلەمان و سەرۆكی هەرێمی كوردستان ڕاگەیندرا، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە٤٩٤٥، ٩ی ئابی٢٠٠٩.
٩٥- ئەنجومەنی نوێنەران،دەقی یاسایی هەمواركردنی یاسای هەڵبژاردنەكان، و.هێرش ناميق، ڕۆژنامەی ئاسۆ،ژمارە(_١٠٩٥)،١٠ی تشرینی دووەمی .٢٠٠٩
٩٦- عەبدوڵلاّتەها، عەلی كیمیایی دانی نا بە كیمیابارانكردنی هەڵەبجە لە لایەن حكومەتی عێراقەوە، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٩٩)، ١٧ی حوزەیرانی٢٠٠٩.
٩٧- پ.هاوڵاتی، هێرشی چەكدارە عەرەبەكان بۆ سەر كوردو هێڵەكانی تەماس ڕوو لە زیاد بوونە، هەفتەنامەی هاوڵاتیی، ژمارە(١٨٠)،٣٠ حوزەیرانی ٢٠٠٤.
٩٨- ئاژانسەكان، لەسەر گەڕانەوەی ئاوارەكان بۆ كەركوك كوردو ئەمەریكیەكان ڕێكدەكەون، ڕۆژنامەی هاوڵاتی، ژمارە(١٢٣)، ١٤ی مایسی٢٠٠٣.
٩٩- نوعمان، سەهین، ئێراق شەریكێكی هەمیشەیی ئەمەریكایە، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە٣٢٦٢،٢٨ی ئابی٢٠٠٩.
١٠٠- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی - بەعس(١٩٩١) ئەڵقەی٧، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە،ژمارە١٥٦، لە ١١ی شوباتی .٢٠٠٨
١٠١- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی - بەعس(١٩٩١)بەشی یەكەم، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ژمارە(١٥٠)، بەرواری٣ی شوباتی٢٠٠٨.
١٠٢- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ئەڵقەی ٤، ژمارە (١٥٣)، ٦ی شوباتی.٢٠٠٨
١٠٣- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزاتی بەرەی كوردستان - بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ،ئەڵقەی(٥)، ژمارە (١٥٤)،٧ی شوباتی ٢٠٠٨.
١٠٤- مستەفا،نەوشیروان ، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنانەی ڕوژنامە، ئەڵقەی ٦، ژمارە(١٥٥)،١٠شوباتی٢٠٠٨.
١٠٥- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزات بەرەی كوردستانی - بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، بەشی ٨، ژمارە(١٥٧)، ١٢ی شوباتی٢٠٠٨.
١٠٦- مستەفا، نەوشیروان، مفاوەزاتی بەرەی كوردستانی- بەعس(١٩٩١)، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە، ئەلقەی ٩،ژمارە(١٥٨)،١٣ی شوباتی٢٠٠٨.
١٠٧- توانا، سەعد ، هەناردەی نەوتی كەركوك دەگاتە(٩٠٠)هەزار بەرمیل لە ڕۆژێكدا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە١٠٢٧،٣٠ی حوزەیرانی٢٠٠٩.
١٠٨- تاڵەبانی، نوری، بێ ناونیشان، ڕێبەری ئازادی، ژمارە(٥٣٣)، بەرواری ٩ئەیلولی٢٠٠٨.
١٠٩- شێروانی، سۆران كەریم، لوقمان، كەمكردنەوەی بودجەی (١٤٠)، نایاسایی و نادەستوورییە، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٩٠)، ٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٩.
١١٠- غەریب، عومەر، نەرمین عوسمان كارەكانی مادەی(١٤٠) پێویستی بە فشاری حكومەتی هەرێمە، كوردستانی نوێ، ژمارە(٤٧٣٧)، لە ٢٨ی تشرینی دووەمی٢٠٠٨.

١١١-غەريب، عومەر، ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق، (١٠٠)ملیۆن دیناری بودجەی ماددەی(١٤٠)ی ڕاگرت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٩١)، ٨ی حوزەیرانی.٢٠٠٩

١١٢- جەمیل، عومەر غەریب و هاشم،حکومەتی هەرێم(٨٢)گوندی سەر بە کەرکوکی ئاوەدان کردووەتەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨٧٠)لە ١٤مایسی.٢٠٠٩

١١٣- ئاسۆ، ئەمرۆدادگاییکردنی(پاکتاوی ڕەگەزی)دەست پێ دەکات و(٩)تۆمەت بار دەبرێنە دادگا، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە(٩٤٧)، ٨نیسانی٢٠٠٩.

١١٤- غەریب، عومەر، لەماوەی(٥)ساڵدا دەستەی نەهێشتنی کێشەکانی موڵکدارێتی نەیتوانیوە نیوەی کێشەکان چارەسەربکەن، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٨١٢)، لە بەرواری(٤ئازاری٢٠٠٩).

١١٥- پ.کەرکوك،٤٥٠خێزانی عەرەب لە دبس دەردەکرێن، ڕۆژنامەی هاولاتی، ژمارە(١٤٨)، ٥تشرینی دووەمی٢٠٠٣.

١١٦- شوانی، فریاد، ٩٠٠٠٠٠هەزار دۆنم زەوی کشتوکاڵی لە کەرکوك کێشەیان لە سەرە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٤٩٠١)، ١٩حوزەیرانی٢٠٠٩.

١١٧- هێمن لهۆنی،"بەهاوکاری ئەمریکا توانیمان ڕیفراندۆمی کەرکوك دوا بخەین"، ڕۆژنامەی ڕۆژنامە ، ژمارە(٣١٠)، ٢٢ئەیلولی٢٠٠٨.

ت - چاپەمەنی و نوسراوە حکومی و ڕێکخراوەکان

١- احسان، محمد، وەزارەتی کاروباری ناوچەکانی دەرەوەی هەرێم، ئازاری ٢٠٠٨، ڕاپۆرتی بلاۆنەکراوە.

٢- ڕێکخراوی هەنگاو، پەلامارەکانی سوپای تورکیا بۆ سەر هەرێمی کوردستان، کۆمپانیای شادی بۆچامەنی هونەری، بەبێ ساڵی چاپ.

٣- گروپی قەیرانی نێودەوڵەتی، نەوت بەرامبەر بە زەوی بەرەو ئالۆ وێری گەورەی نێوان عێراق و کوردەکان، و. سابیر عەبدولا کەریم، ڕاپۆرتی بلاو کراوە.

٤- ڕووداوی مانگانەی ساڵی٢٠٠٧ی ناوەندی ڕێکەوتن و هاوبەشی(pjcc)، ڕاپۆرتی بلاۆنەکراوە.

٥- لیژنەی پێداچوونەوەی پڕۆژە دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، پڕۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق،٢٢ی ئابی٢٠٠٦.

٦- لیژنەی پێدا چوونەوەی پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق - پەلەمانی کوردستان، پڕۆژە دەستووری هەرێمی کوردستانی عێراق، ٢٢ی حوزەیرانی٢٠٠٩.

٧- پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، نەوتی کوردستانی عێراق، بەشی یەکەم ، چاپی یەکەم، بلاۆکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، ساڵی١٩٩٧.

٨- ڕێکخراوە مەدەنییەکانی پارێزگای کەرکوك، بێ ناونیشان، بە بێ شوێن و ساڵی چاپ، ڕاپۆرتی بلاۆنەکراوە.

٩- بەرێوەبەرایەتی دەزگای گەشت و گوزار لەسلێمانی وەرگیراوە لەبەرواری٩ی ئەیلولی.٢٠٠٩

١٠- میدڵ ئیَست وۆچ، جینۆساید لە عێراق داو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد،و. سیامەند موفتی زادە، چاپی یەکەم ،چاپخانەی خاك، ساڵی١٩٩٩.

١١- کۆمسیۆنی سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان لە عێراق، ڕاپۆرتێك بۆ ئەنجومەنی نوێنەران، و. ساڵح محەمەد ئەمین و هی تر، بە بێ ناوی شوێنی چاپ، ساڵی.٢٠٠٦

١٢- وەزارەتی کاروباری ناوچەکانی دەرەوەی هەرێم، بەبێ ناونیشان، بە بێ شوێن و ساڵی چاپ، ڕاپۆرتی بلاۆنەکراوە.

١٣- ئاماری قوربانیانی بەڕێوەبەرێتی پارێزگای کەرکوك بۆ ساڵی.٢٠٠٧
١٤- یاسای بەڕێوە بردنی دەوڵەت لە قۆناغی گواستنەوەدا.
١٥- زانکۆ دی پۆلی، کۆلێژی ماف ، پێوەرە نێودەوڵەتیەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ مادەکانی دەستورە عێراقییەکاندا، چاپی یەکەم، بە بێ ناوی چاپخانە، ساڵی .٢٠٠٥
١٦- بە بێ ناونیشان، بەشی ڕاگەیاندنی پەرلەمانی کوردستان، ڕاپۆرتێکی بلاْونەکراوە.
١٧- وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسا، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسا، و. د. نەجاتی عەبدولاْ، بەبێ شوێن و ساڵی چاپ.
١٨- بەشی هەڵبژاردنی مەڵبەندی(٢)ی ڕێکخستنی کەرکوك یەکێتی نیشتمانی کوردستان، بە بێ ناونیشان، ڕاپۆرتی بلاْونەکراوە ، تشرینی یەکەمی ٢٠٠٧.
١٩- لیژنەی هاوبەشی ماددەی١٤٠ مەڵبەندی(٢)یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)پارتی دیموکراتی کوردستان ، جێ بە جێ کردنی ماددەی١٤٠ زامنی ئاشتی و پێکەوە ژیانە، لە بلاْوکراوەکانی لیژنەی هاوبەشی ماددەی(١٤٠) مەڵبەندی(٢)ی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و لقی(٣)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، بەبێ ساڵی چاپ.
٢٠- لیژنەی مادەی١٤٠ی مەڵبەندی(٢)یەکێتی نیشتمانی کوردستان، بەبێ ناونیشان، ڕاپۆرتی بلاْونەکراوە.
٢١- بەڕێوەبەرایەتی پارێزگای کەرکوك و دەوروبەری بۆ ساڵی ٢٠٠٥، ڕاپۆرتی بلاْونەکراوە.

سێیەم : سەرچاوەی عەرەبیەکان

أ- پەرتوك

١- ابن خلدون، مقدمة ابن خلدون، بدون معلومات اخرى.
٢- (المترجم)، باسيلي نيكيتين، الاكراد، دراسة سوسيولوجيةو تأريخية، م. نوري طالباني، الطبعة الثانية، دار الساقي، سنة٢٠٠١.
٣- سعيد، ابراهيم احمد، مابين الجغرافيا السياسية و مخاطر الجيوبولتيك والعولمة، الطبعةالاولى، الاوائل للنشروالتوزيع، بدون مكان نشر،
٤- شريف، ابراهيم، التربة تكونها و توزيع انواعها و صيانتها، موسسة الثقافة الجامعية، الاسكندرية، سنة١٩٦٠.
٥- شوكت، أحمد، الشبك الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، بدون سنة طبع.
٦- قادر، احمد محمد امين، موقف مجلس النواب العراقي من القضية الكردية في العراق١٩٢٥/١٩٤٥، مطبعة مؤسسة سردم - السليمانية، سنة٢٠٠٧.
٧- ابي الفداء، ألايمام الحافظ و اخرون، تفسيرالقرأن العظيم، المجلد الخامس، الطبعة الاولى، بيروت، سنة .٢٠٠١
٨- بيل، المس، تأريخ العراق القريب، ت. جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب- بيروت، سنة١٩٧١،
٩- الكرملي، انستانس ماري ،خلاصة تأريخ العراق منذ نشوء الى يومنا هذا، طبع بمطبعة الحكومة بالبصرة، سنة .١٩١٩
١٠- الساعاتي، باسم عبدالعزيزو أخرون، العراق دراسة الاقليمية، الجزء الأول، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٨٥.
١١- نيكيتين، باسيلي، الاكراد، دراسة سوسيولوجيةو تأريخية،م. نوري طالباني، الطبعة الثانية، دار الساقي، سنة.٢٠٠١

١٢- السندي، بدرخان، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقين، الطبعة الأولى مطبعة وزارة التربية- أربيل، سنة ٢٠٠٢.

١٣- تريب، تشارلز، صفحات من تاريخ العراق، ت. زينة جابر ادريس، الطبعة الاولى، دار العربية للعلوم، سنة٢٠٠٦،

١٤- خلف، جاسم محمد، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية و البشرية، دار الهنا للطباعة، سنة ١٩٥٩.

١٥- برتولينو، جان، الكرد موطنهم، تأريخهم و قائدهم الموعود الذي تمناه الشاعراحمد خاني، و.جميل محمد مصطفى، الطبعةالاولى، مطبعةخاني- دهوك، سنة٢٠٠٧.

١٧- طالباني، جلال، كردستان والحركة القومية الكردية، دارطليعة للطباعة والنشر- بيروت، سنة١٩٧١.

١٨- احمد، جمال رشيد، ظهور الكورد في تأريخ، الجزء الأول، الطبعة الأولى، مطبعةوزارة التربية- أربيل، سنة٢٠٠٣.

١٩- رشيد، جمال، كركوك في العصور القديمة، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية- اربيل، سنة٢٠٠٢.

٢٠- بلو، جويس، دۆزى كورد لێكۆڵینەوەیەكى مێژوویی و سۆسیۆلۆجی، و. لەفارسیەوە، كارزان محمد، دەزگار چاپ وپەخشى سەدەم، ساڵی٢٠٠٤.

٢١- ويلر(الابن)،جيزه. و اخرون، جغرافية العالم الاقليمية اوروبا و الاتحاد السوفياتي، ت. محمد حامد الطائي و اخرون، الجزء الاول،

٢٢- عيسى، حامد محمود، القضية الكردية في العراق عن الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي(١٩١٤-٢٠٠٤)، الطبعة الاولى،مكتبة مدبولي- قاهرة، سنة.٢٠٠٥

٢٣- ابو العينين، حسن سيد احمد، جغرفية العالم الاقليمية، الجزء الأول، الطبعة السادسة، دارالجامعية للطباعة والنشر- بيروت، سنة ١٩٨١.

٢٤- سليمان، حكمت سامى، نفط العراق، مطبعة دار الرشيد للنشر، سنة.١٩٧٩

٢٥-العاني، خطاب صگار، الجغرافيا العراق،ارضا-وسكانا-و مواردااقتصادية، دارالحكمة للطباعة والنشر- الموصل ، سنة.١٩٩٠

٢٦- محمد، خليل اسماعيل، كركوك دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثانية، مطبعة جامعة صلاح الدين- اربيل، سنة ٢٠٠٨.

٢٧- اسماعيل، خليل، اقليم كردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، مطبعة اوفسيت كريستال، أربيل،سنة١٩٩٨.

٢٨- اسماعيل، خليل، البعد القومي لاستيطان العربي في محافظة كركوك، كركوك - بحوث الندوة العلمية حول كركوك- ٣مايس٢٠٠١- اربيل.

٢٩- صادق، دولت احمدو أخرون، الجغرافية السياسية، الطبعة الثانية، دار الطباعة الحديثة، سنة ١٩٦١.

٣٠- عبود، زهيركاظم، الشبك في العراق، الطبعةالأولى، سلسلة كتب سردم العربي- السليمانية، سنة ٢٠٠٦. ساڵی٢٠٠٠.

٣١- العمري، سناء ، انتاج و استهلاك الحنطة في العراق، دار الحرية للطباعة- بغداد، سنة.١٩٨٠

٣٢- ادموندز، سي. جي.،كرد وترك و عرب، ت. جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، مطبعة وزارة التربية-اربيل، سنة١٩٩٩.

٣٣- الضابط، شاكر صابر، موجز تأريخ التركمان في العراق، الجزء الأول، مطبعةالمعارف- بغداد،سنة١٩٦٠.

٣٤- مياح، شاكرخصباك و علي محمد، الفكر الجغرافي تطوره وطرق بحثه، مطبعة جامعة بغداد، سنة١٩٨٣.

٣٥- خصباك، شاكر، الأكراد، دراسةجغرافية اثنوغرافية، مطبعة سفين، بدون مكان نشر، سنة١٩٧٢.

٣٦- خصباك، شاكر، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، الطبعة الاول، مطبعة شفيق، بغداد، سنة.١٩٧٣

٣٧- محمد، صباح محمودو أخرون، الجغرافيا السياسية، بدون معلومات اخرى.

٣٨- الهيتي، صبري فارس، الجغرافيا السياسية مع تطبيقات جيؤبولتيكية، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر و التوزيع- عمان، سنة ٢٠٠١.

٣٩- غالب، صلاح حميد الجنابي و سعد علي، جغرافية العراق الاقليمية، دار الكتب للطباعة والنشر- الموصل، سنة .١٩٩٢

٤٠- محمود، طارق شكر، اقتصاد النفط العراقي، مطبعة دار المحلية- بغداد، سنة١٩٧٨.

٤١- رضوان، طه عبد العليم، الجغرافية السياسية المعاصرة، مكتبة الانجلو المصرية- القاهرة، سنة.١٩٨٩

٤٢- علبي، عاطف، الجغرافية الاقتصادية و السياسة والسكان والجيوبوليتيك، الطبعة الاولي، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر و التوزيع، سنة

٤٣- العزاوى، عباس، تأريخ العراق بين الاحتلالين، الجزء الأول، مطبعة بغداد، السنة .١٩٣٥

٤٤- العزاوي، عباس، عشائرالعراق طبع في مطبعة بغداد، سنة.١٩٣٧

٤٥- الحسنى، عبدالرزاق، العراق قديما وحديثا، مطبعة العرفان - صيدا، سنة ١٩٥٨.

٤٦- الحسنى، عبدالرزاق، تأريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، طبعة الثانية، مطبعة العرافان- صيدا، سنة ١٩٥٧.

٤٧- رابى، عبدالله مرقس، الكلدان المعاصرون والبحث عن هوية القومية، دراسة سوسيوانثروبولجية،الطبعة الاولى، دار الشرق - عمان، سنة٢٠٠١.

٤٨- عبدالوهاب، عبدالمنعم و اخرون، جغرافية النفط الطاقة، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة .١٩٨١

٤٩- الهيتي، عبدالمنعم عبدالوهاب و صبري فارس، محاضرات في الجغرافية السياسية، بدون معلومات أخرى.

٥٠- الصامانجي،عزيز قادر، تأريخ السياسي لتركمان العراق، الطبعة الاولى، دار الساقي- بيروت، سنة١٩٩٩.

٥١- الطالباني، عطا، عندما تتكلم الارقام، موضوعات حول مفاوضات الجبهة الكردستانية مع الحكومة المركزية، الطبعة الاولي، سلسلة مطبوعات وزارة الثقافة، سنة٢٠٠٠.

٥٢- هارون، علي احمد، اسس الجغرافية السياسية، الطبعة الثانية، دراالفكر العرابي- قاهرة، سنة.٢٠٠١

٥٣- توفيق، عمر ابراهيم، كوردستانية منطقة كركوك، من منشورات مكتب فكر والتوعية، في اتحاد الوطني كردستاني، ط٢، سنة٢٠٠٦.

٥٤- الأنصاري، فاضل، مشكلة السكان نموزج القطر العراقي، منشورات وزارة الثقافة و الارشاد القومي- دمشق، سنة١٩٨٠.

٥٥- ابو عيانة، فتحي، الجغرافيا السياسية، مطبعة العصرية- اسكندرية، بدون سنة الطبع.

٥٦- اسسرد، فريد، المسألة الكردية بعد قانون ايدارة الدولة العراقية، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية - السليمانية، سنة .٢٠٠٤

٥٧- حقي، فليب و أخرون، تأريخ العرب، الجزء الرابعة، دار الكشاف للنشر الطباعة والتوزيع، سنة١٩٦٥.

٥٨- احمد، كمال مظهر، كردستان في سنوا ت الحرب العالمية الاولى، ت. محمد الملا عبدالكريم، مطبعة المجمع العلمي الكردي- بغداد ،سنة.١٩٧٧

٥٩- لوكيتز، ليورا، العراق والبحث عن الهوية الوطنية، ت. لشاد ميران، دارئاراس للطباعة والنشر- اربيل، سنة.٢٠٠٤

٦٠- لازاريف، م.س. واخرون، تأريخ كردستان، ترجمة د. عبدي حاجي، الطبعة الأولى، مطبعةحجي هاشم، أربيل ٢٠٠٦.

٦١- حسين، محسن محمد، نشاهد صلاح الدين أم نحاسب انفسنا؟ استجواب قائد بعد ثمانمائة سنة، الطبعة الأولى، مطبعة وزارة التربية- أربيل ،سنة ٢٠٠٢.

٦٢- السماك، محمد ازهرو أخرون، العراق دراسة أقليمية،الجزء الأول،دارالكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، سنة ١٩٨٥.

٦٣- السماك، محمد ازهر، الجغرافية السياسية الحديثة، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٩٣.

٦٤- سماك، محمد ازهر سعيد، الجغرفية السياسية اسس و تطبيقات، دار الكتب للطباعة والنشر، سنة ١٩٨٨.

٦٥- محمد، محمد الطاهر، القضية الكردية و حق تقرير المصير، الطبعة الأولى، مكتبة مدبولى، سنة٢٠٠٨.

٦٦- سعودي، محمد عبد الغني، الجغرافيا السياسية المعاصرة، مكتبة الانجلو المصرية- القاهرة، سنة١٩٩٧.

٦٧- الديب، محمد محمود ابراهيم، الجغرافية السياسية أسس و تطبيقات، الطبعة السادس، مطبعة الانجلو المصرية، سنة١٩٩٠.

٦٨- الديب، محمد محمود ابراهيم، الجغرافية السياسية بمنظورالمعاصر، مطبعة محمد عبدالكريم- قاهرة، سنة.٢٠٠٢

٦٩- فتاح، مريم عزيز، تحليل العوامل التي رسمت الحدود العراقية - التركية، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية - السليمانية، سنة٢٠٠٧.

٧٠- البارزاني، مسعود، البارزاني و الحركة التحررية الكردية، بدون اسم مطبعة، كردستان ، سنة.١٩٨٦

٧١-النجار، مصطفى عبدالقادر، عهد الانتداب، العراق في تأريخ، دارالحرية للطباعة- بغداد، سنة.١٩٨٣

٧٢- الموصلي، منذر، عرب واكراد رؤية عربية للقضية الكردية، الطبعة الاولى، مطبعة دارالغضوون- بيرو ت، سنة١٩٨٦.

٧٣- الراوي، ناهض حسن جابر، مفهوم السلطة في فكر الاحزاب السياسية الكردية العراقية المعاصرة، مطبعة الشهيد ازاد هورامي، سنة٢٠٠٦.

٧٤- حياوي، نبيل عبدالرحمن، دساتيرالجمهورية العراق، مكتبة القانونية- بغداد، بدون سنة طبع.

٧٥- السورجي، نجم عمر، مصيرولاية الموصل(كردستان الجنوبية)مابعد عام٢٠٠٠، الطبعة الثانية، بدون اسم المطبعة - السليمانية، سنة.١٩٩٩

٧٦- الحديثي، نزار عبدالطيف، تحريرالعراق، العراق في التأريخ، دار الحرية للطباعة، بغداد، سنة.١٩٨٣

٧٧- علي، هادي، الشعب الكردي و السياسات الدولية في القرن العشرين، دار روشنبير لنشروالتوزيع، سنة .٢٠٠٨

٧٨- هارتشون، الطبيعة الجغرافية مسح نقدي الآراء المعاصرة في ضوء الماضي، ت. د. شاكر خصباك، الجزء الثاني، مطبعة جامعة بغداد، سنة

٧٩- فيلد، هنري، جنوب كردستان - دراسة أنثروبولوجية، ت.جرجيس فتح الله، الطبعة الأولى ، مطبعة التربية - اربيل، سنة ٢٠٠١.

٨٠- العسكري، ياسين طه طاهر، مؤتمر القاهرة والمسألة الكردية في العراق، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة- بغداد،

٨١- ويلر(الابن)،جيزه. و اخرون، جغرافية العالم الاقليمية اوروبا و الاتحاد السوفياتي، ت. محمد حامد الطائي و اخرون، الجزء الأول، منشورات دارالمكتبية الحياة- بيروت، سنة١٩٦٤.

٨٢- قورباني، عارف، كركوك والتطهير العرقي من وثائق النظام البعثي،ت.رعد بابان،الجزء الاول، منشورات مكتب الفكر والتوعيةفي الاتحاد الوطني الكردستاني،سنة٢٠٠٥.

٨٣- قورباني، عارف ،كركوك و التطهير العرقي من وثائق النظام البعثي، ت. رعد بابان،الجزء الثاني،مطبعة ابراهيم خليل،سنه٢٠٠٥.

٨٤- مصطفى،حسن، البارزاني و الحركات البارزان١٩٣٢-١٩٤٧، الطبعةالثانية، دار أفاق العربية للصحافة والنشر، السنة ١٩٨٣.

٨٥- صابر، سروة اسعد، كردستان الجنوبية١٩٢٦-١٩٣٦، دراسة تأريخية، سياسية،الطبعة الاولى، دەزگاى چاپ و پەخشى سەردەم، السليمانية، سنة.٢٠٠٦

٨٦- بتروسيان، وهرام، سياسة تركيا تجاه كوردستان العراق و امريكا١٩٩١-٢٠٠٣، ت. نزاريوب گولي، طبعة الاولى، مركز الدراسات الكوردية و حفظ الوثائق، سنة ٢٠٠٨ ، ص٢٥.

٨٧- حسين، علي ناصر، مقاومة العراقية للاحتلال البريطاني(١٩١٤-١٩١٧)، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة - بغداد ، سنة٢٠٠٢.

٨٨- هي،، دبليو. أر،، سنتان في كردستان ١٩١٨-١٩٢٠، ت.د.فؤاد جميل، الجزء الأول، مطبعة الجاحظ- بغداد، سنة ١٩٧٣.

٨٩- العاني، نوري عبدالحميد، امتيازات النفط عام ١٩٣٢، مفصل في تأريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة- بغداد، سنة٢٠٠٢، ص٦٩٨-.٦٩٩

٩٠- متين، الشبك - الشاه بگ، مطبعة روناكبري، سنة٢٠٠١.

ت- گۆڤار

١- سامراء، كبار البعثين يشرفون علي المجموعات الارهابية في المحافظة، مجلة سامراء، عدد(١٤)، ايار٢٠٠٩.

پ- رۆژنامه

١- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٣٩٩٦)، ٢٠٠٥/٣/١٧.

٢- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠١٦)، ٢٠٠٦/٢/٢.

٣- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٣٦)، ٢٠٠٧/٣/١٢.

٤- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٦٧)، ٢٠٠٨/٣/١٣.

٥- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤٠٨٦)، ٢٠٠٨/٩/١٥.

٦- جريدة الوقائع العراقية ، العدد (٤١١٧)، ٢٠٠٩/٤/١٣.

ج- تێزى ماستەر

١- احمد، سوران حمه أمين، التحليل الجغرافي لخصائص الرياح في اقليم كوردستان العراق و امكانات استثمارها، رسالة مقدمة الى مجلس كلية العلوم الانسانية في جامعة السليمانية كجزء من متطلبات درجة الماجستير في الجغرافية، غير منشور، سنة٢٠٠٧.

٢- طالب، جزا توفيق، اقليم كوردستان العراق دراسة في الجغرافية السياسية، اطروحة تقدم الى مجلس كلية العلوم الانسانية في جامعة السليمانية كجزء من متطلبات نيل درجة دكتوراه فلسفه في الجغرافي السياسية، منشورة، سنة٢٠٠٤.

٣- حسين، طارق خضر، التحليل الجغرافي لخصائص درجات الأمطار في اقليم كوردستان العراق رسالة كلية الأداب في جامعة صلاح الدين- أربيل ، غير منشور، سنة٢٠٠٦.

٤- طالب، جزا توفيق، سكان اقليم كردستان العراق، دراسة في الجغرافيا السياسية، تقدم بها لى مجلس كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، وهي من متطلبات درجة الماجستير في الجغرافية ، منشو باللغة الكردية، سنة.١٩٩٥

٥- عمر، شورش حسن، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية دراسة تحليلية مقارنة، رسالة مقدمة الي مجلس كلية القانون بجامعة السليمانية و هي جزء من متطلبات نيل درجة الماجستير في القانون العام، غيرمنشورة، السنة ٢٠٠٤.

٦- فيتولي، صلاح الدين انور، التحليل الجغرافي لسياسة التعريب في قضاء خانقين، رسالة تقدم بها الي مجلس كلية العلوم الانسانية في جامعة السليميانية وهي جزء من متطلبات نيل شهادة ماجستير في الجغرافية،غير منشور، سنة ٢٠٠٧.

٧- محمد، سلوى توفيق، صناعة استخراج وتكرير النفط في محافظةكركوك للمدة(١٩٧٣-٢٠٠٣)دراسة في جغرافية الصناعة، رسالة مقدمة الي مجلس كلية الاداب في جامعة صلاح الدين/اربيل كجزء من متطلبات درجة المجاجستير في الجغرافية، غير منشور،سنة٢٠٠٧.

ح- چاپەمەنی و نوسراوی حکومی و ڕێکخراوەکان

١- اتفاق بين جمهورية العراق والولايات المتحدة الاميركية بشان انسحاب قوات الولايات المتحدة من العراق و تنظيم انشطتها خلال وجوددها المؤقت فيه.

٢- إحصائية عدد الضحايا لمديرية شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٤ PJCC .

٣- إحصائية عدد الضحايا لمديرية شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٥ PJCC .

٤- إحصائية عدد الضحايا لمديرية شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٦ PJCC .

٥- إحصائية عدد الضحايا لمديرية شرطة محافظة كركوك وتوابعها وحسب النوع لسنة ٢٠٠٧ PJCC .

٦- احمد الشنتاوي و آخرون، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الثامن عشر، دار المعرفة بيروت، بدون سنةطبع.

٧- احمد الشنتاوى وأخرون، دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الخامس، دار الفكر، بدون سنة طبع، ص٢١٢،

٨- أحمد الشنتشاوي و آخرون، دائرةالمعارف الاسلامية، المجلد السادس، دار المعرفة، بيروت، بدون سنة طبع.

٩- اسعد مفرج و لجنة من الباحثين، ميثاف جامعة الدول العربية،السياسة والبلاد العربية،موسوعة عالم السياسة، عدد١٢،بدون سنة ط، نوبل-بيروت.

١٠- اسعد مفرج ولجنة من الباحثين، الموسوعة عالم السياسية، الجزء العاشر، دار النشر والتوزيع (nobilis)- بيروت، سنة ٢٠٠٦.

١١- الأمم المتحدة، الاتفاقات الخاصة بحقوق الانسان، بدون اسم مطبعة، بيروت، سنة ١٩٦٧.

١٢- الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٩٢، مطبعة الجهاز المركزي الاحصاء، سنة.١٩٩٣

١٣- الجمهوريـــه العــــراق، وزارةالتخطـــيط، الجهـــازالمركزي للاحصـــاء، المجموعــــة الاحصائيةالســـنوية١٩٧٦، مطبعةالجهازالمركزي للاحصاء-بغداد، بدون سنة طبع.

١٤- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٦، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء-بغداد، بدون سنة طبع.

١٥- الجمهوريـة العراقيـة، وزارة التخطـيط، الجهـاز المركـزي لاحصـاء، المجموعـة الاحصـائية السـنوية١٩٦٨، مطبعـة الزهراء- بغداد.

١٦- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصـاء الدعايـة والنشـر، المجموعـة الاحصـائية السـنوية العامة ١٩٦٧، مطبعة الحكومة- بغداد ، سنة طبع١٩٦٨.

١٧- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٧٨، مطبعـة وزارة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، بدون سنة طبع.

١٨- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتائج العام للسكان لسنة١٩٨٧محافظة التـأميم، بـدون اسـم مطبعة، سنة.١٩٨٨

١٩- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتـائج العـام للسكان لسـنة١٩٨٧محافظـة السـليمانية، بـدون اسم مطبعة، سنة١٩٨٨.

٢٠- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة نينوى، بـدون اسـم مطبعة، سنة.١٩٨٨

٢١- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي للأحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية١٩٨٧، مطبعة الجهـاز المركزي للاحصاء- بغداد، بدون سنة طبع.

٢٢- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتائج العام للسكان لسنة ١٩٨٧محافظة صلاح الـدين، بـدون اسم مطبعة، سنة ١٩٨٨.

٢٣- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتـائج العـام للسـكان لسـنة١٩٨٧محافظـة ديـالى، بـدون اسـم مطبعة، سنة ١٩٨٨.

٢٤- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهازالمركزي، نتائج العام للسكان لسـنة ١٩٨٧محافظـة اربيـل، بـدون اسـم مطبعة، سنة ١٩٨٨.

٢٥- الجمهورية العراقية، وزارة الداخليـة، مديريـة النفـوس العامـة، المجموعـة الاحصـائية لتسجيل عـام١٩٥٧، لـوائي الموصل و اربيل، مطبعة الارشاد- بغداد.

٢٦- الجمهوريـة العراقيـة، وزارة الداخليـة، مديريـة النفـوس العامـة، المجموعـة الاحصـائية لتسـجيل عـام١٩٥٧ لـوائي السليمانية و كركوك، مطبعة العاني، بدون سنة الطبع .

٢٧- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائيةلتسجيل عام١٩٥٧، لـوائي ديـالى وكوت، مطبعة الازهر- بغداد.

٢٨- الجمهورية العراقية، وزارةالتخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنولوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية٢٠٠٥، بدون اسم مبطعة، سنة طبع٢٠٠٦.

٢٩- الجمهوريـة العراقيـة،وزارة التخطـيط، الجهـازالمركزي للاحصـاء، المجموعـة الاحصـائية السـنوية(١٩٦٩)، مطبعـة الزهراء- بغداد، بدون سنة طبع.

٣٠- الكيالي، عبدالوهاب و أخرون، موسوعة السياسية، الجزء الأول، الطبعة الرابعة، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، سنة.١٩٩٩

٣١- المجلس العراق العربي، مشروع محافطة كركوك(وضع خاص)، ٢٠٠٧، ل(١-٢)، غير منشور.

٣٢- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة١٩٤٧، الجزء الثاني،(لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواءاربيل)، بدون اسم مطبعة، بغداد، سنة١٩٥٤.

٣٣- المملكة العراقية،وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة،احصاء السكان لسنة١٩٤٧، الجزءالأول(لواء بغداد-لواء حلة- لواء الدليم- لواء كربلاء- لواء الكوت- لواء ديالي)، بدون اسم مطبعة، بغداد، سنة١٩٥٤.

٣٤- بدون اسم المؤلف، ورقة معلومات اساسية حول عمل بعثة الامم المتحدة لمساعدة العراق بشأن الحدود الداخلية المتنازع عليها في العراق، بدون مكان و سنة طبع.

٣٥- جمهورية العراق، وزارة التخطيط و التعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ٢٠٠٥-٢٠٠٦، بدون اسم مطبعة و سنة طبع.

٣٦- جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء و تكنلوجيا المعلومات، المجمعوعة الاحصائية السنوية٢٠٠٧،بدون مكان طبع، بدون سنة طبع.

٣٧- جمهورية العراق، وزارة التخطيط والتعاون الانمائي، الجهاز المركزي للاحصاء وتكنلوجيا المعلومات، المجموعة الاحصائية السنوية العامة٢٠٠٤، بدون مكان طبع، بدون سنة طبع،

٣٨- حكومة اقليم كوردستان، وزارة شؤون مناطق خارج الاقليم، تقريرحول التغيرات الايدارية للمناطق المتنازع عليها بضمنها كركوك، بدون معلومات اخرى، غير منشور.

٣٩- رئاسة مجلس الوزارء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق.توصيات بالتغيرات في الحدود الايدارية للمناطق المتنازع عليها و من ضمنها كركوك(المنطقة الشمالية)، بدون معلومات اخرى، غير منشور.

٤٠- رئأسة مجلس الوزراء، لجنة تنفيذ المادة(١٤٠)من دستورجمهورية العراق، غيرمنشور، بدون سنة طبع.

عبد الوهاب الكيالي، الموسوعة السياسية، الجزء السابع، الطبعة الاولى، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، سنة ١٩٩٤.

٤١- لجنة اعادة النظر في مشروع دستور اقليم كوردستان - العراق، مشروع دستور اقليم كوردستان- العراق، ١٦اب٢٠٠٨.

٤٢- لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية - التركية، مطبعة الحكومة- بغداد، سنة ١٩٢٤.

٤٣- محمد بشير الكافي و أخرون، الموسوعة السياسية، الجزء الرابع، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، بدون سنة طبع.

٤٤- مكتب العلوم الاعلامية، التوزيع الديني للسكان العراقيين، طبعة مديرية الامن العامة، بدون سنة طبع.

٤٥- مكتب العلوم النفسية والاجتماعية، التعداد القومي للسكان، مطبعة مديرية الامن العامة، بدون سنة طبع..

٤٦- نوري طالباني، مشروع دستور اقليم كوردستان، بدون اسم مطبعة، سنة١٩٩٢.

چوارەم : سەرچاویە ئینگلیزیەکان

أ- پەرتوك

١- jassim,saad z.late prcambrian development of the Arabian plate,geology of iraq,puplished bye dolin,٢٠٠٦.

٢- al-gailani,Saad z jassim and mohammad,hydrocarbons,geology of iraq, , geology of iraq,puplished bye dolin,٢٠٠٦.

پێنجەم: سەرچاوە فارسیەکان

أ- پەرتوک

١- گروهي ازمستشرقين برجسته، كرد در دايره المعارف اسلام، مترجم اسمعيل فتاح قاضى،چاپ أول، ناشـر مركـز و أدبيات كردى، ١٣٤٧.

٢- محمد(كلهر)، أيت، سيرى درتأريخ سياسى كردو كردهاى قم،چاپ اول، انتشارات پرسمان،١٣٨٢.

شەشەم: سەرچاوەی ئینتەرنێت(Site)

١-http://ar.wikipedia.org/wik
2-http://ww.iraqipresidency.net/
3-http//www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language =arabic&id=٦١٦٣&type=documents //
4-http://www.aawsat.com/details.asp?section=4&issueno=11167&article=511339&feature=
5-http://asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=359
6-http://www.asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=375
٧-http://alhakaek.com/news_view_١٣٨٥.html
٨-http://ar.wikipedia.org/wiki
9-http://ar.wikipedia.org/wiki/سلطة_ائتلاف_المؤقتة
11-http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/456/12/pdf/n1745612.pdf?OpenElement
11-http://en.wikipedia.org/wiki/Staffan_de_Mistura
12-http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=11823&LinkID=63
13-http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=11823&LinkID=63
14-http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=12872&LinkID=63
15-http://hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=7718&LinkID=63
16-http://m.news.maktoob.com/articles/1538734/page/1-7k
١٧-http://news.bbc.co.uk/hi/arabic/news/newsid_٣٧٥٨٠٠٠/٣٧٥٨٨٢٢.stm
18-http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=11&cat=1&title=
19-http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=116&cat=1&title=
21-http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=136&cat=1&title=
21-http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=149&cat=1&title=
22-http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=161&cat=2
23-http://sbeiy.com/ku/inter_report_detail.aspx?id=163&cat=1&title=
24-http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=169&cat=
25-http://sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=241&cat=2
26-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=12618&cat=2
27-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=12932&cat=2&title=
28-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=13126&cat=1&title=
29-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=13552&cat=1
31-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=14496&cat=1&title=
31-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=14518&cat=1
32-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15111&cat=1&title=
33-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15186&cat=2
٣٤-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15472&cat=1&title=
35-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15666&cat=1
36-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15772&cat=1
37-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15814&cat=2
38-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15874&cat=1
٣٩-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=15945&cat=1
41-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=16718&cat=1&title=
41-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=16876&cat=1
42-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17159&cat=1
43-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17161&cat=2
٤٤-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=١٧٩١٣&cat=١&title=

45-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=17971&cat=1
46-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=18728&cat=1
47-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19299&cat=1
٤٨-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19556&cat=1
49-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=19556&cat=1
51-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=21132&cat=2
51-http://sbeiy.com/ku/newsdetail.aspx?id=21489&cat=1
52-http://wna-news.com/inanews/news.php?item.21131.1
٥٣-http://www. Uruklink.net/uruk?iq-sites.htm# ١١
54-http://www.aawsat.com/details.asp?section=4&article=531118&issueno=11214
55-http://www.aljazeera.net/NR/exeres/8e175faa-8df1-415f-b6b9-985f772fa568.htm
56-http://www.aljazeera.net/NR/exeres/B398998FEAEF4ba3-ac31e3f12215a9c3.httm
57-http://www.aljazeeratalk.net/forum/archive/index.php/t-7397.html
58-http://www.almadapaper.net/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=46272
59-http://www.alsabaah.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=7651
61-http://www.arab-unity.net/forums/showthread.php?t=5411
٦١-http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٣&article=٢٠٨٥٩٦.
٦٢-http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٧& article=٢٠٩٣٤٦
٦٣-http://www.asharqalawsat.com/details.asp?issueno=٩١٥٧&article=٢٠٩٢٩٢
64-http://www.asharqalawsat.com/details.asp?section=1&issueno=1116&article=511716&feature=&article=
65-http://www.asoxandan.com/Direjeraport.asp?Babet=Raport&Jimare=1338
66-http://www.asoxandan.com/Direjeraport.asp?Babet=Tawara&Jimare=5
67-http://www.asoxandan.com/drejaydidar.asp?Babet=Didar&Jimare=376
68-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hemereng&jimare=521
69-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hemereng&jimare=716
٧٠-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=٢١٨٢
71-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3118
٧٢-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=٣١٥٥
73-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&jimare=3184
74-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3311
75-http://www.awene.com/Direje.aspx?Babet=Hewal&Jimare=3641
76-http://www.cabinet.iq/details.aspx?NewsNo=851
٧٧-http://www.cabinet.iq/dostor.htm
78-http://www.cabinet.iq/hokoma.htm
79-http://www.com141.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=236
81-http://www.com141.com/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=416
81-http://www.cpa-iraq.org/arabic/budget/2113budget-arabic.pdf
82-http://www.cpa-iraq.org/arabic/budget/2114 Summary-arabic.pdf
83-http://www.cpa-iraq.org/arabic/government/Listing-Kurdi.pdf
84-http://www.cpa-iraq.org/arabic/government/TAL_Annex-arabic.htm
85-http://www.cpa-iraq.org/arabic/regulations/index.html#Orders
٨٦-http://www.daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/No٣/٥٦٣/٨٩/pdf/no٣٥٦٣٨٩.pdf?openelement.
87-http://ar.wikipedia.org/wiki
88-http://www.debaath.com/site/page/ajr_h/ho.htm
89-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14241&LinkID=66
91-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14567&LinkID=66
91-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14567&LinkID=66
92-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=14751&LinkID=69
93-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15181&LinkID=66
94-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15467&LinkID=67
95-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=15731&LinkID=66
96-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=16353&LinkID=66
97-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7724&linkID=66
98-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7767&LinkID=66
99-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=7791&LinkID=66
١٠٠-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=8191&LinkID=66
111-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=8113&linkID=66
112-http://www.dengubas.net/NewsDetailN.aspx?id=9613linkID=66
113-http://www.dengubas.org/NewsDetailN.aspx?id=18119&LinkID=67

114-http://www.dengubas.org/NewsDetailN.aspx?id=18162&LinkID=67
115-http://www.duhokgov.org/kurdi/index.php?action=hotels
116-http://www.hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=3315&linkID=7894
117-http://www.hawlergov.org/articles.aspx?page=articles&c=Hotels&id=215
118-http://www.hewalnews.net/pages/babat325-2.htm
119-http://www.hewalnews.net/pages/babat325-2.htm
111-http://www.ihec.iq/content/file/Election_results/Winning_over_and_no.pdf
١١١-http://www.ikhwanonline.com/Article.asp?ArtID=٢٧٦٢٧&secID=٢٣٢
112-http://www.iraqcenter.net/vb/15531.html#post58734
١١٣-http://www.iraqcenter.net/vb/٤٥٢٦٨-page٣.html
١١٤- http://www.iraq-ild.org/LoadLawBook.aspx
115-http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=8324&type=documents
١١٦-http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=٣٧٤٣&type=documents
117-http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=6249&type=documents
118-http://www.iraqipresidency.net/news_detial.php?language=arabic&id=5291&type=interviews
119-http://www.iraqsunnews.com/modules.php?name=News&file=article&sid=9697
١٢٠-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=11111111&rnr=239&anr=31537
121-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=11111211&rnr=26&anr=31479
١٢٢-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=١٣&smap=٠١٠١٠٢٠٠&rnr=٢٦&anr=٢٩٠٥٠
123-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=11111211&rnr=26&anr=31483
١٢٤-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=13&smap=14121111&rnr=231&anr=16883
١٢٥-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=١٣&smap=٠٤٠٥٠٠٠٠&rnr=٢٥٤٢٥
126-http://www.krg.org/articles/detail.asp?lngnr=14&smap=11111111&rnr=81&anr=21211
127-http://www.krg.org/articles/detail.asp?rnr=235&lngnr=13&smap=14161111 &anr=11924
128-http://www.krg.org/articles/detail.asp?rnr=26&lngnr=13&smap=11111211&anr=25581
129-http://www.krp.org/articles/detail.asp?rnr=&lngnr=13&smap=&anr=21549
131-http://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=1311
131-ptth://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=2197
132-http://www.krp.org/kurd/articles/display.aspx?gid=1&id=2371
133-http://www.krp.org/kurd/krp/default.aspx?gid=28&SM=52
134-http://www.marafea.org/paper.php?source=akbar&mlf=interpage&sid=12699
١٣٥-http://www.moera-krg.org
136-http://www.moera-krg.org/?lngnr=14&smap=11111111
137-
http://www.moerakrg.org/gallery/gallery_slideshow.asp?strPictureGalleryName=Atlas21%of21%Kirkuk&intPictureNr=11438&intPictureCategoryNr=79&strSlide=no.
138-http://www.moera-krg.org/kurdish/art_detail.php?art_id=1135
139-http://www.moera-krg.org/kurdish/art_detail.php?art_id=3289&cat=1
١٤٠-http://www.moera-krg.org/kurdish/index.php
١٤١-http://www.moera-krg.org/kurdish/index.php
142-http://www.mop_krg.org/detail.aspx?page=statisticsbysubjects&c=sbsIndustry&id=414
143-http://www.mop_krg.org/detail.aspx?page=statisticsbysubjects&c=sbsIndustry&id=471
١٤٤-http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php
١٤٥-
http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php?name=articles_ajsdyawqwqdjasdba٤٦s٧a٩٨das٦d asda٧das٤da٦sd٨asdsawewqeqw٤٦٥e٤qweq٤wq٦e٤qw٨eqwe٤qw٦eqwe٤sadkj&file=showdetails&sid=١٩١٠
146-
http://www.parliament.iq/Iraqi_Council_of_Representatives.php?name=articles_ajsdyawqwqdjasdba46s7a98das6dasda7das4da6sd8asdsawewqeqw465e4qweq4wq6e4qw8eqwe4qw6eqwe4sadkj&file=showdetails&sid=3363
147-http://www.perleman.org/Default.aspx?page=articles&c=News-141&id=691
148-http://www.perleman.org/Default.aspx?page=articles&c=News-Main&id=6746
149-http://www.perleman.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History1992
151-http://www.perleman.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History1992
151-http://www.peyamner.com/details.aspx?l=1&id=123447
152-http://www.pmo.iq/index/11-21.htm
١٥٣-http://www.pmo.iq/index/barnamij٠٠٢.htm
154-http://www.pukmedia.com/News/24-17-2119/news15.html

155-http://www.pukmedia.com/News/31-18-2119/news36.html
156-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=34511&linkID=93
157-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=37823&linkID=126
158-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=49839&LinkID=93
١٥٩-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=51461&LinkID=93١٠٠٢
161-http://www.radionawa.com/NewsDetailN.aspx?id=52974&LinkID=93
161-http://www.sbeiy.com/ku/Inter_Report_Detail.aspx?id=374&cat=1
162-http://www.sotaliraq.com/iraqnews.php?id=792
163-http://www.un.org/ar/documents/udhr
164-http://www.un.org/Depts/Cartographic/map/profile/westasia.pdf
165-http://www.un.org/News/Press/docs//2117/sga1191.doc.htm
166-http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-Vice-President-at-a-joint-statement-to-the-press-
167-http://www.whitehouse.gov/the-press-office/statement-press-secretary-passage-iraqs-revised-election-law
١٦٨-http://www.whitehouse.gov/the-press-office/statement-press-secretary-passage-iraqs-revised-election-law
169-http://www.xebat.net/article.php?id=22939
171http://www.xebat.net/article.php?id=23319
171-http://www.xebat.net/article.php?id=25673
172-http://www.xebat.net/article.php?id=25811
173-http://www.youtube.com/watch?v=GTzikrbhiNY
174-http://www.aawsat.com/leader.asp?section= 3& issueno=93728&articl=246779
175-http://www.ihec.iq/content/file/Election_results/Winning_over_and_no.pdf-١
١٧٦-http://www.ar.wikipedia.org/wik ابراهيم-الجعفرى
177-http://www.news.maktoob.com/article/544762/رردوغان-ي
178-http://www.marefa.org/index.php/الحكومة_العرق ة_المؤقتة
١٧٩-http://www.ar.wikipedia.org/wiki /ريياد_علاوي
181-http://www.marefa.org/index.php/ بول بيام
١٨١- http://www.ptth:///// .r emf e.am/w /: .hphجلال_الطالباني
١٨٢-http://www.marefa.org/index.php/جي_غارنم
183-http://www.marefa.org/index.php/حرب_الخليج_الثانية
184-http://www.ptth://em/ wwh/ weam// wwمجلس_الحكم_العراقي
١٨٥-http://www.whitehouse.gov/the-press-office/statement-press-secretary-passage-iraqs-revised-election-law
١٨٦-http://alhakaek.com/news_view_١٣٨٥.html

حەوتەم: دیدارو پەیوەندی تەلەفۆنی

١- دیداری لەگەڵ عبدالمنعم خطاب جاسم، لە سلێمانی لە بەرواری ٢١نیسانی ٢٠٠٨.

٢- دیدار لەگەڵ دکتۆر فارووق عومەر سدیق، لەبەڕواری٢٠ی ئایاری ٢٠٠٩.

٣- دیدار لەگەڵ: فائزە جبار باباخان، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق، لە٢٦ی ئایاری ٢٠٠٩.

٤- پەیوەندیی تەلەفۆنی لەگەل عادل بەرواری ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق و ئەندامی لیژنەی ئاسایش وبەرگری لە٣ی حوزەیرانی٢٠٠٩.

٥- پەیوەندی تەلەفۆنی لەگەڵ خەسرۆ گۆران، جێگری پارێزگاری پێشووی موسڵ و سەرۆکی لیستی برایەتی لە پارێزگای نەینەوا، لە بەرواری٢٣ی حوزەیرانی.٢٠٠٩

٦- دیدار لەگەڵ دکتۆر محمد احسان(وەزیری ناوچە دابڕاوەکانی کابینەی پێنجەمی حکومەتی هەرێمی کوردستان)، لەبەرواری١٢ی ئابی٢٠٠٨.

٧- پەیوەندی تەلەفۆنی لەگەڵ دکتۆر علی حسێن بەلۆ، سەرۆکی لیژنەی نەوت و گاز لە پەرلەمان عێراق، لە ١٥ی حوزەیرانی ٢٠٠٩.

هەشتەم: نەخشە

١-republic of Iraq, ministry of industry and minerals,state company of geological survey and mining, minerogenic map of iraq, without any information.
٢-Danville,Mons r. ,Anew map turkeyain asia,puplished by laurale,addition with several, without any extra information
٣-mcnally ,Rand. &cos,map of turkey in asia.without extra information
٤- http:// www.davidrumsey.com
٥- حداد ، هاشم ياسين حمەامين و هی تر، ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق، عێراق و جیهان،لەزنجیرە بلاوکراوە جوگرافیەکانی کۆمپانیای تێ نووس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری،چاپی یەکەم- هەولێر، ساڵی٢٠٠٩.
٦- محمد ،خلیل اسماعیل و ئەوانی تر،(بە بێ ناونیشان)، هەرێمی کوردستان عێراق ، بەرێوەبەرێتی گشتی پرۆگرام و نەخشە پەروەردەییەکان، هەولێر، ٢٠٠٦.
٧-بە بێ ناوی دانەر، بەبێ ناونیشان،بەبێ ناوی چاپ خانە،بەغداد، ساڵی١٩٣٠.
٨- صابونجي، سهلة، خارتة مستحدة لولايات الملكة العثمانية في اسيا١٨٩٣،طبعة بمطبعة الامريكان-بيروت،سنة١٨٩٣.
نۆیەم: وێنە
١- فۆتۆ ئەحمەد ڕەفیق کەریم، ١٣ی ئابی٢٠٠٨.

المناطق المستقطعة من اقليم كوردستان"دراسة في جغرافيا السياسية"

ان المقصود بالمناطق المستقطعة من اقليم كوردستان هو تلك الاراضي والوحدات الادراية التي تقع ضمن جغرافية كوردستان العراق و لاتخضع حاليا لإدارة سلطة اقليم كوردستان...

من المعلوم تاريخيا ان اراضي كوردستان التي تعرضت خلال الحقب الماضية الى الاحتلال والتقسيم من قبل دول المنطقة وأدى هذا الوضع الى خلق مشكلة سياسية لأبناء الشعب الكوردي في الوقت الحالي جراء تبعات احتلال ارضه و تفتيت وحدة اجزائها بين الدول المحتلة لكردستان و بالتالي تحريم ابناه من حق الحرية والمواطنة الحقيقية و تطوير الحالة الاقتصادية و الاجتماعية و الثقافية.

ان تلك المجموعة البشرية التي وفدت الي كوردستان كانت تحمل في البداية راية سماوية تدعوا البشرية الي المحبة والسلام و الى الانعتاق من الجهل و العبودية، لكنها لم تستطيع الايفاء بوعدها و تحقيق المضامين الحقيقية لتلك الدعوة، فسرعان ما كشفت حقيقية نيتها و احلوا انفسهم كمحتلين للارض مكان الساسانيين و البيزنطينين الذين كانوا من قبل قد ملئوا ارض المنطقة حروبا و دمارا،و ان الشعب الكوردي في تلك الفترة كان يحذوه الامل في الحرية و رحب بقدوم العرب و حملوا معهم راية التحرير و شاركوهم في الكثيرمن المأثر التأريخية طمعا في نبذ الاستبداد و تحقيق العدالة السماوية و الكل يشهد لما قدمة الناصرلدين الله(صلاح الدين الأيوبي)لكن هذه الامينه لم تحقق و انحسرت القلوب فعاد ضلام الاستبعاد والاحتلال تخيم مجددا على المنطقة و تعرضت أرض كوردستان الى ويلات الحروب و التقسيم و استمرت حتى وصلت الى اوج مراحلها خلال فترة الصراع العثماني-الصفوي و بأسم الاسلام ايضا...

و في بداية القرن العشرين جاءت بريطانيا الى المنطقة و وقع جزء من كوردستان تحت هيمنتها بعد ان كان هذا الجزء تزرح تحت الاحتلال العثماني و عرف بولاية الموصل في بداية الأمر توقع الشعب الكوردي من

بريطانيا خيرا بعد ان أسست ادارة محلية كردية بزعامة الشيخ محمود الحفيد، لكن البريطانيون تراجعون عن الايفاء بالتزاماتهم و وعودهم، انطلاقا من حماية مصالحهم الاقتصادية و عملت بالضد على ارادة الشعب الكوردي عندما الحقت ولاية الموصل بولايتي بغداد والبصرة و خلقت منهما كيانا مصطنعا اطلق عليه دولة العراق شكل الكورد فيها المرتبة الثانية من حيث عدد السكان فيما كان النفوذ و السلطة للعرب، وعلى هذا النحو بدأت الحكومات العراقية المتعاقبة منذ تلك الفترة(أي منذ منتصف العشرينات من القرن الماضي) لغاية سقوط حكم حزب البعث عام ٢٠٠٣ بالتنكر لحقوق الشعب الكوردي و شنو حروبا متتالية عليه فدمروا المدن والقرى و احرقوا أراضي كوردستان ووصلت أعمالهم العدائية الوحشية الى حد الابادة الجماعية على مرأى ومسمع المجتمع الدولي، رغم كل تلك الحروب و حرق الأراضي و الجينوسايد صمد أبناء الشعب الكوردي و بقي يذود عن كرامة و وجوده.

وبعد اندلاع حرب الخليج الاولى و انتفاضة الشعب الكوردي عام١٩٩١ تغيرت نظرة المجتمع الدولي و مصالح الدول الاقليمة و مهدت أوضاع المنطقة لسبيل الى خلق ادارة كوردية بحكم الأمر الواقع ثم ادت عمليات تحرير العراق و كوردستان ، لعبت قيادة الحركة التحررية الكوردية دوراً بارزاً في تأسيس حكومة ديمقراطية في العراق، وبعد اقرار بنود الدستور العراقي الجديد، تم تثبيت حق الشعب الكوردي فية على أساس حق تشكيل اقليم فدرالي في المنطقة الكوردية ضمن حدود المنطقة التي كانت محررة قبل سقوط النظام البائد، أما بخصوص مصير بقية المناطق الكوردستانية فقد وضع الدستور العراقي آلية قانونية تمثلت بالمادة (١٤٠)على أساس تنفيذ بنودها وفق ثلاثة مراحل الاؤلى منها اكدت على تطبيع الاوضاع في المناطق الكوردستانية التي كانت قد تعرض لعمليات التغيير الديمغرافي و التعريب في سنوات الحكم البعثي مع التأكيد على عودة السكان الاصليين اليها، فيما ونصت المرحلة الثانية من المادة على اجراء تعداد للسكان في تلك المناطق والمرحلة الثالثة منها اكدت على تنظيم استفتاء لتقرير مصير سكان تلك المناطق، لكن المصالح الدولية و التحالفات و ضغوطات الدول الاقليمية وبروز المد الشوفيني العربي في داخل العراق مجدداً حالت دون تنفيذ بنود المادة(١٤٠) في موعدها من جانب الحكومة الاتحادية والذي يعتبر مخالفة دستورية صريحة، و في المقابل يزداد شعور الشعب الكوردي بالغبن والشكوك حول نية عرب العراق اتجاه الكورد و برزت في الافق مخاطر تجدد و لجوء الجانبين اي الجانب الكوردي و الحكومة الاتحادية الى حمل السلاح ضد بعضهما البعض بما يؤدي الى المزيد من التعقيدات السياسية والخلاف في الوضع العرقي التي من ابرزها خيار، تعرض وحدة العراق الى خطر التقسيم.

تحتوي هذه الدراسة على اربعة فصول، الأول منها تضم مبحثين، الأول يتناول حدود اقليم كوردستان و المناطق المستقطعة منه. والمبحث الثاني يتناول نبذة عن جغرافية المناطق المستقطعة.

والفصل الثاني من هذه الدراسة يضم مبحثين الأول منه يبرز اهمية جغرافية المناطق المستقطعة من اقليم كوردستان، فيما يتناول المبحث الثاني في الاهمية الاقتصادية لتلك المناطق.

والفصل الثالث من هذه الدراسة يتكون من مبحثين، يتناول الاول محاولات ايجاد الحلول المناسبة للمسألة من الناحية السياسية والدستورية منذ بداية الحرب العالمية الأولى لغاية تحرير العراق عام٢٠٠٣، فيما يتناول المبحث الثاني ايجاد الحل الجذري بنفس المنوال منذ تحرير العراق لغاية الوقت الحالي،

والفصل الرابع يضم مبحثين، الأول يتناول أسباب عدم التوصل الى الحل السياسي و الدستوري منذ الحرب العالمية ألاولى لحين عمليات تحريرالعراق عام ٢٠٠٣، و أخيرا المبحث الثاني يبرز أسباب عدم التوصل الى الحل السياسي والدستوري منذ اعادة تشكيل الدولة العراقية الجديدة لغاية الآن...

Abstract

The detached areas in Kurdistan are those areas of land which are inseparable part of the Kurdish region, but officially and formally are not under the control of Kurdish Government.

Occupation of Kurdistan goes back to the past decades, since then and to date it was under fest of the occupiers, who devoted all their power and ability to robe the natural resources and loot human wealth, But the natural (Environment) and humane (economical, social, religious and culture) factors were effective aids in keeping the Kurdish nation and homeland

With the arrival of Islam, the holder of beautiful program of men's freedom and to clean the hearts and souls and to liberate all humanity regardless of their colour and race and Spread love and equality among the individuals and believers. The objectives of this program were only not fulfilled but also Kurdistan was the subject of violence and exploitations and their land was occupied once more, because the earlier liberation of the territory from the Sasanid and Byzantine Empires means a new era; Arabiziation and domination of Kurds.

Adapting Islam and becoming Muslims did not make Kurd individuals free from exploitation of the predecessor only but also with greater exploitation and land division between the rulers of the Ottoman and Sufian empires resulted took place this time.

With the arrival of the British in the second decade of the last century, once more a small part of the Othman empire that was known as Mosul Vila yet again, and thus the Kurds become under the control of the British Empire.

The British tactic and strategy were to supervise a sort of control over the Kurd lands and other areas would be out of the control of Sheikh Mahmud including Sulaymanya. The British break their promise soon. That is why the Kurds were forced to take army struggle to achieve freedom and national rights. Ultimately, the Kurdish land was partitioned into four parts. British interest required to join Mosul to Basra and Baghdad Vila yets altogether and create the Arab kingdom of Iraq with the Kurds under the newly fabricated country.

Under the name of Isalam, Arab governments of Iraq denied the right of the Kurdish nation, though they were sharing the same religion, ignoring close culture, neibourhood and human values attacked the Kurds mercilessly disregarding the co religious rules and began burning the villages; destroying springs, furthermore committing genocides. Even though, the Kurds never gave up struggle throughout their history, but their powerful enemy and regional and international interests and global political conditions were not in their favour. Besides, the Kurds themselves were divided and this was the main reason for their submission. All these did not stop them from constant struggle for their nation and their insistences sometimes forced Iraqi regimes to admit the right of the Kurds on their on own land formally.

Regional conflicts and international political circumstances gave the Kurds a golden great opportunity. The unity of Kurds under one political front, grabbed this opportunity as a de facto. A wide area of Kurdistan is freed and new Kurdish enforcement authority was born and became a reality in Iraq and in the region.

Iraqi bath regime collapsed under the attack of the international forces which was led by American and British forces aided by the Kurdish political front. Kurdish authority spread out. After Kurdish participation in forming a federal Iraqi government and re-writing the Iraqi law and the constitution, the new Iraqi government, officially and formally approved the Kurdish authority on the area which was liberated in the 19th of March 2113. In the law to administrate Iraq to new stage, the newly liberated area in Kurdistan was called the disputed areas. The newly formed government of Iraq held responsibility to resolve this issue and later the article 141 was introduced in the constitution of Iraq for this purpose. Three stages identified to implement article 141: the first stage is to naturalize the financial circumstances, inhabitants, land identifications and ownership. In the second stage censing the population and finally conducting a referendum on the inhibitors to identify the fate of the area.

Once more, the interests of the coalitions countries ,in particular USA ,and the regional governments, sectarianism and Arab chauvinist were the reason behind not implementing even only stage one of the process in the time set originally for the whole process, even after two and half years elapse nothing had been done. The adaptation of the similar current mechanism makes the fulfilling of the article impossible, that is why the repetition of the same scenario of the past decades in a new form.

This thesis is divided into four parts: in the first chapter such terms as the Kurdish boarder is defined including the detached areas then a contrast is made between the natural and human phenomena in Kurdistan and other areas in Iraq.

In the second chapter the geographical area of the detached areas is identified.

Part two is divided into two chapters; the first chapter talks about the geographical importance of the detached areas and in the second the economical importance of the detached areas is exposed.

Part three is divided into two chapter; the first, covers the political and constitutional solutions for the detached areas from the First World War up to the process of the liberation Iraq and in second chapter the constitutional solution form liberating Iraq up to date is presented.

Part four is divided in to two chapters ;in the first one the reasons and causes for not arriving at a political and institutional solution from First World War up to liberation of Iraq and in chapter two the reasons for not reaching a political and institutional solution from the day Iraq librated up to date is discussed.

What makes this research rich is that this is a first time that such a research of this kind to be done on the detached areas, identifying the boarders, their importance of and also point at the political and institutional laws from the First World War up to this date. Also the fact that why a solution not arrived at and the negative rules of the regional and international countries.

Furthermore, the researcher has concluded with the backup of his research, reached a number of facts listed in 49 points

It is obvious that Arab chauvinist and sects with regional and international groups behind the obstacle of article 141. History has proved that occupying Kurdish land and disregards their right will destabilise Iraq socially, politically and economically, not only in Iraq but also in the Middle East.

پاشکۆ

پاشکۆ

پاشکۆ